

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

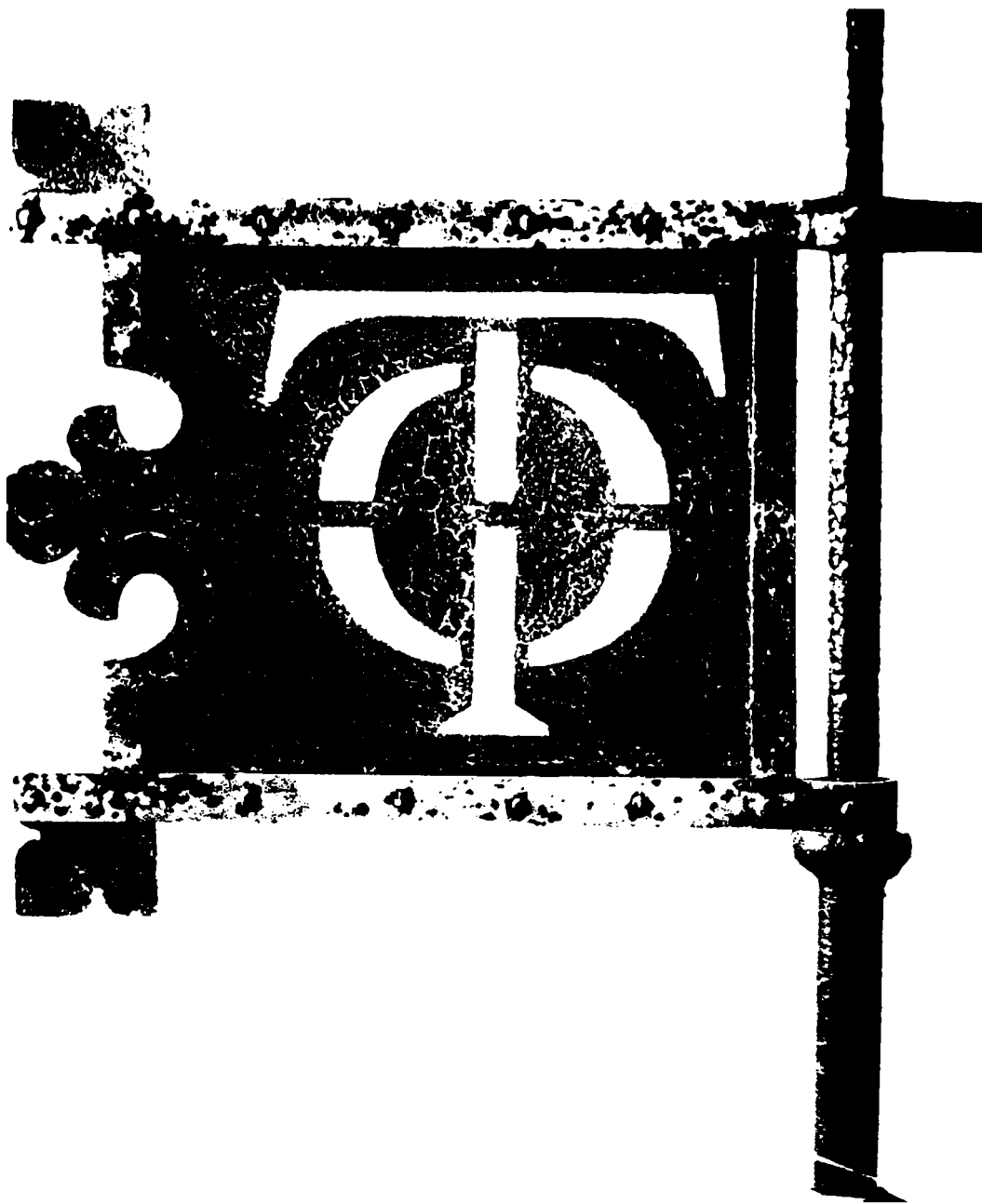
Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Otto Madsen · Anders Monrad Møller

Odense toldkammers historie 1632–1988

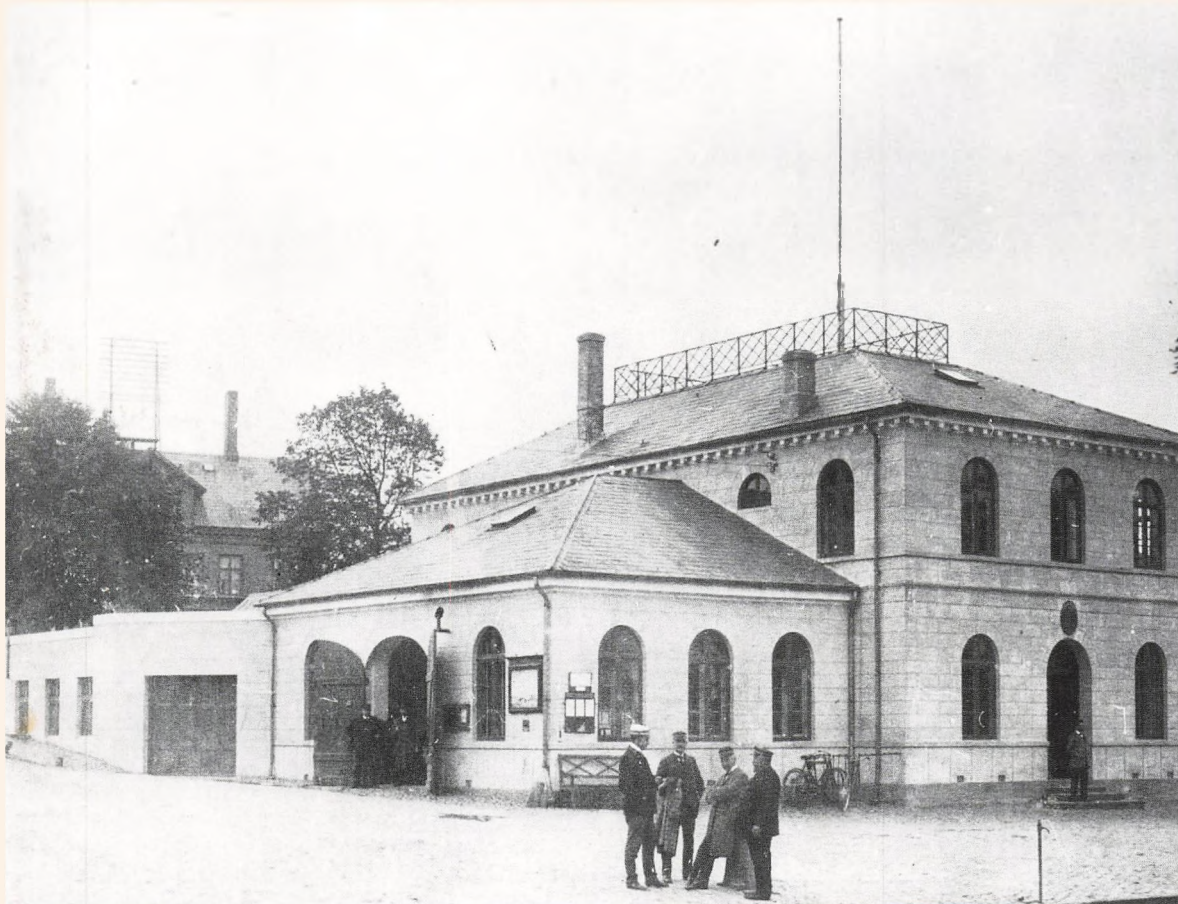

Odense toldkammers historie 1632-1988

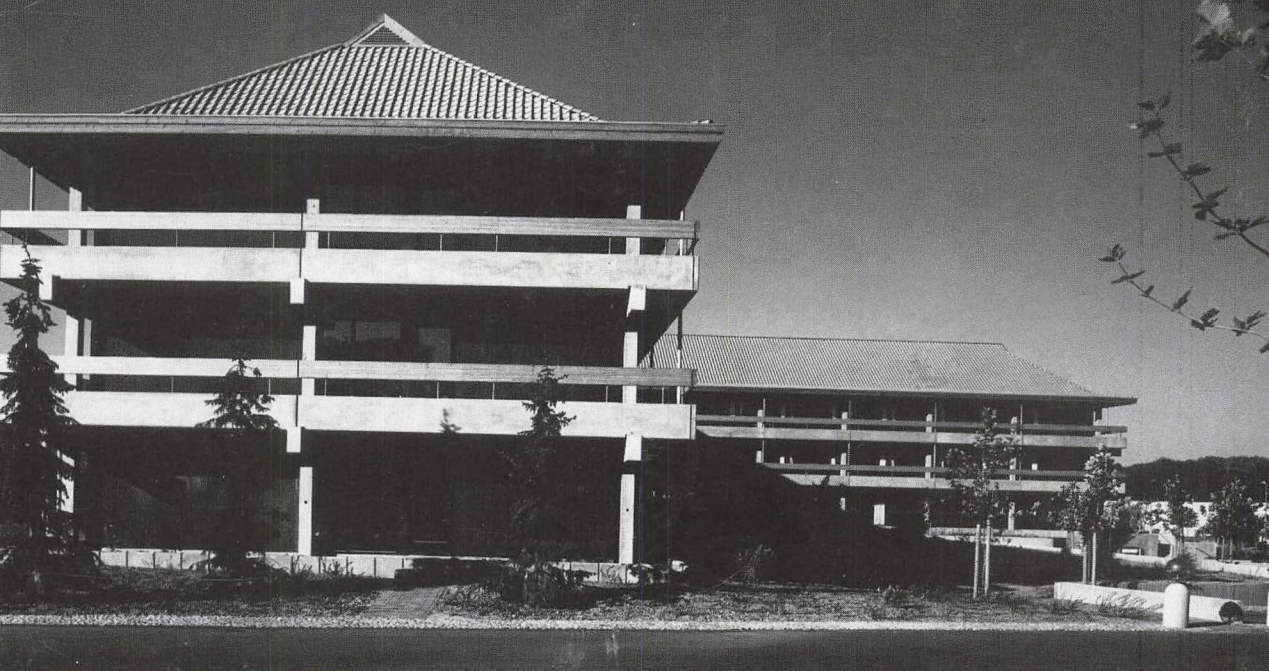

Otto Madsen · Anders Monrad Møller

TOLDHISTORISK SELSKAB

Odense toldkammers historie 1632–1988 udgør et supplement til *Odense bys historie* og er tillige en lokal parallel til *Dansk Toldhistorie*. Igennem godt 350 år møder læseren afgiftsoprævning ved portene og fortoldning på fjorden, i haven og ved jernbanen. Toldvæsenets kunder passerer revy, både i medspil og modspil. Odenseområdet fik sin part af skiftende tiders smugleri, og handelsstanden og toldkammeret kan ses skulder ved skulder – ikke mindst, når der skulle bygges et nyt toldkammer.

På den anden side af skranken stifter man bekendtskab med toldere af mange slags, både

de venlige, de korrekte, de meget ihærdige og de lidt vel efterladende. Odense kan prale af en af 1700-tallets største skandaler, når det gælder korrupte toldere. Der var én, der var lidt for glad for rødvin!

Bogen bygger på indgående studier i lokal- og centraladministrationens arkiver, ikke mindst er der grund til at pege på det righoldige Odense toldkammers arkiv, som er afleveret til Landsarkivet for Fyn. I bogen demonstreres, hvor stort et stof, der er at hente i de breve, beretninger, rapporter mv., som toldvæsenet har efterladt til brug for nutidens historikere.

Otto Madsen
Anders Monrad Møller

Odense toldkammers historie 1632-1988

Toldhistorisk Selskab · 1989

ODENSE TOLDKAMMERS
HISTORIE 1632–1988

© Toldhistorisk Selskab

Otto Madsen og Anders Monrad Møller

Bogen er trykt hos Gullander i Skjern
med Baskerville

på 115 g Uno-matt fra Dalum Papirfabrik
og indbundet af J. P. Møller Bogbinderi i
Haderslev

Tilrettelagt af Otto Madsen, som også har redigeret og skrevet de fleste billedtekster og, hvor intet andet er nævnt, tegnet og fotograferet
Møntfotografiet side 11 (en speciedaler fra 1641 i naturlig størrelse) er dog leveret af Den kongelige Mønt- og Medaillesamling

Om præget på bindet forklares side 23

Over for titelbladet vises en vindfløj, tegnet af arkitekt Jens Vilhelm Petersen til jernbanetoldkammeret fra år 1900

Printed in Denmark 1989

ISBN 87-87796-13-9

Bogen er udgivet med støtte fra:

Albanifonden

A/S Fehr & Co.' Legat

Ingeniør N. M. Knudsens Fond

Munke Mølles Fond

Nykredits Fond

A/S Roulunds Fabriker

Laane- og Sparekassen
for offentligt ansatte

Odense Staalskibsværft A/S

Vingaarden A/S

Toldhistorisk Selskab, der stiftedes den 24. oktober 1977, har til formål at skabe interesse for told- og afgiftshistorie samt det danske toldvæsens historie. Selskabet udgiver tidsskriftet *Zise – Toldhistorisk Tidsskrift*. Af særpublikationer er hidtil udsendt: *Den gamle grænse – set på postkort* af Jens Bruhn. 1978. *Toldboder – set på grafiske blade* af Jens Bruhn. 1979. *Kongeaen eller Den gamle Grænse* af P. Eliassen. 1980 (1925–26). *Det danske Gendarmekorps – grænsens gendarmere og smuglere* af Jens Jensen med en efterskrift af Lars Bjørneboe. 1981 (1938). *Krydstoldvæsenet – Det sejlene toldvæsen 1824–1904* af Robert Svalgaard og udgivet ved Holger Munchaus Petersen. 1983. *Toldvæsenet i Dansk Vestindien* af Poul Erik Olsen. 1988. *Dansk Toldhistorie I–V*. 1987–(1990).

Indholdsfortegnelse

Forord	7
OTTO MADSEN	
1 Fra Zisemester til Søtolder 1632–1691	9
Sagen Jens Anskaris 9 · Toldetaten 10 · Told og accise 15 · Søvejen til Odense 19 · Intraderne 26	
1½ · Et lille nyt væsen	30
2 Svindel i national og lokal målestok 1691–1749	32
Toldens sammensætning 32 · Et kongeligt svindelnummer 37	
Lokalforvaltningen 40 · Forpagtningernes foreløbige endeligt 44 · Odense toldvæsen ved systemskiftet 47 · Den lokale svindel 49 · Intraderne 54	
2½ · En arbejdsdag i 1733	58
3 De store forpagtninger 1750–1760	60
Forpagtningssystemets genopståen 60 · Forpagtningen realiseres 61 · Den fynske forpagtning – organisation og administration 64 · Toldforpagternes handel 71	
Forpagtningens resultat – for interessentskabet og for staten 76 · Odenseforpagtningens første år 78 · Under Jens Nielsens direktion 82 · Kontrabande 86	
Forpagtningssystemets afskaffelse 88 · Forpagtningernes eftermæle 92	
3½ · Købstadsaccisen	94
4 Den vidnefastes slyngel 1761–1766	96
Søren Lindam 96 · Skibet fra Bordeaux 98 · Den sidste moderation 100	
Dommen 105	
4½ · Et toldhistorisk søkort	108
5 Udskuddet blandt toldsteder 1766–1794	110
Spørgsmålet om en toldbod 110 · Visitøren i Stige 113 · Skærpet opsigt 115	
Brudstykker af en brevveksling 117 · Intraderne 119	
Toldvæsenet og publikum 121 · Undervejs mod en udflytning 125	
5½ · Toldvæsenet og skibsfarten	128
6 Konsumtionen 1672–1794	134
Konsumtionens sammensætning 134 · Oppebørslen indtil 1701 137 · Oppebørslen 1701–78 140 · Den private administration 143 · Reformen i 1778 145	
Statsadministrationen 148 · Maleværket 151 · Portkonsumtionen 156	
Konsumtionssvig 159	
6½ · Et toldhistorisk bykort	160

7	Lov og orden 1794–1849 ..... 162 Den nye personalestruktur 162 · En ny plan for kystopsynet 164 Toldforordningen af 1797 og dens følger 166 · Kanalafgiften 171 · Fra Skibhusene til Munkebo 173 · Krydsbetjentens opgaver og aktivitet 177 · Vagthus og toldbod 179 · Havnetoldbodens ombygning 185 · Nettet strammes 188 Afsætningskrise og højkonjunktur 192 · Intraderne efter 1813 195 7½ · Personalet i 1817 198	162
8	Reduktionen i 1850 ..... 201 Konsumtionen under debat 201 · Konsumtionens afskaffelse 203 · Virkninger ud- og indadtil 206 · Den syvende port 208 · »Komsen« 211 · Porte og boder 216 8½ · Klar Odense ..... 228 ANDERS MONRAD MØLLER	201
9	En stille tid med told og brændevin 1851–1865 ..... 231 Reduceret, men med et stateligt toldskilt 231 · Kontrollen af trafikken 233 Kanalkommission, postvæsen og registrering af skibe 237 · Odense Fjord på kryds 241 · Mæskekar og brændevinssedler 246 · Uændrede vilkår 249 9½ · <i>Ellekilde</i> af Odense 252	231
10	Frem mod et jernbanetoldkammer 1865–1908 ..... 254 To baner om et toldpakhus 254 · De første sukkertoldere 259 · Også øllet 260 Dampskib fra England 265 · Det store jernbanetoldkammer 270 10½ · Gruppebillede 276	254
11	To toldkamre og stadig flere afgifter 1908–1940 ..... 278 Toldloven af 1908 278 · Første verdenskrig 280 · Krigstidens afgifter 283 De hvide kitler 285 · Efterkrigsårene 287 · Mellemløstidens afgifter 289 Søsiden 294 11½ · Set fra oven 296	278
12	Besættelsestiden 1940–1945 ..... 298 Kontinuitet og ændringer 298 · Ind- og udførselsproblemer 301 Dyrkningsafgift og kludeskat 308 · Ude og hjemme 311 12½ · Galleri på gangen 314	298
13	Stadig toldkammer ved havnen 1945–1988 ..... 317 Vejerboden 317 · Et nyt havnetoldkammer 320 · Personale, told og afgift i efterkrigsårene 322 · Momsen og Odense distriktstoldkammer 327 Det tredje toldkammer ved havnen 331	317
	Noter	343
	Kilde- og litteraturfortegnelse	362
	Navneregister	368

Forord

Odense bys dåbsattest fra år 988 nævner en fritagelse for told (teloneum), som tildeles denne såvel som et par andre danske byer. Ikke sært, at vi på det lokale toldkammer har fundet det naturligt efter bedste evne på forskellig vis at indgå i nogle af tusindårsfestlighedernes mange arrangementer i 1988. Det samme år har også været præget af fejringen af Danmarkshistoriens populæreste monark, Christian IV. Denne konge står toldvæsenets hjerte nær, idet man med megen ret kan hævde, at han med sin ordinans af 12. januar 1632 fik organiseret et egentligt dansk toldvæsen, hvad blandt andet betød, at man i Odense fik ansat den første regulære tolder.

Det er derfor faldet lige for, at vi på Odense toldkammer har udnyttet jubelåret til at lade udarbejde en Odense toldkammers historie ved Odensehistorikeren, arkitekt Otto Madsen, og toldvæsenets museums konsulent, dr. phil. Anders Monrad Møller.

På denne måde fremstår denne bog som et supplement såvel til den store, nys færdigudkomne Odense bys historie som til fembindsværket Dansk Toldhistorie, der er under udgivelse i disse år. Studiet af den lokale tolder såvel som det lokale toldvæsen i vekselvirkning med omgivelserne gennem mere end 350 år har udviklet sig til en bog med et lignende antal sider. Set fra Odense toldkammer forekommer der at ligge mange spændende perspektiver i den foreliggende gennemgang om tolderne og deres forhold til og i det lokalsamfund, de på godt og også ondt var og er en del af.

En hjertelig tak til bidragsydere, selskaber og fonde, der økonomisk har muliggjort værkets udgivelse.

Odense i december 1988

H. Loiborg
distriktstoldchef

1 · Fra Zisemester til Søtolder 1632-1691

Sagen Jens Anskaris

Den 25. februar 1632 bad Christian IV sin lensmand på Odensegård om at indlede tjenstlige undersøgelser mod byfoged og tolder Jens Anskaris i Odense.¹ Anklagen lød på grov utroskab mod kongen. Sagen førtes den følgende tid ved rådstueretten, hvilket nok kunne tage tid, for, som skriveren med et stille suk noterede, beskyldningen var vidtløftig.² Inden det kom til domfældelse havde Christian IV imidlertid selv aflagt besøg i byen, og her blev han opsøgt af den anklagede, som tilbød ham 1.000 daler mod at lade sagen falde. Det var naturligvis et tilbud, som kongen ikke kunne afslå, så i en skrivelse fra Dalum kloster den 9. april – samme dag, som sagen i rådstueretten for sidste gang udsattes 8 dage – fik Anskaris forseelsen eftergivet.³ Men det er diskret udeladt i brevet, at med tolderbestillingen var det slut.

Med denne affære fik Jens Anskaris og dermed Odenses toldvæsen den tvivlsomme ære at blive de første ofre for Christian IV's skrappere kurs over for uredelige toldere, som var Ordinansens erklærede formål. En trøst finder vi hos bysbarnet, der minder om, at det gør ikke noget at være født i andegården, når man kun har ligget i et svaenæg. Blot må det indrømmes, som de følgende sider vil vise, at det varede noget længe, før kræet fik sin ham!

På grund af sagens bratte henlæggelse kendes anklagen mod Anskaris ikke i detal-

jer. Han havde i rådstuen forlangt beskyldningerne skriftligt udformede, men heller ikke dertil nåede man. De få antydninger i brevet af 25. februar giver dog en omtrentlig forestilling om tolderens forseelser. Lensmanden (i praksis hans fuldmægtig og skriver, Thomas Brodersen Risbrich) skulle lade alle slagtere, som havde toldet uden- og indenbys, aflægge vidnesbyrd derom, og ligesådan med alle bryggere, bagere og borgere (dvs. købmænd). Jens Anskaris selv skulle »flittig examineres« om hvad han på kongens vegne havde oppebåret i told af malt, vin og øl, samt hvad han ellers kunne tænkes at have forset sig i. Lidt mere præcist er anklagen formuleret i benådningensbrevet, hvor det hedder, at han især forså sig ved ikke i sine toldsedler at specificere det øl, der blev fortoldet. Det er karakteristisk, at der først og fremmest var tale om fusk med malt- og øltolden.

Efter afskedigelsen boede Jens Anskaris fortsat i sin gård, nuværende Vestergade 22-24 i Odense, og kunne formodentlig eksistere på sin formue, hjulpet på vej af, at kongen allerede det følgende år eftergav ham 400 daler af bøden.⁴ Måske fortsatte han tillige sin handel med købmandsvarer, som tidligere havde bragt ham i konflikt med byens magistrat.⁵ Hundrede år senere mindedes landsdommer Jacob Bircherod ham således: »Denne byfoged, som også var tolder, blev for sin skalkheds skyld dømt til mindre mand og måtte købe sin frelse igen.«⁶ Han døde 1634, næppe mange dage

efter at have skænket et legat på 100 daler til byens fattige (5. august). Gravskriften i Sct. Knuds kirke fortalte, at »her ligger begravet ærlig og velagte mand, Jens Ansgars, borger og byfoged i Odense«. ⁷

Toldetaten

Vi har opholdt os lidt ved sagen om den utro tolder af flere årsager. Sagen var vel ikke typisk, men heller ikke enestående i byens toldhistorie. Den indtraf på et tidspunkt, hvor en ældre personalestruktur var i færd med at afløses af en ny, og gav i sig selv anledning til en bestemmelse, som kom til at gælde for hele landet. Og endelig kaster den et strejflys over arbejdsområdet, som var både generelt og særegent for tolderen i Odense.

I den foregående tid var alle opgaver inden for toldvæsenet blevet udført af byens foged (med hjælp af fogedsvenden), som kun sjældent blev omtalt som (tillige) værende tolder. De nærmest forudgående års embedsmænd var Laurids Paaske, der havde været byfoged omtrent 18 år, da han 1595 afløstes af Niels Jacobsen (d. 1608). I hans tid kom byfogden på fast løn, 36 daler årligt (1597). ⁸ 1603 blev han fyret, fordi kongen havde opdaget, at han hverken kunne læse eller skrive; i stedet sørgede man i Odense for, at han blev betænkt med en rådmandspost. ⁹ Som byfoged afløstes han af Hans Ibsen, der bestred embedet til sin død 30. september 1611. ¹⁰ Kort efter fik lensmanden på Rugård den ordre, at da byfogden, *som tillige var tolder* i Odense, var død, skulle han straks indsætte en dygtig og vederhæftig mand i embedet. ¹¹ Det blev så Jens Anskaris, købmand og kirkeværge for Sct. Knuds kirke. For ham gav ordinansen af 1632 ikke umiddelbart anledning til forandringer. Tolder var han i forvejen og som

byfoged fik han lov at vedblive, så i første omgang gik etatens »fødsel« ganske sporløst hen over Odense. Kun bemærker vi, at cancelliskriverne blev mere omhyggelige med at titulere ham »Byfoged og Tolder«.

Der er bevaret et efter omstændighederne ganske stort regnskabsmateriale efter byfogderne fra perioden 1607-32. De er alle opstillet efter et forholdsvis ensartet mønster, og overskrifterne over de enkelte regnskabsafsnit bliver ikke blot et register over opgaverne, men tillige i nogen grad et udtryk for den vægt, de havde. Jens Anskaris' indeks for tiden 11. november (Martini) 1611 til 1. maj (Philip Jacobi) 1613 lyder f. eks.: »Penge oppebåret for accise af øl; i told for korn (og) for tømmer, kalk og rorstold af skuder, som er indkommet her i Elle-mose [Odense] å; i told for gods, som er solgt her på marked og ikke forud fortoldet; i stadepenge af krambod- og humlemænd til markeder; for sagefald [bøder]; for førlov [arveafgift] og for blodvide [bøder for drab eller slagsmål med blodsudgydelser til følge]«.

Indtægterne var i hele denne periode (1½ år) 211 rigsdaler og 12 skilling, men før de gik i kongens kasse, gjorde lønninger og andre udgifter et kraftigt indhug i summen. Anskaris tog 54 daler for sin løn (36 daler årligt), 10 daler for »fortæring ved regnskabet at forklare« (nærmest at sammenligne med nuværende diæter ved tjenesterejser, idet regnskabsaflæggelsen skete i Rentekammeret i København), 51 daler for fogedsvendens kost og løn og yderligere 11 rigsdaler og 45 skilling for andre udgifter. Tilbage blev blot 100 rigsdaler og 7 skilling. ¹²

Af nye opgaver i årene frem mod 1632 støder vi kun i 1630 på en »told af heste og hopper, som er kommet her igennem byen« (3 skilling af hvert par), men opkrævningen

af accise var samtidig blevet væsentlig udvidet. 1621 kom en afgift på 4 skilling af hver tønde malt, som brugtes til fremstilling af øl og brændevin. Den fik navn af accise, men kaldtes lokalt for malttold til forskel fra den accise, som samtidig indførtes ved salg af færdigbrygget øl. To år senere forhøjedes denne og udvidedes tillige med afgifter ved salg af vin, eddike, mjød, most og brændevin.¹³ Så omfattende var regnskabsføringen blevet, at Anskaris straks fra 1621 førte en separat (tyk) bog over indtægterne ved malttolden og acciserne og en anden (tynd) for det øvrige. Allerede her finder vi altså en kim til den selvstændige toldforvaltning og desuden forklaringen på en særpræget opgavefordeling, som vi støder på i det første »rigtige« toldregnskab. Indtægtsfordelingen mellem de to regnskaber var i 1620'ernes midte 570-670 rd. årligt af told og accise og 60-80 rd. af det øvrige.¹⁴

Ordinansen af 12. januar 1632 om toldens oppebørsel gav for første gang mere detaljerede regler for denne regnskabsføring, alt begrundet med, at når indkomsterne ikke forslog til udgifterne – en universel dansk hovedpine – så måtte det hænge sammen med, at pengene ikke altid kom i den rigtige kasse. Fra nu af skulle tolderen derfor straks, når en toldforretning var gennemført, indføre denne på sin rette plads i en nummereret og forseglet toldbog og lige så prompte modtage betalingen og nedkaste pengene i den rette afdeling af en forsvarligt låst pengekasse. Kredit måtte ikke gives, og da tolderen i princippet var afskåret fra at give tilbage, gjaldt det for kunderne om at have småpengene med, især når det erindres, at der ofte var tale om adskillige arter af told, som skulle behandles hver for sig.

To gange om året skulle pengekassen åbnes, 1. maj og 11. november. Pengene i hvert af kistens rum blev optalt og afstemt

Hvad har den kendte middelalderkælder bag rådhuset med Odense toldvæsen at gøre? Jo, i en fjern fortid tilhørte den – og huset ovenover, Overgade 3, forstås sig – en forgænger til de i teksten nævnte byfogder og toldere. Hans Bartholomæussen havde kun ejet den et år, da han i 1509 avancerede til at blive tolder i Ålborg, og her blev han 13 år senere slået ihjel for at have støttet Christian II's sag lidt for ihærdigt. (Møntergården).

I teksten er rigsdaler herefter normalt forkortet rd.; i perioden 1813-54, da rigsbankdaleren var møntenhed, rbd. Skilling forkortes sk., der gik fra 1625 96 sk. på en rd. (subsidiært rbd.).

med regnskabsbogen, og derefter modtog lensmanden (eller hans fuldmægtig), som havde nøgle til kisten og derfor måtte være til stede, beløbet, kvitterede for det efter at have overladt tolderen hans andel for løn og omkostninger, og fremsendte til slut resten til de respektive modtagere.¹⁵ Efter regnskabsårets slutning (1. maj) indsendtes regnskaberne til revision i Rentekammeret, og når alt var fundet rigtigt eller fejl berigtigede, udstedte kancelliet en »kvittance« (dvs. kvittering) til tolderen.

Pengekisten havde Jens Anskaris vistnok fået anskaffet, men meget mere nåede han som nævnt ikke at foretage sig i det »nye« toldvæsens tjeneste, heller ikke, selv om han efter alt at dømme fik lov at forrette arbejdet mens undersøgelserne af hans forhold stod på.¹⁶ Først 16. april 1632 vides Odenses nye tolder at være tiltrådt, for da indleder en – i øvrigt ikke nærmere kendt – Michel Jensen sin regnskabsbog, hvoraf der for tiden indtil 1. maj 1633 er bevaret en udmærket ekstrakt, som danner grundlag for dele af det følgende og mellemafsnittet side 30.¹⁷ At han havde tinget og aftalt med selveste rigshofmester Frants Rantzau, ordinansens fader, at han skulle have en årlig løn på 60 rd. til sig selv og en dreng (dvs. tjener), var allerede et fremskridt, men væsentligst var, at han var blevet tolder og alene tolder.

Det er næppe nogen tilfældighed, at Frants Rantzau selvsamme dag, som ordren til lensmanden om undersøgelse af Anskaris' tjenesteforhold udgik, fik besked om at opsigte alle (by-)fogder, der tillige var toldere, fra deres tjeneste ved »tolderiet« og derpå ansætte »bekvemme« personer i disses sted. Ordren til Rantzau kan nok kaldes en tillægsparagraf til ordinansen – ja, eftersom ordinansen trods alt i vid udstrækning må formodes blot at indskærpe gældende regler, er ordren i virkeligheden af større be-

tydning for etableringen af en egentlig *told-etat* end ordinansen. Det er dog et spørgsmål, hvor stor praktisk betydning den fik. Allerede 1634 dispenserede kancelliet i hvert fald fra den i Vejle, og langt op mod år 1800 finder vi dobbeltstillingen bibeholdt i småbyer.¹⁸ I Odense blev adskillelsen imidlertid permanent, og bortset fra en ni år lang periode omkring 1660, hvor tolderen tillige var postmester (eller omvendt!), har chefen for byens toldkammer lige siden haft fødderne under eget bord. En beklagelig følge af delingen blev i øvrigt, at Odenses toldhistorie siden på det nærmeste har været usynlig i byens almindelige historie, men ansvaret for den misere kan ikke påhvile Christian IV.¹⁹

Michel Jensen beholdt kun sit »tolderi« i to regnskabsår, men hvad der siden blev af ham vides som nævnt ikke.²⁰ Vanskeligheden her er nemlig, at skønt kongen i ordinansen havde forbeholdt sig ret for centraladministrationen til at udnævne toldere, er ingen bestallinger udstedt herfra vedrørende personale i Odense (og mange andre små toldsteder) før statsomvæltningen og enevældens indførelse 1660. Rækken af toldere og deres omtrentlige funktionsperioder kan dog rekonstrueres ud fra regnskaber og kvittancebøger. Her skal tolderne blot præsenteres, fyldigere »biografier« bringes i billedteksterne, hvoraf de fleste desværre er uden billeder!

Svend Pedersen sad inde med embedet fra 1. maj 1634 til sin død hen på sommeren 1641, men tilsyneladende fik enken, Maren Jensdatter, lov til at fortsætte (er hun Danmarks første kvindelige toldchef?), for kvittancen til hende af 24. januar 1643 dækker hele regnskabsåret 1. maj 1641 – 1. maj 1642.²¹ Noget lignende kan gælde efterfølgeren, Mads Hansen, som døde i stillingen omkring 1. juni 1650. Mere dramatisk blev

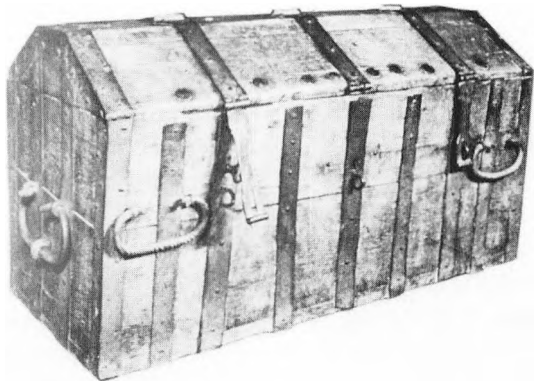

den næste tolders sortie, for på grund af en restance på 444 rd., der betænkeligt minder om underslæb, forlod Jørgen Hahne i al hast Odense i september 1653 og gik i landflygtighed. Året efter tillod Frederik III nådigst, at han igen måtte begive sig »her ind i Riget« og nedsætte sig, hvor han lyste, under forudsætning af, forstår sig, at han betalte sin gæld, der nu androg 402 rd. Han valgte forsigtigt at bosætte sig i fæstningsbyen Fredericia.²²

Hahnes efterfølger i embedet blev postmester Otto von Oessede, som kun havde haft denne stilling en måneds tid, da han 24. september 1653 tillige blev tolder.²³ Hans funktionsperiode blev begivenhedsrig, for i de år han forvaltede embederne forefaldt den svenske besættelse af Fyn under Karl Gustav-krigene. Plyndringerne over hele øen efter svenskerne landgang i januar 1658, som bl. a. kostede Bonde Jacobsen i Assens og Oluf Bager i Kerteminde deres toldindtægter fra den foregående periode, ramte vistnok ikke Odenses mere beskedne kassebeholdning.²⁴ Men da Rentekammeret senere efterlyste von Oessedes regnskaber for tiden fra Roskildefreden 26. februar til krigen igen brød ud i august, svarede han, at regnskabet »mig er frataget med stor *threualdighed* [?] af de svenske ministre ved en kommissær ved navn Jonas Gutzloff den 24. august 1658«. Pengene gik vel samme vej.²⁵ Under det følgende års besættelse blev toldindtægterne – hvis der var nogen – oppebåret af svenskerne, skønt fortsat ved de lokale embedsmænd.²⁶ Endelig var al toldopkrævning fuldstændig suspenderet i månederne efter slaget ved Nyborg 14. november 1659. Tolderen har måske ønsket at skåne det krigshærgede Odense, men efter at have fået alvorligt pålæg derom genoptog han forretningerne 10. marts 1660.²⁷

Efter enevældens indførelse 1660 blev tolderne som nævnt kongeligt udnævnt, også i Odense, hvor vi finder den første bestalling under datoen 28. oktober 1661.²⁸ Den gælder von Oessede, og er altså bare en bekræftelse af, at han måtte fortsætte tjenesten. Skønt han vedblev som postmester til sin død 1674 fik det hurtigt ende med tolderiet, for 30. januar 1662 (med tiltrædelse 8. februar) fik Christen Westesen embedet overdraget. Der var vel ingen egentlig centraladministrativ kurs bag dette; overopsynet med toldvæsenet havde siden 1651 påhvilet en såkaldt generaltoldforvalter – siden 1655 Mikkell Langemack – og ham var det altså, der først bekræftede von Oessede i dobbeltembedet, men siden besluttede sig for en selvstændig tolder. Heller ikke arbejdets omfang betingede i og for sig ændringen, for efter krigens ødelæggelser var det et meget forknýt odenseansk erhvervsliv, toldvæsenet skulle betjene. Den i næste afsnit omtalte konsumtion kan sagtens have gjort livet surt for von Oessede, så han har bedt om sin dimission, og det har i så fald nok været med blandede følelser han erfarede, at den et halvt år efter igen blev afskaffet.

I forhold til sine forgængere fik Christen Westesen en lang embedstid i Odense. »Han siges at have været en meget from mand«, fortæller Jacob Bircherod,²⁹ og tilføjer, »men hans hustru, Anna Borch, en *rabbi* [rappenskralde]«. Med den konstellation nåede embedet hidtil usete højder i anseelse og indflydelse. I 1674 valgtes han som rådmand, og denne anerkendelse blev de fleste af hans eftermænd til del, så at tolderne i Odense gennem de næste omtrent 100 år blev medlemmer af det, som historikeren Svend Larsen så pittoresk har kaldt for »rådsaristokratiet«, men som dog nu ikke mere var helt så aristokratisk. Med den sid-

Der kendes ingen danske toldkister så gamle som denne, der er fra Drammen i Norge og ganske efter ordinansen forsynet med 3 låse. Odenses har vel lignet den, men var sikkert en del mindre. (Foto efter Norges Historie).

ste af arten fik traditionen et grundskud, som i mange år holdt tolderne ude fra den kreds (se kapitel 4). For Westesen var rådmansposten kun første skridt i en længere karriere; 1684 blev han borgmester i Odense og 4 år senere rådmand i København. Allerede forinden havde han dog nedlagt embedet som tolder, idet han fra 1. januar 1688 afløstes af Jacob Christensen Møller, hvis bestalling udfærdigedes 30. august året før.³⁰

Vi skal endnu en gang vende tilbage til ordinansen af 1632. Den formodentlig oftest citerede passus herfra drejer sig om, at der skulle være en tolder og en toldskriver på de største toldsteder, og sjældnere erindres artikel 17, hvoraf det fremgår, at der på de små kun skulle være en tolder. Hvis der kun tages hensyn til tolden hørte Odense absolut til de mindste toldsteder i landet (nummer 42 af 48 i en skala over indtægter i 1656), men i kraft af de ret betydelige acciseindkomster opnåede byen dog en position omkring midten af rækken (nr. 27 i 1656).³¹ Det har næppe været mere end mellem en

tredjedel og halvdelen af landets toldsteder, som kunne kaldes »større«, og rent statistisk har det altså været flertallet af byer, der kun betjentes af en tolder. Det saboterer den smukke forestilling om toldkisterne med de 3 låse og åbningen af dem i højtidelig treenighed, men det får være.

Disse betragtninger er alle forårsaget af den kendsgerning, at toldbetjeningen i Odense efter 1632 stadig udførtes af tolderen alene, og at dette skete i henhold til paragraf 17. Først da den nye generaltoldforvalter (Henrik Müller) i 1651 havde fået ordinansen strammet op med forordningen af 14. maj og blandt andet sikret sig bemyndigelse til at ansætte nye »toldofficerere«, hvor forholdene gjorde det nødvendigt, fik flere – eller måske alle – småbyer deres toldskriver. En betegnelse han i øvrigt fik afskaffet og erstattet med titlen toldbetjent (visiterer eller – senere – kontrollør), uden at dog stillingens indhold var væsentligt ændret: ligesom skriveren skulle betjenten føre kontrabog og kontrasignere kundernes toldsedler. Personaleforøgelsen beredte vejen for en ny toldrulle (af 13. august 1651), der foruden sit protektionistiske islæt indeholdt påbud om øget indsats og kontrol ved acciseopkrævningen, og som derfor gjorde toldvæsenets arbejde mere omfattende.³²

Toldrullen oplæstes i Odenses rådstue 3. september 1651 og 12 dage senere procederede Jørgen Behm, »Kongelig Majestæts Told Betjent«, første gang i retten i en af de talrige sager, han kom til at føre.³³ Også senere i århundredet var det betjenten og ikke tolderen, der indstævnedes overtrædelser af toldforordningen. Manglen på kilder gør det vanskeligt at afgøre, om Behm fortsatte helt til 1661, men fra 1. januar 1662 hed visitøren Morten Lauridsen, og fra omkring 1664 Cort Andersen. Efter tronskiftet 1670 lagde den nye konge, Christian V, op

til en nedskæringspolitik,³⁴ som også ramte stillingen i Odense, der nedlagdes 1. maj samme år. Allerede 1. januar 1676 blev den dog genbesat, først med Niels Hansen og siden med Clemend Høeg.³⁵

Told og accise

Som nævnt har vi fra tolder Michel Jensens første år bevaret en regnskabsoversigt med titlen: »En kort uddrag og ekstrakt af hosfølgende nummererede toldbog på hvis told og accise, såvel og sagefaldet, som er bleven annammet i Odense by«. Der er tale om en hæftet bog på 60 sider, hvori de kronologisk indførte fortoldninger fra selve toldbogen er sammendraget, så hver kunde har sit eget afsnit. Tabel 1.1 viser årets resultat for accisens vedkommende (bemærk, at bogen dækker perioden 16. april 1632 – 1. maj 1633, godt og vel et år).

Indtægterne er fordelt på de forskellige beskatningsobjekter, blandt hvilke øllet spillede den helt dominerende rolle. Bredest ramte afgiften på hjemmebryg til eget for-

brug, men provenuet var større af den fire-dobbelte afgift på råproduktet til øl, der udtappedes til salg – hvordan man så end bar sig ad med at skelne mellem de to former. De 6.379 tønder malt, som fortoldedes til forbrug og salg, gav et udbytte af ca. 2,2 millioner liter øl,³⁶ nogenlunde svarende til 1½ liter om dagen for hver enkelt Odenseborger, ung som gammel. Afgiftsniveauet kan på grundlag af samtidige salgspriser for dansk øl beregnes til ½% for hjemmebryg og 2% for øl til salg.³⁷ Foruden disse to satter benyttedes en tredje for det færdige øl, som solgtes på markederne i kander (svarende til 2 potter eller ca. 2 liter). Denne afgift var formodentlig indført for at forhindre, at almindelige borgere kunne underbyde de erhvervsdrivende (købmænd og gæstgivere) ved salg af deres hjemmebryg. Den udgjorde godt 4½% og var dermed så høj, at i hvert fald det registrerede private salg på torvet var ubetydeligt.

Brændevinsbeskatningen indbragte kun lidt trods den høje afgift på 1 skilling af potten, svarende til 120 sk. pr. tønde, og det

Tabel 1.1: Acciseindtægter i Odense 1632/33.

Art	Takst	Antal kunder	Angiven mængde	Indtægt rd..sk.	Andel %
Malttold	4 sk./td. malt	400	4.908¼ td.	204:49	41,5
Ølaccise	16 sk./td. malt	87	1.470¾ td.	245:12	49,8
Ølsalg	12 sk./td. øl	15	23½ td.	2:90	0,6
Da. brændevin	1 sk./pot	20	560 pot.	5:80	1,2
Rhinsk do.	2 sk./pot	7	752 pot.	15:64	3,2
Most	12 sk./td.	2	4 td.	0:48	0,1
Mjød	96 sk./td.	4	3¾ td.	3:72	0,8
Øleddike	½ sk./pot	2	60 pot.	0:30	0,1
Sagefald	–	6	–	13:44	2,7
I alt	–	543	–	492:09	100,0

Kilde: Rigsarkivet, Reg. 108b, Odense toldregnskaber, pk. 166.

øl og betalte 2 skilling, til Poul Jonsen ved Møllebro, der som årets største bidrager betalte 26 rd. og 60 sk. Heraf var 20 rd. for 120 td. malt i ølaccise og 6 rd. og 12 sk. for 147 td. malt i malttold. Resten var 48 sk. accise for 48 pletter dansk brændevin. Andre af de større kunder var Hans slagter i Vestergade (13 rd. 12 sk.), købmandslavets oldermand, Johan Eleken i samme gade (12 rd. 42 sk.) og »Hans Rasmussen, som fik salig Hans skrædders hustru i Nørregade« (7 rd. 48 sk.). I gennemsnit betalte hver af de 410 personer 1 rigsdaler og 19 skilling, så det lokale toldskatte tryk kan som allerede antydnet ikke kaldes stort.

Foruden accisens provenu på 492 rd. og 9 sk. kunne Michel Jensen bogføre sine indkomster ved »tolds oppebørsel af fremmede«, men det drejede sig om bare 84 skilling. De »burde leveres til kommissarierne i Skåne« (jf. nedenfor), bemærkede revisionen, men det skinner igennem, at tolderen kunne tage en sådan irettesættelse afslappet, så længe han ikke kunne møde med større toldindtægter. At Michel Jensen overhovedet ingen skibsafgifter havde oppebåret forekommer umiddelbart lige så mærkeligt, men her er årsagen dog ikke manglende skibsfart. På grund af regnskaberne pludselige adskillelse efter Jens Anskaris' fyring blev det nemlig overset, at den nye byfoged, Laurits Nielsen, noget ulogisk fik overdraget opkrævningen af rorstolden – det drejede sig i samme periode om 1 rd. og 52 sk., 4 skilling af hver af de 37 skuder, der var indkommet i fjorden.³⁸ Først i 1641 flyttedes oppebørslen over til tolderen, hvilket naturligvis var mere hensigtsmæssigt, da han alligevel skulle påse, at tolden blev erlagt af de ud- og indskibede varer.³⁹ At denne fortsat var af ringe betydning, omend ikke så mikroskopisk som i det tidligste regnskab, ses af de udmærkede ekstrak-

ter fra Otto von Oessesdes første år (tabel 1.2).

Som det fremgår af tabellen stilledes tolderen i sin regnskabsføring over for opgaver af jonglør-mæssige dimensioner, når han skulle kontere de indkomne beløb. Udførselstolden af varer (senest forhøjet 1651) betales til »Kronen«, dvs. statskassen, mens indførselstolden fordeltes på to andre modtagere. Visse vareimportafgifter samt skibstold af fremmede skibe var siden 1625 blevet indbetalt til de krigskommissærer, som havde ansvaret for landforsvaret af Skåne, og andre vareafgifter skulle efter bestemmelser fra 1627 og 1631 betale den fæstnings- og byudvidelse, som Christian IV gennemførte i det »nye« København, hvori foruden Nyboder indgik Sct. Annæ bro og senere et projekt til en gigantisk rundkirke

Tabel 1.2: Toldindtægter i Odense 1654–56.

Art	1654 1655 1656			Fordeling ¹ %
	Rigsdaler			
Kronens told	17	44	139	7,9
Provinstold til do.	–	–	2	
Sct. Annæ told	18	34	45	3,8
Kommissarietold	17	46	61	
Provinstold til do.	–	–	2	4,9
Maltaccise ²	717	699	672	
Vinaccise	1	0	0	82,6
Mjødaccise	0	0	13	
Konfiskationer	19	0	0	0,8
I alt	789	822	934	

1. I gennemsnit for alle tre år.
2. Maltaccisen forandredes ved toldrullen 1651 til en ensartet afgift på 12 sk. pr. td. malt til øl og brændevin. Herved bortfaldt den særlige »malttold«.

Kilde: Som tabel 1.1. Bemærk, at regnskabsåret fra 1652 følger kalenderåret.

nord for Rosenborg, »Sct. Annæ Rotunda«. Tolden fik navn efter stedet og modtoges af bygningsskriveren på Københavns slot. I denne indgik rorstolden, da den flyttedes fra byfogedembedet.⁴⁰ Oven i dette kom så i 1655 en mellemrigs- eller provinstold (som dog også tidligere og indtil 1651 havde været opkrævet). Den bogførtes for sig, men indbetaltes til henholdsvis statskassen og kommissærerne.

Det hele udviklede system blev opgivet i 1660 og i princippet sammenlagt til én toldafgift,⁴¹ idet dog de første konger under enevælden stadig forbeholdt sig ret til at give tolderne ordrer om at udbetale større eller mindre beløb til forskellige. F.eks. skulle en møller i Helsingør, som leverede hvedemel til hoffet, betales af tolderne i Odense, Stege og Frederikssund i årene 1666-69, ligesom gennemrejsende fyrstelige personer normalt beværtedes af toldereren i Odense, som så til gengæld kunne få sine udlæg godtgjort af toldkassen.⁴² At dette var muligt peger i øvrigt på, at toldereren nu havde fået uhindret adgang til toldkistens indhold. Det var næppe til gavn for toldereren selv, som for eksempel i 1668 udbetalte forstrækninger til fremmede og løn til sig selv og betjenten på ialt 678 rd., mens indtægten kun blev 562 rd. For statens finansstyring var forholdet naturligvis helt utåleligt.

Med baggrund i den ulige fordeling af toldens og accisens provenu kan det ikke undre, at tolderne, som tilsyneladende selv foretrak denne betegnelse, i kvittancebøgerne tituleres *Zisemester* (Michel Jensen 1633-34) eller *Accisemester* (Svend Pedersen 1634-35).⁴³ Heller ikke, at deres mest byrdefulde arbejde bestod i at få vrangvillige Odenseborgere til at efterleve forordningerne om accisens rette betaling. Betegnende er det, at det eneste dokument, der kendes fra

Svend Pedersens hånd, netop er en samenskrivering af 3 ældre befalinger vedrørende møllerne i Odense, som han lod borgerskabet erindre ved en rådstuesamling 18. september 1637.⁴⁴

For den nye toldbetjent, Jørgen Behm, var det den berømte undtagelse, når hans første sag ved rådstueretten drejede sig om en skipper fra Sejro, der var ankommet til Odense i september 1651 uden toldseddel på sin »skudeladning« kalk.⁴⁵ De følgende måneders arbejde blev et sandt raid over hele byen for at opspore ulovlige håndkværne, for det malt, hvoraf øllet blev brygget, måtte kun formales på de autoriserede møller, som man kunne holde under (bedre) opsyn. Hvor mange kværne Behm og hans fire til lejligheden udskrevne hjælpere fandt, ved vi ikke, men vi tager nok ikke fejl ved at antage, at skærverne fæg om ørerne, da de indsamlede redskaber den 3. februar året efter blev sønderslået. Behm erklærede, at der nu ikke fandtes en eneste håndkværn i hele Odense, men allerede i slutningen af året måtte Jens urtegårdsmænd bøde 50 rd. for »udi sit hus på en håndkværn at have ladet male malt«. Maltet blev desuden konfiskeret og kværnen knust.⁴⁶

Foruden at være væsentlig større var accisen også en betydelig mere stabil indtægtskilde end tolden; et fænomen, der gjaldt også i de byer, hvor størrelsesforholdene var anderledes. Accisen var derfor i særlig grad egnet til at lade bortforpagte for en årlig afgift, der ganske vist kunne være noget mindre end provenuet i de gode år, men som kom ind i samme omfang også i de mindre gode. Odenses acciseindtægter bortforpagtedes første gang – til tolder Mads Hansen selv – i de tre år 1642-44 for 400 rd. årligt.⁴⁷ I kontrakten var i øvrigt indført den bestemmelse, at hvis skibsfarten forhindre-

des og importen af øl fra Rostock følgelig bortfaldt, kunne han få forpagtningsbeløbet nedsat. Da den heri udtalte frygt blev opfyldt ved Torstenssonkrigens udbrud i 1643, fik Mads Hansen afgiften nedsat til det halve de to sidste år.⁴⁸ Fra 1656 var maltaccisen forpagtet i de fleste sjællandske og i adskillige jyske byer, men på Fyn kun i Assens.⁴⁹ Odense kom med igen, da tolder Christen Westesen 28. november 1665 forpagtede maltaccisen 1666-68 og 11. september 1668 de følgende 3 år.⁵⁰ Afgiften var i hele perioden 500 rd. årligt.

Forpagningssystemet blev som følge heraf en integreret del af den nye og for Odense rundt regnet 10 gange så tyngende omsætningsafgift, der under navn af *konsumtion* afløste maltaccisen i 1672. Det er tvivlsomt om staten havde magtet opgaven at etablere og styre et så stort embedskorps, som opkrævningen af denne afgift gjorde nødvendig. I hvert fald havde de første forsøg i denne retning ikke været gunstige. En midlertidig krigsskat, bestående af afgift på kvæg og varer, som tilførtes byerne til forbrug, blev indført i 1657, men gav vistnok ikke noget stort udbytte.⁵¹ Heller ikke det første forsøg med en egentlig konsumtionsafgift gav det forventede resultat. Den blev indført i november 1660 som et af midlerne til at rette op på det økonomiske uforhold, som Karl Gustav-krigene havde efterladt landet i, og bestod som 1672-konsumtionen af en bred vifte af forbrugsafgifter. Allerede et halvt år efter afskaffedes et af de mest markante elementer, portkonsumtionen, og 1. august 1662 fulgte resten efter.⁵² Indtægten af Odenses konsumtion var for perioden 15. marts til udgangen af 1661 ca. 700 og for de 7 måneder i 1662 ca. 800 rd.⁵³

Den endelige og vedblivende konsumtion efter forordningen af 22. november 1671 indrettedes altså fra starten til den efter

forholdene hensigtsmæssigere bortforpagtning. Nutidens forbrugsafgifter har rødder i såvel den gamle told som denne nye omsætningsafgift, men for samtidens odenseaner ville det nye væsen ikke have haft mange berøringsflader med det eksisterende, hvis konsumtionsforpagteren ikke de første mange år netop havde heddet Christen Westesen. Som en parallel institution snarere end en integreret del af toldvæsenet skal konsumtionen derfor behandles særskilt i 6. kapitel.

Søvejen til Odense

Den traditionelle opfattelse af Odenses søfart med Kerteminde som byens ind- og udskibningshavn og fjorden som et tyst og ukendt farvand i 1600-tallet er nu blevet kraftigt nuanceret, især af Erling Ladewig Petersen i byhistorien.⁵⁴ Det står fortsat fast, at stort set al udenrigs omsætning foregik over de egentlige kystbyer, især Kerteminde, Nyborg og Assens, men i den indenrigs varetransport spillede sejladsen på Odense fjord en rolle, som under gunstige omstændigheder kunne have berørt Kerteminde meget føleligt. Med så megen alvor betragtedes udviklingen her i 1630'erne, at borgmesteren i Kerteminde i 1639 lod sig presse til at fritage Odenses borgere for de bropenge, som byen 4 år forinden havde fået tilladelse til at opkræve til skibsbroens vedligeholdelse.⁵⁵ I 1641 enedes man dog om at genoptage betalingen; de samme ideelle havneforhold, som fandtes i Kerteminde, kunne man trods alt ikke tilbyde i Odense.⁵⁶

Det forventede opsving i sejladsen lader sig ikke umiddelbart bekræfte af de foreliggende oplysninger om antallet af indkomne fartøjer (tabel 1.3). Den indgående lasteevne («tonnage») kendes ikke, da rorstolden

Hofmangave

Enebærodde

Gabet

Klintebjerg

Hasselo

Lumby

Stige

Seden

Biskorup

Munkebo

ODENSE

Tabel 1.3: Indkomne skibe til Odense 1630–37.

Hjemsted	1630/31	1632/33	1633/34	1634/35	1635/36	1636/37	Gnsn. %
	Antal skuder						
Sejrø	5	5	7	2	9	11	23,3
Læsø	4	10	4	4	4	7	19,8
Halland	12	17	13	9	8	9	40,7
Bohuslen	0	1	2	2	1	0	3,6
Øvr. Danmark	5	2	1	0	1	0	5,4
Norge	2	2	1	3	1	3	7,2
I alt	28	37	28	20	24	30	100,0

Kilde: Rigsarkivet, Reg. 108b, Odense byfogedregnskaber, pk. 121b. Tal for 1631/32 og 1637ff mangler.

betaltes med 4 skilling pr. »skude« uanset størrelse. Først i et bropengeregnskab fra 1649 er skibenes drægtighed angivet (jf. nedenfor); byen oppebar da bropenge af 4 både fra Læsø og Skagen på 1-1½ læster, 8 tømmerskuder fra Halland og Læsø på 4-8 læster og en kalkskude fra Mariager på 4 læster. Sammenlagt var der tale om 13 fartøjer på ialt 60½ læster. Hverken disse tal eller tabellens er dog komplette når det gælder antallet af skibe i fjorden. Netop i 1636-37 ved vi, at en hollandsk skipper indtog et stort parti korn ved (nuv.) Hofmangsgave, og skibet havde derfor ubestrideligt været inden for Odense tolddistrikts grænser.⁵⁷

Bestræbelserne for at lede skibene til

Reliefkort over Odense fjord og landskabet omkring den med nogle få af de vigtigste stednavne påført. Kystlinien er søgt rekonstrueret ud fra oplysninger derom fra 1700-tallets slutning, men med enkelte forbehold har situationen været den samme hundrede år tidligere. Kortets målestok er ca. 1:100.000, og kurveækvivalens til lands er 5 meter; til søs er 2, 4, 6 og 10 meter kurverne angivet. Sammenlign s. 307.

Odense – sikkert mere af hensyn til sådanne handelsskibe end de små skuder – bevidnes derfor snarere af den udbygning af faciliteterne, der fandt sted fra 1635. Først fik man tilladelse fra ladegårdsskovens ejer, Christian IV, til at anlægge en vej (som rimeligvis allerede eksisterede) ned til stranden, hvor havnen skulle anlægges – den igennem århundreder for sin miserable tilstand berygtede skibhusvej.⁵⁸ For enden af denne byggedes derpå en skibsbro, tilsyneladende af ikke helt ringe omfang, for i foråret 1636 opkrævedes blandt byens borgere en ekstraskat på 250 rd. til broen⁵⁹ og 12 år senere fik man lov til at opkræve yderligere ikke mindre end 1.175 rd. »til skiffbroens reparation og bygning«, dog indgik heri også reparationsomkostningerne på Møllebro (nuværende Frederiksbro).⁶⁰

Hertil kom, at man 15. juni 1643 fik kongelig bevilling til at opkræve bropenge til havnens vedligeholdelse, 4 skilling pr. læst af de ankommende skibe.⁶¹ Ovenfor er et af de få bevarede regnskaber over indbetalte bropenge benyttet, men pålideligheden er næppe den bedste. Byen klagede senere

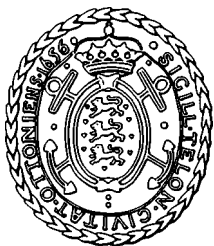
Michel Jensen (–) *Om Odenses første »selvstændige« tolder vides kun, at han havde stillingen fra 16. april 1632 til udgangen af april 1634, hvor han tilsyneladende rejste bort fra byen. Ved sin tiltrædelse boede han i Nørregade 45, men flyttede i løbet af det næste år hen i 10. rode (Overgade).*

Svend Pedersen (-1641) *Han havde i nogle år været prokurator og herredsskriver i Odense, da han 1. maj 1634 tillige overtog tolderiet, hvilket bestyredes af hans enke – formodentlig dog bistået af en fuldmægtig – fra hans død sommeren 1641 til udgangen af april året efter. Han boede i Nørregade, vistnok i nr. 49.*

Mads Hansen (-1650) *Mads Hansen var skriver og foged ved Sct. Knuds kloster, indtil han den 1. maj 1642 overtog såvel toldoppebørsten som forpagtningen af acciseindlæggerne i 3 år. Om hans enke, datter af rådmand Jens Rosenvinge og senere gift med præsten i Munkebo, fortsatte i tjenesten efter hans død i begyndelsen af juni 1650, vides ikke. Han boede i Nedergade og var i 1645 tillige værge for Vor Frue kirke.*

Jørgen Hahne (-efter 1661) *Hahne, som var indvandet fra Lübeck, var forstander for Gråbrødre hospital, da han i 1650 eller 51 blev tolder i Odense. Stillingen beholdt han kun til 14. september 1653, da han på grund af restancer forlod byen og landet, indtil han året efter af kongen fik lov at bosætte sig, hvor han ville. I 1660 boede han i Frederiksdøds fæstningsby (efter 1664: Fredericia).*

Otto von Oessede (-1674) *von Oessede, som var gift med en søster til tolder Mads Hansens enke, var netop blevet ansat som postmester, da han 15. september 1653 tillige blev tolder. Tjenesten forrettede han indtil 7. februar 1662, hvorefter han alene beholdt sit oprindelige embede. Både han og hans (anden) kone døde af en smitsom sygdom 26. marts 1674. Ved sin død boede han i Vestergade 64 (»Mageløse«), men om han allerede var flyttet hertil, mens han var tolder, vides ikke.*

over, at kun få skipperne erlagde afgiften, og man foreslog, at toldereren blev tilholdt ikke at udstede toldseddel før han fik bevis for, at bropengene var betalt.⁶² Et ønske, som blev imødekommet, da bropengene blev inddraget under (købstads-)accisen i 1672 (se side 94).

Ved et gavebrev af 14. maj 1639 fik byen derefter overdraget et jordstykke ved skibsbroen, som benyttedes til tømmerplads, til græsning for de heste, der trak vognladningerne ind til Odense, og til et strand- eller skibhus, hvor man om sommeren kunne have en opsynsmand boende. Som en betingelse for retten til at opkræve bropenge blev magistraten pålagt at sørge for, at fremmede søfolk »mens de deres varer forhandler« kunne få kost og logi i skibhuset, og da byen i 1652 ønskede at anskaffe en eller flere små både til at betjene de større skibe, der måtte ankre op ude i fjorden, fik man tilladelse til at omdanne huset til helårsbeboelse.⁶³ Indtil 1804 blev huset da beboet af den såkaldte »skibhusmand«, som herfra drev værtshus og brændevinsbrænderi og som – i skarp konkurrence med omegnens bådejere – forestod varetransporten fra ladestedet til skibsbroen.

Det sidste, væsentlige led i dette havnebygningprojekt gennemførtes tilsyneladende først i foråret 1649, for først da bogførte kærneren blandt sine udgifter 1 rigsdaler til »Stige mænd for dybet at afstikke; min andel«.⁶⁴ De sidste ord dækker formodentlig over, at byens borgere og kræmmerlavet har deltaget i udgiften, hvis størrelse altså ikke kendes. Lige så usikkert er arbejdets omfang, men det har antagelig bestået i en afmærkning med koste og ris langs den krogede og indviklede rute, som fartøjerne skulle følge for at nå sikkert i havn.

Som nævnt er det tvivlsomt om alle de gode initiativer blev rigeligt belønnet. Men

nogen ind- og udskibning, også af toldpligtige varer, har dog fundet sted. Det ses af toldregnskaberne, og det erfares mere indirekte af, at tolder Otto von Oessede i 1656 fandt det nødvendigt at anskaffe et slagstempel, »som bruges under skippere, deres toldsedler«. ⁶⁵ Seglet bar indskriften SIGILL[UM] TELON[ARUM] CIVITAT[IS] OTTONIENS[IS] 1656 (Odense Bys Told Segl). Indsluttet heri ses krone og tre løver på baggrund af to korslagte ankre. Jo, Odense var blevet en havneby! Stempleet kostede 3 rigsdaler og brugtes i næsten hundrede år, nemlig til 1750. ⁶⁶

Med Karl Gustav-krigenes udbrud fik dette begyndende opsving i sejladsen en brat ende. Sømærkerne forfaldt eller de blev med vilje fjernede under krigsforberedelserne i sommeren 1657, for da den svenske

spion Erik Dahlberg rekognoscerede ved Gabet i juni 1658, fandt han fjorden aldeles utilgængelig for andet end »skuder og andre småfartøjer«. ⁶⁷ En opgang efter krigen lod vente på sig, måske på grund af favoriseringen af Nyborgs skibsfart, men især forårsaget af de lammende økonomiske problemer, som Odenses handelsliv var underkastet i en lang årrække efter fredsslutningen. ⁶⁸

Nogen opgang kan spores efter midten af 1670erne. Fra omkring 1676 begyndte Kerstemindes toldindtægter at vige til fordel for Odenses (se nedenfor), og få år efter anløbes byen regelmæssigt af større hollandske skibe, i 1679 af 3, året efter af 2 og de følgende to år af yderligere 2, deriblandt i 1681 en galeoth på hele 80 læster. ⁶⁹ Blandt disse fremmede skippere gav én i øvrigt

»Odense Bys Told Segl« fra 1656 er her brugt på et brev fra tolder Jacob Møller i 1691, men som billedet side 53 viser, blev det anskaffet til brug for skippers toldsedler. Stempelpræget er kun utydeligt, og udtegningen på bindets forside kan blot blive et bud på udseendet. (Foto efter original i Rigsarkivet).

(trods fejldatering til efteråret 1682) anledning til en af byens mest sejlivede myter, nemlig den, at passagen til Klintebjerg blev opdaget ved et tilfælde af en hollandsk skipper, som i en storm blev drevet ind i fjorden.⁷⁰ Den sandsynlige baggrund for historien må derfor med, og så har den tillige flere toldhistoriske indfaldsvinkler:

En af de første dage i oktober 1679 indkom skipper Jan Jacobsen Skammeljan fra Amsterdam med sin galeoth på 30 læster i Odense fjord. Den medbragte ladning, bestående af 150 td. spansk salt, 8 skippund humle, 7 skippund prestobak og 2 fade gul tobak, havde han af landsdommer Jens Lassen gennem dennes befragter i Amsterdam fået besked på at lade fortolde i Odense og afsætte dér, for så i stedet at indtage en ladning korn, som Lassen havde solgt til købmanden i Amsterdam. Nogle dage efter fik tolder Bertram Treven i Kerteminde nys om hollænderens ankomst, og da han mente at fjorden var hans territorium, tog han ud for at høre, om der var toldpligtige varer om bord. Her erklærede Skammeljan om godset, at »det er kommet fra og skal til fremmed sted igen, thi her er dermed intet at fortjene formedelst den store told deraf, i særdeleshed af spansk salt«, og angav at

ville forsende det til Sverige med skipper Anders Jensen af København. Denne skipper, der sejlede for Jens Lassen og som i øvrigt boede i Nedergade i Odense, lå i Kerteminde med 100 td. malt og 100 td. jysk sild, hvoraf de 40 skulle til Odense og resten til Landskrona, mens maltet skulle overføres til den hollandske galeoth i »bytte« for dennes last. Anders Jensen angav sig til Odense med sin ladning den 9. oktober, men først den 15. blev Skammeljans ankomst indført i Kerteminde toldbog, og det var denne ejendommelighed – at Jensen sejlede om til en skipper, som officielt først ankom 6 dage senere – som Rentekammeret bad Treven om en (god) forklaring på. For en odenseaner må trafikken have taget sig lige så besynderlig ud, og nogle har måske troet, at Skammeljan var kommet til Odense ved en fejltagelse. Men mon ikke meningen såvel som resultatet af det særprægede arrangement var, at det »genudførte« salt blev brugt til fynsk flæsk og den gode hollandske tobak blev røget i fynske piber?⁷¹

Af episoden fremgår, at landsdommer Jens Lassen, der blandt sine talrige ejendomme også sad inde med Dalum kloster og således havde en lokal tilknytning, gjorde god reklame i det store udland for Odense

Tabel 1.4: Skibsfart til og hjemmehørende skibe i Odense 1678–1708.

År	Indkomne skibe	Deraf Odenseskibe		Hjemmehørende skibe
	antal / læster	antal / læster	%	antal / læster
1678	–	–	–	7 / 61
1681	45 / 445	15 / 105	(33 / 24)	–
1690	65 / 385½	15 / 85½	(23 / 22)	7 / 70½
1697	72 / 520	23 / 133½	(32 / 26)	8 / 50½
1702	85 / 686½	33 / 202	(39 / 29)	10 / 68½
1708	80 / 623½	56 / 432	(70 / 69)	17 / 143

Kilde: Forfatterens søfartshistoriske samlinger.

toldsted – det er her nok ingen tilfældighed, at han stod på venskabelig fod med Christen Westesen og bl. a. havde kautioneret for ham ved udnævnelsen til tolder.⁷² Den gode omtale var dog ikke nok, skibene måtte også kunne finde vej til fjorden, og desuden var det i konkurrencen med Kerteminde en alvorlig gene, at byen manglede lokalkendte søfolk.

Begge problemer løstes, det ene straks og det andet på længere sigt, da en sømand fra Ålbæk (nær Skagen) ved navn Christen Mortensen kort før 1680 slog sig ned i landsbyen Stige ude ved fjorden. Da købmand Jørgen Hansen i Odense ved samme tid anskaffede sig en ny skude på 6 læster – den gamle på 9, *Sct. Hans*, som var blevet ført af en Kertemindeskipper, havde længe været brøstfældig – fik Christen Mortensen den overdraget som skibsfører. Efter at han var blevet fortrolig med sit nye farvand gav købmændene ham en anden opgave; med Kertemindepræsten Nicol Seidelin Bøghs ord (nedskrevet o. 1770):⁷³

»En jyde, navnlig Christen Mortensen, påtog sig sagen og lå på fjorden den hele sommer for ved lodning alle vegne på det nøjeste at efterforske grunden og renderne i fjorden, besynderlig [dvs. især] indløbet, som han ved sin utrættelige flid fandt omsider med besværlighed. Næste år blev han endnu ved at forfare alting nærmere, og da skal han have indlodset de første fartøjer i fjorden. Denne efterretning har jeg af meget ældgamle troværdige mænd, som selv havde kendt ovenmeldte Christen jyde, som de gemenlig kaldte ham. Ja, et par af dem var selv *testes oculati* [øjnevidner], så jeg bærer ingen tvivl om min fortælling«.

Vedligeholdelsen af den således genskabte afmærkning blev pålagt fæsteren af skibhuset, som uden væsentlige klager forestod arbejdet indtil havnevæsenet fik opgaven overdraget efter kanalens bygning.

Det var i forening med de hyppigere

anløb af fremmede skibe en mærkbar vækst i byens egen flåde, der havde foranlediget ønsket om denne »kortlægning« af fjorden. Som hjemmehørende i Odense i 1672 omtales kun et enkelt fartøj, skuden *Emanuel* på 18 læster,⁷⁴ men 5 år senere opregner byskriveren hele 7 skibe, hvoriblandt *Emanuel* er den største, fulgt af skuden *Sct. Anne* på 12 læster. Af de øvrige navngives desværre kun et, den gamle skude *Den sorte Rytter*, som i et stormvejr i efteråret 1678 blev »opsat på landet« og skulle »forhu[d]es«, før den igen kunne bruges.⁷⁵ Men i de følgende år gik det kun langsomt fremad, dels på grund af den krig, som netop havde foranlediget udarbejdelsen af skibslisterne 1677-78, og dels på grund af de omtalte mandskabsproblemer. Af de 7 skibe i 1677 synes de 4 ganske vist at være blevet ført af skipperne, der var bosat i Odense, men af de menige søfolk, hvoraf 14 kendes, var én fra Skagen og resten fra Kerteminde.⁷⁶ Først da befolkningen i Stige, især efter en større tilflytning af skipperne fra Fynshav på Als, havde gjort søfartserhvervet til en selvstændig næringsgren – for odenseanerne var det normalt kun et led i købmandsuddannelsen – indtraf en mere mærkbar vækst i byens handelsflåde (tabel 1.4). Antallet af indkomne skibe steg vel kun i et jævnt tempo og lastevnen havde endnu sværere ved at følge med, men Odenseskibenes stigende andel af den samlede besejling er markant. Byens egen handelsflåde var helt enkelt ved at erobre sit eget hjemmemarked.

For Odenses toldvæsen var det en udvikling, som måtte følges med den største opmærksomhed. Konsumtionens indførelse i 1672 havde i den grad reduceret dets arbejdsområde, at det stod i fare for at blive en overflødig institution. Vel var tolder Westesen ikke udelt begejstret over det store besvær ved toldstedet, »formedelst de fleste

skiberumme, som lossere og lader, ligger næsten en mil fra byen«, så han efter sin »allerunderdanigste pligt, så længe de lossere og lader, enten selv må være til stede eller holde en fuldmægtig, al underslæb efter muligst flid at forhindre«.77 Men besværet til trods var og blev herefter fjorden og dens skibe tolderens arbejdsplads.

Med seismografens følsomhed blev udviklingen iagttaget af Odenses præster. De kaldte Westesen, som også oppebar konsumtionsindtægterne, for tolder, men Jacob Christensen Møller blev næsten altid tituleret: *Søe Tolder*.

Intraderne

Toldvæsenets hovedopgave, her i Odense såvel som overalt i Danmark, er og var at skaffe indtægter til statskassen, og det er derfor af væsentlig betydning for os at bringe en oversigt over, hvad Odense i den henseende har kunnet bidrage med gennem de godt 350 år, etaten har virket som selvstændig oppebørselsmyndighed i byen og i samfundets tjeneste. Der er adskillige faktorer, som gør økonomisk-statistiske følgeslutninger ud fra en sådan indtægtsoversigt usikre – nogle vil blive omtalt i de følgende kapitler – men i nogen grad vil oversigten tillige kunne bidrage med tal, der sætter byens egen økonomiske udvikling i relief.

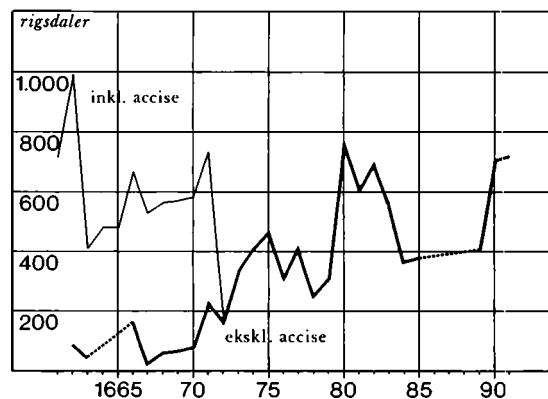
Indtægterne eller, som man dengang sagde, intraderne fremviser en langsom stigning efter 1660, som i hvert fald er i god overensstemmelse med vor viden om en by, som kun med besvær overvandt følgerne af svenskekrigene, men trods tilbageslag enkelte år er fremgangen tydelig (figur 1.1; fra tiden forud for 1662 foreligger kun de få og spredte oplysninger, som allerede er meddelt). Gennemsnitlig indbragte tolden i perioden 1660-69: 79 rd., 1670-79: 302 rd. og

i 1680-89: 580 rd. årligt. I det første af disse tiår var den en ren underskudsforretning, da administrationsomkostningerne løb op i 153½ rd. årligt, men situationen reddedes dog af accisen, der som nævnt indbragte 500 rd. (1666-71).

Særlig interesse har indtægterne i 1600-årenes slutning, når de sammenholdes med oppebørslen i Kerteminde. Med udgangspunkt i forholdet 1662 (tabel 1.5), hvor krigens eftervirkninger aflæses i lave toldintrader i begge byer, ses at Kerteminde alligevel kunne bidrage med over 5 gange så stort et provenu af ud- og indførselstolden.

Hvorfra stammede da Kertemindes større indtægter? Vi er så heldige blandt toldregnskaberne i Rigsarkivet at have bevaret en toldbog fra netop 1662 herfra, og kan derfor komme på nært hold af tolder Johan Madsens »klienter« (tabel 1.6).78 Helt entydigt kan billedet ikke blive, fordi så stor en andel af tolden betales direkte af skipperen, uden at man kan se hvem hans kunder var. Markant i denne henseende skiller sig to skuder fra Lübeck ud, begge på 10 læster og begge med bredt sammensatte ladninger af salt, tjære, humle, stangjern og kramva-

Figur 1.1: Odenses toldindtægter 1662-91 (tal for årene 1664-65 og 1686-88 mangler. Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber).

Tabel 1.5: Odenses og Kertemindes toldindtægter 1662.

Art	Kerteminde		Odense	
	rd.	%	rd.	%
Søværts told	469	88,2	92	10,5
Konsumtion og accise	63	11,8	779	89,5
I alt	532	100,0	871	100,0

Kilde: Rigsarkivet, Odense og Kerteminde toldregnskaber.

rer (papir, lærred, knappenåle, rosiner, kønrøg, osv.). Den første ankom 22. april med Claus Sulstorff som både skibsfører og forhandler, men i den anden, som lagde til 30. oktober og var ført af skipper Carsten

Tabel 1.6: Kertemindes indtægter af told og skibsafgifter 1662.

Tolden erlagt af	Antal eksp.	Beløb rd.:sk.	Andel af total %
<i>Skippere</i>	81	320:53	68,3
fra Kerteminde	29	46:82	10,0
fra Odense ¹	8	16:24	3,4
fra Lübeck ²	4	124:69	26,6
fra øvr. Danmark og udland	40	132:70	28,3
<i>Købmænd og andre borgere</i>	30	148:63	31,7
fra Odense	21	96:62	20,6
fra Kerteminde mv.	9	52:01	11,1
I alt	111	469:20	100,0

1. Skipper Søren Jespersen for 4 retursejladser med skude på 6 læster.
2. To lybske skippere og købmænd, jf. teksten.

Kilde: Rigsarkivet, Kerteminde toldregnskaber, pk. 5.

Schwerdt, befandt sig købmand Daniel Kettel, som rimeligvis stod for salget, der strakte sig over 5 uger. Vi tør nok formode, at adskillige odenseanere har indfundet sig i byen for at sikre sig vinterens fornødenheder. I forvejen havde den enlige odenseanske skipper og de mange købmænd herfra sørget for, at en fjerdedel af Kertemindes toldindtægter stammede fra Odenses vareforsyning, men i virkeligheden drejer det sig snarere om mere end halvdelen. I hvert fald oversteg odenseanernes bidrag langt det beløb, som de lagde i byens egen toldkiste.

I de følgende år steg Kertemindes toldindtægter meget stærkt for i 1670 at nå 2.032 rd. eller 25 gange årets resultat i Odense, men efter 1674 faldt byens indtægter lige så brat. Udviklingen er anskueliggjort i figur 1.2, der er tegnet som »tendenskurve« og ført frem til 1720.⁷⁹ Den viser, at hvor Odenses opsving efter 1690 er voldsomt og i konkurrencen Kerteminde uigenkaldeligt »taber«, så er ændringen i balancen omkring 1675 mere ustabil og frem for alt forårsaget af Kertemindes omtalte tilbagegang mere end Odenses vækst. Kerteminde blev åbenbart hårdere ramt af krisen under og efter den skånske krig end Odense, men det kan heller ikke udelukkes, at Kertemindes byhistoriker, V. Woll, pegede på noget centralt, da han påstod, at det var Kertemindes tolder (fra 1675) Bertram Treven, der i sin »nidkærhed gik så vidt, at han så at sige fordrev Odense-købmændenes handel fra Kerteminde havn«.⁸⁰ Det var og skulle vedblive at være af vital betydning for tolderne, at kunderne behandlede skånsomt og med kærlig overbærenhed!

Fra toldindtægternes samlede beløb afgik som tidligere berørt forskellige administrationsomkostninger. Vigtigste post – ikke mindst ud fra tolderens eget synspunkt –

TOLDERE 1662–87

Christen Westesen (ca.1636-1691) *Han blev udnævnt til tolder i Odense 30. januar 1662, men tiltrådte først 8. februar, da han ankom til byen, formodentlig fra København, hvor han var blevet forlovet med en søster til den lærde Oluf Borch. Disse var begge født i Nr. Bork i Jylland, hvorfra også landsdommer og senere toldforpagter Jens Lassen stammede, og det skyldtes sikkert dennes indflydelse ved hoffet, at Westesen fik sin stilling. Han blev i 1674 udnævnt til rådmand og 10 år senere til borgmester i Odense, men fratrådte først som tolder med udgangen af 1687. Næste sommer blev han rådmand i København, hvor han døde i maj 1691. I 1670 købte han den store gård på hjørnet af Overgade og Nørregade (Overgade 2), som han i 1681 overlod til sin svigersøn, senere borgmester Jens Christensen Schousboe. Selv flyttede han hen i Overgade 8, i 1683 byens højst takserede gård. Desuden ejede han flere ejendomme i Odense, bl. a. Ny Møllegård ved Ejby.*

TOLDSKRIVERE 1651–86

Jørgen Behm (–) *Odenses første toldbetjent tiltrådte i september 1651 og forrettede tjenesten de næste 3 år og muligvis frem til udgangen af 1661. Hans fornavn skrives undertiden George og efternavnet Bøhm.*

Morten Lauridsen (–) *Morten eller Mathias Lauridsen fik bestalling som toldbetjent eller visitør 1. januar 1662. Hvor længe han fortsatte vides ikke. En mand med dette navn blev 1663 tolder i Stubbekøbing, en anden (?) strømtoldinspektør i Fredericia 1670.*

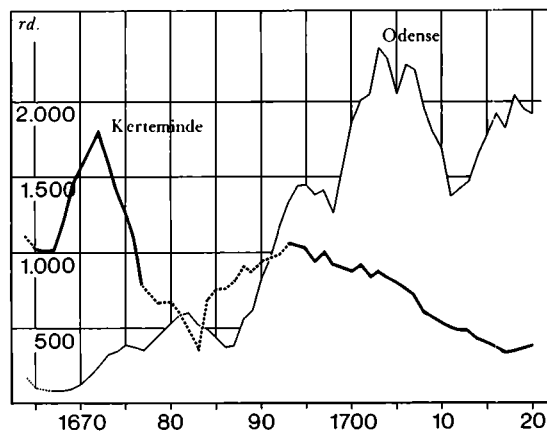
Cort Andersen (ca.1624-1691) *Cort Andersen havde vistnok været visitør i Nyborg før han senest 1667 fik den samme stilling i Odense. Han blev afskediget 1. maj 1670 og stillingen nedlagt. I mandtallet 1672 hedder det, at han var »fattig og elendig, ligger blind«.*

Niels Hansen (-1689) *Da visitørembedet i Odense igen blev besat 1. januar 1676 udnævntes Niels Hansen deri. Efter nøjagtig 10 års tjeneste valgte han at blive strandtoldbetjent (se side 38), en stilling, som var bedre lønnet. Han døde i begyndelsen af december 1689.*

Figur 1.2: Odenses og Kerteminde's toldindtægter 1664-1720, løbende 5-års gennemsnit (ekskl. accise 1664-71). Kilde: Rigsarkivet, Odense og Kerteminde toldregnskaber).

var lønnen. Med undtagelse af Michel Jensens løn i 1632 kendes størrelsen af tolde-rens årsløn først fra »normalreglementet« 1652, hvor den blev fastsat til 80 rd.⁸¹ De første par år af Westesens embedsperiode tillod han sig 120 rd., men måtte efter gentagne udsættelser herom fra revisionen igen lade sig nøje med de 80, indtil han ved den kongelige sparerunde i 1670 – hvorved betjentposten som nævnt afskaffedes for en tid – fik lønnen nedsat til 40 rd. Først efterfølgeren, Jacob Møller, fik den hævet, nemlig til 60 rd. Toldbetjentens løn var de første år 33 $\frac{1}{3}$ rd., men i Morten Lauridsens bestalling af 1. januar 1662 stod, at han skulle have 66 $\frac{2}{3}$ rd. Det fik han dog kun et par år, for da Rentekammeret to år efter bemærkede, at det var »ganske meget på det sted« og at det halve var nok »af den ringe indkomst, som der indkommer«, måtte han trods ansættelsesbrevets forsikring nøjes med denne halvdel.⁸² Efter 1676 var lønnen 30 rd.

Blandt de øvrige omkostninger optrådte udgifter til toldbøger, blæk (1632: blækpulver), papir til toldsedler og fortæring ved regnskabsaflæggelsen, ialt 16-20 rd. indtil

Bindingsværksgården på hjørnet af Overgade og Nørregade ejedes af Christen Westesen fra 1670 til 1681 og rummede altså i den tid Odense toldkammer. Bygningen blev nedbrudt omkr. 1882. (Møntergården).

1670 og derefter 6-12 rd. Undtagelsesvis, f. eks. det første år efter fyringen af betjenten, accepteredes 10 rd. til tjenerløn, men da tolder Westesen i forbindelse med sine beklagelser over besværet ved toldstedet (se side 25f) anmodede om noget lignende, modtog han blankt afslag. Endelig fik samme tolder godkendt en udgiftspost, som han selv introducerede i 1662, da han tillagde sig selv 20 rd. i husleje, »eftersom ingen forordnet toldbod er«. ⁸³ Den blev i 1670

nedsat til det halve, men bestod i resten af perioden.

Posten fortæller os, at toldboden skulle man dengang finde på tolderens bopæl, og da systemet med en kortvarig afbrydelse fortsatte frem til 1833 (for konsumtionsvæsenets vedkommende endda til 1850), er det et ganske imponerende antal adresser Odenses toldvæsen har haft gennem tiderne. I det omfang, de er kendt, er de anført i personalebiografierne.

1 $\frac{1}{2}$ · Et lille nyt væsen

Michel Jensen boede i Nørregade 45, da han fik overdraget hvervet som Odenses første tolder efter ordinansen af 1632. Det ved vi i dag med nogenlunde sikkerhed, og det vidste man formodentlig også i samtidens Odense. Men for de tungnemme – og sikkert også for at styrke selvgættelsen – lod Michel straks hos Ernst snedker her i byen lave »en tavle eller skilt og en stang til samme tavle, som er blevet udhængt, at folket, som skulle fortolde, kunne have sig stedet, hvor de tolden skulle levere, efter at rette«. Gert maler i Vestergade blev derpå tilkaldt »for bemeldte tavle at staffere i fint guld og oliefarve, hvorpå er blevet malet Kongelig Majestæts krone og navn«, og endelig blev Jacob kleinsmed betalt »for ringe og kramper at gøre forbemeldte tavle fast med på stangen«. De tre håndværkere fik henholdsvis $1\frac{1}{2}$, $4\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ rigsdaler for deres arbejde, så

skiltet kom til at koste 6 rigsdaler og 8 skilling.

I forvejen havde tolderen købt papir til en toldbog, som Simon bogbinder indbandt, blækpulver og grønt voks og papir »til udgivende toldsedler på tolds og cises oppebørsel« – ialt 6 rigsdaler og 80 skilling – og han kunne da, den 16. april sætte sig ved sit skrivebord (som var hans eget) og vente på kunderne og deres penge til toldkisten (som han havde overtaget uden beregning). Alt efter ordinansens bogstav og ånd. Som omtalt i kapitel 1 kom kunderne, nogle villigere end andre og seks måtte hentes ved opsøgende arbejde, så da Mortens dag oprandt (og gåsen var spist?) og det højtidelige øjeblik kommet, da toldkisten i fuldmægtig Thomas Brodersen Risbrichs nær- og overværelse for første gang skulle åbnes, var der penge i den. Men hvor mange?

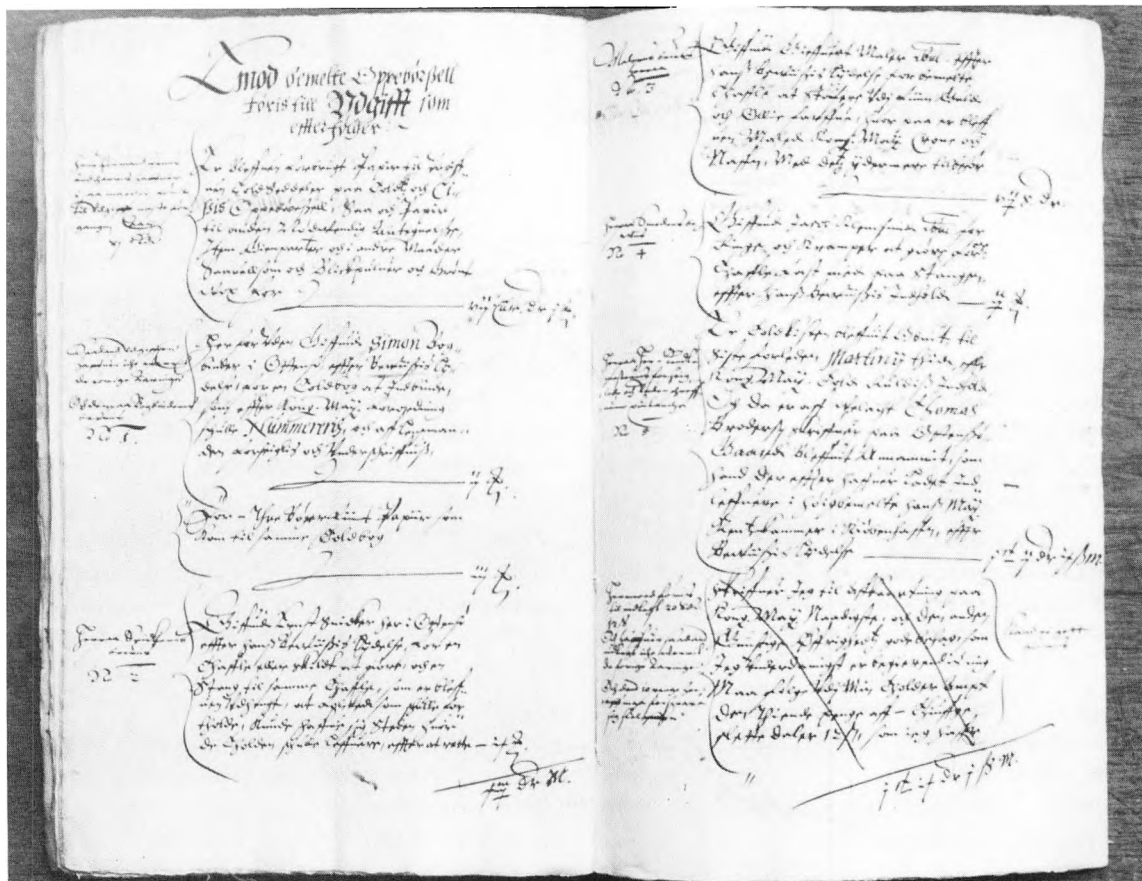
Efter endt optælling kunne det konstateres, at de mange mønter tilsammen udgjorde en sum af 68 rigsdaler og 9 skilling. Det var ikke ret meget, når årets samlede indtægt blev 492 rigsdaler og 93 skilling og det første halve år nu allerede var gået. Det mere end antyder, at den gode Michel havde en reservekasse, som kun han havde nøgle til og som absolut ikke er omtalt i ordinansen. Det vidste Risbrich sikkert ikke, og da han naturligvis ikke kunne forudse årsresultatet, kvitterede han pænt for beløbet og indsendte det til Rentekammeret. Herinde kunne man efter 1. maj 1633 muligvis ane sammenhængen, men hele overskuddet var nu indbetalt og oven i købet 10% større end i Jens Anskaris' foregående regnskab; så kunne man se gennem fingre med fiffet.

Det kunne man derimod ikke med et par af tolderens udgiftsposter. Lønnen måtte man bøje sig for, selv om Anskaris kun havde fået $26\frac{2}{3}$ rd. for sit toldregnskab, for de 60 rd. var som tidligere nævnt aftalt med Frants Rantzau. For rejsen til København og retur og fortæringen derovre, mens regnskabet gennemlæstes og konfereredes, kunne han kun tilkendes 12 rd. mod de $13\frac{1}{3}$ han havde beregnet sig, og posten på 1 rd. og $33\frac{1}{6}$ sk. for den »10. penge af sagefaldet« ville man ikke acceptere. Den havde sin tradition i den belønning, som byfogderne fik for opkrævning af bødebeløb, og udgjorde netop en tiendedel af accisebøderne (se tabel 1.1). Rentekammerets svar var kort og klart: »Kan ikke godtgøres, anseende, at tolderen derfor har gjort sin ed, at han med sligt skal have opsyn«. Med andre ord, det var hvad han fik sin løn for!

Efter endt revision var det totale udgiftsbeløb på regnskabet 153 rd. og $\frac{5}{6}$ sk., men da Risbrichs indbetaling er inkluderet heri, udgjorde administrationsomkostningerne kun 84 rd. og $87\frac{5}{6}$ sk. eller godt 17% af bruttoindtægten. Til samfundshusholdningen bidrog Odenses nye væsen med godt 400 rd. og det talte ikke stort i forhold til hvad den fynske sværvægter, Bonde Jacobsen i Assens kunne afsende: knap 11.000 rd.

Michel Jensen flyttede allerede i løbet af 1633 hen i Overgade og tog formodentlig sit toldskilt med. Senere gik det dog til, for i 1653 bogførte von Oessede en udgift på 6 rigsdaler for »et skilt (med maling og forgyldningspenge) med stangen, hvorefter enhver kunne vide, Hans kongelige Majestæts told og accise at erlægge og klarere«. Næste gang

vi støder på omtale af toldskiltet er i 1730, da tolder Nørregger besvarer et påbud af 21. november om, at de gamle toldskilte skal nedtages og nye opsættes med den nye konges (Christian VI's) cifre, således: »Men som her ved toldstedet ingen skilt findes; min formand heller ingen har haft, så har jeg ladet forfærdige et, som i allerunderdanigst følge Hans Majestæts allernådigste vilje straks skal blive ved toldboden opslagen«. Toldkammeret havde da haft til huse i Overgade 11 i 22 år, så kunderne måtte efterhånden vide, hvor de skulle henvende sig. I 1750ernes ufred skulle toldskiltet komme til at spille en central rolle (se kap. 3) og siden da har toldvæse-

nets huse formodentlig været mere eller mindre behørigt markerede – i 1850'erne absolut mindre (se kap. 9).

Desværre kendes Odenseskiltene kun fra en tid så sen, at det standardiserede ovale toldskilt havde fortrængt de lokale varianter. At disse kunne være meget anderledes og forskellige af udseende demonstreres på Toldmuseet, især ved det prægtige skilt fra Svendborg fra ca. 1766. Det er holdt i bedste provinsrokoko, hvorimod de gengivne beskrivelser af Odenses skilte – hvor man specielt noterer sig, at de var beregnet til udhæng ligesom håndværkernes – emmer af svulstig 1600-tals barok.

Michel Jensens egenhændige ekstrakt af toldbogen 1632/33, udgiftsposterne med revisors anmærkninger ud for hver. Nederst på højre side har han slået to streger over Michels 10. penge af sagesaldet og tilføjet: »Kand ei gottgørris«. (Foto efter original i Rigsarkivet).

Der eksisterer ikke billeder af det ældre Nørregade 45, som blev jævnet med jorden, da den nuværende bygning (stueetagen og kælderen, tre trin ned) opførtes 1841. To huse længere henne, i nr. 49, som fotograferedes før nedbrydelsen år 1900, boede vistnok Svend Pedersen, som blev tolder efter Michel Jensen. (Møntergården; overfor).

2 · Svindel i national og lokal målestok 1691-1749

Toldens sammensætning

Ved accisens bortfald og »privatiseringen« af den nye konsumtion var toldetatens arbejdsfelt i 1672 blevet koncentreret om en toldbehandling, som ikke i væsentligt omfang ændrede karakter de næste hundrede år. Nye toldruller med forandrede satser og et tid efter andet udstedt forbud mod ind eller udførsel af bestemte varer betød vel, at arbejdet ikke fortabte sig i den rene rutine, men af helt nye opgaver kom kun få ubetydelige (se f. eks. side 128) og en større, den såkaldte »konsumtion af de fire species« i 1692.

Disse 4 species eller varesorter: vin, brændevin, salt og tobak, var ikke blevet medtaget ved konsumtionens indførelse, og hvor utroligt det end lyder skulle der gå 15 år inden importtolden blev suppleret med en sådan afgift. Ved forordning af 13. oktober 1688 blev de dog inddraget i en generel efterårspakke til de konsumtionsplagede danskere – i Odense steg afgiftstrykket ved den lejlighed med 33½%! (se s. 138). Da netop disse 4 sorter i konsumtionens brede vifte af beskattede varer imidlertid typisk blev indført i skib, fandt regeringen i 1692 (under påvirkning af den nedenfor nævnte Kruse) det hensigtsmæssigst at flytte afgiften over til toldvæsenet.¹ Med undtagelse af årene 1726-30, hvor indførsel af vine, salt og tobak fra udlandet var forbeholdt København og opkrævningen følgelig suspenderet,² bestod toldvæsenets særskilte kon-

sumtionsoppebørsel til længe efter at alle havde glempt, hvad de fire species var, og afskaffedes – under navn af »søværts konsumtion« – først da den øvrige konsumtion faldt bort i 1850.

Ændringer af toldsatser og forskydninger i de enkelte elementers relative betydning formår ikke at udviske det generelle i billedet af toldindtægternes samlede fordeling, som en analyse af den bevarede toldbog fra 1733 giver, og som altså dermed formidler et indtryk af Odense toldvæsenes opgaver i hele denne periode (tabel 2.1).

To forhold falder straks i øjnene, eksportindtægternes ringe andel og skibsfartens helt dominerende betydning: skønt flere end hver tredje af de indgående ekspeditioner skyldtes postbefordring og ankommande »handelsrejsende«, stammede kun 3 procent af importafgifterne herfra. Ingen af delene er forbavsende. De fleste af de forholdsvis få (udlands-)varer, der ankom over land, var i forvejen fortoldet i den by, hvortil de var indført; kun pakkerne, som medbragtes af ageposterne fra Holsten undgik at blive åbnet og behandlet ved fæргеlejet i Assens. 26 gange i løbet af året indeholdt forsendelserne toldpligtige varer – fra havefrø til kårdeklinger – og det hele indbragte godt 23 rd. Som eksempel på en anden type landværts tilførsler kan nævnes 50 pund spansk snustobak og 4 par silkestrømper, som Israel Salomon fra Rendsburg lod fortolde før Sct. Knuds marked. Det indbragte i told og konsumtion 12 rd. og 46 sk.,

Tabel 2.1: Odense toldindtægter 1733.

Indtægter ved	Indgående			Udgående			I alt		
	Antal	Beløb rd.:sk.	Andel %	Antal	Beløb rd.:sk.	Andel %	Antal	Beløb rd.:sk.	Andel %
<i>Søværts ekspeditioner</i>	115	1.263:67	84,2	113	195:28	13,0	228	1.458:95	97,2
Varetold	42	910:52	60,6	80	180:86	12,1	122	1.091:42	72,7
Konsumtion (4 spec.)	21	214:51	14,3	–	–	–	21	214:51	14,3
Skibsfartsgebyrer	115	127:24	8,5	63	10:36	0,7	178	137:60	9,2
Papir til toldsedler	40	11:36	0,8	112	4:02	0,2	152	15:38	1,0
<i>Landværts ekspeditioner</i>	74	40:73	2,7	81	1:14	0,1	155	41:87	2,8
Varetold	29	30:76	2,0	2	1:05	0,1	31	31:81	2,1
Konsumtion (4 spec.)	5	8:72	0,6	–	–	–	5	8:72	0,6
Papir til toldsedler	29	1:21	0,1	3	0:09	0,0	32	1:30	0,1
<i>Søv. + landv. eksped.</i>	189	1.304:44	86,9	194	196:42	13,1	383	1.500:86	100,0
Varetold	71	941:32	62,6	82	181:91	12,2	153	1.123:27	74,8
Konsumtion (4 spec.)	26	223:27	14,9	–	–	–	26	223:27	14,9
Skibsfartsgebyrer	115	127:24	8,5	63	10:36	0,7	178	137:60	9,2
Papir til toldsedler	69	12:57	0,9	115	4:11	0,2	184	16:68	1,1

Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber, pk. 11.

hvilket var alt, hvad tolderen fik ind ved den lejlighed.

Heller ikke udførselstoldens lave beløb undrer. Det dækker nemlig ikke over en ubetydelig eksport, tværtimod var afsætningen af korn og fedevarer (flæsk, smør og ost) betydelig, jf. tabel 2.2.³ Toldsatserne var imidlertid lave; i virkeligheden skulle de blot dække omkostningerne ved kontrollen med omsætningen.⁴ Lavest var tolden, når landbrugets produkter afsattes i Danmark, hertugdømmerne og Norge, og specielt til sidstnævnte sted udførtes forholdsvis store ladninger. Tolden betaltes næsten altid af skipperen, så det er ikke muligt at afgøre, hvem de egentlige korneksportører var, men det må antages, at det i betydeligt omfang drejer sig om aftagerne af de norske tømmerlaster. Dog beklagede købmændene

sig gennem hele århundredet over, at skipperne i Stige opkøbte korn hos Slettens bønder og på herregårdene og udførte det for egen regning.

Til Lübeck afsattes – mod en højere told – 1.752 td. korn, heraf 1.290 td. havre. I øvrigt bestod de få ladninger, der sammen med kornet bragtes hertil, af pennefjer og handsker. Sidstnævnte eksportartikel var endnu ubetydelig, ialt udførtes kun ca. 200 dusin til en værdi af 164 rigsdaler, men i de nærmest følgende år steg såvel produktionen som afsætningen af handsker stærkt. Allerede 1750 var værdien af eksporten steget til 6.552 rd., og selv dette beløb er forsvindende i forhold til produktionsværdien 27 år senere, da det var ca. ti gange så stort.⁵

Af det store antal udgående landværts

ekspeditioner var provenuet helt uden betydning, da disse næsten udelukkende bestod i udstedelse af såkaldte passersedler, som fulgte med importerede og fortoldede varer, når de førtes til andre byer; altså helt svarende til dem som forevist, når fortoldede varer kom til Odense. De fleste passersedler lød på et eller halvandet anker vin, som vinhandlerne med jævne mellemrum forsynede Fredericia, Kerteminde og især Nyborg med. Desuden bemærker vi, at købmand Anders Lauritsen leverede store varepartier til 3 bissekræmmere på vej til Sct. Hans markedet i Rudkøbing.

Den helt overvejende andel af toldvæsenets indtægter hidrørte altså som nævnt fra de søværts importafgifter, først og fremmest fra den direkte varetold. I dette regnskab beregnedes tolden efter tariffen («rullen») af 29. februar 1732, som nylig havde afløst en rulle fra 1691 med lidt højere sats på en række varer; derimod var der ikke ved denne lejlighed rørt ved konsumtionen af de 4 species, som stadig tariferedes efter konsumtionsforordningen af 31. december 1700. Importafgifterne faldt desuden på

skibsafgifter, de såkaldte lastepenge, samt på »papir til toldsedler«. Denne afgift havde netop (1732) afløst brugen af i forvejen stemplet (beskattet) papir; i stedet blev toldsedlerne nu skrevet på almindeligt papir og gebyret erlagt som en særlig afgift, der rettede sig efter de angivne varers toldmæssige værdi.

En fordeling af de søværts importafgifter efter skibenes afgangshavn (tabel 2.3) viser såvel omfanget af sejladsen til byen som den meget ujævne betydning, som denne havde for toldvæsenets virksomhed. Sammenlagt ankom 115 skibe på ialt 1.026½ læster til Odense i 1733. Heraf stod byens egne fartøjer for 65 anløb, men de repræsenterede kun godt halvdelen af lasteevnen, 533 læster. Den øvrige varetransport besørgedes af fremmede, domineret af nordmænd, som tegnede sig for 284 læster fordelt på 25 skibe.

Forbindelsen med København var ganske ubetydelig og i toldmæssig henseende helt uden interesse, da fremmede varer herfra i forvejen var fortoldet. Det samme gjaldt naturligvis provinsen, hvor den største import

Tabel 2.2: Udførslen af korn og fedevarer fra Odense 1733.

Udført til	Kornvarer			Fedevarer ¹		
	m. Odenseskibe	m. fr. skibe tønder	I alt	m. Odenseskibe	m. fr. skibe pund	I alt
København	508	890	1.398	2.800	0	2.800
Provinzen	50	0	50	0	0	0
Hertugdømmerne	942	493	1.435	0	0	0
Norge	5.799	3.188	8.987	8.372	9.856	18.228
Lübeck	1.752	0	1.752	384	0	384
I alt	9.051	4.571	13.622	11.556	9.856	21.412
1. Bestående af røget flæsk, smør og ost.						

Kilde: Som tabel 2.1.

Tabel 2.3: Odenses toldindtægter ved søværts ankomst 1733.

Afgangshavn	Varetoold	Konsumtion	Lastepenge rigsdaler:skilling	Papir	I alt	%
København	0:00	0:00	4:83	0:00	4:83	0,4
Provinsen	0:48	0:00	8:43	0:00	8:91	0,7
Norge	25:50	45:00	50:03	0:00	120:53	9,5
Flensborg	213:33	101:51	9:93	3:66	328:51	26,0
Øvr. hertugd.	0:15	0:00	3:52	0:03	3:70	0,3
Lübeck	622:42	68:00	39:53	7:39	737:38	58,4
Øvr. udland	48:56	0:00	10:81	0:24	59:65	4,7
I alt	910:52	214:51	127:24	11:36	1.263:67	100,0

Kilde: Som tabel 2.1.

i øvrigt bestod af hvede fra Lolland (1.146 td. på 11 skibe) og kalk og kridt fra Mariager (414 td. på 5 skibe). En enkelt provinslast skulle dog fortoldes, nemlig de 1.500 flyndere og 900 tørre torsk, kuller og rokker, som bådfører Jens Clemmensen den 15. juli indbragte fra Skagen.

Når de langt større ladninger af tørfisk, torsk, sild og sej, der indførtes fra Bergen,⁶ var toldfri, skyldtes det dog ikke, at dansk fiskeri var pålagt en særskat, men kun at Jens Clemmensen havde forsømt at få lasten fortoldet hjemmefra. Også de øvrige norske eksportartikler: trælast og jern samt kalk fra Slebenden ved Oslo kunne indføres frit,⁷ men 18 tønner fransk og 72 tønner spansk salt, indbragt fra henholdsvis Arendal og Risør, blev pålagt en afgift, da indførselstolden for disse varer kun var halvt så stor i Norge som i Danmark. En lignende forskelsbehandling for andre fremmede varer og deraf følgende fristelser til at få dem ulovligt i land gjorde et skærpet opsyn nødvendigt på skibe fra Norge.⁸ På grund af deres antal og lasteevne – 529 læster eller mere end halvdelen af det samlede tal – gav

de toldbetjentene betydeligt mere arbejde end indtægterne fra dem i og for sig berettigede til.

Helt anderledes forholdt det sig med hertugdømmerne og udlandet, og det vil navnlig sige Flensborg og Lübeck, for udover varerne herfra fortoldedes kun en smule humle fra Sønderborg, en ladning kalk fra Gotland og en større tømmerlast til baron Putbus på Egebjerggård fra Stralsund.⁹ Over fem sjettedele af intraderne ved den søværts ankomst og op mod tre fjerdedele af den samlede indkomst overhovedet hidrørte fra 36 odenseanske skibe på 265 læster, som hjemførte et omfattende sortiment af alt fra det fineste kram til grovvarer fra de to byer. 58 personer indfandt sig i løbet af året for at indbetale tolden og konsumtionen af varerne, som de havde hjemtaget på op til 17 forskellige tidspunkter. Hvem de betydeligste importører var, er vist i tabel 2.4.

Seks borgere – fem købmænd og en tobaksfabrikant (som også drev lidt handel) – betalte mere end halvdelen af de samlede importafgifter. Ikke uventet finder vi heri-

Tabel 2.4: Importører af varer fra Flensborg og Lübeck, indført på 37 skibe i 1733.

Importør	Antal klareringer	Told	Konsumtion rigsdaler:skilling	Papir	I alt	Andel %
Købmand Jens Nielsen	12	123:88	15:32	0:84	140:12	13,1
Kbm. Joh. Fr. Kurrelbaum	17	93:62	2:48	0:72	96:86	9,1
Tobaksspinder Jac. Passow	10	32:53	61:51	0:33	94:41	8,9
Vinhdl. Henr. Ayerschettel	1	47:49	40:00	0:24	87:73	8,2
Vinhdl. Honoratius Bonnevie	4	60:80	26:48	0:21	87:53	8,2
Købmand Jens Dreyer	9	74:59	1:00	0:81	76:44	7,2
Købmand Gørtz Gørtzen	6	45:24	1:48	0:63	47:39	4,5
Apoteker J. C. von Westen	7	40:79	0:00	0:66	41:49	3,9
Kbm. Anders Lauritsen	11	29:39	1:48	0:36	31:27	2,9
Kbm. Andreas Hyllerup	15	27:86	2:48	0:45	30:83	2,9
Kbm. Søren Møllers enke	11	26:16	2:00	0:33	28:49	2,7
Købmand Jørgen Møller	15	24:66	3:00	0:42	28:12	2,6
Kbm. Chr. Hamans enke	12	24:76	1:00	0:45	26:25	2,5
Købmand Jacob Faaborg	10	18:02	4:00	0:30	22:32	2,1
Købmand Jacob Hetting	8	14:25	1:00	0:24	15:49	1,5
30 andre borgere	85	100:77	4:64	2:66	108:15	10,1
13 skippere	30	50:58	1:48	50:62 ¹	102:72	9,6
I alt 58 importører	263	835:75	169:51	60:59	1.065:89	100,0
1. Inklusive lastepenge.						

Kilde: Som tabel 2.1.

blandt byens to rene vinhandlere, men også købmand og senere borgmester Jens Nielsen, som topper i listen, indførte vine ved siden af den betydelige import af klæde. Umiddelbart efter de seks førende fulgte den bredt assorterede købmand Gørtzen, der ved en enkelt lejlighed indførte større og mindre partier af 95 forskellige toldpligtige varer (positioner), og apoteker von Westen, som foruden apotekervarer solgte krydderier og andet til husholdningen.

Den næste større gruppe importører bestod af grovvarerhandlerne, som blandt andet forsynede landbefolkningen med tjære, hør, humle og salt, og endelig fulgte 30

småkøbmænd og håndværkere, deriblandt én i Kerteminde og én i Bogense. Tretten af de 16 skippere, der ankom fra Flensborg og Lübeck, havde varer med, som de selv lod fortolde. I teorien måtte dette anses for at være sket som følge af, at disse varer ikke var hjemtaget i ordre og først senere blev afsat til købmændene. Praksis var dog, som vi senere skal vende tilbage til, en anden. De blev solgt i Stige og Seden og andetsteds på landet, skønt det var forbudt skipperne at handle dér.

De artikler, som indbragte mest, var naturligvis vine og tobak. Jacob Passows import af hollandske tobaksblade – alle ind-

ført fra Flensborg – bestod af 1.969 pund til en samlet værdi af knap 100 rd.¹⁰ Tolden heraf udgjorde godt 23 rd. og konsumtionen de i tabellen anførte 61 rd. og 51 sk., så afgiften på råtabak kan beregnes til ca. 86%. En tilsvarende sats for fransk vin kan ikke gives, da prisen afhang af såvel mærke som farve, men for en god rødvin til 20 rd. pr. oksehoved¹¹ (svarende til 240 potter eller 232¹/₃ liter) udgjorde afgiften knap 87% eller det samme som for tobakken. For billigere vine var satsen naturligvis endnu højere. I alt indbragte den fortoldede vin (5¹/₃ oksehoved fra Flensborg og knap 4 fra Lübeck) 160 rd. og 40 sk.¹²

Dermed er dog ikke det totale forbrug af fransk vin i Odense opgjort, for bortset fra, hvad der eventuelt er blevet indsmuglet, indkom langt større mængder toldfrit med skibe fra København og landværts fra Nyborg. For denne import stod navnlig apoteker von Westen, som ved en enkelt lejlighed hjemtog ¹/₂ anker rhinsk vin, 38 oksehoveder fransk vin og 58 virtler fransk brændevin (cognac).¹³ Hvor den samlede indførsel af fransk vin fra Flensborg og Lübeck udgjorde 2.149 liter, tegnede de indenlandske forsendelser sig for hele 11.151¹/₂ liter.

Årsagen til denne fordeling var regeringens begunstigelser af Københavns handel, som var indført med toldrullen af 1732, efter at hovedstaden to år før havde mistet eneretten til indførsel af de 4 species. I stedet godtgjordes dens importører nu det meste af tolden og konsumtionen, når varerne genudførtes til provinsen; her skulle man blot betale ¹/₃ af afgiftsbeløbet. Apoteker von Westen kunne derved aftage en liter vin fra de handlendes »oplag« i København for 10,0 skilling, hvor Bonnevie havde måttet give 15,4 skilling for den i Lübeck og hos tolderen i Odense – alt dog under forudsætning af, at en række andre faktorer

(indkøbs- og fragtpriiser mv.) var de samme.¹⁴ At der under sådanne vilkår toges vin hjem fra Flensborg og Lübeck skyldes formodentlig alene kreditmulighederne her. Det er karakteristisk, at det netop var den rige apoteker, der havde »råd« til at handle i den billige hovedstad.

Sammenfattende kan det konstateres, at Odense omkring 1733 havde sin kvantitativt største samhandel med Norge, uden at dette gav toldvæsenet indtægter af betydning; at forbindelsen til København var svag, og at de for toldoppebørslen helt centrale importører foregik med skibe fra Flensborg og Lübeck. Eksporten hertil var ringe, men den overvejende del af byens forbrug af udenlandske varer blev købt i disse to byer.

Et kongeligt svindelnummer

Hvis vi havde kunnet gennemgå tolder Jacob Møllers regnskab for 1690 – som ikke er bevaret – ville hovedindtrykket af hans virksomhed sandsynligvis meget have lignet det, som bogen fra 1733 åbenbarer, indtægterne var blot noget mindre. Der kom færre skibe i fjorden (se tabel 1.4), men de kom fra de samme steder, forholdsvis lidt flere fra København og provinsen og noget færre fra Flensborg og Norge, mens samhandelen med Lübeck var relativt uændret. Kun var fremmede skipper fra Kerteminde, Sejro og Læsø endnu langt flere end de lokale.

Havde vi i stedet valgt at sammenligne med tilstanden i 1692, var en anden markant forskel faldet i øjnene. I 1730'ernes Odense var ankomsten af et stort udenlandsk skib fra Vesteuropa helt utænkeligt, hvor det blot 40 år tidligere var forekommet, skønt ikke hvert år. Men netop i 1692 ankom tre store galeother fra Reval, Stade og Skellingen på 25, 65 og 72 læster, alle i

ballast og for at hente korn – ialt 4.285 tønder – til Amsterdam. At sådanne skibe nu var forsvundet fra fjorden skyldtes en målbevidst central toldpolitik.

I Christian V's København var det erhvervspolitiske hovedproblem, at dansk skibsfart stod sig dårligt i konkurrencen med udlændingene, især hollænderne, der var førende i varetransporten mellem Danmark og store dele af Nord- og Vesteuropa. Da man i 1645 havde bundet sig til i de næste 40 år toldmæssigt at behandle hollænderne på samme måde som danskerne (ved »Christianopoltraktaten«),¹⁵ måtte man i første omgang lade sig nøje med at tage et middel i brug, som mildt sagt var noget flosset i kanten. Den såkaldte »sjette-delsmoderation«, som indførtes 1672, gik ud på, at når et dansk skib var blevet målt i København, blev målebrevet udstedt på $\frac{5}{6}$ af dets virkelige størrelse. Et sådant fartøj på f. eks. 25 læster rummede altså lige så meget som et hollandsk på 30, men slap med færre lastepenge ved ankomsten til en dansk havn. Det forslog blot ikke stort – forskellen ville i 1733 for de to skibe i eksemplet kun have udgjort 1 rd. og 17 sk. for anløb fra udenlandsk havn og 46 sk. fra dansk – og det er vel årsagen til, at vore konkurrenter så igennem fingre med snyderiet til ordningen i 1825 endeligt ophævedes.¹⁶

Ulige større betydning havde selve vareafgifternes størrelse, og da først tiden nærmede sig, at de traktatsmæssige forpligtelser over for hollænderne skulle ophøre, blev forsøg med forskelsbehandling også her iværksat. Eksperimenter med officiel diskrimination ved stærkt protektionistiske toldruller med høje satser for udlændinge og lavere for landets egne indbyggere slog fejl på grund af Hollands modstand, og fias-koen syntes fuldstændig, da kongen i 1688

måtte underskrive en ny aftale, der sikrede hollænderne fortsatte begunstigelser.¹⁷ Tre år senere udkom en ny toldrulle (21. marts 1691), som udadtil ligestillede de søfarende. Samtidig havde man dog en plan klar, som skulle løse problemerne og i tilgift forekom kongen at gøre gavn i en helt anden henseende.

Der var efterhånden gået en del år siden han så drastisk havde reduceret toldbetjeningenes antal og deres lønninger. Siden da var personalet igen blevet udvidet i det håb, at dette kunne få en gavnlig indflydelse på toldindtægternes størrelse. Allerede i 1671 ansattes en »Inspektør over Søkanen i Fyn«¹⁸ og i 1680 fulgte et landsdækkende korps af såkaldte strandridere, som hver skulle dække en passende kystlinie og holde øje med, at intet blev losset fra skibene og smuglet ind på land. Kontrollen med strækningen mellem Bogense og Odense blev overdraget Berendt Jensen, som vistnok boede i Odense, mens strandrideren i Ker-teminde fik sit distrikt afgrænset som kystlinien mellem denne by og Odense.¹⁹ Da han i sagens natur var forpligtet til at holde hest, var lønnen 60 rd. om året eller det dobbelte af visitørens, hvilket fik Niels Hansen til at søge over i stillingen i 1688, i øvrigt under uopklarede omstændigheder, for såvel i 1683 som efter Niels Hansens død i 1689 omtales en strandriders her ved navn Oluf Laursen.²⁰

En ny tilvækst kom i 1683 med udnævnelsen af flere »konfiskationsinspektører«, og skønt de som forpagtere af indtægterne ved anholdte smuglervarer ikke belastede statens lønregnskab, gjorde deres virksomhed ikke toldvæsenets administration enklere. På Fyn fik postmester Søren Bolt i Odense overdraget forpagtningen og tillige opsynet med strandriderne.²¹ Hvad han fik ud af engagementet vides ikke. Hans fuldmægtig (el-

ler afløser?) Tønnes Hansen døde ludfattig i 1691.²²

Den plan, som skulle knække hollænderne og desuden bringe orden i den lokale toldforvaltning, gik ud på for første gang i den nyere historie at anvende det prøvede middel, bortforpagtning af indtægterne for en fast årlig afgift, på hele landets toldoppebørsel under et. Tanken herom havde kongen fremsat i en egenhændig memorial af 23. november 1689, og selv om realitetsdrøftelser først kom i stand i en særlig kommission i begyndelsen af 1691, ser den ud til at have påvirket forudgående beslutninger. Allerede 24. marts 1690 ophævedes nemlig strandrider- og konfiskationsforpagtningsinstitutionerne. Den officielle begrundelse, at de havde forvoldt »de trafikerede adskillig fortræd og ophold«, dækkede uden tvivl over den virkelige: at de begge snart ville blive overflødige.²³

I den nævnte kommission var grundlaget for diskussionen et (usigneret og udateret) oplæg med titlen »Kort og uforgribeligt betænkende angående toldforpagtningen«.²⁴ Som indledning til sit forslag til vilkår for forpagtningen gennemgik forfatteren fordele og ulemper ved et sådant system og opregnede 8 forventede »disadvantager« mod kun 4 »avantager«. Disse var til gengæld afgørende.

I det første punkt får resten af toldetaten kniven: Ved forpagtningen »bespares omkostning på toldbetjentene«, hvorefter der straks strøs salt i såret i anden post: »De, som bliver eller tilsættes, kan bedre ses til med, at de hverken selv gør underslæb eller tillader andre at gøre (det), thi det er en geme regel, at enhver ser bedre til for sig selv end for en anden, endog det ej burde så at være«. Men den afgørende fordel, som uden tvivl blev bestemmende for hele projektets gennemførelse, blev kort og præcist

formuleret i punkt 4: »Kongelig Majestæt kan ved sær og sekrete artikler beneficere sine egne undersåtters negotie frem for fremmedes, foruden at derover skulle kunne klages«. Med andre ord, hvad en privat toldforpagter foretog sig i retning af at forskelsbehandle kunderne, kunne kongen og landets regering ikke gøres ansvarlig for! For at man udadtil kunne stå helt uangribelig, lod man forpagteren underskrive en forpligtelse til »ikke at oppebære eller lade oppebære højere eller mindre told af ind- og udgående end efter toldordinansen, under 1.000 rd. straf for hver gang deres brøst således befindes«.²⁵ Indadtil skulle bestemmelsen næppe tages for bogstaveligt.

Betænkningen blev uden større ændringer godkendt 25. februar 1691, men hvad selve forpagtningen angik, var der endnu forhold at bringe på plads. Det stod for det første klart, at den ikke kunne udbydes i fri licitation, da forpagteren måtte være en pålidelig mand, som i dybeste hemmelighed ville gennemføre moderationspolitikken.²⁶ Dertil kom, at kongen gerne så, at forpagteren foruden at svare den fastsatte afgift indbetalte resten af oppebørslerne i hans kasse; han skulle altså i realiteten blot være en stråmand, der for en fast løn oppebar statens indtægter i sit eget navn. Under disse betingelser lykkedes det virkelig at få en aftale i stand med den foretrukne, toldforvalter Laurits Eskildsen i København, men da han kort efter døde, faldt den for kongen særdeles favorable ordning bort. Admiraltetsråd og landsdommer Jens Lassen, som fra første færd havde været inde i billedet, ville kun påtage sig opgaven, hvis han alene forpligtedes til at svare det aftalte forpagtningsbeløb.

Kontrakten med Jens Lassen dateredes 18. maj 1691 og skulle gælde med tilbagevirkende kraft fra 1. januar og 3 år frem. Han

fik selv titel af generaltoldforvalter og be-
tjentene på de lokale toldsteder måtte han
selv udpege, ligesom han i forpagtningspe-
rioden overtog toldboder, pakhuse, toldki-
ster, nøgler og toldsegl (for så vidt som de
var kongelig ejendom). Toldregnskaberne
skulle fortsat indsendes til Rentekammeret
til revision. Alt var bestemt og taget højde
for, blot kneb det for Lassen at overholde
sine betalingsfrister, og med virkning fra
det følgende årsskifte overtog justitsråd Ed-
vard Kruse derfor forpagtningen.

Kruse havde i forvejen fået overopsynet
med konsumtionsforpagtningen (se s. 138),
og derfor var det forholdsvis enkelt at lade
konsumtionen af de 4 species holde »flytte-
dag« den 27. august 1692.²⁷ Kruses forpagt-
ningsperiode blev bestemt til 4 år, dvs. ind-
til nytår 1696. Hvad forholdet til toldsteder-
nes forvaltning angik fulgtes principperne
fra den foregående tid, men om selve hans
administration vides kun lidt. Tre måneder
før periodens ophør døde han, og boet var
ikke i den bedste orden. Hans regnskaber
var endnu i februar 1696 ikke blevet indle-
veret – de blev det vistnok aldrig – men
Rentekammeret kunne senere i dets såkaldte
»visdomsbog« notere, at han »blev skyldig
60.685 rigsdaler«.²⁸ I den situation valgte
kongen at opgive forpagtningssystemet.

I hvilket omfang Lassen og Kruse havde
gjort brug af deres formodede ret (pligt?) til
at give nedslag i tolden for danskerne ved vi
af gode grunde intet om. Men at modera-
tionspolitikken fortsat spillede en væsentlig
rolle viste de foranstaltninger, der blev truffet
i forbindelse med ændringerne i den
centrale forvaltning i 1696. En toldin-
spektør i København, Hans Jacob Søbøtker,
blev gjort til »Inspektør over tolden og kon-
sumtionen i Danmark« alene med det for-
mål, at han i en eventuel kritisk situation
kunne påstå at have forpagtet tolden – hvad

han altså ikke havde. Begrundelsen fulgte
18. april, da han fik tilstillet en »modera-
tionsordre«, der nøje specificerede hvilke
og hvor store nedslag, der skulle ydes (25-
50, typisk 33 $\frac{1}{3}$ %), og hvori den vending fo-
rekom, at han »sig for ingen andet lader
mærke, end at han om tolden heri riget i
visse måder med Os allerunderdanigst har
kontraheret, og denne moderation Os uaf-
vidende således sker og gjort vorder, at der-
af ingen anden konsekvens følge kunne«.²⁹

Søbøtker sendte derefter en såkaldt mo-
derationsbog ud til hvert toldsted, hvori vi-
sitøren skulle kopiere de indførsler i kontra-
bogen, som vedrørte fortoldningen af
»fremmede varer« samt angive betalingen
»uden nogen moderation«.³⁰ Ved årets slut-
ning skulle bogen indsendes til inspektøren,
men hvad dens formål egentlig var, vides
ikke – hele systemet hvilede jo også på dyb
hæmmeligholdelse. Metoden såvel som
Søbøtkers inspektion ophørte brat i novem-
ber 1700, da først han blev arresteret, sigtet
for misligheder i embedsførelsen, og tolder-
ne siden fik ordre om at indsende modera-
tionsspecifikationerne. Over for toldperso-
nalet var begrundelsen, at »der fra nytår
sker forandring med tolden og konsumtione-
n«, forandringer, der som vi vil se umulig-
gjorde den slags systematiserede toldefter-
givelser.³¹

Om hele tiårets toldpolitik havde båret de
ønskede frugter får stå hen. Fra vor oden-
seanske synsvinkel kan det konstateres, at
allerede i foråret 1702 indkom igen to hol-
landske skibe i fjorden, men derefter skulle
der gå netop et halvt århundrede førend en
hollænder atter fandt vej til byen.

Lokalforvaltningen

Rygterne om en forestående forpagtning af
tolden vakte forståeligt nok bekymring på

Odense toldkammer i foråret 1691. Tolder Jacob Møller skyndte sig i juni at ansøge kongen om at måtte forundes et embede som rådmand, der netop var blevet ledigt, da »tolden nu for nogen tid siden er kommet til forpagtning og jeg desværre nu intet har at leve af«. ³² Det er ikke umuligt, at han virkelig var uvidende om sin fremtid på dette tidspunkt, for skønt regeringens meddelelse om den nye ordning var udgået 26. maj og en ordre om, at lønforholdene fremdeles skulle være de samme, allerede seks dage før, kan det have trukket længere ud, inden personalespørgsmålet blev løst. Men Jacob Møller (hvis rådmansansøgning gav bonus) fik lov at fortsætte, og det samme gjaldt for toldbetjenten Clemend Høeg. ³³

Jens Lassens bemyndigelse strakte sig altså ikke videre end til at udpege betjentene. Lønningerne blev dikteret og tilsyneladende var alle andre forhold uændrede. Helt nyt og anderledes var derfor først det system, som hans efterfølger tiltvang sig ret til at udforme. Kruse tog indledningsvis på en personlig inspektionsrejse rundt i landet for at sætte sig ind i de enkelte toldsteders specielle situation, og herunder var det, at han blev klar over smugleriets omfang langs Sydbyn og fremkom med sit berømte forslag om toldkrydsere i dette farvand. ³⁴

I Odense beså han »havnen og stedets vanskelighed« og bevilgede derefter tolderen en årlig løn af 200 rd. – mod tidligere 60 – dog med pligt til at holde en tjener »med hest og tilbehør til at inkvirere ved strandsiderne«. ³⁵ Det afgørende nye var imidlertid, at tolderen for at kunne få tjenesten og denne løn skulle garantere Kruse et revenu af mindst 1.000 rd.; først da måtte han af indtægterne hæve gagen og tilstille Kruse de resterende 800 rd. samt ubeskåret det, som tolden yderligere måtte indbringe. Dette lovede Jacob Møller at opfylde, og

han havde også heldet med sig, skal vi straks afsløre, for det viste sig, at indtægterne i de fire år nåede et årligt gennemsnit af 1.493 rd. ³⁶

Toldbetjent Clemend Høeg fik fornyet bestalling med den sædvanlige løn, som ikke berørtes af aftalen med tolderen, og uden ansatte Kruse endnu en betjent, Christen Nielsen Lund, henimod slutningen af forpagtningsperioden. I klar erkendelse af, må det konstateres, at udgiften til et øget opsyn kom rigeligt ind igen. Hvad hans løn var vides i øvrigt ikke, men den var muligvis højere end Høegs, for Lund tituleredes kontrollør, og Høeg beklagede sig senere over, at Kruse havde »sat en anden i mit sted her ved toldstedet og forskudt mig fattige gamle mand med hustru og mange små børn«. ³⁷

Kruses tilrettelæggelse af lokalforvaltningen tegnede til at blive et isoleret eksperiment, for da Søbøtker overtog inspektionen var al tale om indtægtsgarantier forstummet. Under de sædvanlige vilkår modtog Møller og Høeg henholdsvis toldbog og kontrabog, mens Lund tilsyneladende måtte betragte sig som fyret. Den følgende måneds begivenheder er indhyllet i mørke; måske har Møller under sit ophold i København i slutningen af januar protesteret over igen at skulle nøjes med mindre i løn (i stedet for 60 dog 106 rd.). I hvert fald blev i februar udpeget en helt ny tolder, fuldmægtigen på Odense amtstue, Niels Rasmussen Buchholtz. Kontrollør Christen Lund ansattes som visitør – i løbet af det følgende tiår vinder dog kontrollørtitlen endeligt fodfæste – og Clemend Høeg forflyttedes til den tilsvarende tjeneste i Middelfart. ³⁸ Rådmand Jacob Christensen Møller var afskeditget fra toldvæsenets tjeneste!

Også Søbøtkers tid fik som omtalt karakter af et mellemspill. I regeringen havde

man i nogen tid med bekymring fulgt de stadig faldende indtægter, og man fik derfor igen trukket forpagtningstanken op af mølposen. Endnu turde man ikke anbefale en landsdækkende (»general-«)forpagtning, men i stedet opnåedes tilslutning til et system, hvor de enkelte toldsteders intrader udliciteredes og bortgaves for højeste bud, altså for en umiddelbar betragtning i fuldstændig overensstemmelse med konsumtionsindtægternes bortforpagtning. De interesserede, som mødte op i rentekammerbygningen i København den 10. november 1700, havde sandsynligvis samme opfattelse, men de blev hastigt klogere. Oppebørslen blev godt nok overdraget den højstbydende, men hans fortjeneste ved forpagtningen skulle også indbetales. En tolder, hvis reaktion er kendt, bemærker, at kongen altså havde behaget »at lade toldens indkomster fremdeles blive på oppebørsel, dog at enhver betjent skal indestå for den sum, som han ved den holdte auktion havde tilforpligtet«. ³⁹ Var der nogen, som mindedes årene under Kruse, var det ikke helt tilfældigt.

Fra Odense mødte i hvert fald to interesserede personer op til auktionen. Den ene var den nytiltrådte tolder, krigskommissær Otto Pedersen Himmelstrups yngre bror Jørgen, som havde overtaget tjenesten 1. juli samme år, da Buchholtz var blevet amtsforvalter i Nyborg, og den anden var den detroniserede Jacob Møller. Jørgen Himmelstrup havde på forhånd meddelt, at han ville tegne sig for 1.060 rd., og det under forudsætning af, at det overskydende tilfaldt ham selv – nogen mistanke om regeringens hensigter har han altså haft på forhånd. Men over for Møller havde han ikke en chance. Han lod sig nemlig presse til at byde 1.898³/₄ rd. og var villig til at aflægge regnskab for resten og havde kun et for-

behold over for lønnen, som han dog næppe insisterede på ved den lejlighed. Fra 1. januar 1701 var Jacob Møller altså igen tolder i Odense og et nyt system for toldoppebørslen, det tredje i rækken i denne periode, kunne begynde. ⁴⁰

Man må medgive samtidens fortalere – især i Rentekammeret – at metoden var en økonomisk succes, ⁴¹ men set med nutidens øjne virker den særdeles utiltalende. Især hæfter man sig ved den kendsgerning, at en tolder uden egen skyld kunne komme til at arbejde ganske gratis for kongen i de 3 år, han havde tegnet sig for, nemlig i det tilfælde, at indtægterne i hans distrikt skulle svigte. At tolderne så ikke til gengæld kunne få del i overskuddet, bortset fra, at et lønefterslæb fra et dårligt år kunne indhentes i et godt, kan vel også virke uretfærdigt, men her var man åbenbart i regeringen ængstelige for, at tolderne i deres iver for at drive indtægterne i vejret ville konkurrere indbyrdes i et omfang, så følgerne blev helt uoverskuelige. Af denne grund var det så godt som udelukket for »forpagteren« at få mere end en kvittering retur for selv meget store indbetalinger. For tolderen i Odense lykkedes det dog.

Jacob Møller havde som nævnt forpligtet sig til, som man sagde, at stå fast for 1.898 rd. og 72 sk., et beløb, som ganske vist ved den senere indførte tobaksforpagtning (se nedenfor) blev reduceret til 1.867 rd. og 40 sk., men som stadig var et pænt stykke højere end hvad tolden i Odense nogen sinde havde indbragt. Til gengæld mente han nok han kunne tillade sig at hæve 200 rd. i løn, som han havde fået i Kruses tid, men her fik han statsrevisorerne på nakken, for ifølge »kammerreglementet« tilkom der ham kun 104 rd. Møller protesterede høfligt: ⁴²

»Vil underdanigst formode, at den opførte løn blev mig

godtgjort, når de højbydende herrer nådgunstig eftertænker dette toldsteds vanskelighed, såsom der er 3 store mil her fra byen og til Midtsund, som skiberummene først indkommer (til) i fjorden, her er snart 1/2 mil til stranden; fra skibsbroen og til skiberummene, hvor de losses og lader, er snart 1/2 mil, som til alle tider og hver dag giver mig stor omkostning, og har jeg gjort alleryderste flid ved mig selv og tjener med bekostning, som jeg og daglig gør efter ed og pligt at søge Hans kongelige Majestæts interesse, og formener jeg at få lige så meget i år som i fjor, om ikke mere, som jeg formener, da jeg tror aldrig Odense toldsted har indbragt så meget tilforn«.

Toldstedets vanskelighed kendte man intet til i de enevældige regeringskontorer, men om indtægterne kunne de ikke være i tvivl. Da »forpagtningstiden« var løbet til ende, og en ny treårig periode, hvor Møller uden forudgående auktion tegnede sig for det samme minimum, var godt i gang, bevilgede kongen ham »allergnädigst« en fjerdedel af overskuddet imod at han accepterede den reglementerede gage.⁴³ For alle 6 år beløb intraderne sig til godt 14.000 rd., og fjerdedelen af overskuddet beregnedes til 570 rd. og 75 sk., godt 95 rd. på årsbasis. Jacob Møller fik altså alligevel sin attråede løn på nogle få skilling nær.

Hvordan nåede da toldindtægterne så høje tal – i det bedste år (1702) med 3.118 rd. havde Møller mere end fordoblet gennemsnittet af intraderne under den lovpriste Kruses administration, og i intet af årene var det mindre? Vi kender ikke svaret, men noget tyder på, at den forrige tids moderationspolitik er blevet fortsat. Formodentlig dog uden hensyn til den overordnede strategi, som havde kendetegnet denne; tværtimod har hvem som helst kunnet opnå en lempelig behandling ud fra princippet om, at det var bedre at få den halve told af lovligt indførte varer end slet intet, fordi godset ellers smugledes i land.

Jacob Christensen Møller (ca.1661-1717) *Møller var jyde og havde i sin ungdom »tjent ved landmålingen«, dvs. haft beskæftigelse ved udarbejdelsen af matriklen 1682. Han var revisor ved Bremerholm, da han 30. august 1687 fik bestalling som tolder i Odense fra 1. januar 1688 at regne. Stillingen beholdt han under generalforpagtningen, men afskedigedes med udgangen af 1695. Efter i mellemtiden at have fungeret som konsumtionsopkræver blev han igen 1. januar 1701 udnævnt til tolder, en tjeneste, som han på grund af periodens særprægede vilkår igen mistede efter 6 år. Han var i 1691 blevet udnævnt til rådmand og avancerede i 1712 til borgmester. De første måneder i Odense boede han i Nedergade, men ved sit giftermål 2. maj 1688 med enken efter skipper og konsumtionsforpagter Ove Rasmussen Juel flyttede han hen i hendes gård i Nørregade, nr. 45, som i 1632 havde huset toldkammeret. Han boede her til sin død 25. februar 1717, men ejede i øvrigt et meget stort antal ejendomme i byen.*

Niels Rasmussen Buchholtz (1666-1728) *Buchholtz(z) var født i Kolding og havde i mere end 7 år været fuldmægtig (»underskriver«) på amtstuen, da han i 1696 blev tolder i Odense. Hans første ægteskab med købmand Thomas Balthazar Freithoffs enke bragte ham penge, og det følgende, som blev indgået i juni 1696 med en datter af amtsforvalteren i Nyborg, gav ham mulighed for at efterfølge denne, så da han i juli 1700 fik stillingen, afstod han toldertjenesten med virkning fra 30. juni. I 1716 søgte han afsked fra statstjenesten og fik titel af kommerceråd. Han boede derefter på Hesselagergård, som han havde købt i 1702 og hvor han døde 15. oktober 1728. I Odense havde han beboet Vestergade 40, som han ejede tillige med flere huse i gaden.*

Jørgen Pedersen Himmelstrup (ca.1670(?)-1716) *Efter Buchholtz's forflyttelse fik Himmelstrup bestalling som tolder 23. juli 1700 med virkning fra 1. juli. Han var en yngre bror til krigskommissær Otto Pedersen Himmelstrup (1664-1709), en velhavende og indflydelsesrig embedsmand med forbindelserne i orden. Jørgen havde næppe hans evner, og lysten til arbejdet som tolder var kun ringe, så da tjenesten kort efter blev udbudt i licitation var hans bud så lille, at Jacob Møller kunne løbe af med den. Han blev derefter fuldmægtig på broderens Ørritslevgård og siden ridefoged på Dallund, som han i nogle år (1705-08) tillige ejede. Ved sin død 7. juli 1716 havde han titel af proviantkommissær ved armeen. I år 1700 logerede han i Ottos gård »Mageløs«, Vestergade 64.*

»Forpagtningernes« skarpeste kritiker, Kommercekollegiets sekretær Thomas Jørgensen Hørning, beskrev forholdene således:⁴⁴

»Det må og tilstås, at den af sal. justitsråd Kruse i hans forpagtningsåringer introducerede måde, at hver steds tolder skulle stå for en vis sum og gøre ham regnskab for det, som tolden højere bedrog, har været helt skadeligt både for en del betjente og købstæderne; thi da gjaldt det, hvo som kunne drage handelen til sit toldsted, og for ej at stå fare at lægge til af sit og tjene endda uden løn, (at) give både stedets købmænd og fremmede lyst til at søge sit toldsted, hvilket ej kunne ske uden ved mærkelige [dvs. følelige] afslag i tolden og konsumtionen, så at der var overflødighed af varer på visse steder og fattedes på andre steder, som ej alene tabte derved, men endog landmanden incommoderedes, som for at have bedre køb måtte gå de nærmeste købstæder forbi og helst solgte sine varer der, hvor han på de, som han behøvede, kunne få bedre køb«.

Beskrivelsen er forsigtigvis affattet i datid, men meningen er uden tvivl, at sådan var forholdene også nu (dvs. 1704). Hørning så derfor gerne systemet skrottet straks, men hans bekymringer skulle vise sig at være grundløse: »forpagtningen« kvaltes så at sige af sin egen fremgang.

Kun en bredere anlagt undersøgelse kan i øvrigt give svar på det ganske væsentlige spørgsmål, som indeholdes i Hørnings synspunkt, når det sammenlignes med det princip, som vi har ladet være bestemmende for Møllers virksomhed: skyldtes det større afkast i Odense, at omsætningen blev stjålet fra andre byer (f. eks. Bogense og Kerteminde), eller fik de hver især en indtægtsfremgang ved en »liberal« fortoldningspraksis? At der sandsynligvis smugledes mindre end sædvanligt i Odense i disse år vil fremgå af det følgende, og gjaldt det for et større antal byer i øvrigt, føjes der et nyt perspektiv til periodens toldpolitik, som hverken Hørning eller »forpagtningernes« fortalere havde øjnene åbne for.

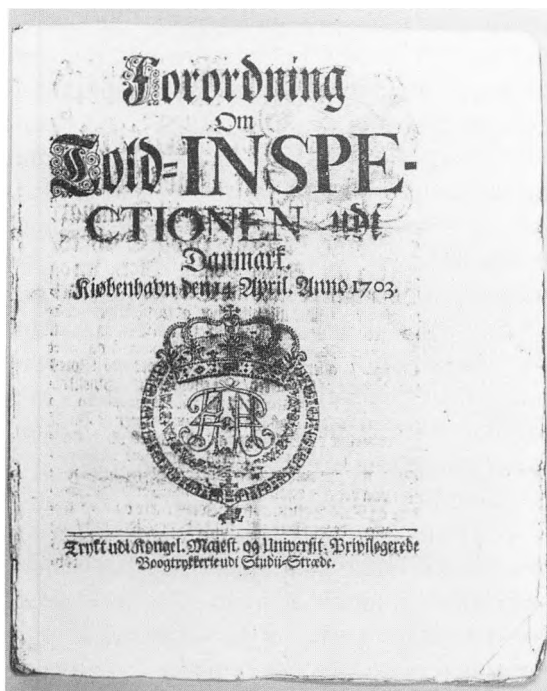
Forpagtningernes foreløbige endeligt

Med ophøret af Kruses generalforpagtning og Søbøtters udnævnelse til toldinspektør – han efterfulgtes 1701 af kammerråd Jean Mathias Leers – var i visse henseender forholdene ved toldvæsenets overordnede administration vendt tilbage til det »normale« fra tiden før 1691. Et mellemlag af toldembedsmænd var straks blevet ansat, således blev en Rasmus Melwin den 18. april 1696 udnævnt til toldinspektør over Fyns stift og en forhenværende norsk ridefoged Mikkel Mørch fik 12. maj samme år bestalling som strandvisitør på Fyn.⁴⁵ Om det er denne sidstnævnte embedsmand, som i 1701 lønnes med 66²/₃ rd. af Odenses toldindtægter, eller der foruden ham har været ansat en lokal strandrider, vides ikke.⁴⁶ I Leers' tid var senere postmester i Odense, C.U. Bles, toldinspektør over Nyborg, Kerteminde og Odense.⁴⁷

Dannelsen af denne embedsstand og de følgende års specielle aftaler med lokalforvaltningens chefer betød dog ikke, at bortforpagtning af toldindtægter i renlivet form var aldeles opgivet. Blot var blikket nu mere rettet mod partielle forpagtninger, hvor de første – resultatsløse – forsøg blev gjort med oppebørslen af konsumtionen af de 4 species i 1698-99.⁴⁸ Da en forpagtning et par år senere kom i stand, var området yderligere indsnævret til den ene af »specierne«, tobakken.

Til gengæld fik forpagterne, to københavnske købmænd, som var indvandret fra Frankrig, Pierre Peaumeau og Paul Choppis, ikke alene konsumtions-, men også toldindtægterne af al tobak, som indførtes i Danmark (undtagen Bornholm), overdraget, først for 5 og siden for yderligere 5 år, dvs. indtil 1. januar 1711.⁴⁹ Som en særlig anerkendelse og for at styrke deres position

Peaumeau og Choppis fik ikke blot fine titler, men havde også en ganske fyldig forordning i lommen, når de drog ud for at tilse landets toldsteder. Den er et godt eksempel på, hvor langt kongen strakte sig for at begunstige to i og for sig helt forudsætningsløse privatpersoners – eventyres – indblanding i statens egne affærer. (Foto efter original i Landsarkivet).

over for toldstedernes kongelige betjente fik de i 1703 begge titel af toldinspektør, og deres beføjelser strakte sig efter instruktionen så vidt, at de (eller deres fuldmægtige) måtte udøve en hvilken som helst kontrol af toldbetjentenes embedsforretninger, ligesom intet skib måtte tillades at losse, før det var angivet for dem. For denne inspektionsvirksomhed måtte de »nyde 10 procent af, hvad tolden og konsumtionen af de (øvrige) tre species indbringer mere i år og de følgende år, end den i 1702 indbragte«, hvortil naturligvis kom en andel af de konfiskationer, deres fuldmægtige gjorde.⁵⁰

I overenskomstens økonomiske aftaler lå uden tvivl forklaringen på Peaumeaus og Choppis' forfremmelse, for selv i en by så stor som Odense var det sædvanlige provenu af tobaksimporten beskedent, og det stod i hvert fald ikke i et fornuftigt forhold til den løn, som forpagterne betalte deres fuldmægtig i byen, Otto Mathiasen, på 200 rd.⁵¹ De omtalte 10% af de overskydende intrader gav dog intet udbytte, for som antydet oversteg indtægterne ikke siden beløbet i 1702. Derimod hentedes formodentlig et pænt tilskud på konfiskationerne. Mathiasen førte adskillige sager af den art ved bytinget, og som et eksempel kan det anføres, at han i marts 1707 hos vinhandler Niels Rasmussen fandt 65 pund indsmuglet gul spundet tobak, som kostede vinhandleren 210 rd. i told.⁵²

Peaumeau og Choppis ville gerne have forpagtet tolden i hele Danmark og tilbød i den henseende i 1704 at give 10.000 rd. mere, end den indbragte det foregående år, men trods Kommercekollegiets anbefaling – af årsager vi allerede har berørt – blev tilbudet afvist.⁵³ Alligevel har det nok vakt nogen forundring, da Peaumeau i egen person mødte op i Rentekammeret den 10. november 1706 og bød på Odenses toldindtægter; systemet var jo udformet således, at den forventede kreds af liebhavere alene bestod af toldembedsmænd, som selv ville påtage sig det med oppebørslen forbundne arbejde. Jacob Møller var naturligvis også til stede. Han havde gerne set, at den nye treårsperiode var blevet givet ham på samme måde og på samme vilkår som sidst, men han var trods alt parat til at tegne sig for en højere minimumsafgift. Peaumeau lagde ud med at byde 1.875 rd. og Møller bød over med 1.880. Ingen andre blandede sig, så Odenses næste tolder måtte blive en af de to, og det blev Peaumeau, som bød 2.005

rd., efter at Møller havde afgivet sit sidste bud på 2.000.⁵⁴ Endnu en gang var Jacob Møller blevet forhenværende!

En af Jacob Møllers gode venner hjemme i Odense var fuldmægtigen på amtstuen, hvor Møller mødte op for at indlevere sine toldindtægter. Denne mand, Jacob Mortensen, »besøgte mig ofte på et glas vin i mit eget hus og talte nogle gange om toldtjenesten, at jeg derved havde ingen skade, som jeg ham og tilstod«, fortalte Møller siden,⁵⁵ så der var lagt op til en lokal skandale, da det viste sig, at Peaumeau kort efter auktionen for præcis 2.005 rd. overdrog sin forpagtning til samme Jacob Mortensen. Overdragelsesdokumentet dateredes 8. januar 1707 og noget efter, den 13. juni, modtog han sin bestalling som tolder i Odense.

At forhåndsftaler havde eksisteret var Mortensen naturligvis ikke meget for at indrømme, men en begivenhed i 1708 blev svær at bortforklare. Da det første år var gået viste regnskabet beklageligvis, at indtægterne kun havde beløbet sig til 1.993 rd. og 31 sk. Foruden at skulle punge ud med 11 rd. og 65 sk. for at »fyldestgøre det foresatte kvantum«, måtte Mortensen se i øjnene, at han ingen løn kunne tilkomme, og det følgende år tegnede sig ikke stort lysere. Men til alt held ankom den 29. august 1708 en skipper fra København med 40 oksehoveder fransk vin og 135 virtler cognac fra Peaumeaus transitoplag, og da destinationen ifølge toldsedlen var Lübeck, var ladningen ikke blevet fortoldet i København, som den ellers ville være blevet, hvis skipperen havde ansagt sig til Odense. Hovedstadens toldinspektører protesterede over fremgangsmåden, men skønt de utvivlsomt havde retten på deres side, afgjorde Rentekammeret velvilligt sagen til Odensetolde-rens fordel.

Jacob Mortensen fastholdt i den hjemlige

tumult, at når »onde mennesker ville bringe det til den forståelse, at monsieur Pomeau og jeg skulle derunder forehaft nogen intrige«, var det hverken planlagt eller iværksat. Men facit blev trods alt, at han med tolden og konsumtionen af ladningen – ialt ca. 450 rd. – blev sat rigeligt i stand til ikke alene at svare hele årets minimum, men også at hæve sine tilgodehavender og endda få lidt til overs.⁵⁶ Det sidste var også nødvendigt, for årsresultatet blev i 1709 endnu ringere end i 1707. Det endelige resultat for alle 3 år blev, at han beholdt skindet på næsen, men marginen var så snæver som 200 rd. for hele perioden.

Ved den næste auktion i oktober 1709 var der under indtryk af dette resultat ingen, som følte trang til at byde et højere beløb for det følgende år, og da kongen ikke ville acceptere noget lavere bud (hvoraf i øvrigt heller intet fremkom), resolverede han, at oppebørslen kunne stå på regnskab, foreløbig for et år.⁵⁷ En tilsvarende tendens viste sig overalt, hvor budene i forvejen var stærkt opskruede. Lysten til at tegne sig for store indbetalinger var ringe, og hertil medvirkede, at den netop udbrudte Store nordiske Krig havde gjort fremtidsudsigterne for den frie handel højst usikre. Forpagtningsmetoden ebbede derfor stille ud. I Odense blev tolden ikke forsøgt udliciteret efter det første år, og med udgangen af 1711 er (vistnok) alle kontrakter af denne art ophørt. Tobaksforpagtningen afskaffedes 4 år senere og en epoke i dansk toldhistorie var endt.

Frederik IV fejrede begivenheden med på stedet at ansætte 8 strandinspektører og 25 strandridere til den opsynstjeneste, der igen og uden forbehold var hans egen. Med en årsløn på 150 rd. blev mønsterskriver Jacob Eriksen strandinspektør på Fyn – med ret til at efterse toldbøgerne – og ved Oden-

se toldsted ansattes en forhenværende livgarder til hest, Hans Bertelsen. Årslønningen var 75 rd., og da hans distrikt strakte sig fra Bogense til Nyborg, slog han sig ned omtrent midtvejs, i Lumby, hvor han døde i januar 1762, 78 år gammel.⁵⁸

Odense toldvæsen ved systemskiftet

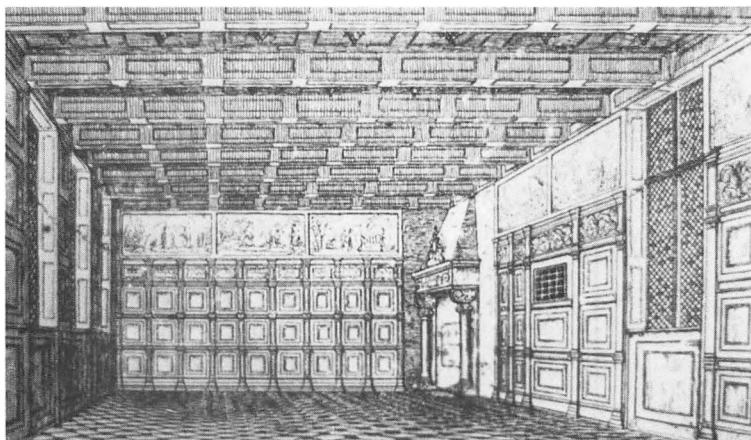
Ved overgangen til normale tilstande ved årsskiftet 1709-10 opstod et lille problem, som Rentekammeret måtte se løst, før den kongelige tolder i Odense igen kunne tjene majestæten snarere end sin egen pengepung: hvem skulle have embedet? Både Møller og Mortensen havde kongelige bestillinger og begge var ansøgere. Kongen traf den salomoniske beslutning, at »eftersom den sidste har givet mere (i forpagtningssafgift) end den første, så er det billigt, at han bliver derved, så længe administrationen varer«. ⁵⁹ For Jacob Møller blev afskeden i 1706 dermed endelig, mens Jacob Mortensen fik lov at beholde stillingen til sin død i 1729. Han efterfulgtes af en ung odenseaner, søn af en lokal købmand og selv uddannet i et hamburgsk handelshus, Christian Nielsen Nørager, som i fem år havde forestået tjenesten for Mortensen i dennes svaghed. Da Nørager for at få stillingen havde lovet at »conservere« enken, giftede han sig med hende og blev dermed ejer af Overgade 11, hvor toldkammeret havde været siden 1708 og altså forblev perioden ud.⁶⁰

Mens udnævnelsen af Nørager i enhver henseende er uangribelig, blev besættelsen af kontrollørtjenesten præget af den »lakajisme«, som er typisk for det 18. århundrede, hvor forbindelser til hoffet ofte spillede en større rolle end kvalifikationerne.⁶¹ Christen Lunds efterfølger, Niels Christensen, som blev kontrollør i 1704, var et søskendebarn

af en københavnsk toldinspektør, som var blevet etatsråd og kommitteret i Rentekammeret, da han i 1723 sørgede for, at Hans Nielsen Høier kunne overtage faderens tjeneste.⁶² Mest slående var forholdet, da embedet efter dennes tidlige død i 1738 skulle genbesættes. 52 ansøgere meldte sig, deriblandt så erfarne folk som stillingens konstituerede indehaver, fuldmægtig Knud Belliger på rådhuset, og Laurits Bang, som i 16 år havde været fuldmægtig på amtstuen. Men ingen kunne konkurrere med Carsten Christensen, som anførte »at have tjent ved høj salig kong Frederik den 4des sølvkammer og siden stået som tjener hos hofdammerne«. Ud for hans navn i ansøgerlisten har kongen (Christian VI) egenhændigt noteret: »Skal have tjenesten«. ⁶³ Tilsyneladende forvaltede de dog alle deres embeder tilfredsstillende, selv om man kan have sin tvivl med hensyn til den sidste (se kapitel 4).

Huset i Overgade, som rummede toldboden, var et af byens bedste og berømt for sin prægtige sal med panelede vægge og tavl mellem loftsbjælkerne, hver enkelt prydet af et nedhængende granatæble. Den var indrettet af Thomas Brodersen Risbrich et par år efter affæren med Jens Anskaris, og her var det, at Sveriges konge, Karl Gustav, i 1658 sad til bords, da et af æblerne faldt ned og ramte ham på næsen, hvad der fik ham til at bemærke, at hvis alle danske kugler ramte så godt som den, måtte Fanden være en svensker!

I en mindre stue havde tolderen sit arbejdsværelse, dvs. selve toldkammeret. I Nøragers tid var det forsynet med et skrivebord, en jernbeslået egekiste, et lille rundt slagbord, et indlagt klædeskab, et malet tebord, ni ryslæderstole, et marmorert skrivechatol, et rødt chatol med skuffer og forgyldte lister og et stort spejl med for-

»Pragtsalen« i Overgade 11, som en tegner i 1857 forestillede sig den havde set ud i dage så gamle, at den endnu ikke var indrettet. Men Thomas Brodersen Risbrich ville rimeligvis kunne genkende den, for da tegningen offentliggjordes i Danmarks illustrerede Almanak det nævnte år, var endnu kaminen og rester af vægpanellerne til stede. De er nu flyttet til henholdsvis Nationalmuseet og Odense Bys Museer. (Møntergården).

gyldt krone og ramme. Desuden var her en jernkakkelovn, på væggen hængte et skilderi og i de tre vinduer var gardiner med kappe. Af bøger var her *Bibelen* og *Møllers Huspostil*.⁶⁴ Hele det indbo, som her (1743) er registreret på grund af hans første kones (dvs. Jacob Mortensens enke, Mette Jørgensdatters) død, var hans eget. De ting, som tilhørte kongen og var ham overdraget i embeds medfør, opbevarede rimeligvis også i toldkammeret og kendes fra en liste, der fulgte med ved overdragelsen i 1707, da Jacob Møller pænt måtte overlade sagerne til Mortensen.⁶⁵

Embedsinventaret bestod da i al sin enkelhed af toldkisten, toldseglet, toldrullen og 28 forordninger, plakater og ordrer med tillægsbestemmelser til rullen af 1691. Toldkisten var inddelt i 3 rum og havde 3 låse, så den stammede fra årene før 1660, måske helt fra Michel Jensens tid, men kun én nøgle var tilbage. Toldseglet var det tidligere omtalte fra 1656. Der er adskillige genstande vi kunne have ventet at finde i specifikationen, som helt mangler. Savnet af et toldskilt har vi tidligere berørt (se side 31) og et toldstempel med kongens monogram

fik man først i 1731.⁶⁶ Konsumtionsforordningen af år 1700 klarede tolderen sig uden, så han må have indført taksterne for de 4 species i sin toldtarif.

Mest iøjnefaldende er fraværet af en vægt, men en sådan havde man heller aldrig haft. Om denne handler netop den eneste skrivelse om toldvæsenet, vi kender fra Jens Lassens hånd fra det år, hvor han forpagtede tolden.⁶⁷ Han gjorde da magistraten opmærksom på, at hvis der ikke kom en vægt i »pakhuset ved toldboden«, måtte han se sig nødsaget til at henvende sig til kongen og forlange, at den blev anskaffet på byens regning. Tolderen tog det formodentlig ganske roligt, for Lassen var tilsyneladende ikke klar over, at alle toldvæsenets veje- og måleforretninger blev forrettet af byens vejer og måler, og hvad skulle man så med en vægt? Vejerboden fandtes tidligere på rådhuset – i 1685 omtales »rådhusvægten på rådhusboden«⁶⁸ – men var vistnok i 1700-årenes første halvdel flyttet til vejerens eget hus. (Vejer- og målerembedet, der i 1685 indehaves af Christen Pedersen Eggertsen og fra 1703 af Christen Westesen – ikke at forveksle med tolderen – gik ca. 1710 over

til Hans Thomsen Asman, efter hvis død 1734 inventaret flyttedes til efterfølgerens, birkedommer Erich Christensens hus i Vestergade (nr. 37).⁶⁹ Før 1750 var dog vejerboden igen blevet installeret i rådhuset). Betaling for den udførte vejning var følgelig en sag mellem de handlende og byens embedsmænd, toldvæsenet uvedkommende.

Endelig savnes i specifikationen fra 1707 fuldstændig oplysninger om de redskaber, der brugtes når skibe skulle forsegles: lampe, lakstang og sejl garn. Vægten kunne undværes, men disse remedier ikke. De var toldbetjentenes vigtigste våben mod et efterhånden omsiggribende smugleri.

Den lokale svindel

Det første større indsmuglingsforsøg i Odense fjord, som den brede offentlighed fik kendskab til, tog sin begyndelse den 24. august 1726, da skipper Hans Andersen Vejbeck fra Stige ankom i sin 22 læster store galeoth *Fortuna* fra Hamburg med en ladning vin, brændevin og salt til medrederen, vinhandler Honoratius Bonnevie i Odense. Skibet lagde sig så nær Midskov tæt inden for Gabet på Hindsholmsiden som muligt, og før nogen toldbetjent observerede det, fik man i nattetimerne losset det meste af godset, bragt det i land og skjult det, dels langs strandkanten og dels hos bønderne i Midskov, som beredvilligt modtog det.

Først et par dage senere kom *Fortuna* ind til lossepladsen neden for Klintebjerg og blev forsegle, men selv herefter fortsattes den ulovlige udlosning, idet skipperen brød seglene, åbnede lugerne og førte yderligere 7 oksehoveder vin ind til Biskorup, hvorfra det blev ført til Odense og lagt i Bonnevies kælder. Det sidste var ikke videre snedigt, for da mistanken om toldsvig hermed var

vakt, afsløredes de natlige begivenheder hurtigt; strandrider Hans Bertelsen sejlede over til Munkebo og gik til Kerteminde, hvor han fik kontrolløren herfra (som meget forvirrende også hed Christen Westesen) med sig til Midskov, og sammen fik de under dramatiske omstændigheder varerne konfiskeret. Med undtagelse af 7 oksehoveder vin, som en bådfører fra Stige i mellemtiden havde bragt ind til de andre syv i Bonnevies kælder, blev hele partiet – 49 oksehoveder fransk vin, 2 oksehoveder cognac, 1 oksehoved spansk vin og 12½ tønne salt – ført til Kerteminde, hvor fornøjelsen af at omsætte saltet og de flydende varer til rede penge således tilfaldt den stedlige tolder. Han kunne dette år afslutte sit regnskab med en balance på 1.536 rd. mod 422 året før.

Kommissionen, der behandlede sagen, idømte Bonnevie en bøde på 2.651 rd., hvori skipperens ansvar var indbefattet – han var nemlig under optrævelingen stukket af på galeothen og viste sig aldrig siden. Vinhandleren, som naturligvis var ude af stand til at betale et så formidabelt beløb, fik det meste eftergivet, men da han få år efter havde den frækhed at ansøge om at blive ansat i en påtænkt kontrollørstilling ved det fynske toldvæsen, blev han blankt afvist. Hans arbejde ville ellers have bestået i at kontrollere, at de fire species – vin, brændevin, salt og tobak – ikke blev ulovligt indført på Fyn.⁷⁰

Under denne sags hele opklaring havde tolderen i Odense (det vil i praksis sige Christian Nørager) forholdt sig passiv i en grad som virker næsten påfaldende. Det samme gentog sig nogle år senere, da tolder Mergkel i Kerteminde opdagede nogle kasser og tønner i strandkanten ved Seden og med »stor besværighed og livsfare« fik bragt dem til sin toldbod i fire vogne. Ingen

meldte sig som ejermand, så efter den forordnede tid af 3 måneder solgtes indholdet ved en auktion i Kerteminde i februar 1736. Det drejede sig om blandt andet vin, fransk brændevin, lüneburger salt, jernplader og søm, knive, kamme, knappenåle, uldkarter, papir, hængelåse og spillekort samt 149 alen baj (klæde). Toldværdien heraf spændte fra 86% for vinen til blot 6% for hængelåsene og klædet, så princippet var åbenbart, at når man alligevel skulle snyde toldvæsenet, kunne man lige så godt tage det hele med.⁷¹

Disse to tilfælde må dog ikke forlede os til at tro, at Nøragger ikke selv interesserede sig for problemet. I adskillige skrivelser forsikrer han Rentekammeret om sin agtpågivenhed, men nogen større fangst gjorde han ikke. For eksempel beklagede han sig i 1730 over skipper Rasmus Hansen, som havde ordnet adgangen til lastrummet gennem lugen så fikst, at han kunne komme derned uden at beskadige seglene, og forklarede, at det første han så, da han selv fik lugen åbnet, var ti sække humle der var våde – af regnvand! Men hvad skipperen havde fået ud mens lugen i nattens løb havde været fjernet, vidste han ikke.⁷² På samme måde forholdt det sig med skipper Jens Nielsen ti år senere. »Jeg vidste«, fortalte Nøragger, »at skipperens fartøj var så belemret med gods, at mange frygtede for han ikke skulle komme vel over søen dermed, og mange ville have haft gods med ham, som han ikke kunne rumme«, men skibets hele last viste sig at bestå af 18 tønder tjære og noget hør og hamp, som tilsammen fyldte mindre end en tredjedel af lastrummet.⁷³

Meget rimeligt undrede toldereren sig over, at turen fra Nyborg, hvor skibene sydfra blev forsejlet af strømtoldinspektionen, til Odense fjord varede flere dage – i Jens Niensens tilfælde fem – men når han bad om

en forklaring, fik han som regel at vide, at skipperen havde ligget for kontrær vind. Det skulle være sket ved Romsø for Mathias Andersen, som ankom kort tid før Nielsen, og da omstændighederne i øvrigt var ganske de samme, gik Nøragger ham yderligere på klingen: »Jeg fristede ham da under 4 øjne i kærlighed, at han måtte have haft mere inde, men der var intet at udlede af ham, men med høje eder svarede, at det jeg mente, havde han ikke haft eller turdet for dens mængdes skyld«. ⁷⁴

Facit måtte altså blive, at når skibene gik ballastede eller med en smule havre til Lübeck og kom næsten tomme hjem, måtte skipperne sejle for fornøjelsens skyld. Og når de intet kunne tjene ind i fragt, måtte de tillige leve i stor fattigdom. Men, ræsonnerede toldereren videre,⁷⁵

»når derimod nådigst måtte betragtes hvad for en by her er med handel frem for de andre her i landet [dvs. Fyn] liggende købstæder, og at varerne ikke kan på anden måde herhid bringes end med skiberumme, hvoraf skipperne må have og tjene fragt, samt og de store regninger lybekkerne ofte skal ligge her og kræve penge ind hos skipperne efter, ofte større end hos mange købmænd, så skulle man snart tro, at de *Nolens Volens* havde bekommet varer derfor, og ikke alene tjent deres fragt, men endog anden profit, som købstadmanden burde have, så de ikke vel kunne være fattige, når de på 2 måder fortjener deres penge«.

Skønt Nøragger måtte indrømme muligheden af købmændenes deltagelse, var det skipperne, der for ham var de egentlige syndere. Han pegede i den forbindelse på, at når de kom hjem, »så har disse skippere for et skin gerne noget, dog en ringe del af salt og andre varer, som de selv angiver og fortøler, formedelst den store handel, som de af forsvegne varer til præster, forpagtere og kromænd på landet skal drive og afsætte, for om det undertiden kan indfalde, at noget hos en og anden kunne attraperes, de

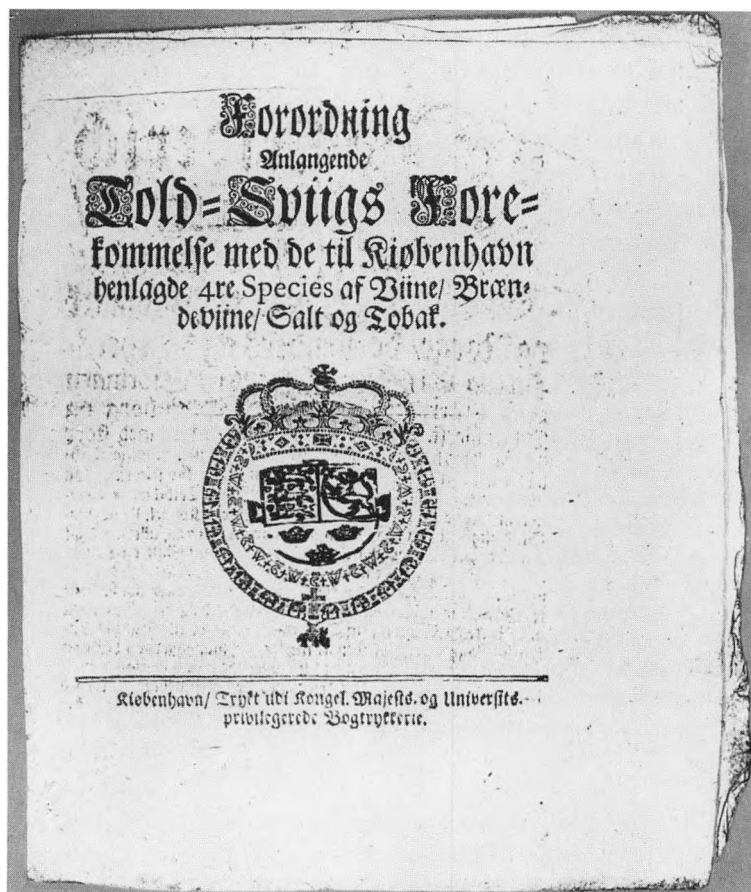
da kan have det angivne at forsvare det med«. I samme indberetning hedder det videre: »Ja, disse skippere skal efter beretning sidst i året (på) den sidste rejse, når natten er lang, fra Lübeck og Flensborg føre så stor kvantitet af varer uden at give Hans Majestæt sin rettighed deraf, at de foruden det, som de omkring på landet afsætter, skal kunne furnere [dvs. forsyne] købmændene her i byen, når de fattes, som alt bliver Hans Majestæt defrauderet«.

Noget anderledes blev sagen bedømt af en mand, som havde været både skipper og købmand i Odense, men som nu var flyttet til København. Her ernærede Povl Thom-

sen sig som feldbereder, bitter på sine tidligere kolleger i fødebyen og specielt Chr. Haman og Jens Dreyer, som havde ødelagt hans forretning; vel var den ikke helt pletfri, men det var deres heller ikke. Alligevel var det blevet hans fortid, som havde gjort udslaget, da kongen nægtede at tage en anklage for storstilet smugleri alvorligt, som Thomsen angav Haman & Dreyer for at have stået bag.⁷⁶ Til kongens undskyldning tjener dog, at bevismaterialet var noget spinkelt. Det gælder også Thomsens næste udfald, som tilsyneladende slet ikke blev fulgt op.

Vi er i slutningen af den periode, hvor

Forordningen om de 4 species af 1. juni 1726 hører til de mest omdiskuterede i såvel samtiden som eftertiden. Set fra Odense synes den mere end de fleste andre toldlove at have tilskyndet befolkningen til at lære sig smuglerhåndværket. Allerede 19. marts 1727 blev det da også nødvendigt at følge bestemmelserne op med den her gengivne »Forordning Anlangende Told-Svigs Forekommelse«, men det hjalp ikke, og i 1730 måtte regeringen trække det hele tilbage. Frederik IV bebudede ved samme lejlighed, at han overvejede foranstaltninger, der kunne hæmme »dette u-tilladelige haand-Verck, som under saa mange slags fingerede Paafund til Skade og Afgang udi Vores Intrader begaaes«. (Foto efter original i Landsarkivet).

provinsbyerne ikke måtte indføre de fire species fra udlandet, og angivelsen, som er dateret København den 28. februar 1730, drejer sig netop herom. »Til et klart eksempel vil jeg alene allerunderdanigst forestille Odense by i Fyn, hvor årligt, som jeg kan godtgøre, sælges og konsumeres over 60 læster salt, og det skal findes i sandhed, at i alle disse åringer, de 4 specier til København alene allernådigst er henlagt, ikke herfra er sendt dertil nogen 6 læster salt. Al resten er uden told indsneget, så denne ene sort i den ene købstad har alene været Eders Majestæt [hen]ved 8.000 rigsdaler skadelig, foruden andre sorter«. Som bilag medsendte Thomsen to attester, hvoraf den ene var fra en skipper, der ligesom han havde vendt Odense ryggen, og som under ed var parat til at sværge på, at han i de 5 à 6 år, han havde sejlet på Flensborg og Lübeck, altid havde haft varer med til Haman & Dreyer og at disse – inklusive de 4 species – for størstedelens vedkommende blev »indpraktiseret« uden angivelse og told.

Det andet bilag var fra en oboist ved fodgarden, Jørgen Chr. Borchsenius, og lød:⁷⁷

»Efter begæring meddeles Povel Thomsen denne min attest, at jeg i afvigte åringer 1727 og 1728 har konditioneret på Bøttigersholm [nu Hofmansgave] i Fyn, og imidlertid har en del af Odense skipperne hver gang, når de er kommet fra Lübeck eller Flensborg, udlossen så snart de er kommet i Odense fjord, og oplagt på Bøttigersholm en stor del varer af vine og brændevine, tobak og pakker, så kældrene på samme gård undertiden kunne være af slige sager mest fulde, hvilke de siden efter lejlighed afhentede med både fra Stige ved Odense og indpraktiserede i Odense til sine ejermænd, hvilket med videre, når forlanges, jeg med ed vil bevidne.«

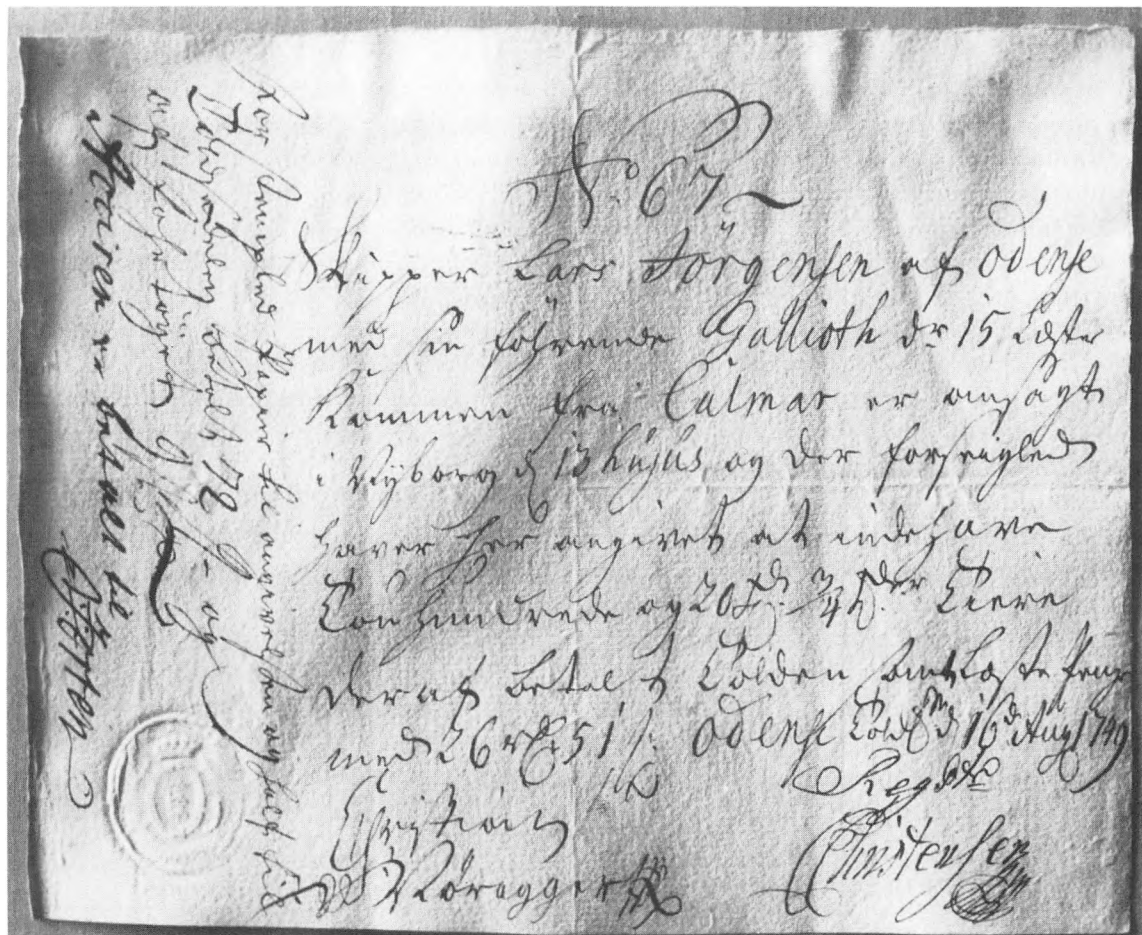
Når der intet blev gjort ved ulovlighederne skyldtes det ifølge Thomsen, at de, »som dertil er anordnet og det betroet, de er jo

selv interesseret og søger i så måde deres egen og ikke Eders Majestæts eller den gemene mands bedste«, men noget konkret at hænge Nøragger op på var der ikke tale om. Det kom først i det sidste år af denne periode.

Angiveren, Søren Høyer, var en afskediget soldat, som Nøragger havde taget i sin tjeneste som skriver. I denne stilling blev han vidne til meget, som han på den ene side havde svært ved at tie stille med, men på den anden side heller ikke uden samvittighedskvaler over sin illoyalitet – iblandet frygten for at blive fyret – kunne afsløre. Nu havde forholdene, som omtales i næste kapitel, gjort det muligt for ham at afsløre, hvordan skibene ulovligt lossedes i fjorden over flere dage og godset om natterne kørtes ind til apoteker von Westens, rådmænd Jens Nielsens, Jens Dreyers, Peter Eilshous og andre købmænds gårde. En eftermiddag var han taget ned til fjorden for at gøre sig bekendt med stedet, og da opdagede han en sværm af både, som førte varer i land fra skipper Michel Andersens skib, skønt denne først ventedes (fra Lübeck) nogle dage senere. Nøragger, som straks blev underrettet, havde ikke reageret, men blot i tålmodighed afventet skipperens egen anmeldelse.

Om forholdene på toldboden havde han også et par artige historier. En af agepostene fra Holsten havde en gang afleveret en kasse i Overgade, og da den i tolderens, kontrollørens og modtagerens, maler Hviids nærværelse blev åbnet, viste det sig, at den indeholdt ægte bogguld til forgyldning (af Sct. Knuds kirkes træværk). Da indførsel heraf imidlertid var forbudt, blev indholdet angivet som $\frac{3}{4}$ pund kartet bomuld, og heraf blev tolden betalt! Mindre veldædigt var formålet, da skipper Lars Jørgensens ladning på $220\frac{3}{4}$ td. tjære fra

Kalmar blev fortoldet. Skipperen blev, påstod Høyer, afkrævet betaling af 220,75 tønner, men i toldbogen blev mængden angivet som 220 tre-kvart-tønner, dvs. 165 (hele) tønner. Forskellen (knap 7 rd.) skulle Nøragger have stukket i egen lomme.⁷⁸

Skipperne, købmændene og tolderen selv, alle var de kandidater, når det gjaldt at udpege bagmændene bag toldsvindelen. Hvem loddet skulle falde på er egentlig ligegyldigt, for rimeligvis samarbejdede alle tre parter mere eller mindre bevidst. Toldsvi-

Hvis ikke denne toldseddel – på usædvanlig svært papir – er et falsum, bekvemt fremstillet af Nøragger, der indsendte den til Rentekammeret i 1750, havde Lars Jørgensen faktisk kun betalt for 165 tønner tjære. Hvordan tolderen nåede netop det angivne beløb er ganske vist ikke klart, men alene tolden af 220,75 tønner overstiger, hvad han modtog såvel deraf som i lastepenge. Toldsedlen er kontraseret af kontrollør Christensen, og stemplet fra 1656 er brugt. Til venstre har Jens Orten kvitteret for accisen. (Foto efter original i Rigsarkivet).

gen indgik som et led i en »undergrundsøkonomi«, som de alle ville have hævdet var nødvendig for deres bys trivsel, og derved blev den legitimeret.

Intraderne

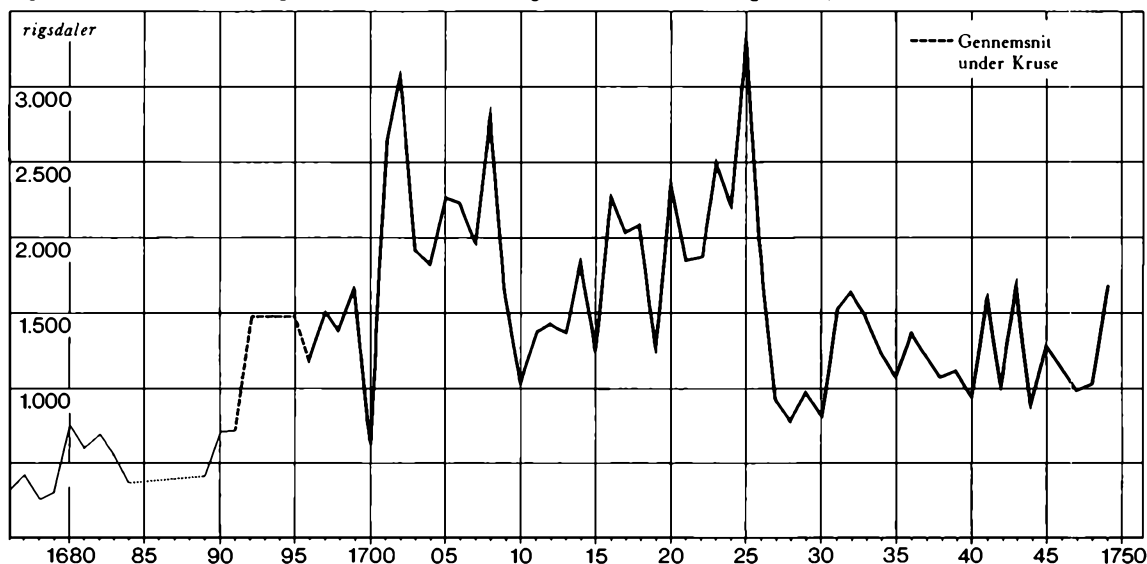
Indtægtsudviklingen ved Odense toldsted i denne periode belyser følgerne af regeringens toldpolitik i et omfang, som har mere end lokal interesse (figur 2.1). Under generalforpagtningerne 1691-95 var der i forhold til den foregående tid tale om en kraftig vækst, men at den næppe alene skyldtes Kruses administrative evner viser det forhold, at niveauet stort set kunne fastholdes i de følgende år under Søbøtker. Med udlodningen af oppebørslen efter minimumsprincippet forøgedes intraderne til omtrent det dobbelte for omgående at dale, da systemet afskaffedes. Medvirkende hertil var dog krigens lammende virkning på søfarten, især i 1710, hvor kun halvt så mange skibslæster som i det foregående år ankrede op i fjorden. Efter at have vænnet sig til vilkårene begyndte skipperne igen at sejle, og da freden igen vendte tilbage i 1720 for uden længerevarende afbrydelser at vedvare århundredet ud, nåede toldindtægterne såvel

et højere niveau (2.324 rd. for 1720-26 mod 2.285 for 1701-09) som – i 1725 – en ny rekord, der (under normalt oppebørselssystem) først blev slået i 1793.

At indtægterne året efter faldt brat var ikke overraskende, men de høje reventer ved toldstedet kom ikke tilbage efter 1730, da det igen blev tilladt at indføre de fire species fra udlandet. Kun en ringe del af provenuets lavere niveau kunne begrundes med den nye toldrulle af 1732 – for landet som helhed betød den ingen markant ændring⁷⁹ – andre forhold måtte spille ind.

I alle landets provinsbyer var man ikke sene til at skyde skylden på byernes »slette tilstand« og den deraf følgende mangel på økonomisk aktivitet. Fra Odense hedder det i 1736, at handelen var »meget aftaget på 7 à 8 år« og som hovedårsager hertil blev kornvarernes lave pris, landprangen (dvs. den ulovlige handel ved bissekræmmere på landet) og havnens slette tilstand angivet, det sidste fordi den var en omkostningsfak-

Figur 2.1: Odenses toldindtægter 1691-1749 (Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber).

tor, som gjorde importvarer dyrere i Odense end på det øvrige Fyn.⁸⁰ Denne indberetning, som kun kendes i et referat fra Kommercekollegiets *Relationer over stifternes tilstand*, kunne med sin tidsmæssige afgrænsning af krisen nok bære præg af at være udformet af en magistrat, hvori en tolder Nøragger var medlem. Men hvis han virkelig er én af forfatterne, har han fuldstændig glemt sin optimistiske vurdering fra 1732, da han berettede om skippernes sejlads. Og at vurderingen dengang var ærligere fremgår af tabel 2.5, hvor toldintraderne sammenholdes med antallet af indkomne skibe, målt i læster.

Vi har tidligere konstateret, at det meste af toldprovenuet hidrørte fra fortoldningen af varer, som ankom med skibe fra Flensborg og Lübeck samt det øvrige udland, som blot ikke i 1733 tegnede sig for ret mange. Sammenhængen kan konkret udmøntes i en faktor, indtægten pr. ankomende skibslæst,⁸¹ som vi på forhånd måtte forvente at være temmelig stabil, så et fald i indtægterne modsvarede af nogenlunde tilsvarende indskrænkninger i sejladsen. Men dette var absolut ikke tilfældet: for hvert af de fire tidsafsnit, som perioden 1702-49 er opdelt i, kom tværtimod stadigt flere skibe til Odense fra udenlandsk havn. Dermed mister for det første indtægtsfremgangen i 1720'erne sin glans, for i forhold til den øgede sejlads fulgte toldintraderne langt fra med, og for det andet demonstreres resultatet af regeringens begunstigelser af hovedstadens handel meget overbevisende. Hvor toldvæsenet i Odense i 1702-09 havde oppebåret godt 16 rd. i told og konsumtion i forhold til hver ankomende skibslæst fra Flensborg og udlandet, var provenuet efter 1730 faldet til omkring en fjerdedel.

Det er helt usandsynligt, at dette fald

Tabel 2.5: Toldindtægterne sammenlignet med skibsfarten til Odense fra udlandet (inkl. Flensborg) 1702-49.

Årligt gens. af:	Toldindtægter rd.	Indk. skibe fra udland	
		læster	rd./læst
1702-09 (8 år)	2.241	137	16,35
1710-26 (17 år)	1.910	234	8,16
1727-30 (4 år)	893	253	3,53
1731-49 (18 år) ¹	1.292	296	4,36

1. Tal for indkomne skibe 1746 mangler.

Kilde: Rigsarkivet, Odense told- og købstadsregnskaber.

skyldtes aftagende import – skibene sejlede, som Nøragger bemærkede, næppe for fornøjelsens skyld. Årsagen må først og fremmest ligge i, at mens en stor del, om ikke alle varer tidligere blev behørigt anmeldt, gik nu den største del uden om toldvæsenets kontrol. Hvor stort omfanget af smugleriet var, kan ganske vist ikke umiddelbart aflæses af tabellen. Halveringen af provenuet pr. læst efter 1709 kan sikkert nok tages til indtægt for, at kun omkring 50 procent af de toldpligtige varer nu indførtes over Overgade 11. Men efter 1732 spillede det forøgede incitament til at hjemtage de fire species fra København ind. Det kan have ført til omlægninger i importmønstret, som vi ikke kan opnå sikker viden om. Også før 1732 var indførslen fra hovedstaden imidlertid begunstiget, dels ved en lavere konsumtion af fransk vin (5 rd. pr. oksehoved mod 8 fra Lübeck) og dels fordi moderationsordren af 1696 stadig var gyldig her. Det er derfor næppe for dristigt at konkludere, at mindst halvdelen og snarere to tredjedele af importen (efter toldværdien) på dette tidspunkt var illegal. Det er nok

Clemend Høeg (-1728) *Høeg havde i ca. 8 år været tjener i sølvkammeret på Københavns slot, da han i april 1673 blev udnævnt til tolder i Stege på Møn. 9. januar 1686 fik han bestalling som visitør i Odense, en stilling han beholdt under forpagtningen, idet dog Kruse antog en mand yderligere til opsynet, Chr. Lund. Høeg følte sig tilsidesat og påstod, at han var blevet »degraderet«. Om det nu var rigtigt får stå hen, men da staten efter forpagtningens ophør skulle vælge mellem de to kandidater til posten, blev han vraget og i stedet forflyttet til Middelfart, hvor han forblev til sin død i september 1728.*

Christen Nielsen Lund (-1704) *Lund blev af Edvard Kruse antaget som visitør nr. 2 i Odense, vistnok kort før forpagtningens ophør i 1695. Han fik kgl. bekræftelse i stillingen 1. januar 1696, men døde få år efter, den 6. juli 1704. Hvem, der derefter var konstitueret i tjenesten, vides ikke.*

Niels Christensen (Høier) (ca.1653-1730) *Niels Christensen havde boet i Odense i mindst 18 år, da han 26. september 1704 fik bestalling som visitør i byen – selv kaldte han sig kontrollør, en titel, som snart vandt endeligt indpas. 9. april 1714 blev hans søn Hans adjungeret ham i tjenesten, og 3. maj 1723 fik han bevilget sin afsked efter ansøgning. Han døde 18. februar 1730.*

Hans Nielsen Høier (1690-1738) *Som søn af forgængeren og efter at have fungeret i tjenesten i 9 år fik Hans Høier, som i sin ungdom havde tjent nogle år i Holland, bestalling som kontrollør i Odense 3. maj 1723. Han døde efter få dages sygdom 5. november 1738. Samme dag blev Knud Belliger (1708-1750) konstitueret i stillingen. Han havde i 12 år assisteret by- og rådstueskriveren og i 2 år været »hører« ved landstinget, men skønt han blev varmt anbefalet af sine foresatte såvel som af amtmanden, opnåede han ikke at udkonkurrere hoffets protegé. I stedet tog han i 1740 eksamen som jurist og blev prokurator. Fire år senere købte han sig en post som regimentskvartermester ved 5. jyske rytterregiment i Fredericia. Han døde i Odense 27. marts 1750.*

værd at bemærke i forbindelse med magistratens jammerfulde indberetning i 1736.

Hverken samtiden eller eftertiden har turdet beskyldt befolkningen for at have smuglet helt så meget, men at håndværket var i stor yndest hos de fleste, vidste man nok. Og smugleri i en noget mindre skala ville i sig selv være nok til at begrunde de foranstaltninger, regeringen nu gennemførte.

Hvad Odense toldvæsens driftsomkostninger i perioden angår, bemærkes først, at udgifterne til toldbetjentenes løn fra omkring 1712 indregnedes i statens samlede budget, hvorfor de oppebårne indtægter ubeskåret indbetaltes via amtsforvalteren til statskassen. Det er altså herefter ikke længere muligt i de lokale regnskaber at følge, hvad tolderen og kontrolløren modtog i gage, men det spiller ingen større rolle, da lønningerne lå fast gennem alle årene. Tolderen fik 100 rd. og et tillæg for skrivematerialer på 6, i 1701 nedsat til godt 4½ rd. Kontrollørlønnen var 30 rd. årligt. Begge havde dog i virkeligheden større indtægter, for foruden deres faste løn modtog de de såkaldte »skriverpenge«, som de oppebar af kunderne uden hverken at skulle føre eller aflægge regnskab for dem. Deres størrelse afhang naturligvis af forretningernes omfang, men hvor meget de på årsbasis androg, ved vi ifølge sagens natur ikke. Rentekammeret skønnede i 1749, at tolder Nøragger fik 100 rd. og kontrollør Christensen 70, hvilket snarere er noget for lavt end for højt ansat.⁸² Deres betydning – især sammenholdt med kontrollørens usle grundløn – var afgørende for, at de kunne opretholde en passende levestandard.

På den anden side tjener de ikke som fuldstændig forklaring på, at kontrolløren kort efter sin ankomst til byen kunne købe eget hus i Overgade – prisen kendes ikke,

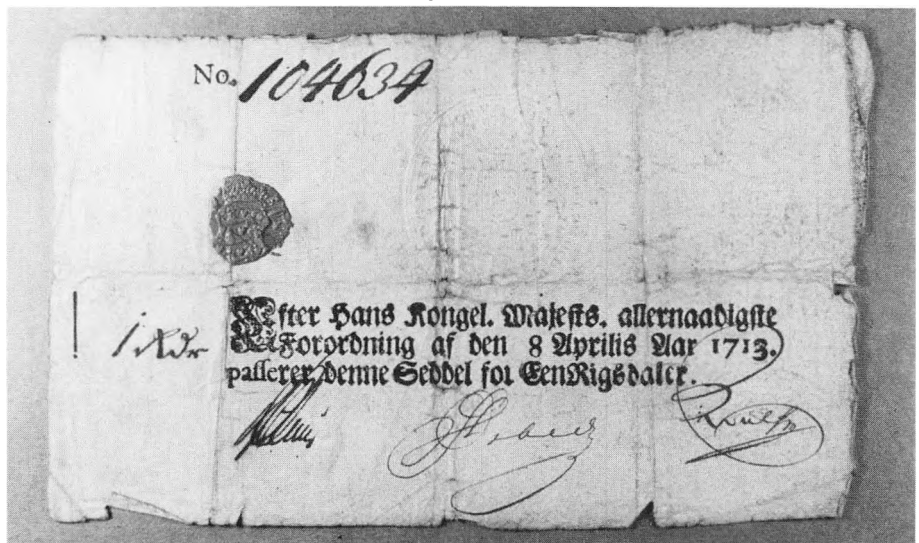

men det var i 1743 vurderet til 550 rd. – og ved sin død (1774) tillige ejede 3 »lejevåninger«. ⁸³ Endnu mærkeligere forekommer det, at tolder Nøragger ud af sine godt 200 rd. om året kunne finde midler til udlån mod pant i fast ejendom, hvilket medførte, at han i 1742 fik overdraget ejendomsretten til Bøttigersholm gods. Det blev ganske vist i 1743 kun vurderet til knap 13.000 rd., og når den påhæftede gæld blev fratrukket, var Nøraggers formue dermed blot 347 rd. Men da han to år senere solgte det, var prisen omtrent fordoblet (til 22.000), så toldereren var bedre stillet end som så. ⁸⁴ Senere (1755) blev han ejer af herregården Sandholt, men den tilfaldt hans kone i arv.

Mens forgængerer Jacob Mortensens formue var noget mindre, godt 1.200 rd., da han døde, var tolder Jacob Møller uhyre velhavende; foruden gården i Nørregade (45), som han beboede, skal han have ejet henimod 40 huse og gårde i Odense, deriblandt den nuværende »Møntergården« i Overgade. ⁸⁵

Jacob Mortensen (-1729) Jacob Mortensen var født i Skåne, formodentlig i et af de to (østre og vestre) Vennehøg sogne, hvornår vides ikke. Han kom til Fyn omkring 1683 som tjener for en regimentskvartermester ved infanteriet og blev i 1696 Buchholtz's efterfølger som fuldmægtig på amtstuen. Bestallingen som tolder udsærdigedes 13. juni 1707, da han allerede havde forestået tjenesten i mere end et halvt år. Officielt beholdt han den til sin død i januar 1729, men efter at have fået Chr. Nøragger (som efterfulgte ham) adjungeret i 1724 deltog han ikke i det daglige arbejde. Det meste af tiden var han syg, og han kunne derfor sjældent møde på rådhuset i sin egenskab af rådmand, hvortil han udnævntes 1712. I 1706 havde han købt gården Vestergade 84, men i 1708 flyttede han til Overgade 11, som i de næste generationer skulle blive toldvæsenets adresse i Odense.

I årene 1713-28 var en del af pengeforsyningen i Danmark for første gang dækket af sedler, men staten var ikke meget for selv at anerkende dem. Til betaling af told kunne de f.eks. først anvendes et halvt år efter udstedelsen – 16. oktober 1713 – og i 1728 ophævedes ordningen. Alleerede i 1737 vendte pengesedlerne dog tilbage. Den her viste seddel (ca. 2/3 størrelse) var i omløb fra 1716. (Foto efter original i Landsarkivet).

2½ · En arbejdsdag i 1733

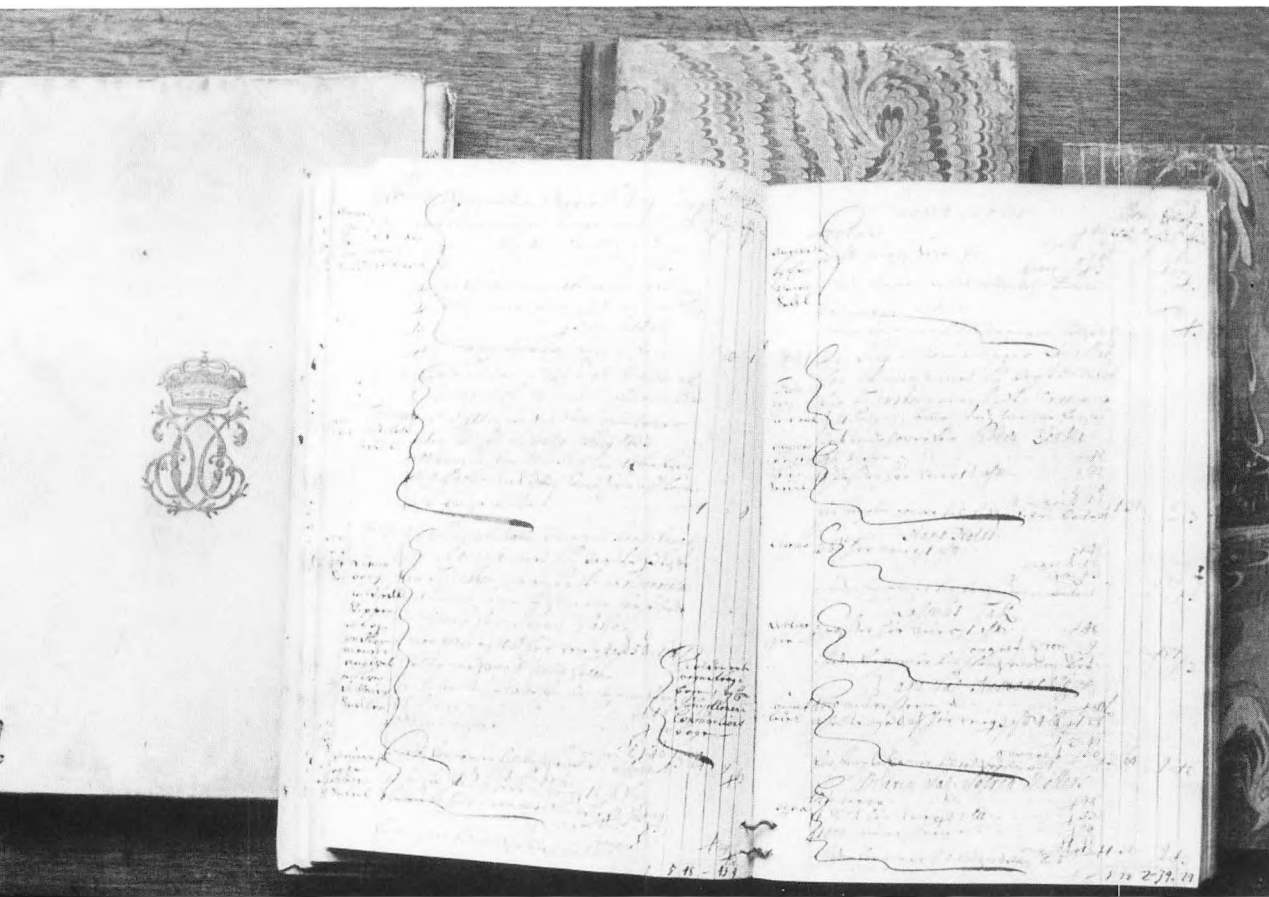
Den 24. juli 1733 var en usædvanlig travl dag for tolder Nørager. Hans toldbog, der her ses opslået på datoen, viser fire ankommande skippe, to fra Norge og to fra Flensborg, og desuden er længere fremme på sin rette plads anført en skipper, som skulle afsted til Oslo. Alle fem skulle efter toldrullens »forordning for de trafikerende« straks anmelde sig på toldboden i Overgade og aflevere en angivelse, hvor ladningen så nøjagtigt som muligt var specificeret. Da der ikke i toldbogen er eller

måtte være spor efter rettelser som følge af fejl i angivelserne, må vi slutte, at det hele først er indført i bogen efter skibenes losning og kontrol og varernes vejning på vejerboden, så fortoldningerne, som er indført under datoen 24. juli, har nok i virkeligheden strakt sig over flere dage.

Både kontrollør Hans Høier og tolderen var med, når der inkvireredes om bord på skibene og når varerne kontrolleredes på vejerboden og hos tolderen, kun var Høier nor-

malt alene til stede under losningen. Begge førte bog over skibsladningerne og beregnede tolden og konsumtionen, men det var kun Nøragers regnskab, som underkastedes nøjagtig revision i Rentekammeret. Hvis selve ideen bag det dobbelte bogholderi – muligheden for kontrol ved sammenligning af told- og kontrabogen – nogensinde har fungeret, ser det ud til, at den har været meget lidt benyttet i 1700-årene.

Toldbogsføringen og udregnin-

gen af afgiftsbeløbene var derfor Nørraggers vigtigste arbejde. De første to forretninger denne dag var overkommelige, for da skipper Ellingsen fra Risør og skipper Ole Jensen fra Fredrikshald (Halden) kun medbragte trælast, skulle de kun betale lastpenge, 8 skilling af hver skibslæst. At dette beløb beregnedes efter specie-møntfoden og derpå skulle omregnes til henholdsvis kron- og kurantmønt gjorde nok udregningen besværlig, men der var trods alt tale om en indarbejdet rutine, for de komplicerede pengeforhold var Nørragger vokset op med. Som bilag til de to beregninger fulgte toldsedlerne fra afgangshavnene.

Mere arbejde var der ved skibene fra Flensborg. Under nr. 80 indkom skipper Jens Andersen af Odense herfra med sin lille jagt (*Elias*) på 3 læster. Til tobaksspinder Jacob Passow havde han 4 måtter og 20 bundter hør, 7 sække med hollandske tobaksblade, 8 td. tjære og 1.000 mursten. De to sidste partier var hurtigt overstået, for efter toldrullen skulle Passow betale 12 sk. for hver tønde tjære og 20 sk. for de 1.000 sten. Måtterne, bundterne og sækkene skulle vejes før tolden kunne udregnes, og da der viste sig at være 4¼ skippund hør à 48 sk. og

600 pund tobaksblade à 1 skilling, blev tolden af hør, tjære og mursten beregnet til ialt 3 rd. og 32 sk. specie. Hertil blev »opgælden« (kursforskellen, 12½%) på 40 sk. lagt, og disse varers told betalt med 3 rd. og 64 sk. i kronemønt og 9 sk. i kurantmønt. Tobakstolden, som udgjorde 6¼ rd. specie, betaltes med 7 rd. kroner og 4 sk. kurant og indførtes bag i toldbogen.

Konsumtionen blev derpå beregnet i en særlig bog, betrukket med simpelt marmoreret papir i modsætning til toldbogens pergament. Den udgjorde 4 sk. kurant af hvert pund tobaksblade, men da der godtgjordes 25% for indholdet af (ubrugelige) stilke, blev hele beløbet kun 18 rd. og 72 sk. Passows samlede indbetaling beløb sig da til 29 rd. og 53 sk. (beløb i kroner og kurant sammenlagdes uden videre), hvortil kom 6 sk. for papiret til toldsedlen, som han fik som kvittering. På samme måde fortoldedes ½ skippund hør til Niels Borch og 4 td. tjære til Jørgen Møller, mens det norske jern, som disse købmænd indførte, var toldfrit. Endelig blev skipperen afkrævet 32 sk. kurant for lastpenge og papir, så at hele provenuet af hans jagt blev 30 rd. og 87 sk. Bilagene til dette nummer – 80 – bestod

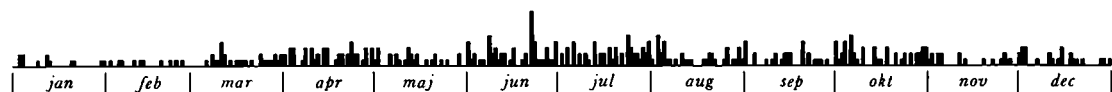
af toldsedlen fra Flensborg, 3 angivelser og 4 vejrседler.

Umiddelbart derefter måtte Nørragger i gang med tilsvarende beregninger over lasten på Lars Madsens jagt på 7½ læster (*Copido*), også ankommet fra Flensborg. Her var tale om 6 varemottagere foruden skipperen, som selv lod 4 skippund blå og 4 td. tjære fortolde, men hele ladningen indbragte kun 17 rd. og 82 sk. Skibsføreren, som anmeldte sig for udgående denne dag, var Anders Holm, der med 73 td. rug og 543 td. malt i Chr. Hamans skib på 21 læster (*Fortuna*) ansagde sig til Christiania (Oslo). Tolden af kornladningen udgjorde 7 rd. og 22 sk., mens 12 trommer, som han skulle afsætte i Norge, var toldfri som fabrikerede i Odense.

Dagens samlede indtægter var 58 rd. og 15 sk. Det var langt fra rekorden, som blev sat 8. juni, hvor 4 ekspeditioner indbragte 139 rd. og 93 sk., mens omvendt den travleste arbejdsdag med 9 ekspeditioner, 22. juni, kun gav 8 rd. og 62 sk. En samlet oversigt over ekspeditionernes fordeling (nedenfor) viser, hvor overkommeligt arbejdet trods de travle dage i sommerhalvåret var – i hele februar indfandt der sig kun 10 kunder på toldkammeret!

Toldbogen for 1733 opslået på indgående, 24. juli. Håndskriften er Christian Nørraggers. Foruden denne bog, som er 3 cm tyk og består af 232 sider, hvoraf 169 er brugt, førte han en tyndere konsumtionsbog på 28 sider (17 brugt). Desuden ses sættet fra 1731. Hver bog måler 32 x 21 cm. (Foto efter originaler i Rigsarkivet).

0 ekspeditioner i	161 dage,	i alt	0 ekspeditioner
1 ekspeditioner i	98 dage,	i alt	98 ekspeditioner
2 ekspeditioner i	60 dage,	i alt	120 ekspeditioner
3 ekspeditioner i	28 dage,	i alt	84 ekspeditioner
4 ekspeditioner i	13 dage,	i alt	52 ekspeditioner
5 ekspeditioner i	4 dage,	i alt	20 ekspeditioner
9 ekspeditioner i	1 dage,	i alt	9 ekspeditioner
I alt	365 dage med		383 ekspeditioner

3 · De store forpagtninger 1750-1760

Forpagtningsystemets genopståen

Hvor hovedproblemet i den danske toldpolitik i 1680erne havde været at holde fremmede søfarende ude, var opmærksomheden et halvt århundrede senere rettet mod at »befordre« vores egen »commercie«, sikre dens »bestandige fortgang« og holde »god orden og skik derved«.

Det var det erklærede mål med en kommerceforordning, som udkom 4. august 1742, og hvis væsentligste bestemmelse var påbudet om, at alle varer skulle hjemtages fra produktionsstederne og helst med egne skibe.¹ Der kunne nok – i fortsættelse af de omtalte lovgivninger omkring de fire species – i denne forordning anes en yderligere begunstiggelse af hovedstadens handel, da københavnernes stod bedst rustet til den udvidelse af sejladsen, som nu blev nødvendig, men regeringen kunne faktisk legitimere påbudet med ønsker fra provinsen selv. Fra Odense hedder det for eksempel i 1736:²

»Den fornemmeste, rette og sande årsag til byens aftagelse er denne, at indbyggerne ikke nu som tilforn søger fremmede stæder og som andre nationer vide at gøre sig til stor fordel for at hente deres varer fra første hånd, såsom til Spanien, Frankrig, England, Holland, Riga (og Königsberg, men i den sted lader Lübeck og Flensborg hente sådanne varer, for igen at hokre dem ud til dette riges købstæder og således [over]lader fremmede den profit, de selv kunne have«.

Byens købmænd forsøgte efter bedste evne at leve op til forordningen. Jørgen og Hans

Møller og Joh. Fr. Kurrelbaum lod allerede i foråret 1743 deres og Odenses største skib, galeothen *Den rejsende Jacob* på 28 læster sejle hele vejen til Frankrig, og det kom hjem i august fra Bordeaux med en ladning af 46 oksehoveder vin, cognac og vineddike og næsten 5 tons svesker, harpiks, ingefær og spanskgrønt.³ Men de købmænd, som året efter købte en 32 læster stor galeoth, *Sct. Michael*, i Lübeck, lod den gå i fragtfart for andre byer, og selv om den de følgende år anløb Bordeaux adskillige gange, kom ingen af dens ladninger til Odense – da den selv i november 1747 for første gang anløb fjorden, kom den fra København.⁴

Fremmede varer blev derfor, nu som før, importeret fra Lübeck og Flensborg. Ofte havde købmændene sikret sig en dispensation, så de kunne lade varerne fortolde (mod et tillæg af 25%), men det blev stadig sværere at få disse tilladelser,⁵ og så blev importvarerne naturligvis indført illegalt. En nærmere analyse af kommerceforordningens virkninger savnes, men det kunne se ud som om også den slog fejl, og at følgen blev et endnu mere udbredt smugleri.

I denne næsten håbløse kamp viste Rentekammeret sig mere end lydhørt, da det i september 1742 modtog en interessant skrivelse fra en københavnsk købmand ved navn Emanuel Thygesen. Heri foreslog han at indtægterne af tolden og konsumtionen overalt i Jylland blev ham overdraget i forpagtning i 10 år, ikke så meget på grund af

muligheden for en gevinst for ham selv (sagde han) som for, at han i forpagtningen så et »middel til at forekomme Deres kongelig Majestæts kasses kendelige tab«. Da han selv på en rejse gennem de jyske byer havde erfaret, hvor omfattende smugleriet var, foreslog han, at forpagtningssummen blev fastsat til fem fjerdedele af gennemsnittet for de foregående ti år, og var endda villig til at forhøje budet med yderligere 4.500 rd.⁶ Kongen, Christian VI, fandt umiddelbart ideen tiltalende, men før han overlod Thygesen forpagtningen ville han fornemme, om der ude i landet måtte være liebhavere, som ville give endnu mere for at få oppebørslerne overdraget, ikke alene af de jyske, men af alle provinsbyerne.

Stiftamtmand Rantzau i Odense modtog derfor i marts 1743 en anmodning om at lade forespørge hos købstædernes indbyggere i Fyn og Langeland, om de kunne tænke sig at indgå i en sådan forpagtning, hvortil betingelserne (konditionerne) var nøje specificerede, og allerede den 9. i samme måned lod han opfordringen gå videre til byernes magistrater.⁷ Her blev den imidlertid modtaget yderst køligt; først i juni bekvemmede borgmestre og rådmænd i Odense sig til at svare, at »ingen af indbyggerne vil befatte sig med toldvæsenet, foregivende at de ikke forstår sig derpå« og at det derfor alene beroede på købmændene, som dog slet ikke havde reageret.⁸ Stiftamtmanden sendte uden mange beklagelser besvarelserne videre til Rentekammeret i august med konklusionen: »Og viser nu samtlige købstædernes erklæringer, at ingen findes, der synderlig har lyst til at entrere i denne forpagtning, så det således ej har været mig mulig at bringe denne ting til veje«.⁹

Dette svar var nok det mest negative, Rentekammeret modtog, men der blev hel-

ler ikke fra de andre landsdele vist så stor interesse, at kongen havde andre muligheder end at resolve, »at det med toldens bortforpagtning i Danmark indtil videre skal bero«.¹⁰ Rustningen mod Sverige samme år kan dog have medvirket til, at man ikke for øjeblikket turde kaste sig ud i eksperimentet. Ideen var i hvert fald ikke havnet sine behørlige tre alen under slotsholmens brosten.

Forpagtningen realiseres

Hvor faderen kun havde været lunken, var sønnen en varm tilhænger af forpagtningstanken; i den næste resolution herom hedder det, at det var Frederik V, som selv ønskede den gennemført. Såfremt dette ellers kan stå til troende, skulle der dog efter tronskiftet gå et par år inden projektet iværksattes, men da Rentekammeret i sommeren 1748 udarbejdede konditioner til en egentlig licitation, var der ingen vaklen i geledderne: nu skulle tolden bortforpagtes, nemlig fra 1. januar 1749 til udgangen af 1758. Undtaget skulle alene være indtægterne fra København og Øresundstolden, som fortsat skulle oppebæres for kongelig regning, samt »øxen- og hestetolden«, hvis opkrævning man uden skrupler – og uden vederlag – ville overlade til forpagterne i de byer, hvor indtægterne faldt.¹¹ På forslag af Kommercekollegiets chef, Otto Thott, bestemte man sig for at knytte konsumtionsforpagtningen sammen med denne toldforpagtning – de havde »en slags Connexion med hinanden«, mente han – men da licitationen af denne, som var opdelt i treårige perioder (se kapitel 6), netop var tilendebragt, kunne den først inddrages for de sidste 7 år af perioden. Det er et talende vidnesbyrd om kongens iver, at han ikke ville lade toldforpagtningen bero, indtil begge

Tabel 3.1: Grundlaget for licitationen over Odenses og Fyns toldopbørsel 1749–58.

	Odense	Fyns stift
1. Årligt gennemsnit af toldindtægterne 1737–46	1.210 rd.	6.264 rd.
2. 1/3 told og konsumtion af varer fra København	254 rd.	609 rd.
3. 25 pct. tillæg til 1+2	366 rd.	1.717 rd.
4. Skriverpenge, efter skøn	170 rd.	1.210 rd.
I alt	2.000 rd.	9.800 rd.

Kilde: Rigsarkivet, Rentekammeret, pk. 2215.326. Diverse breve, dokumenter og akter, told- og konsumtionsforpagtningen vedkommende, 1715–75, litra D ad forpagtningen 1749–58.

afgifter kunne udbydes samlet, hvilket ville have gjort forløbet af det hele ulige enklere.

Som vurderingsgrundlag for de bud på forpagtningerne, som måtte blive afgivet, lod Rentekammeret udarbejde en oversigt over, hvad tolden havde indbragt i tiåret 1737-46 (tabel 3.1).¹² Både tallene for Odense og for alle Fyns 9 købstæder er relevante i vor sammenhæng, da toldopkrævningen blev udbudt såvel for den enkelte by som for hele stiftet under et, uden at man i Rentekammeret synes at have foretrukket det ene frem for det andet. Beregningen indeholder flere interessante enkeltheder. Til gennemsnitsprovenuet af de enkelte toldsteders intrader lagde man først den modererede told og konsumtion af de fire species, som blev indkøbt fra det københavnske oplag. Motiveringen forekommer en smule uklar, men baggrunden synes at have været den, at disse varer fortsat skulle kunne indføres toldfrit fra hovedstaden. Hvis dette skete, fik forpagterne løfte om, at deres tilbudte afgift blev nedsat med det beløb, som blev erlagt i København. En uændret import ville altså ophæve det tillæg i den lavest acceptable forpagtningssum, som post 2 i tabellen udgjorde. Omvendt kunne man dog ikke helt se bort fra denne

»eksterne« del af byernes importafgifter. Hvis indførslen efter forventning (hvorom senere) nemlig flyttedes til oprindelsesstederne i udlandet, ville forpagterne få en indtægt, som man i så fald ikke havde taget højde for i vurderingen af deres tilbudte forpagtningsbeløb, og skaffe dem en fordel, som ikke gavnede statskassen. Hagen ved denne argumentation var blot, at hvis de varer, som Odensekøbmændene lod fortolde i København med 254 rd., virkelig blev importeret fra udlandet, kunne forpagterne opkræve tre gange så meget i afgift. Det ser ikke ud til at man i regeringen gjorde sig dette helt klart.

Begrundelsen for at forhøje beløbene med 25% (post 3) er nemlig snarere den, at indtægtsfremgangen for statskassen ved bortforpagtningen skulle være af en vis størrelse, hvis forsøget overhovedet skulle have mening. Om tallet blev valgt, fordi Thygesen i sin tid havde foreslået noget lignende, eller om det er Rentekammerets bud på, hvor stort det smugleri var, som nu ville blive afskaffet, vides ikke. Det sidste er næsten for naivt, og tallet er nok valgt ret tilfældigt.

Tillægget af skriverpengenes beløb (post 4) skyldtes nok ønsket om at få dækning for

alle de indtægter, som nu skulle tilfalde forpagterne, men det hænger også sammen med hele den kontrolordning over for de private betjentes virksomhed, som er et særkende ved denne forpagtning frem for dem, vi har omtalt i det foregående (og i øvrigt de samtidige forpagtninger i her-tugdømmerne). I hver af landets byer skulle udnævnes en »kongelig kontrollør mod toldforpagterne«, som daglig skulle være til stede på toldboden og desuden føre kontrabog over alle fortoldningerne.¹³ Gagen for kontrolløren i Odense, der som i næsten alle andre byer var den forhenværende tolder, blev sat til 200 rd., nemlig den tidligere løn (100 rd.) med tillæg af det, som han antoges at have fået ind i skriverpenge, men nu ikke længere var berettiget til at modtage. På samme måde afskedigedes den tidligere kontrollør med en pension af 100 rd. (30 + 70).

Slutsummen af den gennemsnitlige toldindtægt og de 3 nævnte beløb blev da det minimumsbud, der skulle afgives, for at Rentekammeret turde anbefale en iværksættelse af eksperimentet. Det fik man kongens tilslutning til den 26. oktober 1748,¹⁴ og en god måneds tid senere, den 4. december, holdtes auktionen over tolden i Fyns stift på rådhuset i Odense. Opråbt enkeltvis opnåede kun byerne Nyborg, Fåborg og Kerteminde bud, som oversteg de minimale, men indsat under et for 9.800 rd. modtoges et bud på forpagtningen af hele stiftets toldindtægter på 11.000 rd. Liebhaberens var forhenværende fourageforvalter, kornskriver og fuldmægtig på amtstuen, Laurits Bang.¹⁵ Han boede i et beskedent hus på Klingenberg (nr. 14) og har næppe været meget velhavende, men en kreds af interessenter stod bag ham, blev der sagt, og de var endda under visse betingelser parat til at give endnu mere.

Kravene, som de kommende forpagtere stillede for at øge budet, var de velkendte fra 1690erne, som også skulle komme til at spille en central rolle i de følgende år: toldnedsættelser, eller som Rentekammeret over for kongen formulerede sig: »De vil give noget anseligt mere, når dem måtte til-lades at moderere tolden på udenrigsvarer eller og at give de vederhæftige på en del deraf kredit til hvert års udgang, og da samme efter omstændighederne eftergive«. Men mens de tidligere forpagtninger netop udsprang af denne politik, var regeringens officielle og reelle holdning nu, at moderationer var skadelige, fordi »en del af de commercerende derved kunne drage handelen til sig fra andre af Eders Majestæts undersåtter«, og de var derfor under trussel af store bøder blevet forbudt. Med baggrund i Bangs klart formulerede hensigter og de lave tilbud, som var kommet fra andre landsdele (specielt Lolland-Falster og Ålborg stift), valgte kongen at lade auktionerne gå om, i øvrigt med den ejendommelige tilføjelse, at ville de handlende ikke erklære sig for højere bud, »må de selv tilskrive sig de ulejligheder, som af andre herom føjende anstalter kan følge.«¹⁶

Tidspunktet for forpagtningens ikrafttræden blev som følge heraf udsat til 1. januar 1750, og undervejs i de langvarige forhandlinger som fulgte, blev perioden afkortet til 5 år, hvoraf de sidste 3 tillige omfattede konsumtionsforpagtningen. Der er ingen grund til at opholde sig ved forløbet af den omfattende korrespondance herom, men resultatet blev, at Laurits Bang ved en kongelig resolution af 11. december 1749 fik overladt forpagtningen af tolden på Fyn fra 1750 til 1754 for 11.000 rd. årligt og købstadskonsumtionen fra 1752 til samme tid for 29.000.¹⁷ Vi skal foregribe begivenhedernes gang og her tilføje, at efter udlø-

bet af denne periode blev tolden og konsumtionen på ny bortforpagtet, denne gang separat og for 6 år.

Kontrakten med Laurits Bang og hans medinteressent, borgmester Laurits Erichsen, som nu havde åbenbaret sig, sluttede Rentekammeret 11 dage senere, den 22. december 1749.¹⁸ Fra dens 23 poster med et utal af regler og bestemmelser bemærkes følgende: Moderation eller anden overtrædelse af toldlovgivningen kunne ventes straffet med bøder af 500-1.000 rd. »eller mere efter sagens beskaffenhed«. Foruden refusionen af den i København erlagte afgift af de fire species, som indførtes herfra, fik forpagterne løfte om godtgørelse for grovvarer, der kom til Fyn fra hovedstaden med fald i reventerne til følge; blot skulle varerne være udskibet i København og hvert parti af en vis størrelse.

Som nævnt var kvæg- og hestetolden og desuden visse skibsafgifter undtaget fra forpagtningen, men pengene skulle naturligvis fortsat opkræves og indbetales, altså oven i de 11.000 rd. Følgelig kunne forpagterne vente, at deres regnskaber derover ville blive revideret efter den normale praksis, mens det øvrige blot ville blive kontrolleret, naturligvis med henblik på de ulovlige moderationer. Og for at forpagterne ikke skulle føle sig fristet til behændige udeladelser, hvis bøgerne endte med at åbenbare, at reventerne var gået kraftigt i vejret, fik de i 15. post følgende forsikring: »Ihvor meget de pagtende end kunne have profiteret, lige så lidt må tages anledning deraf enten at bebrejde dem sådan gevinst eller pålægge dem desårsag nye krav, ligesom dem derimod, om end ved forpagtningen var tabt, sådant ej heller var at erstatte«. Dog lovedes de i § 19 erstatning, hvis krig eller pest skulle ændre vilkårene for handelen så radikalt, at de ikke nær kunne nå den udlovede sum.

Endelig skulle alle købmændenes varelagre i de fynske byer gennemses og lister udarbejdes over hvert enkelt. Når de 5 år var gået skulle proceduren gentages og de to sæt varefortegnelser sammenlignes. Om der under den første ransagning blev fundet varer, som ikke var behørigt fortoldede, betød intet, lovedes det, men hvis varelageret i løbet af de fem år blev forøget, skulle der betales told ikke blot af den del, som udgjorde den egentlige tilvækst, men også af de varer, som i første omgang ikke kunne bevises at være lovligt indført. Man skulle synes, at denne bestemmelse måtte fratage al lyst hos købmændene til at fremme omsætningen – altså stik imod et af forpagtningens mål – men regeringen fandt den alligevel nødvendig, da de handlende ellers kunne benytte tiden til at opbygge enorme varelagre, som lammede importen i de følgende år, hvor en ny forpagter eller eventuelt staten selv skulle oppebære afgifterne.¹⁹ Det er en problematik vi også støder på i forbindelse med konsumtionen, se side 142.

Den fynske forpagtning – organisation og administration

Af de to hovedmænd for forpagtningen viste det sig straks at være Laurits Erichsen, som havde den virkelige autoritet. Ved tiltrædelsen var han kun 34 år gammel, men i besiddelse af såvel betydelige anlæg som en tryk økonomisk basis, idet han var søn af den velhavende birkedommer og vejer og måler Erich Christensen, og tillige gift med en datter af (afdøde) apoteker Peter von Westen, den intelligente og – skulle det vise sig – charmerende Charlotte Christiane. Efter at være blevet student i 1734 havde Laurits Erichsen i nogle år gået sin far til hånde og desuden påtaget sig forskellige andre op-

gaver, for eksempel havde han i sommeren 1742 fungeret som toldkontrollør, mens Carsten Christensen havde orlov for at rejse til Holsten.²⁰ Tre år senere var han blevet vicerådmand og i 1748 borgmester. I 1753 fik han titel af kammerråd og året efter blev han krigs- og landkommissær over Fyn og Langeland. Et forsøg på at opnå en slags overborgmesterstatus som »præsident« i Odense forhindredes af hans tidlige død den 27. juni 1756. Hans enke døde mange år senere (i 1801) på Tallerup i Tommerup sogn.

Det var altså en uhyre ambitiøs, men også meget dygtig mand, som nu skulle forestå toldopbebørslen i de 9 fynske byer. Hans

første opgaver var organisationen af det interessentskab, der skulle garantere for indbetalingen af de store beløb, som han og Bang havde tegnet sig for, samt udnævnelsen af den stab af betjente, der skulle udføre det praktiske arbejde. I begge henseender afstak han veje, som i et vist omfang afveg fra de hidtil kendte.

Med dannelsen af interessentskabet fik han nogle – muligvis selvskabte – vanskeligheder. Såvel i den kongelige resolution som i kontrakten var han og Bang udtrykkelig blevet pålagt at »antage til interessenter så mange af de øvrige commercerende både i Odense og de andre købstæder i stiftet, som med dem deri ville participere og derfor

Klingenberg med Munkemøllestræde til venstre ca. 1885. Der var på dette sted sket adskillige ændringer siden midten af 1700-tallet, og heriblandt var udvidelsen af forhuset nr. 14 fra én til to etager den, der er mest grund til at hæfte sig ved her. Men billedet er under alle omstændigheder et dokument fra en tid, som i dagens Odense kan synes meget fjern. (Møntergården).

Tabel 3.2: Interessenter i den fynske toldforpagtning 1750–54.

Aktiehavere (titel og stilling 1754)	Bopæl	Antal aktier å 100 rd.	
Borgmester Laurits Erichsen,	Odense	10	Direktør
Apoteker, agent J. C. von Westen,	Odense	10	Direktør
Regimentskvarterm. Laurits Bang,	Odense	10	
Prokurator Wolrath Holm,	Odense	10	Direktør
Birkedommer Erich Christensen,	Odense	10	
Købmand Jørgen Møller,	Odense	10	
Købmand West Andersen Puggaard,	Odense	10	Direktør
Købmand Jacob Chr. Hetting,	Odense	10	
Købmand Peter Eilschou,	Odense	10	Direktør
Købmand Joh. Fr. Kurrelbaum	Odense	2	
Købmand Joh. Chrff. Köhler,	Odense	1	
Købmand Mogens Faber,	Odense	1	
Købmand Anders Braabye,	Odense	1	
Købmandsenke, mad. Rasch,	Odense	1	
Købmand Peter Hansen Bolther,	Odense	1	
Købmandsenke, mad. Borch,	Odense	1	
Snedker Jochum Handberg,	Odense	1	
Messr. Kruuse & Kielsen,	Rudkøbing	2	
Sr. Christian Iversen,	Middelfart	1	
Sr. Jens Brandt,	Bogense	1	
I alt		102	

Kilde: Rigsarkivet, Rentekammeret, pk. 2244.146, Fynske kontors journalsager for 1758, nr. 2062.

kunne stille deres medinteressenter behørig forsikring«. For at opfylde denne betingelse fandt han på at opdele det årlige forpagtningsbeløb på 110 aktier, hver med pålydende af 100 rd. De, som ville aftage en sådan, kom altså i tilfælde af et underskud ikke til at hæfte for mere end det, der påhvilede aktien.

Selv om Erichsen for at mindske risikoen yderligere tilbød »kunderne«, at flere kunne deles om en aktie – formodentlig dog således at forstå, at disse samlet stod inde for dens fulde pålydende – gik afsætningen kun

trægt, og specielt i de små købstæder var interessen beskeden. Ifølge en liste over aktiehavere, som udarbejdedes i 1758 af Erichsens enke, kendtes navnene på indehaverne af de 102 aktier, og heraf var kun 4 i hænderne på folk uden for Odense (tabel 3.2). De sidste 8 aktier var enten ikke blevet solgt eller køberne var ukendte. Selv om disse i sidste tilfælde nok var fra kystbyerne, var Odenses dominans overvældende, og i virkeligheden var det en snæver kreds af 9 borgere – deriblandt Erichsens far og hans svoger – som tegnede foretagendet. Hoved-

participanterne, kaldte de sig, mens de øvrige var »simple interessenter«.

Forholdet mellem de to grupper karakteriseres udmærket af formuleringen i Laurits Rasch's enlige aktie, hvor det hedder, at nok modtog man gerne straks det forskud på en fjerdedel af aktiens pålydende, som behøvedes til startkapital – indtægterne kom jo først med sejladsens åbning, og da skulle allerede en rate af afgiften være faldet – men han fik kun ret til »at have indseende med toldbetjentene her ved toldstedet« og at give sin mening til kende ved direktionens møder. Hvad der foregik i kystbyerne vedkom ham altså ikke, ligesom han heller ingen indflydelse fik i selve valget af direktion; den tilkom alene de 9 »hovedparticipanter«. Disse havde altså allerede etableret sig, så i virkeligheden var der, da det hele skulle i gang, kun 20 aktier til overs for deltagere i Odense og de otte andre byer. Det mål, regeringen havde haft, at inddrage hele borgerskabet i toldforpagtningen for at gøre den enkelte personligt engageret i smugleriets afskaffelse, var forfejlet.²¹

Om ansættelsen af betjente vides kun lidt. Listen over dem, som Erichsen efter ordre indsendte i slutningen af maj, er gået tabt, og det samme gælder deres eder.²² En rekonstruktion af det personelle besværliggøres tillige af, at strukturen ikke helt lignede den traditionelle. Titlerne var vistnok nye, skønt både Erichsen og især Nørager fra gammel vane også brugte de velkendte fra »etatstiden«, og i hvert fald var antallet af ansatte større.

I spidsen for korpset stod Erichsen selv. Han ønskede at blive tituleret »Præses« og fandt sig berettiget til en årsløn på 440 rd., hvortil kom yderligere 200 rd. for mindst én gang månedlig at rejse rundt til kystbyerne for at efterse »toldjournalerne«. Med så

høj frekvens blev byerne dog aldrig besøgt, og allerede efter de første par år ophørte tilsynet ganske, også fordi han hele 6 gange i perioden var i København i dette eller andre embeders medfør.²³ Uden egentlig titel men med opgave som juridisk konsulent blev prokurator Wolrath Holm ansat med en lignende grundløn, og med de salærer og rejseomkostninger han derudover oppebar, fik han i løbet af hele perioden udbetalt omtrent 4.000 rd. Begge to fik naturligvis sæde i den direktion, som »hovedparticipanterne« udvalgte, og den kom desuden til at bestå af Peter Eilschou, von Westen og West Puggaard.²⁴

På de lokale toldsteder bestod personalet for det første af en tolder, som ofte tituleredes toldforvalter. I Odense fik Laurits Bang stillingen overdraget, men hans løn er ikke kendt. En intern kontrolforanstaltning over for ham var naturligvis unødvendig, men alligevel fik Erichsens far tildelt titel af kontrollør og en pæn hyre, 200 rd. årligt, så Bangs har ikke været mindre. For lønnen skulle birkedommeren dog selv holde en overvisitør, men da Peder Jørgensen, som havde fået arbejdet for 48 rd. årligt, i slutningen af 1750 blev forflyttet til Assens, fik Erich Christensen udvirket, at efterfølgeren, Laurits Krag, blev lønnet direkte fra hovedkontoret. Og stadig uden at give afkald på sin gage fik han senere, 1. april 1752, gennemført, at en egentlig kontrollør, den senere omtalte Gert Otto von Campen, ansattes. I modsætning til Erich Christensen førte von Campen kontrabøger.

Under sig havde disse embedsmænd et antal fuldmægtige og undervisitører – i slutningen af 1751 omtales af de sidste Jacob Henrichsen og Jens Teisen, begge i Odense – og dertil kom for de øvrige byers vedkommende nogle strandridere. Til en start ansattes 8 af disse, men da forpagterne efter

Om de lignede hinanden af udseende kan ikke afgøres, men Erich Erichsen (1752-1837) havde i hvert fald arvet faderens, Laurits Erichsens sans for forretninger i stor stil; i 1797 skal han have været Københavns og dermed landets tredjestørste private skibsreder. Også den lidt ældre Hans Holm (1749-efter 1806), søn af Wolrath, søgte sin lykke i hovedstaden, men med ganske andet held – i 1799 blev han landsforvist for sin politiske virksomhed. Begge toldforpagterbørn er optaget i Dansk Biografisk Leksikon. (Stik af Chrétien. Det hgl. Bibliotek).

nogen tid fandt, at de ikke udrettede tilstrækkeligt, blev de skiftet ud med nogle »skærbådsfolk«, som bemandede de både, der ved samme lejlighed blev anskaffet til et egentligt krydstoldvæsen.²⁵ Der var altså for hele Fyn tale om et meget stort personale, men da lønomkostningerne afholdtes over driften og dermed er fratrukket de toldindtægter, som vi senere i tabel 3.7 vender tilbage til, kan vi ikke vurdere de samlede administrationsomkostningers størrelse og sammenligne med forholdene under den kongelige oppebørsel.

Toldboden indrettedes efter gammel skik i toldforvalterens bolig, Klingenberg 14.²⁶ Det var en temmelig uanselig gård, men den

lå centralt, og hvad man måtte mangle af pakhusrum kunne man låne i vejerboden i rådhuset et stenkast derfra. Den kongelige kontrollør, Christian Nøragger, fandt dette højst utilfredsstillende og tilbød sit eget pakhus, »som er med 3 forsvarlige, differente låse, hvortil den ene nøgle har været i min, den 2. i kontrollørens og den 3. i varernes ejers gemme«.²⁷ Men forslaget blev ikke antaget, for toldforpagterne havde ikke tænkt sig at lade Nøragger få for megen indsigt i, hvad der opbevaredes i disse lokaler. Som fuldmægtig hos Bang ansattes med en årsløn på 46 rd. den forhen omtalte Søren Høyer, ved årsskiftet 1751-52 afløst af Peder Helleesen.²⁸

Foruden toldkammeret holdt forpagterne et såkaldt hovedkontor i Erichsens egen gård i Vestergade (nr. 51). Herfra styredes alle de overordnede sager af økonomisk og praktisk art, og også her var ansat en fuldmægtig. Det var de første to år Helleesen, som tidligere havde arbejdet for Erich Christensen i vejerboden, men siden da haft ansættelser på amtstuerne i Odense, Nyborg og Ålborg.²⁹ Efter ham fulgte Jens Orten, som vi senere skal møde som tolder i den odenseanske forpagtning. Alle synes at have været kvalificerede folk, og næppe nogen blev valgt efter de principper, som karakteriserede statens personalepolitik. I øvrigt fik begge sidstnævnte undertiden lov at udføre opgaver på byens vegne, idet Erichsen som nævnt sad inde med en borgmestertpost.

Det daglige arbejde med administrationen af det vældige oppebørselsapparat krævede både konduite, dygtighed og en umådelig energi. Især blev forholdet til borgerskabet i kystbyerne fyldt med brydninger. Vi skal ikke bevæge os meget langt ind på dette område, men blot som et talende vidnesbyrd anføre, at mens øverste appelin-

stans, Kammerretten, i denne periode behandlede 10 sager, hvori jyske og sjællandske toldforpagtere var part, forefaldt der hele 13 fra Fyn.³⁰ Heraf omhandlede de 12 smuglerier eller andre ulovligheder på strækningen fra Middelfart til Svendborg og Langeland, og kun en enkelt var lokal, nemlig en såre trivial uenighed med et par købmænd om fortolkningen af toldrullens position »jernspån«.³¹ Det var mere fredssommelige problemer end dem på Syd- og Vestfyn, hvor vi for eksempel (i Assens) finder overfald og mordforsøg på toldbetjente, som prøvede at forebygge et natligt smuglertog.³²

På hjemmefronten var begivenhederne som nævnt ikke så dramatiske. Mindre uoverensstemmelser som den anførte kan ikke udvise indtrykket af en ganske effektiv administration, som – i modsætning til efterfølgernes – formåede at bilægge interne stridigheder og samle kræfterne om det egentlige toldarbejde. Årsagen hertil var givetvis Erichsens dominerende stilling. Den

direktion, som altså var etableret for i fællesskab at forestå forpagtningen, fik så ringe indflydelse, at tre af medlemmerne, Holm, Eilschou og Puggaard, kunne tilslutte sig en gruppe af interessenter, som efter hovedmandens død beskyldte ham for at have »haft alle toldforpagtningens intrader og midler under hænde, og med indtægt og udgift skaltet og valt efter eget behag«. Når de spurgte ham, hvordan det stod til med forpagtningen, svarede han altid, »at der aldrig kunne tabs derved, hvormed vi måtte lade os nøje«.³³

Hvordan gik det så? Hvis vi først ser på kontrollør Nørreggers (ureviderede) opgørelser over tolden og konsumtionen af ind- og udførte varer (tabel 3.3), viser resultatet sig at være overvældende: i forhold til de beløb, efter hvilke forpagtningsbudenes størrelse vurderedes, blev det årlige gennemsnit af intraderne under forpagtningen knap 13 gange større! Som det kunne ventes på grund af udførselstoldens lave niveau hidrørte det meste af denne stigning fra va-

Tabel 3.3: Told og konsumtion af Odenses vareomsætning 1750–54.

Beløb i rigsdaler	Told	Konsumtion	I alt	Skibsafgifter ¹	I alt
1737–46 ²	1.139	76	1.215	14	1.229
1750	7.955	5.894	13.849	54	13.903
1751	11.509	6.881	18.390	61	18.451
1752	7.467	4.624	12.091	59	12.150
1753	10.339	6.060	16.399	69	16.468
1754	10.777	6.478	17.255	62	17.317
I alt	48.047	29.938	77.985	304	78.289
Gennemsnit	9.609	5.988	15.597	61	15.658

1. Udgående skibsafgifter, uden for forpagtningen. Alle tal er afrundede.
2. Årligt gennemsnit (med ubetydelig afvigelse fra de officielle tal i tabel 3.1).

Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber, pk. 12–13.

Tabel 3.4: Odenses vareimport 1733 og 1750, nettomængder (udvalg).

Varegruppe	1733	1750	1733:1750
Krydderier ¹	463 pund	1.114 pund	1: 2,41
Frukt, udenlandsk ²	4.599 pund	15.606 pund	1: 3,39
Ris og risengryn	710 pund	6.929 pund	1: 9,76
Farvestoffer ³	1.562 pund	8.838 pund	1: 5,66
Hør, hamp og blå	40.432 pund	108.144 pund	1: 2,67
Kaffe og te	75 pund	1.775 pund	1:23,67
Pudder og hvid stivelse	378 pund	7.260 pund	1:19,21
Fransk og portug. vin	47 ¹ / ₂ oksh.	133 oksh.	1: 2,80
Fransk brændevin	2,6 oksh.	19,4 oksh.	1: 7,46
Tobak, rå og forarbejdet	2.517 pund	134.304 pund	1:53,36
Salt, udenlandsk ⁴	78 td.	575 td.	1: 7,37

1. Kanel, kardemomme, ingefær, muskatter, nelliker, potaske og kommen.
 2. Anis, korender, figner, mandler og rosiner.
 3. Blyhvidt, galæbler, indigo og krap.
 4. Spansk, fransk og lüneburger.

Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber.

reimporten. Sammenholdes det forudgående 10-års gennemsnit med forpagtningsperiodens middeltal ses, at hvor den indgående told forud havde været 815¹/₂ var den nu 9.244¹/₄ rd., mens de udgående toldafgifter kun steg fra 234 til 364¹/₂ rd.

En oversigt over sammensætningen af denne import i 1750 kan fås fra en vareekstrakt, som er bevaret fra toldforvalter Bangs regnskabsbog.³⁴ Sammenlignes den med registret i toldbogen for 1733 vil vi desuden kunne danne os et indtryk af, på hvilke varegrupper stigningen især faldt (tabel 3.4). Der er tale om betydelige forøgelser på samtlige poster, men især stivelse, kaffe og te samt tobakken viser fremgange af helt enorme dimensioner. Når vinen ikke fulgte med i samme takt skyldtes det ikke blot, at den allerede i 1733 havde været betydelig, men især at man i 1750 afventede en stor ladning fra Bordeaux, som blot ikke nåede

at komme før nogle dage ind i det nye år (se side 72). I gennemsnit for alle 5 år var vinimporten til Odense 287¹/₄ oksehoveder årligt alene fra København og udlandet, hvortil kom mindre partier fra andre provinsbyer. Den lovlige tilførsel af fransk vin var altså seksdoblet.³⁵

De vigtigste eksporttal er til sammenligning i 1750, med tallene for 1733 i parentes: kornvarer 19.340 td. (13.622) og flæsk, smør og ost 54.697 pund (21.412). Denne forbedring forårsagedes naturligvis af, at importen for en stor dels vedkommende betales med netop disse artikler, og det understreger, at stigningen i varetilførslerne ikke blot skyldtes, at hidtil indsmuglede varer nu var kommet frem i lyset – og i toldbogen – men at der virkelig indkom flere fremmede produkter. Odenseanerne var generelt bedre stillet nu end 17 år tidligere.

I de øvrige fynske byer synes fremgangen

langt fra at være slået igennem med samme styrke. Nogle centralt indsamlede tal for 1751 viser, at mens toldindtægterne i Odense mere end 14-dobledes dette år (stadig i forhold til det omtalte 10-års gennemsnit), steg de 8 andre byers indtægter kun med godt en fjerdedel, og i to af dem, Rudkøbing og Middelfart, var der endda tale om nedgang. Den samlede stigning i toldintraderne udgjorde derfor for Fyn som helhed »kun« 298 procent (altså en tredobling), og mens tolderen i Odense tidligere oppebar en femtedel af øens afgifter, sad han i 1751 på tre fjerdedele!³⁶

Indtægtsstigningen giver os naturligvis anledning til at formode, at forpagterne spandt guld på foretagendet. Men samtidig rejser spørgsmålet sig, hvorfor blev stigningen så skævt fordelt? Og – for Odenses vedkommende – især, hvordan kunne vareomsætningen bære så store afgifter, nye i den forstand, at varerne når de som tidligere blev indsmuglet var befriede for disse pålæg? Over et bredt felt måtte told- og konsumtionsafgifterne have givet anledning til detailprisstigninger på op mod 85 procent.³⁷ Forklaringen er den enkle, at beløbene i Nørreggers kontrabøger var imaginære: de blev aldrig betalt! For at forklare dette må vi vende os til en side af forpagternes virksomhed, som ikke har meget med toldvæsenet at gøre, men som er forudsætningen for at forstå, hvad der i virkeligheden foregik, ikke blot i Odense, men formodentlig over hele landet i disse år.

Toldforpagternes handel

Det egentlige mål med forpagtningen havde i sommeren 1748 været smugleriets afskaffelse og den deraf følgende stigning i reventuernerne. Men undervejs gennem de år, hvor det man kunne kalde forpagtningssystemets

ideologiske fundament diskuteredes, dukkede et andet argument op, som måske inspireredes af provinsbyernes idelige beklagelser over det »skæve« Danmark med koncentrationen af den økonomiske aktivitet i hovedstaden.

Udgangspunktet for diskussionen havde været det ømtålelige spørgsmål om, hvorvidt det kunne anbefales at lade købmænd overtage bestyrelsen af den toldbutik, hvori de selv var kunder. Til en begyndelse så det ud til, at Rentekammeret havde store betænkeligheder ved dette, men da interessen for at gå ind i sagen kun var ringe hos dem, der hverken handlede eller ønskede at drive handel, valgte man i stedet at stille det omtalte krav, at så stor en kreds som muligt af provinsens købmænd skulle inddrages i foretagendet. Hensigten var, sagde de, »at se commercien i stæderne og en lighed i handelen befordret«, eller i en senere formulering: »at købstæderne i almindelighed kunne komme i bedre tilstand end de nu er, uden at den ene derved skulle drage handelen eller fordelen fra den anden«.³⁸

Refleksioner over, hvordan en toldforpagtning egentlig kunne gavne provinsbyernes handel, er ikke påtruffet. Embedsmændene var som nævnt indædte modstandere af toldbegunstigelser, men tilsyneladende troede de på, at de handlendes interesse for at øge toldindtægterne var til stede, når de – hver især – gennem normal toldbetaling skaffede de penge til veje, som var nødvendige for at den høje forpagtningsafgift kunne svares. Det vides altså ikke, om det indgik i rentekammerovervejelserne, at et eventuelt overskud på forpagtningen af de handlende selv muligvis ville blive geninvesteret i deres forretninger, enten ved køb af skibe, som i sig selv befordrede handelen,³⁹ eller som større og mere fordelagtigt indkøbte varelagre. Systemet ville i så fald for

alvor kunne blive en stimulerende faktor i byernes handel.

Skønt sådanne mulige overvejelser langt fra førte til forslag om dannelse af egentlige handelsselskaber, stod Erichsen og hans venner straks parat med en plan, hvorefter interessentskabet under navn af »Told Societetet«, » Told Forpagtnings Compagniet« eller blot »Handelen« – alle tre navne bruges i flæng – selv skulle føre den storhandel, som tilbød sig. Man fornemmer i selve navnene afsmitning fra såvel Grosserersocietetet (af 1742) som Almindeligt Handelskompagni (»Den almindelige Handel«, af 1747) i København, men som det vil fremgå kan sammenligningen ikke føres meget videre. Foruden den del af det til første rates betaling forlods indskudte beløb, som var til overs efter 1. april, ca. 1.200 rd.,⁴⁰ låntes 4.000 rd. af Gråbrødre hospitals midler, og med denne startkapital var kompagniet under Erichsens ledelse fra hovedkontoret i Vestergade parat til at starte en virksomhed, som efter den lokale målestok blev ganske omfattende.

Det første vareparti, der blev hjemtaget, bestod af 1.612 pund hvid stivelse, som ankom med skipper Jens Bullerup fra Lübeck 23. maj 1750. Allerede herved markeredes selskabets indkøbsmæssige profil, for importen af netop denne artikel var belagt med en meget høj afgift, idet tolden udgjorde 57 rd. og 77 sk., skønt partiets værdi kun blev angivet til 84 rd.⁴¹ Det blev også i de følgende år varer i samme højt beskattede kategori, specielt de fire species, som prægede importen, dog suppleret af sådanne artikler, som kun måtte indføres »første-hånds« efter kommerceforordningen.

I hele forpagtningsperioden blev der kontraheret med (mindst) 39 skippere om fragter, heraf 20 fra Lübeck, 3 fra Hamburg, 10 fra Amsterdam, 4 fra Bordeaux og

2 fra henholdsvis St. Petersborg og Bergen. I lübeckerladningerne var stivelsen fortsat dominerende, fra Amsterdam indførtes store mængder tobak og det var selvsagt vin, cognac, kaffebønner og svesker (godt 15 tons!), der spillede den største rolle i angivelserne fra Bordeaux. Skibene herfra var – med en enkelt undtagelse – hyrede af toldforpagterne alene, og var:

Skibet *Frue Hilleborg* af Fåborg på 40 læster, ført af skipper Peder Horne, ankommet 5. januar 1751 med 551 $\frac{1}{3}$ oksehoveder vine (herunder brændevin og vineddike) og desuden varer for ca. 3.000 rd.

En galeoth fra Bergen på 31 læster, ført af skipper George Ross, ankommet 29. maj 1753 med 335 $\frac{1}{4}$ oksehoveder vine og andre varer for ca. 2.400 rd., samt desuden 47 pund orlean (farvestof) til Eilschou.

En galeoth fra Sild på 32 læster, ført af skipper Sybrandt Jansen, ankommet 17. juli 1753 med 60 $\frac{1}{10}$ oksehoveder vine samt svesker og spanskgrønt for 238 rd.

En hukkert fra Kristiansand på 24 læster, ført af skipper Thomas Wallesvær, ankommet 7. december 1754 med 233 oksehoveder vine og varer for ca. 900 rd.

Selskabets import af vine løb med de partier, som indførtes fra andre byer, op i 1.225 $\frac{1}{3}$ oksehoveder, svarende til knap 285.000 liter. Det hele er næppe forbrugt i Odense – det ville i så fald svare til 11 liter årligt for hver af byens godt 5.000 indbyggere – men hvor meget genudførslen til det øvrige Fyn androg, vides ikke. Også tobaksimporten var selv efter en nyere tids målestok enorm. Næsten det hele kom fra Holland og totalmængden var godt 383.000 pund, hvilket svarer til 7,6 kg årligt for hver odenseaner (21 gram om dagen – eller 21 cigaretter).

De bevarede accisebøger (se side 94), som er benyttet til disse opgørelser, danner sam-

men med told- og konsumtionsrullerne grundlaget for de beregninger, der er opstillet i tabellerne 3.5 og 3.6, og som viser det samlede omfang af toldsocietyets virksomhed. Såvel unøjagtigheder i mængde- og værdiangivelser i accisebøgerne som andre usikkerhedsmomenter gør beløbene omtrentlige, men i det store og hele må tabellerne antages at give et rimeligt holdbart overblik over både indkøbspriser og afgifter.

Kun på et punkt må et vigtigt forbehold tages, idet accisebøgerne – uvist af hvilken grund – ikke registrerer den betydelige indførsel af lüneburgersalt. Vort kendskab til såvel den omtrentlige værdi af den øvrige import som den samlede indkøbspris for societets handelsvarer gør det dog muligt med temmelig stor sikkerhed at anslå omfanget af saltindførslen, og også andre oplysninger tyder på, at partier i størrelsesordenen 240 læster (à 12 tønder) er bragt til Odense i løbet af de fem år. Da det ankom fra både Lübeck og Hamburg kan det ikke tages med i tabel 3.5.⁴²

At vi har fat i den tunge ende af de told- og konsumtionsbelagte varer demonstreres meget tydeligt i tabellerne. Der var i samti-

den faktisk mange varer, som slap meget billigt igennem tolden, og de fandtes også i stort antal i de partier, som toldforpagterne indførte. For eksempel var den samlede afgift af varerne – udover de våde – som skipper Horne indførte fra Bordeaux, og som bestod af svesker, kaffe, indigo, korkproppe, harpiks, kapers, ansjoser, konfektur, terpentiner, mandler, blommer osv., ca. 331 rd. eller godt 10 procent af værdien. For flere af de nævnte artikler var tolden endnu mindre, af de 80 pund kapers således kun 2%. Men de forsvinder helt i det samlede billede, hvor navnlig den hårde beskatning af forarbejdet tobak (99% på spundet og 138% på skåret tobak) dominerede.

Opdeles nemlig importen efter varegrupper vil det ses, at det er netop denne artikel, som spillede den helt afgørende rolle for interessentskabet (tabel 3.6). Over halvdelen af selskabets samlede indkøb faldt på rå og forarbejdet tobak, fulgt af vine, cognac og vineddike, der tegnede sig for 26 procent. En stor ladning hampeolie fra St. Petersborg (34.000 liter) blev pålagt 48% i told, mens lin- og bomolie, som udgjorde resten af denne artikel, slap noget billigere. Den beskedne mængde kaffe, 4.761 pund,

Tabel 3.5: Toldsocietyets import 1750–54 efter eksporthavnene.

Indførsel fra	Pris (værdi)		Told	Konsumtion rigsdaler	I alt	Afgiftstryk %
	rd.	%				
Lübeck	3.543	4,8	1.403	50	1.453	41,0
Hamburg	682	0,9	179	80	259	38,0
Amsterdam	43.150	58,1	17.465	21.592	39.057	90,5
Bordeaux	24.081	32,5	11.267	6.384	17.651	73,3
Andre steder	2.753	3,7	1.387	144	1.531	55,6
I alt	74.209	100,0	31.701	28.250	59.951	80,8

Kilde: Rigsarkivet, Odense købstadsregnskaber, accisebøger 1750–54, mv.

Tabel 3.6: Toldsocietetets import 1750–54 efter varegrupper.

Varesort	Pris (værdi)		Told	Konsumtion rigsdaler	I alt	Afgiftstryk %
	rd.	%				
Tobak ¹	39.009	52,6	16.686	21.448	38.134	97,8
Vine ²	19.286	26,0	11.515	6.802	18.317	95,0
Olier ³	3.679	5,0	1.479	–	1.479	40,2
Kaffe ⁴	3.128	4,2	356	–	356	11,4
Stivelse ⁵	1.960	2,6	1.052	–	1.052	53,7
Andet	7.147	9,6	613	–	613	8,6
I alt	74.209	100,0	31.701	28.250	59.951	80,8
Salt ⁶	6.222		4.577	1.436	6.013	96,6
I alt	80.431		36.278	29.686	65.963	82,0
inkl. accise mv.					66.695	82,9
1. Rå og forarbejdet. 2. Inkl. brændevin og vineddike. 3. Bom-, lin- og hampeolie. 4. I alt 4.761 pund. 5. Hvid. 6. Lüneburger salt.						

Kilde: Som tabel 3.5.

indførtes mod en lav told, hvorimod satsen for de store mængder hvid stivelse – 29.337 pund – som nævnt var temmelig høj.

Toldsocietetets kundekreds er ikke kendt. Som tidligere berørt er noget vel blevet udført til det øvrige Fyn, og rimeligvis har Odenses egne købmænd forsynet sig fra lagrene i Erichsens gård. En fortegnelse, som Jens Orten i 1755 udarbejdede over 16 navngivne købmænds indkøb i årene 1752–54 omfatter 171 oksehoveder fransk vin, 25½ oksehoveder cognac, 101 læster lüneburgersalt og 85.350 pund tobak, altså en så lille del af importen, at sikre konklusioner om fordelingen ikke på grundlag heraf kan drages. Men det er dog værd at bemærke, at henholdsvis 96½, 96, 75 og 81½ procent af de nævnte partier blev købt af købmænd, som samtidig var interessenter eller aktiehavere i selskabet. Alene Johan

Christopher Köhler aftog 100 oksehoveder vin, 16 oksehoveder cognac, 13½ læster salt og 15.800 pund tobak.⁴³ Når vi desuden erfarer, at von Westen og hans svigermor, apoteker Holmsteds enke i Nyborg aftog varer, i særdeleshed vin, hvoraf afgifterne androg ca. 7.000 rd., og at hampeolien fra St. Petersborg anskaffedes til Eilschous og Holms sæbesyderi (se side 92), kan det vist slås fast, at kompagniets indkøb især gavne en snæver kreds af selskabets egne medlemmer.

Vender vi os endelig til selve afgifterne af denne import, vil det allerede være fremgået, at de tegnede sig for en betydelig del af de samlede toldindtægter; ved sammenligning af beløbene i tabel 3.6 og 3.3 ses det, at andelen nærmede sig 85 procent. Hvad der blev til overs for byens »private« kunder var dermed reduceret til ca. 2.400

rd. årligt, noget mere end i de foregående år, men langt fra så meget som Nørraggers ekstrakter i første omgang viste. Om der blev ydet rabat på disse afgifter vides ikke, men på toldsocietyetets gjorde der i hvert fald.

Ved selve fortoldningen betalte forpagterne naturligvis intet, da der i så fald blot blev tale om en overflytning af penge fra den ene af Erichsens kasser til den anden. I stedet blev beløbene, som altså på de enkelte toldsteder blev beregnede og indførte i toldbøgerne, »ført til omdrag«, dvs. fratrukket de indtægter, som toldforvalterne skulle gøre rede for. De udgjorde for hele Fyn 69.443 rd. og 86 sk.,⁴⁴ og angik ikke toldvæsenet – de var alene et anliggende for »Handelen«. Heller ikke revisionen i København

»Fyens Stifts Told Forpagtnings Segl« brugtes kun i fem år og kun af Erichsen, der var noget påholdende med lækken. Dette aftryk er det eneste nogenlunde intakte på hans mange breve til Rentekammeret. Typografi og monogram er ikke forenet smukkere i noget senere toldsegl, hvad illustrationer senerehen vil dokumentere. (Rigsarkivet).

kom de ved, men herinde kunne man heller ikke af de forskriftsmæssigt førte toldbøger se, at forvalterne samtidig førte disse »omdragsbøger« – det var just det geniale ved den ordning. For skønt det som nævnt var i strid med love og anordninger, tillod handelsdirektør Erichsen sig at ansætte udsalgspriserne på foretagendets varelagre uden smålig skelen til, om de nu kunne dække de omdragsbeløb, som fra toldkamrene løb ind til tolddirektør Erichsens hovedkontor.

Tydeligst og med størst principiel betydning fremgår det af de meget detaljerede oplysninger, vi har om hovedparten af den spundne tobak, som indkøbtes hos et firma, Messr. Hendrijk & Willebrordus van Birckhoven i Amersfoort.⁴⁵ Denne virksomhed afsatte gennem årene 266.300 pund tobak til sine fynske kunder for ialt 30.141 rd. eller 11 rd. og 32 sk. pr. 100 pund. Med tillæg af told og konsumtion kunne et sådant parti under normale forhold ikke sælges for under 22 rd. og 53 sk., og så er der endda ikke taget hensyn til fragt og transportomkostninger. Men partiet blev alligevel forhandlet for (i gennemsnit af hele importen) 15 rd. og 32 sk.

På grund af det uoplyste omkostningsniveau ved tobaksforsendelsen kan vi ikke komme moderationssatsen nærmere, end at den næppe nåede 20% af de virkelige afgifter. Mere præcist ved vi, at Eilschou og Holm betalte 21% af afgifterne på olien til sæbesyderiet, mens von Westen og fru Holmsted dækkede 34% af vinafgifterne. Eilschou betalte 37½% af det ordinære beløb af 3⅓ oksehoved cognac, som han aftog i 1753, og samme år solgtes 10 oksehoveder fransk vin til stiftamtmand Rantzau mod nedslag til 46%. Endelig slap købmand Dreyer med 51% af tolden for 3 dusin hatte, der kom med posten fra Holsten i 1754. I nogle af disse sidste tilfælde var satsen

måske højere end normalt, fordi det står åbent, om aftagerne var kunder hos handelskompagniet eller de havde fået lov at hjemtage varer under dække af dette.⁴⁶

I hvert fald lå de klart over gennemsnittet, når moderationsstatsen beregnes for vareomsætningen under et. Når de varer, som solgtes for ialt 115.074 rd., i indkøb havde kostet 82.501 og i forsendelsesomkostninger 14.650 rd., blev der kun 17.922 rd. til overs til at dække tolden og de øvrige afgifter. Det svarer til knap 26 procent.⁴⁷

Forpagningens resultat – for interessentskabet og for staten

Filosofien bag toldmoderationerne har vi tidligere berørt: det var bedre at få en fjerdedel af omsætningsafgifterne ind end mindre eller intet, når omsætningen blev unddraget toldvæsenets kontrol. Men under en forpagtning som denne spillede et andet hensyn ind: toldnedsættelserne måtte trods alt ikke blive så store, at indtægterne ikke slog til, når forpagtningsafgiften skulle betales. Og her ser det ud til, at kontrollen løb den effektive Erichsen af hænde.

Provenuet af hans »Handel«, som altså i virkeligheden styrede den organiserede moderationspolitik, slog ikke til, når det blev lagt oven i de ordinære toldintrader, som indkom fra Bang og toldforvalterne i kystbyerne (tabel 3.7). Selv når overskuddet fra købstadskonsumtionen blev indregnet var udbyttet utilstrækkeligt til at alle udgifter kunne bestrides. Foruden afgifterne til staten bestod disse af de centrale administrationsomkostninger til et beløb af godt 14.000 rd.; det var temmelig mange penge i forhold til den indtægt, som opgives i tabellen, men Erichsen og Holm havde jo som omtalt lagt et effektivt dræn i kassen.

Hvad selve statsafgiften angår, bestod

denne foruden de udlovede 11.000 årligt og oppebørslerne i form af skibsafgifter og kvæg- og hestetold af den told og konsumtion, som skulle svares af varelagrenes overskydende beholdninger. Den var meget betydelig; et forhold, som fru Erichsen tilskrev købmændene, der ikke »tog det så nøje med at forevise deres beholdninger«, da forpagtningen tiltrådtes,⁴⁸ men som i virkeligheden for mere end to tredjedele vedkommende hidrørte fra toldsocietyets egen beholdning ved årsskiftet. Lagrene var ved et uheld – skipper Wallesværs sene ankomst fra Bordeaux – blevet overfyldt med fransk vin og cognac, af hvilke varer afgifterne alene udgjorde 2.231 rd. På dem fik moderationsystemet ikke lov at virke.

Det hele underskud androg dermed 26.100 rd., men når de utilstrækkelige indtægter trods alt »kun« behøvede at have været 15.273 rd. større, skyldtes det den tilsagte nedsættelse af forpagtningssummen på grund af importen fra København. Ligesom indførslen fra udlandet havde denne været en del større end tidligere, gennemsnitlig 2.165 rd. mod 609 i 10-årsperioden 1737-46, og det skal tilføjes, at forpagterne ikke selv havde del deri – de handlede kun på udlandet. Erichsen fik ikke lov at modregne hvert års godtgørelse i afgiften, men fik den tilsendt i slutningen af det efterfølgende år; dog kom refusionen for 1753 og 1754 først til udbetaling i juli 1756.⁴⁹ Det besværliggjorde løbende beregninger over det samlede driftsresultat, for det var ikke helt sikkert, at Rentekammeret ville godkende alle de tilførsler, som toldforvalterne optegnede i deres bøger. Det er formodentlig et vidnesbyrd om, at disse løbende beregninger faktisk blev foretaget, når direktionen i slutningen af 1752 satte prisen for 100 pund tobak op fra 15 til 16 rd., men det forsløg kun lidt og gav blot 1.037 rd. ekstra.

Tabel 3.7: Den fynske forpagtnings resultat iflg. borgmester Erichsens beregninger.

Indtægter (beløb i rigsdaler)	Udgifter (beløb i rigsdaler)
Toldindtægter 1750–54 ..... 25.378	Administration 13.930
»Adskillige indtægter, forpagtningen vedkommende« 1.261	Forpagtningsafgift 1750–54 ..... 55.000
Overskud af købstads- konsumtionen 1752–54 ..... 5.415	Oppebørsel u. f. forpagtningen 4.056
»Handelens« overskud 17.923	Afgift af varebeholdningerne 3.091
I alt 49.977	I alt 76.077
Godtgørelse for indførelsen af de fire species og grove varer fra København 10.827	Indtægter 49.977
	Underskud 26.100
	Samlet underskud 15.273

Kilde: Landsarkivet, Odense byfogeds notarialprotokol 1727–62, fol. 583f, og Rigsarkivet, toldregnskaberne og Rentekammerets udgiftsbøger, mv.

I virkeligheden skulle moderationerne på grund af den dyre administration ikke have været sat lavere end til 48 procent for alle varer i hele perioden.

Situationen har næppe heller taget sig helt så dystert ud for Erichsen. Pengekassen har nemlig ikke været tom. For det første kunne han på indtægtssiden medregne interessenternes forskud, som foruden den oprindelige fjerdedel af aktiernes pålydende bestod af senere afkrævede 55 rd. pr. aktie.⁵⁰ Hvis alle havde indbetalt var det samlede tilskud altså 8.160 rd. For det andet var endnu ikke al tobakken fra Amersfoort betalt, så handelens overskud måtte på tidspunktet for regnskabsaflæggelsen i 1757 bogføres 3.539 rd. højere.⁵¹ Endelig var for det tredje udgifterne til staten ikke (endnu) så store som tabellen viser. Hvor stor restancen var ved forpagtningens ophør lader sig ikke nøjagtigt opgive, men der var tale om beløb på over 7.000 rd.

Det store underskud i vor opstilling i tabel 3.7, der bygger på indtægts- og omkost-

ningsberegninger, som fru Erichsen i november 1757 lod forelægge notarius publicus i Odense, var derfor endnu teoretisk. Erichsen var sikkert i god tro, da han i 1755 over for Rentekammeret forsikrede, at »Hans Majestæts kasse ikke kan risikere hos de forrige forpagtere en eneste skilling«.⁵² Men det kom til at knibe for hans enke at indfri løfterne. Tobaksgælden måtte hun efter en højesteretsdom i 1760 betale sammen med et betydeligt rentetillæg.⁵³ Om de langvarige processer med de øvrige interessenter, som muligvis ikke uden grund mente sig berettiget til at få dele af forskuddet retur, endte med at hun også her kom til kort, kan ikke afgøres. Men hvad restancerne til kongens kasse angik, opnåede hun efter 8 ansøgninger og ved rejser til København, hvor hun fik foretræde for de ledende embedsmænd og muligvis kongen selv, at få hele restgælden eftergivet. Ved den ottende og sidste resolution herom af 22. april 1767 bøjede den nye konge (Christian VII) sig for hendes krav, fordi overhofmarskal, grev

A.G. Moltke erklærede, at den salige konge tidligere havde resolveret, at restancen ikke skulle opkræves. »Jeg erindrer ligeledes, at man ikke den tid ville give noget skriftligt derover for ikke at give andre, som var i lignende omstændigheder, anledning til at begære det samme«, attesterede han.⁵⁴

Den samlede eftergivelse blev på 7.071 rd. og 56½ sk., og dermed klarede fru Erichsen formodentlig nogenlunde skærene, især hvis hun slap for de ca. 8.000 rd. til medinteressenterne. Hun endte i hvert fald ikke på fattiggården.⁵⁵ For staten betød det omvendt, at indtægterne ved den fynske forpagtning blev reduceret fra 62.147 rd. til 55.075 eller godt 11.000 rd. årligt. Det var dog stadig over 4.000 rd. mere end hvad reventerne på Fyn og i København (af de til Fyn genudførte species) havde indbragt i tiden forud, så i sig selv kunne eftergivelserne ikke berøre kongen og hans embedsmænd dybt. Men en og anden skarpsindig iagttager har det sikkert smertet, når han nåede den erkendelse, at disse 7.000 rd. kun måtte afskrives, fordi forpagterne ved deres moderationer havde forsømt at få de penge ind, som staten skulle have nydt godt af. Lidt ondsksfuldt kunne man kalde det for statsubsidieret smugleri.

Odenseforpagtningens første år

Alt dette vidste man naturligvis ikke i regeringskontorerne, da tidspunktet for afholdelse af en ny auktion nærmede sig i foråret 1754. Nogle uregelmæssigheder havde man dog fået nys om. Allerede i 1751 havde forpagterne i Århus fået en reprimande, fordi de kunne sælge fremmed tobak for 13⅓ rd. pr. 100 pund – altså endnu billigere end i Odense, skønt indkøbsprisen var den samme⁵⁶ – så deres forbudte moderationspolitik kendte man nok til. Samtidig var de første

årgange af toldbøgerne indkommet, og heri kunne man se, at de officielle intrader på landsplan oversteg 100.000 rd. årligt,⁵⁷ skønt de samme byer var bortforpagtet for kun 57.836 rd. Alligevel havde Rentekammeret ingen betænkeligheder ved at foreslå systemet fortsat, i alt væsentligt uden ændringer; perioden blev dog fastsat til 6 år af hensyn til konsumtionsrytmen. Især virker det forbløffende, at man var temmelig tilbageholdende med at forlange afgifterne sat i vejret. Ganske vist steg budene næsten 30 procent, men der var dog stadig langt fra de udlovede 84.390 rd. til det virkelige indtægtsniveau efter toldbøgerne.

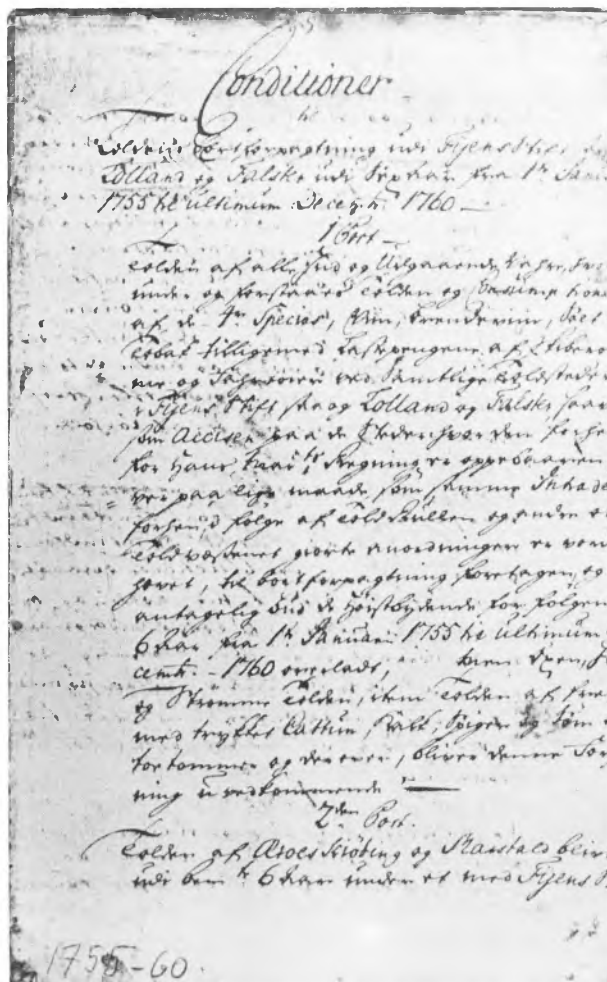
Forpagtningen blev igen (10. til 12. juli) opbudt i to omgange, først for byerne hver for sig og siden for hele stiftet. Som noget nyt ville man for Fyns stift forsøge at forebygge det udbredte smugleri fra den nærmeste del af hertugdømmerne ved at inddrage Ærø under forpagtningen, i øvrigt efter et forslag, som borgmester Erichsen var fremkommet med kort tid efter den fynske forpagtnings begyndelse.⁵⁸ Middeltallet for afgifterne, tolden og den særlige »licent«, som blev opkrævet her, blev for Ærøskøbing og Marstal beregnet til 866⅔ rd. Minimumsbudet for hele området blev dermed 40.866⅔ rd., idet man for den øvrige del af stiftet fastholdt de sidst opnåede 11.000 for tolden og 29.000 for konsumtionen. Det lykkedes ikke at afsætte Fyn og Ærø for mere end 42.900 rd.,⁵⁹ men alligevel var man i Rentekammeret parat til at overlade forpagtningen til tilbudsgiverne, tolder og kammerråd Ole Borch Lund i Rudkøbing og prokurator Wolrath Holm i Odense, blot de ville lægge 1.500 oven i. Alt i alt var man tilfreds med en stigning på mindre end 9 procent.

Før dette makkerpar kunne nå at overveje og – formodentlig – acceptere de lem-

pelige vilkår, strømmede det imidlertid ind med henvendelser fra købmænd i de enkelte købstæder. Hver især afgav de løfter om pæne forhøjelser af den del af afgiften, som hvilede på deres by, når de måtte få lov at slippe for den truende generalforpagtning.⁶⁰ Sammenlagt viste det sig, at tolden ved en separat forpagtning kunne indbringe 15.470 rd., og da konsumtionen fastholdtes på sit forrige niveau, kunne Rentekammeret notere en gevinst på 70 rd. i forhold til kravet til Lund og Holm. Når dertil blev lagt de ordinære intrader fra Ærø, som altså ikke ved den lejlighed blev forbundet med de fynske (men dog kom under tilsvarende forpagtning), fandtes ingen betænkeligheder ved at anbefale kongen, at byernes told og konsumtion bortforpagtedes enkeltvis.

I flere af de omtalte breve, bl. a. dem fra Assens, Nyborg og Odense, gik en vending igen: man ville ikke deltage i et foretagende, som blev ledet af Wolrath Holm. Købmændene undskyldte det med, at da han »ikke er egentlig handlende«, hørte han ikke hjemme i deres kreds, men Holm havde faktisk visse udsalgsrettigheder fra sit nye sæbesyderi. Om de dybereliggende årsager ved vi intet, måske hængte uviljen mod hans person sammen med embedet som *fiskal*, en stilling han havde fået i 1739 og hvori han skulle påse, at alle lovovertrædelser på Fyn blev indberettet og efterforskning foretaget.⁶¹ Dertil føjede sig muligvis ubehagelige episoder fra de år, hvor han varetog de fynske forpagteres interesser.

Hvorom alting er, det bud på 18.590 rd. og heraf 4.903 på toldområdet, som man til slut mellem Odenses ledende købmænd enedes om at afgive, var betinget af, at Holm holdtes ude. Men mens de øvrige fynske byer – som vi nu atter overlader til deres egne toldhistorikere – slap med skrækken, måtte man i Odense se fremtiden

Håndskrevet eksemplar af de betingelser, hvorunder tolden i Fyns stift skulle bortforpagtes 1755-60. Det planlagte samarbejde mellem Fyns og Ærøs toldkamre, som bebudede i 2. post, var bemærkelsesværdigt, da de to områder havde hver sin toldlovgivning. (Foto efter original i Rigsarkivet).

i møde med nogen bekymring. Ikke alene var afgiften her steget uforholdsmæssigt meget og var nu så høj, at man en tid opererede med en fiktiv sum på 4.000 rd. i håb om, at resten kunne vindes ind på konsumtionen,⁶² men dertil kom, at kongen af sær nåde for Holm pålagde de handlende at inddrage ham i deres interessentskab. Ordren kunne de ikke sidde overhørig, selv om

samarbejdsvanskelighederne var så store, at byens notar måtte indkaldes som mægler, før den nødvendige enighed om det organisatoriske kunne bringes til veje.⁶³

Det interessentskab, bestående af 14 personer (tabel 3.8), som til slut blev dannet, var derfor straks splittet i to fraktioner, som vi her kalder A og B. I den første var hovedmanden, ivrigt sekunderet af Eilschou, naturligvis Wolrath Holm, som fortsat provokerede sine kolleger, f. eks. ved at udlade sig med, at han »efter kongelig allernådigst resolution er beskikket som interessent« for at forhindre »al disput i så vidtløftigt et interessentskab«.⁶⁴ I den anden gruppe blev borgmester Jens Nielsen efterhånden den toneangivende.

Skønt Holms parti var det mindste, fik han i starten tiltvunget sig den dominerende indflydelse. Det var til ham Rentekammeret under datoen 7. januar 1755 udstedte kontrakten om »Tolden af Odense Bye«⁶⁵ (i det store og hele enslydende med den tidligere omtalte fynske kontrakt), han fik sig selv ansat som forstander for forpagtningen, og det var uden tvivl ham, som udpegede betjentene. Som tolder (eller »administrator«) blev de forrige forpagteres forvalter i Assens, Nikolaj Schönau, ansat med 200 rd. i årlig løn. West Andersen Puggaard fik titel af kontrollør, men var tilsyneladende ulønnet. Laurits Krag fortsatte som overvisitør, og det samme gjorde (under)visitørerne Jacob Henrichsen og Jens Teisen, men alle tre var desuden betjente ved konsumtionen og fik kun en del af lønnen udbetalt af toldkassen; den var for visitørerne ca. 50 rd. årligt og for Krag muligvis lidt mere. Selv tillagde Holm sig 250 rd. i årsløn, og oven i disse allerede temmelig betydelige administrationsomkostninger bevilgede han i slutningen af marts 100 rd. om året til en såkaldt inspektør. Der var vist in-

Tabel 3.8: Interessenter i den odenseanske toldforpagtning 1755.

A	Landfiskal Wolrath Holm Købmand Peter Eilschou Købmand Christian Haman Dreyer Kbm. Johann Friderich Kurrelbaum Galanterihdl. Johann Leopold Butner
B	Borgmester, købmand Jens Nielsen Købmand Johan Christopher Köhler Købmand Anders Braabye Købmand West Andersen Puggaard Købmand Jørgen Møller Købmand Gørtz Gørtzen Købmand Henning Jensen Købmand Peter Hansen Bolther Konsumtionsadm. Niels A. Borch

Kilde: Landsarkivet, Odense byfogeds notarialprotokol 1727–62, fol. 500.

gen, der vidste, hvad han egentlig skulle udrette for pengene, men da manden, en arbejdsløs kancelliråd ved navn Adrian Bekker, var svigersøn af byfoged Borryng, kunne det få sin betydning at give ham denne håndsækning.

Der var netop da opstået en mindre kontrovers om toldbodens placering. Oprindeligt var man blevet enige om at etablere den i West Puggaards hus, Overgade 26, og her flyttede Schönau ind, da han i januar kom til Odense.⁶⁶ Den 27. marts var han imidlertid rejst til Assens »i forretninger«, og han var af den grund blevet bedt om at aflevere toldbogen og stemplet til Holm, som ved Schönaus hjemkomst nogle dage efter nægtede at levere genstandene tilbage. I stedet for havde han erklæret, at toldboden nu var flyttet til hans egen gård, Overgade 56, og begrundede det med, at det ikke var forsvarligt at holde den i en købmands hus.

Medinteressenterne tilbageviste dette ved at hævde, at West ikke var egentlig købmand, men blot handlede med te og »guineiske« varer, og at det derfor var »urimeligt, at han skulle ved kollusion med tolderen foretage det, som er ulovligt«.

Interessenterne affandt sig dog foreløbig med forholdene og det samme gjorde Schönau, som vistnok blev boende hos Puggaard. I nogle måneder holdtes uoverensstemmelserne i ave, men midt på sommeren var et sammenstød af større principiel rækkevidde i bogstaveligste forstand under opsejling. 13. juli ankom for første gang et skib med varer til toldforpagterne, en smukke på 27 læster, ført af skipper Volkert Jansen af Dokkum i Holland. Dens ladning bestod af bl. a. 176 tønner lüneburgersalt fra Hamburg, som Wolrath Holm på egen hånd havde ordineret.⁶⁷

»A-gruppen« (minus Butner) lod straks forespørge hos de øvrige interessenter, om de ville ansætte prisen på saltet til 3 rd. og 64 sk. pr. tønde og dermed acceptere en underpris i forhold til den virkelige på 1 rigsdaler. »Som det nu på den ene side er ustridigt, at den fulde told bør og skal beregnes ifølge toldordonnansen og toldkontrakten af så meget, som her under dette tolddistrikt bliver forhandlet«, forklarede Holm, »og det på den anden side er umuligt for de handlende at svare prisen efter indkøbet, fragt og omkostninger, når den fulde told tillige beregnes, så følger det, at såfremt negotien [dvs. handelen] skal fremmes og ikke nedlægges, må der uomgængelig modereres på priserne i indkøbet, hvilket mine 3 benævnte interessenter er enig i og gerne vil akkordere, når de øvrige samtlige interessenter vil godtgøre prisernes moderation i indkøbet og derimod tage fordelene igen på tolden, som rigeligt restituerer tabet og tillige giver gevinst«.

At den fulde told og konsumtion skulle betales og godtgørelsen ydes på indkøbsprisen var et kunstgreb, for da kun én kasse kunne erstatte tabet – uanset om denne var delt i et rum for toldoppebørsler og et for varesalg – virkede systemet som en ægte toldmoderation, og Holm henviste da også til tiden forud ved helt konkret at spørge sine kolleger, »om de vil moderere prisen på varerne således, som i forrige toldforpagtningens tid er sket«. Men moderationen, i dette tilfælde på knap 50 procent, blev pure afvist af »B-gruppen«. De ville gerne overveje at aftage en del af saltet, men det skulle i så fald betales med den fulde pris.

Ved samme tid rygtedes det, at Holm havde overtalt Köhler til at overlade ham sin fjortendedel i interessentskabet. Købmanden ville »stille sit sind i rolighed« og undgå de fortrædeligheder, der kom sig af, »at den ene vil én vej og den anden en anden«, hed det meget rammende.⁶⁸ Og da endelig nogle af forpagterne en dag i november ved et tilfælde opdagede, at Schönau igen var rejst til Assens uden at sørge for en afløser – toldkammeret var blot lukket på grund af bortrejse – nåede stemningen kogepunktet. Rentekammeret, som hele tiden havde taget Holms parti og formodentlig medvirket til, at deres protegé i oktober blev udnævnt til borgmester, måtte omsider bede kongen om at følge et mæglingforslag fra stiftamtmanden, hvorefter Holm skulle udtræde mod en erstatning på 2.000 rd.

Dette stadfæstedes 23. december 1755 og dermed var Holm udrenset.⁶⁹ På egen hånd fik den sejrende gruppe derpå ekskluderet Eilschou, som aldrig havde villet underskrive kautionen for forpagtningsafgiften og derfor ikke havde »papir« på sit medlemskab. Dreyer, Kurrelbaum og Butner fik lov at blive,⁷⁰ men de valgte øjensynligt at gå selv – den sidste under omstændigheder, vi

skal vende tilbage til – og endelig havde Köhler som nævnt udelukket sig selv ved sin aftale med Holm. Kun otte af interessenterne, alle tilhørende B-gruppen, var altså tilbage ved det andet forpagtningsårs tiltrædelse.

Under Jens Nielsens direktion

Med borgmester Jens Nielsen ved roret tegnede den fremtidige administration sig mere fredelig. Toldboden blev flyttet tilbage til Puggaard, som fremdeles kaldtes kontrollør, og i stedet for Schönau, som man naturligvis ikke drømte om at beholde,⁷¹ ansattes den tidligere kontrollør fra Erichsens tid, Gert Otto von Campen, som tolder. Adrian Bekker skilte man sig også af med – det var man næsten nødt til, når Holm netop var blevet kritiseret for »at salarere en ufornøden inspektør over tolden« – men allerede 1. april 1756 kom han igen på lønningslisten; salæret var det samme, blot udbetaltes det af konsumtionskassen.⁷²

Om det nu var fordi Jens Nielsen frygtede retssager og ville stå sig med byfoged Borring, eller om han i forvejen kendte til Nørraggers planer, ved vi ikke, men det må betegnes som et veritabelt kup, at netop Adrian Bekker 22. januar 1757 blev konstitueret som kontrollør mod forpagterne i Nørraggers sted.⁷³ I næsten tre år var situationen da den enestående, at den kongelige embedsmand, som skulle sikre, at de private forpagtere overholdt landets love, foruden sine 200 rd. fra statskassen modtog 100 rd. fra selvsamme private forpagteres toldkasse! Efter at Nørragger endeligt havde overdraget embedet til sin kommende svigersøn, Søren Lindam, og forpagtningen nærmede sig afslutningen, blev Bekker afskediget i april 1760. Så små var skoene, at man ikke ville lønne ham de sidste otte måneder.

Hvor mange og gode tjenester, Bekker som kontrollør ydede Jens Nielsen og hans venner i årenes løb, kan vi som det vil fremgå kun danne os et ufuldstændigt skøn over, men hans fornemste kvalifikation, at være Borrings svigersøn, blev endnu en gang til stor nytte. Efter godt et års tjeneste og kort tids sygdom døde tolder von Campen 23. januar 1757, og godt 14 dage senere lykkedes det borgmester Nielsen at overtale de fynske forpagteres faktotum, Jens Orten, til at overtage forretningerne. Han havde måttet love Orten en bedre løn, nemlig 250 rd., og tillige tilsagt ham frihed til selv at vælge, hvor han ville holde toldbod. Det sidste stødte på modstand, ikke blot fra West, men også fra Henning Jensen, som fandt, at de »ikke skulle løbe med toldskiltet og toldbogen af én gade i en anden, ligesom et skomager- eller andet lav, så ofte de finder for godt at flytte deres skilte«,⁷⁴ og skønt Ortens ansættelseskontrakt blev udfærdiget allerede 10. februar, tillod man West varetagelsen af de få embedsforretninger fra sit hus i endnu nogen tid. Da Orten omsider mødte op i Overgade i slutningen af marts for at hente toldbøgerne og stemplet samt skiltet, som skulle flyttes til hans logi hos fru Erichsen i Vestergade (»der i alle måder er ligeså bekvemt og belejligt et sted, ligesom midt i byen«), nægtede West Puggaard imidlertid pure at udlevere noget.

»Hele byen og enhver, der kender ham, ved og har erfaret, at han hverken forstår eller er i stand til at ekspedere den mindste post i toldvæsenet«, udtalte Jens Nielsens advokat senere, men alligevel fik Puggaard lov at fortsætte som tolder helt frem til slutningen af juli, da man omsider ved et uanmeldt besøg fik lagt beslag på toldbogen. Stemplet havde den selvbestaltede – og p.t. fraværende – tolder på sig, men Orten fik lov at låne Nørraggers, i hvis hus han nu lo-

Tabel 3.9: Interessenter i den odenseanske toldforpagtning 1757–60.

Borgmester, kbm. Jens Nielsen	Direktør
Købmand Anders Braabye	Direktør
Kbm. Jørgen Møller(s enke)	Direktør
Købmand Henning Jensen	Direktør
Købmand Peter Hansen Bolther	
Købmand Niels Andersen Borch	
Rebsluger Hans Hansen Leopold	
Kromand Peter Hansen Friis	
Kromand Jens Andersen Brylle	Direktør
Kromand Enevold Simonsen	
Bager Laurits Arentzen	Direktør
Bager Hans M. Nielsen(s enke)	Direktør

Kilde: Landsarkivet, Odense byfogeds notarialprotokol 1762–1809, fol. 35. (Jørgen Møller døde 1760, Hans Mathias Nielsen 1758).

gerede. Advokaten kunne derefter bede Borrning om »at toldskiltet, som på toldforpagtneres bekostning er forfærdiget, straks måtte blive nedtaget og til det ordinerede toldsted henflyttet, samt at det i morgen tidlig ved trommeslag overalt i byen måtte blive bekendtgjort, at toldboden herefter holdes hos den forlængst beskikkede tolder, Sr. Jens Orten i Hr. kancelliråd Nørragers gård, som et bekvemt og bekendt sted midt i byen [!], hvor alle og enhver lovforsvarlig kan og skal blive afhandlet«. Og næste morgen, 29. juli, mens Puggaard for sidste gang ekspederede en kunde, mødte Bekkers svigerfar op ved hans hus i følge med en smed, som nedtog skiltet over Puggaards dør og opslog det over døren til Overgade 11.

Hvad Puggaards bevæggrunde end kan have været, så fik han dog det ud af sin aktion, at han ekskluderedes af interessentskabet mod en erstatning på 500 rd. Det havde ikke været billigt for Jens Nielsen at slippe

af med de urolige elementer i foretagendet, og hvorfor han på sin side gjorde sig disse anstrengelser er heller ikke klart. Det ser ikke ud som om han ønskede kontrollen for magtens egen skyld, for allerede inden Puggaardaffæren var endeligt bilagt, havde han fået selskabet omstruktureret uden at hans egen indflydelse derved blev større.

De få tilbageværende interessenter – foruden de syv, hvis udtræden allerede er omtalt, var Gørtzen i april 1755 afgået ved døden – suppleredes med seks af oprindeligt syv kromænd, bagerere mv., som indtil da kun havde deltaget i konsumtionsforpagtningen (tabel 3.9).⁷⁵ Af den nyetablerede gruppe på 12 udpegedes de 7 til at indtræde i en direktion, som hver tirsdag formiddag kl. 9 skulle samles i Henning Jensens hus (Overgade 14) for at drøfte og træffe beslutninger i forpagtningens anliggender, derunder »kalde og beskikke alle over- og underbetjente ved administrationen«.⁷⁶

Da man tilsyneladende klarede sig uden en ny kontrollør i stedet for West foretog denne direktion kun en enkelt ansættelse inden for gruppen af overbetjente, idet Henning Jensen fik titel af bogholder og en gage på blot 100 rd. om året.⁷⁷ Han skulle som sådan varetage toldforpagtneres indkøb og distribution samt opkræve tolden og konsumtionen af de fire species, som Orten intet havde med at gøre.⁷⁸ Meningen var tydeligvis, at på disse afgifter – men åbenbart også kun på dem – skulle der alligevel ydes en moderation, som det ikke vedkom Orten at vide af, og at det også skete viser sig gennem de priser, som vi er i besiddelse af. For saltets vedkommende kostede i juni 1757 en tønne 3 rd. og 68 sk. (4 sk. mere end af Holm foreslået!), stigende til 4 rd. og 2 sk. ved forpagtningens ophør. På samme måde måtte prisen på tobak løbende regu-

leres; 100 pund, som i starten solgtes for 16 rd., steg i 1758 til 16²/₃ og i 1760 til 17 rd.⁷⁹ Om det højere prisniveau nu i forhold til under den fynske forpagtning skyldtes stigende indkøbspriser, eller om moderatio-
nerne ikke var så store, kan ikke afgøres, da kun få sager om odenseforpagternes »Handel« er bevaret.

Heller ikke accisebøgerne giver fuldt så gode oplysninger som årgangene 1750-54. Men det er dog muligt at beregne en omtrentlig værdi af de indkøbte varer, som nærmer sig 50.000 rd. for alle 6 år (tabel 3.10). Skønt i mindre målestok var Odenseforpagternes handelsvirksomhed rettet mod de samme varegrupper og indkøbene foretoges de samme steder som i de foregående år. Tobakken vejede stadig tungest og udgjorde endda en større andel af de samlede indkøb, blandt andet fordi vinenes andel var faldet. Det er karakteristisk, at af periodens fem vinskibe fra Bordeaux havde de fire ladninger på ialt 159¹/₄ oksehoveder vine med til andre befragtere, især agent von Westen. De fem skibe og ladningerne til forpagterne var:

Et fartøj med ukendt hjemsted på 42 læster, ført af skipper Albert Petersen, an-

kommet 23. juni 1756 med 141²/₃ oksehoveder vine (herunder brændevin og vineddike) og varer for 100 rd.

Et fartøj fra Flensborg på 28 læster, ført af skipper Hans Nielsen Angel, ankommet 25. maj 1757 med 210¹/₂ oksehoveder vine og varer for 130 rd.

Et fartøj fra Flensborg på 32 læster, ført af skipper Thomas Jacobsen, ankommet 2. august 1757 med kun 8 oksehoveder vine.

Skibet *Skæret* af Christiania på 46 læster, ført af skipper Jacob Bendicke, ankommet 13. september 1759 med 5³/₁₀ oksehoveder vine.

Et fartøj fra Son (i Oslofjorden) på 24 læster, ført af skipper Torgeir Andersen, ankommet 3. juli 1760 med 107²/₃ oksehoveder vine, 3 flæskeskinker på 60 pund og varer for 225 rd.

For den franske og portugisiske vins vedkommende stod forpagterne for 73¹/₂ procent af den samlede indførsel til Odense fra udlandet, hvorimod Erichsen i sin tid havde forsynet hjemmemarkedet med 99¹/₂ procent af det daværende forbrug. Nedgangen kan være forårsaget af, at Jens Nielsen også bevilgede moderation for andre end forpagterne selv, og nogen støtte for en sådan an-

Tabel 3.10: Toldforpagternes import 1755-60.

Indførsel fra	Antal eksp.	Værdi rd.	Indførte varer	Mængde	Værdi rd.	Værdi (%)
Lübeck	26	6.663	Tobak	244.000 pund	29.274	(61)
Hamburg	3	1.247	Vine	528,8 oksh.	8.694	(18)
Amsterdam	6	28.643	Salt	2.716 td.	7.243	(15)
Bordeaux	5	8.932	Stivelse	14.000 pund	507	(1)
Andre steder	3	2.670	Andet	-	2.437	(5)
I alt	43	48.155	I alt	-	48.155	(100)

Kilde: Som tabel 3.5, dog 1755-60. Tal i kursiv for usikre angivelser.

Tabel 3.11: Toldindtægter i Odense 1755–60.

Beløb i rd.	Afgift ¹	Godtgørelse ²	Difference	Oppebørsler
1755	4.995	980	4.015	7.799
1756	5.080	415	4.665	16.094
1757	5.287	308	4.979	12.785
1758	5.112	633	4.479	5.835
1759	6.979	315	6.664	5.703 ³
1760	6.472	668	5.804	7.560
I alt	33.925	3.319	30.606	55.776

1. Forpagtningsafgiften på 4.903 rd. + oppebørsler mv. uden for forpagtningen.
 2. Godtgørelse for de fra København hjemtagne species og grovvarer.
 3. Tal for 1759 mangler i toldregnskaberne, men er angivet efter bilaget til resolution 63/1760. Det er næppe korrekt, men angiver måske niveauet?

Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber. Hof- og civiletatens afregnings- og assignationsbøger samt bilag til Generaltoldkammerets resolution 63 for 1760.

tagelse kan vi finde i de oplysninger om in-traderne ved toldstedet, som fremgår af tabel 3.11. De forholdsvist små indtægter, som blev oppebåret i årene 1758-60, antyder ikke blot, at en så lille del af de lovbestemte afgifter blev betalt, at også kunder uden for forpagtneres kreds har fået del i nedsættelserne, men tillige, at det fulde beløb end ikke blev bogført.

På netop dette punkt har vi måske et kontant vidnesbyrd om samarbejdet mellem forpagterne og Adrian Bekker og senere Søren Lindam. Er de sidste tre års indtægter derfor typiske for hele perioden, når kun de faktisk oppebårne beløb opregnes, kan vi med stor forsigtighed bedømme niveauet for de samlede oppebørsler til at ligge på ca. 35.000 rigsdaler, klart utilstrækkeligt til at bestride såvel administrations-kostningerne (med kompensationerne til de udtrådte interessenter) som den høje forpagtningsafgift.

Den voldsomme stigning i netop dette be-

løb skyldtes for 1759 især en forhøjelse af tolden på 5 rd. (specie) på fransk vin, som med tilbagevirkende kraft blev indført 15. februar – forhøjelsen skulle altså betales af al den vin, som på daværende tidspunkt be-fandt sig i købmændenes kældre.⁸⁰ For 1760 betød afgifterne på varelagrenes merbeholdninger ved forpagtningens ophør en ny ekstraudgift (nemlig 768 rd.), som sammen med afgiftsforhøjelser på konsumtionsom-rådet fik forpagtneres økonomi til at bryde helt sammen.

Den 1. januar 1761 var restancerne til sta-ten på over 13.000 rd., ligesom man vistnok også sloges med store gældsbyrder inden for handelen, dels i form af fordringer hos kunderne og dels for indkøbte varer, deriblandt en ladning tobak fra Amersfoort, som endnu var undervejs!⁸¹ Gælden til det offentlige, som uden videre blev tillagt boet efter Jens Nielsen efter hans død i 1763, blev først bragt ud af verden 18. november 1765, da amtsforvalteren kvitterede for

Laurits Bang (ca.1700-1772) *Toldforvalter og tillige medforpagter under den fynske forpagtning fra 1. januar 1750 til 31. december 1754 var Laurits Bang, forhenværende fuldmægtig på Odense amtstue. Herfra var han dog blevet afskediget med fuld gage i pension 1746. Kort efter forpagtningens start blev han udnævnt til regimentskvartermester ved 3. jyske rytterregiment i Fredericia, men blev dog af hensyn til sit civile arbejde boende i sin ejendom, Klingenberg 14 i Odense. Efter 1754 flyttede han til garnisonsbyen, hvor han efter sin afsked 1765 blev boende. Han døde 13. april 1772.*

Nikolaj Schönau (ca.1730-1782) *Da den odenseanske toldforpagtning startede 1. januar 1755 udnævnte Wolrath Holm den ganske unge, men allerede forhenværende toldforvalter i Assens, Nikolaj Schönau, til tolder i Odense. Efter Holms fald fyredes han omgående, men fik dog efter en rådstuedom tilkendt 2 års løn i erstatning. Skønt han senere adskillige gange søgte embede som tolder, blev han aldrig hørt, og det hjalp ham ikke, at hans mor havde været amme for Frederik V – derimod nævnes det som betydningsfuldt for broderen Frederik Christians karriere (se Dansk Biografisk Leksikon). Nikolaj træffes i 1770'erne som amtsfuldmægtig, først på Koldinghus og siden i Horsens. Han døde 6. december 1782, hvor vides ikke. I Odense logerede han i Overgade 26, hvor toldboden holdtes indtil Holm sidst i marts 1755 flyttede den til sin egen gård, Overgade 56.*

Gert Otto von Campen (ca.1701-1757) *von Campen var af norsk slægt og havde som ung tjent ved militæret, hvorfra han afskedigedes som sjenrik i 1727. Omkring 1731 flyttede han fra Oslo til Fåborg, hvor han intet havde at leve af, men hvor han giftede sig med en jævnt velstillet enke, søster til den lokale tolder. De følgende år søgte han gentagne gange om stillinger i toldvæsenet, men kom aldrig i betragtning. Fra 1. januar 1752 fik han dog ønsket opfyldt, da borgmester Erichsen ansatte ham som forpagternes kontrollør i Odense, hvorfra han efter et års ledighed i januar 1756 forfremmedes til tolder. Som sådan boede han ligesom forgængeren i Overgade 26, hvortil toldboden igen blev flyttet. Han døde temmelig pludselig 23. januar 1757. Meningen var straks derefter, at hans fuldmægtig, tidligere kromand i Odense og nu korporal Anders Gulbeck, skulle efterfølge ham, men 14 dage senere forsvandt denne sporløst fra byen. I stedet udnævnte toldforpagterne Jens Orten.*

modtagelsen af 808 rd. – de øvrige 12.659 rd. (heraf 8.000 på konsumtionen) havde kongen måttet eftergive nogle måneder forinden.⁸² Denne gang var der dog ingen grund til hemmelighedskræmmeri omkring godtgørelsen, for den blev tildelt alle landets forpagtere med den begrundelse, at nogle få importforbud samt forhøjelsen af vintolden havde »skadet« dem og at de ikke selv havde skyld i de deraf følgende tab.

Resultatet af disse 6 års forpagtning af tolden bliver da, at staten havde oppebåret 29.265 rd. og 83 sk. af Odenses vareomsætning eller godt 4.877 rd. om året.

Kontrabande

Vi har set, at i alle 11 år var den forbudte moderationspolitik det bærende element i toldforpagternes virksomhed, og at den kongelige kontrollør ikke formåede at hindre dette, ja, at han i de sidste tre år måske endog medvirkede til, at vareimporten kunne slippe for en del – 50-65 procent – af afgifterne. Det betød dog ikke, at Odense eller det øvrige land var blevet et i toldmæssig henseende lovløst område, hvor alt kunne lade sig gøre, hvis blot forpagterne fik en lille bid af kagen.

Et meget væsentligt ansvar for opretholdelsen af i hvert fald en del af toldrullens instruktioner lå hos den af forpagterne udnævnte tolder, og her må navnlig kontrakten med Jens Orten af 10. februar 1757 fremhæves, fordi den i høj grad sikrede ham autoritet og integritet og dertil gav ham en selv efter nutidige forhold usædvanlig sikkerhed i ansættelsen.⁸³ Efter overenskomstens 5. post »antager han sig alt, hvad af toldvæsenet dependerer og ser især hen til: at toldrullen, kommerceforordningen, de kongelige forbud, Rentekammerets kontrakt og andre ordrer, uden persons anseel-

se således bliver efterlevede, som han selv agter at forsvare«. Og ville han efterkomme disse påbud i en grad, så forpagterne selv følte sig generede, kunne han henholde sig til punkt 8, hvorefter han ikke kunne opsiges uden gyldig grund. »Thi når han administrerer sin tjeneste efter toldordonnansen og de om toldvæsenet udgangne befalinger til vores og sin egen sikkerhed, ligeledes iagttager og sørger for interessentskabets fælles lovlige interesse og bedste i denne forpagtning, må og bør han ikke ... fra denne sin tjeneste dimiteres«.

Invitationen til samarbejde var naturligvis tydelig, og det må også indrømmes, at Orten trods kontraktens bestemmelser som nævnt havde overladt Henning Jensen fortoldningen af de fire species. Men ellers vidner et stort antal opbringelsessager om, at toldadministrationen fungerede uafhængigt og uden hensyn til smuglernes sociale position foretog alle de konfiskationer, den fik mulighed for. I løbet af de sidste fire år drejede det sig om varer til en værdi af næsten 700 rd., beregnet efter de priser, der opnåedes ved offentlige auktioner over smuglergodset.⁸⁴ At noget lignende gjaldt for tiden før Ortens tiltræden demonstreres af en bemærkelsesværdig sag fra 1755, mens Wolrath Holm endnu stod for forpagtningen.⁸⁵

Betjentene Christian Reimer og Jacob Henrichsen var om aftenen den 28. februar gået ud på dæmningen ved Munke mølle, og her fandt de en vogn, som tugthusets inspektør og nogle af »lemmerne« var i færd med at aflæse. I befippelse over den uventede tilsynekomst af to toldbetjente kastede de mistænkelige personer tre pakker fra sig i en grøft, men i den tumult som opstod lykkedes det kun for Reimer og Henrichsen at få fat i de to, som de afleverede til overvisør Laurits Krag, der næste morgen brag-

te dem op på toldboden. Her viste det sig, at den ene indeholdt kaffebønner og den anden to stykker klæde af en slags, som efter en to år gammel forordning var forbudt at indføre i Danmark.

Om smuglerne vidste man ikke andet, end at vognen tilhørte en lokal vognmand og at inspektør Nellemand som nævnt havde været til stede ved aflæsningen, men kort efter meldte ejermanden sig selv, »enten af dumhed, uvidenhed om den hårde straf som fulgte, eller af anden ubekendt årsag«, som Borring sarkastisk bemærker i dommen, han nu blev nødt til at afsige. For smuglergodset viste sig at tilhøre Johann Leopold Butner, en af forpagterne og oven i købet en af dem, som regnedes for at støtte Wolrath Holm! Og dommen, der faldt 24. marts, blev i overensstemmelse med den nævnte forordning streng: konfiskation af varerne, betaling af den dobbelte told, 200 rd. i bøde, påbud om at holde butikken lukket i et halvt år og opsætning af et skilt på hans hus, hvor det forkyndtes, at her boede en smugler! Det lykkedes for Butner at få straffen formildet så vidt, at han slap for bøden og med en måneds lukning af forretningen, men alligevel ramte den ham så hårdt, at han foruden at udtræde af forpagtningen gik fallit et par år efter. Den 7. august, dagen efter at den kongelige benådning var forkyndt for den arme synder, attesterede to vidner, at »butikken var tillukket« og at der på hushjørnet ud til Overgade – han boede i »Skjolden«, Overgade 21 – blev opslået en plakat med ordlyden:

Johan Leopold Butner

Hans Kongl. May^{ts}. Mandatsovertræder og
Contrebandier

Man må håbe for Butner, at ikke mange

odenseanere forstod betydningen af de drabelige ord på skiltet. Kontrabande, senere ensbetydende med varer som det var forbudt at sende til en krigsførende magt, blev endnu anvendt til at betegne alt, hvad man af forskellige grunde ikke måtte indføre til landet, og en »Contrebandier« var altså en person, som gav sig af med en sådan illegal import. Det var netop denne, som regeringen nu mest fokuserede på. Mens den måtte erkende, at det var lykkedes rimeligt godt for forpagterne at dæmpe det økonomisk betingede smugleri, var det blevet embedsmændene stadigt mere klart, at de ikke stod som garanter for, at kontrabandevare blev holdt ude, snarere tværtimod.

Fra Odense havde Rentekammeret allerede i 1750 modtaget de første efterretninger om forpagternes praksis. Det var igen Søren Høyer, som havde gjort sig bemærket ved sine beskyldninger mod Nøragger, der følte sig kaldet til at åbenbare, hvordan hans nye arbejdsgivere bar sig ad. Metoden var allerede demonstreret i det ældre eksempel med bogguld, som blev til $\frac{3}{4}$ pund kartet bomuld. Nu berettede Høyer, hvordan 12 stole fra Sverige blev angivet som »snedkerarbejde« til en værdi af 4 rd., 10 kister med citroner blev erstattet af 10 kasser isenkram og store mængder af forbudte tekstiler blev forfalsket. Således blev blårbast til floret, blomstret linned damask til ditto lærred, kanvas til »randet lærred« og sorte kniplinger til »trådkanter«. Særligt genial var fremgangsmåden ved angivelsen af 45 pund kaffebønner, som imod kommerceforordningens påbud blev indført andenhånds: de blev angivet som $67\frac{1}{2}$ pund uldent garn, hvoraf tolden udgjorde netop så meget, som kaffen ville have indbragt ved korrekt fortoldning! Beskyldningerne, som Nøragger nu fandt troværdige, viste, at det var umuligt effektivt at kontrollere og afværge

den ulovlige import, især fordi varerne altid var blevet udleveret, når han fik angivelserne at se.⁸⁶

Fem år senere kunne Schönau i et vidneudsagn i retssagerne omkring Holms ledelse af odenseforpagtningen bekræfte, at forholdene ikke havde ændret sig til det bedre.⁸⁷ »I den tid som meldt, da jeg logerede hos monsieur West Puggaard, har bemeldte West Puggaard talt med mig om, at når varer kom på toldboden skulle de af os to alene efterses«, fortalte han, »og derhos skulle passere såvel tilladelige som kontrabandevare, men af disse sidste at svares visse procenter, alt til revenuernes formerelse, som nok skulle finde sin rigtighed, og såvidt jeg endnu kan erindre blev tillige af ham sagt, at det således var aftalt imellem nogle af interessenterne«.

Forpagningssystemets afskaffelse

Vi har ingen sikker viden om, hvorledes spørgsmålet om kontrabanden blev opfattet i regeringskontorerne henimod slutningen af 1750erne. Noget kunne tyde på, at det for en del af embedsmændene i Rentekammeret vejede mindre tungt i sammenligning med den forøgelse af indtægterne, de som skatteopkrævere havde ansvaret for at tilvejebringe; fraværet af egentlige sigtelser mod forpagterne for kontraktbrud kunne nok pege i den retning.⁸⁸ For andre, deriblandt kammerets leder, Otto Thott, var det imidlertid af så stor principiel betydning, at man i begyndelsen af 1760 (7. januar) fik oprettet et selvstændigt »ministerium« for toldsager med det imponerende navn: »Vestindisk og Guineisk Rente- samt General Told-Kammer Collegium« eller i daglig tale blot »Generaltoldkammeret«. Med vor tids sprog kunne man sige, at regeringen dermed styrkede sin toldpolitiske profil, og

den første opgave var at få forpagtningssystemet afskaffet, fordi det hindrede gennemførelsen af den toldpolitiske linie, man havde valgt at følge.⁸⁹

Forestillingen herom blev dateret 31. maj 1760 og bar som overskrift spørgsmålet: »Om toldforpagtningen i Danmark skal continuere eller ikke?« Svaret fremgik tydeligt af indholdet. På den ene side hed det straks, at »forpagterne, da de tillige er købmænd, forsyner sig med de mest afsættelige kontrabandevare« og at det dog var lettere at forhindre, selvom det ikke helt kunne undgås, under den ældre oppebørselsform, da »erfaringen havde vist, at købmændene som forpagtere hverken reflekterede på ed eller anordninger«. På den anden side reducerede forestillingen den økonomiske fordel af forpagtningen ved en sand overdådighed af forkerte indtægtsoplysninger og forvanskede opstillinger, og det lykkedes derved for Generaltoldkammeret at sandsynliggøre, at fordelene i så henseende havde været ganske ubetydelig.

Skulle kongen endelig ønske toldforpagtningen fortsat, da måtte man i hvert fald anbefale, at tolden og »sø-konsumtionen« holdtes adskilt, idet »den ene af disse begge på et sted værende forpagtere og hans betjente i dette tilfælde ligesom var hinanden i vejen, og vel ikke til alle tider om kontrabandevarens indførsel turde blive enige«. (Var det en hilsen til Odense, hvor enighed just ikke havde præget forpagtningerne?) Men embedsmændene havde ikke behøvet at give denne indrømmelse. Kongen accepterede blankt systemets påståede ulemper og ophævede ved resolution af 4. august 1760 toldforpagtningen i Danmark, når den ved årets udgang løb til ende.⁹⁰

Et spørgsmål i forestillingen, som endnu står tilbage at omtale, drejede sig om den fremgang i provinsbyernes handel og søfart,

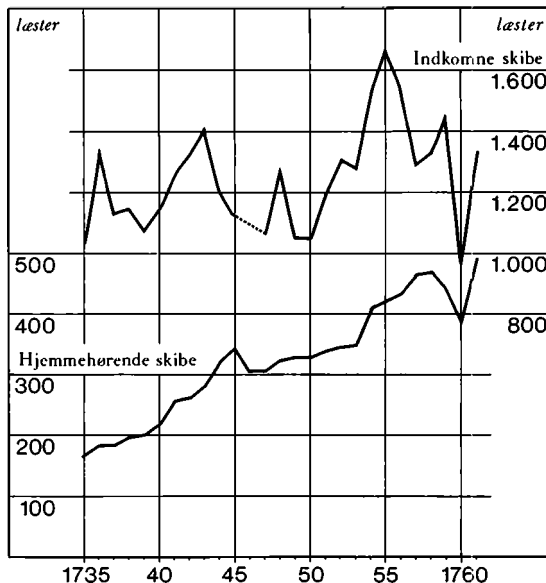
der som nævnt forventedes at blive et kærkomment resultat af forpagtningen. Den var, måtte man indrømme, tilsyneladende også ganske stor, for mens tolden og konsumtionen af de varer, som dels fra udlandet og dels fra de københavnske oplag blev ført til provinsen i årene 1740-49 kun androg 47.225 rd. årligt, skulle den ifølge toldbøgerne have været knap 130.000 rd. årligt i forpagtningstiden. Men i den vanskelige argumentation for, at dette ikke talte til ugunst for den gamle administrationsform nøjedes man med at udtale sin uforbeholdne tillid til, at den genetablerede toldetat ville kunne fastholde dette niveau: »I henseende, at de [provinsbyerne] formodentlig behøver samme kvantitet varer efterdags, vil det, hvad den almindelige landets handel og søfart angår, især komme an på, når toldforpagtningen igen skulle ophøre, at man ved så skarp opsigt som muligt var, søgte at bringe den ene såvel som den anden til at fortolde, hvad der blev indført«. Lad det straks være slået fast, at niveauet ikke kunne fastholdes og at den præmie, man som en lille opmuntring havde tilstået de genindsatte kongelige embedsmænd: i de første tre år at måtte beholde halvdelen af den del af provenuet, som oversteg et vist minimum, ingen steder kom til udbetaling. Udgangspunktet for beregningen var intraderne i tiåret forud for forpagtningerne og beløbet skulle fordobles, før andelen af overskuddet måtte beholdes. I Odense skulle indtægterne passere ca. 3.000 rd., men nåede de tre år kun et gennemsnit af 1.765.⁹¹

Generaltoldkammerets politikere fandt det ikke opportunt at fordybe sig for meget i baggrunden for det nævnte beløb på 130.000 rd., (som endda ligger i underkanten af det virkelige), idet de så ville blive tvunget til at indrømme, at de nok vidste, at

West Andersen Puggaard (ca.1707-1787) Da tolder Jens Orten skulle tiltræde 10. februar 1757 viste det sig, at interessant i forpagtningen, købmand og kontrollør West Puggaard ikke ville udlevere toldbogen og stemplet, som opbevarede på hans bopæl, Overgade 26. Først i slutningen af juli lykkedes det at få effekterne fravristet ham, så i mere end et halvt år fungerede Puggaard i praksis som Odenses uautoriserede tolder. Han, der var vestjyde, var kommet til byen i 1745, hvor han fik borgerskab som handelsmand. Som sådan – med navn af »chinesiskhandler« (dvs. forhandler af te og porcellæn mv.) – blev han i Odense til 1785. Derefter solgte han sin gård og flyttede til København, hvor han døde 20. december 1787, ifølge folketællingen samme år »stokblind«.

Jens Orten (1726-1802) Orten, hvis embedskarriere strakte sig over mere end 50 år, var født i Varde, men kom til Odense allerede i midten af 1740'erne som fuldmægtig hos borgmester og byskriver Martfeldt. I 1752 antoges han af borgmester Erichsen som sekretær ved de mange embedsforretninger i forbindelse med toldforpagtningen, men han fungerede stadig som skriver for byen og var desuden en tid bogholder ved Hübners bomuldsmanufaktur. Egentligt embede fik han – som stempelpapirforvalter – 1. januar 1755, men han kunne dog påtage sig arbejdet som Odenseforpagternes tolder fra 1757 (udnævnt 10. februar og tiltrådt 29. juli) indtil forpagtningen ophørte med udgangen af 1760. Den 8. juli 1763 blev han by- og rådstueskriver, et embede han beholdt og forrettede til sin død 15. april 1802, omend hans ellers meget smukke håndskrift de seneste år vidner om tiltagende svaghed. I stiftamtmand Billes embedstid (1767-89) varetog den flittige Orten desuden al korrespondance i forbindelse med dennes udstrakte virksomhed, og han belønnedes 1773 med titlen kammerråd. Som tolder logerede Jens Orten, der forblev ugift, i Overgade 11.

Jens Orten
 Jens Orten
 Sekretær
 ved de mange embedsforretninger
 i forbindelse med toldforpagtningen
 i Odense

Figur 3.1: Hjemmehørende og indkomne skibe ved Odense toldsted 1735-61.

kun en del af de mange penge var gået ind i toldforpagternes kasser. Hvor meget bedre provinshandelen i virkeligheden havde det blev derfor et spørgsmål, som knap nok strejfedes, og det er da også en problemstilling, som vi kun kan belyse med nogle få tal her.

Hvad søfarten angår kan vi af figur 3.1 se, at Odenses skibsflåde var i jævn vækst gennem hele perioden, men at denne var sat ind allerede nogle år før forpagtningens igangsættelse; en tendens, der også gælder provinsen som helhed, omend Odense står sig ekstra pænt i denne sammenhæng. Lidt mere markant slog måske en eventuel stimulerende effekt igennem på skibsfarten til byen. I gennemsnit øgedes lasteevnen af de indkomne skibe fra 1.190 læster årligt i 1735-49 til 1.335 læster om året under forpagtningen, heraf 279 fra østersøhavne mod tidligere 220 og 91 fra Vesteuropa

mod 17 i tiden forud for forpagtningen. Æren for de bedre konjunkturer i denne periodes sidste del tillægges i reglen den preussiske syvårskrig (1756-63), og den ses faktisk også at have spillet ind for Odenses vedkommende, men på den måde, at de lave tal for 1760 skyldtes travlhed med at bringe østersøisk korn til Bergen, hvis egne skibe søgte mod vesteuropæiske havne. Flertallet af Odenses større skibe nåede slet ikke hjem dette år.⁹²

At handelen og omsætningen trivedes med forpagtningen er allerede fremgået. Mere overraskende er det for så vidt, at også industrien fik et kraftigt skub fremad i

Christian Nielsen Nøragger (1703-1766) *Nøragger var født i Odense og søn af købmand Niels Christensen Nøragger. Som ung kom han i lære i firmaet Mützenbecker & Ibbecken i Hamburg, men efter sin hjemkomst foretrak han statsjeneresten frem for det private erhverusliv. Han blev i 1724 med Rentekammerets tilladelse adjungeret tolder Jacob Mortensen, som han havde bistået flere år, og efter dennes død fik han ved resolution af 19. januar 1729 embedet overdraget. Han giftede sig med enken og flyttede dermed ind i Overgade 11. I 1750 udnævntes han til kontrollør mod de tiltrædende forpagtere, men da han i 1755 var blevet ejer af Sandholt, som tilfaldt hans anden kone, Martha Nobel, i arv, søgte han kort efter at blive fritaget for arbejdet. Fra januar 1757 til han 29. november 1759 fik bevilget sin afsked forvaltedes embedet da af Adrian Bekker. Nøragger var straks i 1729 blevet udnævnt til rådmand og fik i 1756 tillige titel af kancelliråd, men han var sjældent til stede på rådhuset efter at han i foråret 1757 bosatte sig fast på sit gods, hvor han døde 12. februar 1766. Portrættet af ham fandtes på Sandholt og er formodentlig malet mens han boede der, af hvem vides ikke. Billedet af sønnen af samme navn (1757-95), som er gengivet i Næring og bystyre side 230, findes nu på Møntergården. Men her er tolderens kontrasej ikke, og hvor det befinder sig vides heller ikke. Gengivelsen er hentet i værket Danske Slotte og Herregårde III.* Adrian Bekker (1719-1803) *var søn af en grosserer i København og blev i 1741 auditør og 4 år senere tillige regimentskvartermester i Odense. I 1746 blev han udnævnt til kancelliråd, men havde tilsyneladende intet at leve af, da han i 1755 blev tilknyttet toldforpagtningen, fra januar 1757 som konstitueret kontrollør mod forpagterne. Efter nogle års ledighed efter udnævnelsen af Søren Lindam som Nøraggers efterfølger blev han 1763 herredsfoged i Sunds og Gudme herreder og 1774 tillige postmester i Svendborg. Her døde han 22. januar 1803. Han avancerede i 1777 til justitsråd.*

disse år – det var jo den, regeringen ville beskytte ved de mange importforbud. I 1751 grundlagde Laurits Erichsen sammen med svogeren og medinteressenten, apoteker J.C. von Westen, og amtsforvalter Jens Baar det første sukkerraffinaderi i provinsen. Det ser ud til at have klareret sig rimeligt godt og overlevede til et stykke ind i det 19. århundrede. Endnu større succes havde to af de andre interessenter, Wolrath Holm og Peter Eilschou, som kort efter søgte om privilegium på et sæbesyderi. Dets første tilførsel af råmaterialer i 1754 har vi omtalt, men det kom først for alvor i gang i 1755-56, da Holm var på vej ud af den odenseanske forpagtning. Det eksisterer endnu, omend det ved fusioner med andre virksomheder og under navn af Oliemøllegruppen A/S har mistet den nære tilknytning til Odense.

En tredje fabriksgrundlæggelse, som dog fuldstændig mislykkedes, havde Laurits Erichsen også del i, idet han blev udpeget som administrator for det statsfinansierede bomuldsvæveri, der etableredes i ejendommen »Mageløs« i Vestergade i 1756. Selvom den praktiske ledelse ved tyskeren Anton Hübner næppe kunne have sikret virksomheden overlevelsesmuligheder, havde Erichsen måske sin del af ansvaret for dens fallit året efter, for dansk fabrikerede bomuldsvarer var blandt dem, der havde sværest ved at udkonkurrere de illegalt indførte udenlandske produkter. For Erichsen blev tilknytningen til foretagendet i øvrigt fatal, for ved kontakten med de mange udenlandske arbejdere, som kom til Odense og hvoraf en stor del var syge ved ankomsten, pådrog han sig den smitte, der forårsagede hans tidlige død.⁹³ Embedet som administrator overtoges derefter af Adrian Bekker, og den tætte forbindelse mellem toldforpagtning og industri markeres tillige af, at fabrikkens bogholder hed Jens Orten.

Forpagtningernes eftermæle

Ved denne korte fremstilling af, hvoledes søfart, handel og industri tilsyneladende trivedes med toldforholdene under forpagtningen, må det ikke overses, at afgiftstrykket faktisk var højere end i tiden forud. Intet kunne med større styrke tale for moderate toldsatses og friere vareudveksling, for hverken staten eller erhvervslivet – og herunder den fornuftigt anlagte del af industrien – tabte ved det. Men hvor let dette end fra vor odenseanske udsigtspost skulle være at få øje på, slog det nye Generaltoldkammer tværtimod ind på en højprotektionistisk kurs, hvor nye indførselsforbud føjede sig til den efterhånden lange række af gamle, og hvor toldsatserne i en ny rulle, som udkom 17. maj 1762, på en del vigtige varer var sat i vejret.

Der kan være flere forklaringer på, at man ikke tog – eller kunne tage – det rette bestik af situationen omkring 1760. Dels formåede en pragmatisk toldpolitik i mere liberal retning ikke at trænge igennem på et tidspunkt, hvor kun få satte spørgsmålstegn ved rigtigheden af de merkantilistiske dogmer, og endnu færre havde formuleret et bæredygtigt alternativ. Og dels evnede man næppe at skelne klart mellem forpagtningen som oppebørselssystem – med de vilkårligheder, der opstod som følge af, at alle styringsmekanismer dermed sattes ud af kraft – og forpagtningens resultater. På det punkt så man åbenbart ikke videre end den tidligere og flere gange herefter omtalte Peder Jørgensen, som i 1777 erklærede, »at landet i mands minde ikke har været så fri for omløbende jøder og andre *contrebandiers* som i den 1. generaltoldforpagtnings tid«, og som derfor tilbød at forpagte tolden og konsumtionen i hele Fyn for 41.000 rd., (hvilket formodentlig til alt held for ham

blev afslået).⁹⁴ Det var jo nemlig ikke forpagterne, men deres moderate todsatser, der tog livet af smuglerne.

Enkelte mere indsigtsfulde iagttagere havde dog – senere – en fornemmelse af, at emnet let kunne føre til angreb på den herskende ideologi, og pålagde sig selvcensur i spørgsmålet. Blandt andet derfor fik forpagtningerne intet eftermæle; erfaringerne blev lagt bort og glemt af eftertiden til trods for, at eksperimentet var blandt århundredets mest perspektivrige inden for den økonomiske politik.⁹⁵ Kunne embedsmændene alligevel ikke undgå at observere, hvordan det nys afprøvede system i det mindste havde åbenbart smugleriets udbredelse før 1750, så lukkede de dog øjnene, trak gardinerne for. Og bar dermed selv en del af skylden for det, som nu skulle sætte Odense på den anden ende.

Samme år, som Peder Jørgensen mindede Generaltoldkammeret om de gode gamle dage, fik en bredere offentlighed dog kendskab til et ejendommeligt »dokument« fra den fynske toldforpagtnings første år, men dets form var mere ambivalent.⁹⁶ Digteren Ambrosius Stubs *Toldforpagterarie*, skrevet i begyndelsen af 1750erne på Valdemarsslot på Tåsinge, hvor han bl. a. besørgede kammerherre Niels Juels import fra Ærø, foregiver trods indledningen: »Forhadte Navn af Toldforpagter!« at forsvare denne over for (Svendborg-)købmændenes og smuglernes angreb, men undervejs falder der rigtignok nogle drøje hug til cheferne i Odense – »det virkede som at strø bladan på jordbærrene« (Brix). Af de 11 vers, som især handler om de omtalte skærbåds virksomhed i det sydfynske, skal to gengives. Begge henvender sig til kritikerne, og i det første afslører Stub en metode, vi kan nikke genkendende til:

I sige nok: De hente Vine;
Her slap en Ladning ind i Fior;
De kaldte alle Sorter fine,
Og sagde: Mængden den var stor.
Men Fanden troe de Oxehoveder,
Der var ei Viin i alle tette Fade,
Endeel var fyldt med Plyds og Fløielser,
Ja alle Slags, Fabrikerne til Skade.
Blev Sandhed prentet reen paa hver Forpagters Kind
Man læste tyve Slags, de nitten stiaalne ind.

Det andet – ariens sidste vers – har derimod kun kunnet glæde Erichsen, hvis han havde kendt det:

Men I der har nu sagt alt dette
Og snakker uden mindste Grund,
I burde alle staae til Rette,
Og bøde for Løgnagtig Mund;
De brave Mænd, som oppebære Told,
De fordre kun den Told, enhver bør svare,
De bruge Tvang mod Toldsvig og mod Vold,
De lære jer, at handle ret med Vare.
De hade Tyranni, gav gierne tit Pardon;
Gud dirigerer selv den Tolddirektion!

Og endelig tegnede Ambrosius Stub et portræt af toldforpagteren med et endnu videre budskab i linierne: »En kyndig Mand, der veed hans Pligt er stor, / En ærlig Mand, der veed ei selv at svige, / Saa Kiøbmands laug kan komme ret i Flor, / Saa Kongens Told ved Prisers Fald kan stige«. På flere måder et drømmesyn, som ikke straks kom til at stå i et fornuftigt forhold til virkeligheden.

3½ · Købstadsaccisen

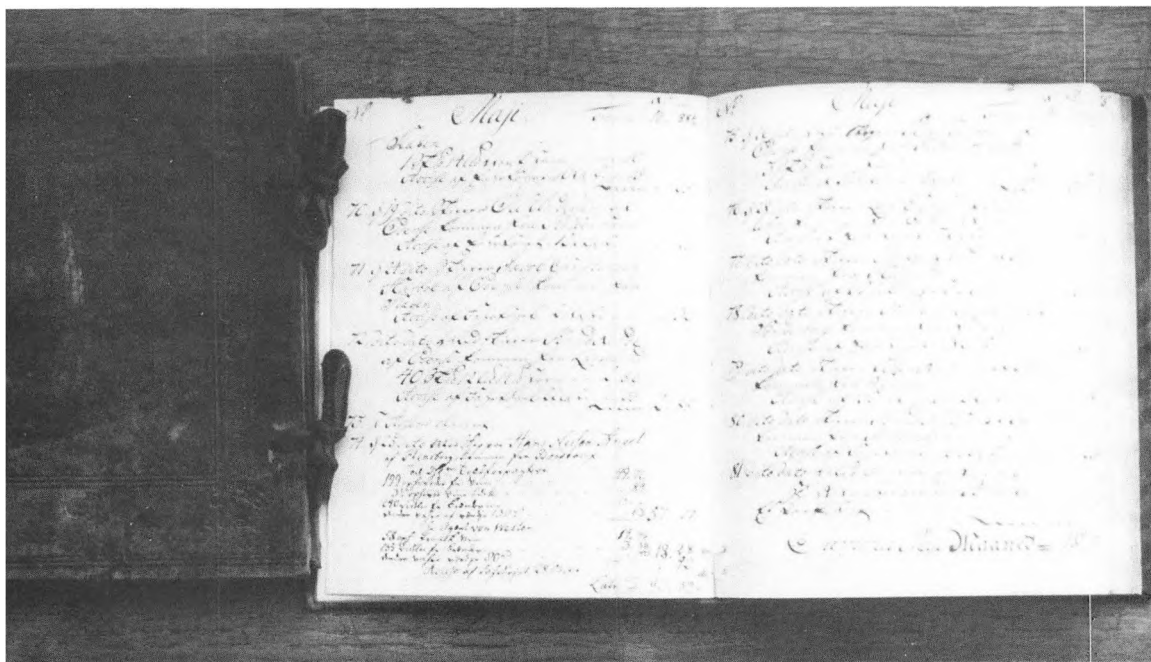
Ved overgangen fra (malt)accise til konsumtion i 1671 ville det gamle ord »accise« eller »zise« være forsvundet fra odenseanernes ordforråd – de brugte det nemlig ikke, ligesom københavnernes, om konsumtionen – hvis ikke det havde fundet anvendelse på en »ny« afgift, som kodificeredes ved samme tid, i toldrullen af 1672. Denne accise bestod dels af en vareafgift på typisk ½ procent af varernes værdi og dels af en skibsafgift (de gamle bropenge), som udgjorde 1½ sk. pr. læst for danske og 4 sk. for udenlandske fartøjer. Hele provenuet tilfaldt byen, men staten forlangte at få regnskaberne til gennemsyn og revision og stillede også visse krav til pengenes fordeling, nemlig at »de fattige« skulle have en andel. Oprindeligt havde denne accise altså intet

med toldvæsenet at gøre, men helt bortset fra, at det efterhånden blev toldvæsenets folk som opkrævede afgiften, er den for Odense ligesom for mange andre danske købstæder af afgørende betydning for (blandt andet) toldhistorien, ganske enkelt fordi acciseregnskaberne tit er bevarede hvor toldregnskaberne er gået til.

Med »regnskaber« tænkes i dette tilfælde på de små bøger, som oftest indbundet i brunt læder, hvori acciseskriveren gjorde optegnelser over alle ankomne skibe og vogne med mere eller mindre specificerede angivelser af deres ladninger, de udgående skibe til udlandet samt ekstrakter over indtægter og udgifter. En del af disse bøger er for Odenses vedkommende gået tabt, men ganske mange er heldigvis tilbage. De

første dukker op blandt toldregnskabsbilagene i Rigsarkivet og dækker årene fra 1680 til 1683 samt 1685. Fra 1690 til 1769 ligger bøgerne – med undtagelse af årgangene 1701 og 1746, som mangler – blandt købstadsregnskaberne i Rigsarkivet, hvorefter vi igen skal til toldregnskaberne for at finde dem fra 1770 til 1775. Endelig står den sidst bevarede accisebog fra 1776 på en hyld i Landsarkivet i Odense blandt magistratens øvrige sager. Først i 1792 ophørte pligten til at føre accisebøger. Tolderne blev beordret til at overtage afgiftsoppebørslen og derefter afregne med byens øvrighed, men allerede 5 år efter forsvandt afgiften helt.

Accisebøgernes første årgange er ført af byens rådmænd. Da Odense i 1690erne havde tre – Møller, Mule

og Gorm – gik hvervet på skift imellem dem, men da Jacob Møller naturligtvis var den mest professionelle, overtog han regnskabsføringen i 1702. Fra 1710 til 1731 førte byens vejer og måler (Asman) efter en udbredt praksis bøgerne, men i 1732 overlod han dem til rådmand og tolder Christian Nørager, og derefter foregik arbejdet på toldboden, også mens den havde adresser hos de private forpagtere, indtil bøgerne endelig i 1773 vendte tilbage til vejeren og måleren.

Hvad accisebøgerne indeholder af detaljerede oplysninger om søfart og vareudveksling er i stort omfang blevet demonstreret i det foregående kapitel. Navnlig de uhyre omfattende angivelser i bøgerne fra 1750 til 1754 giver i forening med det stærkt reducerede smugleri i disse år (når man ser bort fra de forfalskede angivelser) enestående muligheder for at følge odenseanernes forbrugsmønster over en årrække. Kun kan selve omfanget afskrække, som for eksempel når skipper Chri-

Opslag i accisebogen for 1757. Skriverens hånd kendes ikke, men i den knebent udsparede plads for »vinskipper« Angel har tolder Orten senere specificeret dennes ladning. Det tilkom åbenbart ikke acciseskriveren at tage stilling til, om hele ladningen skulle anføres. Til venstre ses bindet af foregående års accisebog. Hver bog måler 21 x 16 cm. (Foto efter originaler i Rigsarkivet).

Acciseindtægterne 1690-1775, 5-års gennemsnit (for 1755-60 dog 6-års do.). Tilbagegangen efter 1760 var blevet ekstra følelig, fordi magistraten under de foregående gode år havde tilladt acciseskriveren et vederlag på 20 rd. årligt. Denne løn såvel som tidligere udbetalte honorarer er markeret med sort på figuren.

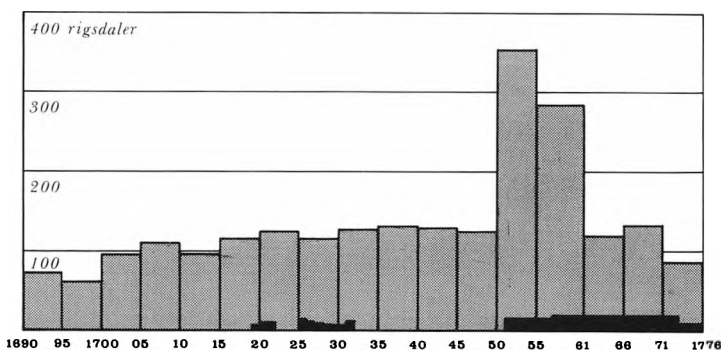
sten Nyegaard i maj 1751 indkommer fra Lübeck med varer til en samlet værdi af over 3.000 rd. til 25 modtagere, og de 457 specifikationer fylder 34½ side. Ikke underligt, at magistraten, som i 1750 havde stillet en normal bog på 152 sider til rådighed for forpagterne, året efter udvidede den til 376 sider.

I øvrigt spænder indførslerne i disse bøger fra kulturhistorisk værdifulde oplysninger som at kammerråd Falsen på Søbo i 1750 indførte et »Claveer« (clavicord eller cembalo) til en værdi af 22 rd. fra Lübeck, mens oberstløjtnant Schøller på Margård nøjedes med et til 8 rd., til de mere kuriøse, som for eksempel, at Fyens Stiftstidendes grundlægger, Christian Biering, i 1774 formedelst 2½ sk. i accise indløste en æske, som var kommet med posten fra Holsten og som indeholdt midler mod rotter og mus. Og vi kan gennem accisebøgerne følge de mange skibe, som i 1713 og 1714 hentede sten fra teglværket ved Hofmangave, ligesom tilførslerne af byggematerialer til slottet i Odense 1721-22 er specificeret.

I flere byer var fordelingen af acciseindtægterne fastlagt over et stramt skema. I Kerteminde fik magistraten i 1741 ⅔ og de fattige resten, i Middelfart delte magistraten, havnen og de fattige beløbet ligeligt, og i Bogense beholdt magistraten ⅔, mens de fattige fik ⅓ og havnen

resten. I Odense fulgtes derimod normalt det princip, at reparationsomkostninger på skibsbroen forlods blev fratrukket – i øvrigt sammen med accisebogens indkøbspris og den løn, som nogle af skriverne til lagde sig – og af overskuddet fik de fattige en tiendedel og magistraten resten. Det indebar, at der overhovedet intet blev til hverken rådmænd eller fattige i 1705, hvor bolværket og vippekranen i Skibhusene blev istandsat for 137 rd., 32 rd. mere end accisens provenu, men til gengæld var der år, hvor manglende vedligeholdelsesudgifter betød pæne tilskud til embedsgagerne. Det gjaldt især tiden efter 1748, da borgmester Nielsen for egen regning havde bygget en ny kran, som kræmmerlavet 11 år senere købte og overtog vedligeholdelsen af.

En virkelig betydning for borgmestre og rådmænd havde accisens afkast i forpagtningsårene, hvor den stærkt forøgede legale import bragte indtægterne i vejret – dem kunne eller ville forpagterne ikke løbe fra – og man forstår godt, at magistraten i 1778 med vemod tænkte tilbage til de »åringer, da Hans Majestæt Kongen bortforpagtede tolden«, for da »løb accisen i almindelighed årlig her af Odense så højt, at den ofte og den meste tid derefter ikke har indbragt den fjerde part derimod«. Kurven herunder viser, at der var noget om snakken.

4 · Den vidnefaste slyngel 1761-1766

Søren Lindam

Den 1. juli 1756 ankom et brev fra Helvede til filialen i Odense. Afsenderen var netop afdøde borgmester Laurits Erichsen, og brevet, som bestod af 57 vers og en gravskrift, var en erindring til hans fem »brødre« og hvem, det ellers måtte vedkomme. De blev advarede om, at hvis ikke kursen lagdes om, ventede Erichsen at se dem – før eller senere – der, hvor han nu selv var. To vers, der lige så lidt som de øvrige kan holde mål med Stubs poesi, men som alligevel i samme grad må interessere os, lød:

Og hør, min ven, Du og har sted,
Du vidnesfaste Slyngert,
blandt disse folk, thi hvert et fjed,
Du gør, det bringer klingert

Udi din pung, fordi Du gør
al uret for betaling,
og ej, som det fuldmægtig bør,
adlyder god befaling.

Om identiteten af de fem såkaldte brødre vidste Erichsens egen svoger, fænrík Peter von Westen, påfaldende god besked. En af dem var Erichsens egen far, birkedommeren, og en anden fænríkens bror, agent J.C. von Westen. De tre øvrige navngav han i en samtale med gæstgiver Niels Schousboe og dennes kone, som senere fortalte:¹

»... han svarede, at han vidste ikke andet end den Byfoged Jyske, det var jo byfoged Borryng, thi han kendte

ingen jyske byfogder uden ham, den Synnavnele Borgmester mente han det var borgmester Holm, thi her var ingen borgmester der havde 7 navne uden ham, hvorpå han straks nævnte dem op, men jeg kan ikke huske dem; så spurgte min mand hvem den Vidnesfaste Slyngert skulle være, hvortil fænríkken svarede med latter, det ved jeg ikke uden det skal være Lindam, thi sagde han, jeg var i kompagni på et sted med ham forleden, hvor vi kom i disput, og jeg skældte ham ud for en slyngel, men han ville ikke være det uden han blev det vidnefast, thi der kom 2 mænd ind og skulle høre derpå; derfor må det være ham ment ...«.

Fuldmægtig Søren Lindam, som disse vers altså var tiltænkt, var en af byens mere kendte skikkelser. Hans baggrund var følgende:² Født i Sæby 29. januar 1719 voksede han op i et jævnt velstillet borgerligt hjem, hvor faderen Niels Jacobsen Lindam (1684-1762) foruden sit erhverv som farver også beskæftigede sig med konsumtionsadministrationen; fra 1719 til 1724 forpagtede han den i hjembyen og i perioden 1722-30 oppebar han indtægterne af Skagens konsumtion. Kun 14 år gammel blev Søren student og formodentlig har han nogle år senere fået tjeneste hos grev Christian Rantzau, som ejede herregården Asdal ved Hjørring. Greven vendte i 1739 hjem fra Norge, hvor han i nogle år havde været vicesatholder, og i oktober 1740 blev han udnævnt som stiftamtmand på Fyn, hvor han ejede Brahesborg. Om Lindam allerede da fulgte med ham som fuldmægtig, ved vi ikke, men denne stilling indtog han i hvert fald i 1748, da han gjorde sig fortjent ved på egen hånd at forberede festlighederne i

anledning af Frederik V's besøg i Odense.³ Da smædeskriftet om ham og de andre »brødre« dukkede op i byen, var han netop (10. juni 1756) blevet beæret med titel og rang af kancelliråd.

Episoden, som fænrik von Westen hentydede til i samtalen med Schousboerne, var allerede da nogle år gammel og kendt i visse kredse. Rygtet sagde, at von Westen havde beskyldt stiftamtmandens fuldmægtig for at have modtaget dusører eller såkaldte »stikkepenge« af folk, og kort efter at Rantzau havde fået dette fortalt, modtog han en klage, som nok kunne bestyrke mistanken. En frue i Brændekilde havde netop haft besøg af Lindam, som på stiftamtmandens vegne skulle afslutte et skifte, men da alle arvinger i forvejen var enige om boets deling, blev han der kun en times tid, fordi han blev indbudt til at spise med. Alligevel sendte han nogle dage efter en regning på 25 rd. – 1/2 års løn for en almindelig toldbetjent – og heraf var de 10 rd. »for fortæring«!⁴

Ingen af delene formindskede imidlertid Rantzaus tillid til Lindam, rimeligvis fordi det var almindelig skik og brug, at amtmændenes tjenere hentede lidt ekstra, hvor der var mulighed for det. Søren Lindam blev i stedet i 1758 tildelt et embede som regimentskvartermester i det holstenske rytterregiment i Odense, og det omtales som ganske usædvanligt, at han havde fået pladsen helt gratis. Af samme årsag mente den øverstbefalende senere, at Lindam burde pålægges at afstå – sælge – stillingen for kun 2.000 rd., skønt han selv forlangte det dobbelte. Trods afgørelsen, som gik Lindam imod, beholdt han den foreløbig, og for første og eneste gang måtte han i 1762 i længere tid give møde, nemlig under mobiliseringen i Holsten dette år. Først i februar 1764 kvitterede han pladsen mod en godtgørelse af ukendt størrelse.

Alt dette gjorde Lindam til en velhavende mand. Ved midten af 1760erne havde han næsten 9.000 rd. anbragt på rente, dvs. udlånt til forskellige mod gældsbeviser (såkaldte obligationer). De årlige indtægter heraf har været ca. 400 rd., så det har kun været af mindre betydning, at han fra november 1759 fik en egentlig gage, da han udnævntes til Nørraggers efterfølger som kontrollør mod forpagterne og dermed automatisk blev tolder i Odense pr. 1. januar 1761. Heller ikke ægteskabet med Nørraggers datter Friderica, indgået 13. august 1760, bragte større midler til veje, for Sandholt var kun et mådeligt gods, og Nørraggers forhen betydelige formue var stort set sat over styr. Men foruden pigen – Friderica var kun 16 år og 6 dage ved vielsen – fik han dog overdraget ejendomsretten til huset i Overgade.⁵ 22. februar samme år blev han efter god lokal tradition udnævnt til rådmand.

Det var således en både forkælet og entreprenant person, som nu stod i spidsen for den genetablerede kongelige toldopbeørsel. Kontrollør Carsten Christensen, som igen havde indtaget sin gamle plads og endda fået en lille lønforhøjelse (50 rd. mod tidligere 30, hvor tolderen fortsat fik 100),⁶ beklagede sig over »i sin høje alderdom« – han var da ca. 54 år – at blive kollega til den »brutale, bizarre og spirituelle tolder Søren Lindam« og berettede: »Det har faldet mig meget surt og tungt i min nuværende sidste betjenings tid, at jeg enten har måttet underkaste mig daglige chikaner eller og ladet mig gefalde, hvad tolderen her ved stedet ved en usædvanlig myndighed har fundet for godt at foretage og foranstalte.«⁷ Men dette var skrevet under indtryk af den sag, vi skal vende tilbage til, og i hvert fald må Lindam medgives, at der var brug for både myndighed og muligvis brutalitet i hans nuværende stilling.

Kunderne var nemlig de samme, som i 11 år havde vænnet sig til, at det der med told og andre afgifter var noget man ordnede, når man havde penge på lommen, og gerne med beløb, som efter købmændenes opfattelse stod i et mere passende forhold til varernes værdi, end hvad toldrullen bestemte. Et klart billede af tilstanden får vi gennem skiftet efter borgmester og købmand Jens Nielsen, som døde 16. december 1763.

I løbet af sit sidste halve leveår havde han hjemtaget seks varepartier fra udlandet (tabel 4.1), og afgifterne heraf androg godt 238 rd., en tiendedel af årets samlede importafgifter. Selv om flere af beløbene var ganske små, havde Jens Nielsen gang på gang afslået at betale tolden; han havde aldrig så mange penge »per Cassa« og sagde, »at det vel ikke hastede så meget dermed«, men at Lindam skulle få dem til december. En sådan frist var blevet blankt afvist af tolderen, men så havde Jens Nielsen tilbudt at sætte 3 oksehoveder rød og 2 oksehoveder hvid fransk vin i pant for betalingen. På dette punkt fangede han Lindam. Sammen med vidnet, købmand Dreyer, gik de ned i Niensens fyldte kældre; blandt de knap 60

fyldte oksehoveder udsøgte Lindam fem, som han afmærkede, og med sit gode kendskab til varen må vi formode, at han har valgt netop de fem dyreste, som ved auktionen næste forår gik for akkurat 240 rigsdaler. Jens Niensens enke ønskede meget, at Lindam måtte få disse penge straks, eftersom »Hr. Kancelliråden har vist imod min salige mand al artighed og føjelighed i denne sag«.⁸

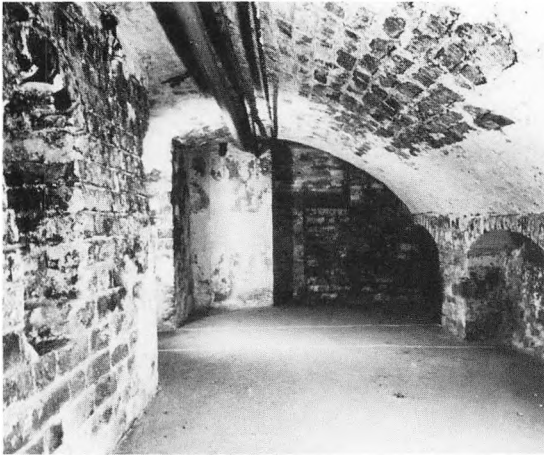
Skibet fra Bordeaux

Forpagtningens lange skygge ramte også et andet sted, hvor den endnu er synlig. Accisebøgenes omfangsrige og detaljerede specifikationer svandt igen ind til de mest nødtørftige, og det gælder i særdeleshed skibene fra Bordeaux. For skønt man kunne have forventet, at det nu var slut med at indforskrive varer fra det tolddyre udland, fortsatte en del af købmændene med at placere deres ordrer her. Det blev muligvis stimuleret af, at det efter 1762 ikke mere var så fordelagtigt at hente varerne i København, idet refusionerne af told og konsumtion i den nye toldrulle blev nedsat fra de

Tabel 4.1: Borgmester Jens Niensens import 1763, 2. halvår.

Dato	Indførsel ved	Ladning (udvalg)	Told, konsumtion og accise (rd.:sk.)
4.07.	Skp. Morten Rohde fra Lübeck	Stivelse, olie, frugt og farvestoffer	4:82
28.07.	Skp. Ellef Næskild fra Bordeaux	6 oksh. vin, 1 oksh. cognac, frugt og propper	161:76
30.08.	Skp. Anders Pytte fra Lübeck	Isenkram, frugt, cement, tobakspiber og krudt	9:13
9.10.	Skp. Peder Andersen fra Kalmar	Tjære, brædder, alun og stenfliser	53:62
24.10.	Skp. Morten Rohde fra Lübeck	Farve, frugt og hvid sæbe	2:21
10.11.	Skp. And. Andersen fra Lübeck	Salt, cement, hagl, isenkram og tekstilvarer	6:80
I alt			238:46

Kilde: Landsarkivet, Odense byfogeds arkiv, skiftesagen efter Jens Nielsen.

Kælderen under Overgade 1 var tom, da den blev fotograferet kort før nedrivningen – kun den fine krydshvælvede kælder under nabogården blev reddet – men i 1764 var den fyldt med vintønder, hvoraf de fem tilhørte Lindam og resten kældereis ejer, Jens Nielsens enke. (Møntergården).

hidtil gældende to tredjedele til f. eks. én tredjedel for fransk og spansk salt og knap en fjerdedel for fransk vin og brændevin.⁹

De første to vinskibe ankom i løbet af 1763, og var:

Et skib fra København på 46 læster, ført af skipper Marten Friedrich Dumstrey,¹⁰ ankommet 21. april med varer til agent von Westen; accise 4 rd. og 48 sk.

Et skib fra Norge på 34 læster, ført af skipper Ellef Næskild, ankommet 28. juli med varer til agent von Westen, borgmester Nielsen og købmand Jørgen Møllers enke; samlet accise 8 rd. og 61½ sk.

Bortset fra, at Jens Nielsen som anført i tabel 4.1 modtog 6 oksehoveder vin og 1 oksehoved cognac, er dette alt, hvad vi ved om skibene. Men med accisebøgerne som udgangspunkt kan det i hvert fald konstateres, at der i de to fartøjer ikke kan have været mere end højst 50 oksehoveder vin. Der er meget langt fra Bordeaux til Odense, når ladningen er så lille.

Om den næste leverance ved vi en hel del mere.¹¹ Skibet var en galease ved navn *Avanture* på 50 læster, det var hjemmehørende i Langesund i Norge og det førtes af skipper Lorentz Christensen. Ifølge accisebogen ankom det 10. august 1765, men i virkeligheden var det ankreret op i fjorden allerede den 17. juli. Ladningen bestod ifølge toldsedlen af 13 oksehoveder fransk vin og 30 lukkede kolli til professor Peter von Westen (ikke at forveksle med onklen, fænrik von Westen) og 52 oksehoveder fransk vin, 3 oksehoveder cognac, 3 oksehoveder vineddike og 128 kolli til madame Møller. Heraf var desværre 6 oksehoveder med vin »beskadigede og aldeles udlækkede« og ved efterfyldning af de resterende hoveder svandt mængden yderligere ind, så resultatet blev, at von Westen modtog 10 og mad. Møller 43 oksehoveder vin foruden sidstnævntes kvanta af anden spiritus.

Af denne ladning modtog Lindam på byens vegne godt 16 rd. i accise, og tolden og konsumtionen på 1.158 rd. og 95 sk. bogførte han i sit toldregnskab, som ved årets slutning blev indsendt og – for denne posts vedkommende – godkendt. At den vedlagte angivelse fra skipperen, som var dateret 27. juli 1765, først var skrevet og kontraseret af kontrollør Christensen flere dage efter at udlosningen var sket, kunne revisorerne i Generaltoldkammeret ikke uden videre gennemskue. Og heller ikke, at der i den mellemliggende tid helt åbenlyst var kørt oksehoveder i hundredvis ind til adskillige købmandsgårde i Overgade og Vestergade.

At to af disse vinbeholdere var havnet i Overgade 11, tilsyneladende uden at være bestemt for den afdeling af huset, som rummede toldboden, har muligvis genoplivet det gamle rygte om, at Lindam gerne modtog en lille dusør når der foregik noget, som

ikke var i bedste overensstemmelse med love og forordninger. Så da nogle af konsumtionsbetjentene i nogle måneder havde diskuteret den historie, tog en af dem, Johan Holm, mod til sig og skrev til General-toldkammeret, at efter hans og andres optælling havde skipperen sidste sommer haft omkring 460 oksehoveder vine inde og at det måske var mere, end hvad tolderen havde angivet. Det sidste kunne embedsmændene i København selvsagt hurtigt konstatere og de fik straks nedsat en kommission, som efter kongelig ordre af 22. april 1766 skulle undersøge, om der var begået ulovligheder ved den indberettede fortoldning.

Det blev meget snart afsløret, at der faktisk var blevet begået omfattende forsyndelser mod den gældende toldrullens bestemmelser. Kontrollør Carsten Christensen brød omgående sammen og tilstod, at han havde overværet hele løsningen og udmærket godt vidste, at Lorentz Christensen havde haft vin med til adskillige købmænd, og det i mængder, som langt oversteg specifikationen i den angivelse, han selv havde attesteret. Men han var, hævdede han, blevet tvunget til at se igennem fingre med sagen af Lindam, som i øvrigt ved samme lejlighed fik de citerede og lidet smigrende ord med på vejen. At kontrolløren ikke havde modtaget bestikkelse for at medvirke ved toldsvigen – »tolddefraudationen«, som det dengang hed – bekræftede købmændene, som straks fulgte trop og i håb om en mild behandling ved åbenhjertige tilståelser nøje angav, hvad de havde ladet afhente på skibet fra Bordeaux.

Efter modtagelsen af kommissionsberetningen i midten af maj tog man i General-toldkammeret øjeblikkeligt affære. Både Lindam og Christensen skulle »belægges med personlig arrest« og stiftamtmanden

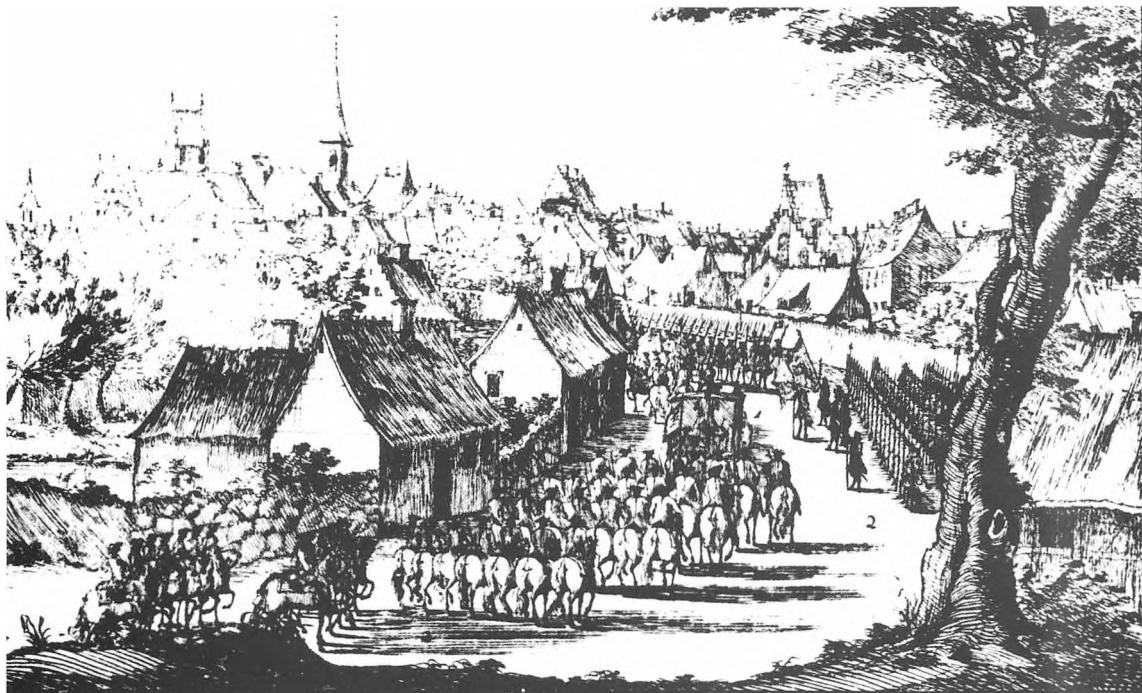
måtte derfor konstituere to »bekvemme, pålidelige og suffisante personer« i stillingerne.¹² Men så alvorlig tegnede sagen sig, at man samtidig skred til udnævnelse af nye embedsmænd – man var med det samme klar over, at der ikke kunne blive tale om at genindsætte de to suspenderede betjente i deres gamle embeder. Udnævnelserne faldt 3. juni og en god måned senere ankom kontrollør Jess Hansen fra Bogense, mens den nye tolder, krigsråd Wilhelm Friderich Laub, tiltrådte 25. august. De to konstituerede, tolder Hans Peter Seest og kontrollør Jørgen Forbus, fik altså ingen lang funktionsperiode.

Den sidste moderation

Arrestationen af Carsten Christensen voldte ingen problemer. Han opholdt sig i sit hus på Overgade, nr. 16, da et par vagtposter indfandt sig den 17. maj for at forhindre, at han forlod byen. Med Lindam forholdt det sig anderledes, for han og familien, som nu bestod af ham selv, Friderica og to små børn, den 2½-årige Nicolai Christian og Martha Kathrine på bare 7 måneder, var netop rejst til Sandholt for at besøge svigermoderen, Christian Nørreggers enke – den gamle tolder var død i februar og blev derfor skånet for skandalen. Muligvis noget overdrevet meddelte kammeradvokatens fynske fuldmægtig, prokurator Schiøt, at det »var på det alleryderste« man fik fat på Lindam, for han stod parat til at forlade landet. I stedet blev nu familien ført til Odense, og ankomsten dér har været samtalestof i meget lang tid i den lille by. Lindam beretter selv herom:¹³

»Da jeg tillige med min stakkels kone derefter kom her til byen, hvad optog skete da ikke med os, hele almuen var blevet underrettet om vores ankomst og løb sammen for at se, beskue og beskæmme os. Vi blev anholdt

Det er ikke Lindam, som ankommer her, men Frederik V, og han tog ind ad Sct. Jørgens Gade, hvor tolderen kom ad Vestergade. Men ellers var situationen nogenlunde den samme. Netop et år før P. Grønvoold i 1749 tegnede dette billede, havde kongen også været i Odense, og da var det Lindam, som tog imod. (Det kgl. Bibliotek).

uden for porten indtil det blev overlagt og afgjort enten vi måtte køre eller skulle gå igennem gaderne, og da det endelig blev os forundt som en nåde at blive i vognen, måtte vi tåle at byens ringeste betjente eller de såkaldte bysvende med hug og slag befalede kusken, at han skulle køre fod for fod, på det at almuen ret kunne styre deres lyst på os, udøse deres gift og galde imod os, plage og forfølge os med dumdristige og gemeneste talemåder. Under dette gelejde kom vi endelig til vores hus, men hjælp Gud! hvor så det der ud, hele huset var rundt omkring således besat med vagt og sammenløbne gemene folk, at det var med allerstørste møje og besværlighed vi kunne trænge os igennem dette sammenløb.

Endelig var jeg aldrig så snart kommet ind i mit sovekammer, førend en dragon-officer nedtrådte og med en besynderlig støj og myndighed affordrede mig mit sidegevær, eftersøgte alle lommer, om jeg deri havde noget redskab, hvormed jeg enten kunne skade andre eller mig selv, satte tvende gemene dragoner med blottede pallasker [sabler] og en underofficer i kammeret,

afpælede hvor vidt jeg måtte gå i samme, forbød min kone at komme mig på 3 skridt nær, befalede vagten at dersom jeg ville gå videre i kammeret end han havde foreskrevet mig, måtte de frit stikke mig pallasken igennem livet, forbød intet menneske, end ikke mine egne folk måtte komme til mig, intet måtte bæres ind eller ud af huset, intet måtte gives mig at æde eller drikke førend det først var blevet efterset, pen og blæk blev mig betaget og derhos befalet, at de vagthavende skulle brække [åbne] og efterse hvad breve som måtte indløbe«.

Således indeburet sørgede Lindam først for ved en tilstrækkelig kaution at få kontrollør Christensen frigivet, men sin egen husarrest kunne han ikke hæve. I stedet fik han dog lov skriftligt at tilkendegive, hvordan den hele svindel var iværksat og ikke mindst hvorfor. Han lagde hverken skjul på, at han havde deltaget deri eller modtaget dusører

for sine tjenester, omend de to famøse oksehoveder vin, som var blevet observeret ved hans gadedør, ikke her eller siden blev omtalt.

Forløbet får i hans egen åbenhjertige fremstilling denne form:¹⁴ »Da fartøjet var ankommet, indfandt sig nogle af købmændene og under beklagelse af den befalede og fastsatte høje told og konsumtion af vine og brændevine gjorde mig det forslag, at som de af den årsag ikke kunne tåle at angive et kvantum, som kunne være anseligt og endnu mindre synes rimeligt, om det da ikke var bedst at én eller 2 af dem kunne stå for hele ladningen eller angivelsen og derefter inddele på samtlige vedkommende, hvad enhver efter deres regning og konnossementer [fragtbreve] billig og ligelig kunne tilkomme at fortolde, såvel af vine som andre varer. Andre derimod, som var uvidende

om de første forslag, tilbød dem at gøre angivelse enhver for sig, men NB! kun på 4 à 5 oksehoveder.

Da jeg nu foreholdt dem, hvor urimeligt det var, at en købmand skulle fortolde et så lille kvantum fra Bordeaux, og at de altså måtte være betænkt på at angive og fortolde noget mere anseligt, i det mindste 10 à 20 oksehoveder, beklagede de sig, at det var dem umuligt, og derfor bad mig at se gennem fingre med dem, og da jeg så berettede dem det af de første gjorde forslag, blev de straks enige med de andre og formåede mig til at antage samme forslag, som aldrig var eller har været mit påfund«.

Lindam er naturligvis ikke et sandhedsvidne i denne sag, men når købmændene siden påstod, at han havde udtænkt det hele og tilskyndet dem til at deltage, »ja, (at) han endog med trussel har tvunget rådmænd

Tabel 4.2: Opgørelse over de fra Bordeaux indførte vine, cognac og vineddike 1765.

Modtager	Fortoldede partier:			Modtagne partier:			Heraf: fortoldet iflg. Gtk. oksh.	ufortoldede partier			I alt rd.
	Antal oksh.	Told+ kons. rd.	Betalt rd.	I alt oksh.	Told+ kons. rd.	Mod- eration %		Antal oksh.	Told+kons. +accise rd.	Værdi +bøde ¹ rd.	
Peter Eilschou	-	-	449	96 ⁸ / ₁₅	1.937	23,2	10	86 ⁸ / ₁₅	1.751	2.540	4.291
Peter v. Westen	10	189	382	91 ² / ₃	1.886	20,3	10	81 ² / ₃	1.720	2.201	3.921
Henning Jensen	-	-	252	44	876	28,8	-	44	888	1.139	2.027
J. Møllers enke	49	970	278	50	961	28,9	14 ² / ₃	35 ¹ / ₃	692	735	1.427
Hans H. Leopold	-	-	458	76 ² / ₃	1.658	27,6	12 ¹ / ₂	64 ¹ / ₆	1.432	2.024	3.456
Chr. Gieding	-	-	824	135 ¹³ / ₁₅	2.795	29,5	22	113 ¹³ / ₁₅	2.369	2.715	5.084
Chrff. Schou	-	-	220	54 ⁴ / ₁₅	1.076	20,4	-	54 ⁴ / ₁₅	1.091	1.491	2.582
I alt	59	1.159	2.863 ²	549	11.189	25,6	69 ¹ / ₆	479 ⁵ / ₆	9.943	12.845	22.788
1. Heraf udgør værdien ti og bøden én ellevedel. Beregningsgrundlaget var flg. priser pr. oksehoved: rødvin 40 rd., hvidvin 18 rd., cognac 30 rd. og vineddike 16 rd. 2. Forskellen mellem dette beløb og den told og konsumtion, der blev betalt, 1.704 rd. (2.863 + 1.159), udgør Lindams dusør.											

Kilde: Rigsarkivet, Generaltoldkammerets resolutionsprotokol 1767, nr. 6, mv.

Jensen til at betjene sig af ham og at tage del i denne defraudation«,¹⁵ rimer det kun dårligt med det, vi ellers ved om de handlendes trafik i den foregående tid. Det eneste, der klinger falsk i Lindams beretning, er derimod, at hele diskussionen om købmændenes manglende evne til at betale tolden først skulle være foregået i forbindelse med Lorentz Christensens ladning – den udspillede sig i virkeligheden snarere allerede 1763, da skipper Dumstrey ankom med en smule vin til von Westen.

Hvor store mængder, der ialt blev indført og hvor stor den told var, som blev besveget kongens kasse, fandt kommissionen frem til i de følgende uger, hjulpet godt på vej af købmændenes omtalte tilståelser. Den hele ladning bestod ifølge slutopgørelsen af 151 oksehoveder rødvin, 344 oksehoveder hvidvin, $41\frac{2}{3}$ oksehoveder cognac og $12\frac{1}{3}$ oksehoveder vineddike, ialt 549 oksehoveder (tabel 4.2).¹⁶ På et ikke nærmere belyst grundlag havde Generaltoldkammeret fået den opfattelse, at fem af de syv importører havde ladet $69\frac{1}{6}$ oksehoveder fortolde (tallet var egentlig kun $10 + 43 + 3 + 3 = 59$, fordelt på to modtagere, jf. side 99), så $10\frac{1}{6}$ oksehoveder slap helt fri for beregning. Men ser vi bort fra denne lapsus, er tabelens tale klar: skønt kun to af befragterne angav et beskedent kvantum til fortoldning – ca. en tiendedel af hele ladningen – betalte de alle et beløb til Lindam, som i forhold til det, de hver især modtog, viser sig at dække mellem 20 og 30 procent af de korrekt beregnede afgifter. Principielt altså fuldstændig den samme model, som toldforpagterne i sin tid benyttede sig af, når de tildelte kunderne den forbudte moderation.

Billigst slap den unge Peter von Westen, der havde titel af professor og som året forinden havde købt byens apotek af sin far – en mistanke om, at også han havde medvir-

ket, kunne ikke bekræftes. Vinhandler Christopher Schou havde netop købt en butik i Bogense, og skønt han ikke selv var flyttet, blev hans parti ført dertil uden at passere Odenses porte, og det er måske grunden til at han fik en ekstra rabat. Af de fem øvrige fik Peter Eilschou det største nedslag, sikkert fordi han var initiativtageren, og desuden var det ham, der løste en kritisk detalje, da det helt uventet viste sig, at køberen af Schous vinhandel på Overgade (nr. 4), Christian Gieding, som endnu ikke var ankommet til byen, også havde vine med fra Bordeaux. Lindam skrev til ham otte dage efter skipperens ankomst (adresse: Hr. Gieding, København – !) og berettede »i største hast«, at det trods alt var gået godt, men »dersom Eilschou ikke havde påtaget sig sagen, havde hans [Giedings] tavshed virkelig forårsaget ulejlighed«. Over for Eilschou, som allerede da havde meddelt ham, at han havde betalt det fornødne på hans vegne, undskyldte Gieding sig med, at han kun havde tiltrådt planen, fordi hans »tilkommende medborgeres forhold« nødede ham dertil. »Samme strider imod min religion samt handelsprincipper«, skrev han, men trøstede sig med, at det skete på L.'s ansvar og samvittighed, og at hans egen derfor ikke blev »læderet«.

Det er i lyset af dette for odenseanerne så fremmedartede, næsten eksotiske syn på moderationspolitikens nødvendighed ikke sært, at Gieding straks fik tildelt angiverens rolle, da korthuset var væltet og man begyndte at se sig om efter en syndebug. Hans hus, ja næsten han selv som person blev skyet i en grad, så det truede hans forretnings eksistens, skrev han, og opnåede da også at få en officiel attest fra Generaltoldkammeret om, at han ikke var meddeleren. Senere blev det så kendt, at konsumtionsbetjentene var de skyldige og især Johan

KONTROLLØR/TOLDER 1759–66

Søren Lindam (1719-1791) *Lindam, hvis karriere er udførligt beskrevet i dette kapitel, blev kontrollør mod forpagterne 29. november 1759 og efter den normale administrationsforms genindsørelse 1. januar 1761 tolder. Efter suspensionen 16. maj 1766 og dommen 15. januar 1767 flyttede han til Vendsyssel, hvor han døde 20. januar 1791. Han boede i Odense i Overgade 11, som han blev ejer af, da han i 1760 blev gift med Christian Nørreggers datter Friderica (1744-1801). Samme år blev han rådmand, en post han måtte afgive sammen med embedet og titlen som kancelliråd (tildelt ham 1756). Efter hans afgang konstitueredes bogholder ved Odense tugthus, Hans Peter Seest (ca.1718-1783), som fungerede indtil Laub tiltrådte tjenesten 25. august 1766. Seest fortsatte derefter som bogholder til sin død i august 1783. Hvor han boede i 1766 er uvist – toldkammerforretningerne varetoges vel næppe fra tugthuset!*

KONTROLLØR 1739–49/60–66

Carsten Christensen (ca.1706-1774) *Carsten Christensen havde først været ansat ved Frederik IV's sølvkammer og efter 1730 gjort tjeneste for slottets hofdamer, da han 18. november 1738 overhalede køen indenom og blev kontrollør i Odense (se side 47). Han ankom hertil i slutningen af februar 1739. Efter den ufrivillige pause 1750-60, hvorunder han måtte leve af en efter eget udsagn utilstrækkelig pension, genindsattes han i embedet 1. januar 1761. Ligesom Lindam suspenderedes han 16. maj 1766 og blev også senere afskediget. Han blev boende i sin gård på Overgade (nr. 16) til sin død natten mellem 29. og 30. marts 1774. Indtil hans efterfølger tiltrådte 7. juli 1766 fungerede konstitueret kontrollør Jørgen Forbus (ca.1699-1767). Med juridisk embedseksamen af 1737 var Forbus året efter kommet til Odense som prokurator. Under den fynske toldforpagtning var han toldforvalter i Svendborg, og han forpagtede selv denne bys told de følgende 6 år. Derefter flyttede han tilbage til Odense og var en kort tid (sommeren 1762) konstitueret tolder, mens Lindam sprang soldat i Holsten. Han døde 28. december 1767.*

Holm, som fik kærligheden at føle så hedt, at han måtte flygte fra Odense.¹⁷

Mens alt dette foregik uden for det bevogtede hus i Overgade, havde Lindam god tid til at overveje sin egen stilling. Undersøgelseskommissionens dom forelå først i begyndelsen af september 1766, men den blev straks anket, og vi skal derfor kun bemærke, at den blev yderst barsk og foreskrev betaling af enorme bøder, fæstningsarbejde og til slut landsforvisning. Før kendelsen blev afsagt, havde Lindam endnu turdet pleje det håb, at dommerne ville finde den langvarige husarrest og ikke mindst den ydmygende behandling af ham for straf nok i sig selv. Nu måtte han i stedet appellere til kongen om nåde og barmhjertighed. Flere ansøgninger vidner om familiens nød, men Lindams elegante skrivestil med den lette ironiske distance, der er karakteristisk for ham, stod i nogen grad i vejen for, at budskabet trængte igennem. Nærmest nåede han vel med en formulering som denne fra det lange brev af 6. september (dagen efter kommissionsdommen):¹⁸ »Jeg ser mine spæde børn, de uskyldige *creaturer*, krybe og vælte sig for mine fødder, sorte af sult og frost, hæse og fast målløse af skrig og gråd. De kunne ikke tilkendegive eller forklare deres mangler; jeg ser dem og er dog i mangel af fornødne leve- og hjælpemidler ikke i stand til at hjælpe dem«.

Da bønnerne i prosa ikke blev hørt tyede han til poesien. Det bedste borgerskab i Odense var fuldblods repræsentanter for det dannede Europa, og Lindam hørte absolut med i kredsen. Både han og Schiøt deltog således i de ugentlige koncertaftner hos vinhandler Gieding, og på samme vis deltes Lindam og en anden af hans senere antagonister om tilbøjeligheden for at udtrykke sig på vers. De satte dog ikke hinanden ret højt, og krigsråd C.D.Hedegaard,

som der her er tale om, fik læst og påskrevet, efter at han som dommer i undersøgelseskommissionen havde afsagt sin kendelse, bl. a. med ordene: »Du rimer snart så godt, som du sædvanlig dømmes«, og afslutnings-salutten: »Og jeg dig råder, at du aldrig vers skal skrive, thi af det rimeri du har kun skam og spot«. Men heller ikke Lindams poesi kan tilkendes større litterær værdi – trods effekterne.

De rimede »supplikker« (bønskrifter) til-egnedes såvel kongen som hans unge dronning, Caroline Mathilde. Hun fik én på selve bryllupsdagen, og med tilsvarende sans for perfekt timing dukkede det næste – og største – af digtene op på kongens fødselsdag.¹⁹ Heri forbandede Lindam som Job den dag, han blev født (»Den ni og tyvende i årets første måned / forbandet være, thi den dag mig livet gav«), men undervejs gennem jeremiaderne gjorde han en opdagelse: »Men hvad? jeg dåner, skam og skræk betager mig / jeg ser! ak, himmel! ja, jeg ned i afmagt segner! / fortvivlende, hvor er din sang formastelig? / Den dag, du med din sang har bandet og forhånet / den dag den største er i verdens dages tal, / den ni og tyvende i årets første måned«. For den 29. januar fyldte ikke blot versemageren, men også adressaten år (nemlig 18), og det burde efter Lindams mening begrunde, at Christian VII lod sin nådes lys skinne på den 30 år ældre medfødselar. »Så skal jeg aldrig mere min fødselsdag begræde / men den besyng og på den ophøje dig«, lovede han. At Lindam i det tilfældige sammenfald af datoer imødeså den jordiske Herres tilgivelse gjorde næppe indtryk på kongen, om han overhovedet fik digtet forelæst. Lindam kunne ikke ganske holde mål med det bibelske forbillede – og det kunne kongen som bekendt heller ikke.

Hjemme i Odense var der heller ingen

udbredt medlidenhed at finde. Købmændene havde nu fået vished for, at af de trods alt temmelig store beløb, de havde betalt til Lindam, var kun to femtedele havnet i kongens kasse. Resten – 1.704 rd. og 10 sk. – havde han stukket i sin egen lomme. De havde med prokurator Schiøts ord måttet »betale kancelliråd Lindam det som han foreskrev dem at ville have, efter den af ham brugte talemåde *Douceur*; men når man oversætter det til godt dansk, kaldes det stikpenge, for at besvige og forurette hans Majestæt i sine toldintrader«. ²⁰ Det var Lindams allerede i 1756 pointerede griskhed i den henseende, som nu havde kostet ham enhver sympati. Der er ingen tvivl om, at dette for det odenseanske borgerskab var smugleriets virkelige slyngelstreg.

Dommen

Kammerrettens endelige dom blev afsagt 15. januar 1767.²¹ For købmændene var der umiddelbart tale om en skærpelse af kommissionsdommen, som kun havde pålagt dem at betale afgifterne af de indsmuglede varer (efter fradrag af lækagen ifølge deres egne ukontrollerbare beregninger), og i beløbet måtte de endda fratække dusøren til Lindam. Nu fik de i stedet præsenteret en regning, som lød på smuglergodsets samlede værdi (i stedet for konfiskation), 10 procent af samme i bøde, samt told, konsumtion og accise af det hele. Ialt drejede det sig om knap 23.000 rd. (se tabel 4.2).

Allerede inden købmændene nåede at blive forskrækkede over de kolossale beløb forelå dog en kongelig resolution (af 20. januar), som eftergav dem såvel bøden som værdien med den begrundelse, at »ifald dommen på disse købmænd skulle blive eksekveret og denne sum hos dem inddrives, de aldeles ville blive ruinerede«. ²² Foruden

de 9.943 rd. og 52 sk., som straffen blev nedsat til, skulle de dog udrede de 1.704 rd., som Lindam havde fået, men det stod dem frit for at kræve dem ind hos ham. Bortset fra, at de i sagsomkostninger mv. skulle udrede 207 rd., kostede affæren dem altså kun det, de skulle have betalt, hvis de havde ladet vinene behørigt fortolde ved ankomsten. Hertil må dog lægges dusøren, som Kammerretten sørgede for, at Lindam ikke kunne tilbagebetale dem. Det blev, ganske ironisk, købmændenes reelle straf, at de havde betalt en solid bestikkelse for – ingenting.

Kontrollør Carsten Christensen slap ved begge instanser med samme straf: han blev afskediget, men skulle udover 1 rigsdaler til »justitskassen« ikke bøde yderligere. Afskedigelsen kunne være hård nok, men han var trods alt fyldt 60 og havde lagt lidt til side, hvoraf en del endnu var i behold ved hans død i 1774. Når det bemærkes, at den forholdsvis milde dom skyldtes, at han ikke havde taget imod betaling for sin diskretion, er det i øvrigt tankevækkende, at Hans Leopold 5 uger efter dødsfaldet tillod sig at fremsende en regning til boet, lydende på 8

rd. for 40 flasker god rødvin, han havde leveret kontrolløren i februar og april 1766. De skulle vist ikke dengang have været betalt.²³

Mod Søren Lindam selv var dommerne ubarmhjertige. Efter forudgående beregninger over, hvad tolderen var værd, mand og mand imellem, bestemte de, at han skulle betale 8.000 rd. i bøde foruden sagsomkostningerne, der beløb sig til 1.461 rd., og forslog hans formue ikke, måtte han arbejde gælden af i Københavns fæstning. Sin egen arrest skulle han naturligvis selv betale og endelig mistede han såvel titlen som sine embeder som tolder og rådmand og erklæredes uværdig til i fremtiden at generhverve nogle af delene. I de følgende måneder realiseredes alle hans ejendele, og så brutalt gik man til værks, at både hans og Fridericas tøj – udover det, de havde på – blev frataget dem. Hans blev solgt, men hendes lykkedes det dog for moderen at få udleveret mod at betale værdien deraf.

Det sidste havde nu ikke været nødvendigt, for ved den endelige opgørelse over boets midler viste det sig, at de nok kunne slå til, selv uden de 53 rd. og 64 sk., som

Tabel 4.3: Generaltoldkammerets opgørelse over Lindams gældssag 1779.

Boets indtægter	rd.:sk.	Boets udgifter	rd.:sk.
Kapitaller i form af obligationer	8.089:83	Bøde	8.000:00
Gage 1. jan. – 16. maj 1766	38:57	Sagsomkostninger	1.461:00
»For det af ham bekostede toldskilt«	4:00	Vagthold, mv.	410:42
Salgssummen for hans gård	1.058:13	Restancer fra ældre regnskaber	457:65
Auktionsbeløb for indbo og tøj	1.466:70	I alt	10.329:11
I alt	10.657:31	Indtægt	10.657:31
		Overskud til udbetaling	328:20

Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber 1766.

Lindams klæder indbragte (tabel 4.3).²⁴ Men det var trods alt spørgsmålet, om han efter den tid kunne få råd til at gå så dyrt klædt. Alt hvad der blev til overs var nemlig 328 rd., som han efter mange års ventetid fik udbetalt i 1780.²⁵

Med så afgrundsdyb en forskel i behandlingen af sagens to hovedparter er det ikke sært, at konsekvenserne for de implicerede blev højst forskellige. Købmændene betalte deres 9.943 rd. over de nærmest følgende år – bøden på de 1.704 rd. ser det ud til, at alle behændigt glemte – og bortset fra, at en enkelt måtte sælge et stykke jord og andre vel optog nogle uforudsete lån, klarede de sig alle, tilsyneladende uden problemer. At professor von Westen gik fallit i 1773 har næppe sammenhæng med denne dom, men det fik den i vor forbindelse interessante følge, at han efter forskelligt andet arbejde i 1783 søgte og fik bestalling som tolder og konsumtionskasserer i Fredericia!²⁶

For familien Lindam betød dommen derimod fuldstændig opløsning. Friderica og børnene tog straks ned til moderen på Sandholt, og skønt hun i de bevægede dage efter kommissionsdommen havde erklæret sig rede til at følge Søren »hvor vi kommer i verden, om det end skulle være med vores 2 spæde børn på armene og tiggerstaven i hånden«, vendte hun sig hurtigt mod ham. Godt hjulpet af fru Nørager fik hun i 1773 gjort ham arveløs og opnåede 9 år senere skilsmisse.²⁷ Det hed siden i slægten, at en af Fridericas brødre havde opmuntret hende til at søge trøst i netop de samme varer som havde kostet manden hans stilling, og at hun efterhånden forfaldt til drik. Men da hun fik meddelelse om Søren's død, erklærede hun: Nu er der et skarn mindre i verden, og fra da af holdt hun op med at drikke.²⁸

Selv flyttede Søren efter nogle år i København og Hamburg op til broderen Otto Lindam, som var birkedommer og skriver ved Børglum birk. Her havde han »troligen, ja, ret med fornøjelse og uden egennyttighed gået mig til hånde i alle mine forretninger«, som Otto skrev, da han i 1775 indsatte Søren som universalarving efter sig.²⁹ To år senere, da han var død, viste det sig blot, at boet var insolvent, så pengene faldt på et meget tørt sted, da Søren i 1780 fik sine 328 rd. retur. I sine sidste år nød han »underholdning af sine venner« i landsbyen Vester Hassing i Vendsyssel, og her, hvor man kun vidste at han engang havde været regimentskvartermester nede sydpå, døde han 30. januar 1791. Med dommen fra 1767 og et ilde rygte fra den tid, han sammen med Otto havde forvaltet embedet i Børglum, skulle det være nogenlunde sikkert, at han derefter genforenedes med »broderen«, borgmester Erichsen.

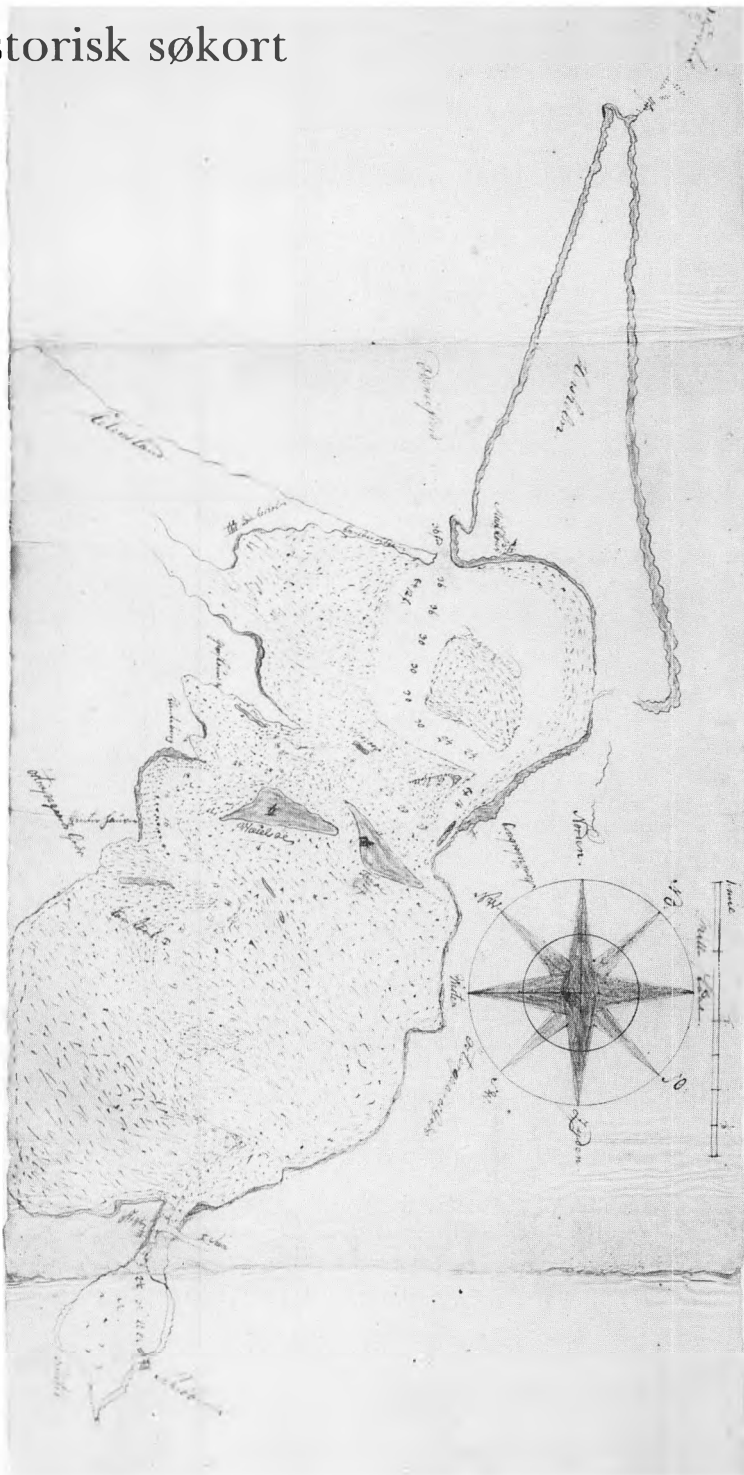
Uden at tage stilling til, hvorvidt den hårde dom var retfærdig eller ej, må man til slut spørge, hvorfor Lindam ene af alle skulle bløde og hvorfor der ikke som normalt fulgte en delvis benådning et passende antal år efter kendelsen? Et enkelt svar byder sig til: Dommen skulle med utilslørt konsekvens demonstrere, at Generaltoldkammeret ikke ville tolerere den praksis, som toldvæsenets kunder nu i lang tid havde været vænnet til, smuglerier og moderation i afgifterne. Og da den eneste mulighed for at tusindårsriget skulle komme, hvor provenuet af de højt beskattede importvarer væltede ind i statskassen, var en loyal og effektiv embedsstand, måtte ingen tolder forledes til at tro, at han kunne slippe smertefrit fra en smule privat godgørelse. Slet ikke, når den især gavnede ham selv.

4 $\frac{1}{2}$ · Et toldhistorisk søkort

Trods al sin ubehjælpssomhed er den her gengivne tegning fra 1781 en vigtig kilde til vor viden om besejlingsforholdene i Odense fjord i tiden forud for kanalens bygning. Den er udført af strandvisitør Wilhelm Schmidt i Stige (se næste kapitel) og ifølge hans eget udsagn indsendt til Christoffer Hansteen i Generaltoldkammeret »efter givet løfte«. »I kort begreb« giver kortet oplysning om dybdeforholdene på hele sejlruen fra Gabet til Skibsbroen ved Skibhusene og desuden markeres vinterhavnen med fortøjningspælene, lossestedet inden for Hasselø og ankerpladserne ved Enebærødde og Munkebo. Kortet skulle tydeligvis demonstrere, hvor vanskeligt farvandet var. Og dermed hvor svært det var for toldvæsenet og i særdeleshed visitøren selv at holde det under opsyn.

En problemstilling, som kortet derimod ikke berører, er Odense tolddistrikts grænse. Den spillede heller ingen større rolle i det daglige arbejde, og vi har tidligere set, at tolderen i Odense i 1720'erne og 30'erne helt uantastet lod kollegaen i Kerteminde »operere« langs strandkanten helt til Seden. Kort efter starten på den separate forpagtning i 1755 gav uklarhederne dog anledning til en forbitret strid, for nu gjaldt det for de enkelte forpagtere om at gøre byens opland så stort som muligt. Forpagterne i Kerteminde beklagede sig over, at skipperne i Stige havde indskibet korn fra Hindsholm og dog ladet det fortolde i Odense, skønt det efter toldrullen burde ske på »nærmeste« toldkammer, dvs. i Kerteminde.

Odense fjord 1781, tegning af toldvisitør W. Schmidt. (Rigsarkivet).

Misere var, at toldrullerne angav vort toldsted som »Ottense, som fortoldes ved Midtsund«, og at ingen længere vidste, hvad man skulle forstå ved ordet »Midtsund«. Kerteminderne mente, at grænsen mellem de to byer gik midt i sundet eller fjorden, så kun det, som lå vest for linien fra Gabet til Tornø hørte under Odense. Heroverfor påstod odenseanerne, at »Midtsund« blot var det gamle ord for Gabet (»Midskov Gab«) og at hele fjorden følgelig sorterede under Odense toldkammer. Under indtryk af den kendsgerning, at tolden i Odense var bortforpagtet for 4.903 rd. og i Kerteminde kun for 413, gav Rentekammeret og kongen ved en resolution i juli 1756 odenseanerne medhold.

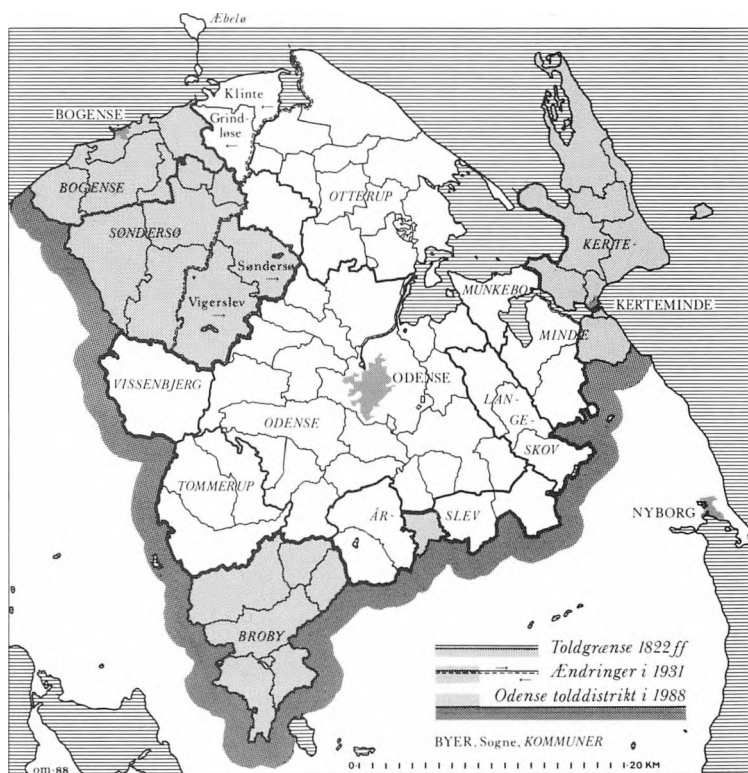
På visitør Schmidts tid var det derfor den gældende regel, at hvert skib som kom ind i fjorden var underlagt hans opsyn. Kerteminderne havde ganske vist stædigt fastholdt deres opfattelse gennem yderligere en snes år, men de var netop (i 1779) blevet sat på plads af Generaltoldkammeret, som henholdt sig til rentekammerresolutionen. Endnu var det kun kystlinien, hvis toldmæssige tilhørsforhold man diskuterede; grænsen indadtil havde ingen interesse, fordi toldvæsenets aktiviteter i så høj grad var rettet mod søfarten.

Først systematikeren, fuldmægtig i Generaltoldkammeret, S.Th. Thorbrøgger (se afsnit 6½) tog i 1822 hele problemkomplekset op, og efter mange indberetninger og breve, hvori byernes toldinspektører gav deres – ofte meget forskellige – meninger til kende, bestemtes Odense

toldsteds udstrækning således som indtegnet på kortet herunder. Noget usikkerhed var der fortsat om grænsen mod Kerteminde, som man lod følge sogneskellet mellem Munkebo og Drigstrup, og især om forholdene ved Nærå strand. Om Klinte sogn og Æbelø hørte under Odense eller Bogense toldkammer opfattedes lidt forskelligt. Overkontrolløren for Østifternes tolddistrikter fandt, at grænsen burde følge skellet mellem Klinte og Nærå sogne, men til trods herfor hedder det, at hele Skam herred hørte under Odense frem til 1931. Alligevel lod man uden yderligere bemærkninger Bogense overtage kystbevogtningen af strækningen fra Æbelø til Jørgensø, da kystposterne afløste krydstoldvæsenet i 1903-04.

Man fandt sig vel i uklarhederne fordi der rimeligvis var lokal enighed om spørgsmålet og fordi det stadig var af ringe praktisk betydning, om et landsogn hørte under dette eller hint tolddistrikt – i hvert fald i en landsdel som Fyn uden landbrændevinsbrænderier. Veldefinerede grænser blev først vigtige, da virksomheder på landet i vort århundrede blev underlagt toldvæsenets kontrol. Så da Departementet for Told- og Forbrugsafgifter den 31. januar 1931 udsendte sit cirkulære med den opdeling (se kortet), som var gældende indtil sammenlægningen i 1969, havde man for landdistriktet opnået, hvad Schmidt i 1770erne tilstræbte for søterritoriets vedkommende: fuldstændig klarhed over revirets udstrækning.

Odense tolddistrikts grænse efter definitionen 1822-26. Med stiplede linie er markeret den alternative løsning ved Klinte.

5 · Udskuddet blandt toldsteder 1766-1794

Spørgsmålet om en toldbod

Lindamskandalen havde stillet resterne af Odenses toldvæsen over for to problemer, et mindre og et meget stort. Man var for det første blevet husvild ved fyringen af den utro tolder, og for det andet var det blevet pinligt klart for enhver, at det hidtidige system med en tolder og en kontrollør i en by som Odense ikke slog til.

Initiativet kom imidlertid ikke i første omgang fra Generaltoldkammeret selv. Efter en tur til sin nye arbejdsplads forespurgte derimod kontrollør Jess Hansen i Bogen-se om det ikke var »nyttigt og til den kongelige tjenestes befordring, at toldboden i Odense blev anlagt i Stige by, og han altså dér tillige at tage sin bopæl«. ¹ Det var dog at gå for vidt, mente magistraten. Herfra påpegedes med sund fornuft, at det ville blive temmelig besværligt, om f. eks. købmænd og kræmmere skulle rejse derud for at hente passersedler, når de bragte varer til andre byer. Mere rimeligt var det om der blev ansat en visitør »til at have sin post og tilsyn ved Stige og Midtsund samt deromkring grænsende skippere og søfolk«, og i øvrigt kunne det hjemløse toldvæsen få husly på rådhuset. Her var i forvejen vejerboden, og de fornødne kontorer og pakhuse kunne indrettes i forbindelse hermed, så at »alting der bekvemmelig var samlet«. Løsningen blev varmt anbefalet af stiftamtmanden og indsendt til nærmere overvejelse. Ombygningen, som byen »ikke havde evne« til selv

at bekoste, ville skønsmæssigt andrage ca. 300 rd.

I mellemtiden var byens nye tolder, krigsråd Laub, ankommet. Tilsyneladende ganske uvidende om projektet skaffede han sig en lejlighed i Odense – om det allerede nu drejede sig om Vestergade 14-16, eller om han først flyttede dertil, da han i 1768 blev gift med ejerinden, professor Kisbyes enkes datter, vides ikke. Den 25. august 1766 modtog han toldinventaret af Seest og begyndte at ekspedere. »Jeg har, omend skønt for en temmelig dyr husleje, obtineret et logi, hvor toldkontoret meget bekvemt kan holdes«, skrev han kort efter til sine foresatte, »men til toldbodpakhuse er aldeles ingen lejlighed«. Da han imidlertid forventede, at Lindams gård ville tilfalde staten, foreslog han, at den blev benyttet »til et bestandigt kongeligt toldbodhus«. ²

Af de to forslag valgte Generaltoldkammeret først at behandle Laubs. Efter Lindams løsladelse i begyndelsen af det følgende år blev gården synet med henblik på en eventuel istandsættelse, og selv Jess Hansen blev overbevist om det hensigtsmæssige i at blive i Odense. Han regnede med at kunne få anvist en lejlighed i huset, skrev han, og så slap han også for sin nuværende husleje. Men reparationen af den forfaldne gård ville efter overslaget koste godt 1.000 rd. og derfor blev den solgt. Mange problemer for toldvæsenet kunne i modsat fald have været undgået.

I stedet fandt man magistratens gamle til-

Odenses middelalderlige rådhus i sin seneste skikkelse før nedrivningen 1880. Bag stueetagens vinduer mod Vestergade havde toldvæsenet sine lokaler i 1760erne, men de to høje døre blev først indsat i 1794, og hvordan adgangsforholdene var indtil da er ikke kendt i detaljer. (Møntergården).

bud frem og udarbejdede en indstilling herom til kongen, som godkendte begge punkter den 3. juli 1767. Ved ladestedet Stige måtte ansættes en toldbetjent med 100 rd. i årsløn, og udgifterne til indretning af toldbodværelser på rådhuset ville blive dækket af statskassen. Foruden 300 rd. til ombygningen bevilgedes 25 rd. årligt til vedligeholdelsen.³

Arbejdet gik i gang og fuldførtes i begyndelsen af 1768. Det kom til at koste 440 rd. og med anbefaling fra stiftamtmanden fik byen godtgjort 400 rd. heraf. Om indretningen ved vi ganske meget i betragtning af,

at rådhuset i forrige århundrede blev jævnet med jorden uden ringeste forståelse for eftertidens interesse for det enestående bygningsanlæg. Toldkammeret lå i rådhusets stueetage i den østlige ende af hovedfløjen ud mod Vestergade. Før synsforretningen i juni var der opsat en jernkakkellovn »foruden fornødne reoler til bøger og papirer, som og kan fås under lås og lukke«; kun manglede et bord og nogle stole, som magistraten modvilligt lovede at skaffe. Mellem dette kontor og pakkammeret var en entré, hvis inderste del var indrettet til brændehus, og på den anden side af pak-

rummet lå vejerboden. Den var stort set uforandret, dog var den blevet forlænget med ca. 30 cm. Lokalernes størrelse var efter Laubs egne opgivelser (her omregnet til metersystemet): kontoret 4,9 x 4,8 m, brændehuset 2 x 2,2 m, pakkammeret 3 x 4,6 m og vejerboden 7,6 x 4,8 m, altså ialt ca. 79 m², hvoraf toldvæsenet disponerede over de 42 (plus entreen).⁴

Tolderen havde allerede i april fået ordre om at indfinde sig på det nye domicil, men var alt andet end tilfreds. Vejerboden var stadig for lille og pakhuset helt utilstrækkeligt: »Ved udlosningen af et fartøj på ikke mere end 8 læsters drægtighed er det allerede i min tid arriveret, at de indbragte varer til vejning alene således har indtaget rummet, at man ikke uden at rømme ud igen har kunnet komme til at bruge vægten, som dog nødvendigvis må have en fri plads af omtrent 4 til 6 alen, når det er ordinære fustager eller pakker, men endnu meget mere, når det er jernstænger eller lange humlesække, som skal vejes«. Den ideelle løsning var, mente han, at vejerboden blev udvidet ved at inddrage naboværelset og et nyt pakhusrum blev indrettet i kontoret. Skrivearbejdet og ekspeditionerne kunne så forrettes fra hans eget hus, »og det nyindrettede toldkammer alene være en samlingsstue for alle vedkommende betjente«.

Indsigelserne blev understøttet af stiftamtmand Bille, som oplyste, at »der mange dage lidet eller intet er at forrette«. Men i Generaltoldkammeret lod man sig ikke lokke. Indretningen havde man bekostet af hensyn til toldvæsenets kunder, som nu kunne finde hele personalet samlet og blive ekspederet uden at skulle henvende sig flere steder. Desuden spillede det givetvis en rolle, at man var blevet bange for at lade toldereren regere fra sin egen bopæl. Sporene skræmte. Men det sagde man ikke højt.⁵

Allerede i foråret 1770 søgte Laub bort fra besværet i Odense og opnåede også en forfremmelse, idet han blev oplagsskriver og pakhusforvalter i København. Han afløstes af tolder Andreas Heinrich Jessen fra Karrebæksminde, efter alt at dømme lidt af en særling og for øvrigt godt oppe i årene. Det sidste brugte han som påskud, da han straks efter sin tiltrædelse forsøgte at slippe for at tilbringe lange og ofte ørkesløse dage i de lokaler, der som han senere skrev mere lignede et fængsel end et sted, hvor der kunne holdes en kongelig toldbod. »Et usundt, fugtigt og ildelugtende sted tæt ved, hvor skælmer og tyve forvares!«⁶ Men man var fortsat ubøjelige i København, så officielt var det helt korrekt, når det i Pontoppidans *Danske Atlas* fra 1774 om rådhuset (»en ældgammel grundmuret bygning«) hed, at der »neden under er told- og accisebod med pakhus og vejerbod«.⁷ Virkeligheden var blot en anden.

En uforsigtigt formuleret skrivelse fra Jessen i anledning af overgangen til statslig administration af konsumtionen i 1779 (se næste kapitel) bragte Generaltoldkammeret på sporet af, at toldereren nu ekspederede fra sit eget hus i Overgade.⁸ Stiftamtmand Bille blev i denne anledning bedt om en udtalelse, idet han blev mindet om, at Jessen ikke siden 1770 havde ansøgt om at flytte toldboden, og at man efter afslaget dengang ikke havde haft grund til at tvivle på, at han fortsat indfandt sig på rådhuset. Det var en pinligt berørt stiftamtmand, der seks uger senere med stort besvær fik flikket et svar sammen, som gik ud på, at Jessen »adskillige gange (havde) beklaget sig, at det faldt ham som en gammel mand meget tungt og besværligt at være af sit hus og at sidde daglig på ovenmeldte indrettede toldbod, da mange dage ikke faldt noget at forrette«. Og Billes gribende fremstilling fortsætter:⁹

»Hvorpå jeg ventelig en eller anden gang kan have givet ham det svar, at jeg for min del ville ikke være imod, om han, især om vintertider når sejladsen ophørte, forblev hjemme i sit hus uden daglig at sidde på den indrettede toldbod, særdeles når han vidste, at intet betydeligt forefaldt at forrette og at ingen ophold skete i de forefaldende småekspeditioner, som kunne give anledning til klagemål; men hverken har jeg tilladt og forståelig heller ikke kunnet tillade ham ganske eller til nogen bestandighed at forrette alle toldekspeditioner i sit eget hus, hvorved den da indrettede toldbod ville blive til liden nytte«.

I Generaltoldkammeret affandt man sig overraskende pænt med forholdene. Med en syrlig replik om den dyre indretning i rådhuset, som havde været aldeles uden nytte, gav man Jessen lov til at blive i sit hus, og desuden sparede man de 25 rd. til vedligeholdelsen. Få år senere toges de forladte lokaler i brug af herredsfogden fra Ravnebjerg.¹⁰

Visitøren i Stige

Med den anden halvdel af magistratens plan for byens toldvæsen fik Generaltoldkammeret nok større succes, men ikke færre problemer. I første omgang fandt man som nævnt behovet dækket med ansættelsen af en strandvisitør med bopæl i Stige. Fra køen af ansøgere om tjeneste ved toldvæsenet udpegedes en forhenværende matros fra Holmens faste stok ved navn Wilhelm Christensen Schmidt (1729-89).¹¹ Som søn af en prokurator i Ålborg havde han fået en rimelig god uddannelse og bedømt ud fra hans smukke, letflydende pen var han velegnet til det med opgaven forbundne skrivarbejde, hvortil altså kom rutinen i at færdes til søs.

Hans ansættelsesbrev udfærdigedes 18. august 1767 og få dage efter tiltrådte han sin tjeneste. Alt var foregået temmelig hovedkuls; endnu havde han ikke modtaget et

»Stiege Ladestaeds Told Seigl« med Christian VII's monogram og krone, som det så ud, da visitør Schmidt omsider modtog det. Unægtelig kønnere end de to samtidige »Told Opsyns Seigl«, der ses til højre. (Fotos efter originaler i Rigsarkivet).

toldstempel, og en instruktion forelå først i slutningen af december. Ingen havde tænkt over, at tjenesten gjorde anskaffelsen af en båd nødvendig – i Generaltoldkammeret mente man han kunne låne eller leje sig frem – men da han selv havde købt sig en jolle, accepterede man dog nødtvunget at godtgøre ham 28 rd., det meste af købesummen.¹²

Med tilsvarende naivitet ignorerede man hans problemer med at skaffe sig en bolig i Stige. Schmidts beskrivelser af sine vanskeligheder her er farverige og muligvis overdrevne, men de rummer uden tvivl en kerne af sandhed, især hvad reaktionen på hans ankomst angår. »Stige by er en gammel fiskerleid, som år for år er blevet bebygget af skippere og matroser, og nu (er) en stor by«, hedder det for eksempel i en beklagelse fra 1772. »Da Hans Majestæts gods blev solgt, købte (de) sig selv og deres ejendomme, så det er ikke her som i en købstad, hvor alle tider lejlighed kan fås til beboelse, men et sted som næppe i Danmark findes mage til, hvor toldbetjent er sat; og hvem der den tid havde penge købte meget mere end de selv bruger, men nu ej er til at få, formedelst de gerne så at være fri både for min og slige personers nærværelse, men være som et frit folk endnu som tilforn førend min tid«.

Wilhelm Friderich Laub (1735-1800) *Laub var søn af livlæge, etatsråd Hieronymus Laub i København, men valgte selv efter en juridisk embedseksamen 1751 (!) en karriere inden for militæret, hvorfra han afskedigedes som krigsråd i 1767. Han var allerede da, 3. juni 1766, blevet udnævnt som Lindams efterfølger ved Odense toldsted, hvor han tiltrådte 25. august. I 1768 blev han gift med en datter af afdøde professor ved gymnasiet, magister Hans Kisbye, og logerede derefter i enkefru Kisbyes gård, Vestergade 14-16; toldkammeret holdtes dog i denne tid i rådhuset. 8. maj 1770 forfremmedes han til oplagsskriver og pakhusforvalter ved Københavns toldvæsen, men flyttede først fra Odense, da den nye tolder ankom 15. august. Han døde 1. maj 1800 i København.*

Andreas Heinrich Jessen (ca.1705-1794) *Jessen, som var født i Rendsburg, kom i 1730 til København, hvor han nedsatte sig som sukkerbager og urtekrammer. Nogle år efter gik han og hans kone (enke efter en hannoveransk embedsmand, Emanuel Hübner, og mor til statsretseksperteren Martin Hübner; se Dansk Biografisk Leksikon) og deres 6 børn fallit, men forbindelser til hoffet, især dronning Sophie Magdalene, skaffede ham et embede som tolder i Karrebæksminde ved Næstved i 1742. Den 8. maj 1770 blev han tolder i Odense, hvor han tiltrådte 15. august. Efter mere end 51 år som tolder døde han her 10. april 1794. Ved sin ankomst til byen indlogerede han sig i Nørregade 58, men flyttede året efter til Overgade 6, hvor han muligvis boede indtil han 11. juni 1775 købte shv. kontrollør Christensens gård nogle skridt derfra, Overgade 16. I de 3 uger, der forløb mellem hans død og inspektør Ramus' ansættelse, var kontrollør Jantzen konstitueret som tolder.*

Skipper Rasmus Rastrup havde dog forsynet ham med nogle værelser i den ende af byen, som lå længst borte fra stranden, men et tomt hus dernede ville han ikke afgive. »Han svarede mig, at det kom ikke mig ved, om han havde mange eller få huse, og om han ville lade dem bebo eller ej, thi han havde råd til at lade dem stå og rådne op på stedet!«

»Jeg kan forsikre«, skriver han andetsteds, »jeg har været blandt tyrkere og hedninger, men ikke én gang fundet slige gemytter for mig som her, thi vil man ikke som de vil, kan ingen nære sig blandt dem«. ¹³

Ved en beskrivelse af hans arbejdsopgaver kan vi passende tage vort udgangspunkt i den nævnte instruktion, men for at få et mere fuldstændigt indtryk af forretningsgangen ved et skibs ankomst til Odense ved denne tid tager vi toldrullen til hjælp. Kort efter at Schmidt var tiltrådt udkom en ny, som afløste forordningen af 1762. Den bærer datoen 26. november 1768 og adskiller sig ikke væsentligt fra forgængeren; kun er nogle få satser yderligere forhøjet. Til gengæld havde provinsen igen fået et større nedslag i tolden og konsumtionen af vine og cognac, der hentedes i København. Denne rulle, som er benyttet i det følgende, var gældende indtil 1797. ¹⁴

Så snart et skib ankom til losse- og lade-stedet – populært »sommerhavnen« – ude i fjorden, måtte skipperen sende en båd til Stige for at hente visitøren. Hvis fartøjet var ankommet fra Østersøen eller en havn i Slesvig-Holsten, skulle han blot kontrollere, at forseglingen fra Nyborg eller Fredericia var intakt og i overensstemmelse med påtegningerne på toldsedlerne derfra. Men havde det ikke undervejs passeret en af disse stationer skulle Schmidt selv forsegle det med sit toldstempel »overalt, såsom skibslugerne, kælderen i kahytten, med videre«. På

toldsedlen, som han skulle kopiere til eget brug, gjorde han anmærkninger herom, og kom skibet fra udlandet skulle han vedlægge en »rapport« til tolderen. Det er ikke oplyst hvad der skulle stå i den, men bredt anlagte beskrivelser har været velkomne. Det var yderst sjældent, at tolderen selv ulejligede sig helt ud til skibene.

Skipperen havde derpå pligt til straks at begive sig til Odense for at angive sin ladning på toldboden. Han medbragte naturligvis toldsedlen og desuden sine fragtbreve (de såkaldte konnossementer) samt en specifikation over skibets provision (dets egne toldfrie forsyninger). Tolderen renskrev om fornødent papirerne, beregnede tolden og udstedte en »indgående« toldseddel, som skipperen eller købmanden, der havde varer om bord, modtog som kvittering. Kopier heraf udfærdigedes til såvel visitøren som kontrolløren, og denne sidste kunne da rejse ud til sommerhavnen for at forrette »inkvisitionen«.

Her var skibet i den mellemliggende tid blevet holdt under opsyn af visitøren, men var han alligevel ikke til stede når kontrolløren ankom – han kunne f. eks. være optaget af sine pligter på et senere ankommet fartøj – skulle han hentes. Kontrolløren brød derpå seglene og åbnede lugerne. Så vidt gørligt blev lasten kontrolleret i begges overværelse, og det var ikke heldigt om der blev fundet varer, som ikke var opført på toldsedlerne, for nu gjaldt ingen »fortrydelsesparagraf« for skipperen. Kunne losningen ikke straks påbegyndes blev skibet igen forsejlet, men i modsat fald blev kontrolløren om bord og overværede denne. Visitøren skulle tage ind til skibsbroen for at påse, at bådene der førte godset i land havde det hele med. Ved den videre transport til byen havde han ikke tilsynspligt. Undertiden kunne der være en konsumtionsbetjent udsta-

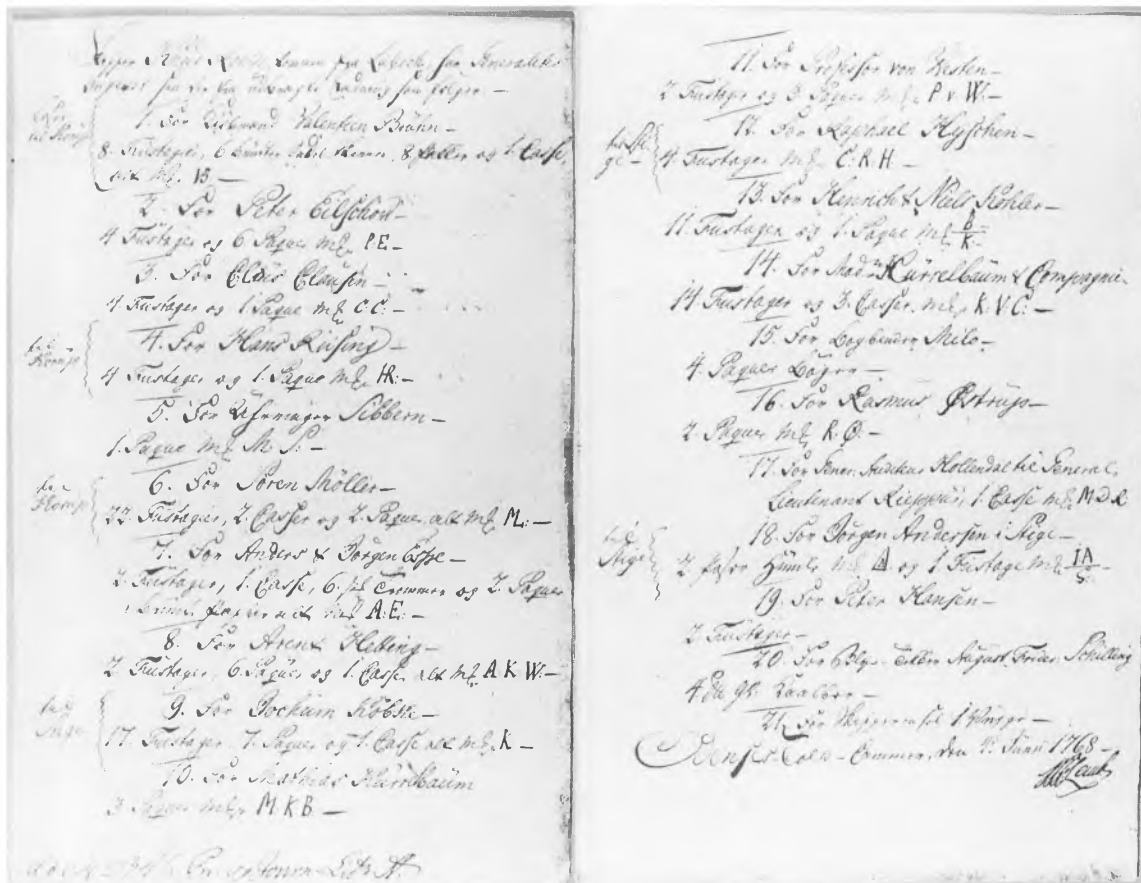
tioner, men ellers måtte vognmanden klare sig selv på turen ind til told- og vejerboden.

Skibe for udgående blev lastet i overværelse af kontrolløren, og visitøren skulle kun holde øje med om det tog varer ind, efter at det var blevet ekspederet af tolderen. Men derudover fik han de opgaver overdraget, som strandrideren i sin tid havde haft. Efter den tidligere omtalte Hans Bertelsens død i 1762 var ingen efterfølger blevet udnævnt, så fjorden havde i praksis i adskillige år været uden ringeste opsyn.¹⁵ Nu skulle Schmidt – efter at have gjort sig sømærkerne bekendt – have tilsyn med skibsfarten lige fra skibene kom ind gennem Gabet til de ankrede op på ladestedet. Hvordan han skulle bære sig ad med det, var det som nævnt op til ham selv at finde ud af. Traf han under sine rekognosceringer på personer, der var i besiddelse af smuglergods, skulle han sørge for, at de ikke fik »lejlighed at undløbe, men tillige med varerne bliver bragt til toldstedet«.

Trods løfte om andel af det konfiskeredes værdi gjorde han efter alt at dømme ikke mange fangster af denne art. Det skyldtes dog ikke nødvendigvis manglende aktivitet, men chancerne var ikke store i et farvand som Odense fjord. Der var rigeligt for én mand at se til, og det hjalp kun lidt, at Schmidt nogle år senere fik en kollega. Hertil var personaleudvidelsen præget af for ringe lokalkendskab i Generaltoldkammeret.

Skærpet opsig

Skibhusvejen, der med Laubs ord »som bekendt nok er den miserableste vej i hele landet«, var ofte umulig at benytte for heste og vogne – deri var der intet nyt.¹⁶ Men at tolderne gennem mange år havde tilladt

Skipper Knud Rohdes »generalangivelse« i tolder Laubs afskrift fra 1768. Af 21 varepartier skulle 3 losses i Stige, 3 i Biskorup og resten ved skibsbroen i Skibhusene. Det gjaldt også vuggen, som skipperen selv angav, men han havde heller ikke selv brug for den – hans yngste var fyldt tyve. Skibet, som førte godset til Odense, hed i øvrigt ifølge tolderens skibslister Fedis, men det besynderlige navn skyldtes blot, at Laub ikke kunne læse indenad. I virkeligheden var det døbt Fides, som er latin og betyder »Troskab«. Man kan så spekulere på, om tolderens fejllæsning er bevidst. (Rigsarkivet).

købmænd og skippere at bringe varer til Biskorup ude ved Odense å var General-toldkammeret ikke officielt bekendt med, før det i 1773 fik det fortalt i et brev fra en forhenværende konsumtionsbetjent i Odense. Helt uvidende kan man ganske vist ikke have været – det fremgår bl. a. af toldsedlen herover – men da en begrænset brug af den ulovlige havn kunne være nødvendig, blev det behændigt overset af embedsmændene.

Nu blev man dog nødt til at tage sagen alvorligt.¹⁷

Angiveren var Peder Jørgensen (1727-91). Vi er stødt på ham før, da han som overvisitør for toldforpagterne i 1750 forflyttedes til Assens som kontrollør. Siden havde han haft samme stilling i Svendborg, og her startede han efter 1760 en købmandsforretning, som han et par år senere flyttede til Odense, men efter dens fallit var han igen

blevet overvisitør, nu hos konsumtionsforvalteren. Imidlertid havde han 2. juli 1773 været så uforsigtig i Sct. Jørgens port at konfiskere 50 pund kaffebønner, som viste sig at tilhøre en af forpagterne, og han var derpå straks blevet fyret!

For nu at få noget at leve af anmeldte han forskellige uordener ved toldstedet, deriblandt brugen af den illegale havn, og foreslog sig selv ansat som visitør derude. Uden at spilde tiden med at undersøge sagen nøjere indstillede Generaltoldkammeret ideen til kongelig godkendelse, og 24. januar 1774 resolverede kongen virkelig, at »Peder Jørgensen bliver herved for det ene lossested ved Odense, navnlig Korup by, hvor ingen betjent er, til prøve og ad interim allernådigst beskikket til at have almindelig opsigt med den sammesteds i svang gående snighandel«. Årslønningen blev den samme som Schmidts, 100 rd.

Uden tvivl var posten ganske overflødig. Bådene som lossede ved Biskorup passerede i forvejen tæt forbi Stige og kunne kontrolleres af visitøren her. Desuden havde Peder Jørgensen ikke i sinde at flytte dertil, så der var intet til hinder for, at eventuelle natlige tilførsler over denne havn kunne fortsætte, og i øvrigt var der steder nok i omegnen, hvor varer kunne bringes i land. Allerede to år senere blev han da også afskediget (fra 1. juli 1776),¹⁸ men når det kortvarige intermezzo alligevel fortjener opmærksomhed, skyldes det – foruden den i det følgende omtalte »sag« – to væsentlige følger. Dels blev al ud- og indskibning ved Biskorup på forslag af den nylig tiltrådte kontrollør Hermann forbudt, og dels blev en mere omfattende istandsættelse af skibhusvejen omsider indledt. Efter afslutningen af det store arbejde fik kræmmerlavet ved et kongeligt reskript af 19. maj 1784 lov til at opkræve bompenge af vognene, som benyttede ve-

jen. Bommen anbragtes ved »det røde hus« (ved nuværende Døckerslundsvej) og var den første af sin art i og ved Odense.¹⁹

Brudstykker af en brevveksling

Tre af de mærkeligste breve i samlingen af Odense kræmmerlavs sager udgør resterne af en korrespondance, der i 1775-76 blev ført mellem dets oldermænd Claus Clausen og en person i København, som kaldte sig Wilhelm Laurenberg Prom og som tilsyneladende var ansat i toldvæsenet.²⁰ Den første af Proms to underretninger er dateret 2. december 1775 og lyder i uddrag således:

»Jeg tog mig den frihed for nogen tid siden, som jeg endnu en gang lader Dem vide, at jeg i min første skrivelse tilmeldte Dem, gode venner, hvad her var angivet; og foregivelsen var denne, at der i Stige skulle bo en skipper, som med en liden jagt løb for Dem, gode venner, 6 à 7 gange om året til Lübeck og tilførte Dem adskillig slags kontrabande. Og her var så foregivet, at straks efter Martini kunne en 4 à 5 stykker af os visitører gøre en tur og forhverve os en fortjeneste. Som der da til mig blev gjort forslag om at være med til sådant; da, efterdi jeg tilforn har haft den ære at kende salg hr. Johan Christopher Köhler og ligeledes Dem, hr. Clausen; jeg er en fattig mand, men såfremt jeg ser mig *prigederet* [belønnet?], har jeg endnu i en 7 til 8 år set mange forsynet med betidelige breve, og de er ej blevet beskadiget«.

Forekommer indholdet i dag en smule kryptisk, bliver det straks mere klart i det næste brev af 25. april det følgende år:

»Jeg tager mig endnu den frihed og skriver Dem til; jeg skrev sidst til, at De ser Dem nøje for: nu er det ikke med 2 af kongens små fartøjer, som forgangne år var ude og patruljerede i søen omkring smålandene, men nu er her afgået 3 af majestætens, og der er officerer med foruden andre vedkommende; desuden har 2 jagter fra Dragør været her og fået skyts inden borde og skal ligeledes patruljere. Nu ser jeg på nærværende tid ej redning for Dem eller nogle gode venner andre steder, men dog kunne et godt råd endnu tjene Dem: jeg

ville ønske at enhver ville holde dem stille i sommer, at der ej blev nogen fangst for dem; siden blev de vel herhjemme og blev kede deraf. Mig synes, at de gode mænd dér [i Odense] kunne vel se, at De blev forsynet med noget over land fra Holsten i nogen tid. Der er nu Jacob Schwennesen i Åbenrå, (som) er rig og engros-handler; han kunne vel forskafe Dem det, som De højelig kunne trænge til og få det til land hvor De bedst så lejlighed i Fyns land. Jeg ved ikke om de kongelige skibe pløjer omkring ved Lillebælt; er de ikke der, så kunne jo Deres lille jagt gå den vej. ... Vil nu de gode venner efter Deres gode løfte betænke mig med lidt, da kom det ret til pas og skal takke Dem samtlige derfor, thi nu er jeg i trang og mange kan hjælpe én, og små bække gør rindende åer«.

De armerede toldkrydsere, som advarslen drejer sig om, var i fart fra 1775 til 1778, men så holdt man igen op, fordi deres virksomhed – med historikeren Aage Rasch's ord – »ikke havde haft de forventede gunstige virkninger«. ²¹ Med en »femte kolonne« om bord var det jo ikke så sært.

Også den lille jagt, som Prom omtaler, kender vi fra en del sager fra de samme år. Det drejede sig om *Helene Marie* på 4 læster, som skipper Hans Chr. Johansen Ritz i Stige førte på de omtalte ture til og fra Lübeck med varer til købmændene i Odense og principalen og skibets ejer, købmand Jørgen Andersen i Stige. Ritz var ofte i toldvæsenets søgelys. Kontrollør Hermann havde ham mistænkt for at kunde spinde sejl garnet, som blev brugt ved forseglingen, så fikst »op og til igen, at man ikke kan se det«, eller også havde han fået lavet sig et toldstempel af samme slags som strømtolderne benyttede. ²² Visitør Schmidt mente ved en anden lejlighed, at en defekt forsegling satte ham i stand til at fjerne lugen uden at ødelægge de andre to (af ialt tre) forseglinger, men den mulighed troede man ikke på i Generaltoldkammeret. ²³

Til mere end en rimeligt velbegrundet mistanke kunne de dog ikke drive det. Så

havde en af toldkrydserne større held, for da et par besætningsmedlemmer i oktober 1775 gik i land ved Slipshavn, fordi de ikke troede på Ritz's forklaring, at han kom fra Odense men havde glemt toldsedlen, viste det sig tværtimod at han var ved at losse. I strandkanten lå 30 tomme tønder, som »nylig var tømt for fransk brændevin«, og desuden fandt de »pakker, kister, kasser og fustager, deriblandt 3 pakker med silkebånd, bomuldstøj og silkeflos, etc.«, som de formodede skulle have været om bord igen, så snart skibet var blevet forseglet. ²⁴ Her løftedes da omsider en flig af sløret for hvordan smugleriet foregik, men vi må gå ud fra, at det snart fandt nye veje, idet vagtskibet i bæltet straks fik ordre om at skærpe opsynet på netop dette sted.

Af brevvekslingen med Prom er endelig kladden til Clausens svar på den først citerede skrivelse bevaret. Lavsoldermanden skriver 18. december 1775 blandt andet:

»Hvad sig min person angår, da haves aldeles ingen handel, hverken med det ene eller det andet, så det for nærværende tid er kun meget slet for mig, da jeg næppe har til det daglige brød for mig og min store familie; når det ikke var, skulle jeg vise min erkendtlighed med en liden dusør. ... Thi når betragtes, da er her ved stedet foruden 2 kongelige toldbetjente endogså 2 strandvisitører, som opagter alting så nøje, at snart ingen kan, om de end ville, bruge sig til deres fordel«.

Efter denne tribut til toldvæsenets effektivitet lovede Clausen dog at forsøge at formå sine lavsbrødre til at samle ind til en »liden nytårgave« til Prom, og det samme gentog sig det følgende år.

Visitør Schmidt anslog nogle hertil svarende strenge, da han i 1773 kommenterede Peder Jørgensens forslag om posten ved Biskorup: ²⁵ »Imidlertid, dersom min rekommandation kunne have nogen indflydelse på indberetningspersonen, siden han lader sig forstå med at vide en hoben udenom, ville

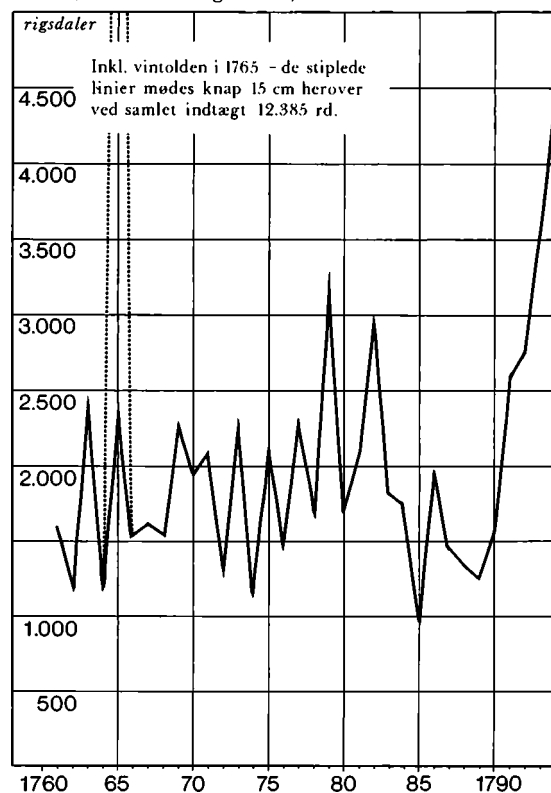

jeg ønske ham en slags heldig promotion ved forefaldende vakance, dersom jeg ikke stod i den frygt, at det nok ville gå ham som manden i rådstuen, der sagde, at han aldrig havde tænkt, at det gik så rigtigt til som det gjorde«. – Men gik alt så også så rigtigt til?

Intraderne

Tolder Jessen, hvis breve er en næsten uudtømmelig kilde af kvikke iagttagelser, ledsagede i 1777 sit toldregnskab med følgende bemærkninger:²⁶ »Ligesom en stats eller rigets handel i visse henseender kan lignedes ved ebbe og flod, der snart tager

Figur 5.1: Odenses toldindtægter 1761-94. (Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber).

af og snart tager til igen, så kan i lignelse-vis Odense bys *Negotianter* anses og betragtes. Toldintraderne, som i så nøje forbindelse står med *Negotien*, må naturligvis rette sig efter denne, og lige som den er *florissant* er og toldrevenueerne«.

Hans sprog var desværre mere blomstrende end indtægterne. Under et er der for hele perioden fra 1761 til 1794 (figur 5.1) kun få lyspunkter at finde. Den høje indtægt i 1765 (som dog først indkom i løbet af de følgende år) havde som omtalt sin helt specielle årsag, men den giver måske et fingerpeg om hvor meget tolden burde have indbragt, i hvert fald i nogle af de foregående år. Efter vinskandalen fandt nemlig en omlægning af importen sted, som nødvendigvis måtte afspejle sig i indtægtsniveauet.

Acciseskriveren, som i 1784 af magistraten blev spurgt om, hvorfor denne afgift var svundet så kraftigt ind i de senere år, pegede på fem årsager, hvoraf de fire også har gyldighed for toldens vedkommende.²⁷ For det første var to skibe, som årligt indkom fra Trondhjem med fisk og tran, ophørt med at sejle på denne rute. Dernæst pegede han på, at de 2 à 3 fartøjer, som plejede at komme fra Riga med hør, hamp og blår (bl. a. til sæbesyderiet) nu var svundet ind til et, som endda lossede en tredjedel af ladingen i Nyborg. Resten kom nu fra København, og det samme gjaldt kaffebønner (over 3.000 pund om året) og urtekramvarer, »hvilket og er noget anseligt, årlig en 20.000 pund«. For det tredje var farten på Lübeck mindsket, og endelig hed det: »I forrige tider er kommet en franskarer, nu i en del åringer ingen, hvilket og er et stort tab for accisen«.

Muligheden for at understøtte disse betragtninger med en præcis søfartsstatistik er knapt til stede, for kildematerialet forelig-

Tabel 5.1: Indkomne skibe til Odense 1733–96, lasteevne.

Afgangshavn	1733		1767		1796	
	læster	%	læster	%	læster	%
København	51½	(5,0)	289	(17,4)	286½	(12,2)
Prov. og hertugd.	228½	(22,3)	121	(7,3)	282½	(12,0)
Norge	529	(51,5)	878	(52,8)	1.274½	(54,3)
Lübeck	172½	(16,8)	85	(5,1)	82	(3,5)
Øvr. udland	45	(4,4)	288½	(17,4)	421	(18,0)
I alt	1.026½	(100,0)	1.661½	(100,0)	2.346½	(100,0)

Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber, respektive år.

ger kun i yderst ringe omfang. Besejlingstallene for 1733, 1767 og 1796 peger dog på en udvikling i samme retning (tabel 5.1). Farten på Lübeck var ganske rigtigt svundet ind i 1767, og det samme gjaldt i nogen grad hertugdømmerne – til gengæld burde nok skibene fra det øvrige udland have sikret toldvæsenet et større provenu. Den indkommende lasteevne fra Norge var bemærkelsesværdig stabil, men det er korrekt, at der ikke ankom skibe fra Trondhjem mellem 1770 og 1776 (hvor rækken af accisebøger som omtalt side 94 slutter). Ligeledes attesteres den betydelige fremgang i sejladsen på København, og den kan vi – for Odenses egne skibes vedkommende – følge på lidt nærmere hold.

Tabel 5.2 viser, at det store opsving fandt sted netop i årene efter Lindams afsked. Sukkerraffinaderiet havde dog stimuleret samkvemmet allerede fra starten i 1751, fordi råmaterialet fra de vestindiske øer dengang skulle hentes i København. Men selv om råsukkeret sammen med stenkul til samme virksomhed blev ved med at dominere importen herfra, fulgte andre varer med – f. eks. den omtalte kaffe og urtekramvarerne. Omvendt var der altid i hovedstaden et

marked for korn, smør, brænde, tørre kirsebær og hjemmевævede dynevår. I 1769 kaldtes et skib for første gang *Odense Paquet*, et navn der i sig selv angiver, at en regelmæssig stykgodsfart mellem København og Odense var kommet i gang.²⁸ Snarere og noget mindre respektfuldt kunne fartøjerne dog kaldes »høkerbøtter«, og endnu var det i hvert fald ikke de stramme fartplaner, der kendetegnede trafikken. Normalt var der afgang ca. én gang månedlig, men om sommeren kunne der undertiden være forbindelse hver fjortende dag.

Hen imod slutningen af perioden, som behandles i dette kapitel, afløstes de stærkt svingende indtægter – Jessens »ebbe og flod« – af en mere stabil fremgang. Årsagen var dog i det store og hele alene teknisk. Ved konsumtionsreformen i 1778 (se side 145) var oppebørslen af den søværts konsumtion blevet frataget toldvæsenet uden at dette havde spillet nogen finansiell rolle – den androg for det foregående tiår kun 19 rigsdaler årligt. Imidlertid fandt den i 1792 igen vej til toldregnskabet og var nu steget til knap 1.200 rigsdaler!²⁹

Ingén af de gamle »species« havde nævneværdig del i denne store forøgelse. Den

skyldtes derimod en ny afgift på import af råsukker på $\frac{1}{2}$ skilling pundet, og netop ved denne tid var raffinaderiet under forhenværende generalguvernør Roepstorffs ledelse i god fremgang efter en periode med fallitter og tvangsauktioner.³⁰ I 1791 importeredes (mindst) 165.000 pund råsukker fra Hamburg og fra 1793 hjemtog fabrikken sine forsyninger direkte fra St. Croix i dens eget skib, en snau på $63\frac{1}{2}$ læster ved navn *Odense Sukker Raffinaderie*. Det drejede sig første år om godt 200.000 pund og året efter knap 168.000 pund. Roepstorff sikrede yderligere sin position som toldvæsenets største enkeltkunde ved efterhånden at importere de nødvendige stenkul fra »første hånd«, dvs. England (Newcastle). Ikke blot fik toldkassen på den måde sine stigende indtægter, men det gav arbejde – og penge – til mange, når sukker- og kulskibene ankrede op ude i fjorden. Af sidstnævnte ankom årligt to eller tre på 90-100 læster med fuld ladning, og for hvert af disse skulle ca. 45 både og 360 vogne hyres for at transportere kullene til byen.

Periodens øvrige fremgang for skibsfarten var af væsentlig mindre betydning for toldintraderne. Byens egen handelsflåde voksede fra 1791 støt og nåede 6 år senere et maksimum på 767 læster fordelt på 33 skibe, men de største af disse gik fortrinsvis på fragtfart mellem Bergen og Vesteuropa eller havne i Middelhavet. Endog USA nåedes i 1798. Da skipper Hans Ludvigsen Schmidt som første odenseaner havde tilbagelagt rejsen over Atlanterhavet var det imidlertid Bergens toldkammer, som fik fornøjelsen af at indkassere afgifterne af hans ladning, som bestod af kaffe og ægte virginiatobak.³¹ Da skibet anløb hjembyen kom det fra Rotterdam med tagsten og 4 poser humle. De fleste af disse fragtskibe kom først hjem ved årets slutning og da fra

Tabel 5.2: Hjemkomne Odenseskibe fra København 1700–99, lasteevne.

Årligt gennemsnit for	Læster
1700–49	44,6
1750–59	124,4
1760–64	188,5
1765–69	258,5
1770–79 ¹	ca. 270
1780–89 ²	ca. 272
1790–99 ²	ca. 255

1. Til dels baseret på lister over indkomne skibe til København.
2. Baseret på lister over udklarerede skibe til Odense fra København.

Kilde: Forfatterens søfartshist. saml.

byer, som i det lokale sejladsmonter forekommer endnu hyppigere end i det anførte eksempel.

Et par af Jessens forgyldte bemærkninger karakteriserer derfor ganske udmærket dette tidsafsnit. I 1787 hed det: »Hollandske eller Rigas farere har ej heller været her i år, men derimod haft en skønne fart på K:havn!« Og om byens skipperne udtalte han sig det følgende år således: »Middelhavet ved de ej her noget af at sige eller hvor det er at finde. En krybehandel forstår de sig bedst på!« Skønt begge dele nok kunne stå til troende da det blev skrevet, var det sidste – om Middelhavet, vel at mærke – få år senere fortid.³²

Toldvæsenet og publikum

Det samme år som Jessen videregav sine syrlige bemærkninger om skipperne, følte han sig foranlediget til at give sin by et generelt skudsmål.³³ Det formuleredes således:

»Når jeg altså siger, at Odense toldsted er et udskud frem for andre toldsteder her i landet; vind og vejrlig, ebbe og flod, snart for meget, snart for lidt, forårsager uordener, hvortil kommer de almindelig her faldende uordentlige mennesker, der angiver deres varer, så at sige den ene i nyet, den anden i næet, den ene førend skipperen har begyndt at losse, den anden mangan gang godset på pakhuset har 3 à 4 uger henligget. ... Skipperen har mangan gang været 3 à 4 og vel flere dage på lossestedet og meldt sig for told- og konsumtionsbetjenten, førend han på toldboden kunne opkomme. En forstyrret købmand skriver sin angivelse 8 à 10 dage førend han godset virkelig erholder; hvad kan en tolder eller kontrollør derfor gøre, når disse mennesker er så uordentlige i toldvæsenet?

Jeg for min person (ved Gud) har altid i embedsager været en stor fjende af uordener. Men den samme Gud ved, jeg har ikke kunnet tvinge det som jeg har og endnu ønsker ...«

Det anspændte forhold til publikum i tolder Jessens tid kan belyses med adskillige eksempler, men et enkelt sammenstød skiller sig særligt ud. I 1786 havde købmændene og skipperne i fællesskab antaget en skibsklararer og givet ham fuldmagt til at skrive deres angivelser og levere disse, toldsedlerne og øvrige papirer på toldboden. Klareren, J.C. Schönberg, meldte sig første gang hos Jessen 7. april i en kommission for skipper Ritz og medbragte foruden angivelsen på den udgående ladning også fuldmagt og beskikkelse, så tolderen ikke kunne være i tvivl om hans identitet. Men efter »på en høflig og anstændig måde« at have bedt Jessen om en toldseddel, blev han afvist med svaret: »Hvad er I? jeg blæser ad Eders dokumenter og jeg meddeler ingen ladeseddel førend skipperen ankommer selv«. Da Schönberg protesterede og henviste til fuldmagten, blev han på det nærmeste smidt ud.³⁴

De paragraffer i toldrullen, som Jessen henholdt sig til, kunne muligvis på nogle punkter give ham medhold, især fordi der ikke dengang var taget højde for den i det

følgende århundrede så velkendte skibsmæglerinstitution. Men selv om han eventuelt havde retten på sin side, var der tale om en helt unødvendig demonstration, som ikke var velegnet til at befordre et gnidningsfrit samarbejde mellem toldvæsenet og byen.

Selv de forbedringer i personalets lønninger, som var gennemført nogle år forinden, blev i Jessens udlægning brugt til at uddybe kløften. I Generaltoldkammeret havde man for at »opmuntre« de statsansatte embedsmænd, der i 1776 blev ansat til at forestå konsumtionsoppebørslen i 11 byer, som ikke kunne bortforpagtes (se næste kapitel), bevilget dem 25 procent til deling af overskuddet i forhold til et forudbestemt minimum. Kort efter forsøgte man sig med en lignende ordning for toldvæsenets personale. Som en tilskyndelse til »flid, påpasselighed og nøjeste opsigt« fik tolderne løfte om 15 og kontrollørerne 10 procent af merindtægten ud over et tilsvarende »annuum«, som i Odense blev fastsat til 1.500 rd. Forløbig gjaldt tilbuddet kun for 1777, og det må dette år have givet Jessen ca. 123 og Hermann 82 rd., men det blev senere gjort permanent, idet dog den samlede uddeling nedsattes til 20% (12 + 8); de sidste 5 procent inddroges til en fond for »nyttige foranstaltninger vedrørende toldvæsenet«. ³⁵ I 1779 blev Jessens løntillæg betydeligt forøget, da han tillige modtog 8% af konsumtionsoverskuddet. Dette år har hans samlede »accidenser« beløbet sig til godt 1.000 rd. – et pænt tilskud til grundlønnen på 106 rd. Til sammenligning har kontrolløren kun haft ca. 250 rd. i tillæg til sin løn på 50.³⁶

Trods glæden over de stærkt forbedrede gager formåede Jessen som nævnt en kende paranoidt at finde en sammenhæng mellem denne reform og købmændenes almindelige handelsmønster. I 1785 var han overbevist

om, at når de havde hjemtaget deres varer (toldfrit) fra København i stedet for at hente dem udenlands – olie fra St. Petersborg, hør og hamp fra Riga eller Memel, osv. – skyldtes det alene »den klare had, avind og misundelse, købmændene her bærer til tolder og kontrollør«. Det hele var nemlig sket af »pur malice« for at toldbetjentene ikke skulle kunne nå at tilvejebringe et overskud, som de selv ville få del i.³⁷

Omvendt kunne en kritik af toldbehandlingen i Jessens tid finde vej til selv byens tandløse presse. I 1780 mente redaktør Iversen nok, at der i byen var handlende, hvis formue, flid og »indsigt i handelsvidenskaberne« kunne »bringe Odense i opkomst«, men en mærkbar vækst stødte på forhindringer. Først og fremmest var der naturligvis den besværlige sejlads og den efterfølgende bådtransport af varerne til land. Men, fortsatte Iversen:³⁸

»Når de handlende efter udstået fare nu endelig modtager deres varer på skibsbroen, skal de lade dem køre op på Odense vejerbod, thi toldbod holdes ikke i Odense som på andre steder, hvor man til bestemt tid om dagen plejer at finde alle told-officianterne for straks at kunne blive ekspederede. Heraf følger nu igen denne ulejlighed, at de dér må lade deres varer aflæsse, og når de siden kan blive ekspederede igen lade spænde for eller leje vogn anden gang for at få varerne hjem. Bruge [dvs. behøver] de imidlertid et eller andet stykke i hast, skal de fra hvers hus især indbyde og ulejlige vedkommende officianter«.

Det meste af denne kritik drejede sig om de fysiske rammer for toldvæsenet, det toldbodsspørgsmål, som vi allerede i kapitlets første afsnit har belyst. Og når Iversen i de sidste linier strejfer problemet uden dog at forklare, hvorfor »toldofficianterne« skulle opsøges flere steder, vidste adskillige læsere besked i forvejen. De kunne dårligt være i stue med hinanden.

Forholdet mellem Jessen og hans kontrollører var vistnok ikke for godt. Med den kongelige konsumtionsbetjent havde han flere sammenstød, og dennes overordnede, konsumtionsinspektørerne, behandlede han med dyb foragt. Som det senere bliver omtalt kunne de ikke enes om at holde fælles

»Kongeligt Told Tegn« i førsteudgaven fra 1781. Tegnene blev i starten kun tildelt visitører og strandbetjente, men siden fik de øvrige told- og konsumtionsbetjente også deres identifikationsmærker, skønt de næppe var nødvendige ret mange steder. Første gang vi i Odense hører om tegnet er ved en episode på fjorden i oktober 1783. Visitør Schmidt var travlt beskæftiget på Ulrich Tornøes skib, da skipper Anders Hansen for udgående kom derover og forlangte påtegning på sin toldseddel. Da visitøren undskyldte sig, at han ikke havde tid til straks at følge med ham, blev skipperen »højroestet, bandede og støjede og brugte adskillige nærgående og grove udtryk imod Schmidt«. Visitøren viste ham da toldtegnet, men Anders Hansen sagde blot, »at han havde al respekt for tegnet, men ikke for Schmidts person«. Det kostede ham en bøde på 50 rigsdaler. (Toldmuseet).

Odenses toldstempler, aftryk fra Christian VII's tid. Så flittigt brugt, at tolder Jessen i sin karakteristiske stil i 1777 beklagede sig over, at »såvel toldstemplet som jeg, hver på sin måde, (har) lidt og taget skade. Det første (er) nemlig ved den langvarige påslående stempling blevet så brøstfældigt, at dens overdel, knappen, ved smeden i min overværelse er blevet tilsvæjset«. »Mig belangende lider jeg på adskillige måder«, fortsatte han, nemlig ved, at købmændene sender »deres grove gårdskarle, nævise piger og ryggesløse overgivne skomagerdreng, på gangen 10, 20 à 30 på halsen, med påstand straks og enten det er i tide eller i utide, enten det er dag eller nat, med mange grove ord begærer at expideres«. (Fotos efter originaler i Rigsarkivet).

lokale til de to afgiftskasser, og spændingerne kulminerede i 1782, da inspektør Kock tog sit eget liv.³⁹ Ude i Stige skændtes visitør Schmidt bravt med sin nye kollega, som kom dertil i 1779. Det var konsumtionsbetjent Christian Böcken, som på vegne af dette væsen fik til opgave at forrette stort set det samme som Schmidt. De skulle begge forsegle skibene, kopiere toldsedlerne og være til stede ved inkvirering, og allerede derved kunne konflikter opstå. Desuden var Schmidt svært misundelig over, at Böcken foruden sin løn på 104 rd. årligt fik et tillæg på 26 rd. til at lønne en »røjert« til at føre den båd, som han straks og yderst generøst fik stillet til rådighed.⁴⁰

På et punkt kunne hele det øvrige personale dog finde sammen: i en stærk fordømmelse af Schmidts person! Laub havde i sin tid anvendt udtryk som »gemen og nedrig knægt«, »et komplet skarn« og »udyr« om ham, og under Jessen blev gloserne selvsagt

ikke mildere. Kritikken spændte fra harceleren over, at visitøren allerede fra starten havde anskaffet sig et kongeligt splitflag til sin jolle – det fandt man ikke passende – til den evigt tilbagevendende mistanke om manglende pålidelighed. Under en temmelig fugtig sammenkomst i Stige, hvor både Jessen og kontrollør Hansen havde været til stede, havde skipper Rastrup engang meget vittigt kaldt Schmidt for »en stor General Kongens Tyv«, men beskyldningen måtte han i fuld offentlighed lade kalde tilbage. Det lykkedes aldrig at bevise, at visitøren modtog bestikkelse eller skulle have haft et belastende kendskab til indsmuglinger. Kun sejlede han unægtelig tæt op mod vinden, da han i 1779 over for Generaltoldkammeret besværede sig over Böckens ansættelse således:⁴¹

»Jeg tror ikke at det høje kollegium kan have føje til at have mig mistænkt for at begå noget ulovligt, da det er alt for bekendt, hvorledes jeg såvel i ondt som godt vejr pløjer Odense fjord for at efterleve høje ordres., og havde jeg været for interesse, havde det måske været bedre for mig, da jeg har ondt ved at få det kære brød til kone og børn«.

At vi ikke er i stand til at påvise egentlig korruption, når det drejer sig om opsynet med de varer, som førtes i land, betyder dog ikke, at personalet helt kan frikendes for enhver form for bestikkelighed. Meget tyder på, at det lod sig gøre at få betjentene til at skynde sig knap så langsomt, når der kom penge på – eller under – bordet. I Jessens tid var det endda formaliseret så vidt, at det var kutyme, at købmændene betalte et gebyr før kontrolløren tog ud for at inkvirere. Disse såkaldte transportpenge, som savnede enhver lovhjæmmel, udgjorde ca. 70 rd. årligt i 1770erne og fordeltes mellem tolder og kontrollør. Ordningen blev afsløret af Schmidt, der var utilfreds med ikke at

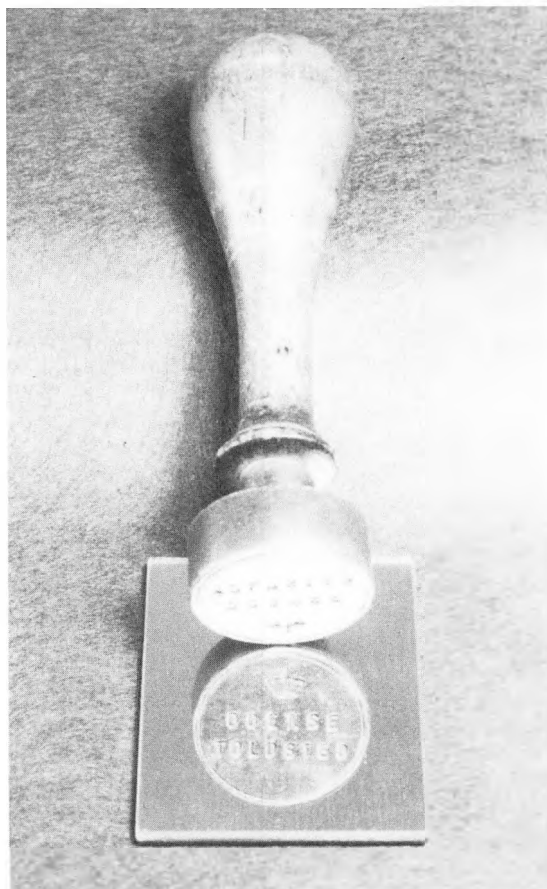
få del i bestikkelsen, men den blev alligevel godkendt af Generaltoldkammeret i 1776. Til gengæld måtte toldbetjentene senere erlægge bompenge ved »det røde hus« ligesom alle andre.

Spændingerne dæmpedes en smule i Schmidts sidste år, men om årsagerne kan vi kun gætte. Lettelsen var imidlertid stor, da man i Generaltoldkammeret modtog efterretningen om hans død den 11. april 1789 og skred til udnævnelsen af hans afløser. Blandt ansøgningerne, der indkom fra såvel Schmidts søn som en anden og endnu større kapacitet, skipper Ritz, valgte man én fra toldbetjent i Trondhjem, Søren Sørensen Rohde (ca.1749-1811). Den har rimeligvis bevidnet det samme, som Generaltoldkammerets journaler fra de følgende år gør: han havde ingen videre skrivefærdighed!⁴²

Undervejs mod en udflytning

I centraladministrationen tog man normalt ikke stilling til konflikterne, som indberettes fra de lokale toldkamre. Typisk for den undvigende holdning er kommentaren til en klage fra Jessen (over konsumtionsbetjenten) i 1782: »Henlægges, da ventelig alt vil jævne sig, da en ny inspektør er beskikket«. ⁴³ Derimod savnede man ikke ganske blik for hvad man kaldte for Odense toldsteds »upassende situation«.

Hvornår planen fandt sin endelige form vides ikke bestemt. Men i januar 1783 brugte embedsmændene i Generaltoldkammeret den som middel til at afværge, at en ansøgning fra Jessen blev imødekommet af kongen. Den gamle tolder havde ønsket at få sin kommende svigersøn, cand. jur. Jacob Engelsted, udpeget som sin efterfølger, og for at få sagen forestillet havde konferensråd Hübner – Jessens stedsøn – over-

En nyere tids stempler var nok så holdbare som Jessens, men præget er langt fra så smukt som dengang. Det her fotograferede – med tak til Breum for lån af hendes spejl – opbevares på Odense toldkammer.

talt arveprins Frederik til at give ansøgningen sin anbefaling. Generaltoldkammeret, som benyttede anledningen til at kalde Engelsted »en student« og Jessen »en gammel uvirksom mand«, tilkendegav nu, at man ved forefaldende vakance ville foreslå toldstedet udflyttet til Stige ved fjordens indløb, hvor »den egentlige losse- og ladeplads ikke er ham [den nye tolder] så langt fraliggende«. Og da konsumtionsoppebørslen i så

Jess Hansen (ca.1732-1811) *Jess Hansen havde i nogle år ernæret sig som købmand i Korsør, da han i 1765 udnævntes til kontrollør i Bogense. 3. juni 1766 forflyttedes han til Odense, hvor han tiltrådte 7. juli. Han var ligesom tolderen, Laub, værdsat af embedsmændene i Generaltoldkammeret og opnåede også selv den forholdsvis sjældne forfremmelse, at avancere fra kontrollør til tolder. Udnævnelsen faldt 18. april 1775 og stedet var Rudkøbing, hvor han blev til sin død 18. november 1811. Om der var tale om vakance og konstituering i tiden mellem hans afrejse og Hermanns tiltrædelse vides ikke.*

Christian Friderich Hermann (ca.1742-1787) *Hermann, hvis baggrund ikke kendes, blev udnævnt til kontrollør i Odense 18. april 1775. De sidste år før sin tidlige død, 26. oktober 1787, var han tillige bogholder ved tugthuset. Indtil efterfølgeren tiltrådte i begyndelsen af 1788 var som kontrollør konstitueret Ole Boesen Starup (ca.1751-1824), som en kort tid havde været købmand efter en tids ansættelse på amtstuen. Han, der var søn af en skoleholder i Allesø, var siden fuldmægtig, i 1793 på konsumtionskontoret og 5 år senere igen på amtstuen. I 1805 blev han kærnerkasserer og fortsatte som sådan til sin død 17. december 1824.*

Johan Hinrich Jantzen (ca.1745-1815) *Jantzen, hvis baggrund ligesom Hermanns ikke kendes, fik sin bestalling som kontrollør i Odense 5. december 1787, men synes først at være tiltrådt i begyndelsen af det nye år. Da han 10. april 1794 konstitueredes som tolder efter Jessens død, ser hans plads ikke ud til at være blevet besat med en anden, men kontrollørfunktionen var da også samtidig under afvikling. 30. april udnævntes han til overtold- og konsumtionsbetjent med bopæl i Skibhusene, hvorfra han flyttede, da opsynet nedlagdes efter kanalens åbning (se side 176). Han døde 10. juli 1815.*

fald ville blive adskilt fra toldertjenesten, kunne efterfølgeren ikke regne med at få så stor en indtægt som Jessen – og det ville være synd for Engelsted. Hertil svarede kongen, at han bifaldt kollegiets tanker om en forandret indretning ved toldstedet, men han ville dog på grund af Jessens »lange og tro tjeneste« lade en ansøgning fra den unge mand »komme i særdeles betragtning«. Engelsted døde dog inden vakancen indtraf.⁴⁴

Allerede samme år måtte Generaltoldkammeret til det igen. Denne gang havde kongen selv dispenseret fra forbudet mod at lade sådanne ansøgninger forestille, for bønnen kom fra biskop Ramus i Odense og gjaldt hans søn, premierløjtnant Christian Ramus. Endnu engang måtte indtægtsnedgangen efter strukturforandringen tjene som undskyldning, men man fornemmer desuden en hvas irettesættelse af kongen – og det vil stadigvæk i praksis sige hans kabinet (Guldberg) – for hans føjelighed i formuleringen, at »når denne nye indretning skete, da ville det være meget ønskeligt, at i Stige ansattes en i toldvæsenet og dets forretninger kyndig og øvet mand, som kunne bringe den i gang efter øjemedet, som er at få toldvæsenet ved så vigtigt et sted på en bedre fod«. Så heller ikke Ramus opnåede mere end et løfte om velvillig modtagelse af hans ansøgning, når tiden var inde. Som det vil fremgå af kapitel 7 lykkedes det faktisk for ham at få stillingen.⁴⁵

På en tilsvarende lidt tilfældig måde gik projektet over i sin næste fase. I begyndelsen af 1788 fik stiftamtmandskontoret i Odense tilsendt genpart af den nye kontrollørs bestalling – Hermann var død i oktober 1787 – og heri kunne fuldmægtig Jens Orten læse, at Johan Hinrich Jantzen var ansat »til at være kontrollør ved Odense toldsted eller hvorhen toldstedet i tiden

måtte blive forlagt«. ⁴⁶ Orten, som netop på auktionen over afdøde købmand Søren Møllers ejendomme havde købt hans hus i Skibhusene for 840 rd., fattede straks sammenhængen og fik kontakt med kammerherre Povl Rosenørn.

Ud over at være arving til og hyppig gæst på Ulriksholm var Rosenørn deputeret i Generaltoldkammeret, og gennem ham sikrede Orten sig en velvillig behandling af et forslag, der gik ud på, at staten købte huset for 2.000 rd., men overlod ham brugsretten indtil udflytningen effektueredes mod en årlig husleje på 40 rd.! I bygningen, som bestod af 22 fag stuehus og en sidelænge på 6 fag, var der foruden 3 lejligheder indrettet »en stor stue og et mindre værelse til fornøjelse for mig selv og andre af byens indvånere«, fortalte Orten, og tilføjede, at denne indretning i det ganske nye hus var årsag til den temmelig høje pris. Han havde egentlig slet ikke lyst til at sælge det, men bøjede sig for det offentliges ønsker, som huset fuldtud tilfredsstillende, da det lå på en stor grund med have og tømmerplads og havde »udsigt over hele Odense fjord«. ⁴⁷

Som forudset gik kongen ind på forslaget, blot med den trods alt mindre væsentlige forskel, at han nu kun afgav bindende købstilsagn, og først når toldstedet skulle flyttes ville Orten få udbetalt sine 2.000 rd. Herefter blev under datoen 7. marts 1789 oprettet en købekontrakt, og godt 5 år senere udstedtes skødet. ⁴⁸ Dermed blev huset Odense toldvæsens første offentligt ejede bygning. Beliggenheden af det forlængst nedrevne hus kendes ikke nøjagtigt, men

bedømt ud fra de foreliggende oplysninger svarede den til nuværende Skibhusvej 428 i Skibhusene.

Vi er hermed tilbage hvor vi startede beskrivelsen af den farverige epoke i toldstedets historie fra tiden efter Lindam. Jess Hansens gamle forslag havde tilsyneladende ikke været kendt af projektets skabere, men indholdet var det samme – om toldbehandlingen skulle ske i Stige eller Skibhusene var ikke afgørende, for bortset fra at Generaltoldkammeret ikke kendte stedernes beliggenhed eller skelnede mellem dem, ville Skibhusene nok også for Hansen have været den bedst egnede placering af byens nye toldkammer. Så ringen var næsten sluttet – men kun næsten.

Jessen, som i 1791 (»førend jeg træder af skuepladsen«) havde tilkendegivet sin uforbeholdne ringeagt for projektet, holdt dampen oppe til 10. april 1794. ⁴⁹ Og da han ved den lejlighed gav plads for yngre kræfter – han var da cirka 90 år gammel og havde været tolder i 51 år, deraf 23 i Odense – var der fremkommet helt nye planer for lokaladministrationen, som umuliggjorde udflytningen. Det som nu tilstræbtes var en fuldstændig sammensmeltning af de to etater, toldvæsenet og det nærtbeslægtede konsumtionsvæsen.

En beskrivelse af denne strukturomlægning forudsætter derfor et nøjere kendskab til konsumtionsvæsenet, dets opgaver og administration i tiden fra konsumtionens indførelse i 1672 til tidspunktet for reformen, den 30. april 1794. Derom handler næste kapitel.

5½ · Toldvæsenet og skibsfarten

Det er allerede påpeget, at toldvæsenets vigtigste arbejdsområde havde med skibsfarten at gøre. Men hidtil har det væsentligst drejet sig om fortoldningen af de varer, som skibene transporterede. Selve transportmidlerne – skibene – bød på andre og ganske mangeartede opgaver, både af oppebørselsmæssig og praktisk art. Her skal de fleste fra tiden indtil ca. 1850 præsenteres, naturligvis med vægten lagt på det for Odense særegne.

I Skibsafgifter

På de mere specielle afgifters område kom den første i 1716. Formålet med »rançonpengene« var en forøget og systematiseret indsamling af midler til løbskøbelse (fransk: rançonnement) af danske og norske søfolk, som var i »tyrkisk« fangenskab, dvs. taget som gidsler af de nordafrikanske sørøvere, der udgjorde et bestandigt faremoment for skibene, så snart de nåede et stykke syd for den engelske kanal. Afgiften bestod af 2 skilling for skipperen og styrmænd og 1 for de øvrige besætningsmedlemmer af hver (slet)daler, de modtog i hyre for rejsen. Provenuet skulle tolderne indsende til en komité for fangernes ransonering. Det fulde beløb fremgår af toldregnskabssekstrakterne.

Kort efter, i 1726, fulgte en afgift på hver rejse, som blev gjort mellem hjembyen og en havn nordvest for Norges sydligste punkt, Lindesnes. På dette forbjerg havde der i mange år ligget et fyr, og til driften af dette skulle skibene efter deres størrelse betale mindst 32 skilling, når de herefterdags passerede det, de såkaldte Lindesnes fyrpenge. Tre fjerdedele af det oppebårne skulle sendes til fyrmesteren 4 gange årligt – det me-

ste af hans tid må være gået med at tælle småpenge – og resten indleveres sammen med toldindtægterne. Det er således kun denne fjerdedel, der er registreret i regnskaberne.

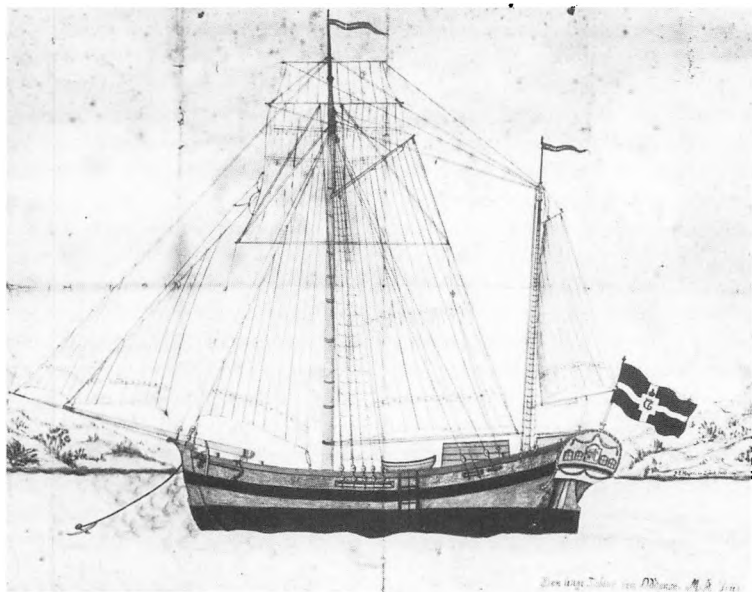
I tabellen over intraderne 1733 (tabel 2.1) er provenuet af begge afgifter opført med 10 rd. og 32 sk. Heraf betalte 62 udgående skipperne 9 rd. og 76 sk. i rançonpenge og 7 skipperne erlagde 56 sk. til staten af fyrpengeindtægterne; til Lindesnes er altså tid efter anden blevet afsendt 1 rd. og 72 sk. Ud fra rançonpengenes størrelse og antallet af skipperne kan den samlede lønsum for Odenses egne søfarende beregnes til ca. 520 rd., og det er ikke meget, når der var omkring 40 søfolk til at deles om pengene. Nogen stor pålidelighed ved beregningen var der altså næppe tale om, skønt lønnen i rede penge vistnok var temmelig lav dengang. Ved århundredets slutning var den for et skib, hvis regnskab er bevaret for et helt år (1794), ialt 220 rd. Skipperen fik 80, styrmanden 48, de to matroser hhv. 40 og 34 og drengen 18 rd.

Ordningen med rançonpenge blev væsentligt udvidet i 1747. Foruden det gamle gebyr, som beholdt sit navn, blev de søfarende nu afkrævet en tillægsafgift af årets første udgående rejse, kaldt »slavekassens lastepenge«. Som navnet antyder blev den lignet på skibene efter størrelsen og desuden rejsemålet. Gik turen til en indenlandsk havn betaltes 8 sk. af hver skibslæst, skibe til Norge og Østersøen betalte 12 sk. etc., og dyrest var Middelhavet med 48 sk. læsten. På rejser her til krævedes desuden »algiersk søpas« à 50 rd. og det dobbelte i rançonpenge, men det var stadig af minimal betydning for vore odenseanere.

Skønt risikoen for at støde på en afrikansk sørøver i danske farvande allerede i 1716 havde været temmelig lille (det kan lyde som en morsomhed, men det var faktisk sket i 1600-tallet), blev alle søfolk altså fortsat afkrævet dette »risikotillæg«, også selvom turen kun gik til Århus. Men med toldrullen af 1768 indskrænktes opkrævningen til de skibe, som virkelig var udsatte for faren, og dette princip opretholdtes indtil rançonpengene afskaffedes 1827 og pastvangen 13 år senere ophævedes.

Derimod var som nævnt fyrpenge allerede fra starten alene pålagt skibe, som gjorde brug af servicen fra Lindesnes fyr. Til trods for at flere andre fyrtårne vejledte de søfarende de følgende år, blev systemet først i 1802 omlagt til en generel fyrafgift, som samtidig blev væsentlig større, fra 2 til 18 sk. pr. læst af skibe med ladning og det halve for ballastede (ledige skibe i indenrigsfart og fartøjer på under 2 læster slap dog helt). Men stadigvæk var det en betingelse, at skibene undervejs passerede et eller flere fyr, så toldkassereren skulle være godt orienteret om, hvor de lå. Desværre for Odenses kasserer blev fyrtårnet på Enebærødde først opført i 1869.

Den tredje egentlige skibsafgift, hvis oppebørsel toldvæsenet fik overdraget, var af helt lokal oprindelse. Det drejede sig om lodspen- gene eller, som de senere kaldtes, vidpengene. En organiseret lodstjeneste havde stået til rådighed for de sejlene i Odense fjord siden 1756, da kongen ved en resolution af 24. november tillod en forhenværende skipper, at han mod at opsætte og vedligeholde sømærkerne – tillige skibhusmandens pligt – måtte oppebære 2 skilling af hver læst for

Hukkert-galeasen Den unge Tobias af Odense på 31½ læster var som tolederen oplyser i skibslisten bygget i Flensborg 1766. Den blev købt i Århus i 1773 af skipper Mads Friis og solgtes til Bergen i 1802 efter flere års langvarige fragtsejladser på Vesteuropa. Skibsportrættet, som er et af de tidligst kendte herhjemme, blev tegnet i Lübeck i maj 1789 af G.E. Meyer. (Foto efter original på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg).

hver rejse »af de samme fjord passerende skibe, være sig såvel byens egne som fremmede og udenbys«. Men det var op til ham selv at krads pengene ind, og det kunne sikkert volde besvær hos nogle af dem, der kendte fjorden lige så godt som han.

I 1782 var en ny lods imidlertid tiltrådt, og ligesom den forrige i øvrigt en skipper, som havde mistet sit fartøj ved forlis. Denne mand, Peder Nisted, havde flere gange forsøgt at få tolder Jessen til at overtage opkrævningen for ham, men det havde Jessen nægtet, og heller ikke i Generaltoldkammeret kunne han finde støtte. Nisted forelagde derpå sagen for Danske Kancelli, og her indså man det rimelige i ordningen, som jo heller ikke kunne være nogen stor arbejdsbyrde for tolderen. 8. oktober 1785 fik Jessen da gennem det desavouerede general-toldkammer ordre om at oppebære videpengene mod til gengæld at beholde 4 procent for besværet. Provenuet er ikke medregnet i toldind-

tægterne, men fra 1798 er det dog oplyst i ekstrakterne. Det beløb sig da til godt 52 rd., hvoraf toldkassereren modtog de to.

Fra 1796 voksede antallet og størrelsen af skibsafgifter hastigt. Dette år tilkom en »ekstraordinær« afgift af skibsfragter (ophævet 1821) på 32-80 sk. læsten for skibe over 10 læster på fragtrejser på europæiske og oversøiske havne. Det må have været overmåde besværligt at holde rede på de skibe, som nu i stadigt større tal deltog i den indbringende fragtfart, og korrespondancen mellem lokal- og centraladministrationen, konsulerne i de fremmede havne og skippere og redere har været omfattende. I nogle få år omkring århundredskiftet kunne skibene være borte i meget lange tider, for eksempel udklærede skipper Brylle fra Stige i begyndelsen af 1799 og kom først hjem igen i september 1802. I de godt 3½ år havde han været på stadig fart mellem Bergen og København i nord og Lissabon, Malaga og Livorno i syd. Hans skib

(galeasen *Frue Anne Cathrine Holm*) på 32 læster indbragte toldkassen et stort, men ukendt beløb i disse år, og det var ikke det eneste. Sammenlagt tegnede skibsafgifterne sig for 700-1.000 rd. årligt (10-15% af alle indtægter), indtil den internationale fragtfart med Danmarks inddragelse i krigen i 1807 blev fejtet bort.

I disse sidste tal er endelig den største og i de følgende generationer helt dominerende skibsafgift ikke medtaget. Det var kanalpengene, som fra 1804 skulle bekoste anlægget af Odenses nye havn, der nu var så vidt afsluttet, at skibene kunne nå helt ind til bassinet, hvis de ikke var for store eller kanalen spærret ved et uheld. Vi kommer i kapitel 7 nærmere ind på beregningen af denne afgift og dens provenu.

Det sidste gebyr, som skal berøres i denne afdeling, er karantæneafgiften. Den indførtes i 1805 og omfattede alle ankomne skibe fra havne uden for Kattegat (fra 1814 dog også norske havne inden for dette). Betalingen udgjorde ½ eller 1 rd. pr. ombordværende person (inkl. passagerer) afhængig af afsejlingshavnens beliggenhed og skulle finansiere arbejdet i de sundhedskommissioner, som forsøgte at forhindre at skibene

bragte smitte fra epidemiramte byer til Danmark. Efter forordningen herom pålagdes toldvæsenet dels at føre bøger over ankomne fartøjer og dels at aflægge regnskab for provenuet, men i praksis fik Odense toldvæsen ikke i første omgang noget med opkrævningen at gøre efter de første par år, hvor i øvrigt kun få afgiftspligtige skibe indkom. Da skibsfarten på udlandet kom i gang igen efter 1814 og antallet af skibe i denne kategori steg til omkring 100 årligt (indtil 1847), var hele arbejdet overtaget af havnefogden. I toldregnskaberne figurerer indtægten ikke.

II Praktiske opgaver

Mindre gebyrer forefaldt også ved nogle af de opgaver, som er rubriceret under denne overskrift, men i forhold til arbejdets karakter var de oftest af ringe betydning. Den første og væsentligste er vel skibsmålingen.

Nogen fast praksis med hensyn til bestemmelsen af skibenes størrelse synes ikke at have påhvilet Odenses toldere indtil skibsmålingsforordningen af 1726 udkom. Efter en nybygning i 1711 – det drejede sig om Chr. Hamans krejert *Fortuna* – begav tolder Jacob Mortensen sig i 1712 ud på fjorden for at vurdere, hvad den kunne ansættes til, og fandt på en eller anden måde frem til tallet 16 læster. Fire år senere taksedes den af 4 skibskyndige til hele 24 læster, og da den kort efter anløb København, blev den af den professionelle skibsmåler her ansat til 21 læster (som vi for nemheds skyld fortsat kalder enheden, skønt det officielle navn er »kommerce-læster«). Når den i 2. kapitel omtalte sjattedelsmoderation tages i betragtning var skibets virkelige størrelse knap 25 læster, og da vi kender hovedmålene kan vi selv regne efter. Jacob Mortensen havde altså skudt temmelig meget ved siden af.

I 1726 fik han imidlertid et bedre grundlag for det arbejde, som nu blev pålagt ham og en magistratsperson (f. eks. rådmand Jacob Mortensen!) som kontrollant. Midlerne var dels en instruktion, som nøje beskrev hvorledes målingen skulle foretages og læstetallet udregnes, og dels en samling redskaber, som han selv måtte lade forfærdige. Ifølge et notat i toldregnskabet for 1729 skete dette også straks, og da var der heldigvis blevet målt så mange skibe, at hans udlæg for redskaberne var blevet betalt. Remedierne bestod af nogle længere og kortere målestænger (senere suppleret med »en snor, oprullet på en trætrisse«, nævnt i en fortegnelse fra 1800, som tillige omtaler 3 målestokke af 10 fods længde og én på 4 fod), og desuden 11 brændejern. Det var tallene fra 0 til 8 – nitallet kunne undværes, for her kunne man bruge sekstallet »på hovedet« – tallet $\frac{1}{2}$ og det kongelige monogram med kronen. I 1803 tilkom et brændejern med mærket »Dansk Eiendom« i anledning af den nedenfor omtalte plakat, og i 1838 fulgte tallene $\frac{1}{4}$ og $\frac{3}{4}$. De viste mærker er alle tegnet efter jern, som har tilhørt Odense toldvæsen, men som nu er i Odense Bys Museer (Møntergården).

Om selve det besværlige målearbejde og den ikke mindre problematiske påbrænding (på bjælken ved stormasten) af tallene og monogrammet har vi ikke bevaret oplysninger af nogen art, og hvad den komplicerede udregning af størrelsen angår, er kilderne indtil 1830 lige så tavse. Men intet tyder på, at det har oversteget toldernes formåen, og i hele perioden 1726-94 ser det endda ud til, at de vidste nogenlunde god besked med den hemmelige moderation. Af 35 forretninger, hvor vi ud over tolderens resultat kender skibsmålerens i København, er der fuld overensstemmelse i 15 tilfælde, i 14 blev københavnermålet

en smule større og kun i 6 tilfælde blev målet nedsat efter ankomsten til den by, der ene af alle måtte tildele skibene moderationen. Det samlede resultat blev, at de 35 skibe målt til 581 $\frac{1}{2}$ læster i Odense og 605 læster eller 4 procent mere i København.

Helt anderledes forholdt det sig tilsyneladende for toldkasserer von Scholten, som under den nye personalestruktur forestod arbejdet sammen med inspektør Krag. Kort efter hans tiltræden i 1803 udkom en plakat, hvorefter alle danske skibe skulle forsynes med nyt målebrev (dokumentet, som attesterede dets størrelse) og desuden det omtalte mærke. Begrundelsen var naturligvis, at man med de truende udsigter til krig og deraf følgende fare for skibsfarten – derunder for fusk med nationalitetsangivelserne – ville have styr på den danske handelsflåde. Hertil bidrog også et forbud mod at give noget skib nyt navn. Von Scholten gik altså straks efter offentliggørelsen 9. november i gang med at ommåle skibene, men opdagede til sin forbløffelse, at ikke så snart var de ankommet til hovedstaden før de fik hans tal på storbjælken afhugget og nogle nye indbrændt.

»Det kongelige Generaltoldkammer ville billige min æresfølelse ... når jeg gør følgende underdanige forespørgsel«, skrev han straks, og spørgsmålet var: »Hvorledes det kan være, at fartøjer såvel fra dette som alle øvrige toldsteder erholder nedsættelse i deres ansatte læstedrægtighed af generalskibsmåleren i København, da dog inspektøren og kassereren er givet instruks fra bemeldte skibsmåler, hvorefter fartøjernes mål og udregning nøjagtig er sket«. Som et eksempel anførte han, at et skib som han havde ansat til 15 læster, var blevet nedsat til 12 $\frac{1}{2}$, altså nøjagtig fem sjattedele.

Hvor uvidende han i virkeligheden var får stå hen. Men allerede et

par måneder forinden kunne han i den lokale avis have læst følgende notits: »Ved den efter kongelig befaling skete eftermåling af alle skibe og både med påbrænding *Dansk Ejendom*, er skibene her tilhobe næsten blevne af 2 læsters større drægtighed i deres målebrev end de tilforn har haft eller får ved måling i København. Denne forskellighed skal have sin grund deri: at kassereren her beregner drægtigheden efter sin instruks, men general-skibsmåleren fradrager $\frac{1}{6}$ for kahyt, skorsten, kabeltov etc., hvilken tilladelse kassereren ikke har«. Det var en forklaring, som uden at være helt korrekt kom tæt på, og den var i hvert fald mere oplysende end Generaltoldkammerets svar, at von Scholten fortsat skulle holde sig sin instruks efterrettelig. Det ville i øvrigt ikke have undret, om særligt mange skibe gik til København dette år, men det var faktisk ikke tilfældet.

Ommålinger af skibe var det med denne undtagelse op til tolderens eget forgodtbefindende at foretage. Besværet har tilsyneladende afholdt dem fra at gøre det for ofte for at øge indtægterne, og arbejdet blev kun iværksat, når ombygninger havde fundet sted eller mistanke om fejl i målebrevens angivelser var vakt. Hvortil naturligvis kom, at det skulle ske før nybygninger kom i fart, og det var ikke helt få i distriktet i tidens løb. I 1816 blev en periodisk ommåling påbudt (hvert ottende år for skibe af fyr og hvert tiende for dem af eg), og igen afslørede oden-seanerne deres uvidenhed om moderationen, eller, om man vil, deres påpasselighed med at efterkomme deres ordrer. Inden næste ommå-

ling blev den efterhånden ret uholdbare situation dog skaffet af vejen med moderationens bortfald i 1825.

Fem år senere fulgte en mere kompliceret målemetode, og her viser toldregnskaberne, at personalet havde stort besvær med at beregne den korrekte lasteevne. I et enkelt tilfælde havde en jagt fra Odense i knap 4 år sejlet med et målebrev lydende på $9\frac{1}{2}$ læster hvor den korrekt udregnet kun málte $8\frac{1}{2}$, og skipperen fik da refunderet knap 37 rbd. for de havneafgifter, han i mellemtiden havde erlagt med for store beløb. Betydningen af disse ca. 10 daler årligt fremgår af, at skibets optjening eller overskud på driftsregnskabet var omkring 60 rbd. i 1830 – rederne fik med andre ord øget deres indtægter ved skibets virksomhed med godt 15 procent.

Fremkomsten af den nye og vanskelige instruktion skyldtes det forøgede krav om nøjagtighed, som bl. a. moderationens bortfald havde forstærket, og den snævre margen for skibsfarterhvervets indtjenings-evne i disse år belyser nødvendigheden heraf. Tilvæksten af brændejern i 1838 er et andet eksempel på vigtigheden af at kende skibenes virkelige størrelse, og det er karakteristisk, at fjerdedelene fortrinsvis brugtes om bord på de mindre, som var mest følsomme for afgifter, der baseredes på læstetallet. En helt tidssvarende præcision opnåedes dog først, da det engelske system med registertons blev indført i 1867. I første omgang blev et fartøj på f. eks. $5\frac{1}{4}$ læster administrativt »ommålt« til $10\frac{1}{2}$ tons – tallet fordobledes altså blot – men når det så endelig blev rigtigt målt kunne lasteev-

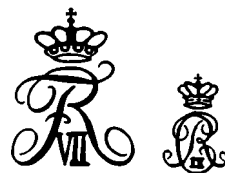
Odense toldkammers brændejern, nu i Møntergården. De ser ud til at være samtidige og altså yngre end 1838, undtagen jernene med kongernes monogrammer, som naturligvis er fra henholdsvis 1848-63 og 1863-1906. Efter indbrænding præsenterede tallene og tegnene sig som vist nedenfor, gengivet i ca. $\frac{1}{6}$ størrelse.

nen blive yderligere præciseret til 10,34 tons!

En anden hovedopgave af praktisk art, som påhvilede toldvæsenet i forbindelse med skibsfarten, var registrering af toldstedets skibe. Allerede i 1683 havde tolderne fået pålæg om at udarbejde lister over fartøjerne, som »på hvert sted hjemmehører og hvor drægtige de er«, og med årene øgedes kravene om oplysninger. Bedst er listerne for Odenses vedkommende efter 1798, hvor de fleste relevante oplysninger efter en generel opsang til de forsømmelige embedsmænd blev med-

123456780 $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{4}$ $\frac{3}{4}$

DANSK
EIENDOM

taget, men også tidligere foreligger gode lister. Den viste fra 1790 er smukt udarbejdet af Jessen og mangler kun skibstypen for at være helt perfekt – dog glemte han to af sukkerraffinaderiets skibe, *Pusseline* på 25½ læster og den nyligt indkøbte *snau*, som han endnu ikke havde hørt om. Desuden undlod han en båd på 3 læster, så det samlede antal var i virkeligheden 27 fartøjer med en lasteevne på 591 læster. Vi har

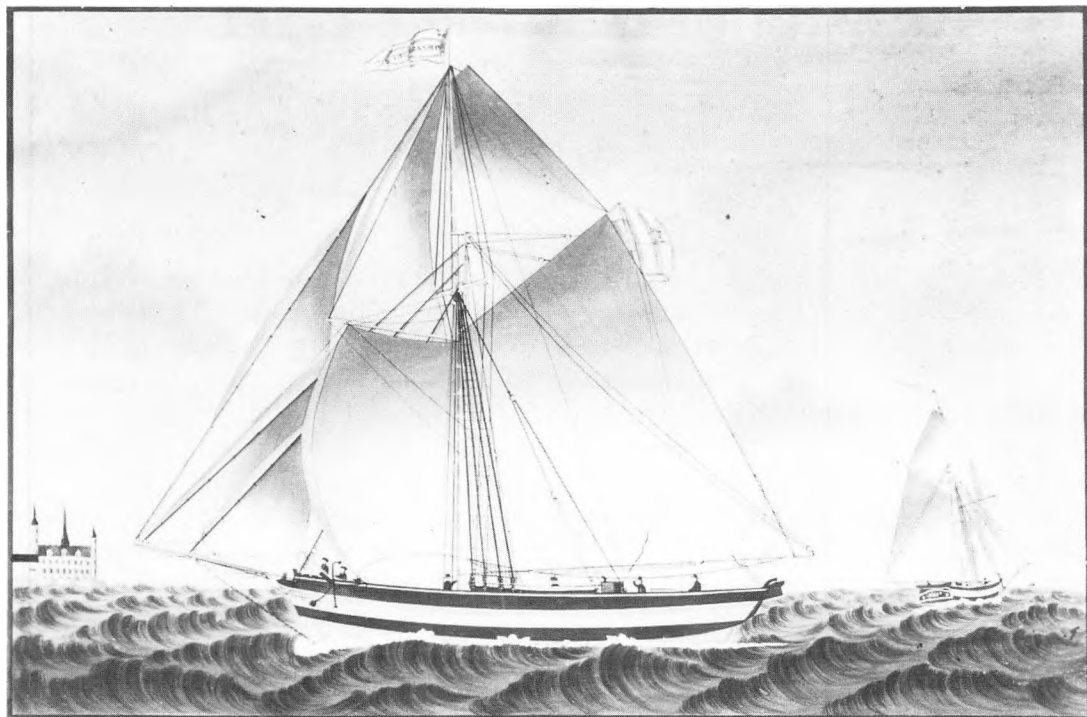
med få undtagelser lister fra årene efter 1773, men det er muligt at rekonstruere de manglende helt tilbage til 1690.

Skibsregistrering i moderne forstand var der dog ikke tale om. Det kunne undertiden være svært at se formålet med de forlangte oplysninger, for en interesse for det enkelte skib hørte fremtiden til. I første omgang havde man fået sit behov dækket med toldstedets samlede be-

Liste over (de fleste af) Odenses skibe i 1790. Alle rubrikker er udfyldt, og så dem for byggested og -år. Men ikke altid korrekt – det fjerde skib, galeasen *Johanna Kirstina*, er f. eks. ikke bygget i Odense 1781, men i Fåborg i 1746! (Rigsarkivet). På næste side ses Skibsværftet, der var hjemmehørende i Odense 1844-81. Den var bygget i Nyborg i 1840 på et tidspunkt, hvor sluppen endnu var en yndet skibstype. (Handels- og Søfartsmuseet).

Tabell over de i Odense Kiøbskøed hjemmehørende Fahrkøyer for Aar 1790

Mandskabet		Skibets Navne		År		Byggested	
Antal	Navne	Navne	Navne	År	Byggested	År	Byggested
1	Niels Christensen	Niels Christensen	Niels Christensen	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Jens N. N. N.	Jens N. N. N.	Jens N. N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Kristen N. N.	Kristen N. N.	Kristen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Peter N. N.	Peter N. N.	Peter N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Nyders Fodeberg	Nyders Fodeberg	Nyders Fodeberg	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Mentzel Sornø	Mentzel Sornø	Mentzel Sornø	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Mads Fyrdren	Mads Fyrdren	Mads Fyrdren	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	August Jørgensen	August Jørgensen	August Jørgensen	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.	Anders N. N.	Anders N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Christen N. N.	Christen N. N.	Christen N. N.	1781	Bjerg	1781	Bjerg
1	Anders N. N.						

Sluppen Skibsvarflet // Odense Sluppen H. E. Nielsen 1873.

stand, hvad enten hensigten var at kunne foretage et skøn over lasteevenen eller antallet af søfolk, som i givet fald stod til rådighed for marinen. Bygningsoplysningerne havde f. eks. ingen praktisk betydning før end man i 1776-81 og igen fra 1796 indførte en »tilkøbsafgift« af fremmede skibe, som skulle beskytte det indenlandske skibsbyggeri, altså en indirekte erhvervsstøtteordning. Og sammensætningen af rederiet, som desværre sjældent er oplyst så komplet som i 1790, havde man overhovedet intet at bruge til!

En beskeden optakt til registrering af provinsflåden på skibsniveau blev gjort i 1827 på foranledning af Grosserersocietetet i København. Odense kom med i 1829, da byen på toldkasserer Bourgeois' forslag fik

tildelt kendingsbogstaverne AA og hvert skib et nummer, hvoraf dog kun ni er kendt. Ordningen havde kun ringe betydning, men i den skibsregistrering, som omsider indførtes i toldvæsenets regi i 1867 (se kapitel 9), gik systemet med kendingsbogstaver igen, dog uden sammenknytning af bogstaver og by. Briggen *Peter & Wilhelm* fik som første odenseanske skib mærket HBLM, og kun gennem hovedskibsregistret kunne det afsløres, hvor den for øjeblikket hørte hjemme. Bogstaverne fulgte skibet til det i 1892 blev solgt til Sverige, udslettet af registret og dets papirer afleveret til toldkammeret.

Toldvæsenets pligt til at holde rede på byens skibe og hvor de befandt sig, gjaldt også besætnings-

medlemmerne. Som nævnt var dette af stor vigtighed for marinen (admiralitetet) og i de mange forordninger om søfolks »enrollering«, dvs. optagelse i sø(lægds)rullen, fik tolderne altid pålæg om at medvirke til at forhindre, at mandskabet »sivede«. Det betød i praksis, at de skulle attestere skipperens folkeliste eller fortegnelse over sit mandskab. Havde en enrolleringsofficer bopæl i byen slap tolderen dog for besværet, og det var i Odense tilfældet f. eks. fra 1773 til 1800. Efterfølgeren bosatte sig i Svendborg, så oven i alle de øvrige beskrevne opgaver fik vort toldvæsen ved denne lejlighed nye byrder. Krag og Vogt kunne med god grund misunde deres forgænger, hvis »arbejdspres« vi beskrev i afsnit 2½.

6 · Konsumtionen 1672-1794

Konsumtionens sammensætning

Tolden, som har været i centrum i det foregående, har ikke behøvet nærmere definition – den kendes endnu, omend dens betydning som ren varetold i dag er forsvindende. Konsumtionen er derimod en fortidig afgift uden nutidigt sidestykke. Og dog. På adskillige punkter tåler den sammenligning med vore dages moms: den skulle skaffe staten et provenu af forbruget såvel som af de serviceydelser, det lod sig gøre for datiden at opfange med dens væsentligt færre kontrolmuligheder.

Den blev som omtalt i kapitel 1 i sin vedblivende form indført ved en forordning af 22. november 1671 og trådte i kraft 1. januar 1672. En række justeringer fra de nærmest følgende år og bestemmelserne om de fire species mv. i 1688 sammenarbejdedes i konsumtionsforordningen af 31. december 1700, som kom til at gælde helt frem til 1778, hvor den afløstes af forordningen af 15. oktober dette år. Denne sidste var endelig gyldig indtil told- og konsumtionsbestemmelserne forenedes i toldloven af 1. februar 1797. Et enkelt af de i det følgende omtalte elementer var da forsvundet, men i hovedparten af de her omhandlede 122 år var afgiftssystemet uforandret.¹

Mest markant og oftest erindret af eftertiden var *port-* eller *indførselskonsumtionen*. Den bestod i en afgift af levnedsmidler (såvel til mennesker som til dyr) og andre varer, f. eks. brændsel, som indførtes til

købstæderne, og med henblik på kontrollen af denne indførsel var alle indfartsveje til byen spærret af porte. Tæt op til disse lå konsumtionsboderne, hvor konsumtionsbetjentene holdt til, og her måtte alle med ærinde i købstaden gøre holdt og angive – mere eller mindre frivilligt – hvad de førte med sig. Afgiften af de varer, som var opført i den gældende tarif, skulle betales før porten blev åbnet, mens de, der ikke var nævnt i rullen, slap frit igennem. Det bemærkes, at de (få?) odenseanere, som selv foretog deres indkøb på landet, svarede afgiften direkte til betjentene, mens flertallet erlagde den til de torvehandlende, som således i første omgang havde »lagt ud« for forbrugerne i købstaden. Om de beregnede sig en lille avance på dette udlæg vides ikke.

Også levende kvæg, svin og fjerkræ, som førtes til byen for at blive slagtet, var afgiftsbelagt. For at undgå, at de husholdninger som forsynede sig selv i så henseende slap fri, blev byens slagtere pålagt en afgift – *slagtepenge* – af alle slagtninger, altså også af de dyr, som var opfødt i byejendommenes stalde. Derimod slap husejere med egen have for afgift af det, de selv dyrkede. Her var ingen kontrol mulig, men heller ikke opsynet med slagtninger kan have været let. Det har sandsynligvis især været hensynet til disse, som begrundede, at der altid var ansat et par »gadebetjente« foruden personalet i portene.

Formalingskonsumtionen var en fortsættelse af den gamle accise (se kapitel 1). Alt

korn, som førtes til mølle, blev beskattet, men satserne var gradueret efter produktets anvendelse. Højest var i almindelighed taksten for korn til brændevinsbrænding eller ølbrygning, mens korn, som skulle formales til mel og gryn, slap billigere. Ligeledes var malepengene afstemt efter kornsorterne med hvede som dyreste og havre som billigste sort. Vi skal senere komme nærmere ind på det ret udviklede kontrolsystem vedrørende denne afgift.

Med disse elementer er den finansielt set tungestvejende del af konsumtionen præ-senteret (jf. nedenfor). Men der var mange andre afgifter i pakken. *Græspengene* betales af de borgere, som havde husdyr på græs på byens marker. *Kopulations-* eller *vielsepenge* var en art afgift på den service, som præsterne ydede, når de forrettede en vielse. Den var afstemt efter brudeparrets (eller rettere gommens) sociale position og var for de bedst stillede ganske betydelig. Højest var »rangspersoner« takseret – 50 rd. efter tariffen af 1700 – mens f. eks. arbejdere slap med 1 rd. Et andet erhverv udover slagteres og præsters, hvis tjenesteydelser beskattedes, var vognmændenes. De betalte de såkaldte *milepenge* af deres (udenbys) transporter af personer eller varer.

En afgift, som mere ligner person- end forbrugsbeskatning, var *folkeskatten*. Den betales af personer, som stod i tjenesteforhold til andre, ikke blot almindelige tjenestefolk (hvis afgift vel oftest blev udredt af arbejdsgiverne) men også kongelige betjente. Hvorfor disse egentlig skulle særbeskattes, er ikke klart. For det almindelige »tyendes« vedkommende var begrundelsen måske, at de som havde råd til at holde tjenestefolk kunne bløde bedre, men i almindelighed indtog vel også tjenestefolk fast og flydende føde, så større husholdninger var i forvejen ramt på personalet.

En gruppe, som indtog en reel særstilling, var de mennesker, der boede uden for byens porte men dog på købstadsgrund. Da de ikke passerede byporten når de hentede varer på landet (eller ved havnen), kunne deres forbrug ikke kontrolleres. I stedet aftales – *akkorderedes* – et erstatningsbeløb for hver husstand, som de to gange årligt betalte til konsumtionskassen, også efter at den ikke mere bestyredes af private forpagtere. Enkelte socialt velplacerede familier inden for portene kunne i øvrigt dengang opnå en lignende ordning, hvad der næppe har været til fordel for indtægterne. Men da standspersoner (med undtagelse af grever og baroner) ikke var fritaget for konsumtion, har nogle af forpagterne måske følt, at denne klasse burde behandles en anelse mere lempeligt end den gemene hob.

Konsumtionen var altså i alt væsentligt en afgift på forbruget og på visse arter af tjenesteydelser. Bortset fra møllerifaget var derimod produktionen friholdt (i hvert fald for så vidt som forbrugsskatterne ikke indregnedes i producenternes omkostninger). I teorien havde det vel været muligt at beskatte varer, f. eks. håndværkernes frembringelser, når disse førtes *ud* gennem portene, men noget sådant blev aldrig overvejet. Tværtimod opnåede de fynske producenter i 1743 fritagelse for milepenge, når de transporterede deres varer til stranden eller til andre byer med salg for øje.²

Desuden hvilede den her behandlede afgift alene på købstædernes beboere. Det store flertal af landets indbyggere – landbefolkningen – kunne man ikke på samme måde ramme på forbruget. For dem præsenteredes i stedet en anden afgiftsbuket, som fik navn af konsumtions-, familie- og folkeskat. Den skal ikke omtales nærmere her; dels havde den i langt højere grad karakter af personskat og dels fik toldvæsenet

Tabel 6.1: Niels Mules konsumtion 1697.¹

Konsumtionens art	beløb (rd.:sk.)
<i>Portkonsumtion</i>	
3 fjerdinge smør, 65 travet korn, 16 læs hør og 80 læs brænde	3:49
<i>Slagtepenge</i>	
3 køer, 10 får og lam, 8 gæs og 2 svin	5:64
<i>Græspenge</i>	
4 køer, 6 heste og 8 får	2:80
<i>Malepenge</i>	
10 td. rug til mel, 12 td. malt til øl og 2 td. gryn	12:32
<i>Folkeskat</i>	
for 2 tjenestepiger og 1 karl	1:16
I alt	25:49
1. Husstanden bestod af Mule og hans to børn foruden de tre tjenestefolk.	

Kilde: Rigsarkivet, Odense købstadsregnskaber 1698–1700.

aldrig noget at gøre med dens oppebørsel. Indtil 1760 var den bortforpagtet (for Odense amts vedkommende oftest af lokale herredsfogder, dog havde borgmester Laurits Erichsen den i forpagtning 1749-51), og derefter opkrævedes den af amtsforvalteren. Den afskaffedes i 1813 og blev erstattet af øgede jordafgifter (hartkornsskatter).

Hvor hårdt konsumtionen ramte Odenses befolkning – udtrykt ved en til momsens svarende procentsats – er det umuligt præcist at bestemme. Forhindringerne består især i, at satsen rettede sig efter forbrugssammensætningen for den enkelte husstand, og hverken denne eller detailpriserne på mange af varerne kendes nu. Henimod tidspunktet for konsumtionens ophør er vi

bedre stillet (se kapitel 8), men foreløbig må vi lade os nøje med en forsigtig angivelse på typisk mellem 10 og 20 procent.³

De enkelte elementers relative betydning for en enkelt husstand er bevaret i en opstilling fra 1697, som er udfærdiget af rådmænd Niels Mule (1647-1712) og i sammentrængt form gengivet som tabel 6.1. Der er dog ikke tale om en gennemsnitsfamilie; Mule var ikke alene meget velhavende, men også så privilegeret, at konsumtionsforpagterne i 1707 fuldstændig friholdt ham for afgiften!⁴ Også konsumtionens størrelse demonstrerer hans særstilling: så meget havde de færreste råd til at betale. Alligevel er der enkeltheder i regnskabet, som er typiske, især malepengenes forholdsmæssigt store betydning. Malepenge optræder naturligvis ikke – Mule havde egen vogn – og vielsepenge forefaldt ikke. Mule forblev enkemand efter konens død i 1690.

Til trods for, at konsumtionen var bortforpagtet indtil 1778, er de private administratorers regnskaber bevaret for to perioder. Alle andre er kasserede, for de vedkom ingen offentlig myndighed, men netop disse to blev udsat for søgsmål ved retten. Det bevirker naturligvis, at visse enkeltheder deri må tolkes med nogen forsigtighed. Indtægtsfordelingen mellem arterne af konsumtion forekommer dog pålidelig, og når den sammenholdes med oplysninger fra »magistratsperioden« (jf. næste afsnit) og oppebørselsåret 1779, tegner der sig et klart og konsistent billede af udviklingen (tabel 6.2).⁵

Portkonsumtionens og maleværkets dominans er åbenlys. Tilsammen stammede omtrent ni tiendedele af indtægterne fra disse to objekter, idet der i årene, hvor andelen er noget lavere, forefalder flere akkorderede erstatningsbeløb. Men inden for

Tabel 6.2: Indtægtsfordeling af konsumtionen 1698–1779.

Årligt gennemsnit Art	1698–1700		1707–09		1755–60		1779	
	rd.	%	rd.	%	rd.	%	rd.	%
Portkonsumtion ¹	2.292	(36,5)	2.349	(30,8)	4.417	(30,5)	5.292	(22,9)
Maleværket	3.102	(49,5)	3.990	(52,3)	8.635	(59,6)	16.116	(69,8)
Græspenge	80	(1,3)	89	(1,2)	158	(1,1)	109	(0,5)
Vielsespenge	61	(1,0)	59	(0,8)	104	(0,7)	193	(0,8)
Milepenge	249	(4,0)	221	(2,9)	348	(2,4)	326	(1,4)
Folkeskat	175	(2,8)	260	(3,4)	416	(2,9)	341	(1,5)
»Akkorderet«	163	(2,6)	607 ²	(8,0)	273	(1,9)	256	(1,1)
Bøder	–	(0,0)	45	(0,6)	64	(0,4)	33	(0,1)
Andet	147	(2,3)	–	(0,0)	82	(0,5)	429	(1,9)
I alt	6.269	(100,0)	7.620	(100,0)	14.497	(100,0)	23.095	(100,0)

1. Inkl. slagtepenge.   2. Inkl. en del indenbys standspersoner.

Kilde: Se note 5 til dette kapitel.

dette par af hovedindtægtsposter skete en jævn, men konstant forskydning til fordel for formalingsafgiften. Om Odense i den henseende er typisk for hele landet vides ikke, men her var i hvert fald i 1779 malepengene den ubetinget vigtigste indtægt ved konsumtionen.

Oppebørslen indtil 1701

Som allerede omtalt i første kapitel var konsumtionen fra starten indrettet med henblik på at skulle bortforpagtes for en fast årlig afgift. Kun pådrog forordningens vise fædre sig derved den hovedpine, at da ingen kunne vide, hvad den nye afgift ville indbringe, havde man heller ingen baggrund for at vurdere forpagtningsbeløbets størrelse. Hvis den folketælling, som iværksattes i købstæderne i 1672, overhovedet skulle bruges til at anslå forbrugets omfang, kom den i hvert fald for sent til at blive an-

vendt i denne sammenhæng.⁶ I stedet aftalte man for Odenses vedkommende med den hidtidige acciseforpagter, tolder Christen Westesen, at han og borgmester Jens Madsen kunne få kontrakten for et år for 3.000 rd. Hvis indtægterne ikke slog til, måtte de endda nøjes med at svare 2.500 – det er vel overflødig at nævne, at staten med den indrømmelse måtte nøjes med sidstnævnte beløb.⁷

Hvordan man end bar sig ad, fik man i løbet af 1672 fornemmelse for konsumtionens reelle indtægtsniveau, og da man ved årets slutning igen skulle have oppebørslen afsat – atter for et år – var man dels i stand til at udbyde den i fri licitation,⁸ og dels kunne man vurdere om buddene var realistiske. Christen Westesen sikrede sig igen kontrakten, men denne gang måtte han forpligte sig til at svare 5.050 rd. Der er nok ingen tvivl om, at han og Jens Madsen har reddet dem en pæn fortjeneste i 1672.

De følgende års forpagtninger skal ikke særskilt omtales. Kun hovedtrækkene fra årene op til 1701 beskrives; for enkelthedernes vedkommende henvises til tabel 6.3, hvor forpagterne, deres administratorer eller forvaltere og forpagtningsbeløbene er opført.⁹

Frem til 1677 blev forpagtningen udbudt år for år, men da krigen i Skåne krævede stigninger i statsindtægterne, foreslog et lyst hoved at man forsøgte sig med at bortlicitere den for 3 år ad gangen, idet den enkelte forpagter så fik længere tid til rådighed og var mindre udsat for at blive ramt af et enkelt års tilfældige indtægtsnedgang. På lidt længere sigt viste det sig da også at være til fordel for statskassen. Treårsperioden 1687-89 blev dog afbrudt af forordningen af 1688, hvis nye afgiftsobjekter gjorde en

ny auktion nødvendig. Som nævnt i kapitel 2 gav de fire species anledning til en væsentlig stigning i forpagtningsbeløbet, nemlig på hele 33½ procent.

Den landsomfattende toldforpagtning i 1691 gav stødet til et nyt brud i den faste rytme i udliciteringen af konsumtionsindtægterne. Når tolddoppebørslen kunne samles under én hat lå det lige for at forsøge sig med noget lignende for konsumtionen. Edvard Kruse, som endnu ikke var indblandet i toldforpagtningen, blev valgt som den person, der skulle forestå opkrævningen af forbrugsafgifterne. Kontrakten sluttedes 20. oktober 1691 og afgiften, som han bandt sig til at yde, var uændret i forhold til de foregående 3 år. Til gengæld for fastfrysningen af reventerne betingede kongen sig, at pengene skulle betales månedligt forud, således

Tabel 6.3: Konsumtionsforpagtere i Odense 1672–1700.

Periode	Forpagter	Administrator	Beløb (rd.) ¹
1672	Jens Madsen & Chr. Westesen	Christen Westesen	2.500
1673	Christen Westesen	Christen Westesen	5.050
1674	Christen Westesen	Christen Westesen	4.900
1675	Christen Westesen	Christen Westesen	5.000
1676	Christen Westesen	Christen Westesen	5.000
1677	Christen Westesen	Christen Westesen	5.000
1678–80	C. Westesen & J. Christensen	Jens Christensen (Schousboe)	5.060
1681–83	C. Westesen & O. Rasmussen (Juel)	Christen Westesen (?)	5.860
1684–86	C. Westesen & O. Rasmussen (Juel)	Ove Rasmussen (Juel)	5.870
1687–88	C. Westesen & O. Rasmussen (Juel)	Søren Knudsen (?)	5.870
1689–91	Christen Westesen, København	Jens Christensen (Schousboe) (?)	7.840
1692–95	Søren Knudsen / Otto P. Himmelstrup	S. Knudsen / Jørgen Himmelstrup	8.200
1696–97	<i>Konsumtionen suspenderet, afgiften pålignet</i>		1696: 6.800 1697: 6.500
1698–1700	Magistraten »for noget vist«	Jacob C. Møller / Hans Povlsen	6.300

1. Beløbene angiver afgiften til staten. Hertil kommer fra 1674 en refusion på 200 rd. årligt til Gråbrødre hospital for den konsumtion, som denne institution betalte ved tilførsel af varer fra landet.

Kilde: Dokumenter i Rigs- og Landsarkivet; jf. note 9 til dette kapitel.

at statskassen derved opnåede en likviditetsforbedring. Forpagtningssperioden blev aftalt til 4 år.

For lokaladministrationen gav dette imidlertid ikke anledning til større forandringer. Kruse overtog nemlig det statslige system med separate bortforpagtninger, så den eneste forskel blev, at afgiften skulle indbetales til ham og ikke til amtsforvalteren. Magistraten i Odense blev 10. november bedt om at udbyde oppebørslen den 16. i samme måned, hvor han selv ville være til stede i byen.¹⁰ Højstbydende blev købmand Søren Knudsen, hvis bud lød på 8.200 rd. Kruses fortjeneste ved dette arrangement blev altså 360 rd. (se tabel 6.3), hvortil kom indtægterne af de fire species (beregnet til 130 rd., men i virkeligheden en smule større), som forpagteren skulle opkræve uden for forpagtningssummen, indtil oppebørslen som tidligere nævnt blev overflyttet til toldvæsenet 27. august 1692.

Søren Knudsen havde imidlertid været for optimistisk med hensyn til indtægternes størrelse, eller også slog hans evner som administrator ikke til. Da han ikke kunne formå Kruse til at give nedslag i forpagtningssummen, måtte han – vistnok i begyndelsen af 1694 – overgive kontrakten til sin kautionist, krigskommissær Otto Pedersen Himmelstrup, hvis bror Jørgen derved fik lov at prøve kræfter med jobbet som afgiftsopkræver.¹¹ Som allerede omtalt blev han senere en kort tid tolder.

Mens Kruses toldforpagtnings ophør var om ikke velforberedt, så dog forudset, kom afslutningen af hans konsumtionsadministration 31. december 1695 fuldstændig bag på regeringen! Fra flere jyske byer, specielt Ålborg, berettes om, hvordan portene blev holdt åbne fra nytårsdag, fordi ingen havde tænkt på at udnævne nye administratorer.¹² I Odense havde magistraten tilstrækkelig

kulance til at bede Jørgen Himmelstrup og hans betjente om at fortsætte arbejdet indtil Otto kom hjem fra København med nærmere ordrer. Denne meddelte 9. januar pr. brev, at Rentekammeret havde anmodet ham om at fortsætte som administrator på regnskab, men da han dels havde lidt »mærkelig [følelig] stor skade« i de foregående år og dels haft »stor fortræd, møje og besvær« ved oppebørslen, havde han undslået sig for opgaven og havde i stedet foreslået borgmester Jens Christensen. Samtidig tilbød den nyligt afskedigede tolder Jacob Møller sig, og han ville endda gerne administrere konsumtionen for en vis sum.¹³

Imidlertid havde de jyske begivenheder umuliggjort en fortsættelse af systemet i sin hidtidige form, og regeringen måtte derfor gå så vidt som til at suspendere konsumtionen. En erstatning mente man at kunne skaffe sig ved at indføre en personbeskatning, som blev lignet på købstædernes borgere efter husholdningernes størrelse og formueforhold. Ulemperne gav sig straks til kende i form af en strøm af protester over ligningen, hvoraf vi allerede har strejft en, for Niels Mules beregning i 1697 var netop foranlediget af, at han fandt sig uretfærdigt behandlet ved nu at skulle svare 33 rd., hvor han efter den ældre lovgivning ville være sluppet med de i tabel 6.1 anførte 25 rd. og 49 sk. For Odense som helhed fik det den konsekvens, at beløbet som byen skulle udrede – 8.200 rd. som under Kruse – allerede 24. juli 1696 blev reduceret med 1.400 rd. årligt, og for 1697 fulgte en yderligere moderation på 300.

Det talte altså klart til fordel for statskassen, at systemet med de indirekte skatter hurtigst muligt blev genindført. De mindre byer fik lov til at fortsætte med personbeskatningen til 1701, men i de større og deriblandt Odense vendte portkonsumtionen

og de andre afgifter tilbage i 1698. Dog introduceredes i første omgang et system, som mindede om det, der gjaldt under Kruzes toldadministration: købstædernes magistrater fik oppebørslerne overdraget i 3 år mod at svare noget vist og indbetale overskuddet efter fradrag af administrationsomkostningerne. Som omtalt adopteredes denne form senere igen af toldvæsenet, men man noterer sig en markant forskel. I »magistratsperioden« kunne et dårligt år med underskud ikke repareres i et godt.

Den barske bestemmelse ramte Odense i 1700, da indtægterne kun nåede 5.733 rd. imod den afgift på 6.300, magistraten – under tvang – havde måttet binde sig til at svare, og så hjalp det altså ikke, at provenuet de foregående to år havde været bedre, henholdsvis 6.684 og 6.391 rd. Når »driften« indregnes, kostede de 3 år byen over 2.000 rd. i tilskud til det, som borgerne i forvejen havde svaret ved portene og på konsumtionskontoret. Administrator Jacob Møller betalte af egen lomme 95 rd. i 1699 og blev året efter afløst af købmand, senere rådmand Hans Povlsen.

Oppebørslen 1701-78

Efter Frederik IV's tronbestigelse i 1699 blev der igen taget fat på at øge statens indtægter, og et middel som straks faldt i øjnene var en fuldstændig tilbagevenden til det gamle system med at udbyde konsumtionsopkrævningen i fri licitation. En plakat herom udgik 2. oktober 1700, og kort efter fulgte den nye konsumtionsforordning. Auktionen gav vel ingen umiddelbar forbedring af provenuet, men alligevel bibeholdtes det privatiserede system uden undtagelse i 26 treårsperioder! Tabel 6.4 viser i fortsættelse af foregående tabel hvem forpagterne var og hvad de skulle svare.

I de første perioder dominerede toldere og byfogder i gruppen af interesserede, og de synes at have været i stand til at presse buddene. I 1715 forbød kongen imidlertid statens og købstædernes »tjenere« at have med forpagtningerne at gøre,¹⁴ og samtidig tog man et middel i brug, som effektivt forøgede afgifterne. Når konkurrerende parter bød hinanden op til et niveau, som oversteg forpagtningssummen i den foregående periode, fik »taberen« udbetalt en fjerdedel af det beløb, hvormed »vinderens« bud oversteg den forrige afgift. Resultatet var formidabelt, omend bestemmelsen ikke fik virkning i Odense i første omgang, da »vinderen«, tolder Jacob Mortensen, måtte overlade forpagtningen til konkurrenten, købmand Flensborg, som altså kunne trække præmien til sig selv fra den afgift, Mortensen havde udlovet og som han indvilligede i at overtage. Men ved næste auktion i 1718 lod Flensborg sig presse af købmand Evert Rieber til at byde 9.000 rd., og af stigningen på 1.065 rd. i forhold til Jacob Mortensens bud i 1715 måtte Flensborg så godtgøre Rieber 266¼ rd.¹⁵

Det kunne gå livligt til ved auktionerne i disse år. Ved licitationen i 1724 sejrede købmand Rasmus Lauritsen således på det 124. afgivne bud, men da dette forekom regeringen at være for lille – konkurrenten Jacob Hetting lod nemlig straks sive, at han ville lægge 100 rd. oveni – gik auktionen om. Her nåede Lauritsen med dagens bud nr. 72 op på 9.860 rd., næsten 2.000 mere end i foregående periode. Hettings gevinst for sin udholdenhed blev altså omtrent 500 rd.¹⁶ Tre år senere slap birkedommer Erich Christensen tilsyneladende billigere. Hans konkurrenter, en gruppe af håndværkere, en organist m.fl. under klokker Johan Parmans forsæde, havde bemyndiget Christian Nørager til at byde 9.510 rd., men Nørager

Tabel 6.4: Konsumtionsforpagtere i Odense 1701–78.

Periode	Forpagter	Administrator	Beløb (rd.) ¹
1701–03	Jacob C. Møller (tolder)	Jacob Christensen Møller	6.505*
1704–06	Peameau & Choppis, København	Jean Musnier / Jean Walleau	7.435*
1707–09	Jacob Møller + 5 interessenter	Jacob Christensen Møller	6.350*
1710–12	Jens Petersen (byfoged)	Jens Petersen (?)	6.765*
1713–15	Jens Petersen (byfoged)	Jens Petersen (?)	6.220*
1716–18	Th. H. Flensborg + 10 interessenter	Thomas Hansen Flensborg	7.506 ^{1/4} *
1719–21	Th. H. Flensborg + interessenter	Thomas Hansen Flensborg	8.733 ^{3/4} *
1722–24	Chr. U. Bles + interessenter	Christian Ulrik Bles	7.900*
1725–27	Rasmus Lauritsen + interessenter	Rasmus Lauritsen	9.370*
1728	Erich Christensen	Erich Christensen	8.655*
1729–30	Bonde Simonsen	Bonde Simonsen	9.517 ^{1/2} *
1731–33	Erich Christensen + interessenter	Erich Christensen	11.217
1734–36	Heinrich S. Ziervogel	Heinrich Sigismund Ziervogel	10.700
1737–39	E. Christensen + 10 interessenter	Erich Christensen	13.015
1740–42	E. Christensen & Jens Dreyer	Niels Borch (d.æ.)	12.200
1743–45	S. Borring & N. Borch + interessenter	Niels Borch (d.æ.)	13.050
1746–48	Wolrath Holm	Wolrath Holm	13.700
1749–51	Jacob C. Hetting + 9 interessenter	Christian Stitzer / P. Eilschou	14.310
1752–54	Toldforpagterne	Peder Hellesen	(13.687)
1755–60	Toldforpagterne + 7 interessenter	Niels A. Borch (d.y.)	13.687
1761–63	Jacob Christensen Faaborg	Niels A. Borch (d.y.)	15.310
1764–66	P. Eilschou, W. Holm & N. A. Borch	Niels A. Borch (d.y.)	14.000
1767–69	Hans Hansen Leopold + interessenter	Anders Haugsted	13.700
1770–72	P. Eilschou & Leopold + interessenter	Anders Haugsted	13.700
1773–75	P. Eilschou & Leopold + interessenter	Anders Haugsted	13.500
1773–75	P. Eilschou	Anders Haugsted	14.550

1. Beløbene angiver afgiften til staten. Foruden godtgørelsen til hospitalet (se tabel 6.3) skulle forpagterne fra 1752 yde en tilsvarende refusion på 100 rd. årligt til Odense tugthus. Desuden skulle undertiden ydes en præmie til de næsthøjstbydende (1719–21: 266^{1/4} rd., 1725–27: 490 rd., 1729–30: 287^{1/2} rd. og 1731–33: 408 rd.). I perioden 1746–48 modtog Holm et afslag på 650 rd. årligt (på grund af kvægsygen), og for årene 1755–60 fik toldforpagterne eftergivet i alt 8.000 rd. I den samme periode oppebar forpagterne på almindeligt regnskab provenuet af et i 1757 befalet pålæg på brændekornet, som først kunne indregnes i forpagtningsbeløbet i den følgende periode; deraf den store stigning i 1761. For perioden 1752–54 er afgiften angivet som den på Odense hvilende del af den samlede afgift for hele Fyn, 29.000 rd. Beløb mærket * er opgivet i rigsdaler kroner, de øvrige i kurant.

Kilde: Som tabel 6.3.

ger sov i timen, for birkedommeren løb med forpagtningen for kun 8.655 rd. Parman beklagede sig naturligvis til Rentekam-

meret over det pauvre resultat, men først i 1728 lykkedes det ham at få det omstødt og en ny auktion for de sidste to år af perioden

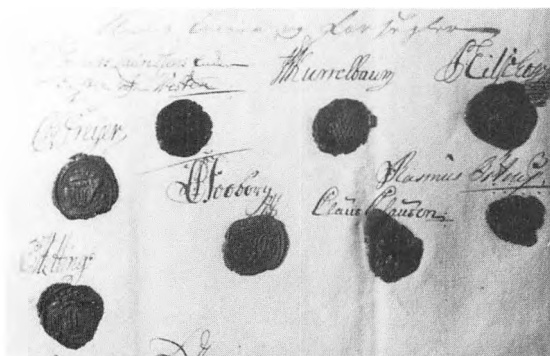
afholdt. Her løb en anden af med kontrakten, men Parmans gruppe fik dog 215½ rd. i præmie for opdrivelsen.¹⁷

Præmieringsystemet, hvis etiske fundament forekommer temmelig tvivlsomt, forsvandt i løbet af 1730'erne. I 1748 fandt Hettings konkurrenter sig berettiget til at få del i en opdrivelse på 2.600 rd. i forhold til resultatet af en licitation nogle uger tidligere, som Rentekammeret allerede havde accepteret. Det fandt kongen helt rimeligt og skænkede allernådigst ansøgeren 100 rd., én gang for alle og uden konsekvens for andre.¹⁸

Alt i alt havde forpagtningssystemet indtil da vist sig hensigtsmæssigt. De stigende afgifter afspejlede velstandsudviklingen, og skulle denne sidste ikke slå tilstrækkelig klart igennem i de tilbudte ydelser, var man sig det ikke bevidst i regeringen. Tværtimod konkluderede Rentekammeret i den forestilling, som afskaffede toldforpagtningen i 1760, at der med hensyn til konsumtionen »hidindtil ingen fordelagtigere måde er fundet«, hvorfor systemet foresloges fortsat. Dette godkendtes af kongen.¹⁹

Den mest iøjnefaldende ulempe ved forpagtningen tog man endnu ikke alvorligt.

Wolrath Holms kautionister i 1755. Blandt dem sås såvel Eilschou som hans mor, Anders Lauritsens enke. Hver har forsynet beviset med signatur og segl. (Rigsarkivet).

Til gengæld var den uden tvivl til fordel for befolkningen. Den gav sig udslag i, at forpagterne lod sig bevæge til at se igennem fingre med adskillige overtrædelser af lovgivningen, nemlig på de områder, hvor kontrollen bød på de største vanskeligheder eller kostede mest. I 1704 bevilgede Peau-meau for eksempel moderation i slagtepen-gene for kvæg og kalve »imod slagternes gjorte løfte, at de ingen underslæb ville begå«. ²⁰ Det var tillige gængs praksis, at man regnede en tønne mel for at bestå af 9 eller endog 10 skæpper (mod korrekt 8), så at malepengene lå 15-20% under de faktiske efter forordningen. Til gengæld lovede møllerne at medvirke til, at ingen begik konsumtionssvig.

Men navnlig i månederne forud for en forpagtningsperiodes afslutning blev forordningen lempeligt fortolket. Forpagteren, som eventuelt skulle have et underskud dækket ind, eller som blot ønskede at øge profitten, kunne da blive fristet til ekstra godgørenhed. Især Bonde Simonsen blev ved årsskiftet 1730-31 beskyldt for dette. Han begyndte »at handle, som Gud ved og vi undser os ved at beskrive«, berettede efterfølgerne og gav – trods undseelsen – flere eksempler på, hvordan han lod »enhver, særdeles sine pårørende og venner, føre til mølle hvad og hvor meget de ville for en meget lille part deraf at angive«. En enkelt skulle således have taget maleseddel på 12 skæpper (1½ tønne) og ladet over 7 tønder formale! Den ekstraordinære omsætning i denne »udsalgperiode« gav næppe anledning til et øget forbrug, så den blev så at sige stjålet fra de kommende forpagtere.²²

Fra den lange serie af forpagtninger bemærkes endelig, at der normalt stod en gruppe af mennesker bag hovedmanden for kontrakten. Undertiden kan det være svært at afgøre, om de er kautionister eller inter-

essenter – ikke underligt påstod de selv kun at have kautionseret, når indtægterne ikke slog til, mens de gerne delte overskuddet efter en heldig periode. Et interessentskab på 9-10 personer ses at have været almindeligt, men antallet kunne nå op på 21. Det var i seksårsperioden med den kombinerede told- og konsumtionsforpagtning, og som vi har set decimeredes antallet kraftigt i årenes løb, i 1760 var kun 12 tilbage. Normalt delte interessenterne et eventuelt overskud ligeligt, og kun i et enkelt tilfælde er en anden partsfordeling påtruffet. Af de tre interessenter 1764-66 deltes Eilschou og Holm om de fem sjattedele, mens Borch måtte nøjes med den sidste sjattedel.

Den private administration

Til trods for de hyppige forpagterskift havde konsumtionsadministrationen et temmelig ensartet præg gennem alle årene, især hvad det underordnede personale angik. Som administrator eller forvalter udvalgte dog oftest en person, der faldt i den enkelte forpagters smag. I mange tilfælde var det naturligvis ham selv eller hovedmanden fra kredsen af forpagtere, som påtog sig opgaverne med at føre regnskab og holde det konsumtions-hovedkontor, hvor malesedlerne skulle afhentes og slagtepenge, kopulationsgebyrer, milepenge osv. betales. Hovedkontoret skiftede derfor i reglen adresse fra periode til periode, og det er i dag næppe muligt at opregne dem alle. Beliggenheden var ikke altid central og dermed kundevenlig, hverken Vestergade 64 (1694-95) eller Nørregade 67 (1767-78) lå just midt i byen.

Når forpagteren ikke ville påtage sig opgaven eller han boede uden for byen var forvalteren dog en lønnet funktionær. Det sidste gjaldt for perioden 1704-06, da Peau-

meau og Choppis havde forpagtet konsumtionen i en række købstæder i håb om, at kontrollen med tobaksimporten derved kunne forbedres.²³ Skønt de i forvejen havde en fuldmægtig (Otto Mathiasen) i Odense blev en konsumtionsadministrator sendt hertil, først Jean Musnier og siden, i 1706, Jean Walleau, tilsyneladende begge franskmænd.

Men også når en interessent selv bestyrede foretagendet blev han »ansat« for en fast løn. I 1707-09 beregnede Jacob Møller sig 250 rd. om året foruden sin sjettedel af overskuddet, og mange år senere, fra 1749 til 1751, skulle konsumtionsadministrator Chr. Stitzer have 200 rd. Allerede efter et halvt år blev han dog afsat og opgaven overdraget til Peter Eilschou.²⁴ Også Niels Andersen Borch fik 1755-60 200 rd. i årsløn. Med ham fik forvalterstillingen i øvrigt et mere professionelt tilsnit. Borch havde selv titlen i 12 år og siden overtog hans fuldmægtig, Anders Haugsted, ansvaret i yderligere 12 år. Haugsted påstod selv i sin ansøgning om at blive inspektør under statens administration fra 1779, at han havde hele 20 års erfaring.²⁵

Under sig havde forvalteren et antal konsumtionsbetjente. I flere perioder havde én af disse en overordnet stilling med bemyndigelse til at tilrettelægge praktiske detaljer som vagtskifter i konsumtionsboderne og de ransagninger, som med mellemrum fandt sted hos møllere og andre suspekte personer, samt på de steder uden for portene, hvor varer kunne gemmes med natlig indsmugling for øje. Blandt disse såkaldte overvisitører er vi allerede stødt på Laurits Krag under de kombinerede forpagtninger og Peder Jørgensen fra de følgende perioder; andre skal omtales nedenfor.

Antallet af menige konsumtionsbetjente synes ved århundredets begyndelse at have

ligget ret fast. I hver af de 6 portboder havde en enkelt betjent vagt og desuden patruljerede to eller tre betjente i gaderne. I årene fra 1755 til 1760 var der i gennemsnit ansat 10-11 betjente med 8 som laveste og 13 som højeste antal. Først med overgangen til statsadministration øgedes personalet så meget, at der altid var to betjente i hver konsumtionsbod. Lønnen var i 1707-09 64 sk. ugentlig svarende til en årsløn på knap 35 rd. ved fuld beskæftigelse. I 1750erne var den gennemsnitlige årsløn steget til 50 rd.; dog nedsattes i takt med det dårlige driftsresultat ikke blot antallet af betjente, men også deres gager, nemlig fra 92½ sk. ugentlig i 1755 til 84½ sk. i 1760. Statens lønninger var til sammenligning i 1779 1 rd. ugentlig til portbetjentene og 16 sk. mere for gadebetjentene. Allerede samme år forhøjedes ugelønnen til henholdsvis 1¼ og 2 rd.

Betjentene var professionelle for så vidt som de i reglen opnåede genansættelse efter hvert forpagterskift. Derudover kan betegnelsen ikke netop kaldes rammende. Det var en fordel om de kunne læse og skrive, men ellers blev der ikke stillet krav om særlige kvalifikationer, og om nogen art af uddannelse var der ikke tale. Et grelt eksempel giver Troels Pedersen, der var konsumtionsbetjent ved Møllebro port, da han af sin arbejdsgiver, borgmester Westesen i 1685 blev anklaget for forskellige misligheder.²⁶ »Hr. borgmesteren satte mig i samme port at være«, forklarede han, »hvilken bestilling jeg da så godt som intet forstod eller nogen sinde tilforn havde betjent, ikke heller nogen anden skreven håndtering; ej heller blev mig forevist enten konsumtionsrulle eller andet, hvorefter jeg skulle mig rette eller forholde«.

Ønsket eller kravet om læse- og skrivefærdighed betød dog, at et større antal

betjente mødte op med nogenlunde gode forudsætninger. Der var ofte ansat fallerede købmænd, f. eks. Jacob Canaris (fra 1703 til 1707), som havde været »tabletkræmmer«, den omtalte Peder Jørgensen, og Åge Muus, der havde været købmand i Kerteminde og døde som konsumtionsbetjent i Odense i 1770.²⁷ Betjentene Hans Jacob Starup og Hans Jørgen Køhler fra tiden omkring 1779 havde begge været skolelærere i Stige, mens Gregers Hansen var så skrap, at han efter nogle stormfulde år som overvisitør for Himmelstrupperne i 1696 kunne nedsætte sig som prokurator.

I social henseende tilhørte de almindelige betjente byens usleste lag. Oven i deres dårlige økonomiske forhold kom den foragt, som normalt fulgte med bestillingen. Anderledes kunne det næppe være, når deres opgave bestod i at kontrollere og opkræve afgifter af deres medborgere, hvoraf mange ikke havde mere at leve af end betjentene selv. Værst var forholdet, når konsumtionsforpagterne var fremmede, som søgte at presse befolkningen til det yderste. Forhadte var især løjtnant Ziervogel, som meget overraskende var løbet af med kontrakten i den for ham helt ukendte by i 1733, og Peaumeau & Choppis – trods deres aftale med slagterne. Blandt andet fra Ålborg har vi beretninger, som i hadefulde vendinger med racistiske overtoner taler om »frantzoserne« hærgen i købstæderne under deres omfattende forpagtninger.²⁸ Da stemningen i Odense kogte over var det imidlertid en mand med et så fredsommeligt navn som Anders Jensen, det gik ud over.

Hen under aften den 14. juni 1706 kom overvisitør Anders Jensen ind i en beværtning i Nørregade i følge med konsumtionsbetjent Søren Bødker fra Nørreport, og her bad han betjenten hente sin kollega Jens

Nielsen i Vindegade port, da de så alle tre skulle afpatruljere Kræmmermarken. Herude blev de overfaldet af 8-10 personer, som bevæbnede med kæppe og stokke dukkede op bag en skrænt nær »Kræmmerhuset«. Det lykkedes portbetjentene at undslippe, men Anders Jensen blev ilde tilredt. Da Bødker og Nielsen og flere tililende fandt ham, lå han i en blodpøl og jamrede »å ja, å ja«. Samme nat døde han. Tidlig næste morgen, klokken var kun 4, blev betjenten i Munkemølle port vækket af en gammel kone, som ville til mølle, og, forklarede han, »hun sagde, at i nat havde posekiggeren fået en ulykke!« Da betjenten spurgte hende hvem det var, svarede hun, »at det var én af konsumtionsbetjentene, én af dem var ihjelslaget og død og hun vidste ikke hvilken af dem det var«. Gerningsmændene blev aldrig fundet.²⁹

Posekiggerne. Øgenavnet er her for første gang set anvendt, men det dukkede op hver gang menigmands dybe afsky for standen skulle formuleres, også efter overgangen til kongelig embedsetat. Ikke engang præsterne holdt sig tilbage i kristelig næstekærlighed. I oktober 1782 indfandt to betjente sig hos pastor Chr. Seidelin i Vor Frue præstegård for at opkræve 40 skilling for de dyr, der var tillagt i stalden i årets løb:

»Men næppe havde vi aflagt hilsen og formeldt vores i kongens tjeneste iværende forretning, inden han fremstillede sig i vredagtige og latterlige gebærder, beegnede [behandlede] os med største uhøflighed og sagde: *Hvad vil I posekiggere? Hvad er det for posekiggerkneb I kommer med? Det er, Djævelen regere mig! uret, urimeligt og utilladeligt at fordre konsumtion af sådant; jeg har spist kyllingerne; vil have det som er i min mave?* med mere, som undseelse forbyder os at anføre«.

Seidelin indrømmede brugen af det famøse ord og måtte indkassere en biskoppelig irettesættelse.³⁰

Reformen i 1778

Efter en lang årrække med jævnt stigende forpagtningssummer viste det sig fra midten af 1760erne stadigt sværere at fastholde niveauet. Måske har de kvikke odenseanere – under Peter Eilschous ledelse – fundet ud af, at de ikke var tjente med at byde hinanden op ved licitationerne. Men de var i så fald ikke ene om at have fundet systemets akilleshæl, og i virkeligheden spillede periodens almindelige økonomiske afmatning nok hovedrollen. I hvert fald fik Generaltoldkammeret efterhånden overalt problemer med at afsætte konsumtionen for beløb, der oversteg de hidtidige, og i de situationer valgte det så at lade statsansatte forvaltere oppebære indtægterne.

I Odense var man omtrent nået dertil i 1773. Eilschou ville ikke tegne sig for mere end 13.000 rd. – 700 rd. under sidste periodes afgift – og konsumtionsforvalter Hans Halt i Ålborg (der var under administration 1770-72) fik så ordre om at rejse til Fyn for at fortsætte sit arbejde her i byen. I sidste øjeblik mødtes parterne imidlertid ved en afgift på 13.500 rd., og Halt, som med kone, børn og seks vognlæs flyttegods var nået til Horsens, fik besked på at tage til Viborg.³¹

Denne by blev da den eneste i landet, som administreredes i de følgende tre år. Men i perioden 1776-78 lykkedes det kun med besvær at holde tallet nede på 11, og da fandt embedsmændene tiden moden til at præsentere kongen for et forslag om fuldstændig afskaffelse af forpagtningerne.

Blandt argumenterne dukkede naturligt nok kampen mod smugleriet op. Så længe konsumtionen var bortforpagtet, hed det, kunne toldsvig ikke hæmmes; konsumtionsbetjentene havde ikke samme mål som toldbetjentene, og når forpagterne blot fik af-

gift af de varer, der indførtes gennem portene, havde de ingen interesse i afgifterne ved havnen. Det gjaldt især landstæderne, f. eks. Odense: »Dér kan toldbetjentene næsten intet andet udrette end sidde på toldboden og tage imod, hvad de handlende ville levere dem«. Man fandt derfor, at når de to væsener begge administreredes af staten, men med hver sin bogføring, kunne en skærpet kontrol af tilførslerne tilvejebringes. Da en ny konsumtionsforordning uafhængigt heraf var under udarbejdelse, var tidspunktet særligt bekvemt, og deri fik Generaltoldkammeret kongens bifald 23. marts 1778.

I den samme resolution godkendtes de foreløbige planer for den fremtidige administration, hvorefter der i hver by skulle udnævnes en konsumtionsforvalter som chef og én eller to overkonsumtionsbetjente, som skulle føre kontrabog og tillige »påse underbetjentenes forhold«. Til de 8 vigtigste købstæder bragte man endda forvaltere i forslag. Fuldmægtig Christian Kock ved Københavns toldkammer, som var »en kyndig, erfaren og duelig person«, skulle til Odense.³²

Detailplanlægningen i de følgende måneder førte dog til en delvis opgivelse af princippet om at holde væsenerne fuldstændigt adskilte; en retræte, som formentlig alene skyldtes, at ordningen ville blive ganske

kostbar, om den skulle gennemføres over hele landet. I de mindre byer fik i stedet tolderne alle opgaver overdraget, og i de større – dvs. byer, hvor konsumtionen indbragte mere end 1.500 rd. – skulle tolderne hæve afgifterne og føre regnskab derover. Opsynet skulle forestås af en embedsmand med titel af konsumtionsinspektør, som ikke blot skulle kontrollere befolkningen og sine ansatte, men også tolderen selv. Et system med indbygget garanti for personlige modsætningsforhold, må man sige. Foruden inspektøren – Christian Kock – ansattes en enkelt overbetjent, prokurator Niels Juel Kastrup (1733-98).³³ For at undgå forveksling med de almindelige konsumtionsbetjente fik han prædikatet »kongelig« føjet til sin titel.

Ordningen med procenter (se side 122) bibeholdtes. Grundlaget for beregningen heraf var forpagtningsafgiften i perioden 1773-75. Af overskuddet i forhold hertil skulle kassereren (dvs. tolderen) have 8, inspektøren, »på hvis virksomme opsyn intraderes rigtige erlæggelse mest vil ankomme«, 12 og overbetjenten 5 procent. For 1779 betød det for personalet i Odense, at Jessen modtog 727½, Kock 1.091½ og Kastrup 455 rd. For de sidste to var grundlønnen henholdsvis 200 og 80 rd., så tillæggene var kolossale.³⁴

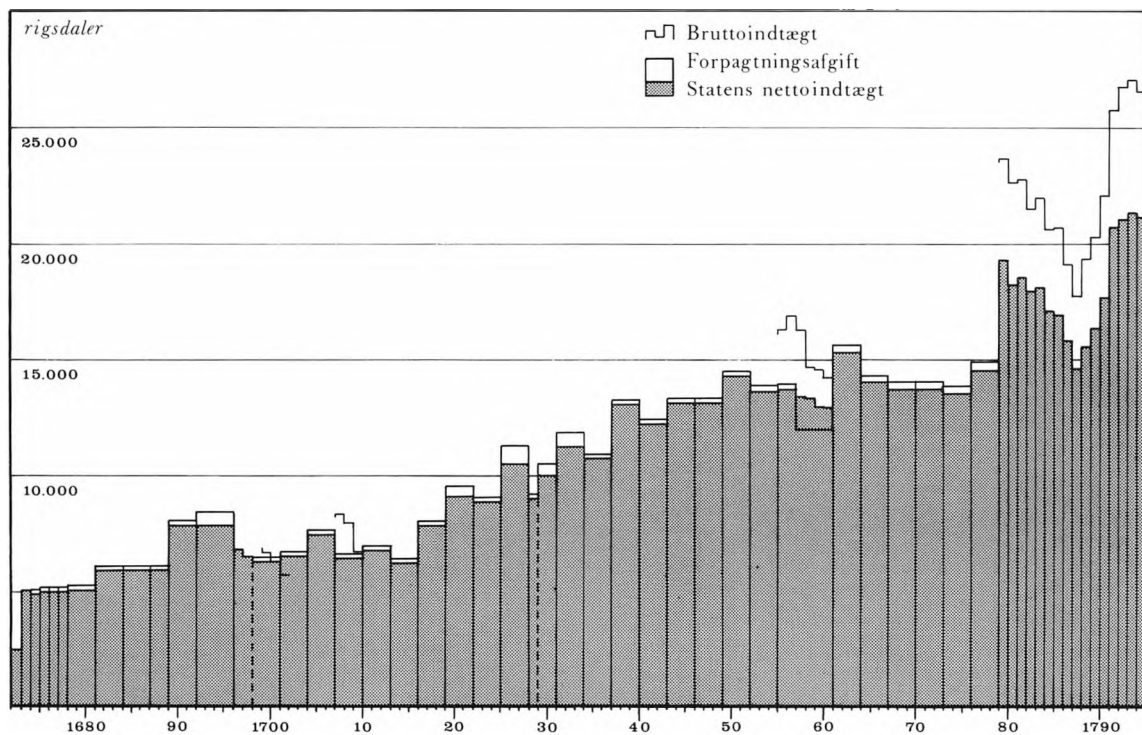
Det er allerede herigennem antydet, at

Tabel 6.5: Konsumtionsindtægter i danske provinsbyer 1775–79 (netto).

Provinsbyer	1775		1778		1779	
	antal	rd.	antal	rd.	antal	rd.
i forpagtning	62	159.814	52	141.685	0	0
på oppebørsel	1	4.286	11	36.042	63	237.768
I alt	63	164.100	63	177.727	63	237.768

Kilde: Rigsarkivet, Finanskollegiets indtægtsbøger, anf. år.

Figur 6.1: Odenses konsumtionsindtægter 1672-1794. (Kilde: Rigsarkivet, Odense købstads- og toldregnskaber mv.).

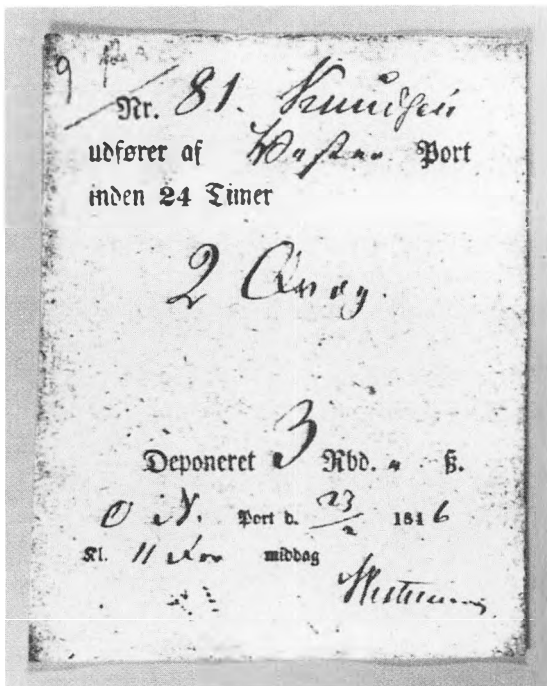
overgangen til statslig administration blev en stor økonomisk succes, langt større end embedsmændene i Generaltoldkammeret havde turdet håbe på. I provinsbyerne under et steg indtægterne allerede første år med knap 34% og i forhold til 1775, da kun Viborg var på oppebørsel, med hele 45% (tabel 6.5). I en »sammenligningstabel«, som senere udarbejdedes og som viste, at statskassen havde vundet 60.000 rd. årligt de første seks år, glemte man dog at tage hensyn til, at den søværts konsumtion nu var overført til konsumtionsregnskaberne, men det ændrer som tidligere bemærket ikke stort på tallenes størrelse, i hvert fald ikke i dem fra Odense.³⁵ Heller ikke den nye tarif havde nogen betydning, for satserne var på (vistnok) alle varer og ydelser de samme

som i tiden forud. Årsagen til stigningen kan altså alene tilskrives øget effektivitet på kontrolsiden.

Indtægtsoplysningerne fra Odense er samlet i kurven, figur 6.1. Den har særlig interesse, fordi bevægelserne må formodes at afspejle den lokale økonomiske udvikling i langt højere grad end de tilsvarende grafiske fremstillinger af toldintraderne. De virkelige indtægter i forpagningstiden kendes naturligvis kun rent undtagelsesvis, men antagelig forholder det sig sådan, at de har kunnet dække omkostningerne og give et passende overskud i de perioder, som efterfulgtes af stigninger i forpagtningsafgifterne, mens resultatet var mindre gunstigt, når der ikke ved næste licitation kunne opnås en forbedring.

Christian Kock (1742-1782) Kock, der var søn af birkedommer Christen Kock i Esrum mølle, havde i nogle år været fuldmægtig hos kontrolløren ved Københavns toldkammer, da han af Generaltoldkammeret 23. marts 1778 udpegedes til at varetage inspektionen over konsumtionsoppebørslen i Odense fra 1. januar 1779. Kun godt 3 år efter, den 11. januar 1782, begik han selvmord i sit logi i Nørregade 77. Efter hans død konstitueredes borgmester Michael Pedersen Seidelin (1724-1806), som tidligere havde bistået, når Kock var fraværende. Han var søn af en skoleholder i Ryslinge, havde været overauditør i hæren og siden 1763 borgmester i Odense. Han afskedigedes herfra i 1792 og døde 4. april 1806. Som konsumtionsinspektør fungerede han indtil 18. februar 1782.

Passerseddel. En vis Knudsen drev 2 stk. kvæg ind gennem Nørreport i februar 1816, kl. 11 om formiddagen den 23., og måtte erlægge 3 rigsbankdaler. Dem fik han igen, hvis kvæget – og helst det samme – passerede Vesterport inden for 24 timer for udadgående. Det skete åbenbart, siden sedlen blev afleveret. (Foto efter original i Rigsarkivet).

Spørgsmålet er blot, hvad man regnede for et passende overskud. Omkostningsniveauet steg jævnt fra omkring 650 rd. i begyndelsen af århundredet til godt 1.000 i 1750erne. En gennemsnitlig fortjeneste i 1707-09 på 360 rd. årligt førte – overraskende – til stigende afgift fra 1710 på et tilsvarende beløb, mens en gevinst på 590 rd. årligt i 1764-66 åbenbart var for beskeden, for i næste periode faldt afgiften med 300 rd.³⁶ Under Eilschou & co. har administrationsomkostningerne inkl. fortjeneste derfor nok andraget mellem 1.500 og 2.000 rd. om året.

I forhold hertil var statens udgiftsniveau (forskellen mellem brutto- og nettoindtægt) væsentlig højere. Det skyldtes ikke blot de højere gager til et øget personale – herunder især procenterne, som tegner sig for den største del af stigningen – men også en ændret praksis i forbindelse med behandlingen af konsumtionspligtige varer, som indkom til byen og senere genudførtes. Sådanne »transitvarer« var tidligere blevet forsynet med en passerseddel, men nu skulle afgiften erlægges ved indførslen, hvorefter pengene refunderedes ved udførsel. Beløbet optræder således både i indtægts- og udgiftsregnskabet. Det androg 350 rd. i 1779, men steg i de følgende år støt til 6-800 rd.

Den markante stigning i nettoprovenuet skal altså ses på baggrund af en endnu stærkere vækst i bruttoindtægterne. Det var blevet ganske meget dyrere at bo i Odense efter denne reforms ikrafttræden.

Statsadministrationen

Ikke så snart havde tolder Jessen modtaget meddelelsen om, at han fra nytårsdag 1779 skulle forestå konsumtionsregnskabet, før end han bad sig fritaget for besværet, men

lige så prompte svarede Generaltoldkammeret ham, at derom kunne der aldeles ikke blive tale.³⁷ Reformen gav ikke plads for så vældig en udgiftsforøgelse som ansættelsen af en selvstændig konsumtionskasserer ville medføre, mente man, også selv om stiftamtmanden meget rigtigt oplyste, at »Odense er en af de største købstæder i Danmark, og konsumtionens forvaltning som regnskabsfører vil blive et betydeligt og vidtløftigt arbejde«.

Jessen måtte altså affinde sig med forholdene og antage en fuldmægtig til hjælp i det daglige. Da han i januar indsendte troskabseden for sin »skriver«, og omtalte, at denne havde forlangt 50 rd. om året, en fjerdedel af tolderens procenter og fri kost og logi i huset, hvor han skulle forestå oppebørslen, var det så småt begyndt at dæmre for Generaltoldkammeret, at toldboden ikke mere havde adressen Odense rådhus. Men som omtalt fik Jessen lov at blive hjemme og her skulle da hovedkonsumtionskontoret tillige indrettes.³⁸

Inspektør Kock havde imidlertid ganske andre planer. Han havde i efteråret 1778 været en tur i Odense for at besigtige byen, og da han fandt de usle lokaler på rådhuset utilfredsstillende, havde han set sig om efter et mere passende sted for etablering af et hovedkontor. Helst så han, at Generaltoldkammeret købte en gård i Nørregade, der var til salg og som lå nær hans eget logi i nr. 77, men indtil da kunne Overgade 26 bruges. I denne ejendom, tilhørende købmand Hans Nicolai Philipsen, kunne 3 værelser og et grundmuret pakhuis på 56 m² fås til leje for 30 rd. halvårligt. Til et af værelserne var »et à parte lidet kabinet, hvortil er ingen anden tilgang uden fra samme værelse, hvor tolder Jessen sikkert kan bevare en uges indtægter af de ham anbettede oppebørsler, i fald han ikke skulle blive til

sinds hver aften at tage pengene hjem med sig«, forklarede Kock.³⁹

Jessen protesterede ganske forståeligt over, at inspektøren »uden mit vidende, i samme gade og fem døre fra mit hus (Overgade 16) havde lejet 2 à 3 værelser i et værtshus, hvor øl og brændevin skænkes og anden næring drives, og hvor man derfor ofte nat og dag er i uro«. Alligevel godkendes inspektørens dispositioner, og da man aldrig i Generaltoldkammeret seriøst overvejede anskaffelsen af egen gård i Odense, blev hovedkontoret liggende på samme sted indtil 1794. Uden tvivl var det ubekvemt, for værelserne må have ligget på første sal. Desuden kan man spekulere på hvad det var for en »anden næring«, som blev drevet i huset – både dag og nat?

Heller ikke konsumtionsboderne fandt Generaltoldkammeret i første omgang grund til at købe. Vi skal senere, i kapitel 8, nøjere beskrive deres beliggenhed i det omfang oplysninger haves, og altså blot præsentere dem her. Fra tiden, hvor konsumtionen indførtes, lå der én ved hver af de 5 hovedindkørsler, dvs. ved Vesterport, Vindegade port, Nørreport, Sct. Jørgens port og Møllebro port. Senest i 1690 var der desuden oprettet én ved Munkemølle port, mest af hensyn til møllegæsterne, men den brugtes dog også af beboerne i Hunderup. Det irriterede i øvrigt konsumtionsforpagter Jacob Møller så meget, at han i 1703 lod broen over åens bagløb save midt igennem, så den kun kunne benyttes af fodgængere, men efter kraftige protester fra Hunderups gårdmænd måtte han igen give den fuld bredde.⁴⁰

Med undtagelse af Vesterports konsumtionsbod, som ejedes af byen, tilhørte alle husene private borgere. Det samme gjaldt sengene, som brugtes af bodernes betjente. Ejendomsforholdene ved overgangen til

statslig administration belyses i tabel 6.6. Det lykkedes Kock at presse hus- og sengelejerne temmelig langt ned, men det er dog et spørgsmål hvor realistiske de var i opgørelserne fra 1778.⁴¹

Foruden sengen indeholdt hver bod et bord med skuffe og et par bænke. En kakelovn (af mursten) omtales kun i beskrivelsen af Vesterport; i de øvrige har man altså fyret i åbne ildsteder. Først i 1790 forsynedes de alle med »jernvindovne med tud og tromle«. To år senere blev ordningen med lejede sengesteder opgivet, for da blev for kongelig regning anskaffet en seng med 1 ulden overdyne, 2 linned hoveddyner, 1 linned underdyne og 2 par blågarns lagner og desuden 2 håndklæder til hver konsumtionsbod. Året efter godkendtes oven i købet en udgift på 2½ rd. for vask af lagner og håndklæder.⁴²

Konsumtionsbodernes spartanske møblement suppleredes af forskellige genstande, som Haugsted tilbød at sælge for 20 rd. uden dog at opnå mere end godt 11½. Der var tale om 14 små og store jernsøgere ved portene, 2 store trug, 2 justerede kornskæpper, 2 skuffer, 3 kæder med låse til Pjente mølle (jf. nedenfor), 2 »store vridbor til brug for tøndegods som indføres«, 6 brædder med tariffen, 3 lange jernsøgere til brug ved inkquisitioner på landet, et stort og et lille stempel og 3 »græsbrændejern«. De sidste benyttedes til at mærke kreaturerne (i hornene), som græssede uden for byen og

Jernsøger, overladt Møntergården af Odense toldvæsen i 1942. Søgeren er 118 cm lang. Til højre ses Böckens konsumtionssegl. (Rigsarkivet).

Tabel 6.6: Odenses konsumtionsboder 1778–79, ejere af boder og senge.

Årlig hus- og sengeleje (rigsdaler)	1778	1779
<i>Vesterport</i>		
bod: Odense by	4	4
seng: Niels Helt	6	4
<i>Vindegade port</i>		
bod: Anders Haugsted	8	5
seng: samme	6	4
<i>Nørreport</i>		
bod: Anders Haugsted	8	5
seng: samme	6	4
<i>Sct. Jørgens port</i>		
bod: A. Bendixen/Lars Larsen	6	4
seng: Hans Cappel	6	4
<i>Møllebro port</i>		
bod: Anders Haugsted	12	7
seng: Eilschou/Claus Hansen	6	4
<i>Munkemølle port</i>		
bod: Hans Dreier	6	6
seng: Peter Eilschou	6	4
I alt	80	55

Kilde: Rigsarkivet, Generaltoldkammeret, pk. 222.026, og Odense toldregnskaber 1779.

som skulle kunne skelnes fra dyr, der indførtes fra landet.

Med disse formaliteter bragt i orden kunne Kock foretage de nødvendige ny- og gensættelser af konsumtionsbetjente. I første omgang ansattes 12 portbetjente og 3 gade- eller såkaldte inkvisitionsbetjente, men allerede i marts 1779 antoges yderligere én, da portbetjent Chr. Böcken som omtalt forflyttedes til Stige for at medvirke ved kontrollen af skibsfarten. Der var stadig ikke tale om en egentlig uddannelse, og standarden var næppe højere end i tiden forud. Snarere tværtimod, for da bemandingen i portene nu var blevet doubleret, behøvede ikke alle at kunne skrive. I 1817 gjaldt det for tre betjente og andre to skrev kun mådeligt, desuden var den ene »ukyndig i det danske sprog« (se afsnit 7^{1/2}). Men som introduktion til deres nye embede fik de dog en instruktion på fire sider, som afstak retningslinierne for deres arbejde. Nogle citater herfra vil blive bragt i det følgende.⁴³

Samarbejdet mellem de to statsstyrede væsener er allerede berørt. Efter Kocks død i 1782 udnævntes konsumtionsforvalteren i Middelfart, Hendrich Vogt, til inspektør. Han havde tidligere gennem adskillige år boet i Odense, og måske var det grunden til, at spændingerne afdæmpedes noget. De hastigt dalende indtægter – prisen for borgfreden? – kan dog også være forårsaget af den økonomiske stilstand, som fulgte med problemerne for den internationale handel omkring 1784 og navnlig de følgende års skyhøje kornpriser. Det illustreres af, at maleværkets andel af bruttoindtægterne kun udgjorde 65,8% i dyrtidsåret 1786, mens den normalt lå på 70 og i 1790'erne steg til over 80 procent. I penge næsten fordobledes provenuet mellem 1787 og 1796 (fra 12.088 til 21.896 rd.). I forhold hertil var

portkonsumtionens afkast mere stabilt (for de nævnte år, som også her betegner yderpunkter, henholdsvis 3.365 og 4.268 rd.). De to afgifter tegnede sig i 1796 for tilsammen 91^{1/2}% af konsumtionsintraderne. I forhold til disse beskatningsobjekter var alle øvrige forbrugsskatter – stadig – uden finansiel betydning.

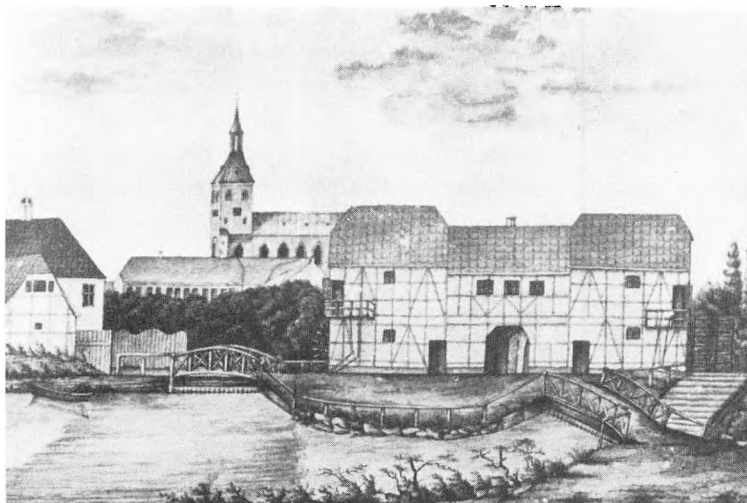
Maleværket

Instruktionens 2. paragraf foreskriver, at konsumtionsbetjente, som anvistes en møllepost, skulle være til stede på møllen fra 5 morgen til 9 aften i de tre sommermåneder. Forår og efterår var arbejdstiden »kun« 6 morgen til 7 aften og i vintermånederne fra klokken 7 morgen til 6 om »eftermiddagen«. Ved ankomsten fjernedes kæderne, som hindrede møllen i at gå om natten, og først derefter kunne mølleren betjene sine kunder.

For købstadsborgeren, som havde skaffet sig et parti korn til det daglige brød, øl eller brændevin og skulle have det formalet, var afgiftsbetalingen temmelig kompliceret. Først måtte han (eller hun) møde op på hovedkontoret og angive mængden og formålet med sin sæks indhold. Skriveren udstedte derpå en maleseddel på det pågældende, f. eks. »1 tønne malt til øl« eller »6 skæpper rug til mel«, og modtog betalingen – i de to eksempler henholdsvis 64 og 24 skilling. Kornet skulle føres til møllen og males samme dag, ellers var malesedlen ugyldig og måtte fornys. På møllen blev sækkene og sedlen kontrolleret af betjenten, som førte det til bogs, og når mølleren havde behandlet kornet efter det foreskrevne gentog kontrollen sig. Først da kunne kunden drage hjem med sit produkt.

Alt dette vedrører imidlertid kun Pjente mølle, som lå i Overgade (nr. 61-63), for

Munke mølle i 1822 med vandhjul for begge gavle. På den anden side broen, i strædet mellem husene til venstre stod porten, og her måtte mølle-gæsterne vise frem, hvad de havde fået ud af kornet, som de tidligere på dagen havde vist frem sammesteds. (Foto efter H.St. Holbech: Munke Mølle 1135-1935).

den var byens eneste »købstadsmølle«. Hvis kunderne valgte en mølle på landet, Munke eller Ejby, var fremgangsmåden en anden. I disse »landsbymøller« havde konsumtionsvæsenet ikke betjente udstationeret, så i stedet for kontrollen på selve møllen måtte man nøjes med en grundig bogføring og sammenligning af det ud- og indpasserende i portene.

Hvor omhyggelig end kontrollen var ved portene siger det sig selv, at det var ulige lettere at få en overskydende portion mel trukket ud af kornet og fragtet hjem, når landsbymøllerne besørgede formalingen. Så til trods for, at Pjente mølle endnu langt op i 1700-tallet var i god stand og havde kapacitet til at dække hele byens formalingsbehov eller i hvert fald den største part, blev den ikke meget søgt. De skiftende ejere af møllen prøvede ofte at tvinge befolkningen dertil og lod derfor med korte mellemrum møllværket syne for at kunne bevise dets anvendelighed. I 1774 rummede møllen f. eks. 3 kværne, drevet af et under- og et overfaldshjul, og en hestemølle med 2

kværne. De sidste kunne male 3 à 4 tønder malt i timen og de største af »vandkværnene« det samme, når der var vand nok i Pjentedammen.⁴⁴ Ved samme tid havde Ejby 4 kværne (foruden et grubbeværk og en stampe-mølle) og Munke mølle ligeledes 4 (foruden en barkmølle), alle drevet ved vand »i overflødighed«.

For pjentemølleren var kampen forgæves. Mens de to udenbys møller gradvis udbyggedes forfaldt byens egen mølle mere og mere. I 1801 var hestemøllen ikke længere i brugbar stand og det samme gjaldt det ene vandmøllværk, og i 1838 var den »aldeles forfalden« og havde ikke været brugt i flere år. De sidste to kæder med låse sad i hjulene og rustede op, og året efter blev møllens »indmad« fjernet.⁴⁵ Først i 1847-48 fik byen igen sin egen (korn-)mølle, Odense dampmølle ude på Vesterbro.

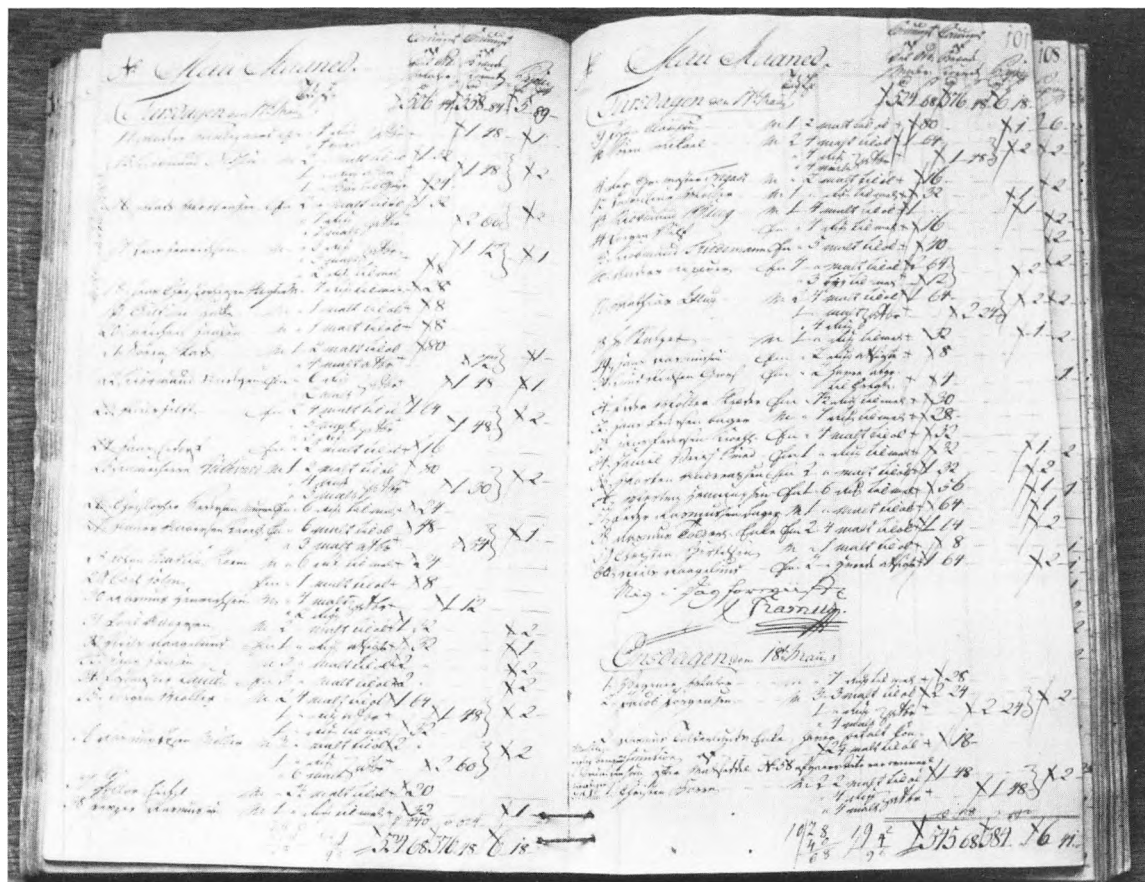
Af hovedkontorets maleværksprotokoller er bevaret to bind fra 1796, hvor en optælling af de enkelte møllers produktion er mulig (figur 6.2). Af næsten 16.000 kunder, som i årets løb løste maleseddel, valgte kun

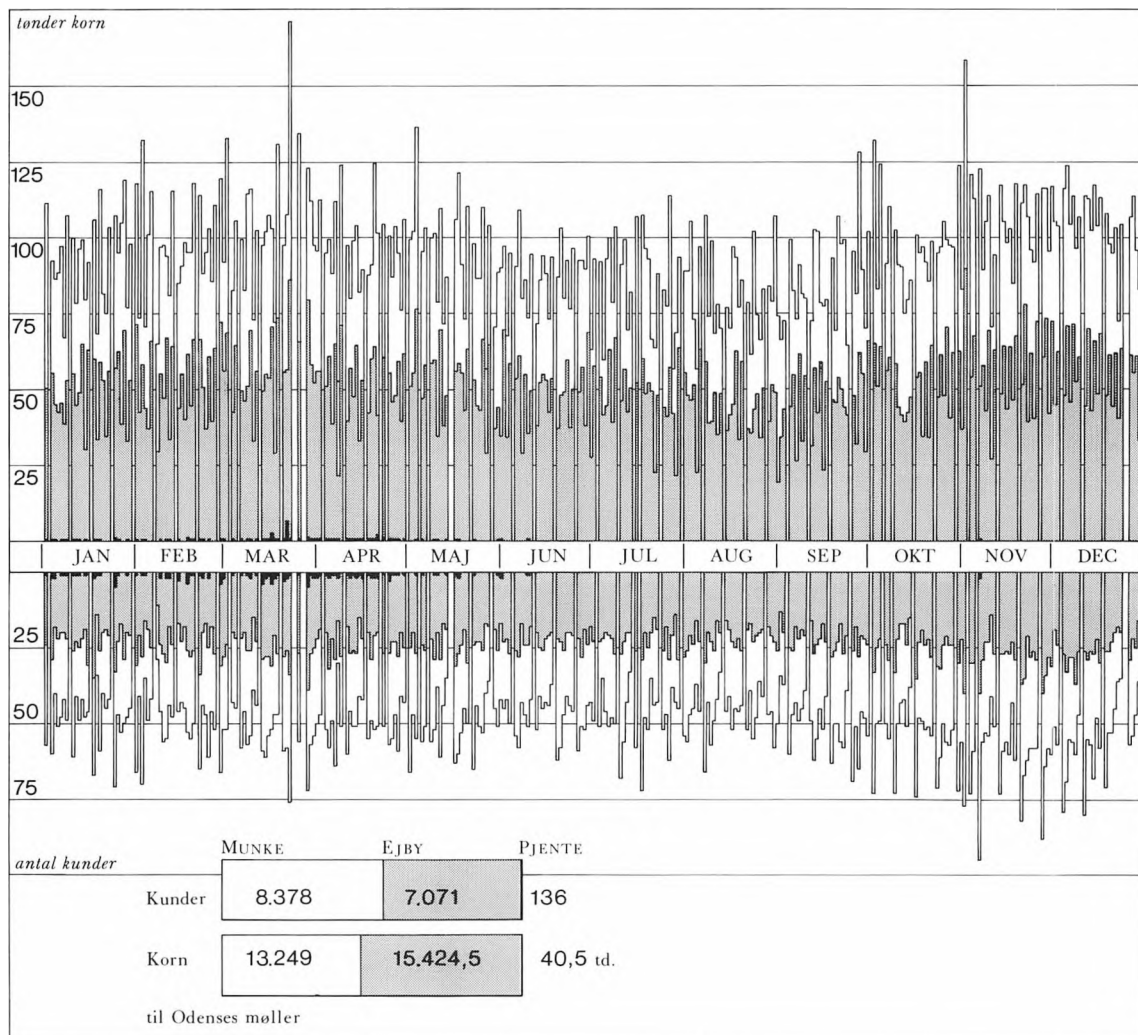
136 at lade pjentemølleren besørge formalingen, og kornmængden (især malt til ølbrygning) var så beskeden som 40½ td. eller blot én promille af de tre møllers arbejde for Odense by. Såvel mængden, der kunne formales i løbet af en enkelt dag, som malelønnen på godt 3 rd. levede naturligvis ikke møllen mulighed for at overleve som selvstændig virksomhed, og den oprettholdtes da også kun som en service for de få af ejeren, der tillige sad inde med Ejby mølle. Det store flertal af odenseanere

søgte Ejby og Munke møller. Sidstnævnte havde lidt flere ordrer, men portionerne var til gengæld mindre, så med hensyn til produktionen var Ejby førende, når kunderne fra landet ikke indregnes – hvad de for øvrigt heller ikke kan.⁴⁶

Der er enkelte eksempler på »husbehovsformaling«, hvor almindelige borgere lod et lille kvantum, f. eks. ½ skæppe (6½ kg) formale til det daglige brød. Men flertallet var erhvervsdrivende, som angav væsentlig større partier ad gangen, og det store antal

Opslag i maleværksprotokol 1 for 1796, som dækker 47 ekspeditioner den 17. og 4 den 18. maj. Under nr. 29 ses opslags eneste kunde til Pjente mølle, gørtler Carl Holm i Overgade 29. Han angav en skæppe malt til øl, der kostede ham 8 skilling i afgift. Af Ejby og Munke møllers ordrer på knap 83 td. korn oppebar konsumtionsvæsenet næsten 65 rd. (Foto efter original i Rigsarkivet).

Figur 6.2: Kornformalingen i Odense 1796. Påsken giver sig til kende ved de 2x2 helligdage i marts og den rekordstore travlhed onsdagen før. Flest kunder var der dog først den 7. november, men deres sække var ikke så fyldte. Søgningen var tydeligvis størst i månederne op mod jul, mens der var en del mindre at bestille for møllerne i sommermånederne, da bl. a. brændevinsbrænderierne gik på lavt blus. (Kilde: Odense toldregnskaber, pk. 18-19).

kunder var derfor i vidt omfang gengangere fra en lille kreds af bagere og bryggere, købmænd og brændevinsbrændere. Mel og gryn eller færdigt brød, øl og brændevin blev købt i butikkerne af den menige odenseaner, som altså sjældent havde ærinde på hovedkontoret (i dets egenskab af ma-

leværkskontor). I gennemsnit betalte hver af de 30-95 borgere, som dagligt indfandt sig her, konsumtion af knap 2 td. korn. Hvilke sorter det drejede sig om og hvad formålet med det var, viser tabel 6.7.

Det er tydeligt, at maltformalingen var møllernes vigtigste arbejdsområde. Hvor

kun 22½% af kornet skulle males til mel, blev hele 62½% angivet at være malt til brændevin, eddike og – især – øl. Det gav sig naturligvis til kende i de omtalte portionsstørrelser, for mens en gennemsnitlig maleseddel på rug til mel lød på knap en tønde, var der tale om næsten det dobbelte for malt til ølbrygning. Som eksempler på de største kunder kan anføres Rasmus Ipsen i Vestergade, som regelmæssigt hver onsdag og lørdag anmeldte 8¼ td. malt til øl, og købmand Gottschalck i Overgade, der tre gange ugentlig tog maleseddel på 3-6 td. af samme vare. Med deres betydelige brændevinsproduktion (se side 228) og øvrige formaling af kornvarer betalte disse to tilsammen mere end en tiendedel af konsumtionsvæsenets samlede maleværksindtægter. En tilsvarende betydning har de sikkert haft for møllejerne, og da Ipsen altid brugte Munke og Gottschalck Ejby mølle, fik de

hver deres andel fra byens to førende brygge- og brænderivirksomheder.

Når formålet med henvendelsen på konsumtionskontoret var sket fyldest og det angivne omsat til færdige produkter, nås følgende tal for de vigtigste mængder pr. indbygger: ca. 21 kg hvedebrød, 72 kg rugbrød, 1.232 liter øl (3½ liter om dagen) og ca. 43 liter brændevin. I nutiden er brødforbruget stort set uændret, blot har rugbrødet tabt terræn til fordel for hvedebrødet, men øllet og brændevinen spillede dengang en umådelig større rolle end nu. Dog er tallet for brændevin urealistisk og det gælder muligvis også ølangivelsen, omend i mindre grad. Produktionen skulle nemlig dække behovet ikke blot hos Odenses egne indbyggere, men hos alle i det distrikt, der havde leveret det anvendte råmateriale. Det har formodentlig været nogenlunde sammenfaldende med byens tolddi-

Tabel 6.7: Odenses forbrug af kornvarer 1796 (tønder).¹

Kornsart	Formålet til mel	gryn	øl	brændevin	andet ²	i alt
Hvede	1.109	–	–	38	–	1.147
Rug	5.092	6	–	3.510	15	8.623
Byg	300	353	–	82	183	918
Malt ³	–	–	15.488	2.321	88	17.897
Havre	–	10	–	–	84	94
Ærter	–	–	–	–	19	19
Boghvede	1	15	–	–	–	16
I alt	6.502	384	15.488	5.951	389	28.714
Malepenge (rd.)	2.543	78	10.212	8.932	131	21.896

1. Inklusive de »akkorderedes« afigtsfri formaling.
2. Grut til kreaturer, malt til eddike og rug og byg til garvning.
3. Dvs. spiret byg. Til 1 tønde malt forbruges ca. 1,065 tønde byg

Kilde: Som figur 6.2.

INSTRUCTION

for

Under-Betjent *Henric Schou* ved Consumptions-Besøstet i Odense.

Først og fornemmelig habder han til Efterlevelse at giøre sig den Kongelig aller-naadigste Forordning af 15 Oct. 1778, som en Hoved-Forordning for Consumptions-Besøstet noie bekendt, saavel som Forordningerne af 30 April 1734, 5 Junii 1743, 1 Februarii og 23 November 1757, samt 2 September 1773 og 26 April 1776, item Told-Konvallen af 26 November 1768 og andre om Told-Besøstet udgaaene Forordninger for saavel vidt at fordemmelde aller-naadigste Forordning af 15 October 1778 dertil giør Anledning. I øvrigt maa ellers efterseene Posten, som en Regel i de ham anbefattede Forretninger grundede i fordemmelde aller-naadigste udgaaene Anordninger, efter sin Eed og Pligt noie følges og togtaged.

I.

Naar han til en af Byens Porte bliver beordret, habder han der at forholde saavel om Dagen, som om Natten, indtil han derfra ved en anden Betjent bliver afsøst, eller og ved de uegentlige Forordninger derfra til et andet Sted forflyttet.

2.

Ved Mølle-Posten bliver ham befolet under Lon og Tiensels For-tabelse at indfinde sig fra 1 Martii til 1 May fra Kl. 6 om Morgenen til Kl. 7 om Aftenen, fra 1 May til 1 Augusti fra Kl. 5 om Morgenen til Kl. 9 om Aftenen, fra 1 Augusti til 1 October fra Kl. 6 om Morgenen til Kl. 7 om Aftenen, og fra 1 October til 1 Martii fra Kl. 7 om Morgenen til Kl. 6 om Eftermiddagen. Ved saadan en Mølle-Postes An-tærelse eiter en anden Betjent, oerstaller han i Mølleren og hans Svends Decrærelse, om der og paa Møllen findes rigtige Seddler til Kornet og Korn til Sedlerne, samt consererer Møllebogen med Sedlerne, om alle Ting haalede, som hans Formand, der har fratruet Mølle-Posten og of ham nemlig den Nysgaende i Beholdning er anført, rigtig er ham som tiltrædte overleveret. Det forstaaer sig ellers af sig selv, at Seddelens Juhold skal være til Bættene, som føres til Møllen og fra Møllen strætte etter Forordningen, ligesom ogsaa, at Seddelen saavel bør at følge Bættene fra Møllen, som til Møllen. Ingen Seddel paa Kornpakte, iem er angivet at formales giælder eller maae imodtages ved Møllen uden den Dag, som Seddelen er taget, med mindre at den skulde være paatag-

Instruktion for underbetjent Henrich Schou, første side af 4. Han modtog den af inspektør Vogt ved sin tiltræden den 31. marts 1782, og havde altså dermed overstået sin uddannelse i en håndevending. (Landsarkivet).

strikt, og dermed har der været cirka fem gange så mange gæster om tørsten end forudsat i regneksemplet.

Et andet spørgsmål er, hvor pålideligt et billede maleværksbøgerne kan antages at tegne af forbruget. De store tal tyder ikke på, at meget korn er gået uden om kontrollen; mere åbent er det derimod med fordelingen, navnlig mellem malt til øl (å 64 sk. tønden) og malt til brændevin (å 1½ rd.).

Det er dog ikke muligt at give et entydigt svar på spørgsmålet. På den ene side svarer

de høje øltal langt fra til det vi kender til forbruget af humle, for mens vi med Olufsens *Anvisning for landalmuen til at brygge øl* fra 1812 kunne have forventet et humleforbrug på over 60.000 pund, kan vi andetsteds konstatere, at importen ikke nåede en tiendedel deraf (se tabel 7.2 i næste kapitel), og om indenlandsk humle i så store mængder kan der umuligt være tale. Men på den anden side var maltforbruget i forhold til de ikke-spirede kornsorter (skrå) til brændevinsfremstillingen i forvejen meget stort og stridende mod den foreskrevne sammensætning, som er 104 dele skrå til 24 dele malt (efter vægt).⁴⁷ Tyndt øl eller maltet sprit? Lad det foreløbig blive derved.

Uanset valget bliver konklusionen nemlig, at odenseanernes tilbøjelighed for flydende føde skæppede i konsumtionskassen. Tallet i tabel 6.7 viser, at 87½% af maleværksintraderne og dermed godt to tredjedele af den samlede indtægt hidrørte fra beskatningen af lokalt fremstillet øl og brændevin.

Portkonsumtionen

»Da det har været brug af adskillige underbetjente her i byen i konsumtionsboderne i daglige forretninger at fremkomme med træsko og nathue på, samt skindpelse, så kan denne klædedragt for den tilkommende tid efter forretningernes beskaffenhed i Hans kongelige Majestæts tjeneste ikke skikke sig, men i det sted må om dagen bruges hat og lædersko og ellers hvad lejlighed og omstændighed tillade«.

Med denne formaning hilstes de nye portbetjente velkommen i instruktionen af 1779 og ganske tankevækkende gentoges den i den nye instruks af 1798 – blot appelleredes nu til betjentenes egen forståelse for, at det var uanstændigt på en sådan post »at fremtræde i nathue og tøfler«. I en anden anvisning af mere generel karakter pålagdes betjenten »at begegne alle med høflighed i

Disse to lamper er blandt de fineste antikviteter, som Odense toldkammer ejer. De er ikke af blik, men af kobber, og nok også blankere, end da de blev brugt i marken. Men i princippet svarer de til konsumtionsbetjentenes »bliklygter«. Begge kan smelte lak, når låget åbnes, men kun den til venstre kan benyttes ved ransagninger i natens mulm og mørke.

sine forretninger, såvelsom også at bruge største beskedenhed ved at ransage rejsende folks vogne og efterse hvad i kufferter, skrin eller andetsteds findes«. Redskaberne var jernsøgere af forskellig længde til brug ved undersøgelser af vogne med sand, brænde, korn eller høg og de ligeledes omtalte vridbor til tønder. Når mørket faldt på toges »bliklygter« i brug, og efter 1797 anvendtes desuden bismervægte, da flere varer efter den nye tarif beskattedes efter vægt. Taksterne for de vigtigste varer kunne læses på »tarifbrædderne« uden på boderne, men desuden havde betjentene et eksemplar af konsumtionsforordningen, som opbevarede sammen med dagens indtægter i en skuffe i bordet indenfor.

Hvem og hvad der i dagenes og årets løb passerede gennem portene er vi desværre afskåret fra at kunne opregne, for ikke en eneste portbog er bevaret fra det lange tidsrum, vi her behandler. Det hænger både

sammen med datidens ringe forståelse for materialets værdi og med dets omfang, også selv om antallet af et års regnskabsbøger svandt ind efter reformen i 1778. Der var i de tre år fra 1707 til 1709 tale om 619 bøger og 36 bundter af malesedler, hvoraf portbøgerne alene tegnede sig for 605 bind. I 1750erne var mængderne skrumpet ind til 25-29 bind årligt og efter 1778 til kun 7 eller 8, men samtidig blev vel bøgerne adskiligt tykkere.⁴⁸

Det er kun en ringe erstatning for dette uhyre informative, men kasserede materiale, at vi for en længere årrække efter 1778 kan følge indtægternes fordeling på de enkelte porte og for 1779 og 1796 tillige den daglige fordeling. Sidstnævnte års resultat er fremstillet i figur 6.3. Fordelingen efter porte viser, at såvel vareforsyningen som tilførslerne af levende kvæg især skete fra Odenses vestlige opland. Mest markant for varerne og mindre for kvæget, som også

kom i stort tal fra nord. Da afgiften var 1 rigsdaler uanset størrelse og art (ko, tyr eller stud), er provenuet identisk med antallet af kreaturer.

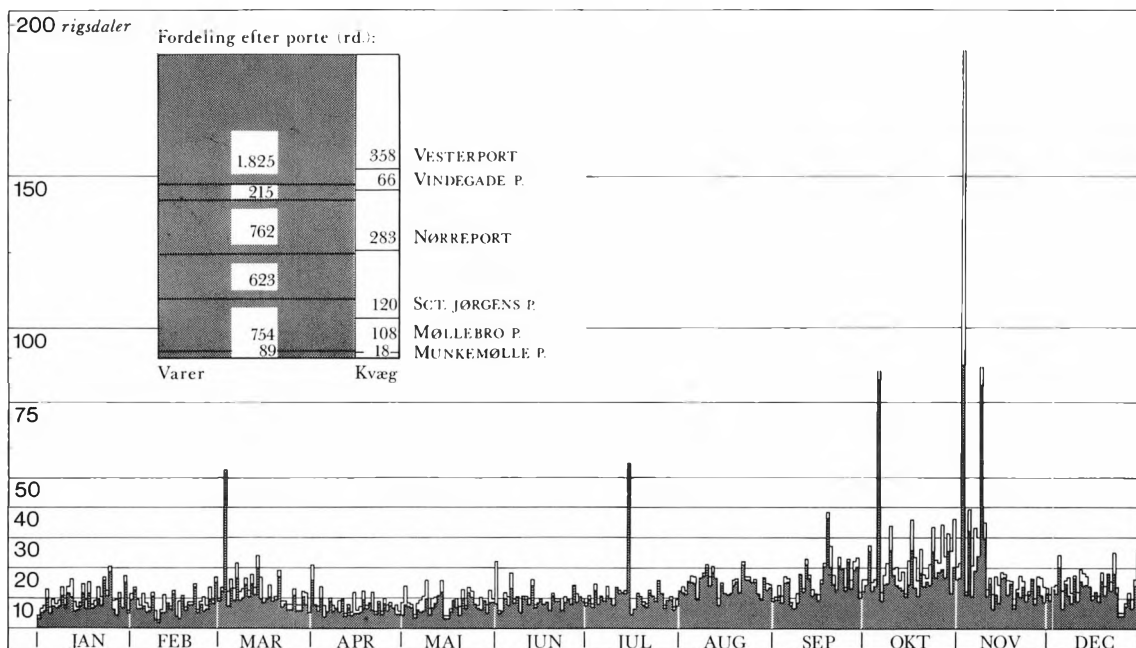
Indtægterne var forholdsvis jævnt fordelt over hele året, dog med en vis afmatning i de tidlige forårsmåneder (specielt februar og april) og en noget kraftigere vækst i efteråret. 5 dage udskilte sig meget tydeligt. 4 af dem var de årlige markedsdage, 3. marts, 15. juli, 6. oktober og 3. november, mens de høje tal for den sidste (9. november) havde andre og ukendte årsager.⁴⁹ Det ses, at det berømte Sct. Knuds marked i juli trods sit ry ikke kunne måle sig med Mikkel's marked i oktober; men flest penge samlede sig i konsumtionsbodernes skuffer på kvægmarkedsdagen i november. 104 kreaturer og godtfolk i endnu større tal har givet travlhed i portene og gaderne, så det var i mange år praksis, at konsumtionskassereren ef-

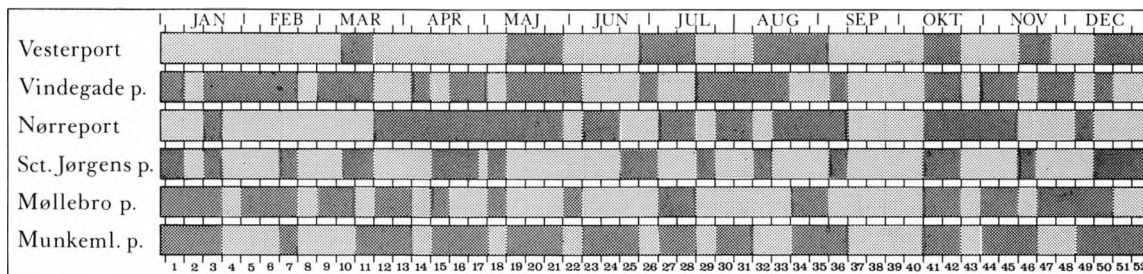
ter denne dag honorerede »militæret« med 2 rd. for dets assistance.

Når dagens indtægter var optalte, bragte en af portbetjentene pengene hen på hovedkontoret. Dermed kan vi i et vist omfang følge de enkelte betjentes vagter ved portene, idet navnet på den, som afleverede beløbet, er optegnet i hovedbogen. Dog kun i den for 1779 (hvor indtægtsfordelingen meget ligner den for 1796, også med 5 »store« dage), og et vagtskema for dette år er vist i figur 6.4. Normalt byttede betjentene plads natten mellem lørdag og søndag, også selv om de havde bopæl i selve konsumtionsboden, men det ses, at de (pålideligste?) ofte fik lov at blive på samme sted i meget lang tid.

Omvendt kan vi også følge antallet og varigheden af posterne for den enkelte betjent med ansvar for kassebeholdningen, om navnene i hovedbogen ellers er udtryk

Figur 6.3: Vare- og kvægindførslen til Odense 1796. (Kilde: Odense toldregnskaber, ph. 19).

Figur 6.4: Vagthold i konsumtionsboderne 1779. (Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber, pk. 16).

for noget sådant. Underbetjent Rasmus Nielsen havde bare én uges vagt i Munkemølle port, men i den anden ende af listen finder vi Hans Frederik Bardrum, som havde 24 poster af vekslende varighed i alle seks porte, nemlig 56 dage i Vester, 41 i Vindegade, 86 i Nørre, 63 i Sct. Jørgens, 35 i Møllebro og 83 i Munkemølle port. Det er ialt 364 dage, og når man bemærker, at portbetjentene i modsætning til deres privilegerede kollega på møllen, som kun skulle arbejde 11-16 timer dagligt, var pålagt at være til stede i alle døgnets 24 timer, forstår man godt, at Bardrum tog sig en fridag. Den 26. marts blev han hjemme hos konen i deres lejlighed på hjørnet af Pjentedamsgade og Sct. Jørgens Gade.

Konsumtionssvig

En opgave, som varetoges af såvel inkvisitionsbetjentene som kollegerne i portene, var tilsynet »i den næst til porten angrænsende udvendige del af byen, at intet på ulovlige steder bliver indpraktiseret«. Grænsen for denne afpatruljering – konsumtionslinien – fulgte normalt de yderste huses havegærder ud mod markerne, og i disse måtte i reglen ikke findes låger; i modsat fald skulle de være aflåste og nøglen i forvaring hos konsumtionsinspektøren, som i særlige tilfælde kunne låne den ud. Det var

prisen for at bo i en åben by uden volde og grave.

En så overskridelig grænse kunne naturligvis ikke bremse for en vis indsmugling, men den lod sig dog overskue i en grad, så ingen ulovligheder var helt uden risiko. Hvor stort et omfang (port-)konsumtionssvigen i virkeligheden havde, unddrager sig enhver bedømmelse, men den tåler næppe sammenligning med toldsvigen. Vi kan – måske en smule bagvendt – slutte os dertil, for når en gennemsnitshusstand på 5 personer i disse år betalte godt 5 rd. årligt i portafgift, svarende til et forbrug på omkring 50 rd., må den overvejende del af dette forbrug være blevet behørigt beskattet.⁵⁰

Det er karakteristisk, at en typisk indsmuglingssag fra en af portene, som fandt sted i 1785, slet ikke vedrørte konsumtionsvæsenet. Da en årvågen betjent i Nørreport ved at gennemrode et læs sand med sin søger fandt en tønde, som kusten ikke havde angivet, og den efter 4 ugers forgæves venten på, at en ejermænd skulle melde sig, blev åbnet, viste det sig, at den indeholdt fiskekroge, søm, penne, knibtænger, kamme og mundharper mv. – alt af udenlandsk oprindelse. Det var blevet sagt, at importøren var købmand Türck, men han benægtede på det kraftigste. Sortimentet lignede ellers meget det, der forhandlede fra hans krambod.⁵¹

6½ · Et toldhistorisk bykort

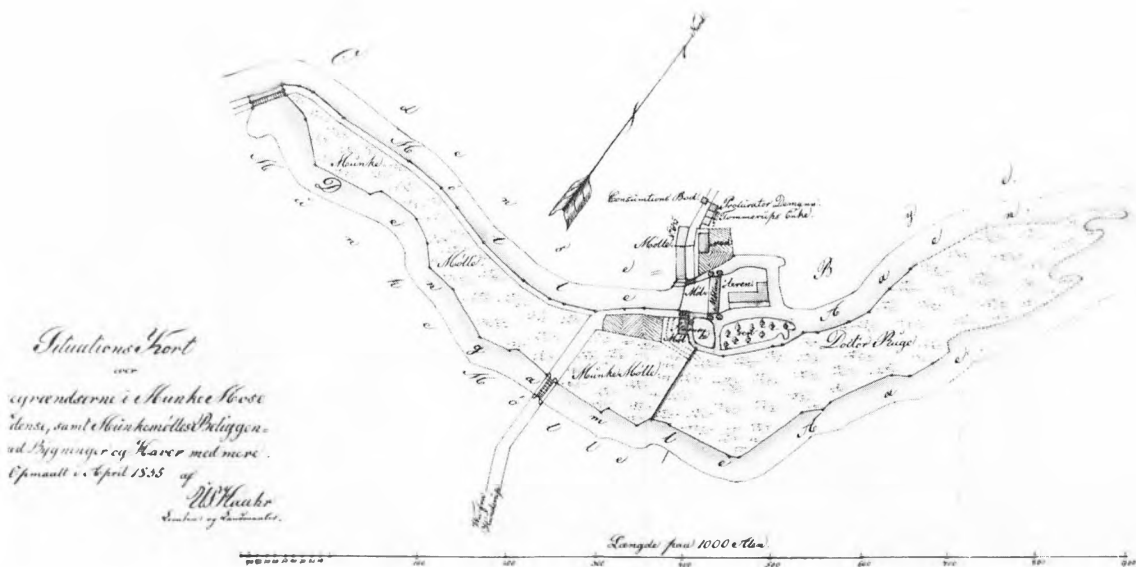
Konsumtionslinien omkring Odense afgrænsede et område, som nogenlunde svarede til det, der i retslig forstand betegnedes som købstadsgrunden. Men der var ikke altid fuld klarhed over grænsens nøjagtige beliggenhed, specielt i centraladministrationen. Embedsmændene i Rentekammeret bad f. eks. i 1818 kollegerne i Generaltoldkammeret om oplysninger vedrørende konsumtionslinien til brug for deres jordskyldsætning, men kunne ikke få fyldestgørende svar. Få år efter, i 1822, iværksattes da en landsomfattende kortlægning af købstæderne. I mange af disse blev for første gang udarbejdet kort, som helt ned på den enkelte ejendoms niveau giver præcise informationer om byernes størrelse og udseende. Disse kort – hvoraf flere er kartografiske mesterværker – er ikke særlig kendte, men kan blive vigtige byhistoriske kilder.

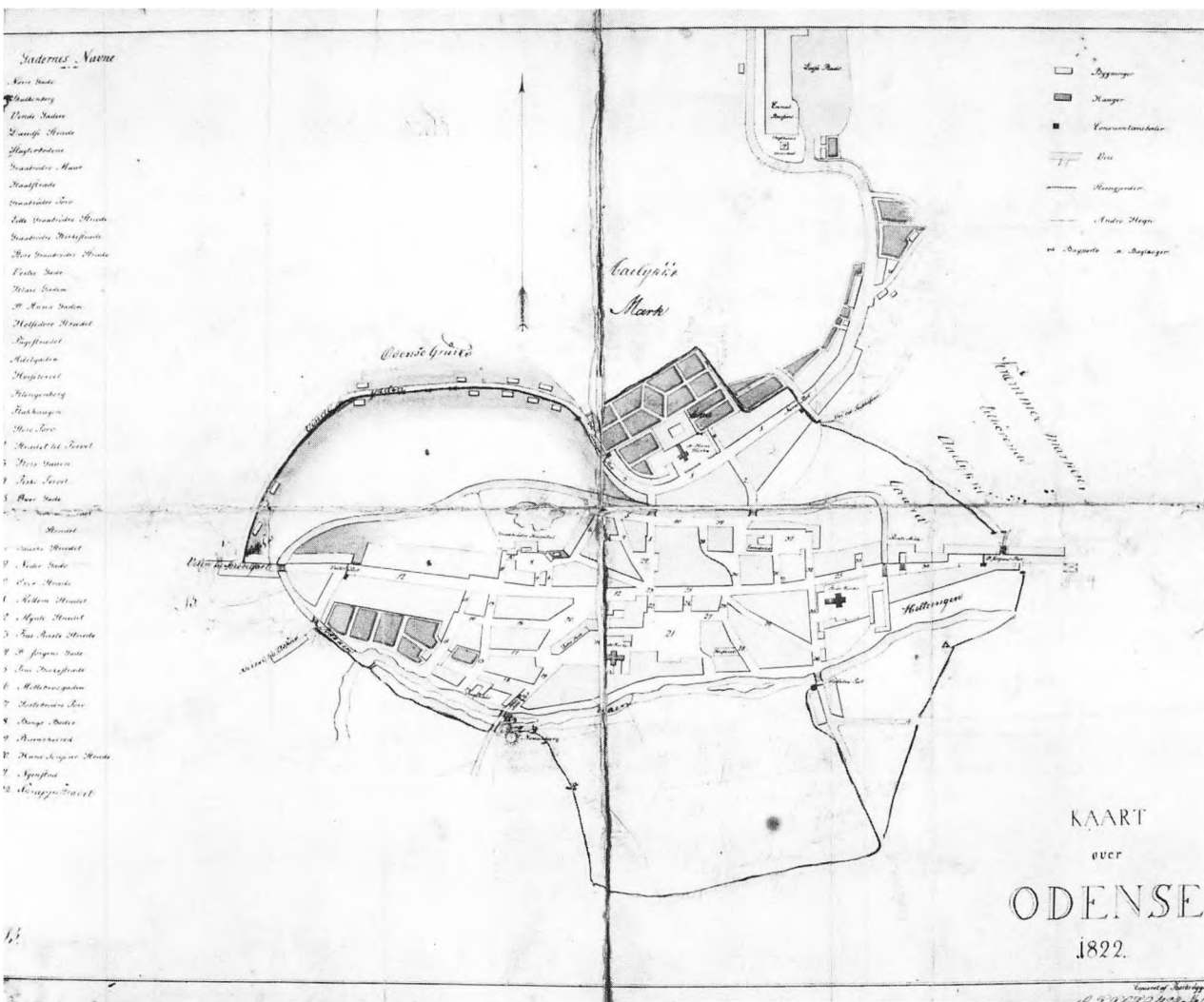
Så heldigt er vi ikke i Odense.

Fuldmægtig Skule Theodor Thorbrøgger, som med stor iver tog sig af de fynske byer, bad toldinspektør Krag om en plan over Odense, men svaret, han fik retur, var nedslående. Landmåler Kyhl ville have 2 rbd. dagligt for at udarbejde et sådant kort, og en anden fagmand, J.C. Pingel, troede ikke det kunne gøres for mindre end 40 rbd. Et så formidabelt beløb ville Thorbrøggers chefer ikke ofre på sagen (konsumtionen indbragte i 1821 godt 42.000 rbd. netto i Odense). Fuldmægtigen blev i stedet henvist til Pontoppidans *Danske Atlas*, »såfremt Chart over Odense deri findes«. Så kortet, som Kyhl (?) tegnede og Thorbrøgger selv kopierede i den viste udgave, blev en gentagelse af Pontoppidans i enhver henseende jammerlige bykort. På egen hånd tilføjede tegneren området ved kanalbassinet og omlægningen af slotshaven registreredes. – Men han glemte Piledam-

men, som først udtørredes meget senere.

Dermed stod man rustet til bestemmelsen af liniens præcise forløb, men da man samtidig ville foretage en del påtrængende indlemmelser, kom arbejdet til at strække sig over en længere årrække. Arealforøgelserne kædedes sammen med udflytninger af flere af portene (se kap. 8), men den ene af disse, som navnlig forsinkede projektet, måtte opgives. Det drejede sig om et forslag om at flytte Munkemølle port og konsumtionsbod ud til broen over åens bagløb, for herved kunne man opnå, at møllen kom under byens retsområde (jurisdiktion) og blev til en »købstadsmølle«. Ejeren modsatte sig ihærdigt noget sådant for ikke at miste kunderne fra landet. Heller ikke et mæglingsforslag om at placere porten således, at kunder fra landet kunne bruge en dør i syd og byboerne en dør i nord,

ville han antage! Selv om konsumtionslinien på kortet bevæger sig syd om møllen blev den altså ikke inddraget.

Modsat var der tidligere fremkommet ønsker om indlemmelse,

Landmåler Haahrs »situationskort« fra 1835 over Munke Mose med møllen og den nederste ende af Munkemøllestræde. (Rigsarkivet).

f. eks. fra muremester P. Crone i Sct. Jørgens Gade 30-34. Han ville i 1819 gerne ind bag linien, for det var forudsætningen for at drive visse borgerlige næringer, som folk på landet ikke måtte beskæftige sig med. Han fik sit ønske opfyldt, da porten blev flyttet ud i 1829.

Forhandlingerne blev afsluttet i 1838. Guvernøren over Fyn, kronprins Christian (VIII), godkendte grænsedragningen 22. juni, og der-

med kunne det efterhånden aldrende kort forsynes med indtegnet konsumtionslinie. En rentegning, udført af landmåler Haahr (som fik 5 rbd. for 2 kopier), er gengivet i byhistoriens *Mod bedre tider, Odense 1789-1868*, side 14. Linien blev herefter liggende, hvor den var blevet lagt, indtil konsumtionen ophævedes i 1850. Den usynlige mur omkring byen kunne erstattes af vækst til alle sider.

7 · Lov og orden 1794-1849

Den nye personalestruktur

I løbet af 1791 besluttede ledelsen i Generaltoldkammeret sig for at udvide en netop gennemført personalereform ved det nord-sjællandske stranddistrikt, så den kom til at gælde alle landets toldsteder.¹ Den brød på afgørende vis med de principper, som toldvæsenet havde fulgt for tilrettelæggelsen af den lokale administration siden 1632. Gennem alle årene havde man ment, at toldbetjentenes pålidelighed kunne kontrolleres i de indsendte toldbøger, for hvis tolderens regnskaber lignede hans i den henseende principielt ligestillede kollegas, kontrollørens, kunne der ikke være begået ulovligheder. Nu skønnede man, at effektiviteten forbedredes, når den ene af toldstedets to »øverstbefalende« udelukkende helligede sig opsynet, og den anden alene beskæftigede sig med oppebørslerne og regnskabsføringen. Samtidig skulle skellet mellem told og konsumtion falde fuldstændig bort i de byer, hvor begge væsener var etableret, og hvor hidtil kun tolderens person havde udgjort et bindeled. Konsumtionsinspektørens stilling blev overflødig, og i det underordnede personale ophævedes adskillelsen mellem told- og konsumtionsbetjente. Her blev i stedet indført en mellemgruppe af overbetjente. Alle fik det besværlige forled »told- og konsumtions« knyttet til de respektive stillingsbetegnelser: inspektør, kasserer, overbetjent og underbetjent.

Reformen skulle først iværksættes ved forefaldende vakance, men umiddelbart fik den virkning gennem bortfaldet af pligten til at føre kontrabøger fra 1. januar 1792, og kort efter fulgte afskaffelsen af de særlige accisebøger.² Kontrollørerne blev i stedet opfordrede til at gøre mere ud af opsynet, og hvad accisen angik, skulle tolderne ved årets slutning udbetale magistraterne det, der ifølge toldbogen var kommet ind. Med en tålmodighed, som i nogen grad rettede sig efter toldstedernes betydning, afventede Generaltoldkammeret derefter, at lejligheden bød sig til, at det sidste og afgørende skridt kunne tages. For Odense toldsteds vedkommende var forventningerne så store, at man havde overvejet en tvungen pensionering af den gamle tolder Jessen, da meddelelsen om hans død den 10. april 1794 indløb. Allerede 12 dage senere havde man en forestilling til kongen parat.³

Efter en kort omtale af toldstedets beliggenhed præsenteredes planerne således:

»Toldintraderne i denne største og betydelige sted i Fyn andrager kun 14 til 1500 rigsdaler, som lidet svarer til den rimelige formodning om forbruget af fremmede toldbare varer på et sted, hvor levemåden ikke er indskrænket. Man hidleder ej uden årsag en del af grunden hertil fra den mangel på opsigt med varerne fra lossestedet til byen eller ind i landet, og tror det derfor nødvendigt at ansætte opsynsbetjente på sådanne steder i Odense fjord, som kunne have vågent øje med varernes transport. To sådanne steder agter man dertil tilstrækkelige, og man er beskæftiget med nærmere at bestemme samme og forskaffe lejlighed til

bopæl for betjentene, hvorom kammeret allerunderdanigst forbeholder sig at indkomme med nærmere forestilling«.

Glemte var altså det projekt, som havde beskæftiget embedsmændene gennem de sidste 12 år, for i valget mellem en udflytning af toldkammeret til Skibhusene og den nyopfundne reformplan, som ikke lod sig forene med en sådan, sejrede den sidste. Derimod huskede man, at Christian Ramus (nu avanceret til ritmester) engang havde fået løfte om en stilling ved Odenses toldvæsen, og lod derfor den nye ledelse bestå af ham og den nuværende konsumtionsinspektør Vogt. Da dennes helbred ikke var det bedste, blev Ramus indstillet som inspektør, og Vogt skulle så overtage Jessens kassererforretninger. Jantzen »degradere-

des« til overbetjent, men han kaldte sig dog fortsat kontrollør, og det samme gjorde følgelig hans omgivelser, så selv om titlen formelt var afskaffet, støder man på den i officielle dokumenter lige til hans død i 1815. Af konsumtionsbetjenten – N.J. Kastrup og efter ham C.J. Fencker – og visitør Rohde blev den nye stillingsbetegnelse derimod opfattet som forfremmelser.

Den samlede personalereform er anskueliggjort i tabel 7.1. Det bemærkes, at forskellen i gage for inspektøren og kassereren kun skyldes, at man ikke ville fratage Vogt hans hidtidige løn; når han døde eller afgik skulle den nedsættes til de 130 rd., Ramus fik. Som kompensation for ændringen af Jantzens status fik han fordoblet sin grundløn, hvorimod der ikke blev rørt ved de øvriges. Af større betydning for den enkelte

Tabel 7.1: Odense toldkammers personale før og efter reformen i 1794.

Personale før 30. april 1794	Procenter		Personale efter 30. april 1794	Procenter		
	Gage rd.	told kons.		Gage rd.	center	
Tolder Jessen	106	12	8	Told- og kons.insp. Ramus	130	7
Toldkontr. Jantzen	50	8	–	Told- og kons.kasserer Vogt	200	7
Kons.insp. Vogt	200	–	12	Told- og kons.overbetj. Jantzen	100	3
Kons.betj. Kastrup	80	–	5	Told- og kons.overbetj. Kastrup	80	2
Toldvisitør Rohde	100	–	–	Told- og kons.overbetj. Rohde	100	1
I alt	536	20	25	I alt	610	20
Underbetjente ¹	1.159	–	–	Told- og kons.underbetjente	1.159	3
Ekstrakassen ²	–	5	–	Ekstrakassen	–	2
I alt	1.695	25	25	I alt	1.769	25

1. Underbetjentene er ikke medtaget i Generaltoldkammerets opstilling. Årslønnen for 1794 (efter angivelse i konsumtionsregnskabet) svarer nogenlunde til gagen for 12 underbetjente (å 65 rd.), Böcken i Stige (130 rd.) og 2,5 inkvisitionsbetjent (å 104 rd.).

2. Generaltoldkammerets ekstrakasse, se side 122.

Kilde: Rigsarkivet, Generaltoldkammerets resolutionsprotokol 1794, nr. 22, og Odense toldregnskaber, pk. 18.

var det dog, at »procenterne« blev væsentligt omlagt. Vi er dog ikke helt i stand til at belyse konsekvenserne, da overskuddets størrelse ikke fuldt ud kendes. Ændringen var klart til fordel for Rohde og måske også Jantzen – idet konsumtionen gav det største udbytte – mens de tre andre tabte ved den. For underbetjentene var fordelene selvfølgelig særligt stor. I 1815 hed det, at før krigen beløb en procent sig til cirka 230 rd., så med en ligelig fordeling fik hver af de 16 betjente forøget årslønnen med godt 40 rd. For ledelsen blev tilskuddet mere end 1.600 rd. årligt til hver!

Ud over dette måtte personalet stadig modtage skriverpenge af kunderne. Kasseren overtog den forhenværende tolders andel, inspektøren fik kontrollørens, og de tre overbetjente måtte deles om det beløb, som visitøren (på et ukendt tidspunkt) havde fået tillagt. Året efter blev denne praksis ændret ved indførelsen af det såkaldte sportelreglement. Embedsmændenes »drikkepenge« skulle herefter indbetales efter en fast takst (6% af tolden) i toldkassen, og de blev så fordelt mellem ledelsen og overbetjentene. Af beløbet – i 1797 drejede det sig om 279 rd. – fik de sidste en niendedel hver, inspektøren to og kassereren fire niendedele. Senere ændredes fordelingen dog, så også underbetjentene fik en bid af kagen.

Hele reformen kom til at koste statskassen 74 rd., og det mente Generaltoldkammeret nok den kunne bære, da der sparedes andre steder, hvor nyordningen ved samme lejlighed gennemførtes. Kongen godkendte den på alle punkter 30. april 1794, og samme dag udfærdigedes bestallingerne, ikke blot for den tiltrædende inspektør, men også for de allerede ansatte. De skulle også have bevis for, at byens to afgiftsvæsener nu var smeltet sammen til et.

En ny plan for kystopsynet

Som lovet havde Generaltoldkammeret snart en ny forestilling klar, hvor den fremtidige ordning af opsynet i fjorden blev beskrevet.⁴ På et enkelt punkt var man bundet af de ældre dispositioner, nemlig ved kontrakten med Jens Orten om huset i Skibhusene, og som tidligere nævnt blev det også købt. Det var vel ikke ganske overflødigt, men det er nok tvivlsomt, om man havde anskaffet sig det til den brug det nu fik. Derimod stod man naturligvis frit over for de enkelte betjentes aktuelle posteringer. Det gjaldt Rohde i Stige, hvis problemer man havde behandlet med ulige større velvilje end i sin tid Schmidts. En bolig måtte han ligesom denne selv sørge for, men han fik allerede fra sin tiltrædelse bevilget 50 rd. om året til aflønning af rorskarle – det havde Schmidt aldrig opnået. Blandt andet derfor kunne Rohde temmelig hurtigt købe eget hus i Stige (nuv. Lodsvej 31), blot blev det hans egen sag at skaffe sig af med det, hvis han skulle blive forflyttet. Også Böckens post kunne man frit inddrage, men spørgsmålet havde netop løst sig selv. Han og Rohde var den 23. maj om aftenen på vej fra Gabet til Munkebo i deres jolle, da den kæntrade, og kun Rohde reddede sig i land.

Forudsætningerne 10. juni, da forestillingen blev skrevet, var altså, at man havde en mand i Stige og et hus i Skibhusene. Desværre havde man også netop købt et ret vildt forslag, som stillede sig i vejen for den enkle løsning: at flytte manden til huset.

Forslaget kom fra kaptajn Claus Bang i Nyborg. Ud over at være tolder sammesteds bestyrede han godset Hofmansgave på vegne af sin umyndige søn, Niels Hofman Bang, og det var uden tvivl dennes interesse han varetog snarere end toldvæsenets, da

han i april 1794 opfordrede Generaltoldkammeret til at oprette en kontrolpost ude på den øde Hals odde – nu kendt som Enebærodde. Han skrev nemlig, at han længe havde haft den idé, at han ville bebygge odden, og andre grunde hertil end at jorden skulle nyttiggøres til avl eller græsning kan der ikke være tale om. Ud fra en strategisk betragtning må stedet naturligvis også siges at være velvalgt, men han og ikke mindst hans foresatte savnede fuldstændig sans for at afveje fordelene med de mange ulemper. Både Ramus og Rohde, som med god grund frygtede for, at det var ham der skulle derud, fremsendte forskellige indvendinger, men endnu blev de ikke hørt.

Planen for det nye kystopsyn blev derfor, at to overbetjente mod tidligere kun én i denne kategori skulle posteres ved fjorden. Den ene kunne få bopæl i Skibhusene, og den pinlige kendsgerning, at huset var for stort – og dyrt – til ham alene, slap man om ved at påstå, at man kunne få lejeindtægter af det øvrige (en lejlighed, et stykke af loftet og den tilhørende tømmerplads), som sammen med inddragelsen af Rohdes tillæg til rorskarle kunne bekoste anskaffelsen, dvs. renterne af de 2.000 rd. Betjenten skulle slippe for husleje, men kunne så til gengæld pålægges »selv at holde båd og folk til at befordre sig til og fra skibene«. Tjenesten skulle overdrages Jantzen, som virkelig flyttede hertil i løbet af året.

Dermed blev det endeligt fastslået, at det var Rohde, som skulle deporteres. Huset på odden ville efter et foreløbigt overslag koste 400-450 rd., men når man – endnu en gang! – tog besparelsen af hans tillæg i betragtning, ville udgiften ikke belaste statskassen. Huslejen til Hofmangsgave måtte Rohde selv udrede, og hans udgifter til båd og rorskarle kunne dækkes af konsumtionskassen. Det kunne gå an, mente man, for

med bortfaldet af underbetjenten i Stige havde den netop sparet 2 rd. om ugen på lønkontoen. Man undlod klogeligt at opstille et samlet budget for reformen og slap derfor helskindet igennem med forslaget.

Knap to måneder efter at kongen havde prentet sit sirlige »Christian R« under resolutionen brast forudsætningerne for projektet, men det blev man ikke straks klar over i Generaltoldkammeret. Det var nemlig kollegerne i Kommercekollegiet, som den 13. august 1794 opnåede tilladelse til at lade undersøge, om havnen – og dermed også det nødvendige toldopsyn – kunne flyttes ind til selve Odense by.⁵ I toldadministrationen fik man først nys om forslaget hen på efteråret, men da var Enebæroddeprojektet af andre grunde begyndt at vakle.

Huset ville for det første blive mere end dobbelt så dyrt som anslået. Hertil kom, at der ville medgå betydelige omkostninger til en havn eller kås til jollerne – Rohde måtte nødvendigvis have to – og til en brønd, »da der intet (fersk) vand er i nærheden af den betjenten tildelte jordsindhegning«. I tillæg til disse indvendinger bemærkede kammerherre Rosenørn på Ulriksholm, som igen blev hørt, at »den på Hals odde ansatte betjents skæbne vil blive højst beklagelig, da han kommer til at bo 4 mil fra nærmeste købstad og 1 mil fra nærmeste mennesker og får en bopæl udsat for alle mulige vinde og beliggende på en jordbund, hvor det der sås ej kan vokse«. Til gengæld anbefalede han, at Rohde fik lov at blive i Stige for at assistere Jantzen, da det for denne, »om han end ingen andre forretninger havde end blot at føre opsigt med, at det gik rigtigt til med alle ind- og udlosninger på fjorden, dog blev umuligt at føre samme så nøje som behøves, idet Odenses indbyggere uden forskel af stand gør dem en ære af at begå tolddefraudationer«. ⁶

Hendrich Vogt (1744-1803) *Vogt var født i København og kom til Odense i 1762 som soldat ved det holstenske dragonregiment, hvorfra han 6 år senere afgik som korporal. 1. januar 1779 blev han konsumtionsforvalter i Middelfart, men forfremmedes allerede 23. januar 1782 til inspektørstillingen i Odense, hvor han tiltrådte 18. februar. Ved nyordningen af lokalforvaltningen blev han 30. april 1794 told- og konsumtionskasserer. Han boede i Overgade 19, som han købte i 1797, og hvor han døde 29. marts 1803. I stillingen konstitueredes hans fuldmægtig Hans Christian Hansen (ca.1772-1805), som allerede inden 1794 havde stået i tolder Jessens tjeneste. Han var søn af en odenseansk politibetjent og logerede ved sin tidlige død 13. marts 1805 hos den nye kasserer.*

Frederik Christian von Scholten (1757-1840) *von Scholten (farbror til generalguvernøren) var født i København og havde som stor dreng gjort tjeneste som page hos kongen. Efter en mindre juridisk eksamen 1781 blev han hoffjunker hos enkedronning Juliane Marie, hvilket i 1783 skaffede ham titel af kammerjunker og – i 1791 – embede som toldforvalter i Segeberg i Holsten. Efter knap 2 år som told- og konsumtionskasserer i Horsens udnævntes han i samme stilling i Odense 1. juni 1803. 3. februar 1816 fik han bevilget sin afsked efter i 5 år at have ladet embedet forvalte af sin fuldmægtig, Opitius. Grunden var tiltagende sygelighed, men alligevel overlevede han – formodentlig til fortrydelse for efterfølgerne, som måtte udrede pensionen – helt til 23. april 1840. Fra 1803 til 1805 logerede han i Overgade 23, men flyttede derefter til Nørregade 38, som han ejede indtil 1810.*

Alt dette gjorde endelig indtryk i Generaltoldkammeret. »Deres brev er modtaget med fornøjelse og finder i alle henseender kammerets bifald«, lød svaret, som blev udformet 18. oktober, men da var rygtet om kanalen også nået hertil. Endnu en gang kuldkaستedes planerne for Odense toldsted, men når de alligevel er omtalt så udførligt, skyldes det, at de ikke var helt gemt væk. Da kanalbyggeriets afslutning var i sigte og spørgsmålet om fjordens bevogtning igen blev aktuelt, spøjte ideen stadig, ligeså senere i 1800-tallet, og i vort århundrede blev den virkelig realiseret (se kapitel 11). Men indtil videre var det en helt anden reform, som embedsmændenes opmærksomhed var rettet imod.

Toldforordningen af 1797 og dens følger

De midler, som regeringen havde følt sig tvunget til at anvende i kampen mod smugleriet, havde ikke båret frugt, hverken på landsplan eller i Odense, hvor vi har set, at toldindtægterne var forholdsvis upåvirkede af såvel det skærpede kystopsyn som personalets lønforbedringer. Uanset om lysten til at omlægge toldpolitikken var til stede eller ej, var man derfor blevet presset til at overveje, om det var rigtigt at opretholde de høje importafgifter, når man ikke evnede at inddrive dem i fuldt omfang, eller at fast-

Var det ikke muligt at få varerne ind uden afgift kunne man altid forsøge sig med en falsk pengeseddel. Denne ikke ganske vellykkede efterligning af en rigsdalerseddel fra 1791 prøvede en tjenestepige i 1809 at slippe af med på hovedkonsumtionskontoret, men efter at von Schollens fuldmægtig havde afuist den, greb kassereren selv ind og tog imod den for at have »den ære at overlevere den i politiets hænder«. (Foto efter original i Landsarkivet, i Odense byfogeds ujournaliserede breve 1663-1811, læg 1809).

holde restriktioner over for de »forbudte« varer, der stadig strømmede ind i landet. For senere tiders liberalistisk påvirkede historikere var det ikke let at forstå, at dilemmaet overhovedet var til stede; for dem var der kun én vej, og det har i høj grad præget synet på 1700-tallets told- og finanspolitik. Især 1930'ernes erfaringer har rehabiliteret merkantilismen så vidt, at ønsket om beskyttelse af hjemlig produktion nu lader sig forsvare. Men det gør uægtelig en forskel, at toldvæsenet i vore dage virkelig er i stand til at håndhæve bestemmelserne.

Det falder ikke inden for rammerne af denne toldhistorie at følge arbejdet i den finanskommission, som i 1787 blev nedsat for at omforme toldpolitikken, men vi skal dog præsentere et oplæg med lokal baggrund.⁷ Det kendtes givetvis ikke af kommissionens medlemmer – lige så lidt som de i øvrigt synes at have gjort brug af erfaringerne fra toldforpagtningstiden – men de tanker, som stiftamtmand Bille fremsatte allerede i 1773, blev i høj grad bestemmende for resultatet. Han skrev:

»Jeg har ved adskillige lejligheder gjort erindring om købstædernes nuværende slette tilstand og handelens aftagelse, hvorved Hans Majestæts toldintrader tillige nødvendig formindskes; men til at op hjælpe begge dele udfordres en anden og højere eftertanke. Den høje told på forberørte varer [vine, tobak og kaffebønner, mv.] er vel den største årsag til indpraktisering og den i svang gående snighandel på landet, og når samme måtte nedsættes på sådanne varer, som almuen er vant til og søger med hasard at erholde for en tålelig pris, tror jeg det meget ville befordre handelens opkomst og Hans Majestæts intraders formerelse. Den vedvarende snighandel og indpraktisering skulle man vente ville da tid efter anden formindskes og til sidst af sig selv ophøre«.

At situationen også nu var så alvorlig, at selv de mest respektable købmænd gav sig af med smugleri, har vi netop erfaret gennem

Rosenørns skrivelse. En passus fra Proms andet brev (se side 117) vandt formodentlig fuldt bifald i Odense, nemlig den, at hvis toldkrydserne skulle gøre store fangster, så »vil det se slet ud for enhver, som har i mange år dog haft brødet ved deres handel, såvel som de, der efterdags agter at have nytte af det de har lært, så at i tiden er det ej nyttigt, at noget mandsbarn lærer købmandsskab«. Oven i købet synes der at kunne spores en vis tendens til at »mandsbørnene« fulgte Proms anvisning i århundredets sidste fjerdedel.

Resultatet af Finanskommissionens overvejelser forelå i toldforordningen af 1. februar 1797. De fleste importforbud var forsvundet og toldsatserne gennemgående nedsatte. Stærkest for varer som tekstiler, kaffe og tobak og føleligt for vin og spiritus, altså de typiske smuglerobjekter. Det understreger, at forordningens hensigt mere var at øge indtægterne ved at fjerne tilskyndelsen til at smugle, end at gennemføre frihandel i mere moderne forstand. Med Aage Rasch's formulering: »Satserne var nu kommet ned i et sådant niveau, at man kunne håbe, at de ville blive betalt og derved give mere end de højere satser under det gamle system«.⁸

Rasch konkluderede derefter, at det kom til at holde stik, og umiddelbart efterlader Odenses toldregnskaber det samme indtryk. Inden vi vender os mod virkningen for indtægterne på lidt længere sigt, skal vi dog følge den på et område, hvor åremålet ganske vist er for kort til at drage mere vidtgående slutninger, men hvor vi til gengæld kan aflæse resultatet for det, som f. eks. Billes indlæg drejede sig om, vareimporten. Den tids statistiske grundmateriale er almindeligvis gået tabt for sådanne oplysningers vedkommende, men netop fordi vareomsætningen spillede en rolle for vurderingen

Tabel 7.2: Import til Odense af udvalgte varer 1795–99 (brutto).

Varekategori	fra	1795	1796	1797	1798	1799
Vine og rom (1.000 potter)	udland	4,0	11,9	20,8	21,4	27,9
	indland	30,5	36,7	24,6	24,0	33,5
	I alt	34,5	48,6	45,4	45,4	61,4
Tobak (1.000 pund)	udland	1,0	0,1	14,3	20,0	22,2
	indland	27,2	30,5	5,2	3,8	15,7
	I alt	28,2	30,6	19,6	23,8	37,9
Humle (1.000 pund)	udland	2,2	3,4	4,3	5,4	4,8
	indland	0,6	0,4	0,0	0,0	0,0
	I alt	2,8	3,8	4,3	5,4	4,8
Kaffebønner (1.000 pund)	udland	0,7	1,6	3,2	2,7	2,8
	indland	20,1	39,6	30,6	35,3	35,9
	I alt	20,9	41,2	33,8	38,1	38,7
Hør, hamp og blå (1.000 pund)	udland	37,1	53,5	41,0	57,9	53,3
	indland	36,0	26,5	22,9	31,3	14,1
	I alt	73,1	80,1	64,0	89,2	67,5
Råsukker (1.000 pund)	udland	133,9	236,1	0,0	0,0	0,0
	indland	75,8	164,8	168,6	268,7	251,7
	I alt	209,7	400,8	168,6	268,7	251,7
Stenkul (læster à 18 td.)	udland	235,9	208,7	206,8	306,8	216,5
	indland	31,5	41,0	60,9	39,8	47,5
	I alt	267,4	249,7	267,7	346,6	264,0

Kilde: Rigsarkivet, Odense kanalsager 1796–1801.

af kanalprojektets rentabilitet, har vi bevarer en »ekstrakt« over ind- og udførslen ved Odense toldsted for perioden 1795-99, der altså på smukkeste vis omkranser året for den nye forordning.⁹

Fortegnelsen omfatter næsten 500 varekategorier fra det velkendte – korneksport og tekstilimport – til det mere specielle, som at der i 1799 blev indført 291 »Jern Comfyreer«! Men med datidens mangel på logik er mange angivelser hverken sammenlignelige eller målelige, for eksempel indfør-

tes i 1797 1 kasse instrumenter fra indenlandske steder og instrumenter for 34 rd. fra udenlandske, ligesom »2 fustager og 10 stk. pottemagerarbejde« ikke umiddelbart fortæller noget om mængden. Også på grund af omfanget må vi derfor lade os nøje med at se på nogle få, men betydningsfulde artikler (tabel 7.2-7.3).

Meget markante fremskridt for den samlede legale vareomsætning er der ikke tale om. For importtallenes vedkommende er mængderne i 1796 gennemgående så store,

at den forventede gunstige virkning af forordningen kun knapt slår igennem, og det er i sig selv overraskende. Men mere uventet er vel ændringen i forholdet mellem udenrigs- og indenrigsimporten, især for vine og rom, tobak og i nogen grad humle. Begunstigelserne af Københavns vinudførsel var allerede faldet bort i 1794, så tolden var overalt den samme i alle fem år.¹⁰

For kaffebønnerne gjorde den samme tendens sig ikke gældende, men bortset herfra er det værd at notere, at i forhold til mængden i 1750 (se tabel 3.4) var nydelsen af denne drik slået kraftigt igennem – hver odenseaner indtog nu i gennemsnit 1½ kop om dagen. Importmønstret for hør, hamp og blå var heller ikke mærkbart ændret, men det var satsene heller ikke. Endelig var raffinaderiets tilførsler af råsukker og stenkul underlagt andre kræfter. I 1797 ophørte Roepstorff med at importere sukker fra Vestindien – uvist af hvilken grund – og året efter solgte han det omtalte snaukskib. Kullene hentedes stadig i England, men sukkeret måtte han lade forskrive fra København.

Eksporttallene er ikke opdelt på ud- og indland, for næsten alt gik til indenrigske havne, især Norge. At udførselstolden til udlandet var sat kraftigt i vejret for fedevarer med undtagelse af saltet kød spillede derfor ingen rolle. Afsætningen var ganske

betydelig; kun begrænsede det dårlige høstår udførslen af korn i 1799.

Under et efterlader tabellerne det indtryk, at enten smugledes der ikke meget i årene før eller man vedblev dermed i tiden efter lovens ikrafttræden. Men den stimulerede tydeligvis interessen for selv at handle på udlandet, og det måtte som figur 7.1 viser blive til fordel for indtægterne ved toldvæsenet – blot må en del af fremgangen være sket på bekostning af intraderne i København. Vi kan altså ikke helt give Ramus og Vogt ret, når de i 1798 forklarede en indtægtsfremgang på 679½ rd. – 14% – dette år med følgende betragtning:¹¹

»... og hvad der har foranlediget denne gevinst er den efter toldforordningen af 1. februar allernådigst forundte frihed i handelen, da alle mest udfordrende varer nu kan indføres mod toldens erlæggelse, i stedet for at mange slags varer forhen blev indsmuglede, enten fordi de ikke kunne indføres eller fordi at tolden var for høj«.

Det var imidlertid ikke kun væksten i tilførslerne fra udlandet, som gav årsag til de større indtægter, og den tjener langt fra som forklaring på det maksimum på næsten 25.000 rd., der nåedes i 1811.

Allerede inden forordningen af 1797 trådte i kraft var nogle af intentionerne – at øge vareomsætningen ved hjælp af moderate toldsatser – på vej til at blive gennemhul-

Tabel 7.3: Eksport fra Odense af af korn og fedevarer¹ 1795–99 (brutto).

Varekategori	1795	1796	1797	1798	1799
Kornvarer (1.000 tønnder)	22,9	26,0	27,0	20,0	8,6
Fedevarer (1.000 pund)	91,6	79,0	115,4	137,4	117,5
1. Røget og saltet flæsk og kød samt smør og ost.					

Kilde: Rigsarkivet, Odense kanalsager 1796–1801.

Tabel 7.4: Odenses toldindtægter 1794–1812 (rigsdaler).

Årligt gennemsnit af:	Told	Konsumtion	Ekstraord. afgifter	Kanal afgift	Andet ¹	I alt
1794–1796	2.981	980	751	–	251	4.966
1797–1803	5.517	558	1.483	–	45	7.603
1804–1807	5.085	280	2.307	2.689	56	10.417
1808–1812	5.101	537	6.373	2.350	1.477	15.838

1. Bl. a. accise (1794–96) og assurancepræmier (1807–10).

Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber, pk. 18–23.

let af særlige tillægsafgifter, der oftest kaldtes »ekstraordinære«, skønt de fik lov at tynge i relativt lang tid. Den gruppe, der vedrørte skibsfarten, er tidligere omtalt, men også vareimporten blev ramt, især efter 1803, hvor tolsatserne i flere tempi fordobledes. Tillæggene beregnedes særskilt, fordi de var bestemt for en nyoprettet skatkammerfond, og som kompensation for arbejdet med at beregne dem fik toldembedsmændene godtgjort 4 procent af beløbet.

Det samme gjaldt kanalafgiften fra 1804 (se nedenfor), hvorimod statskassen ubeskåret oppebar indtægterne fra forsikringsvirksomheden i de første krigsår. Denne noget usædvanlige opgave for toldvæsenet havde sin baggrund i, at regeringen for at stimulere transporten af korn til Norge og brænde til København havde åbnet adgang for rederne til at lade deres skibe og ladninger assurere mod fjendtlig opbringelse.¹² Endelig tilkom i 1810 en såkaldt kolonialvareafgift, som i 1811 indbragte knap 12.000 rd.

Tabel 7.4 giver et indtryk af den gennemsnitlige vægt, som disse forskellige pålæg havde i de samlede indtægter for Odenses toldkasse indtil 1813. Provenuet af den ordinære told faldt ret snart efter 1797 og

udgjorde for den sidste del af perioden kun en tredjedel af oppebørslerne. Da regeringen desuden havde fundet det nødvendigt at genindføre en del ud- og indførselsforbud, kan man nok med Birck konkludere, at »fra 1807 til 1814 var toldrullen faktisk ude af kraft«.¹³ På længere sigt skulle altså toldforordningen af 1797 først bevise sine fortrin næsten 20 år efter offentliggørelsen.

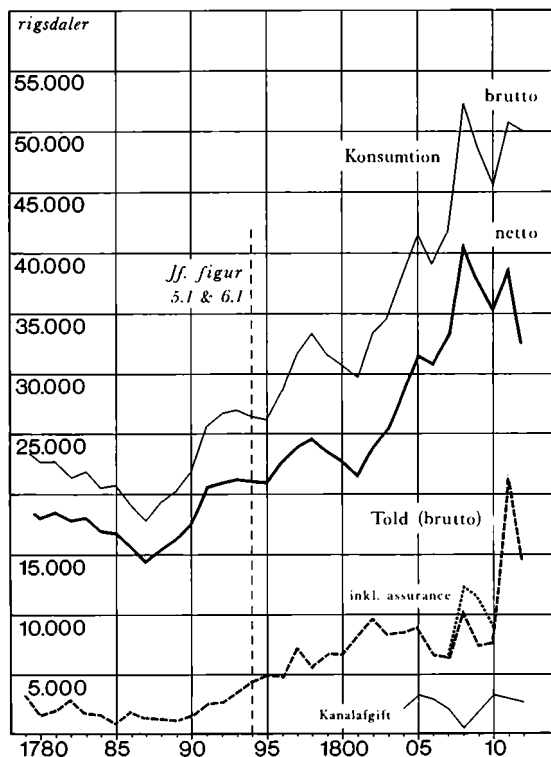
Årsagen til denne delvise fiasko for Finanskommissionens arbejde var inflationen, der navnlig tog fart efter Danmarks inddragelse i krigen mellem Napoleon og det civiliserede Europa. Vel var indtægterne i rigsdaler og skilling vokset i tiden frem mod 1813, men det var priserne også, så mens kursværdien af intraderne i 1797 havde været ca. 7.285 rd., var den i 1812 faldet til under 1.700.¹⁴ Det var denne udvikling, regeringen søgte at bremse ved pengeombytningen i 1813. Rigsdaleren afløstes af rigsbankdaleren (rbd.), der gjaldt for 6 rd. dansk kurant.

På figur 7.1 kan endvidere væksten i konsumtionskassens oppebørsler og statens nettoindtægt heraf følges. På mange måder er billedet det samme som for toldintraderne, især fordi takstforhøjelserne efter 1803 også ramte dette område.¹⁵ Det bemærkes

dog, at indtægterne faldt i de første år efter 1797, skønt bl. a. malepengene for malt til ølbrygning var steget. Forhøjelsen (fra 64 til 72 sk.) burde have givet en merindtægt på ca. 1.500 rd., men den udeblev ganske. Ramus og Vogt forklarede det med dårlige høstår og en så ringe kvalitet af det korn, som trods alt kom i hus, at det var ganske uegnet til brændevinsfremstilling.

Netop denne blev genstand for periodens væsentligste reform på konsumtionsområdet. Malepengene for råmaterialet blev i 1803 halverede og det deraf følgende indtægtstab erstattet af en afgift på produktionsapparatet, mæskekar og kedel. Det skulle fremme pålideligheden af kundernes anmeldelser på maleværkskontoret, og at

Figur 7.1: Odenses told- og konsumtionsindtægter 1794-1812. (Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber).

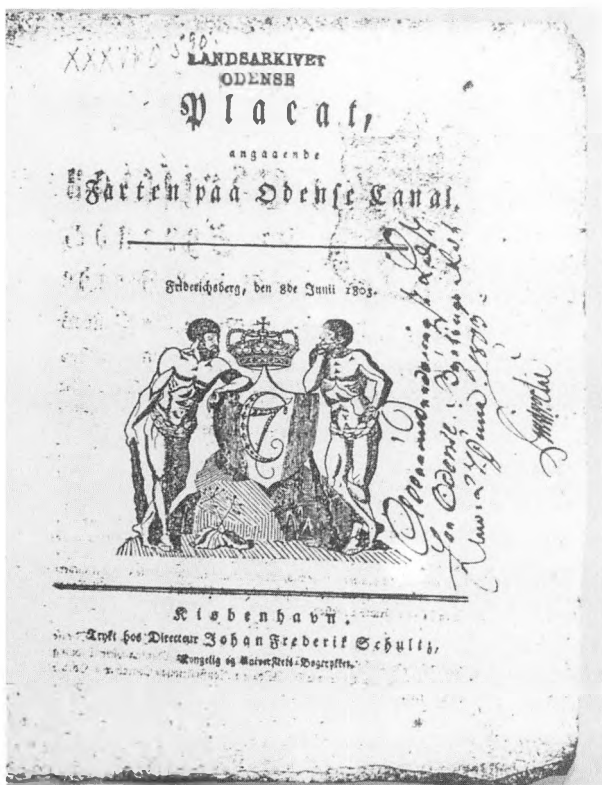
dette sikkert også blev resultatet skal vi vende tilbage til i afsnit 8^{1/2}.

Kanalafgiften

Regeringen havde ikke fundet det nødvendigt at gøre brug af de odenseanske toldmedlemsmænds eventuelle ekspertise, da kanalprojektet skulle udarbejdes, og indhentede heller ikke deres synspunkter efter arbejdets igangsætning i foråret 1796. Så da skipper Hans Andreasen af Odense 4. september 1801 ankrede op ud for kontrollør Jantzens bopæl i Skibhusene med en ladning stykgods fra København, skulle toldvæsenet tage stilling til den omstrukturering af opsynet, det gav anledning til, uden nogensinde at være blevet formelt orienteret om byggeriet.¹⁶ På egen hånd havde inspektøren ganske vist allerede rejst spørgsmålet i et brev til Generaltoldkammeret, men havde fået til svar, at man ville afvente kanalens fuldførelse, og den beslutning vil vi da følge i denne fremstilling.

En mere intensiv korrespondance mellem Odense og København kom i gang i april 1803, men skønt opsynsproblematikken berørtes, var dens egentlige genstand bestemmelsen af den fremtidige kanalafgift. Kanalen kunne ventes åbnet på hele strækningen til bassinet ved Odense inden for overskuelig fremtid, og det skulle helst ikke vare for længe, inden skibsfarten blev pålagt et gebyr for at benytte den. Begge chefer ved byens toldkammer var i øvrigt nu nye, kaptajn Krag havde afløst Ramus i oktober 1800, og den nye kasserer, kammerjunker von Scholten, blev først udnævnt, da de første skrivelser var afgået. Men han var til stede, da plakaten om »farten på Odense kanal« udkom 8. juni, og da det første skib lagde til ved bassinets bolværk 7. oktober 1803. Det var ham, der foreslog, at skipper

Plakaten om »Farten på Odense Canal« med takster for benyttelsen udkom allerede 8. juni 1803, skønt der endnu skulle gå en rum tid, inden arbejdet var helt færdigt. 27. juni blev bestemmelserne oplæst på bytinget ifølge borgmester Lindveds påskrift. (Foto efter original på Landsarkivet).

Gandrup burde belønnes med 25 rd. for sin pionerindsats, men det blev ikke godkendt. Turen var en skelsættende begivenhed i Odenses historie, men for Generaltoldkammeret var det blot en sejlads på otte en kvart kilometer.

Det stod med det samme klart, at om en beregning af afgiften, som baseredes på anlægsudgifterne, kunne der ikke blive tale. Det ville have medført så store gebyrer, at skipperne helt ville undlade at benytte kanalen, eller i modsat fald give anledning til utålelige prisstigninger i byen. Krag foreslog i stedet, at man bestemte den i forhold

til omkostningsniveauet ved den ældre transportform. Det skulle være billigere at benytte kanalen, og foreløbig gerne en del billigere. Han nåede frem til en sats på 7 mark pr. læst for ladte fartøjer og 8, hvis indholdet var grove og voluminøse varer (1 mark er 16 skilling). Forslaget ledsagede han med følgende interessante beregninger.¹⁷

En jagt på 15 læster med stykgods behøvede tidligere 8 både for at blive losset, og hver bådlast fyldte $8\frac{1}{2}$ vogne. Da bådlejen for stykgods var 9 mark og hvert vognlæs kostede 2 mark, havde hele transporten hidtil kostet $34\frac{2}{3}$ rd., mens afgiften ville indbringe $17\frac{1}{2}$ rd. Tilsvarende ville en jagt på 3 læster med 6.000 tagsten kræve 3 både à 7 mark og 20 vogne, så mens de sædvanlige omkostninger havde været $10\frac{1}{6}$ rd., kunne stenene nu losses for bare 4 rd. Skønt Krag overså, at transporter på vogne ikke ville falde fuldstændig bort, var det meget favorable vilkår, han anbefalede. Købmændene kunne næppe være utilfredse med forslaget, selv om de i sin tid havde fablet om en afgift på kun 3 mark læsten.¹⁸

Det kan derfor ikke overraske, at man i Generaltoldkammeret forhøjede satserne en kende, før man indstillede sagen til kongelig afgørelse. Den nævnte plakats fastsætter gebyret til 8 mark for almindelige og 9 for voluminøse laster, alt pr. læst og for hver gang kanalen benyttedes, dvs. det dobbelte for en retursejlad med varer af samme art. Både under 1 læst slap med halv afgift og ballastede skibe fritoges. Havde fartøjerne mindre end en fjerdedel af lastrummet bestuvet betaltes en fjerdedel, men blev lasten efter toldvæsenets ufordelagtige omsætningstabel beregnet til at udgøre mere end denne fjerdedel, skulle fuld afgift svares. Kombinerede ladninger beregnedes efter hver varearts forholdsmæssige andel af bestuvningen. Afgiften var uafhængig af

hvor lang en strækning af kanalen, der benyttedes – af gode grunde nægtede man at give rabat for skibe, der kun gik til Skibhusene. Endelig betaltes 2 mark læsten for skibe, som overvintrede i kanalen.

De indviklede bestemmelser var vel til størst gene for toldkassereren. Hvis Krag's beregninger var pålidelige, ville besparelserne stadig være pæne for befragterne, henholdsvis $14\frac{2}{3}$ og $5\frac{2}{3}$ rd. (42 og 56 procent!), men købmændene protesterede ikke desto mindre straks efter ikrafttrædelsen, 1. januar 1804. Vi skal ikke komme nærmere ind på selve den deraf følgende brevveksling, men bortset fra det karakteristiske billede af Odenses vise handelsstand, den tegner, fik reaktionen en vis indflydelse på tempoet for realiseringen af de nye og blivende planer for kystopsynet.¹⁹

Kanalindtægterne er vist som særskilte indtægtskurver på figur 7.1 og 7.3 mv. Det første år betalte 162 fartøjer på 1.782 læster ialt 2.130 rd., og det følgende år, som er mere »normalt«, gav 3.361 rd. fra 421 skibe på 3.160 læster. Der var langt fra disse indtægter til det, som statskassen måtte forrente. Ialt havde den (ved lån og inkl. løbende forrentning) måttet udrede ca. 237.000 til byggeriet, og alene rentebyrden heraf beløb sig til mere end 8.000 rd. årligt.²⁰

Fra Skibhusene til Munkebo

Som nævnt havde inspektør Krag temmelig hurtigt og på eget initiativ taget spørgsmålet om det fremtidige opsyn under overvejelse. I de to år, der gik fra åbningen af kanalens yderste del til den var fuldt sejlbar, havde toldopsynsposten i Skibhusene – med tilhørende bolig – for første og eneste gang vist sig helt ideel, men snart ville den igen blive overflødig eller dog mindre velegnet

end en station med videre udsyn til Odense yderfjord.

Om Krag havde gjort sig bekendt med de gamle planer fremgår ikke, men hans første forslag var en genoplivelse af ideen om en betjentbolig på Hals odde.²¹ Stiftamtmand Gersdorff frarådede den af grunde som sidst Rosenørn, men han havde ingen alternativer at byde på, så det blev Krag's problem at finde på en bedre løsning, da Generaltoldkammeret i 1803 vendte tilbage til sagen. Det var da faldet ham ind, at betjenten i Stige passende kunne forflyttes til Munkebo, hvor »ethvert indkommende og udgående skib ligger an for at vente på vind til ind- og udsejling, og således undertiden kan blive liggende i 2 à 3 dage; skibene ligger omtrent $\frac{1}{8}$ mil fra landet, og fra dette sted kan en betjent observere skibene, så snart de kommer ind af Gabet, og have dem under toldopsyn indtil de kommer op til Munkebo, hvor da inkquisitionen og forsejlingen kunne foretages«.

Det turde være ideelt, at betjenten med sin kikkert ikke alene kunne have skibene under opsyn, men endog under *toldopsyn*. Så Krag mente bestemt, at posten på Hals odde nu blev overflødig, og det samme blev Skibhusene, dog kun hvis det blev forbudt skipperne at losse i fjorden (med undtagelse af de store kulkibe og de største norske trælastere). Han foretrak i øvrigt, at Rohde, der »nøjagtig opfylder sine pligter«, kom til Munkebo, og Jantzen, hvis skudsmål var knap så begejstret, kaldtes tilbage til byen.

Alle forslag blev velvilligt modtaget, men det kneb mere, da overslagene over omkostningerne i næste postgang indløb. Et 16 fags bindingsværkshus med 7 fag udhus ville koste 1.475 rd. og nye krydsbåde yderligere 817 rd. Desuden ville der blive tale om lønninger til 3 røjterter (65 rd. til hver), og den nye mand i Munkebo – det ser ud til at

Krag havde opgivet at forflytte Rohde – måtte have 500 om året. Oven i dette kom så prisen for et stykke jord neden for Munkebo bakke, men hvad det ville koste turde Gersdorff ikke udtale sig om. Det ville dog være af betydning, om grunden blev købt gennem tredjemand og gerne snarest, »før rygten er gået, at toldvæsenet skal have betjentbolig i Munkebo«. Udlagte følere afslørede senere, at 10 td. land ville koste godt 1.200 rd. Så lod Generaltoldkammeret hele sagen bero.

Det kan umiddelbart forekomme mærkeligt, at der skulle gå mere end 8 år, inden den igen blev genoptaget, nemlig i forbindelse med spørgsmålet om en eventuel ny mand i Stige efter Rohdes død 5. januar 1811. I første omgang var forklaringen vel, at behovet for betjente ved det gamle lade- sted fortsat var til stede, for kanalen blev ikke benyttet med den forventede begejstring. Generaltoldkammeret havde ikke turdet anbefale et forbud mod losning i fjorden, og det skete stadigvæk i stort omfang, især af tømmer, som kunne flådes ind til Stige.²² Desuden var kanalen flere gange blevet ramt af uheld og ofte umulig at besjle med selv ret små fartøjer. I aviserne bragtes rygter til torvs, at de handlende ville lade deres skibe gå til Kerteminde og fragte varerne over land til Odense. »Sørgeligt, om det skulle være frugten af vor kostbare kanal med alle dens plaisante bugter«, hed det i *Stiftstidende*, og ironien var endnu tykkere i *Iversens Avis*, hvor redaktøren bekendtgjorde, at han foretrak at kalde kanalens inderste del for Odense *ladested*, fordi man normalt ved ordet *bassin* forstod »en større eller dybere vandbeholdning«!

Da den første utilfredshed var døet hen, blev diskussionen om toldopsynet mindre aktuel af en hel anden grund, lammelsen af skibsfarten efter krigsudbruddet. Varetil-

førslerne fra udlandet var beskedne, og på den anden side blev pengene til reformer inden for staten endnu mindre. Man besluttede sig derfor til at ansætte en midlertidig betjent i Stige, og valget faldt på en forhenværende skipper, Niels Pedersen Fischer. Han boede meget bekvemt, nemlig i nuværende Lodsvej 55. At huset samtidig rummede en af Stiges mange smugkroer, vidste Krag åbenbart ikke.

Til trods for udskydelsen af personale-spørgsmålet tog man dog et første skridt hen imod etableringen i Munkebo. Kanalopsynsmanden i Odense blev sendt dertil for underhånden at købe arealet, der var udset til formålet. Han sluttede kontrakt 2. marts 1811 »på kommission for en 3.mand, som ved skødets udstedelse skal blive nævnt«, om 6 td. land øst for nuv. Boelsbro (matrikel nr. 11b). Sælgeren, gårdejer Hans Madsen i Skovgård, var vel ikke dummere end de fleste, og når en embedsmand fra Odense ville købe sig en strandgrund, kunne han rimeligvis regne ud, hvem køberen var, og prisen blev derefter, 800 rd. eller omkring det dobbelte af værdien for jord af den kvalitet. I øvrigt ville han ikke afstå den yderste strimmel ud mod fjorden (se kortet), så betjenten måtte have hans tilladelse for at komme ned til stranden. Han fik den, men det kostede en lille årlig godtgørelse. Skødet blev underskrevet 3 måneder senere.²³

Herefter manglede kun den kongelige godkendelse. I november forelagde man planerne; nævnte, at man kunne få den nødvendige byggegrund for 800 rd., og anslog byggeomkostningerne for et grundmuret hus derude til 8.800 rd., hvilket alt var blevet mødt med bifald fra Finanskollegiets side. Men ganske uventet svarede kongen blankt nej. »Vi finder den heri allerunderdanigst foreslåede udgift af ialt 9.600 rigs-

daler alt for betydelig for at opnå det øjemed at forlægge toldopsynsbetjenten fem fjerdingvej nærmere Odense fjords udløb«, lød resolutionen 4. december, »i særdeleshed, da Odense kanals toldafgifter ikke er af nogen synderlig betydenhed«. Kongen foreslog i stedet, at en underbetjent blev sendt til Munkebo by – med afløsning én gang ugentlig – for at »varetage opsynet med skibsfarten«. ²⁴

Generaltoldkammeret måtte tage afgørelsen ad notam og leje jorden ud til græsning. Et par år senere forsøgte man at overtale Finanskollegiet til at acceptere, at byggeriet finansieredes af kanalkassen, men først da krigen var endt og rigets økonomi en kende forbedret, lykkedes det at komme igennem med planen. Midlet var et forslag om at opføre huset af stampet ler (*pisé* i fagsproget). Metoden var ikke ny men havde fået skærpet aktualitet under og straks efter krigen, da egetømmer var dyrt og en mangelvare, og den blev stærkt anbefalet bondestanden af mange fremtrædende intellektuelle. Den blev aldrig særligt populær, skønt husene var både solide og bekvemme. ²⁵ Overslaget lød nu på ca. 7.500 rbd.

Det blev – næppe i bedste overensstemmelse med sandheden – påstået, at man havde fulgt kongens råd fra 1811, og argumenterne lød nu på, at udgifterne til logi, bispisning og slid på betjentenes fodtøj havde været betydelige. Disse omkostninger ville kunne spares ved ansættelsen af en *krydsbetjent* – betegnelsen bruges her for første gang – og da Fischer havde fået sin afsked i april 1815 og Jantzen netop var død, ville statskassen vinde ved reformen. Han skulle have 100 rbd. om året og 2% af overskuddet (de øvrige 2 skulle lægges til underbetjentenes 3; jf. tabel 7.1), og rorskarlen 1 rbd. ugentlig og halv andel af procenterne til de underordnede betjente. Alt

Kort over Munkebo og nærmeste omegn. Det markerede areal neden for Munkebo bakke tilhørte toldvæsenet fra 1811 til 1860, men først i 1816 blev krydsbetjentboligen opført. (Geodætisk Institut).

bifaldtes af kongen den 20. december 1815. ²⁶

Kort efter nytår ansattes da denne krydsbetjent. Titlen leder uvilkårligt tanken hen på det 9 år senere etablerede krydstoldvæsen, men de to institutioner fik aldrig noget med hinanden at gøre. Tværtimod slap

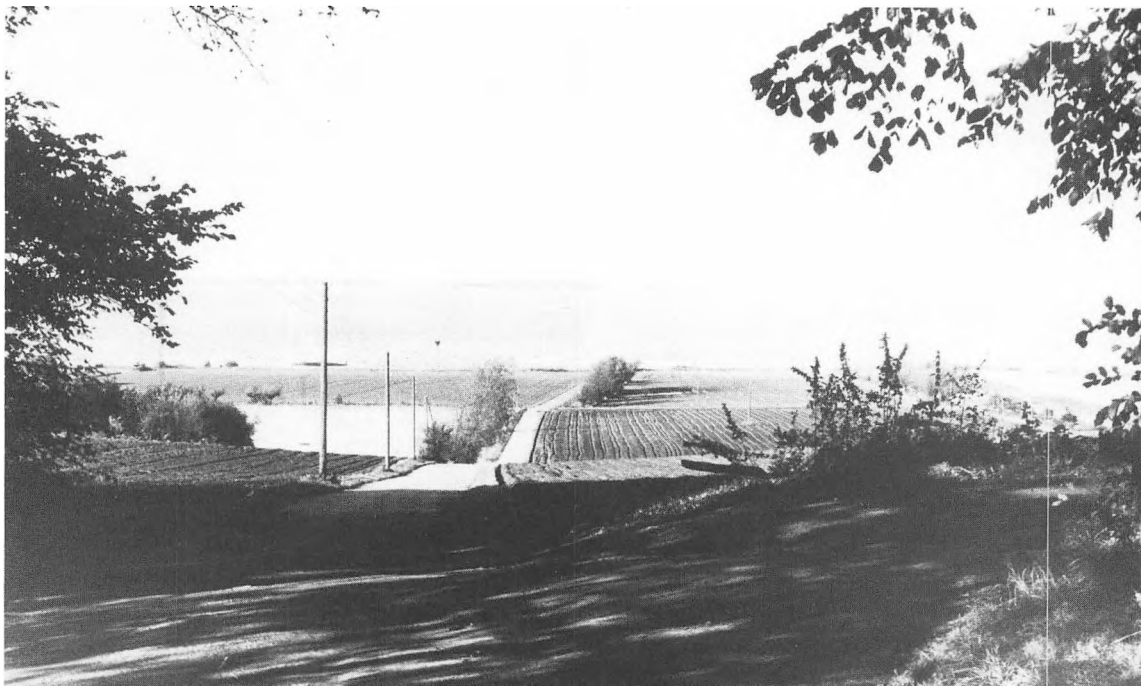
Odenses toldkasse for at bidrage til driften af dette, så længe byens eget krydsvæsen eksisterede (se kapitel 9). Funktionerne var, som det vil fremgå, heller ikke helt identiske. Til stillingen i Munkebo valgtes Andreas Frands Ivanov (ca.1767-1837); han var født i Rusland, men havde gjort sig fortjent som sergeant ved norske livregiment og siden som kontrollør i Garding (i Slesvig). Ifølge konduitelisterne havde han ingen skrivefærdighed i dansk.

Byggeriet blev straks iværksat, og 8. oktober 1816 blev huset synet. Det var blevet en anelse dyrere end beregnet, og det var derfor en skuffelse, da taksationsmændene fra brandforsikringen året efter vurderede det til blot 1.320 rbd. Selv ved den beordrede omtaksering ville de kun forhøje beløbet til 1.950 rbd., skønt de indrømmede,

at de »ikke så nøje kunne bedømme bygningerne, da disses bygningsmåde er aldeles fremmed her i egnen«. Etablissementet bestod af 12 fag stuehus med stråtag og 6 fag udhus til bryggers, stald og foderlo. Væggene var 18 tommer (47 cm) tykke. I stuehusets ene ende fik krydsbetjenten 2 stuer, et sovekammer, køkken og forstue, og i den anden ende kunne rorskarlen råde over en stue (med ildsted) og et sovekammer. Det var ikke just herskabelige forhold.²⁷ Foruden byggeomkostningerne måtte kassen udrede 194 rbd. til en ny krydsbåd, som dog først anskaffedes i løbet af 1818.

På dette tidspunkt var toldvæsenets ejendom i Skibhusene forlængst afhændet. Jantzen var flyttet til Odense omkring 1808, og året efter blev huset solgt til en nabo, som i 1814 lod det nedrive.

Udsigt fra gården »Højvang« lidt vest for Munkebo bakke. Krydsbetjentboligen lå et stykke til højre for vejen ned til stranden, omtrent ud for Gabel, der anes i det fjerne. I klart vejr er udsigten formidabel.

Krydsbetjentens opgaver og aktivitet

Der er ikke bevaret – eller fundet – mange sager fra krydsvæsenets første år. Om Ivanov beretter konduiteforklaringerne, at det var at ønske, at han var i besiddelse af mere årvågenhed og virksomhed og desuden større ædruelighed. 1. januar 1831 blev han »dispenseret« fra tjenesten, og i stedet konstitueredes Gerhard Sandberg (1787-1865). Større modsætning kunne ikke tænkes. Med en fortid i marinen og 3 års tjeneste ved krydstoldvæsenet var kvalifikationerne de bedste, og han viste sig umådeligt effektiv, hvad blandt andet de mange breve og protokoller fra hans hånd vidner om. General-toldkammeret bevidnede ham sin »tilfredshed« i 1833, og han blev naturligvis fast ansat efter forgængerens død.

Hvorvidt hans instruktion af 1838 er enslydende med Ivanovs vides ikke, men i det følgende skal embedsforretningerne ved den nye opsynsfunktion beskrives ud fra denne.²⁸ Instruktionen er affattet i personlig tiltaleform og indledes således:

»At forebygge ethvert foretagende, der har til hensigt at besvige de kongelige toldintrader, er hovedøjemedet med krydsbetjentens ansættelse i Munkebo, og såvidt Deres distrikt strækker sig, må De ingensinde tabe dette øjemed af sigte, men derimod af yderste evne søge at opnå det, især ved en utrættelig virksomhed med krydsbåden, som fornemmelig bør vise sig aktiv ved fjordmundingen«.

Skipperne og kaptajnerne havde allerede i 1818 (5. september) fået ordre om ved ind- og udsejling at standse ved Munkebo eller Flintholm for at blive inkvireret. »Men så ofte – og det kan aldrig ske for ofte – at De opholder Dem ved Gabet eller fjordmundingen, da har De til efterretning for de søfarende at tilkendegive sådant ved at hejse flaget på den i denne hensigt etablerede

signalstang, og fartøjerne underkastes da eftersynet ved fjordmundingen«, hed det videre i instruktionen, og når man lagde så stor vægt på at få ham derud, skyldtes det, at han helst skulle forebygge smugleri i det område uden for fjorden, som kunne overskues fra Gabet, nemlig Hindsholms vestkyst og den nordfynske strandkant til Æbelø!

Når han var kommet om bord på et indgående skib, skulle han først efterse alle skibspapirer, og siden måtte skibsføreren forevise ham alle adgange til lasten »samt andre gemmer, hvor varer kunne bevares«; at dette var sket, skulle skipperen give sin underskrift på. Sandberg forseglede dernæst overalt, hvor det efter forevisningen skønnedes nødvendigt, og udfærdigede endelig en rapport, som fulgte skibet til Odense, hvor inspektøren da kunne kontrollere, at ingen forandringer i mellemtiden var foretaget. Var det ikke muligt at gøre forseglingen komplet, skulle han eller rorskarlen – i reglen sidstnævnte – følge skibet hele vejen ind til havnen, og kun hvis der var for stor travlhed, måtte han nøjes med at forfatte en detaljeret fortegnelse over alt gods, som befandt sig uden for de forseglede rum. Tidspunktet for instruktionens affattelse afslører sig tydeligt. I 1844, hvorfra de følgende eksempler på Sandbergs aktivitet er hentet, var det sjældent muligt at undvære rorskarlen blot en enkelt dag, men i 1838 var det store opsving i sejladserne endnu ikke indtruffet.

De udgående skibe skulle han nøje undersøge med den fra toldkammeret udstedte toldseddel som vejledning. Især for skibe til udlandet var det vigtigt, at kontrollen omfattede såvel anmeldt transitgods – at det endnu var til stede – som artikler, der var behæftet med udførselstold, men indladet efter toldsedlens udfærdigelse. Varer af

nogen betydning af sidstnævnte art måtte han konfiskere, men hvis der var begået svindel med gods fra transit- eller kreditoplagene, skulle inspektøren straks orienteres og skibet i mellemtiden lægges under arrest. Det sidste har krævet stor myndighed hos et personale, der bestod af bare to mand.

Sammenlignes disse punkter fra instruktionen med det landsdækkende krydstoldvæsens opgaver, er den mest iøjnefaldende forskel, at Sandberg skulle kontrollere alle passerende skibe og ikke blot et mere eller mindre tilfældigt udpluk. At det også var muligt for ham, skønt det undertiden har stillet store krav til hans fysik, viser et par eksempler fra de journaler, som han (også) skulle føre, og som er bevaret i en ikke helt komplet række fra 1844 til 1856.

Rapporten fra søndag den 26. maj 1844 med bygevej og klar luft og en stiv blæst fra nordøst indleder han med følgende bemærkninger:

»Kl. 2.30 om morgenen skimtede (jeg) adskillige sejlere i en afstand fra fjordens munding, tog et reb ind i krydsfartøjernes sejl, tilsatte signalet og krydsede udefter, men da kulingen tiltog med søgang foregik ankringen ved Munkebo og ekspederedes efterhånden i den orden de indkom, hvilket vedvarede til henimod solens nedgang«.

Skibene, som han i løbet af disse knap 18 timer inkvirerede, var:

- 106 Brig *Peter & Wilhelm* af Odense, 44½ læster, skipper H.Th. Helweg, fra Cockenzie med stenkul, forsynet med 38 toldsegl.
- 107 Jagt *Enigheden* af Odense, 12½ læster, skipper M.J. Møller, fra Bogense med rug og ærter, 7 toldsegl.
- 108 Slup *Fødelandet* af Risør, 17 læster, skipper S. Henriksen, fra Risør med trælast, 29 toldsegl.
- 109 Brig *Erstatningen* af Tvedestrand, 47 læster, skipper A. Albrechtsen, fra Risør med trælast, 39 toldsegl.
- 110 Slup *Hjorten* af Christiania, 20½ læster, skipper L. Aasmundsen, fra Christiania med trælast, 28 toldsegl.

- 111 Slup *Johan August* af Fiskebäckskil, 33 læster, skipper G. Mattson, fra Fredrikshald med trælast, 53 toldsegl, og
- 112 Slup *De tvende Brødre* af Kragerø, 16 læster, skipper N. Stiansen, fra Kragerø med trælast, 18 toldsegl.

Disse 7 skibe forsynedes altså med 212 toldsegl. Med rapportskrivning, eftersyn og forseglingssarbejdet har dagen været fuldt optaget og nok også en smule travlere end normalt, skønt næppe helt atypisk. To år senere var det gennemsnitlige antal ind- og udgående skibe ca. 4 dagligt.

En månedstid forinden, onsdag den 17. april, havde Sandberg under dagens ekspeditioner observeret en båd, som kom ind gennem Gabet og styrede i retning af Bregnør. Først efter afslutningen af disse kunne han sætte efter den, men han fik på grund af tåge ingen kending af den. I journalen hedder det videre for 18. april:

»Henimod aften styrede (jeg) ned i bugten ved Bregnør og bordede den under gårds dato indkomne båd, hvis fører, Hans Andersen af Råå pr. Hälsingborg, dér angav at være kommet fra hjemstedet med båd uden navn, og uden at være brændt eller målt på læster fandtes sejltaflen at være påbrændt bådens nummer, 31; for øvrigt undersøgtes den og fandtes ballastet. Bådføreren kunne på min opfordring ingen andre papirer fremlægge end et svensk fiskepas, udstedt fra Hälsingborg. Hensigten med hans ankomst her til fjorden var for at købe fersk sild og nedsalte, men da han ingen kunne erholde, foregav denne bådfører, at han næste dags morgen ville forlade fjorden. ... [19. april] Kl. 4 morgen afsejlede til fjordmunden og stødte sammen med den under gårds dato bordede svenske båd, der krydsede fjorden ud og bestemte sig til Kerteminde«.

Det med sammenstødet skal nok ikke tages for bogstaveligt, men bortset fra det giver uddragene et godt og dækkende indtryk af forretningernes spændvidde. Om svenskeren blot var en uheldig lystfisker eller om han havde haft last inde, kunne hverken Sandberg eller vi afgøre, men at det var ble-

vet sværere end nogensinde at smugle gods i land i Odense fjord, er der ingen tvivl om. Størst chance havde vel den skipper, som kunne holde et hemmeligt rum tilstrækkeligt effektivt skjult.

At stuve 13½ alen klæde, en pletteret lystestage og et par andre småting ned i en sømands skibskiste i et i øvrigt ballastet og som sådant anmeldt skib, viste sig i 1837 frugtesløst.²⁹ Godset blev konfiskeret, da skibet nåede Odense, dog med en enkelt undtagelse: »Den i rapporten nævnte lille papegøje, som også tilhørte denne sømand, har jeg fundet det upassende at gøre til genstand for anholdelse og derfor ladet den udlevere«.

Vagthus og toldbod

Tre uger efter at Krag i 1801 havde åbnet for diskussionen om kystopsynet foreslog han, at der blev bygget en »toldbetjentbolig ved havnebassinnet«, og i redegørelsen fra 1803 præciserede han behovet til et pakhuis, et værelse for to underbetjente (med overnatningsmulighed) og et værelse for inspektøren.³⁰ Derefter blev spørgsmålet stort set ikke rørt i 16 år.

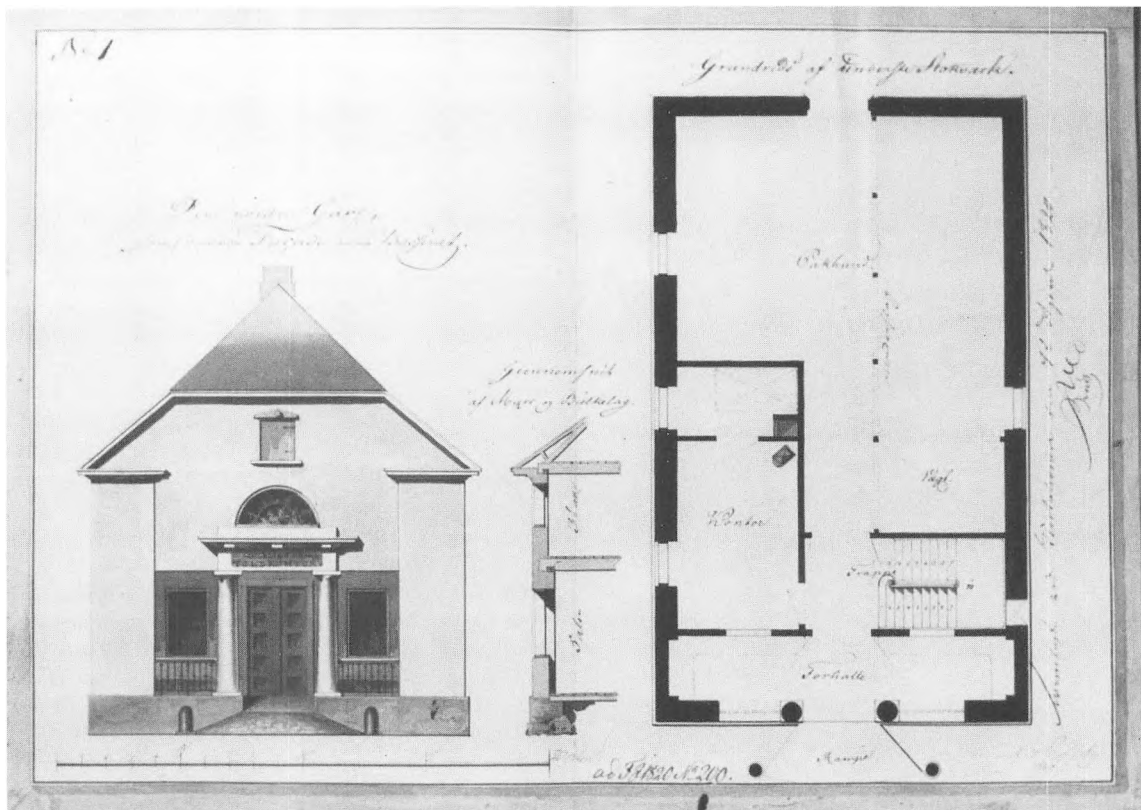
Krag forklarede selv den lange pause med, at man efter uheldet med kanalvejens udskridning (i 1804) i lang tid frygtede, »at denne del af kanalen ikke ville stå sig«. Derefter kom krigen og gjorde bygningsmaterialer så dyre, at byggeriet ikke kunne tilrådes, men han havde dog på toldvæsenets vegne reserveret grunden, hvor huset skulle stå. Altså samme undskyldninger som vi tidligere er stødt på, men her med et par uudtalte tilføjelser. Dels havde Krag i 1812 købt ejendommen Gammel Tolderlund, som han et par år havde beboet, og som han senere omdøbte til »Henrietteslyst«. Som bekendt er der stadig udsigt over kanalen herfra, og

Christian Ramus (1747-1800) *Ramus var søn af sognepræst ved Sct. Knuds kirke i Odense, Jacob Ramus, som efter at være blevet biskop over Fyns stift forsøgte at få sønnen ansat som Jessens efterfølger (1783). Skønt fremgangsmåden var ulovlig fik han løfte om, at ansøgningen til sin tid skulle komme i »særdeles betragtning« – i praksis et sikkert tilsagn – og Christian blev da også uden videre udpeget som Odense første told- og konsumtionsinspektør 30. april 1794. Han havde da tilbagelagt en karriere ved Fynske rytterregiment, hvorfra han afskedigedes som ritmester, da han havde fået sin civile ansættelse. Han døde ugift 23. juli 1800. I stillingen konstitueredes derpå told- og konsumtionsoverbetjent Christian Jørgen Fencker (ca.1770-1822), som to år forinden var kommet til Odense fra en stilling som kopist i Tyske Kancelli i København. Han døde 19. februar 1822.*

Heinrich (Henrik) Christian Krag (1772-1852) *Som søn af en ritmester i Süderstapel i Sydslesvig var Krag forudbestemt til en karriere i militæret, hvori han ansattes som landkadet knap 9 år gammel i juni 1781. Da han 22. oktober 1800 blev udnævnt til told- og konsumtionsinspektør i Odense (med ukendt tiltrædelsestidspunkt) fik han karakter af kaptajnløjtnant, men forfremmedes 1809 til generalkrigskommissær, da han havde gjort tjeneste nogle måneder i det under krigen oprettede fynske landeværn. Efter en rekordlang embedsperiode i Odense bevilgedes han afsked 26. marts 1833, men fortsatte indtil efterfølgeren ankom i juni. Krag, som i 1833 var blevet ridder, flyttede til København og senere til Ålborg, hvor han døde 25. marts 1852. I Odense ejede han 1802-10 Nedergade 25, det senere sæbesyderi (Blumensaadts), men flyttede derefter ud på gården Gl. Tolderlund ved kanalbassinnet. Ejendommen, som han kaldte Henrietteslyst, ses herunder.*

Forslag 1 til »Kongeligt Dansk Toldkontor« i Odense, udarbejdet 1820 af adjunkt og stiftsbygningskonduktør Johan Henrik Trützschler Hanck (1776-1840). Man kunne have undt ham at se den særprægede bygning opført, men den ville under ingen omstændigheder have fået lov at overleve til vor tid. (Foto efter original i Rigsarkivet).

den har været endnu bedre dengang. Det var naturligvis ganske bekvemt for inspektøren at forrette sit arbejde fra dette sted. Og dels – og mere pinligt – var arealet endnu uegnet som byggeplads på grund af den uhensigtsmæssige placering af bassinet i kanten af Næsbyhoved udtørrede sø's bundløse morads.

De søfarende kunne altså træffe ham på bopælen, og desuden havde et par underbetjente husly i kanalømrrerens hus, som var blevet opført sydøst for bassinet på fastere grund i 1807. »Men nu, da dette hus er blevet et værtshus, er det ikke længere pas-

sende, at toldbetjentene har deres ophold der«, indberettede Krag 18. december 1819 og fortsatte:

»Meget fordelagtigt ville det være for toldvæsenet, ligesom og for de handlende, når toldpakhuset og vejerboden [i Overgade] blev forenet med den til opsynsbetjentene ved losse- og ladepladsen fornødne bygning, thi nu må varerne ligesom de udlosses føres til det i leje havende pakhuis inde i byen, hvilket ikke alene gør det meget vidtløftigt for opsynet, men også bekosteligt for de handlende; var pakhuset derimod ved bassinet, kunne varerne føres lige fra fartøjet ind i pakhuset.«

Krag bad til slut om lov til at indhente til-

bud på en sådan bygning, og det fik han, idet han dog måtte lade udarbejde et alternativ, som kun omfattede et vagthus.

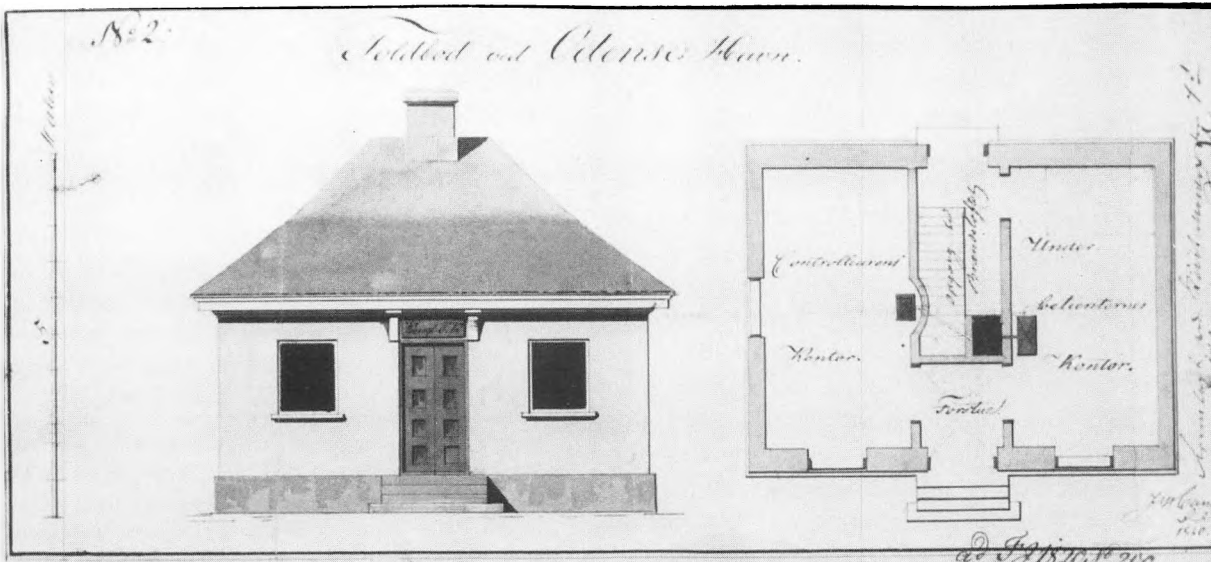
Begge forslag er vist på disse sider, og begge er udarbejdet af Odenses førende arkitekt på dette tidspunkt, adjunkt og stiftsbygningsskoleinspektør J.H.T. Hanck. Det store projekt (nr. 1) med kontor, sengekammer, pakrum med vægt og en lav førstesal til kornmagasin ville have dækket behovet i nogen tid med sine ca. 250 m² eksklusive den fornøjelige forhal med bænke, hvorfra betjentene kunne iagttage livet på havnepladsen. Hagen var blot, at prisoverslaget lød på 6.621 rbd. Det lille projekt (nr. 2) kostede kun 2.001 rbd., men også denne pris såvel som licitationsbuddene på henholdsvis 5.700 og 1.395 rbd. afvistes – tiderne var åbenlyst blevet knappere, end de havde været blot 3 år tidligere.

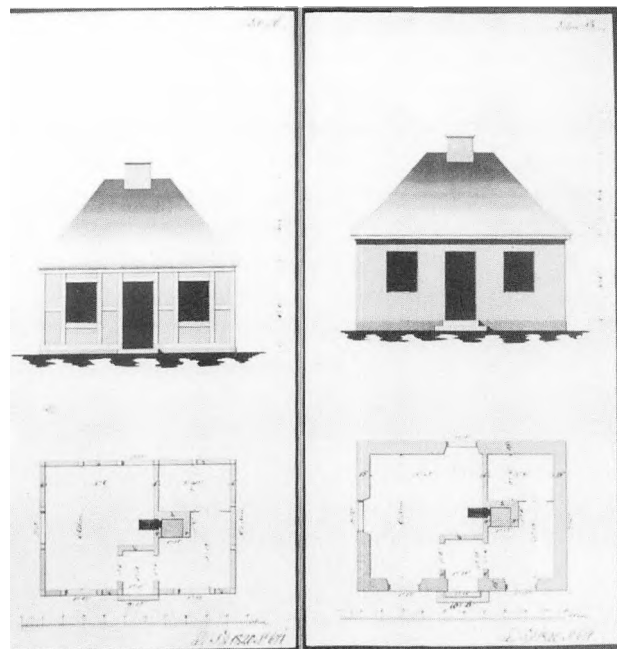
Inspektøren kunne imidlertid ikke på op-

fordring henvise til noget andet hus, hvor et opsynslokale kunne fås til leje. Der var ikke andre bygninger i nærheden bortset fra kanalinspektørens, og han havde intet at undvære. Da de nuværende forhold »unægtelig medfører store bekostninger og tidsspilde for de handlende, hvis utilfredshed herover forårsager toldvæsenet mange ubehageligheder«, tillod Krag sig da at fremsende to nye forslag (A og B), i alt væsentligt identiske undtagen hvad bygningsmåden angik, og begge var barberede udgaver af forslag nr. 2. De ville koste henholdsvis 1.098 og 1.263 rbd.; dog havde ingen budt på løsning B. Krag mindede om, at det ældre projekt 2 kun var en smule dyrere, og det bøjede Generaltoldkammeret sig for.

Byggetilladelsen forelå 16. august 1820, blot skulle »køkkenet« erstattes af en vejerbod. Det tyder på, at huset, som stod færdigt i maj 1821, var en mellemtning mel-

Forslag 2 til vagthus ved kanalen, ligeledes udarbejdet af Hanck. I alt væsentligt fulgtes tegningen, da huset blev opført i 1820. Det forsvandt med byggeriet af havnetoldboden i 1832-33. (Foto efter original i Rigsarkivet).

Alternative forslag, mærket A og B, til et reduceret vagt-hus ved havnen. Tegningerne er usignerede, og stilen adskiller sig en kende fra Hancks. (Foto efter original i Rigsarkivet).

lem forslagene nr. 2 og litra B, men i øvrigt af størrelse som førstnævnte, dvs. med et bruttoareal på godt 41 m². Unægtelig en beskeden start for Odenses første havnetoldkammer. Almindeligvis kaldtes det da også blot »Vejerboden« eller »Vagthuset« ved kanalen.

Når man til en begyndelse lod sig nøje med dette lille hus, skyldtes det som antydnet især krisetiderne, man befandt sig i. Men det var tillige klart, at huset ved kanalen uanset størrelse umuligt kunne løse alle toldvæsenets bygningsmæssige behov. Af de 4 væsentligste funktioner, der dengang var knyttet til en egentlig toldkammerbygning: pakhus, vejerbod, opsynslokale og kassererkontor, kunne sidstnævnte ikke flyttes derud, så længe byens Nørreport befandt sig hvor den gjorde. Og selv om porten året ef-

ter blev flyttet et stykke længere mod nord (se kapitel 8), gjorde man sig ingen overvejelser om at inddrage den fjerntliggende havn under byen eller inden for konsumtionsgrænsen. Det ville i øvrigt heller ikke have været bekvemt, om hovedkontoret for konsumtionsoppebørslerne var blevet placeret så langt fra byens hovedstrøg.

Hvor lå da dette hovedkontor? Efter foreningen af de to væsener i 1794 var det straks blevet flyttet til Vogts bopæl i Overgade 19 og fungerede altså nu som indbetalingssted for både told og konsumtion. Lejemålet i købmand Philipsens gård på den anden side af gaden (nr. 28) blev opretholdt, men kun for så vidt som pakhuslokalerne angik. Til gengæld måtte man efterhånden forøge disse væsentligt, og det viste sig da også muligt, især efter at David Israel i 1811 havde købt gården. Han drev ingen udstrakt handel; kun opretholdt han et brændevinsbrænderi og desuden var der i nogle år indrettet en synagoge i ejendommen. I øvrigt må vi for første gang i længere tid give op, når det gælder at udpege kontorets adresser. I flere perioder i begyndelsen af 1800-tallet kender vi ikke de skiftende kassereres bopæl. Kun ved vi, at forholdene undertiden var såre utilfredsstillende. Om hovedkontoret i Overgade 66 i Opitius' embedsperiode anførte overkontrollør Fanøe i 1825 – efter at have rost den centrale beliggenhed! – at:³¹

»det er også det eneste gode jeg kan anføre derom, thi foruden det, at det er i anden etage, er trappeopgangen som fører did, så ualmindelig høj, stejl og smal, at det er besværligt at komme til, og ved mindste fejltrin farligt at komme fra samme kontor. Bemeldte kontor er desuden så indskrænket, at jeg næppe fejler ved at antage, at det rum det afgiver for de kontorsøgende ikke udgør over 6 kvadratalen [2½ m²]. At et sådant lokale ikke er hensigtssvarende og mindst i en by som Odense forhåbes indlysende, og skulle hr. kammerråd Opitius ingen bekvemmere og mere passende lejlighed kunne

afgive dertil, var det ønskeligt, om et eller to passende værelser på et bekvemt sted i byen kunne til sådant brug erholdes til leje«.

Bemærkningerne var foranlediget af en klage fra købmandslavet over det samme, men desuden blev der i denne peget på en række andre ulemper, som især vedrørte opsyns- og pakhusforholdene. Krag havde i første omgang reageret ved at foreslå General-toldkammeret at købe Israels gård, som han (fejlagtigt) troede, at denne netop var blevet tvunget til at afhænde. Men ideen blev ikke godtaget, og Krag fik kun tilladelse til at leje yderligere et lokale samme sted til brug for opsynet.³² I 1832 havde toldvæsenet således kontraheret med Israel om 4 pakhusrum, opsynslokalet samt gårdspladsen, som brugtes til kvægbrænding. Den samlede leje var 140 rbd. om året. Var huset blevet købt, ville den årlige udgift efter Krags beregning have været 182 rbd., hvoraf godt halvdelen kunne være vundet ind ved fremleje af det, som toldvæsenet ikke selv havde brug for.

Arkivhenlæggelserne i centraladministrationen dokumenterer, at skønt der ikke kom væsentlige resultater ud af denne korrespondance, blev den betragtet som første led i den kæde, som godt 6 år senere resulterede i en beslutning om at skaffe Odense nogle mere tidssvarende rammer for aktiviteterne. Det blev huset ved bassinet, opmærksomheden rettedes imod, og tanken var, at det skulle udvides eller eventuelt erstattes af en helt ny bygning.

Detailprojekteringen ud fra Krags udkast blev denne gang overladt en kapacitet af større format end sidst, nemlig kongelig hofbygmester Jørgen Hansen Koch. Hans tegninger synes desværre ikke at være bevaret, men i de senere ombygningssager beror dog skitser, der sætter os i stand til at rekonstruere bygningens grundplan, og en noget

*Overgade 66, fotograferet af Herluf Lykke i 1948.
(Møntergården).*

uklar fornemmelse af ydret giver det ofte gengivne kobberstik fra 1835. Koch afviste helt at ombygge vagthuset, da det var så lille (og måske heller ikke i bedste stand), og foreslog i stedet et nyt grundmuret hus på 40 x 18 alen med tegltag. Det ville koste 5.339 rbd., men tømrmester Langhoff havde tilbudt at bygge det for kun 4.600, og det kunne arkitekten nok anbefale, da Langhoff havde et godt ry i Odense.

Generaltoldkammeret godkendte byggeriet 8. september 1832, helt uden at forelægge planen for kongen! Bortset fra et karakteristisk uheld i juli næste år, hvor murværket i vestenden måtte genopsættes, da funderingen havde vist sig utilstrækkelig, skred opførelsen planmæssigt frem. I ok-

tober 1833 anmeldte Koch bygningen færdig til syn, og i løbet af måneden blev »den gule havnetoldbod« taget i brug. Balancævægten, som i 1821 var blevet sendt fra København til Odense, var blevet installeret, og godset fra Overgade blev ført ud til det rummelige pakhuslokale formedelst en udgift på $6\frac{2}{3}$ rbd. De 7 værelser, som var indrettet til hovedkontor, kassererkontor, inspektørkontor, kontor for overbetjentene, kontor for underbetjentene (»opsynskontoret«) og 2 kontorer for varetaksationskommissionen til stempning af manufakturvarer, var stort set møblerede. Kun havde man forsømt at få bygget et lokum. Det fulgte i 1835.

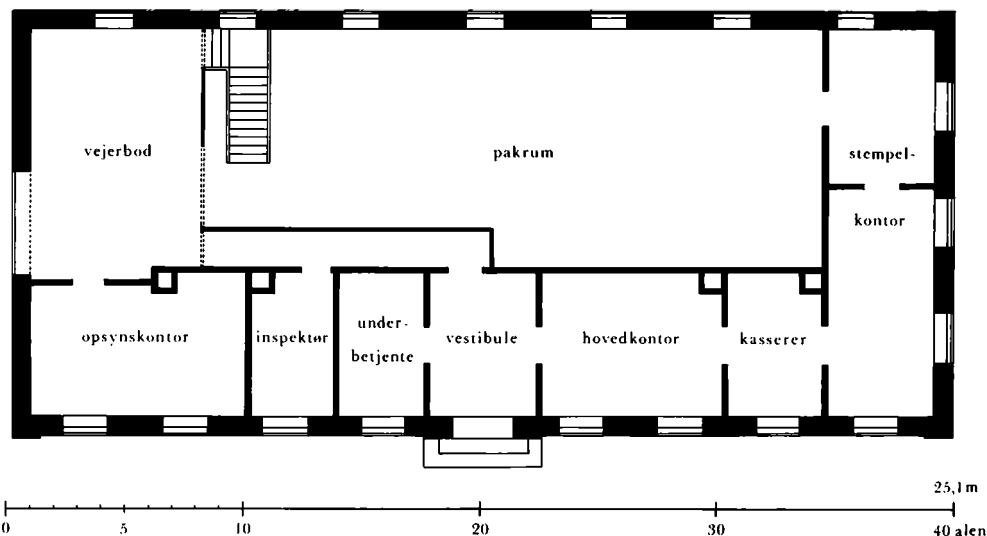
Der var således afsat plads til alle. Lige

fra inspektøren selv til de to katte, som mod den fyrstelige sum af 7 rigsbankdaler og 58 skilling årligt fik en skål mælk om dagen. Udgiften måtte den kongelige kasse udrede, da kattene ikke selv kunne. At de tog kongen grundigt ved næsen viser sig ved, at det i 1844 blev nødvendigt at købe 2 musefælder.

Forud for ibrugtagningstidspunktet forelå en resolution fra Generaltoldkammeret, hvorefter alle tidligere lejemål i byen var blevet opsagte til 1. november 1833. Det var en noget forhastet beslutning, og man havde tilsyneladende ganske overset, at behovet for et kassererkontor, en kvægbrændingsplads og gerne et beskedent pakhus fortsat var til stede. Lejen af et hovedkon-

»Kanal-Bassinnet ved Odense«. På et tidspunkt, hvor kanalen blev flittigt benyttet, opførtes »førsteudgaven« af den gule havnetoldbod for enden af bassinet. Den var kun to år gammel, da dette kobberstik blev bragt i S.H. Petersens værk Danske Atlas fra 1835. Mellem skibsmasterne til venstre skimtes »Henrietteslyst«.

Rekonstruktion af det første havnetoldkammers grundplan, som den så ud før ombygningen i 1847.

sumtionskontor måtte man straks anerkende, og der blev som tidligere tale om kassererens bolig. I 1834 accepterede man desuden at kassen dækkede udgiften til et pakrum sammesteds (Nørregade 87), men derefter var det slut. Kvægbrændingen foretoges i det fri ved Nørreport, og kassererens behov for lager (til konfiskerede varer eller gods, som var ankommet med posten, mv.) måtte han selv betale sig fra.³³

Havnetoldbodens ombygning

Om det var en vis ængstelse ved Generaltoldkammerets alt for optimistiske forventninger om en samlet og overskuelig indretning af byens toldvæsen, der fik Krag til i en alder af kun 60 år at søge sin afsked og gå på pension netop mens byggearbejdet stod på, kan ikke afgøres. Men i hvert fald var han på tidspunktet for toldbodens indvielse rejst fra Odense, og det blev hans afløser, Pontoppidan, som skulle tage det nye in-

spektørkontor i brug. Han kom der vistnok ikke dagligt; ifølge inventarfortegnelserne fandt han det f. eks. mest praktisk at opbevare brænderi-måleredskaberne hjemme på Henrietteslyst, som han havde købt af forgængerens.

Også kassereren var ny, idet Opitius, der havde afløst von Scholten i 1811, var blevet grebet i rod med regnskaberne, og de viste sig at være så alvorlige, at han kort efter sin første suspension igen måtte forlade embedet i 1828. Samme dag, den sidste rate af efterslæbet blev betalt, blev han fyret, og Bourgeois, som i 12 år havde været konstitueret i stillingen, kunne overtage den som sin.³⁴ Bourgeois indfandt sig som allerede nævnt og af gode grunde heller ikke på toldboden, men i princippet skulle han sørge for, at en fuldmægtig optog hans kassererkontor ved havnen. At dette dog ikke altid var tilfældet viser en klage fra købmandslavet fra 1841, hvor man anholdt om, »at det til lettelse for de handlende måtte

Projekt til overbygning på Kochs havnetoldbod, udarbejdet 1847 af arkitekt Peter Larsen Michelsen (1813-49). (Foto efter original i Landsarkivet).

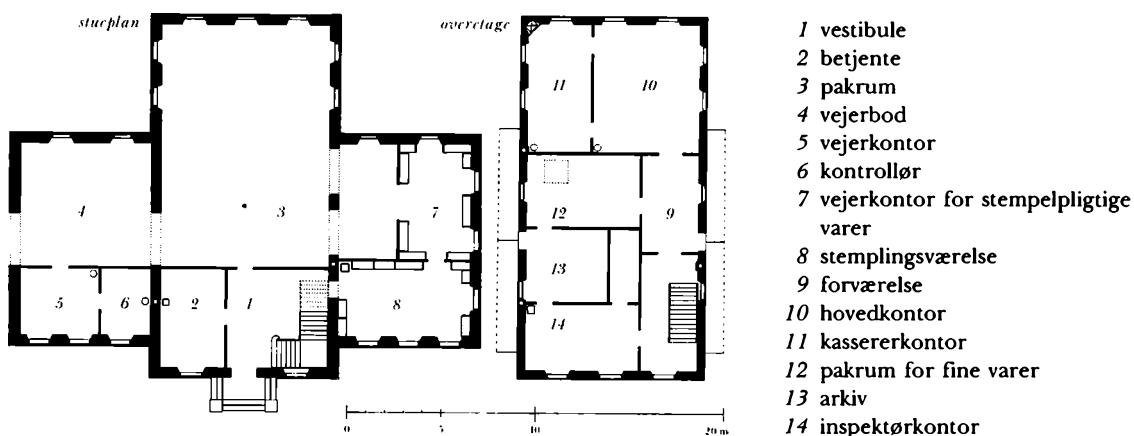
pålægges toldkassereren om vinteren, når toldkontoret holdes i byen, i det mindste et par gange om ugen at have klareringsekspe-
ditioner på toldpakhuset ved kanalbassin-
net«. ³⁵

Klagen fik vel ikke så direkte følger som den, der fulgte 2 år senere, og som drejede sig om størrelsen af pakrummet, der var blevet for lille. Det vil af det følgende fremgå, at handelen nu var inde i en hidtil

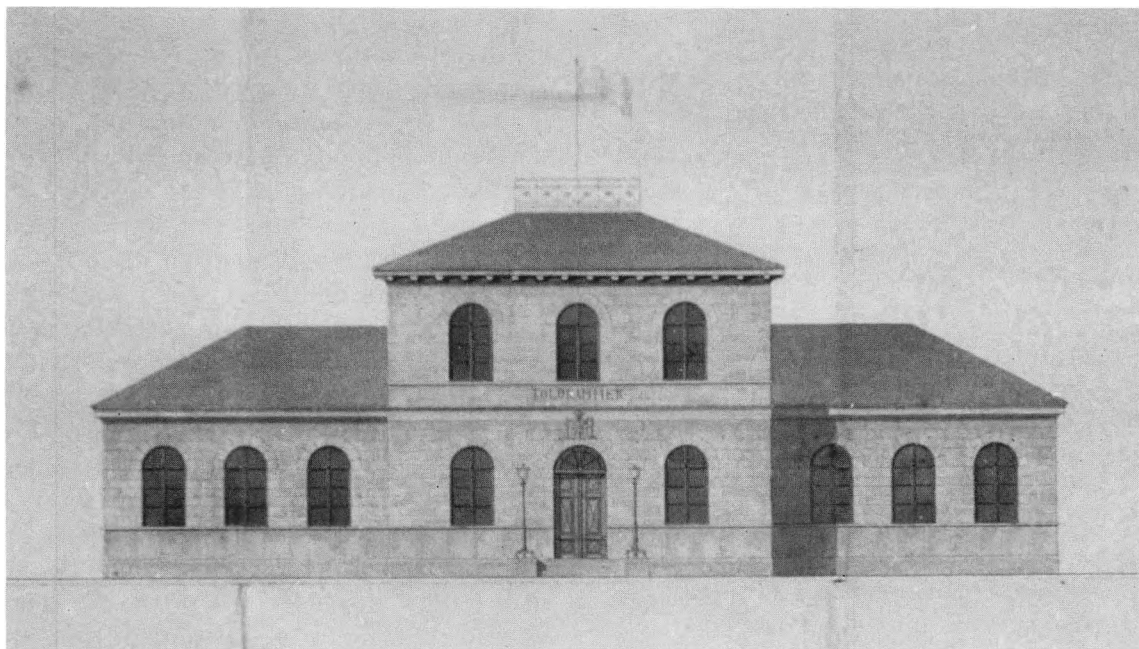
uset vækst, så der er næppe tvivl om, at påstanden var korrekt. Pontoppidan havde selv været opmærksom på problemet og forinden indsendt et forslag om at tilbygge en sidefløj i øst til det eksisterende hus, men han var ikke blevet hørt. Det havde selvsagt ikke fortrængt behovet, men først da også overkontrolløren gentagne gange havde påvist det, gjorde Generaltoldkammeret anstalter til at få bygningen udvidet. I januar 1847 bad man Pontoppidan om en udførlig plan for den ombygning, han i sin tid havde anbefalet, men få dage senere døde inspektøren, så da planen den 26. februar indsendtes, havde den fået en ny form.

Forslaget gik nu ud på at forsyne toldboden med en overetage, og tegningerne her-
til var udarbejdet af arkitekt Michelsen, som et par år forinden havde været konduktør for Koch. Det er altså ikke helt tilfældigt, når facadetegningen minder om Kochs Katedralskole i Lille Gråbrødrestræde, men den kan langt fra leve op til forbilledet, og heldigvis blev projektet straks forkastet. Generaltoldkammeret forelagde det nemlig for

Grundplaner af det ombyggede havnetoldkammer, efter Nebelongs tegning i Rigsarkivet.

- 1 vestibule
- 2 betjente
- 3 pakrum
- 4 vejerbod
- 5 vejerkontor
- 6 kontrollør
- 7 vejerkontor for stempelpligtige varer
- 8 stemplingsværelse
- 9 forværelse
- 10 hovedkontor
- 11 kassererkontor
- 12 pakrum for fine varer
- 13 arkiv
- 14 inspektørkontor

Den smukke facadetegning til ombygningsprojektet for Odense toldkammer er udført af arkitekt Niels Sigfred Nebelong (1806-71). Ved udførelsen fraveg man hans tegning, dels ved at give taget en større rejsning og dels ved at spare rigsvåbenet over hoveddøren væk. Og endelig har kunderne efter mørkets frembrud måttet finde vej op til samme dør ved egen hjælp – gadelygter blev der heller ikke råd til. Til gengæld blev budgettet ikke overskredet! (Rigsarkivet).

N.S. Nebelong, som straks og ganske kort lod svare, at han p.t. (dvs. oktober 1847) var gået i gang med et eget forslag! Det forelå allerede 3 uger senere, og heri afvistes for det første en fuld overbygning, da arkitekten ikke troede, at grunden kunne bære den. Videre og lidet flatterende for sin ældre kollega skrev han:

»At tilføje en fløjbygning i den ene ende af bygningen ville endnu gøre bygningen mere uskøn end den er [– han tegnede bedre end han formulerede sig]; jeg har derfor tænkt mig den midterste del af bygningen nedbrudt og derigennem efter den plads, som terrainet tilbyder, anlagt en 2 etages bygning, som bliver at udføre på pilotage«.

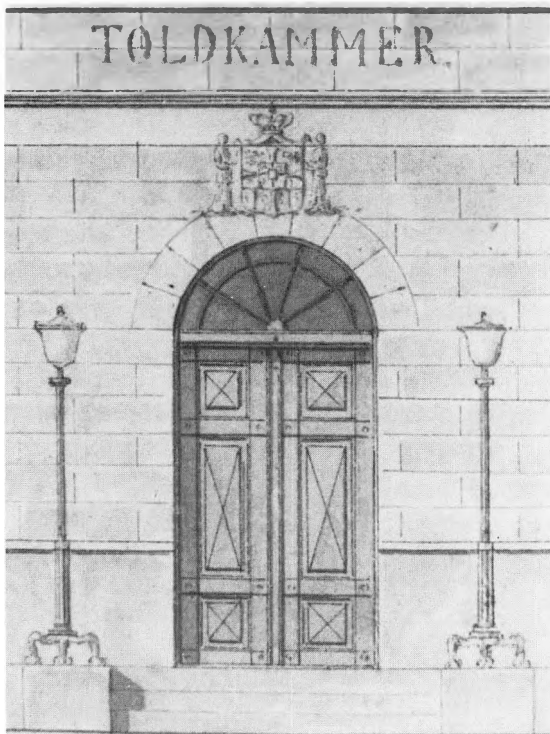
Udgifterne budgetteredes til 10.000 rbd. Generaltoldkammeret, som selv fandt, at

Nebelong havde løst opgaven »på en særdeles tilfredsstillende måde«, indhentede Fyns guvernørs udtalelse, og da kronprins Frederik i december anbefalede projektet som »hensigtsmæssigt« og »smagfuldt«, var dets iværksættelse sikret. Ombygningen fuldendtes i september 1848 og havde da kostet godt 10.239 rbd., men da salget af nedbrydningsmaterialer havde indbragt netop 239 rbd., kunne overslaget holde. Ikke mindst derfor er der grund til at lykønske Nebelong, men først og fremmest må vi i dag glæde os over resultatet – og over, at den charmerende lille bygning ligger der endnu. Den benyttes ikke længere af toldvæsenet, men holdes i god stand af nye ejere.

Indenfor var pakhuserarealet gjort en god del større og var nu på ca. 156 m² mod tidli-

Eric Nicolai Pontoppidan (1785-1847) *Pontoppidan, sønnesøn af biskoppen og skaberen af Danske Atlas, var født i København og gennem en længere årrække (1814-32) ansat i Dansk Vestindien, først som fuldmægtig og siden regeringsråd på St. Croix. 7. juni 1833 udnævntes han til told- og konsumtionsinspektør i Odense, hvor han tiltrådte få dage senere, idet han allerede 13. juni købte Krag's ejendom, Henrietteslyst. Pontoppidan var i 1827 blevet udnævnt til kammerråd og i 1836 fulgte titlen etatsråd samt ridderordenen. Han døde 3. februar 1847. Mens arbejdet i tariff Kommissionen, som han og senere overtoldinspektør Schierbeck forestod, pågik (1. november 1841 til 18. juni 1842), fungerede portkontrollør i København Hans Christian Frederik Kierrumgaard (1804-1881) i stillingen, og efter Pontoppidans død var Georg Wilhelm Louis Drechsel (1814-1889) konstitueret. Han var da embedsmand i Generaltoldkammeret og blev efter en ny konstituering 1. maj 1847 i Randers senere toldinspektør i Nakskov. 1854 søgte han bort fra toldvæsenet og blev birkedommer i Silkeborg.*

gere 90. Men navnlig var personalets lokaler blevet væsentligt forøgede, og heri ligger givetvis forklaringen på, at den forholdsviis dyre ombygning blev godkendt. Konsumtionens afskaffelse var lige om hjørnet, troede man, og så kunne endelig alle funktioner samles i huset. I underetagen var pakhus, vejerbod (med en balance- og en i 1847 oversendt decimalvægt), to stempingsværelser og kontrollørens og underbetjentenes kontorer. I overetagen lå hovedkontoret, de overordnede kontorer, arkivrum samt pakrum for lettere varer. Ligesom i Kochs bygning kunne loftsrummet (nu noget reduceret) bruges som supplement til pakhuslokalerne. I øvrigt bemærkes fra inventarfortegnelserne fra denne tid, at man i 1844 havde fået en pram i kanalen udenfor til brug for opsynet, mens Krag allerede i 1822 havde fået lavet »et lad at trille fustager på ved bassinet«.

Hvad endelig toldskiltet angår, ser Neblongs fantasifulde forslag ikke ud til at være blevet fulgt. Alt hvad der ved denne lejlighed blev opsat, var bogstaverne over våbenet: TOLDKAMMER.

Nettet strammes

Allerede inden Krag søgte bort fra Odense var en hidtil ukendt orden ved kystopsynet etableret, og under de givne vilkår var man også godt på vej til at tilvejebringe mere tilfredsstillende forhold på det lokalemæssige plan. På det personelle kneb det imidlertid mere. Den beklagelige uorden på Opatius' kassererkontor er allerede berørt, og med hensyn til underbetjentene stod det ikke stort bedre til.

En mulig årsag lå i selve regeringens personalepolitik. For at opmuntre unge mænd til frivilligt at søge ind til forsvaret havde kongen i 1804 bestemt, at ledige stillinger

skulle tilbydes afskedigede underofficerer, før de – i fald ingen »duelige og velfortjente« søgte – måtte gives til civilister, hvor veluddannede disse end måtte være. Efter 1814 var antallet af pensionerede officerer naturligvis stort, og de blev svære for toldstederne at slippe fri for. Krag, som almindeligvis var tilbageholdende med at give betjentene meget ufordelagtige skudsmål i de årlige konduitelister, udtalte sig således om dem i et forslag fra 1818, som skal blive omtalt nærmere i næste kapitel, og her er forbeholdene færre (bemærk i øvrigt, at Krag selv havde militær uddannelse):³⁶

»Man skulle have formodet, at siden disse poster bliver besat med veltjente underofficerer, der, som vante til den militære orden og nøjagtighed, ville blive duelige og virksomme betjente, at dette ville have en god indflydelse på tjenesten, men erfaringerne har lært mig det modsatte og at de i almindelighed ikke er skikkede til oppebørselsposter, thi enkelte fraregnet, så er disse såsnart de ved dem fri for den militære disciplin næsten ikke at holde i orden; de tror når de har erholdt en toldbetjents post kun at have at se på deres egen interesse, og denne drives undertiden så vidt, at den retsindige borger, som ikke vil begå svig, ikke er fri for deres chikaner. ... Allerede længe har jeg indset, at det med den bedste vilje ikke er muligt for nogen toldinspektør at forekomme alle de underslæb, der højst sandsynligt begås af portbetjentene, og tænkt på midler derimod, men alle anvendte og tilladelige har hidtil været frugtesløse«.

Krag havde kort tid forinden i et »nytårsbrev« til betjentene tildelt dem en alvorlig opsang, men nogen afgørende forbedring spores ikke i hans tid. Kun en enkelt blev fyret, men f. eks. ikke ham, om hvem Krag i årets konduiteliste (affattet 3 dage efter det ovenfor citerede) skrev: »viser aldeles ingen iver for tjenesten, og kan desårsag ej have nogen tillid til ham« – han døde i stillingen september 1824.

Med Eric Nicolai Pontoppidans tiltrædelse i juni 1833 forstærkedes imidlertid be-

Henrich Monrath Opatius (1774-1845) *Opatius, der var søn af en vestjysk godsejer, kom til Odense ca. 1796, hvor han blev fuldmægtig hos forskellige embedsmænd og efter sin juridiske eksamen 1801 på amstuen. Han var dog forvalter på Glorup, da han 1. maj 1811 konstitueredes som told- og konsumtionskasserer, i hvilken stilling han modtog kgl. udnævnelse ved von Schollens afgang 3. februar 1816. I 1824 fik Generaltoldkammeret mistanke om uorden i hans regnskabsføring, og da sagen var temmelig omfattende og drejede sig om såvel en betydelig restance som om underslæb, begæet af hans fuldmægtig Nicolaisen, for hvem Opatius var ansvarlig, blev han suspenderet 1. juli 1825. Formildet af hans beredvillighed til at afbetale gælden genindsatte kammeret ham 30. september 1827 i embedet, men måtte atter suspendere ham 11. maj året efter. Først 20. november 1840 blev han endeligt afskediget, samme dag, som den sidste del af restancen blev betalt. Opatius, som i 1813 var blevet udnævnt til kammerråd, døde i Odense 21. september 1845. Hans første bopæl i byen kendes ikke, men fra 1819 til 1833 ejede han Overgade 66 (hvor han også boede allerede 1817). Under suspensionen 1825-27 fungerede Jacob Johan Lund (1774-1854) i stillingen. Han var ligeledes jurist (1795) og havde i mange år været stiftsfuldmægtig og i nogle måneder i 1824 tillige konstitueret borgmester i Odense. 9. juni 1827 blev han udnævnt til byskriver i Rudkøbing, hvilket formodentlig er en del af grunden til Opatius' genindsættelse. Lund døde i Rudkøbing 28. november 1854.*

Charles Auguste Bourgeois (1787-1842) *Bourgeois, som normalt kaldtes Carl August, var søn af en indvandrert fransk bankier i København. Han havde i nogen tid været kopist i Generaltoldkammeret, da han 12. maj 1828 blev konstitueret i stillingen som told- og konsumtionskasserer i Odense, men skønt Opatius fik sin afsked 20. november 1840 modtog Bourgeois først kongelig bestalling i embedet 13. september året efter. Han døde ugift på sin bopæl gennem alle årene, Nørregade 87, den 29. april 1842. I den efterfølgende vakanse indtil von Krogh tiltrådte 1. august fungerede Lauritz Caspar Fogh Larsen (1805-1877). Han var født i Odense og havde siden 1824 været fuldmægtig på toldkammeret; i nogle dage mellem suspensionen af Opatius og Bourgeois' ankomst i 1828 havde han tillige bestyret kassererforretningerne. I 1850 udnævntes han til toldoppebørselskontrollør i Hasle, hvorfra han afskedigedes med titel af kammerråd 1875. Han døde 1. marts 1877.*

stræbelserne mod den fuldkomne orden også på dette område. Havde Krag ineffektivitet haft sin baggrund i en fredsommelig karakter, synes Pontoppidans foretagsomhed mere præget af hans karrieres forløb. 18 års ophold i Vestindien, hvor han netop havde opnået forfremmelse til 3. medlem af regeringsrådet i St. Croix, havde vænnet ham til en brug af disciplinære forholdsregler, som hidtil ikke havde været kendte i Odense. Det var straks fremmedartet ved en visit på Henrietteslyst at blive modtaget af en negertjener – men værre var det at møde regeringsråden selv.

Sådan måtte i al fald de 5 underbetjente – en tredjedel af hele korpset – føle det, som på hans foranledning blev fyret på gråt papir med udgangen af juli 1834. Pontoppidan havde fundet »grundet anledning til at antage, at der iblandt flere af underbetjentene ved toldstedet finder en forening sted, hvorved der samles til en fælles kasse, hvad de erholder eller tiltrygler sig hos bagerne, møllerne, brændevinsbrænderne og bryggerne, og som naturligvis gives dem for at

overse ulovlig indførsel eller for at ansætte varerne til for liden vægt«. 3 betjente blev udpeget som de »farligste og skadeligste« i denne trafik og 2 andre var bare uduelige, så alle fem fik altså deres afsked, de to sidste dog med pension. Skønt de protesterede og bl. a. fik kronprins Christians medhold i, at deres forhold burde have været prøvet ved domstolene, opnåede de ikke lempeligere betingelser. 5 andre havde indtaget deres pladser, fire militære og en forhenværende klædefabrikant (Koch) fra Middelfart.

Erfaringerne de følgende år synes unægtelig også at vise, at Pontoppidans mistro havde været begrundet. Allerede samme år kunne han fremvise stigende indtægter, uagtet den landværts tilførsel »efter kyndiges dom aldeles ikke er tiltaget i de 2 sidste år frem for hvad den almindelig har været i de foregående åringer«, og grunden var, mente han, »at en del af Odenses konsumtionsbetjente forhen har defrauderet meget betydelige summer af den landværts indførselskonsumtion«. Afskedigelsen af de 5 – »hvilket har haft betydelig virkning på de

Tabel 7.5: Odenses konsumtionsindtægter 1831–40, årlige gennemsnit.

Afgiftsobjekt	A: 1831–33	B: 1834–37	Indeks (A=100)	C: 1838–40	Indeks (B=100)
	Rbd.	Rbd.		Rbd.	
Maleværket	22.810	24.885	109	30.406	122
Brænderiafgift	17.779	19.606	110	17.106	87
Portafgift, varer	6.378	9.198	144	10.960	119
Do., kvæg	1.340	1.648	123	1.996	121
Personel afgift	466	403	86	429	106
Godtgørelse	+3.452	+3.691	107	+4.945	134
I alt	45.321	52.049	115	55.952	107

Kilde: J. A. Hofman (Bang): Odense Amt, 1843, s. 483.

betjente, som er forblevne i tjenesten« – havde nu bragt disse besvigelser til ophør.³⁷ Indtægtstabellen 7.5 underbygger hans vurdering med tal, som viser, at hvis forbruget virkelig var uændret efter 1833/34, havde (port-)konsumtionssvigen udgjort godt 30 procent i den »lovløse« fortid.

For Odenses befolkning var resultatet naturligvis forøgede leveomkostninger. Samtidig indeholdt den skærpede kontrol i sig selv kimen til grovere og mere voldelige forsøg på indsmugling, og takstforhøjelserne i 1837 (se kap. 8) måtte få samme virkning. Dertil kom, at Pontoppidan var så uhyre opfindsom. I 1838 havde han f. eks. købt en båd, som blev brugt af betjentene ved Møllebro port til at sætte efter smuglere på Odense å, som fragtede hvedemel fra Munke mølle til baghaverne overfor. Anskaffelsen havde, fortalte inspektøren, allerede givet resultat i form af øgede formalingsafgifter, men få måneder efter blev fortøjningskæden overfilet og patruljebåden stjålet.³⁸

Samme vinter forefaldt en episode af mere alvorlig karakter. Rapporten fra de involverede betjente lyder i uddrag:³⁹

»Efter at en bekendt bager her af byen flere gange og på flere måder er blevet opdaget og taget i smugleri med hvedemel, havde vi undertegnede grundet formodning om, at han natten mellem den 8. og 9. dennes [februar 1839] ville prøve en ny måde at drive samme på, nemlig: at bære det direkte forbi konsumtionskontoret ved denne stads Nørreport, hvor jeg, Rick, havde post.

Vi blev i denne anledning beordrede til at opholde os skjulte i kontoret for at påse, hvad der denne nat foregik. Kl. mellem 1.15 og 1.30 opdagede vi smuglerne, omtrent 10 à 12 i tallet, vel forsynede med knipler, af hvilke én forblev i vort væрге, at begynde indbæringen igennem lågen. Da vi troede det passende tid, stormede vi samtlige efter dem, men fandt lågen, som går op ind ad byen, tilspærret ved et par af smuglerne. Vi løb derpå igennem porten, som vi til denne hensigt havde lukket på skræmt, og nåede tit omtalte smuglere en 10 à

20 skridt indenfor, men blev modtaget med voldsomt overfald; dog lykkedes det vore fælles bestræbelser at beholde 2 sække med brutto 19 lispund sigtet hvedemel. Imidlertid erholdt toldbetjent Larsen et slag i hovedet og et over hånden, Trolleborg et over højre arm og Møller blev stokken slået ud af hånden.

At anholde smuglerne blev os formedelst deres betydelige overmagt umuligt«. (Rapporten er underskrevet af 5 betjente og dateret 10. februar 1839).

I sin indberetning om overfaldet føjede Pontoppidan til, at betjentene ved natlige patruljer i den senere tid ofte var blevet omringet og forfulgt af smuglere, som i grupper på 8-10 personer truede dem med pistoler og geværer, og han havde derfor tilladt dem at være bevæbnede til selvforsvar.

Optrapningen af kampen mod smugleriet førte til en anden og ligeledes uhørt episode i 1843. »Hos en agtet embedsmand«, skrev Ove Thomsen i sin avis, »er i to nætter efter hinanden vinduerne slået ind, og tillige er han i en seddel truet med, at hans ejendom ville blive brændt af«. Embedsmandens – Pontoppidans – tjenestepige Ane, i hvis værelse en rude var slået i stykker, mente at gerningsmændene var handelsbetjente eller bagersvende, som var »vrede på etatsråden, fordi han påså, at ingen indsmuglinger finder sted«. ⁴⁰ Hvor ubetydeligt det stedfundne end kan forekomme – og nogen sikkerhed for, at motivet var det anførte, findes ikke, selv om vi gerne tror Ane – så var det dog trods alt et vidnesbyrd om, at befolkningens utålmodighed var voksende. Målet var konsumtionens afskaffelse, men det ville desuden være fornøjeligt, om toldvæsenets irriterende effektivitet blev stækket.

Generaltoldkammeret anerkendte Pontoppidans resultater ved i 1841 at udnævne ham til sammen med toldinspektør Schierbeck i Nykøbing Falster at udarbejde en (påtænkt) ny toldtarif.⁴¹

Afsætningskrise og højkonjunktur

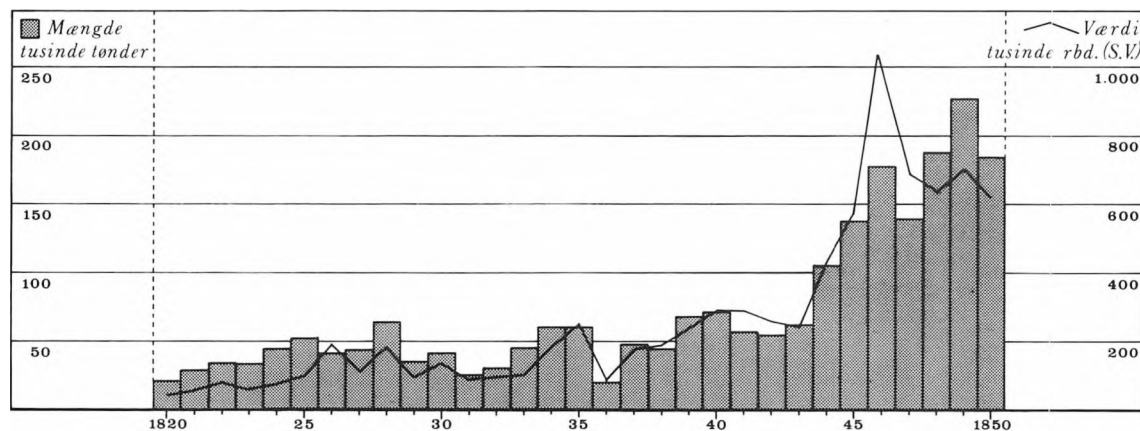
Efter sejladsens standsning under krigen var forventningerne kolossale ved fredsslutningen i 1814. Allerede i juli kunne avisen meddele, at danske fartøjer var lige så efterspurgt i Amsterdam og Sydeuropa som før 1807, og det varede heller ikke længe, før to af Odenses driftigste købmænd havde anskaffet et par store fragtskibe, som blev sat ind på denne fart.⁴² Andre af de skibe, der i 1817 i antal – omend langt fra i lasteevne – tangerede niveauet fra de gode år i 1790'erne, søgte såvel traditionelle havne i Norge og Østersøen som nye og tillokkende mål. Netop i 1817 anløb 11 skibe således Newcastle, Hull og Leith i Storbritannien, hvortil de førte korn, og hvorfra de hentede kul og salt, mv. – alene i Newcastle var hvert femte danske skib odenseansk.

Trafikken opretholdtes et par år, men så ebbede den ud. Den engelske kornimportpolitik tog livet af den samhandel, Odense mere end andre havde udnyttet, ligesom fredstidens overskud af tonnage snart kvalte de optimistiske forhåbninger om en fornyet

dansk deltagelse i den internationale fragtfart. Man blev tvunget til at tilpasse sig et marked med en mere beskeden efterspørgsel efter såvel danske skibe som danske varer, og fragtskibene tilligemed enkelte andre større fartøjer afhændedes. Men trods samtidens skuffelse herover og skønt bl. a. landbruget nok rantes af afsætningskrisen, viste det sig dog muligt gennem næsten hele den følgende 20-års periode at opretholde en korneksport af et omfang, som ikke stod tilbage for 1790'ernes (figur 7.2). Norge var ikke ganske tabt som aftagerland, og med et vågent blik for, hvor efterspørgslen var til stede, dirigeredes skibene det ene år til Amsterdam for i det følgende at søge Antwerpen, og i England var der trods alt stadig afsætningsmuligheder. Ikke blot af korn i de år, hvor den engelske egenproduktion ikke slog til, men desuden af »nye« produkter som raps, frø, olie- og roekager samt kreaturben (til gødningsfabrikation), som efterhånden blev en ret stor eksportartikel. Fra 1828 udførtes endelig større mængder huder og skind, især til Lübeck.

Vi må gå ud fra, at heller ikke indførslen

Figur 7.2: Kornudførslen fra Odense toldsted 1820-50. (Kilde: Rigsarkivet, Generaltoldkammeret, *Indberetninger om udførte kornvarer 1820-34, Handels- og Industritidende 1837-39 (tal for 1835-37)* og *Statistisk Tabelværk I, 4ff. Priser fra Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark II*).

Tabel 7.6: Kreditoplag i Odense ved årets slutning 1833.

Vareart	Antal oplags-havere	Mængde	Værdi (rbd.) ¹
Tobak	4	53.308 pd.	15.094
Kaffe	11	42.277 pd.	14.076
Jernvarer	6	82.192 pd.	5.492
Andet e. vægt ²	12	31.204 pd.	5.358
Salt	6	347 td.	1.386
Stenkul	2	746 td.	746
Vine og rom	2	247.850 pot.	122.375
Diverse	3	–	274
I alt	20	–	164.801

1. Beregnet efter priser ultimo 1831.
 2. Bomuld, hør, blå, humle, papir, farvestoffer, urtekram etc.

Kilde: Landsarkivet, Odense toldkammers arkiv, pk. B/339, og Rigsarkivet, Generaltoldkammeret, ind- og udførselstabeller 1828–31.

til Odense af fremmede varer viste væsentlige nedgangstendenser i forhold til tiden forud for krigen, omend det bearbejdede statistiske grundmateriale er mangelfuldt.⁴³ Et stort antal nordmænd indkom med trælast, salt, glas og jern, og byens egne skibe, som holdtes ude fra denne trafik, hentedes varer af den sædvanlige art fra de nævnte udenrigshavne og f. eks. Altona og Hamburg. I toldbalancen for 1825 omtales netop »den nye fart på Altona« som forklaring på stigende importafgifter.

Når handelen klarede sig nogenlunde i 1820'erne og 30'erne, skyldtes det bl. a., at kreditoplagssystemet blev fuldt udnyttet. En 4 år gammel bestemmelse var med toldforordningen af 1797 blevet stadfæstet, og det var herefter tilladt enhver handlende at hjemtage varer med respit på toldbetalingen, til de

var afsat. »En højere told, hvorpå der er udsættelse, er mindre generende end en mindre told, der straks erlægges«, hedder det hos Birck, og sentensen bevarede sin gyldighed, selv om tolden var mere moderat nu end i 1793.⁴⁴ Beholdningerne af ufortoldede varer i kreditoplagene skulle kontrolleres hvert kvartal, og af fortegnelserne herover er bevaret en række, som spænder over tidsrummet 1833–37. Værdien af det, som købmændene lå inde med på et tilfældigt valgt tidspunkt i dette åremål svarede vel til ca. 2/3 af ét års udlandsimport (tabel 7.6); især var vinlagrene enorme, også når de sammenholdes med, at der 1828–31 indførtes ca. 63.000 potter vin årligt fra udlandet. I øvrigt blev kreditten udnyttet for så små partier som 350 pund harpix, hvoraf tolden kun beløb sig til knap 1 rbd. At de med kreditoplagene beslægtede transitoplag, hvor dog straks skulle erlægges en mindre transittold, også blev udnyttet, fremgår af toldvæsenets stadigt voksende pakhusbehov, som er omtalt i det foregående.

Havde disse år været mærket af krisen – om end den altså mere gav sig til kende i de økonomiske resultater end i de omsatte væremængder – gik det til gengæld rigtig stærkt, da konjunkturerne forbedrede sig ret pludseligt i 1840'erne. Det blev først synligt med handelsflådens vækst. I 1840 indkøbtes 6 nye skibe på 257 læster, og i forhold til det foregående år var lasteevnen allerede fordoblet i 1841, tredoblet i 1849 og firedoblet i 1856! (og var da nået de 2.092 læster, fordelt på 74 skibe). Baggrunden for ekspansionen var de stærkt forøgede afsætningsmuligheder for landbrugsprodukter, som blev fremkaldt af den almindelige befolkningsstigning over hele Europa, og især forholdene i England, hvor hvedehøsten i 1839–41 var slået fejl, og hvor følgelig importpolitikken blev lagt om, så

Ploug & Richardts kornmagasin med den ottekantede udbygning til tørremaskinen, set fra nord. Det hele anlæg er forlængst borte, men denne sjældne stereoskopoptagelse fra ca. 1880(?) giver i det mindste en fornemmelse af, hvor stort et foretagende, der var tale om. (Lokalthistorisk Arkiv for Otterup Kommune).

enhver hindring for tilførslen af korn fra Danmark i 1847 var forsvundet.

Blandt de første til at udnytte disse ændrede vilkår var Elias B. Muus, der etablerede sig i Odense (i den gamle raffineri-bygning) i 1841, og den unge købmand Poul Richardt, som i kompagniskab med Jørgen Ploug fra Fåborg oprettede et handelshus med hovedsæde i Nørregade 29 i 1840.⁴⁵ To år senere købte firmaet en grund ved Klintebjerg, hvor et pakhus til »flere tusinde tønder korn« straks blev opført og i 1844 endnu et med et korntørringsapparat. Senere tilføjedes forskellige havnefaciliteter. Herfra udskibedes det første år 2.200 td. korn, men omsætningen steg i de følgende år brat for i 1846 at nå et foreløbigt højde-

punkt på 42.500 td. En del af dette blev købt på Nordfyn, men andet bragtes hertil med en mængde småskibe, som hentede det på Samsø, det øvrige Fyn og i Østjylland – de store tal i figur 7.2 for denne periode dækker altså ikke kun over en større avl i Odenseområdet. Selv om Ploug & Richardt kom i likviditetsvanskeligheder i 1849 og måtte sælge, fortsatte etableringen på Klintebjerg under andres ledelse og fik især betydning, da det solide hus, Jens Niensens Søn, i 1850'erne byggede saltværk og eddikebryggeri derude.

En vanskelighed for dette foretagende var det, at hver gang et parti korn udskibedes, skulle firmaet hente en toldbetjent i Odense og bekoste hans rejse. Richardt

forsøgte i 1847, da anlægget blev besigtiget af Christian VIII, at få staten til at overtage havnen, idet toldopsynet dermed ville overgå til den, men projektet mislykkedes. Dog opnåede han, at udførsel af (det toldfrie) korn blot skulle anmeldes på toldkammeret. Sandberg i Munkebo kunne så kontrollere, at lasten var i overensstemmelse med papirerne.

Med den stærke vækst i eksporten fulgte en forøget import, såvel af bygningsmaterialer som råprodukter til brug for den industri, som også var kommet i gang. Det gjaldt tekstilerhvervene, specielt bomuldsvæverierne, hvis råvarer indførtes fra England (Hull) og Hamburg, tobaks- og sæbefabrikkerne og endelig jernstøberierne, som aftog store mængder jern og stenkul fra Storbritannien. Også importen af almindelige forbrugsvarer måtte naturligvis stige. Et forsøg på at hjemtage kaffe direkte fra Brasilien, som Ploug & Richardt (også) stod bag i 1843, blev en enlig svale, da den kun med vanskelighed kunne konkurrere prismæssigt med det »andenhånds« importerede. Om årsagen hertil oplyser Pontoppidan, at »en-

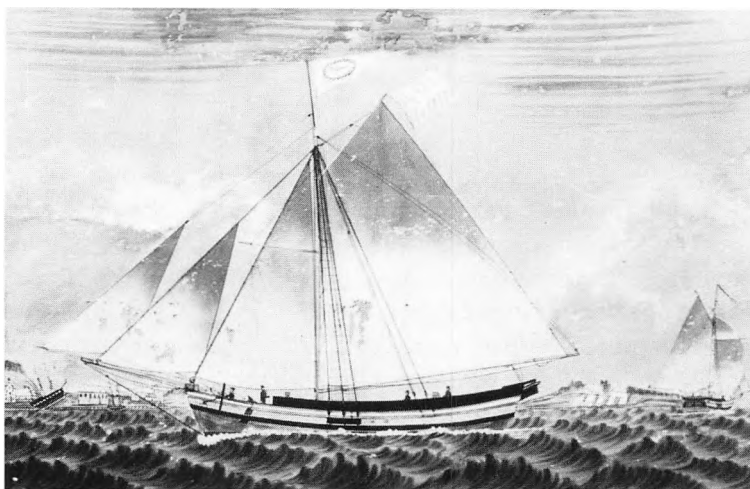
hver ringe handlende kan selv forskrive hvad han behøver fra Hamburg og erholde dér lang kredit«. ⁴⁶

Alligevel var skibsfarten til og fra denne by ikke stor i 1840'erne, men meget kom vist over land via Assens og Fåborg. I den søværts forbindelse dominerede nordmændene fortsat som indgående, mens England og Holland lå på første- og andenpladsen blandt afsætningslandene. I 1846 var Odense kongerigets ubetinget vigtigste eksporthavn for kornvarer hertil.

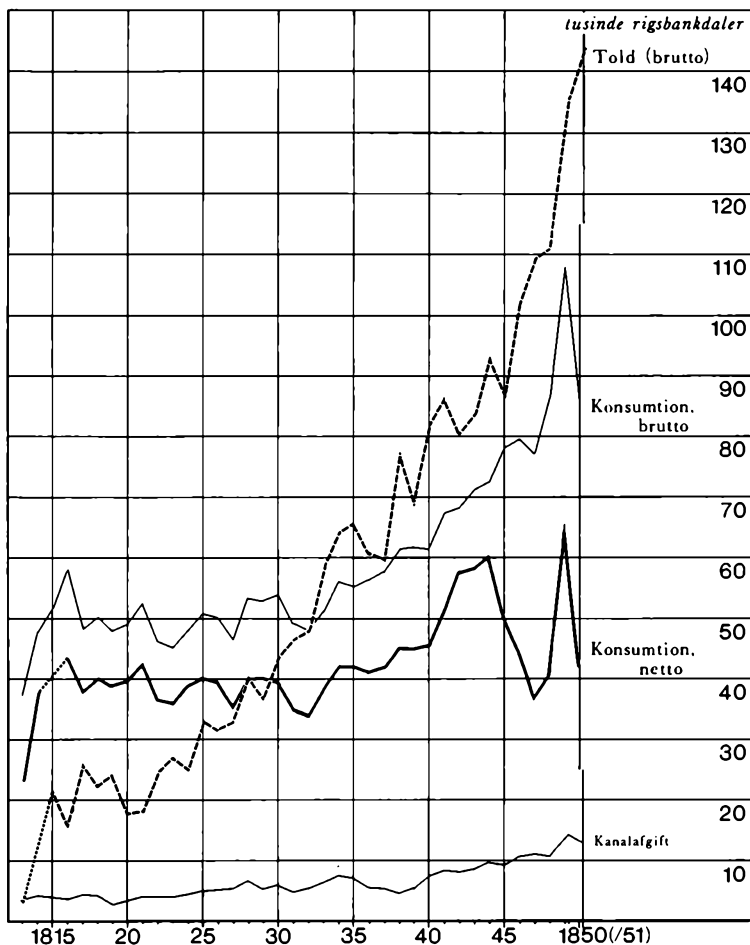
Intraderne efter 1813

Med hvert års regnskaber indsendte toldcheferne en såkaldt balance, hvori de i ganske kort form angav hovedårsagerne til den ændring, der var sket i indtægterne i forhold til forrige års resultat. Vi har ofte citeret dem, da de udgør den – uendeligt spæde – begyndelse til de årsberetninger, som fra 1843 er hovedkilden til al lokal told- og megen anden historie. I 1831 var indtægten steget på grund af en forhøjelse af stempeafgiften for manufakturvarer, men ellers

Jagten Haabet af Odense målte i 1846, da den blev tegnet (af en Flensborg-Hansen?), 13½ læster. Den var bygget i Svendborg i 1811 og købtes herfra i 1815. Med skipper Hans Andreasen som fører var skibet et af dem, som dækkede Odenses behov for varer fra København og Flensborg på et tidspunkt, hvor langtursejladserne var mindre tillokkende. (Møntergården).

Figur 7.3: Odenses told- og konsumtionsindtægter 1813-50. Indtil 1838 er beløbene omregnet til sølvværdi efter den af toldvæsenet benyttede kurs, stort set svarende til den officielle. (Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber).

ville den, beredte Krag og Bourgeois, være gået ned, fordi handelen med korn og smør, »der her er en drivfjeder til den øvrige handel«, var aftaget. Forbeholdet i ordet »her« var vel unødvendigt, men i øvrigt understreger iagttagelsen, at skønt selve korneksporten ikke gav indtægter for toldvæsenet, var det i sidste ende den, der var bestemmende for revenuernes størrelse.

Det vil derfor kun være naturligt at forvente en betydelig vækst i toldindtægterne efter 1840, men at den var kolossal allerede

fra 1820'erne er mere overraskende (figur 7.3). I første omgang havde afståelsen af Norge på trods af andre og ubehageligere følger – til dels af følelsesmæssig art – betydet en umiddelbar gevinst for toldkassen, fordi landet nu var udland og endda rangeret under de toldmæssigt mindstbegunstigede nationer; først efter handelstraktaten af 2. november 1826 bortfaldt de 50% i til lægstold, som nordmænd (og svenskere) indtil da skulle betale.

Dernæst gav formodentlig den udvidede

brug af kreditoplag større indtægter i Odense. Tidligere var tolden af stort set alle varer blevet betalt i den by, hvortil varerne først ankom, og det vil især sige København. Men nu kunne sådanne importerede artikler tilskrives odenseanske oplag fra de udenbys med den følgerkning, at når tolden endelig skulle betales, skete det i Odense. Vi kan ikke umiddelbart belyse gevinsten med tal, men det ændrede mønster giver sig til kende i den relative vækst i told- og konsumtionsindtægterne i Odense sammenlignet med hele kongeriget. Her steg de fra ca. 2,8 mill. rbd. i 1820 til 4,8 mill. i 1850/51, mens de tredobledes i Odense. Hvis udviklingen i stedet beskrives med den andel (i promille), som byens bidrag til statskassen udgjorde, var der i samme tidsrum tale om en vækst fra 21 til 35. I 1780erne havde den kun været 13½ promille.⁴⁷

Den imponerende vækst i toldintraderne modsvares – bl. a. som følge af det netop berørte forhold – ikke fuldtud af øgede indtægter ved konsumtionen. I 1830 kunne kassereren for første gang bogføre et beløb i toldregnskabet, som oversteg nettoudbyttet af den indenbys forbrugsbeskatning, og to år efter var selv bruttoindtægten passeret. Og dette skete vel at mærke samtidig med, at disse indtægter også – på grund af personaleudrensningen – begyndte at stige efter stagnationsperioden i 1820erne. Når derimod nettobeløbene fra 1844 tabte terræn i et tilsyneladende voldsomt tempo, er

forklaringen den, at en del særlige udgifter (især toldkammerombygningen, men også kanalvæsenets anlægs- og vedligeholdelsesomkostninger, lån til de ansatte osv.) nu afholdtes af konsumtionskassen.

Der levnes ikke megen plads for smugleri i den stigning i importen, som disse beløb er udtryk for. Værdien af de konfiskerede varer, som det lykkedes for toldbetjentene at opsnappe, beløb sig i 1840erne til ca. 450 rbd. årligt (med omtrent 2/3 på told- og resten på konsumtionsområdet), men hvad der ud over disse ca. 0,2% af de registrerede oppebørslers ville være kommet ind, om alt blev opdaget, ved vi naturligvis ikke. Der kan dog ikke være tvivl om, at problemet var blevet marginalt, og at smugleriet på ingen måde tåler sammenligning med det, som 1700-tallets toldere med beskeden succes søgte at forhindre.

C.F. Tietgen fortæller i sine erindringer, at hans læremester, manufakturhandler Chr. Jürgensen, som alle andre havde givet sig af med at smugle, og at han efter et sammenstød med toldbetjentene havde fået tilnavnet »den tapre«. Mere interessant er imidlertid Tietgens tilføjelse: »...under Christian VIII begyndte en anden opfattelse af borgerpligten at gøre sig gældende, og da min principal blev rådmand [i 1838], blev smugleri ikke længere anset som passende for ham.«⁴⁸ At have med den trafik at gøre var ligefrem ved at blive socialt deklarerende.

7½ · Personalet i 1817

Tabellen herunder viser hvem der beklædte posterne som underbetjente i Odense ved udgangen af 1817. Foruden dem var inspektør Krag, kasserer Opius, overbetjent Fencker og krydsbetjent Ivanov opført på årets konduiteliste, og uden at han blev regnet for så vigtig, at man ofrede ham en linie heri, var som rorskarl i Munkebo Rasmus Rasmussen (1785-1855) ansat; en gårdmandssøn fra Bregnør, som dog allerede i 1822 fik sin afsked. Eventuelt »kontorfagligt« personale

hos kassereren vedrørte ikke etaten – der var i 1825 tale om »et ungt menneske og en dreng på 12 à 14 år« på konsumtionskontoret – men det nævnes, at toldkassen udbetalte pension (26 rbd.) til forhenværende underbetjent Falckenstein. Det er dog alene de 16 aktive betjente, som er hovedpersonerne i dette afsnit.

Range og Schou kaldtes gadebetjente og gjorde kun tjeneste ved inkvireringer; Schou var op i årene og ingen af dem kunne skrive, så de var bedst egnede til denne opgave. De

øvrige holdt til i portkontorene eller havde post i møllerne, idet det ved denne tid ser ud til, at i hvert fald Munke mølle blev holdt under regelmæssigt opsyn. Desuden var én – især Raahauge – for det meste beskæftiget ved havnen.

Gennemsnitsalderen for alle 16 var ca. 49 år, og de havde været knap 40½, da de blev ansat i toldvæsenet. Odense var for dem alle deres første tjenestested, og først senere blev det almindeligt at forflytte betjente fra de mindre til

Navn	Ansæt	1	Adresse	2	3	4	5
J. P. Range (ca. 1765–1844)	1806	+	Hans Jensens Str. 16, ejer	mg	+	mg	mg
H. Schou (ca. 1751–1819)	1782	+	Sct. Jørgens G. 6, lejer	god	+	mg	mg
J. S. Hauschou (ca. 1773–1822)	1802	÷	Sct. Gertruds Str. 8, ejer	mg	+	mg	ingen
J. C. Dümler (ca. 1760–1833)	1805	+	Nørregade 57, ejer	god	+	mg	god
J. G. Richter (ca. 1764–1819)	1806	+	Sct. Jørgens G. 30–34, lejer	svage- lig	+	god	ubety- delig
A. G. Lanchow (ca. 1762–1821)	1808	+	Sct. Jørgens G. 27, lejer	god	+	god	ingen
J. Jurtzick (ca. 1758–1824)	1808	+	Skulkenborg 32, ejer	god	mdl	nogen- lunde	aldeles ingen
C. L. Milo (1773–1831)	1809	÷	Hans Jensens Str. 45, ejer	mg	+	mg	ingen
A. M. Levin (ca. 1761–1823)	1810	+	Sct. Gertruds Str. 2, lejer	tung- hør	mdl	god	ubety- delig
O. Findsen (ca. 1780–1818)	1811	+	Sct. Jørgens G. 33, ejer	god	+	bedre	ingen
L. S. Nørup (ca. 1765–1821)	1812	÷	Klingenberg 5–6, lejer	god	+	nogen- lunde	god
R. J. Aarslev (ca. 1768–1853)	1814	÷	Overgade 20, lejer	god	+	mg	god
F. C. Raahauge (ca. 1772–1842)	1815	+	Bangs Boder 3, ejer	god	+	mg	udmær- ket god
L. C. Niederzier (ca. 1778–?)	1815	+	Nørregade 60, lejer	god	+	god	god
C. Schröter (ca. 1770–1828)	1816	+	Sct. Jørgens G. 42, ejer	god	+	god	ubety- delig
S. P. Petersen (ca. 1788–?)	1816	+	Nørrebro 65–67, ejer	mg	+	mg	god

1) Militær karriere.   2) Legemskonstitution.   3) Skrivefærdighed.   4) Ædruelighed og sædelighed.
5) Virksomhed og konduite.

de mere betydningsfulde toldsteder. Kun 4 havde ingen militær karriere bag sig, men i øvrigt kunne denne være af meget forskellig varighed og art. Ole Findsen havde været sergeant ved artillerikorpsset i København fra 1798 til foråret 1811, da han som 37-årig blev udpeget til tjenesten i Odense, mens Joseph Jurtzick kom fra en stilling som oboist ved livregimentet.

Aldersangivelserne er kun omtrentlige, for det vil være overordentlig vanskeligt at efterspore deres herkomst. Blot navnene antyder, at de kom fra alle hjørner af det danske rige og endda fra udlandet, f. eks. var Richter »født i det sachsiske og opdraget på et slags vajsenshus dersteds«, som det hedder i skiftet efter ham. Kun én kan umiddelbart identificeres som indfødt odenseaner. Det er Carl Leopold Milo, som blev døbt i Sct. Knuds kirke 29. november 1773. Han var søn af bogbinder Joh. Fr. Milo i Vestergade 43 og havde selv lært faget; det var som

bogbinder, at han og konen, en datter af skrædder Belman, lod deres eneste barn, Christiane Cathrine fremstille i Sct. Hans kirke i januar 1801. Med krigen svandt opgaverne inden for faget ind, og han søgte derfor ind i toldvæsenet, hvor han efter en konstituering i november 1807 blev fastansat 25. marts 1809. I 1845, hvor vi i kraft af den forbedrede folketællingsteknik kender betjentenes fødesogne, var af 17 underbetjente de 6 født i Norge, hertugdømmerne eller udlandet og 9 i Danmark uden for Fyn. Bare to var fynboer, den ene fra Nyborg og den anden fra Brahetrolleborg. Gennemsnitsalderen var nogenlunde som i 1817, nemlig 48 år.

Årslønnen for hver enkelt kan ikke opgives, men i gennemsnit for dem alle modtog hver betjent en fast gage på 79 rbd. Men hertil kom foruden et særligt dyrtidstillæg på 21 rbd. de ofte omtalte bifortjenester: konsumtionsprocenter, toldprocenter og sportler, henholdsvis 66, 35 og 23 rbd. Dermed blev deres samlede gennemsnitlige indkomst 224 rbd. (sølvværdi), og så var der endda mulighed for lidt ekstra for eventuelle konfiskationer.

Det var så gode lønforhold, at et flertal af betjentene havde fået mulighed for at købe eget hus. Ganske vist på steder, hvor priserne ikke var i top, men i Milos tilfælde var ejendommen dog så stor, at han selv

kunne blive husvært. Sidelængen ud til Bangs Boder var i 1817 udlejet til en kludesamler og hans familie. Blandt de betjente, som ikke kunne eller ville købe eget hus, boede de 6 i egentlige lejligheder – Lanckow således i toldvæsenets ejendom, hvor Sct. Jørgens konsumtionsbod lå – og kun én, den ugifte Levin, nøjedes med et hummer i Sct. Gertruds Stræde. Tretten års løn var smuldrret bort for ham, og ved sin død i 1823 ejede han kun sit tøj og et lille grønmalet skrin til en samlet værdi af godt 10 rbd.

Konduitelistens afdeling for vurderinger (hvor Krag undlod at give sig selv og Opitius karakter) består dels af de ret objektive oplysninger om fysik (»legemskonstitution«) og færdighed i at skrive og regne og dels de mere ømtålelige emner, de ansattes »ædruelighed og sædelighed« og deres »virksomhed, pålidelighed og konduite«. Fra førstnævnte gruppe bemærker vi, at 3 betjente ikke kunne skrive, og 2 gjorde det kun mådeligt – de havde nemlig lært det i løbet af de år, de havde været ansat i toldvæsenet! Jurtzick var desuden »ukyndig i det danske sprog«.

Krags stilfærdige kommentarer til betjentenes personlige egenskaber eller mangel på samme afslører som tidligere nævnt kun i beskeden grad, at han fandt de allerfleste umulige. Nogen kritisk sans gives der dog ud-

Told- og konsumtions-underbetjente ved udgangen af 1817, i tabelform efter Generaltoldkammerets konduitelister. De 14 underbetjentes signaturer herunder er fra det samtidige og tidligere omtalte nytårsbrev fra Krag, som de måtte attestere at have læst. (Rigsarkivet).

Handwritten signatures of 14 toll and consumption assistants from 1817. The signatures are written in cursive and include names such as Levin, Lanckow, and Jurtzick.

tryk for, om end den kan være formuleret så finurligt som i tilfældet Ole Finsen, om hvem det hedder, at han »har i år vist bedre opførsel«. Milo blev fundet »meget god« i rubrikken for ædruelighed, men med virksomheden kneb det slemt. Måske fik han siden en venlig erindring derom, for i forklaringerne fra 1819 til 1827 er den bedømt som »god«, men derefter gik det atter tilbage.

Som portbetjent er han »brugbar«, skrev Krag i 1828, »men ikke til andre opsynsforretninger på grund af hans flegmatiske temperament«. Året efter blev han oven i købet »mistænkt for uredelighed ved oppebørslen af portkonsumtionen«, og det var da inspektørens hensigt, at han skulle fyres. Han klarede dog

frisag så vidt, at han blev ved toldvæsenet, men kun de ubetydeligste opgaver blev betroet ham. Han »er meget sløv af karakter, og jeg bærer megen tvivl om hans pålidelighed«, hed det i den næste liste, og det skulle blive den sidste og endelige vurdering for Milos vedkommende. Han døde 19. januar 1831, men da havde Krag allerede været på posthuset med sin indberetning. Lad det være en trøst for både ham og Milo, at bedømmelserne blev endnu skarpere efter Pontoppidans ankomst.

Milos enke beholdt det lille hus i Hans Jensens Stræde og efter hendes død i 1834 arvedes det af Christiane Cathrine. Hun boede her endnu, da det i 1868 – knap tre år

Det var de små huse i sidegaderne, som blev købt af toldbetjentene, når de fik råd til egen bolig. Hjørneejendommen ud til Hans Jensens Stræde og Bangs Boder ejede Carl Leopold Milo fra december 1810 til sin død i 1831, men også tidligere havde det tilhørt en toldbetjent. I april 1805 ernævede Poul Poulsen sig endnu som hårskærer og parykmager, men i september samme år blev han ansat i toldvæsenet. (Det kgl. Bibliotek).

før også hun var væk – pludselig blev interessant at få rede på, hvem der eventuelt måtte være født der en hel del år forinden. Men det er en ganske anden historie, og den kommer ikke toldvæsenets personale ved.

8 · Reduktionen i 1850

Konsumtionen under debat

Den skelsættende forordning af 1797 var endnu ikke fyldt 10 år, da det første seriøse og velargumenterede forslag fremkom om helt at ophæve den del af loven, som angik konsumtionsvæsenet.

Konsumtionen havde allerede da fået barberet sine mere fantasifulde, men økonomisk ubetydelige afgiftsobjekter væk. Blandt Finanskommissionens første resultater var en ophævelse af vielsespengene i 1792, og da forordningen udkom, var også folkeskatten, græspengene og slagte- eller tillægspengene faldet bort. Foruden de to hovedafgifter, indførselskonsumtionen og malepengene, var altså kun milepengene tilbage. Desuden betaltes naturligvis stadig den »akkorderede« erstatningsafgift af beboerne uden for portene (»afbyggerne«), nu under navn af »personel konsumtion«.¹

Forslaget om at lade de store afgifter gå samme vej som de små blev formuleret i juni 1806, og ophavsmanden var en af de deputerede i Generaltoldkammeret og samtidig en af toldforordningens fædre, etatsråd G.F. Frelsen.² Efter at have studeret de indsendte regnskaber havde han beregnet, at konsumtionen i provinsen gav et nettoudbytte for staten på omtrent 300.000 rd., og stillede derefter det retoriske spørgsmål: »Var det dog ikke muligt at hæve disse 3 tønder guld på en simplere, for kongens kasse mindre bekostelig og for undersåttene mindre trykkende, mindre ubehagelig

måde?» Svaret var selvfølgelig klart bekræftende.

Hvad indførselskonsumtionen angik, var løsningen en personskat, som skulle pålægges indbyggerne efter de samme principper, som toldvæsenet allerede brugte, når afbyggerne skulle takseres. En mulig indvending om, at det ville blive »et meget vidtløftigt og vanskeligt arbejde«, kom han i forkøbet ved at påpege, at der i 37 af landets 62 købstæder ikke fandtes flere indbyggere over 12 år end uden for Odenses porte, og her var det dog muligt for inspektør Krag, »hvis forretninger er langt vidtløftigere end de fleste andre konsumtionsinspektørers i Danmark«, at opsøge alle 664 personer – hvor meget lettere ville det da ikke være i små og tætte bebyggelser? I øvrigt ser det ikke ud til, at Frelsen var klar over, at metoden var prøvet før, nemlig efter sammenbruddet i 1696, da afslutningen på Kruses forpagtning var blevet glemt.

Formalingskonsumtionen ville han dele i to. De »ordinære« afgifter, dvs. malepengene for korn til mel og gryn samt malt til øl og eddike, skulle overflyttes til personskatten, og brændekornspengene kunne inddrages under den nyligt indførte redskabsafgift (se afsnit 8^{1/2}). Endelig kunne milepengene fortsætte eller bortfalde efter behag – de udgjorde kun knap 6.000 rd. i 1805. Personskatten skulle efter beregningerne udgøre 3^{1/2} rd. om året for personer over 12 år. Der var her tale om et gennemsnit, for naturligvis måtte inspektøren sammen med en

magistratsperson og én eller to eligerede (valgte) borgere tage individuelle hensyn.

Kronprins Frederik, som fik forslaget forelagt, modtog det med begejstring, og den påvirkedes ikke stort af betænkeligheder, der fremsattes af Frelsens kolleger efter at de havde fået ideen til udtalelse. Indvendingerne var ellers af så principiel karakter, at de kan genkendes selv i en nutidig sammenhæng. Indirekte skatter var i almindelighed at foretrække for direkte, hed det, og konsumtionen rummede det retfærdige element, at der betaltes i forhold til det, der fortæredes: »Konsumtionen kan derfor anses som en produktionsafgift, der falder så nær som muligt ved forbrugelsen, hvilken egenskab anbefaler den som skat overmåde meget«. Ud over flere lignende argumenter – f. eks. at den aldrig gav restancer – pegede man desuden på den modtagelse, som ekstraskatten af 1762 havde fået, og den kan man uden tvivl betegne som den mest upopulære skat, som nogensinde er pålagt danskerne.³ Men et forslag til at afhjælpe det, som var Frelsens egentlige problem, konsumtionsbetjentenes upålidelighed, havde Generaltoldkammeret ikke.

Kronprinsen lod derpå begge redegørelser gå videre til Finanskommissionen med sin varmeste anbefaling. Ikke alene tillagde han sig fadderskabet til forslaget, men som landets faktiske regent pålagde han med hele den autoritet, der lå heri, kommissionen at arbejde med det mål for øje, at det mere drejede sig om at anvise »hvilken afgift i konsumtionens sted bedst kunne pålignes samtlige købstæder i kongens riger og lande«, end at diskutere betimeligheden af at følge rådet overhovedet.

Finanskommissionens medlemmer lagde sig imidlertid tæt op ad Generaltoldkammerets flertal og var i virkeligheden i bekneb for at finde argumenter, som dette ikke i

forvejen havde brugt. Man fornemmer, at det var et mindre end halvhjertet forslag, når kommissionen fandt, at malepengene eventuelt kunne erstattes af en redskabsafgift på bryggerkedler, bagerovne og ildsteder – en sådan skat kunne i sin yderste konsekvens medføre, at toldbetjentene skulle rende fra hus til hus og holde øje med, hvornår der bagtes, bryggedes eller blev lavet mad.

Efter de bevarede sagsakter at dømme fik kommissionen ikke lov til at gøre arbejdet færdigt. Den 1. juli 1807 skiftede kronprinsen standpunkt, og uden at skriftlige vidnesbyrd derom er bevaret, stoppede alle videre overvejelser. Vi kender altså ikke årsagen men kan konstatere, at i hele sin lange tid som regent var Frederik VI overbevist modstander af vidtgående reformer på dette område. Det gjorde således intet dybere indtryk på ham, at nordmændene afskaffede deres nedarvede konsumtion i 1827, men det havde dog også den jordnære forklaring, at dens nettoprovenu i hele Norge kun var godt 21.000 rbd. ved denne tid. Det var godt halvdelen af bidraget til den danske statskasse – fra Odense!⁴ Fra regeringens side blev intet andet skridt taget, end at milepengene ophævedes ved en plakat 15. august 1829.

Når der tid efter anden indkom et projekt fra en lokal embedsmand, var Generaltoldkammeret derfor svært at få i tale. Inspektør Krag opnåede med sit at få et venligt svar, hvori man anerkendte, at det rummede flere »fordele«, men man havde ikke, hed det, »aktuelle planer om en forandring ved konsumtionsvæsenet«.⁵ Vi har i forrige kapitel (side 189) omtalt baggrunden for forslaget, som fremsendtes 22. januar 1818 (og besvaredes 7. februar), og skal kort beskrive, hvad dette lokale bidrag til debatten gik ud på.

Det bragte i og for sig ikke meget nyt i forhold til Frelsens ældre forslag, som Krag måske ligefrem har kendt, i hvert fald delvis. Også han forestillede sig, at indførselskonsumtionen (herunder den søværts, som Frelsen sært nok troede, man kunne bibeholde), og de ordinære maleafgifter kunne erstattes af en pålignet afgift, der skulle bestemmes af en særlig kommission. Foruden toldinspektøren og kassereren skulle 4 eller flere »af de indsigtfuldeste borgere« være medlemmer, og den skulle to gange årligt med en af magistraten udarbejdet fortegnelse over bysbørnene som grundlag bedømme, hvad enhver familie kunne ansættes for. Afgiften, der skulle betales kvartalsvis eller månedligt, ville efter Krags beregninger beløbe sig til 12.538 rbd. (sølv) årligt. Det er ikke oplyst, hvad gennemsnittet for den enkelte androg, men med en befolkning på ca. 5.250 personer over 12 år ville der blive tale om ca. 2½ rbd. for hver. Brændevinsbeskatningen skulle alene pålægges redskaberne, så også på dette punkt var Krag og Frelsen enige.

Gevinsten for kongens kasse ville dermed alene bestå i de besparelser, der kunne opnås gennem afskedigelser af betjente og nedlæggelse af porte og konsumtionsboder, men de var også ret betydelige, for af 16 underbetjente kunne man uden videre skille sig af med de 13, som dog til en begyndelse måtte have en beskeden pension. Det er i øvrigt karakteristisk, at hverken Frelsen eller Krag gjorde sig tanker om, hvordan man kunne tage højde for en stigning i forbruget, som velstandsudviklingen eventuelt måtte give anledning til. Krag havde dog næppe i 1818 været i stand til at forestille sig, at portkonsumtionens provenu i løbet af de næste 30 år blev tredoblet. Når han udtalte, at han ikke kunne »tro andet, end at indvånerne langt hellere ville erlægge (afgif-

ten) på denne, end på den nuværende måde«, er det derfor muligt, at »indvånernes« børn ville give ham ret, selv om det skulle knibe med begejstringen i øjeblikket.

Alligevel er det muligt, at uvisheden om, hvad fremtiden eventuelt måtte bringe, har spillet en vis rolle for regeringen, hvad enten modstanden mod reformer skyldtes kongen eller Generaltoldkammeret. Konsumtionen gav jo store penge, og det var sin sag at konvertere disse til en direkte afgift. Der er mange eksempler i tiden på, at man havde overordentlig svært ved at vurdere skatterne i forhold til evnen og regulere dem derefter.

Konsumtionens afskaffelse

I denne fase af diskussionen havde man som påvist kun uklare forestillinger om befolkningens syn på sagen. Stillet over for det valg, som forslagene indebar, er det sandsynligt, at flertallet snarere havde tilsluttet sig Generaltoldkammerets synspunkt fra 1807 end Krags fra 1818. Men i de følgende år blev ønsket om at slippe af med konsumtionen, især portafgiften, fremsat med stadig voksende styrke fra befolkningen selv. Det skete først og fremmest gennem de repræsentanter, som fra 1835-36 mødte op i Roskilde og Viborg for ved de nyetablerede stænderforsamlinger at afgive råd og indstillinger til de lovforslag, som kongen stadig alene havde beføjelsen til at ophøje.

I Roskilde, hvor forsamlingen fik forelagt et udkast til en ny tarif for konsumtionen, stillede agent Bruun fra Assens straks forslag om helt at ophæve den og begrundede det med den bekostelige opkrævning, ulemperne for den frie vareudveksling og dens demoraliserende virkning på nationen. Han fandt, at den burde erstattes af en direkte skat, som også skulle bæres af befolkningen

på landet. Det var mindre urimeligt end det lød i nogle proprietærers ører, for skønt konsumtionen var en ren købstadsafgift, blev den dog til dels båret af landboerne, idet deres småindkøb i byerne ikke nød godt af refusionsbestemmelserne, som kun gjaldt større partier.

Tarifspørgsmålet druknede helt i den debat, som fulgte, og enden blev, at forsamlingen i februar 1836 med 39 stemmer mod 23 vedtog at følge Bruuns forslag og indgive petition til kongen om forbrugsskattens afskaffelse. Så langt var man blot ikke kommet i Jylland. Da forslaget diskuteredes i Viborg samme sommer, blev det forkastet med 35 stemmer mod 16, og kongen kunne derfor med stor sindsro afvise fynboernes og sjællændernes andragende med en bemærkning om, at han ikke fandt sig foranlediget til »at påbyde, at de af forsamlingen ... ommeldte undersøgelser, sigtende til at forberede konsumtionsafgiftens forandring til en direkte afgift, for tiden anstilles«.

I stedet for konsumtionens afskaffelse fik provinsbyerne så – 22. november 1837 – den reviderede tarif, som det hele tiden havde været meningen, de skulle have. Det kan diskuteres hvor slem den var, for selv om den på et sortiment af varer, der senere skal omtales nærmere, medførte stigninger på godt 15 procent, var den reelle forøgelse af indførselsafgifterne en del mindre, idet en række forhen beskattede artikler nu var blevet afgiftsfri. Det drejede sig om frugt, de fleste grøntsager, æg og ting og sager som bark, lyng, koste, fjer, pergament og tomme tønner mv. – ialt 63 varesorter.

Maleværkskonsumtionen steg efter en tilsvarende beregning med ca. 10%, men også her er angivelsen omtrentlig. I den nye forordning var alle kornvarer tariferede efter vægt (lispund), hvor de tidligere havde været opført efter mål (tønder). Når således

1 tønde hvede tidligere havde kostet 1 rbd. 50 sk. at formale til mel og nu 11 sk. for et lispund, beror Generaltoldkammerets vurdering – nemlig at afgiften steg $2\frac{1}{2}\%$ – alene på, at en tønde hvede officielt vejede $13\frac{5}{8}$ lispund netto. En portion ikke alt for vel tørret korn kunne nok veje noget mere, og dermed blev det dyrere. Hvis portbetjentene tilmed havde været mindre nøjeregende med målet, da det var gældende, og nu vejede det med yderste akkuratesse, faldt endnu en fordel væk. Begge disse indvendinger mod den officielle omregningsfaktor er sikkert gyldige, for som omtalt var det netop hvedemelet, der blev det centrale smuglerobjekt i den grove konsumtionssvig efter 1838.

Resultatet af den nye tarif blev derfor – bortset fra øgede indtægter for staten – at ønskerne om konsumtionens fuldstændige bortfald efterhånden nærmede sig et krav. Ved samlingen i Roskilde opnåedes i 1844 enstemmighed om et andragende derom, og dette år kunne også Viborg stænder tilslutte sig forslaget. Lokale dispositioner, som senere bliver omtalt, viser, at man i købstæderne havde stor tiltro til, at konsumtionen stod for snarligt fald i disse år. Den forstærkedes ikke mindst ved de forventninger, man havde til den nye konge efter tronskiftet i 1839. Christian VIII var selv positiv over for tanken, men igen stødte man mod en forhindring, som ikke så let lod sig afvise – i hvert fald ikke af en svag og rådvild statsmagt.⁷

Baggrunden var den, at Generaltoldkammeret nu kædede forslaget sammen med en fuldstændig ophævelse af toldgrænsen mellem kongeriget og hertugdømmerne og især fastholdt, at en overflytning af formalingsafgiften til en ren brændevinsskat kun kunne ske, hvis den også kom til at gælde hertugdømmernes brændvinsfremstilling. Her

ville den i så fald blive en helt ny afgift, og den turde man ikke præsentere den oprørske befolkning i Slesvig-Holsten for. Indtil videre måtte man klare sig med lappeløsnin-ger. Tariffen blev der i det store og hele ikke rørt ved, men da dyrtiden efter midten af 1840'erne havde tirret folk faretruende, blev en del af indtægterne sendt retur for at de nødlidende kunne hjælpes. Kommunalbestyrelsen i Odense fik således i løbet af 1847 »tilbagebetalt« god 3.000 rbd.⁸

Som bekendt ændredes grundlaget for lovgivningsarbejdet afgørende efter Christian VIII's død. Tre års blodige, til dels borgerkrigs-lignende kampe i hertugdømmerne skabte i det mindste forudsætning for, at Generaltoldkammerets kombinerede reform kunne iværksættes, først i Slesvig og siden hen også i Holsten. Herhjemme afløstes enevælden med de rådgivende stænderforsamlinger undervejs af et konstitutionelt monarki og en rigsdag, hvis synspunkter kongen måtte bøje sig for. Den nye finansminister, grev Sponneck, kunne allerede 16. februar 1850 – endnu inden krigen var endt – meddele folketinget, at:⁹

»med hensyn til konsumtionen må jeg bemærke, at der som bekendt fra flere sider er fremsat forslag angående dens ophævelse. Min plan i så henseende har jeg færdig. Hvad det endnu beror på, det er at lægge sidste hånd på værket. Jeg gjorde det gerne så betimeligt, at et lovforslag i denne retning kunne forelægges allerede den nærværende rigsdag og af samme vedtages; men hvorvidt dette vil lade sig gøre vil afhænge af, om jeg kan erholde den fornødne tid dertil ved siden af mine mange andre arbejder. Under alle omstændigheder tror jeg, som allerede berørt, at det vil kunne ske til efteråret«.

Den travle – og i al sin selvhøjtidelighed ganske nutidige – minister holdt ord. 10. september bifaldt Statsrådet, at hans udkast blev givet lovkraft, og 5 dage senere (og inden Folketinget fik det forelagt) udkom det

da som »Foreløbig lov om ophævelse af toldgrænsen ..., om forandring af brændevinsbeskatningen uden for København ... samt *indførselskonsumtionens, formalingsafgifternes samt personelkonsumtionens ophævelse for købstadsindbyggere uden for København*«. Det hed bl. a. heri: »Som følge af konsumtionens ophævelse bortfalder told- og konsumtionsvæsenets eftersyn ved portene og de landværts adgange til købstæderne samt formalingskontrollen med de i og ved bemeldte købstæder beliggende møller«. Og til sidst: »Loven træder i kraft den 7. oktober dette år«.

Aviserne referede pligtskyldigst det hele, men at videregive egne kommentarer, end-sige glædesytringer, kunne redaktørerne ikke drive det til. Først den 11. oktober, da nyheden efterhånden var gammel, offentliggjorde Milo følgende notits, som var saket i *Aalborg Stiftstidende*:¹⁰

»Finansministeren har i cirkulære af 1. dennes givet en instruks til toldstederne angående forholdsreglerne ved konsumtionens ophør. Efter denne er det med midnatsklokkens slag 12, den 6. dennes, at alle bomme ved købstæderne med hængelåse, halvnøgne portbetjente osv. viger tilbage som spøgelse i fortidens skygger, hvor vi vil lade dem roligt hvile. Fra nævnte klokkeslet forbliver alle bomme og landværts adgange til købstæderne åbentstående«.

Skønt loven først fik kongens underskrift 7. februar året efter og en del af de nedenfor omtalte følgevirkninger først da blev synlige, var det altså natten mellem søndag den 6. og mandag den 7. oktober 1850, den nye tid begyndte.

I lyset af de fødselsvanskeligheder den konsumtionsfrie og åbne by havde været udsat for, er det nok værd at bemærke, at friheden på flere områder nu blev helt gratis. Brændevinskatten mindede om den, som Frelsen havde foreslået (se næste kapi-

tel), men umiddelbart fulgte ingen nye skatter til erstatning for dem som faldt. Så sent som ved behandlingen af stændernes petition i 1846 havde der været talt om en art »konsumtionsvederlag«, som byerne skulle udrede og indbetale til statskassen; såvel beløb som $\frac{1}{2}$ rbd. pr. hoved som et samlet erstatningsbeløb, for Odense på 1.865 rbd. (svarende til ca. $\frac{1}{4}$ rbd. pr. indbygger over 12), havde været nævnt. Nu fandt man, at der var råd til skattelettelsen, og desuden håbede man, at brændevinen kunne opveje størstedelen af tabet.¹¹

Virkninger ud- og indadtil

Mangelen på entusiasme i avisernes sparsomt afmålte spalteplasser for lokalstoffet afspejlede tilsyneladende ganske nøje den velkomst, som byernes befolkning gav den foreløbige lov. I årsberetningen for 1850, som toldinspektør Blom og konstitueret toldkasserer N.P. Nielsen afsluttede den 14. februar det følgende år, og som er det eneste sted, hvor Odenseanernes reaktion er fundet beskrevet, hedder det:¹²

»Efter den erfaring vi har kunnet gøre med hensyn til den hele foranstaltning med konsumtionens ophævelse, så har samme ikke forvoldt den almindelige glæde, hverken blandt købstad- eller landbefolkningen, som man skulle have antaget efter alt, hvad der i så mange år har været talt og skrevet angående trangen til denne afgifts ophævelse. Talte man med bønderne om den forestående vigtige forandring, så ytrede de fra deres side den største ligegyldighed i denne henseende, og hvad købstadboere angår, da har de ikke mærket synderligt til det hele, idet priserne på de konsumtionsbare varer er forblevne aldeles uforandrede; ikke engang brødet og øllet leveres her til billigere priser nu end før konsumtionens ophævelse.«

Det sidste aspekt skal vi senere vende tilbage til, men at det i forening med en vis mæthed efter de mange års ventetid gjorde be-

givenheden mindre opsigtsvækkende, er forståeligt. Helt uden betydning var det sikkert heller ikke, at portene i første omgang kun blev holdt åbne eller lågerne hægtet af; så længe de endnu stod – og nedbryde dem kunne man naturligvis ikke, før loven var blevet stadfæstet – kunne de igen blive lukket. Endelig var det helt enkelt umuligt for samtiden at bedømme den fulde rækkevidde af reformen; den skulle som nævnt først efterhånden vise sig.

Størst umiddelbar effekt havde ophævelsen derfor indadtil, dvs. for toldvæsenet og personalet. Heller ikke her kunne man dog straks skride til de reduktioner, som blev den naturlige følge af arbejdets indskrænkning. Travlheden i havnen i ugerne efter 7. oktober, hvor »kanalen bestandig ligger fuld af skibe fra fremmede steder«, gjorde det muligt for Blom at beskæftige alle 17 underbetjente, men da vinteren satte ind, kneb det. Herom beretter han selv:

»At sende dem ud på patruljeringer i distriktet har vi anset for aldeles unyttigt, så meget mere som der her under toldstedet ikke hører noget væsentligt kystdistrikt, og det efter den nyere lovgivning må anses for tvivlsomt, hvor vidt man kan gå med patruljeringer i landdistrikterne. Vi har derfor ikke taget i betænkning, især med hensyn til deres nærværende på grund af den usikre fremtid højst uheldige stilling, at tillade enkelte af dem i den tid at søge bifortjeneste ved skriverseri for intendanturen, og én ved at give undervisning i en skole.«

Efter lovens endelige vedtagelse afventedes altså med spænding og frygt oplysningerne om den nye personalestruktur. De kom i form af et cirkulære 20. maj 1851, og de forventede afskedigelser fik virkning fra 1. juni. Men resultatet var langt fra så skræmmende som frygtet eller som oversigten i tabel 8.1 umiddelbart giver indtryk af.¹³

Ser vi først på årene 1849-50 fremgår det, at personalet hidtil havde bestået af 24

Tabel 8.1: Personale ved Odense toldkammer 1849–51.

Stilling	1849		1850		1851	
	Antal	Grundløn (rbd.)	Antal	Grundløn (rbd.)	Antal	Grundløn (rbd.)
Inspektør	1	3.400	1	3.400	1	3.432
Kasserer	1	3.000	1	3.000	1	1.644
Kontrollører	4	3.957	4	3.957	3	3.397
Underbetjente	17	5.067	17	4.950	6	2.383
Rorskarl	1	188	1	86	1	224
I alt	24	15.612	24	15.393	12	11.080
Pensionister	2	160	2	160	6	1.562
Procenter mv.	–	5.617	–	2.390	–	2.708
Samlede lønudgifter	26	21.389	26	17.943	18	15.350

Kilde: Rigsarkivet, Generaltoldkammeret, konduiteforklaringer.

aktive foruden 2 forhenværende underbetjente, som modtog deres pension af toldkassen. De 4 kontrollører – således var overbetjentene blevet tituleret siden 1845 – lønnes med henholdsvis 1.400, 1.000, 700 og 857 rbd.; sidstnævnte »skæve« beløb oppebar strandkontrollør Sandberg. De 17 underbetjente fik hver 300 rbd., men begge år var der enkelte, der ikke havde gjort tjeneste hele året, så grundlønnen nåede ikke helt de 5.100 rbd. Noget lignende gør sig gældende for rorskarlen på grund af en forflyttelse i 1850. I 1849 havde procenterne for en underbetjent beløbet sig til 100 rbd., men i 1850 kun 25, så tillæggene, der også omfatter konfiskationer, blev ikke så store dette år.

Tabellens kolonne for 1851 viser, at der nu var 3 kontrollører og blot 6 underbetjente tilbage, og at grundlønnen herved var blevet reduceret med godt 5.000 rbd. Til gengæld var antallet af pensionister øget

med en kontrollør og 3 underbetjente, og desuden var procenterne igen steget til 100 rbd. for underbetjentene, så besparelserne blev derfor en del mindre. I 1852, hvor den nye lønningsslov var i kraft hele året, blev den samlede grundløn 13.893 rbd., og med pensioner, men uden procenterne, som var faldet helt bort, blev personaleudgifterne 15.295 rbd. Besparelsen for staten ved konsumtionens ophør var altså ikke meget stor, i hvert fald ikke i Odense.

Reduktionen blev derfor især synlig gennem de beskæftigedes antal. Men skønt personalet ved Odense toldkammer blev halveret, var konsekvenserne for de afgående tålelige. Pensionen til de 4 afskedigede beløb sig til ca. $\frac{2}{3}$ af grundlønnen, og de 8 underbetjente, som mangler i tabellen, opnåede alle at blive forflyttet. To kom til Naksø og de øvrige seks til Bogense, Svendborg, Assens, Fåborg, Korsør og Sakskøbing. For 14 af ialt 17 underbetjente betød

Hans Helgesen (1788-1855) var som sin berømte navnebror, helten fra treårskrigen, født i Norge. Han kom til Odense i 1831 fra en sergentpost i militæret og efterfulgte Carl Leopold Milo som told- og konsumtionsbetjent. I 1840'erne måtte han fratræde på grund af sygdom, men oppebar stadig løn og procentandele indtil han i 1845 afgik med 80 rigsdaler i årlig pension. Han bosatte sig derefter i Stige, hvor han købte hus (Stigevej 297), da han mente den friske landluft kunne helbrede ham. Hans gravsted på Lumby kirkegård med det smukke støbejernskors er et af de ældste, om ikke det ældste verdslige på stedet. De korte træk af hans levnedsløb illustrerer sammen med det, der berettes om kollegerne i dette afsnit, hvorfor toldvæsenet allerede da var en god arbejdsplads: omsorgen for de an-

nøgne de havde været – hindrede nu de toldpligtige varer i at strømme ind, ligegyldigt hvorfra eller hvordan de var kommet i land.

Den syvende port

Da vi som allerede antydet ikke kan rubricere et prisfald som den vigtigste følge udadtil af konsumtionens ophør, må i stedet sikkert først fremhæves den netop nævnte: muren om byen – hvor skrøbelig den end var – forsvandt. Og dermed ikke blot kontrollen med folk og fæ og de snærende bånd for bebyggelsens vækst. Men også en række andre skel mellem land og by udviskedes efterhånden, f. eks. hvad retten til frit at vælge erhverv angik. Afskaffelsen bidrog til at binde Danmark bedre sammen, fysisk og for en tid også socialt.

Med hensyn til sprængningen af købstædernes geografiske rammer, som hurtigt lod sig konstatere, er det vigtigt at holde fast ved, at det *ikke* var et indre pres fra vokseværket, der havde gjort afskaffelsen af konsumtionslinien påkrævet. Inden for denne havde byerne kunnet vokse i højde og tæthed, og udenfor var kun opstået

reformen dermed såvel en bedre grundløn som en fortsat karriere, og det med den nye og mere velklingende titel af toldassistent.

Inspektør Blom, kasserer Grove, kontrollørerne Rasmussen, Blom (inspektørens søn) og Sandberg, assistenterne Thorup, Lassen, Madsen, Trolleborg, Frey og Walther samt rorskarl Reippurt, som blev i Odense (og Munkebo), udgjorde da det nye korps, som nu alene havde med tolden at gøre, herunder dog indbefattet brænderikontrollen. Var antallet af opgaver imidlertid blevet en del færre, var de nok også blevet en del besværligere, for indadtil fik konsumtionens afskaffelse en anden, vigtig konsekvens. Byen lå nu ganske åben. Ingen bombe og ingen portbetjente – uanset hvor

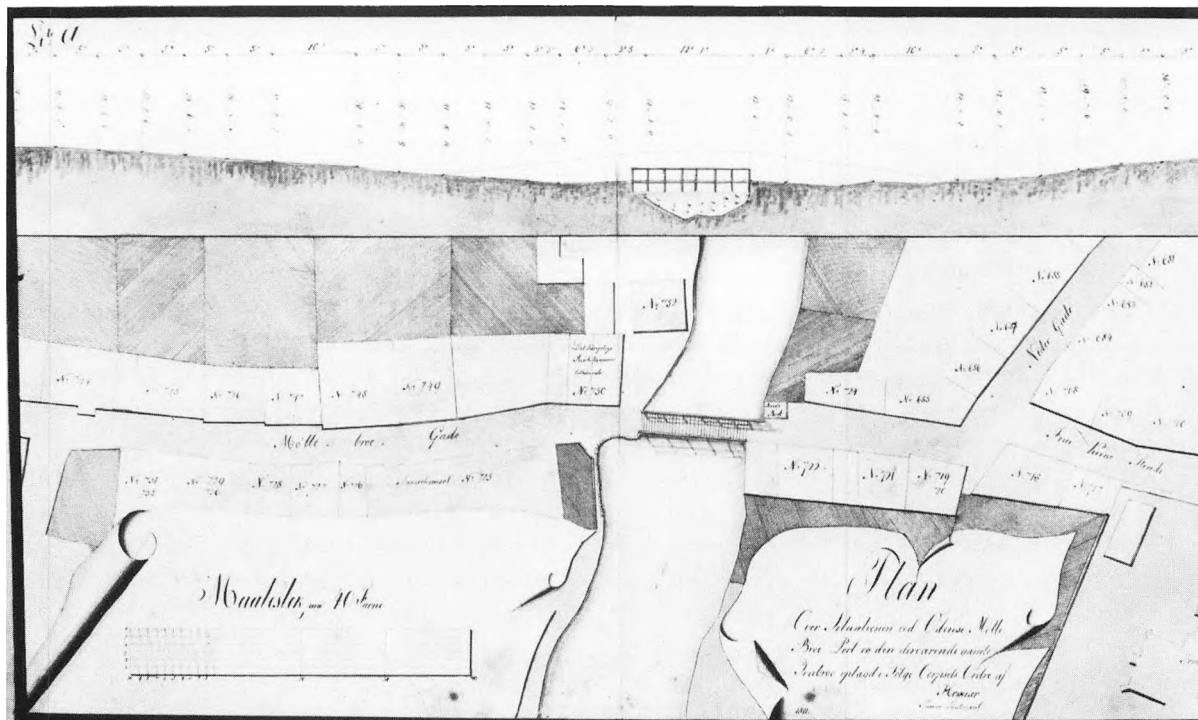
spredte bebyggelser langs de gamle indfaldsveje. Nye forbindelser mellem »forstæderne« og de centrale dele havde der indtil fornylig ikke været brug for. Da det omsider blev nødvendigt at tage stilling til problemet, som meldte sig, når en byudvidelse stillede krav om indretning af nye porte og konsumtionsboder, var det Odense, som førte an.

Egentlig var det på nippet til at blive aktuelt mange år tidligere. Kort efter at arbejdet på den nye store landevej tværs over Fyn var begyndt, diskuterede man i Odense hvor den skulle forbindes med byens gadenet, og herunder foreslog stiftamtmand Buchwald i 1797, at den kunne føres ind til det store torv (nuv. Albani Torv) over en

nyopført bro over åen syd for. Det ville, fremhævede han, gøre det muligt at anlægge et smukt og fashionabelt boligkvarter i området mellem Møllebro forstad og Nonnebakken. Tanken vandt dog ringe gehør, og vejinspektør Rosenberg, som en tid havde været for, tilsluttede sig kritikken på et borgermøde i juni 1798 med den ironiske kommentar, at hvis byen havde brug for nye byggegrunde, måtte de hellere søges i retning af den nye havn! Men projektet havde endnu sine tilhængere, da genopbygningen af den forfaldne Møllebro i 1817 gjorde det helt urealistisk, og først i 1858 fik Odense sin Albanibro.¹⁴

Det var et helt tredje verdenshjørne, der var blevet interessant for 1840rnes by-

Det velmente forsøg på at gøre Møllebro plastisk for betragteren stammer fra 1811, hvor man endnu vaklede i beslutningen om at genopbygge den eller lave en helt ny overgang på nuværende Albanibro's plads. Konsumtionsboden ses umiddelbart til højre for broen. (Rigsarkivet).

planlæggere, nemlig det indespærrede areal mellem Vestergade og Rosenbækken, der lå hen som store baghaver. Tømrermester Langhoff, som ejede Vestergade 63, tumlede i 1844 med ideer om at rive gården ned og lade en nordgående gade løbe ind til Vestergade på dette sted, og lignende tanker var fremme et par år forinden, men de var gået i lyset. Det fik en anonym kommentator – senere identificeret som historikeren C.F. Wegener – til at slå et stort slag for Langhoffs plan i *Stiftstidendes* »magasin«, og heri hed det bl. a.:¹⁵ »Sørgeligt ville det være, om personlige forhold eller hensynet til det ulykkelige konsumtionsvæsens fordringer eller andre underordnede omstændigheder skulle her have gjort sig gældende«.

Om de gjorde det én gang til vides ikke, men det var først efter at Bramstrups ejer, landvæsenskommissær Hillerup i 1846-47 havde købt såvel Langhoffs gård som naboejendommen, nr. 61, at gaden endelig blev anlagt. Skønt det på længere sigt var meningen, at den skulle føres helt frem til Vindegade og endda opnå forbindelse med Rugårds Landevej på den anden side, var det kun de knap 175 inderste meter, Hillerup i første omgang påbegyndte. Her skulle til gengæld lægges rigtige fortovsfliser og meningen var, at der skulle skaffes plads til monumentale bygninger som den nye Diskontokasse og måske en børs! Allerførst blev en interimistisk bro over Rosenbækken opført – i 1849 erstattet af en stenbro – for at materialer kunne køres ind på byggepladsen fra Vindegade, og dermed blev der slået hul i den mur omkring Odense, som konsumtionsvæsenet behøvede. Den nye indfaldsvej blev straks spærret med en port, der blev holdt låst om natten og under opsyn om dagen, når den stod åben.

Etableringen af denne, den syvende port

for Odense måtte nødvendigvis efterfølges af en personaleforøgelse på to mand samt bygning af en ny konsumtionsbod. Og dermed og tilsyneladende for første gang i historien blev det nødvendigt for regeringen at finde ud af hvem, der skulle betale for en sådan aktivitetsudvidelse.

Toldvæsenet ved inspektør Blom i Odense og hans foresatte i Generaltoldkammeret mente, at udgifterne burde afholdes af entreprenøren, der havde forårsaget den nye post i udgiftsregnskabet, men dette kunne ikke tiltrædes af Danske Kancelli. Her påpegede man meget rigtigt, at byudvidelser, som stillede krav om nye boder og betjente, også ville give konsumtionskasserne større indtægter, og så var det i den henseende ligegyldigt, om det var kommunerne eller private, som stillede sig i spidsen for den slags foretagender. Endelig indtog Finanskollegiet et mellemstandpunkt, der gik ud på, at det offentlige måtte bære omkostningerne til personalet, men at entreprenørerne skulle pålægges at opføre lokalerne for egen regning. Begge kollegier fremhævede afgørelsens principielle vigtighed, da man ud over den aktuelle sag snart skulle tage stilling i en lignende fra Århus »og muligen på flere steder«.

I indstillingen til kongen tilsluttede Generaltoldkammeret sig nu Finanskollegiets synspunkt, men Christian VIII valgte i sin resolution af 27. oktober 1847 at følge kancelliet: »Vi ville allernådigst, at det i indberettede såvel som i andre lignende tilfælde iagttages som regel, at ikke blot omkostningerne med lønningen af det forøgede told- og konsumtionspersonale, men også tilvejebringelsen af det fornødne kontorlokale afholdes af vor kasse«.

I løbet af næste forår ankom de to nye betjente (begge fra København), men med opførelsen af en konsumtionsbod trak det

ud. Dels forventede Blom at konsumtionen snart ville blive afskaffet og boden dermed overflødig, og dels gik det ikke helt så stærkt med opførelsen af nye huse i gaden som planlagt – i maj 1849 stod således kun 8 bygninger færdige. Endelig var man i tvivl om, hvorvidt lokalet skulle opføres ved porten eller længere ude ad Vindegade; en tid havde man f. eks. nuv. Vindegade 108 i kikkerten som en mulig placering, men man nåede dog ikke at forhøre sig hos ejeren, om han overhovedet havde noget at leje ud. Man nøjedes altså med at lade betjentene patruljere ved porten i dagtimerne, og det indrømmedes i årsberetningen for 1849, at de to nye betjente »på en måde er overkomplette, så længe der intet konsumtionskontor er anlagt for bemeldte gade«. Længere nåede man ikke før konsumtionen blev ophævet.¹⁶

Den nye gade, som i 1848 kaldtes »Ny Vestergade« og først senere fik sit nuværende navn »Kongensgade«, var således under etablering, da grænsen faldt, men i de følgende år bredte byen sig til flere sider. Var konsumtionen blevet bibeholdt, kunne der sagtens have vist sig behov for både en ottende og niende port inden for det næste tiår.

Inden vi vender os mod de økonomiske virkninger for befolkningen, kan der være grund til at omtale en helt anden fordel ved konsumtionens ophævelse, som også først blev mærkbar på lidt længere sigt. Det gælder formalingen af korn til mel og gryn. Hidtil havde forbrugeren som tidligere beskrevet af hensyn til malepengene været nødt til at bringe sit eget lille parti til mølle og hjemføre produktet af dette, og på møllen var man derfor afskåret fra at give det en hensigtsmæssig og rationel behandling. Var kornet for tørt kunne man ikke fugte det, for så ville kunden blive afkrævet

betaling af det overskydende produkt, og tørredes et parti korn, der var vådt, følte han sig snydt, fordi han fik for lidt med hjem.

Med møllerikontrollens ophør åbnede der sig pludselig mulighed for, at virksomheden selv kunne købe stort ind, rense, male og sigte efter de forskrifter, som ingen hidtil havde turdet tænke på, og tilbyde befolkningen såvel et billigere produkt – på grund af stordriftsfordelene – som et, der var væsentlig bedre. Dermed fik konsumtionens afskaffelse et ernæringsmæssigt perspektiv, som nok ikke hører til blandt de mindst betydningsfulde følger af denne lov.¹⁷

»Komsen«

For at kunne bedømme hvilke lettelser i forbrugerpriserne konsumtionens bortfald eventuelt måtte have kunnet give anledning til, er det naturligvis nødvendigt at vide, hvor hårdt den i forvejen trykkede. Vælger vi – med et let gennemskueligt forbillede – at betegne konsumtionstillægget til varenes netto-udsalgspris i procent med begrebet »koms«, bliver spørgsmålet: hvor stor var egentlig komsen?

Vi har tidligere (side 136) været inde på umuligheden i at give et endeligt og entydigt svar. Forhindringerne er som omtalt, at konsumtionen erlagdes som et fast beløb for hver enkelt enhed, og at komsen udover at blive forskellig fra vare til vare rettede sig efter prisen på det tidspunkt, hvor varerne førtes gennem portene. Den første egen-skab ved konsumtionen gav i virkeligheden regeringen mulighed for gennem tariffen at få indflydelse på befolkningens forbrugsmønster på en måde, som vi i vor tid til stadighed diskuterer det med hensyn til momsens (ved lavere satser for f. eks. mælk,

større grupper af fødevarer eller bøger, ba-
byudstyr etc. og højere for luksusartikler).
Det ser dog ikke ud til, at man i nogen
væsentlig grad gjorde bevidst brug af en
sådan selektionspolitik – i hvert fald over
for dagligvarer. Det ville også have været
sværere end nu, for de enorme og i nutiden
helt ukendte prissvingninger for varer, hvor
den ene art på kort tid kunne blive dobbelt
så dyr mens prisen på en anden halveredes,
gjorde komsen til en særdeles flydende
størrelse.

Hvad selve denne prisafhængighed angår,
var det (for forbrugerne) én af konsumtionens
bedre egenskaber, at følgen af stigende
priser blev en lavere koms – den var altså
ikke i sig selv inflationsforstærkende. Under
debatten i 1806-07 fremhævedes desuden
en anden fordel ved systemet. »Thi da afgiften
falder på varerne efter deres vægt, styk-
ketal, tøndetal osv. uden hensyn til deres
bonitet [kvalitet]«, forklarede Generaltold-
kammeret, »så bærer de bedre varer, som
forholdsmæssig har størst indvortes værdi,
mindre afgift, og de slettere varer af ringere
værdi forholdsmæssig højere afgift«. Synspunktet
kan selvfølgelig ikke bestrides, men det er
dog noget luksuspræget. Det var kun de
velstillede, der havde råd til at nedbringe
komsen på den måde.

Trods forbeholdene kan en gennemsnitlig
koms imidlertid beregnes, når blot man
kender det samlede forbrug for en typisk
husstand eller f. eks. hele Odense, og des-
uden har pålidelige og aktuelle priser på de
enkelte varer. Kan komsen end være en anden
for et andet forbrugsmønster eller for
en anden by, har en sådan gennemsnitlig
angivelse dog større interesse end enkelte
satser for et tilfældigt udpluk af varer. Det
betød kun lidt med en høj koms på en gen-
stand, når forbruget af den var minimalt.

Oplysninger af den efterspurgt art har vi

fra 1838 og indtil afskaffelsen, men først fra
1846 er de dog fundet så detaljerede, at der
fuldt ud kan tages højde for genudførslers
mv. Det er da nettoforbruget i Odense i
1846, vi skal følge, men af årsager, som se-
nere skal omtales, er priserne to år gamle.
For 1844 kendes de på de fleste varer – altså
ikke dem alle – og de resterende, som
gælder artikler, der kun indførtes i besked-
ne mængder, kan omtrentligt bestemmes.¹⁸

Størstedelen af det beløb, som odensean-
erne brugte til køb af konsumtionspligtige
varer eller betaling for beskattede ydelser,
anvendte de på levnedsmidler og andet, der
kom ind gennem portene, enten det nu var
fra landet eller de var blevet indført på skib
til havnen. Det drejede sig om artikler til en
nettoværdi (dvs. ekskl. koms) af knap
415.000 rbd. eller ca. 40½ rbd. pr. indbyg-
ger, og heraf brugtes knap 31 til fødevarer
(til mennesker) og resten til brændsel, krea-
turføde mv. (tabel 8.2). De største poster i
førstnævnte gruppe tegner de animalske
produkter sig for, men det var at forvente,
siden kornformalingen i stor udstrækning
besørgedes af indbyggerne selv. Årsforbruget
for hver person af nogle få af disse varer
var: 40 kg oksekød, 14½ kg svinekød, 17 kg
smør, 9 kg ost og 1½ kg fisk, men det skal
understreges, at der oven i nogle af disse
mængder kom et tilskud fra byens egne stal-
de. Da også meget andet var komsfrit – og
derfor ikke registreret – er det helt udeluk-
ket at bruge tallene til en egentlig ernærings-
historisk undersøgelse.

Det betyder desuden, at komsen for tarif-
fens sortiment af varer reelt var en del mindre
(omend »rabatten« ikke var ligeligt for-
delt, da jo ikke alle havde egen stald), og i
forhold til alt, hvad der i årets løb indkom
gennem portene eller avledes i byen, var
den selvsagt endnu lavere. Men selv de, som
brugte alle husholdningspengene på »kom-

Tabel 8.2: Konsumtionsberegning for Odense 1846, portafgiften.¹

Vareart	Nettopris (rbd.)	Afgift (rbd.)	»Koms« (%)
Hvedemel og -brød	2.292	303	13,2
Rugmel og -brød	6.218	684	11,0
Bygmel og -gryn	5.439	528	9,7
Andet mel og gryn	3.831	309	8,1
Mælk, smør og ost	82.764	2.182	2,6
Svin / flæsk mv.	43.225	453	1,0
Kvæg / kød mv.	75.503	3.258	4,3
A. husdyr, vildt og fisk	54.150	1.806	3,3
A. animalske produkter	31.394	485	1,5
Kartofler og ærter	6.395	341	5,3
Korn til kreaturer	35.377	794	2,2
Brændsel og tømmer	46.965	967	2,1
Hø og halm	17.116	248	1,5
Øl, eddike, mjød og brændevin	4.014	792	19,7
I alt	414.683	13.150	3,2
1. Priserne dog gældende for 1844; gælder tillige tabel 8.3–8.6.			

Kilde: Se note 18 til dette kapitel.

sede« varer, slap med bare 3,2%, såfremt forbruget da ellers lignede det gennemsnitlige. Hverken denne sats eller beløbet i penge, 1 rbd. 27 sk. om året for hver person, kan antages at have udgjort nogen egentlig byrde for flertallet.

I lyset af detailprisernes himmelflugt i den følgende tid var afgiften i hvert fald af underordnet betydning. En kurv med nogle typiske varer (1½ kg oksekød, ¾ kg flæsk, ¾ kg smør, 3 kg rugmel, ½ kg byggryn, 1 kg hvedebrød, 3 kg kartofler og 1 liter mælk), som i 1844 kostede nøjagtig 100 skilling (inkl. koms), var i 1845 steget til 129 og året efter til 152 sk. – her spillede en konsumtion, som for disse levnedsmidler endda var så høj som 5½ sk., kun en mindre rolle. Komsen, der som nævnt faldt med stigende

priser, reduceredes altså på to år til omkring et par procent for hele forbruget, og heri ligger netop forklaringen på, at priserne for 1844 er valgt. I 1846 var komsen trods alt atypisk.

Eller rettere, »port-komsen«. For konsumtionen ved maleværket var så høj, at den i forhold til kornprisen på visse arter af formalinger gav anledning til komsprocenter, der virker ret nutidige (tabel 8.3-8.5). For hvede, der skulle formales til mel eller gryn, var afgiften meget betydelig, men selv med en koms på over 25% var det kun halvt så dyrt at male selv som at indføre hvedemel fra landet. Ikke uventet var afgiften på bryggekorntet af nogenlunde samme størrelse, men den højeste beskatning var dog brændevinen udsat for. Her blev komsen

Tabel 8.3: Konsumtionsberegning for Odense 1846, det »ordinære« maleværk.

Formalingsart	Nettopris (rbd.)	Afgift (rbd.)	»Koms« (%)
Hvede til mel og gryn	14.001	3.743	26,7
Rug til do.	26.005	2.641	10,2
Byg til mel	663	81	12,2
Byg til gryn	3.569	327	9,2
Andre kornarter	118	13	10,8
I alt	44.356	6.805	15,3

Kilde: Som tabel 8.2.

med redskabsafgiften inkluderet på over 55 procent. Som det gjaldt for hvedemelet var også denne sats højere end for indført brændevin (knap 45%), men igen var det trods alt billigere at brænde selv. En liter hjemmebrændt kostede 11½ sk., hvor den indførte med koms stod i knap 17. Her er dog ikke taget hensyn til de øvrige omkostninger ved tilvirkningen (altså ud over kornprisen og statsafgiften).

Samles alle disse andele af den konsumtion, som odenseanerne måtte udrede, og medtages den personelle afgift, når vi til et samlet komstryk på 12,7% (tabel 8.6). Hver enkelt indbygger brugte knap 61½ rbd. på beskattede varer eller ydelser, og hans eller hendes bidrag til statskassen beløb sig altså til knap 7 rbd. Slet ikke småpenge – en fa-

milie på 5 spiste, drak og fyrede for 307½ rbd., men tjente kun – hvis far var toldbetjent og mor hjemmegående – ca. 400, og det endda kun i et godt år. Det kan i øvrigt synes urimeligt, at afbyggerne slap med en konsumtion på kun 13 sk. pr. hoved, men dels var mange af dem mindrebemidlede og dels tog man hensyn til det omtalte forhold, at de i vidt omfang handlede i byen inden for portene og derfor var med til at betale den normale konsumtion.

Hvad der med konsumtionens ophævelse faldt bort 4 år senere, var imidlertid ikke alle 7 rbd., for brændevinsfremstillingen blev fortsat beskattet. For gennemsnitsodenseaneren – og vi skal lade det være usagt, om vor toldbetjent kvalificerer sig til den betegnelse – ville det kun blive 2¼ rbd.

Tabel 8.4: Konsumtionsberegning for Odense 1846, øl- og eddikebeskatningen.

Formalingsart	Nettopris (rbd.)	Afgift (rbd.)	»Koms« (%)
Malt til øl	12.403	3.006	24,2
Malt til eddike	119	29	24,2
I alt	12.522	3.035	24,2

Kilde: Som tabel 8.2.

Tabel 8.5: Konsumtionsberegning for Odense 1846, brændevinsbeskatningen.

Formaling / afgiftsart	Nettopris (rbd.)	Afgift (rbd.)	»Koms« (%)
Hvede til brændevin	4.264	1.140	26,7
Rug til do.	17.299	5.857	33,9
Byg til do.	20.844	6.369	30,6
Malt til do.	40.551	9.827	24,2
Havre og bælgsgød	543	202	37,2
Kartofler	2.817	117	4,2
I alt	86.318	23.512	27,2
Brændingsafgift, korn	(83.501)	22.432	(26,9) ¹
Do., kartofler	(2.817)	1.580	(56,1) ¹
Samlet beskatning	86.318	47.524	55,1

1. Redskabsafgiften i forhold til råmaterialets pris.

Kilde: Som tabel 8.2.

billigere at bo i byen, hvis lettelsen slog fuldt igennem. Men da egne indkøb oftest skete i så små partier, at det helt enkelt ikke var muligt at fradrage en koms, som med en størrelse af 3-5% måske ikke beløb sig til ½ skilling, kan det ikke undre, at der, som Blom og Nielsen konstaterede, ikke blev tale om prisfald efter 7. oktober 1850. Dertil var man igen rendt ind i en periode med hastigt

stigende priser. Indkøbskurven, som vi omtalte ovenfor, kostede i januar 1851 107½ sk., men i løbet af de næste få år blev den dobbelt så dyr – i oktober 1855 var prisen 217 sk. Under sådanne forhold måtte afskaffelsen af forbrugsafgiften blive blottet for enhver økonomisk betydning.²⁰

Det skal endelig bemærkes, at vurderingen af 1837-forordningens virkninger byg-

Tabel 8.6: Konsumtionsberegning for Odense 1846, sammensfattende beregning.

Afgiftsart	Nettopris (rbd.)	Afgift (rbd.)	»Koms« (%)
Portafgift (tabel 8.2)	414.683	13.150	3,2
Ord. maleværk (8.3)	44.356	6.805	15,3
Øl og eddike (8.4)	12.522	3.035	24,2
Brændevin (8.5)	86.318	47.524	55,1
Personel konsumtion	–	429	–
I alt	557.879	70.943	12,7

Kilde: Som tabel 8.2.

ger på forbrugssammensætningen i tabellerne for 1846 sammenholdt med prisniveauet i 1833. På dette konstruerede grundlag kan indførselskomsen beregnes til 3,9% efter forordningens ikrafttræden mod tidligere knap 3,4% (på de varer, som blev stående i tariffen). Når Birck konkluderer, at satserne i 1837 nåede toppen »med hensyn til deres drabelighed«, kan vi ikke fuldt ud give ham ret.²¹ Det er vel korrekt, at de i penge blev større end før, men i forhold til priserne var de næppe mere tyngende end i 1700-tallet. Snarere tværtimod.

Porte og boder

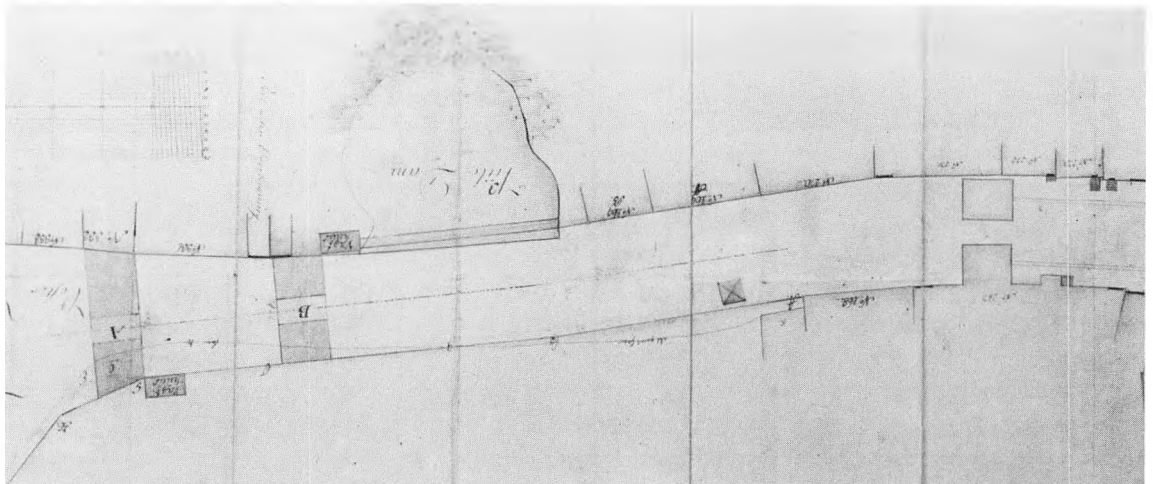
Efter den matte afsked med 179 års konsumtion skal vi på de følgende sider afrunde dens historie ved nøjere at beskrive de fysiske rammer for væsenet og derunder de spor, som konsumtionen måtte have efterladt sig i nutidens Odense.²²

Hvad portene angår skal Vesterport omtales nærmere herunder, men for de øvrige

gælder, at de så langt tilbage, som konsumtionen rækker, alle var simple konstruktioner af træ: to stolper, en overligger, to portfløje og kortere eller længere stykker stakitværk, hvor portene ikke udfyldte gadens bredde. I 1825 ændredes dog to af dem (Nørre- og Møllebro porte), idet der i stakitterne indsattes låger, så betjentene ikke behøvede at åbne hovedporten for fodgængere. Som omtalt åbnede lågerne ind mod byen, hvad smuglerne i 1839 forgæves prøvede at udnytte (se side 191). Portene blev ved en auktion 4. marts 1851 solgt for 260 rbd. til ukendte købere og blev vel straks derefter nedbrudte.

Konsumtionsboderne var i tiden forud for 1850 alle forsynet med et toldskilt og tariffbræt og indvendigt en kakkellov, en seng med sengetøj, et bord med aflåselig skuffe og en stol. Desuden havde toldvæsenet i hver bod deponeret toldforordningen af 1797, et toldstempel (mærket 1-6 efter nedennævnte rækkefølge), et vridbor og en bliklygte. I alle boderne rådede betjentene

Projekt til flytning af Vesterport fra 1803. Til højre ses portbygningen mellem nr. 271-72 og 267 (tallene står på hovedet, da tegningen er vendt, så nord er opad; numrene svarer til nuv. gadenumre 79-81 og 90-92). Ude ved vejgaflen i vest er skitseret to mulige placeringer af porten. Den yderste beliggenhed valgtes, men det blev ikke den gamle bygning, som indtog pladsen. (Foto efter original i Rigsarkivet).

Den del af hjørnehuset ved Søndergade, som o. 1885 var indrettet til butik (meludsalg), rummede konsumtionsboden indtil 1850. Porten stødte op til det netop ved gavlen mod billedhuggerværkstedet til venstre i billedet. Huset blev revet ned i 1887 og erstattet af det nuværende. (Møntergården).

over en 4-lispunds bismær og desuden havde Vester-, Nørre- og Møllebro portes kontorer i 1825 fået hver sin 1-skipspunds bismervægt til ophængning. Antallet af jernsøgere var forskelligt, Vesterport havde 5 og de øvrige henholdsvis 2, 4, 4, 2 og 1. Endelig var der i Sct. Jørgens portkontor en »kasse til formalingskorn« og et skæppemål. Det meste af alt dette blev solgt ved en auktion 6. juni 1851.

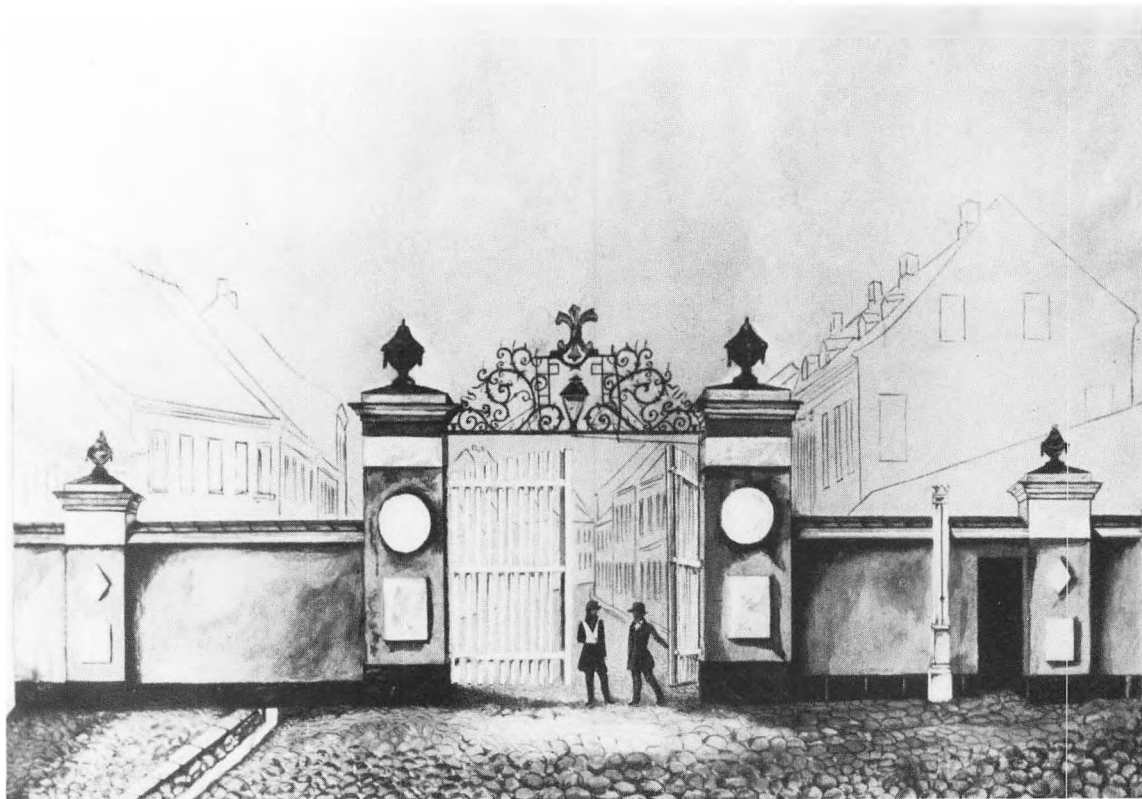
Redegørelsen for de enkelte konsumtions- eller, som de ofte kaldes i kilderne, toldboder, berører herefter alene de bygningsmæssige rammer:

Vesterport

Den ældste portbygning, som husede en konsumtionsbod, var den fra 1580, som lå mellem Vestergade 81 i nord og nr. 92 i syd. Dens alder kendte enhver, for det

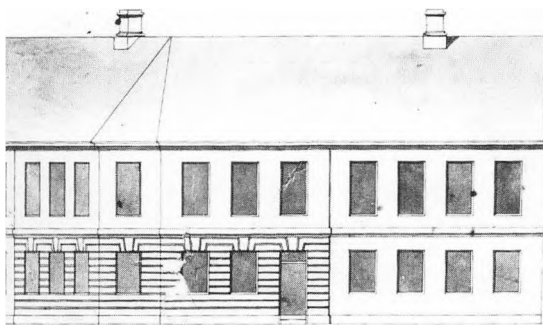
stod med tal på bygningen, og desuden lignede den de andre gamle huse i Odense: en lav, 11 fag lang stueetage af bindingsværk med selve gennemkørselsporten og derover en førstesal, som kragede ud over underetagen. Gavlene stod lodret i vejret, skønt huset stod tæt op til bygningen på gadens sydside; mod nord var der dog en smal slippe. Over tegltaget knejsede to skorstenspiber. Når man udefra nærmede sig porten lå til højre i stueetagen den militære vagts lokale og til venstre forrest toldboden og bag denne et værelse til brændsel. Etagen ovenover havde gennem mange år været ubrugt, men i 1770 blev den indrettet til munderingskammer for dragonregimentet og fik ved den lejlighed 16 vinduer repareret.

Konsumtionskontoret på ca. 17½ m² med 12 m² brændehus (!) lejedes af Odense by, som ejede porten, og i dette arrangement skete ingen forandringer fra 1672 til 1806. Man havde diskuteret en udflytning allerede i 1783-84, men ifald den var blevet realiseret var tanken, at hele bygningen skulle flyttes, så for konsumtionsvæsenet ville det ikke ændre ved lokaleforholdene. Men ideen blev altså skrinlagt, blandt andet fordi det ville blive ubehageligt for de rejsende og skadeligt for

Tegning af Vesterport, signeret Theodor Mathisen. Den kan ikke være ældre end 1825, for først da blev døren til højre indsat, dvs. samtidig med forandringerne ved Nørre- og Møllebro porte. Langhoffs originaltegning fra omkr. 1803 er der alltså ikke tale om, også fordi denne indeholdt forslag om portfløje i smedejern, som bedre ville have svaret til den kunstfærdige portal. (Møntergården).

Prokurator Fabers forslag til hjørnehus på grunden, hvor den nye port med konsumtionskontor skulle etableres. Det statelige hus, hvis arkitekt ikke kendes, var udtryk for et ambitionsniveau i 1803, som ikke kunne fastholdes, da byggeriet to år senere iværksattes. (Rigsarkivet).

huset selv, om det skulle ligge »eksponeret for vind og vejr fra alle kanter« ude hvor vejene til Middelfart og Assens skiltes. Blot man kom 100 meter uden for porten var man altså på åben mark!

I forbindelse med det tidligere omtalte landevejsbyggeri blev spørgsmålet om en flytning igen aktuelt, og bl. a. vejinspektør Rosenberg ønskede meget, at selve portbygningen måtte overleve, da det efter hans mening ville være »aldeles upassende for en by«, om magistratens forslag om at opføre en port, »hegnet i murede stolper«, blev fulgt. Diskussionen fandt sted i 1803, men flytningsforberedelserne blev dog først indledt i 1805 – et årstal, man hæftede sig ved, for så kunne man genbruge tallene fra det gamle hus! Tømrermester Langhoffs tegning til den nye afspærring havde man godkendt, dog med den reservation, at smedejernsportene blev for kostbare, så de skulle i stedet flikkes sam-

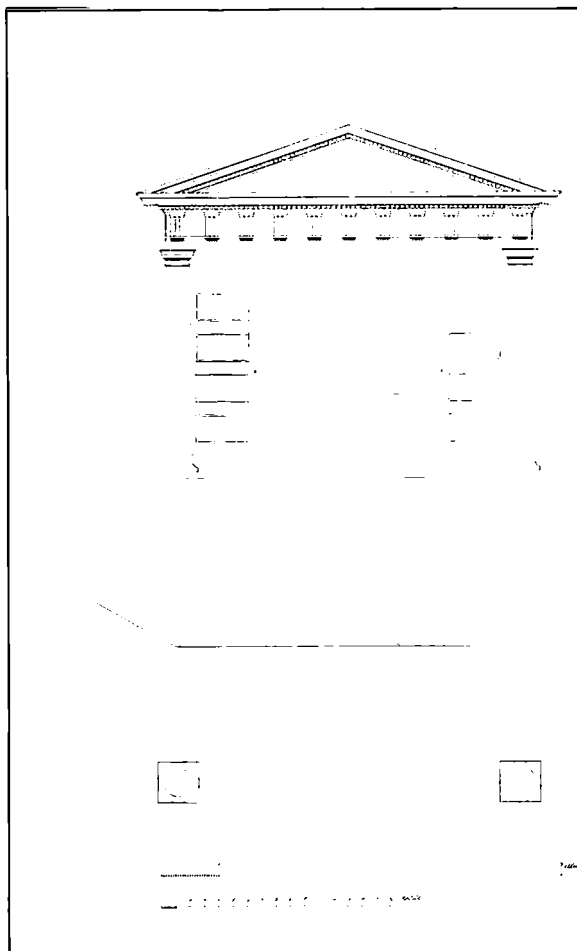
Formodentlig på toldvæsenets initiativ udarbejdede tømrermester Hans Langhoff (1772-1858) i 1839 dette forslag til en klassisk portal med søjler foran det anonymt tarvelige konsumtionskontor ved den vigtige Vesterport. Inklusive to nye døre og vinduet imellem dem ville den koste 186 rd., selv om søjlerne bare var af fyrretræ, og det var åbenbart for meget, for der er intet der tyder på, at portalen blev sat op. (Rigsarkivet).

men af brædder, og på benyttelsen af tallene måtte man også give køb. De havde (som murankre) naturligvis ingen mening i en konstruktion som denne, og det var slet ikke uheldigt, for på grund af magistratens smøleri trak det temmelig længe ud med byggeriet.

Licitationen fandt sted 31. juli 1805, og efter denne skulle porten kunne tages i brug inden årets udgang og for en bekostning på knap 1.100 rd., hvorfra dog afgik 352 rd. for den gamle bygning. Men endnu i februar 1806 havde tilbudsgiveren, Langhoff selv, ikke fået at vide, om hans bud var blevet godkendt. På grund af dette ønskede han sig løst fra kontrakten, for nu havde han bebygget den grund, hvortil porthuset egentlig skulle have været flyttet. Parterne nåede dog til enighed, men først 31. juli 1806 – på årsdagen for licitationen – kunne den nye port synes på den anviste plads mellem nuv. Vestergade 101 i nord og 102 i syd. Og først i løbet af august forsvandt det gamle porthus.

Mens alt dette foregik traf toldinspektør Krag de nødvendige aftaler med ejeren af den ubebyggede hjørnegrund, som porten skulle støde op til. 27. juli 1805 godkendte Generaltoldkammeret deres kontrakt, som bestemte, at prokurator Rasmus Faber skulle opføre en konsumtionsbod på gadehjørnet (nuv. Søndergade 2) og Krag betale 30 rd. i årlig leje fra 29. september samme år. Den blev betalt efter kontrakten, men intet tyder på, at huset stod færdigt før sommeren 1806, så de omtalte forsinkelser kom ikke Krag på tværs. I det grundmurede hus, som var på ca. 47 m², var en enkelt stue (kontoret), en entré og et køkken med ildsted.

Her holdt så betjentene til frem til 1850. Et forslag fra 1830 i forbindelse med konsumtionslinie-debatten (se afsnit 6½), hvorefter Vesterport skulle have været flyttet ud ad Søndergade til en plads ved Kirkegårds Allé og Vindegade port til det sted, hvor denne gade udmundede i vejen til Middelfart, blev ikke realiseret. Huset, som toldvæsenet havde købt i januar 1815, blev i oktober 1850 udlejet til en falleret vinhandler og ved en auktion 31. maj 1851 solgt til naboen, marskandiser Christoffersen, som i øvrigt måtte bede politimesteren om hjælp for at få vinhandleren smidt ud. Han var ble-

vet boende, selv om han var blevet lovligt udsagt efter den kontrakt, han havde indgået med toldvæsenet.

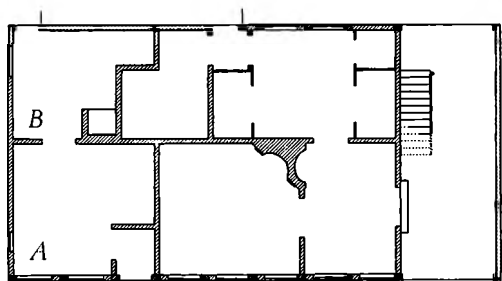
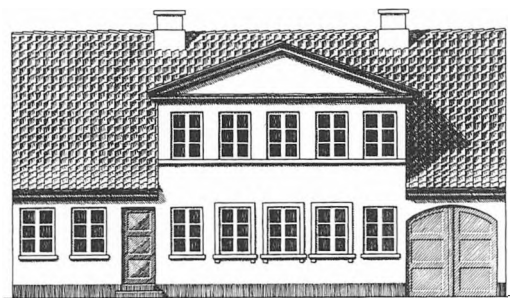
Huset, såvel som øvrige spor efter konsumtionen, er nu helt forsvundet.

Vindegade port

Porten i Vindegade lå i alle de år, som interesserer os, mellem den vestlige gavl af nr. 9 i nord og huset overfor, nr. 8. Hvad boden angår har vi ingen sikre oplysninger før ca. 1767, men antagelig havde betjentene husly i nr. 9, som ifølge brandforsikringsprotokollen for 1761 tilhørte slagter Jørgen Ottesen og bestod af 11 fag hus til gaden og 7 fag baghus. Hverken her eller i hans og forgængernes skøder er der dog omtalt en »toldbod« i huset.

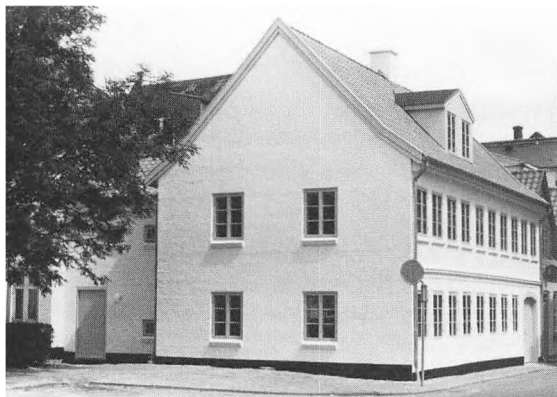
Mellem 1767 og 1771, mens Anders Haugsted admi-

Murermester Jacob Jensen havde ca. 1843 planer om at forsyne sit hus med en bred kvist over langsiden mod Vindegade, men da han var kommet i gang med ombygningen blev der i stedet tale om en fuld anden etage, og nogle år senere fulgte endda en (smallere) kvist over denne. Stueplanen, der viser hvad konsumtionsvæsenet rådede over, ændredes der dog ikke ved: A er kontoret med entré og B køkkenet med åbent ildsted. (Tegning efter original i Landsarkivet).

Vindegade 9 efter den nyligt gennemførte restaurering. Således stod det stort set ved konsumtionens afskaffelse.

nistrerede konsumtionen, opførtes imidlertid en selvstændig bod i hjørnet mellem dette hus og slottets stald- og vognportlænge, altså på det areal, som endnu ligger åbent. Det var en halvtagsbygning på 4 fag af bindingsværk, til dels beklædt med brædder, og indrettet til en stue på blot 14 m². Den tilhørte bygherren frem til marts 1798, da de tre boder i hans eje blev solgt til toldvæsenet; de to øvrige omtales nedenfor.

I 1831 var det lille hus både »brøst- og faldefærdigt«, som brandsynsmændene udtrykte det, og det blev kun stående, ikke fordi det ikke vidste til hvilken side det skulle falde, men fordi det lænede sig op ad slotsbygningen. Inspektør Krag fandt ikke, at det kunne betale sig at reparere det, og da naboen, vognmand Rasmus Rasmussen, nok ville udleje et par værelser i sit hus, blev det besluttet at rive konsumtionsboden ned. Det skete i marts 1832, men allerede i september 1831 var toldvæsenet igen (?) rykket ind i Vindegade 9. Her disponerede man siden over en stue med entré og et køkken (samt havde adgang til fælles lokum i gården). Efter den viste tegning fra o. 1843 var det samlede areal ca. 20½ m².

Lejemålet blev opretholdt efter at murermester Jacob Jensen i juni 1840 havde købt huset, og nu tinglæstes en formel kontrakt, der gjorde det uopsigeligt fra ejerens side, og af toldvæsenet kunne fraflyttes med »ordinært« varsel. Under reparationsarbejder forår 1840 måtte man leje sig ind andetsteds – hvor vides ikke – men da huset engang før 1847 forsynedes med en overetage kunne man tilsyneladende blive. Det fik fjernet sin bræddegavl og facaden blev overpudset, så det i det store og hele fik det udseende, det har i dag.

Ved konsumtionens ophør blev lokalerne opsagt til fraflytning påsken 1851 og i mellemtiden fremlejet.

Nørreport

I 1672 lå porten for enden af den egentlige Nørregade, dvs. mellem nr. 66 i vest og nr. 79 i øst. Konsumtionsboden støder vi på i 1761, hvor den beskrives som en gammel fyr bygning på 5 fag, altså et bindingsværkshus af fyrretræ. Det tilhørte birkedommer Erich Christensen, efter hvem det arvedes af enkefru Erichsen, som i 1771 solgte boden til Anders Haugsted. Også den blev i marts 1798 købt af toldvæsenet. Beliggenheden kendes ikke nøjagtigt, men antagelig lå den uden for porten op til Nørregade 66 – den var ligesom ovennævnte toldbod en halvtagsbygning – og var i øvrigt forsynet med karnap, hvilket tyder på, at østgavlen har fulgt gadelinien. Størrelsen af stuen med tilhørende »tørvehus« var ca. 18 m².

Uden for denne port var altså eventuelle afbyggere fri for at svare egentlig portkonsumtion, og da interessen selvsagt var stor for at bosætte sig på et sådant sted – men dog ikke for langt fra byen – opstod i løbet af 1700-tallet en stærkt sammentrængt bebyggelse af småhuse netop uden for porten. Den mærkeligt formede plads, som desværre nu er på det nærmeste udslettet, fik på et tidspunkt det sigende navn »Frelsens Krog«. Den er – eller var – vel konsumtionens interessanteste bidrag til Odenses byplan. Husstandene, hvoraf der med den yderste del af Nørregade indbefattet var tale om 31 i 1822, fik fred og frelse til dette år, men så inddrog også de, for da blev porten flyttet ud til hjørnet af Kræmmeryden mellem Nørrebro 1 og 2.

Årsagen til udflytningen var igen konsumtionsbodens forfald, der var så fremskredet, at det ikke kunne betale sig at reparere den. I februar 1822 indsendte Krag derfor et overslag med tegning til et hus på ca. 25 m², som ville koste 435 rbd., og som skulle bygges tæt

op til hjørneejendommen ved vejen mod Skibhusene; ejeren havde allerede erklæret sig villig til at sælge et stykke af haven til Odense kommune. I løbet af foråret voksede ambitionerne, og skønt den nye tegning ikke er fundet, blev der ud fra beskrivelsen nu tale om en bygning, som nøje svarede til forslag B til vagtuset ved kanalen (se side 182), blot med den forskel, at taget på forsiden ragede ca. 1 alen frem over fortovet. At tegningen er forsvundet fra byggesagen kan i øvrigt have sin årsag i, at den blev benyttet som forlæg ved byggerier i andre købstæder og dermed blev en slags »typehusplan« for konsumtionsboder i danske provinsbyer (f. eks. Hjørring). Hvis den skyldtes Langhoff, hvilket dog ikke kan endeligt fastslås før den eventuelt bliver fundet, er hans mange opgaver for Odenses toldvæsen ikke begrænset til dette alene.

Det nye forslag blev godkendt 31. juli 1822, og 3. november afleverede Langhoff huset færdigt til syn. Det havde kostet 700 rbd., men statskassen reddede dog de

Ud for det bageste toetages hus i selve Nørregade lå konsumtionsboder indtil 1822. Bag dette skimtes et par bygninger ved »Frelsens Krog«. (Fotografi fra o. 1899 i Møntergården).

50 ved salg af det gamle, som straks var blevet fraflyttet. Med sine 29 m² (brutto) tjente det nye konsumtionskontor på bedste vis sit formål til ophævelsen, men derefter kunne det ikke bruges til noget. 31. maj 1851 blev det på den tidligere omtalte auktion solgt til nedbrydning, og samme dag afhændede kommunen pladsen til (den nye) ejer af Nørrebro 1. I slutningen af juni var huset væk, og i dag gælder det samme for grunden. Den ligger dybt begravet under det nye posthus.

Sct. Jørgens port

Efter den gamle Pjenteports udflytning ca. 1672 beholdt Sct. Jørgens eller Østerport sin plads til 1829, nemlig fra østenden af nr. 22 i nord til midt for Sct. Jørgens Gade 27 i syd. Så fast lå konsumtionsboden

dog ikke i hele perioden. Om den oprindeligt lå på gadens sydside vides ikke bestemt, men i 1698 var den i hvert fald flyttet (?) til gadens nordside til nr. 22, altså netop inden for porten, men med udsyn ud af byen på grund af det fremspring i husrækken, som var synligt indtil »saneringen« i 1980. Her lå da kontoret, indtil man i 1760 og uvist af hvilken grund – lokalet ejedes på dette tidspunkt af kontrollør Carsten Christensen, som må siges at have været en interesseret husejer - igen flyttedes tværs over gaden til nr. 27(-31).

Denne ejendom var et par år forinden blevet ombygget og bestod nu af 12 fag i to etager. Huset, som tilhørte en J.J. Winther, var ikke så bekvemt beliggende som det andet, men vanskeligheden i at overskue gaden løste konsumtionsforpagterne ved at tilføje en lille kar-nap (for begge etager) på blot 5 gange 2³/₄ alen (ca.

Parti af Sct. Jørgens Gade. Yderst til venstre ses det toetages hus, hvor toldboden lå fra 1760 til 1829. Indtil da havde den haft til huse i nr. 22, huset med det smalle vindue i den fremspringende gavl. Herfra kunne konsumtionsbetjentene holde øje med færdslen ind til byen. Førstnævnte hus faldt i 1969-70 og det andet i 1980. (Hugo Matthiasen fot. 1915, Møntergården).

Sct. Jørgens Gade 34-36 fotograferet af Herluf Lykke ca. 1920. Til højre ses den fordums konsumtionsbod, der nu var blevet cigarfabrik, og i midten udmunder Skræppestrædet, senere omdøbt til Ridehusgade. (Møntergården).

5½ m²). Herude fik betjentene da husly. Dog havde i reglen en betjent bolig i en af husets lejligheder, så råderummet var vel normalt lidt større. Winther solgte i 1761 ejendommen til heglemager Jacob Gandola, efter hvem den i 1776 tilfaldt en kreditor, møller Anders Bendixen i Sønder Broby, som to år efter solgte til tre håndværkere. De delte huset op mellem sig, så afdelingen med toldboden blev reduceret til 6 fag. Denne (vestligste) del, nr. 27, tilhørte tømrer Lars Larsen indtil 1784, da den blev solgt til kromand Rasmus Tolderlund, hvis enkes næste mand, kroejer Simon Nielsen i december 1812 solgte huset til toldvæsenet.

Det skiftede ikke udseende gennem disse år, og den nye ejer opretholdt såvel lejemålene i de to etager som – naturligvis – karnappen med konsumtionsboden. Først da det blev solgt ved en auktion i oktober 1829, blev karnappen fjernet efter ordre fra politimesteren, og senere fik det plastret en facade med ægte kvadre i puds på forsiden. Da det i 1960'erne blev erklæret sundhedsfarligt og (trods protester) nedrevet, var det dog i alt væsentligt huset fra 1758, der faldt.

Porten var i løbet af august 1829 blevet flyttet et kort stykke – 35 meter – længere ud ad gaden. Man havde gerne ønsket den en god bid længere væk, men måtte bøje sig for nødvendigheden af at genrejse den inden for Skræppestrædets indmunding. Den nøjagtige placering var fra gadehjørnet ved nr. 34 i nord til skellet mellem nr. 37 og 39 i syd. Et lokale fik man til leje hos bager og kromand Peder Andersen i nr. 36 (nedrevet 1928), men det var ikke helt tilfredsstillende, for betjentene skulle opholde sig uden for huset for at observere færdslen i begge gader. Derimod ville nr. 39 være helt ideelt – ejeren var blot ikke til at få i tale.

I december 1837 kunne man imidlertid få nr. 41 til købs, og tilbuddet fra daglejer Niels Jørgensen blev straks modtaget. Også derfra kunne Skræppestræde overskues, og så fik man desuden fornøjelsen af at indrullere naboen under den konsumtionspligtige by, for skønt han altså boede uden for porten, havde man ham tilstrækkeligt under opsyn til, at hans indkøb på landet kunne beskattes. Skødet blev udstedt i januar året efter, men da man ikke kunne slippe for huslejen hos Peder

Sct. Jørgens Gade 41, konsumtionsbod fra 1839 til afskaffelsen i 1850. Også til dette hus udarbejdede Langhoff forslag om portal med piller og liséner. Taget skulle dog ifølge beskrivelsen – en tegning er ikke bevaret – kun opskalkes, så det ragede et stykke ud over fortovet. Tilbuddet lød på 145 rbd., og her udførtes arbejdet virkelig i løbet af 1838.

Andersen før påske 1839 effektueredes flytningen – den tredje eller fjerde tværs over Sct. Jørgens Gade – først da.

Ved auktionen 31. maj 1851 solgtes huset, som også havde været udlejet til en mand, der ligeledes måtte udmides med rettens bistand, til oliemøllersvend Jacob Knabe. Det ligger endnu i gaden, men en restaurering ville klæ' det.

Møllebro/Frederiksbro port

Indtil marts 1818 lå Møllebro port nord for åen og konsumtionsboden vest for denne. Den var sidst blevet nyopført kort før 1761 af tømrermester Truels Lund og bestod da af et 4-fags hus (ca. 17 m²), som »stod på pæle udi Odense å«. Det kunne dermed minde om det berømte »Bispens lysthus«, men adskilte sig dog fra det-

te ved at gavlen ud mod åen var bræddeklædt, og kun siderne og den afvalmede nordgavl stod i bindingsværk. Som tredje bod i handelen i marts 1798 blev den overdraget toldvæsenet af købmand Haugsted, der havde købt den i 1776.

Da arbejdet med udskiftningen af møllebroen gik i gang i 1817, benyttede inspektør Krag anledningen til at få det forfaldne hus nedrevet og kontoret flyttet ned syd for åen. Han fik et mageskifte med byen i stand, så denne mod at få den gamle plads overdraget afgav et areal vest for den nye bro og nord for tomten efter et hus, som vejvæsenet havde ladet nedbryde nogle år forinden, samt stien ud til blegepladsen over for Nedergades baghaver. En tegning til en grundmuret bygning leveredes til en afveksling af stiftsbygningskonduktør Hanck, men da Langhoff ikke kunne bygge for mindre end 1.600 rbd. (var han blevet sur?), blev der i stedet tale om en genrejsning af det gamle hus, som, da det i marts 1818 stod færdigt, kun havde kostet en fjerdedel og bestod af 4 gange 3 fag (21 m²) med en enkelt stue og et brændekammer. Under byggeriet, dvs. fra september 1817, lejede man sig ind i nuv. Brogade 6-8. Porten blev naturligvis ved samme lejlighed flyttet til broens sydlige fæste.

Da broen i 1840'erne atter trængte til at blive fornyet, blev der i første omgang talt om igen at bygge den af træ. Men kommunen, som nu skulle være med til at betale, faldt for en idé om i stedet at opføre den af støbejern, givetvis på foranledning af ønsket om at subsidiere Allerups virksomhed. Odense fik dermed landets første jernbro, og begivenheden fejredes på behørig vis, idet såvel Christian VIII som hans søn, guvernør og kronprins Frederik (VII) var til stede, da den på sidstnævntes fødselsdag 6. oktober 1844 kunne indvis. På forslag fra prinsens ungdomsven, stiftamtmand Bardenfleth, kaldtes den »Frederiksbro«, og dermed skiftede også toldvæsenets etablissement navn.

Brobyggeriet havde ikke direkte berørt portkontoret, så kun navnet var nyt. Men under indvielsesceremonien bemærkede kongen, at konsumtionsboden meget vansirede den smukke bro, og at det derfor var ønskeligt, om den blev flyttet. Helt uden grund var kritikken ikke, for dels var fundamentet under bygningen skredet ud i øst mod Frederiksgade, og dels havde toldvæsenet endnu ikke fået oppudset nordgavlen, hvori et vindue og en dør var blevet indsat for at man kunne holde øje med færdslen på den hjælpebro, som under byggeriet var etableret vest for den nye. Men umiddelbart havde hverken byen eller toldvæsenet lyst til at følge kongens råd, for boden havde den bedst mulige placering, såvel for trafikken på land som for bådfarten på Odense å.

I sommeren 1847 fik man dog pludselig travlt. Christian VIII havde meldt sin ankomst først på efteråret, og så var der en del, som fandt det lettere pinligt, om han skulle opdage, at intet i mellemtiden var sket! Så til trods for at inspektør Blom, ivrigt sekunderet af overinspektøren (det var også Blom), fastholdt det ønskelige i at bevare konsumtionskontoret på sin plads, måtte en flytning i al hast iværksættes; man kunne hverken nå eller anbefale at bygge nyt, da konsumtionens afskaffelse forventedes at stå for døren. 21. august sluttedes kontrakt (for 5 år) med skomager Mathias Rex i Frederiksgade 7 om et lejemål, bestående af to værelser i nordøstligste ende af husets stueetage; den 1. september flyttede man ind, og da kongen ankom 11. september 1847 var konsumtionsboden jævnet med jorden. Pladsen var endnu under planering, men man havde fået porten flyttet ud til dens seneste placering mellem

nr. 7 i vest og Muus' gård, nr. 2-4 i øst. Desuden var stien til blegepladsen blevet spærret med en bom.

Bygningen, som blev sidste tilholdssted ved denne port, var et 8 fag langt bindingsværkshus, som i 1842 havde fået påbygget en førstesal og nordgavlen opmuret i sten. Det havde tilhørt Rex siden 1829 og var indrettet til 4 lejligheder, hvoraf han selv beboede den ene. I lejligheden, som toldvæsenet fik overladt, forpligtede han sig til at anbringe en dør fra hjørneværelset ud til gaden, men i øvrigt var forholdene så usle, at det ikke lykkedes for Blom at få lokalerne fremlejet for den resterende del af den lange periode, han var blevet tvunget til at binde sig for, dvs. fra 7. oktober 1850 til 1. september 1852. Dog lod ejeren sig bevæge til at hæve kontrakten et år før tiden.

De ældste billeder af huset viser det i en let ændret skikkelse; nu er det helt borte.

Kunstmaler (?) Møller Andersens penmetegning fra o. 1845 af den nye jernbro, som foranledigede navneskiftet fra Møllebro til Frederiksbro i 1844. Yderst til venstre skimtes konsumtionsboden, der blev nedrevet få år senere. Billedet er det eneste samtidige odenseanske byprospekt, hvor en konsumtionsbod kan anes. (Møntergården).

Munkemølle port

Porten lå gennem hele perioden syd for Horsetorvet, omtrent ud for skellet mellem de nu forsvundne huse, Munkemøllestræde 10 og 12 i øst og midt for nr. 7 i strædets vestside; sidstnævnte hus er dog en yngre bygning på en plads, der da var have for Munke mølle. Nord for denne bygnings grund, altså på det nu »tomme« hjørne over for Huus' stiftelse lå konsumtionskontoret, oprindeligt et halvtagshus på 8 fag, som foruden kontoret indeholdt to lejligheder. I 1779 lod møller Hans Dreier det imidlertid ombygge og samtidigt en ny, selvstændig bod opføre syd for. Den var på kun 3 fag og indeholdt blot en stue.

Fra 1830 blev det hidtil tidsbestemte lejemål opdelt i 3-års perioder og i 1836 lod mølleren forstå, at toldvæsenet var yderst velkomment til at fratænde det, endda uden lovligt varsel. Han nægtede dog ikke ligefrem at genudleje det 3 år senere, men da han ikke ville

Frederiksgade o. 1880 med »Sukkergården« til venstre og huset, som rummede konsumtionsboden op til 1850 på modsatte gadehjørne. Det faldt i 1938. (Møntergården).

deltage i en meget påtrængende istandsættelse af huset, valgte inspektør Pontoppidan at se sig om efter et andet lokale. Det ideelle hus fandt han et kort stykke længere nede ad strædet, i nr. 18. Det lå ikke blot nærmere byens udkant, men til det hørte desuden en have, som strakte sig ned til åen, så betjentene kunne holde øje med færdslen såvel til lands som til vands. Det tilhørte en enkefru Marie Tommerup, som selv boede i nr. 16, og indeholdt en stue med entré til gaden og køkken og spisekammer til gården og haven. Lejligheden stod endelig ledig, og skønt enken nok vidste hvad hun skulle have for den, flyttede betjentene ind i oktober 1840. Intet tyder på, at man fandt det nødvendigt at flytte porten de få meter længere ud, som adresseændringen gjorde mulig.

Den gamle konsumtionsbod blev straks nedbrudt, så bordet fangede, og da kontrakten i 1847 skulle fornys, forlangte enken endnu mere i leje. »Lokalerne er i ussel stand og lejen usædvanlig høj«, berettede Blom, men da intet andet var at få på stedet, anbefalede han sine foresatte at gå ind på hendes forlangende, og derved blev det for den resterende del af konsumtionens levetid.

Hverken billeder eller synlige spor efter konsumtionen findes fra dette sted.

»Kongensgade port«

Som omtalt nåede man ikke at få opført en egentlig konsumtionsbod ved den nye port, som tilkom i løbet af 1847. Men en art opsynslokale, hvor de patruljerende betjente kunne søge ly i regnvejrr og når den sparsomt bebyggede gade lå øde hen, havde man dog. Mens området vest for gaden endnu var en have til Langhoffs ejendom, Vestergade 63, havde denne opført et lysthus nede ved Rosenbækken, bestående af 3 fag bindingsværk med tegltag og indrettet til en stue med gipsede, panelede og malede vægge. Det kom derfor til at ligge netop vest for gaden (omtrent ved nuv. Kongensgade 26-28), da den var blevet udlagt.

Toldvæsenet fik da Hillerups tilladelse til at benytte det, først helt gratis, og efter at han i februar 1850 havde meddelt, at han snarest ville lade det nedbryde, for en mindre årlig leje. Blom skrev i marts til Finansministeriet derom, at »dette lokale har været opsynet til megen nytte, idet de patruljerende betjente har af og til kunnet opholde sig dér, ligesom man også markeds- og de store torvedage derfra har kunnet forebygge, at ikke betydelige partier af konsumtionsbare varer er strømmet ind over den mark, hvorover gaden (endnu kun en åben kørevej) er anlagt«. Formodentlig straks efter konsumtionens ophør blev huset revet ned.

Det ældst kendte udendørsfoto fra Odense viser Frederiksgade sydvest for broen i 1859. I det toetages hus til venstre var der (nærmest gadehjørnet) konsumtionskontor i de tre år fra 1847 til afskaffelsen. Skønt huset til højre kunne lede tanken hen på en (københavnsk) »accisebod«, havde det altså ikke denne funktion. Derimod skyldes den tilbagetrukne placering, at det foranliggende areal 1817-47 havde givet plads for en sådan. (Møntergården).

Mange levn i dagens bybillede har altså hverken toldvæsenet eller – især – de senere ejere efterladt fra konsumtionen i Odense. Men to af husene er dog bevaret, og dertil begge ganske karakteristiske, for trods det, at vi også her har kunnet finde det, som eftertiden med en misforstået betegnelse har kaldt »en typisk accisebod«, holdt konsumtionsbetjentene almindeligvis til i ganske normale beboelsejendomme ved byens porte. Og når indtil for nylig begge huse var i en mindre heldig bevaringsstilstand, svarer billedet også ganske godt til det, som overkontrollør Feddersen i 1836 tegnede med denne kommentar: »At samtlige

konsumtionskontorer med undtagelse af det ved Nørreport er i en højst mådelig forfatning og med én eneste undtagelse slette end på noget andet sted i mit embedsdistrikt, det bør jeg ikke undlade sluttelig at bemærke«. ²³ Hvem, der havde æren af at skrabe bunden, oplyses dog ikke.

Men trods alt havde det været spændende om vi i dag havde kunnet opsøge bare et af de huse, hvor konsumtionen etablerede sig i 1672 eller – som f. eks. i Slagelse og Korsør – én af de »rigtige« konsumtionsboder. For slet ikke at tale om det, der blev væsenets festlige punktum i Odense i 1850, et lysthus i Langhoffs have!

8 $\frac{1}{2}$ · Klar Odense

Lige så regelmæssigt som Ipsen og Gottschalck i 1796 tog maleseddel på malt til ølbrygning (se side 155), nogenlunde lige så uforanderligt anmeldte de kornvarer til deres brændevinsfremstilling. Ipsen angav hver tirsdag og fredag 2 td. rug og $2\frac{1}{2}$ td. malt, mens Gottschalck mødte op tirsdag, torsdag og lørdag. Hans forbrug svigede med årstiden, men mest påfaldende er forskellen med hensyn til kornets sammensætning. Ipsens totalforbrug i 1796 var 432 td., og heraf var præcis fem niendedele ($55\frac{1}{2}\%$) malt, men af Gottschalcks $386\frac{3}{8}$ td. var kun $37\frac{3}{4}$ td. eller knap 10% malt, og bortset fra 21 td. hvede i perioden 12. november til årets udgang var resten rug. Dermed nærmede Gottschalcks virksomhed sig et mønsterbrænderi efter Brøndums definition, mens Ipsens uden tvivl var det typiske for provinsen – i hvert fald var det det for Odense.

Inden konsumtionsvæsenet kom ind i billedet havde brænderne ladet deres lagre af byg spire til malt og afsluttet tørringen af dette på maltloftet eller over »køllen«, en tørreovn til samme formål. Efter betalingen af malepenge – for de to nævnte drejede det sig i 1796 om henholdsvis 648 og 583 rd. – og formalingen på de to møller, Munke og Ejby, kunne selve destilleringen begynde. Råmaterialet sattes sammen med en afmålt portion kogende vand til mæskning og – efter nedsvæling – gæring i mæskekarret (eller -karrene; Gottschalck havde to). Godt 3 døgn senere kunne brændingen påbegyndes i kedlen (eller kedlerne; begge havde to). Når mæsken var øst op i den indmurede kobberkedel og der var fyret under denne, steg dampene op i den kuppelformede hat over kedlen, og efter

fortætning i piberne, der var ført gennem en svaletønde, dryppede spritten stille ned i ankre og bøtter, hvori den (efter forskellige rensningsprocesser) blev solgt til tørstige odenseanere og bønderne, som bragte nyt råmateriale til byen.

Så langt er det nødvendigt at kende selve fremstillingsmåden for at kunne følge den ændring af beskatningsteknikken, som regeringen gennemførte ved en forordning af 25. maj 1804, men som på grund af det nødvendige forberedende arbejde på toldstederne først trådte i kraft 1. oktober samme år. Baggrunden for den nye lov var den, at Generaltoldkammeret havde en begrundet mistanke om, at de forskellige formalingstakster for korn til brygning og brænding blev udnyttet af kunderne til at indgive falske anmeldelser. »Den tid«, hed det i et senere tilbageblik til tiden før, »gik besvigelserne i svang med at angive malt til øl og bruge det til brændevin«.

Bedragerierne søgte man at dæmme op for ved at nedsætte taksten for malt til brændevinsbrænding til det halve, nemlig fra $1\frac{1}{2}$ rd. til 72 sk. Samtidig måtte satserne for de øvrige kornarter til samme formål reguleres, så provenutabet til sammen nærmede sig 50 procent. Dette måtte opvejes ved en ny skat – at betale for hver brænding – som fik form af en afgift på de til fremstillingen anvendte redskaber, mæskekar og kedel (med hat). Man turde ikke fritage det ene og udelukke det andet, for man forestillede sig, at brænderne kunne udnytte en sådan sondren til forskellige »manipulationer«. Allerede nu lagdes vægten dog på mæskekarret (jf. det følgende), som skulle bære $\frac{2}{3}$ af afgiften, mens kedlen

slap med $\frac{1}{3}$. Når skatten alligevel sattes i forhold til mæskekarrets enkelte og kedlens dobbelte rumfang, skyldtes det, at man efter en hastigt foranstaltet undersøgelse af de københavnske brænderier havde fundet, at kedlen typisk kunne fyldes 4 gange inden karret var tomt. En kedel på 1 tønde (ca. 132 liter) kunne altså ved hver brænding destillere 4 td. mæsk, og når den beskattedes som af 2 tønner, kom afgiften til at hvile på redskabet med netop den ønskede vægtning.

På et tilsvarende løst grundlag mente man, at en sats på 9 sk. tønden ville opveje indtægtstab på formalingssiden. Det gjorde den nok også, om end det næppe vil være muligt at afgøre præcist, hvad ændringen kom til at betyde for statskassen eller på landsplan. I Odense er tallene imidlertid helt entydige. Ser vi blot på årene 1805 og 1807 og sammenligner beløbet af begge brændevinskatte med det, som ville være kommet ind i form af malepenge under det gamle system, ville toldvæsenet efter dette have oppebåret henholdsvis 11.540 og 7.445 rd., mens man nu kunne bogføre beløb på 15.886 og 12.547 rd. I virkeligheden var brændevinsfremstillingen blevet belemret med en afgiftsforhøjelse, som i det rimeligt travle år 1805 androg $37\frac{1}{2}\%$, og som to år senere, da redskaberne ikke blev udnyttet helt så intensivt, nåede sine $68\frac{1}{2}$ procent!

Men før den i øvrigt ganske uilsigtede forhøjelse kunne begynde at virke, forestod som nævnt et arbejde i byen med opmåling af samtlige kedler og kar, og det var ikke så få. Krag og overbetjent Fencker startede den 21. august i Vestergade, bevæbnede med målebånd og andre remedier i form af en halvtønde, en

Brænderiets		Karrum	Kedelrum		Afgifts-	Kar:		
Nr.	Ejer	Adresse	(antal)	tønder	grund-	kedel		
					lag ¹			
1	Kbm. J. W. Gottschalck	Overgade 68	(2)	72,7	(2)	17,0	106,8	4,3
2	Brbr. Rasmus Ipsen	Vestergade 37	(1)	40,6	(2)	23,2	86,9	1,8
3	Brbr. Rasmus Jørgensen	Nørregade 58	(2)	52,7	(1)	10,3	73,3	5,1
4	Kbm. Anders Andersen	Nørregade 31	(1)	38,2	(2)	13,6	65,4	2,8
5	Kbm. J. V. Larsen	Overgade 43	(1)	26,5	(2)	13,7	53,9	1,9
6	Gæstg. Hans Roulund	Sct. Jørgens Gade 12	(1)	34,1	(1)	9,8	53,6	3,5
7	Brbr. Søren Mortensen	Albani Torv 3	(2)	37,7	(1)	7,7	53,1	4,9
8	Kbm. Hans Teisen	Nørregade 39–41	(1)	24,7	(2)	13,3	51,3	1,9
Øvrige 67 brænderier			(77)	926,6	(70)	332,3	1.591,2	2,8
I alt 75 brænderier			(88)	1.253,7	(83)	440,8	2.135,4	2,8
Gennemsnit for hver virksomhed				16,7		5,9	28,5	2,8
1. Karrum + dobbelte kedelrum ifølge forordningen af 25. maj 1804.								

kande og et pottemål. Da det var højsommer blev kedler og kar ikke meget brugt, så tolderne kunne nå at måle op til 6 brænderier om dagen, men alligevel var arbejdet først afsluttet den 28. september. Da var 75 virksomheder blevet opmålt og redskaberne forsynet med toldvæsenets stempler, herunder det atypiske på raffinaderiet, hvor kun sukker-vand blev brugt som råmateriale og mæskekar følgelig ikke anvendtes (da mæskning teknisk set er en »forsukring«). De øvrige 11, som fandtes – eller blev fundet – i Odense, og som ejerne erklærede ikke at ville benytte mere, blev blot forsegled. Vi kan ikke få plads til at redegøre for hvert enkelt brænderi, men de 8 største ses i tabellen herover.

De to største brænderier tilhørte ikke uventet købmand Gottschalck og den »professionelle« brænder Rasmus Ipsen – anførselstegnene er brugt, fordi det dengang lå noget tungt med sagkundskaben hos brændevinsbrænderne, men Ipsen havde ifølge opmålingsprotokollen intet andet erhverv. Det samme

gjaldt for 47 andre, men heriblandt er dog givetvis en del, der havde indkomster fra anden virksomhed. 18 købmænd havde som Gottschalck brænderiet som bibeskæftigelse, 3 er opført som gæstgivere og 6 som håndværkere mv., derunder f. eks. glarmester Pflug, en rebslager, byens postmester og desuden raffinaderiet. Til en afveksling vil vi benytte listens nr. 3, Rasmus Jørgensens brænderi i Nørregade, som eksempel ved redegørelsen for selve det praktiske målearbejde.

Her indfandt Krag og Fencker sig den 1. september, og vidste de det ikke før, kunne de nu erfare, at Jørgensen havde to mæskekar og en kedel. Først tog de kedlens mål, nemlig højden og diametrene for nedenu og for oven. Derpå målttes karrenes højde, deres største tværmål i bunden og i overkanten og de tilsvarende korteste tværmål. Talle- ne blev ført ind i den nævnte proto- kol, men de blev ikke anvendt til sel- ve udregningen af rumindholdet. Det ville ikke være muligt med de få mål, der blev taget, men de var nyt-

Odenses brændevinsbrænderier 1804, de 8 største og øvrige. (Kilde: Landsarkivet, Odense toldkammers arkiv, F/2, og Rigsarkivet, Rentekammeret, Kommissionsprotokol for bygningsaf- giften 1802-04).

tige for en senere kontrol af, om der trods stemplerne i karrenes og ked- lens kant var sket forandringer med dem. I stedet fyldtes beholderne med vand og på grundlag af den forbrugte mængde kunne størrelsen så bestemmes. Karrene rummede henholdsvis 27 tønder og 72 potter (ca. 3.624 liter) og 25 tønder og 24 potter (ca. 3.314½ liter), og da ked- len var blevet fyldt, var der øst 9 tønder og 57 potter (1.240 liter) på. Efter påfyldning af yderligere 116 potter (ca. 112 liter) vand begyndte det at løbe ud gennem piberne fra hatten, og så var også dens rumfang fundet.

For Rasmus Jørgensen betød disse måleresultater, at han med de regler for afrunding af skæve pot- temål, som forordningen indeholdt, skulle betale for kar på 52⅘ og en kedel på 10¼ tønde. Afgiften for

hver anmeldelse blev dermed 6 rd. 82 sk. Med sin store karrumskapacitet kunne han gennemføre 5 brændinger af en portion mæsk, hvis den da ikke nåede at blive fordærvet inden destilleringen var endt. Lykkedes det imidlertid, kunne han notere en gevinst ved den ændrede beskatningsteknik på op til 20 rd. Selv om han hørte til i den ende af listen, hvor forholdstallet kar:kedel var størst, gjaldt det for andre, at de var i stand til at udnytte karrene mere end eksperterne anså for hensigtsmæssigt, for efter deres mening burde de kun være dobbelt så store som kedlen. (I øvrigt viser tallene fra 1805 og 1807, at brænderne sjældent udnyttede denne overkapacitet). Da beskatningsformen tillige tilskyndede til at benytte for små hatte, blev grundlaget med forordningen i 1837 ændret til alene at omfatte størrelsen af mæskekarrene, som da blev pålagt 24 sk. tønden mod de 18½, som den kombinerede afgift efterhånden var steget til.

I den mellemliggende periode var der som følge af reformen fra 1804 sket store forskydninger i odenseanernes anvendelse af det korn, som i stort set uændret mængde blev forbrugt i byen. Som figuren herunder

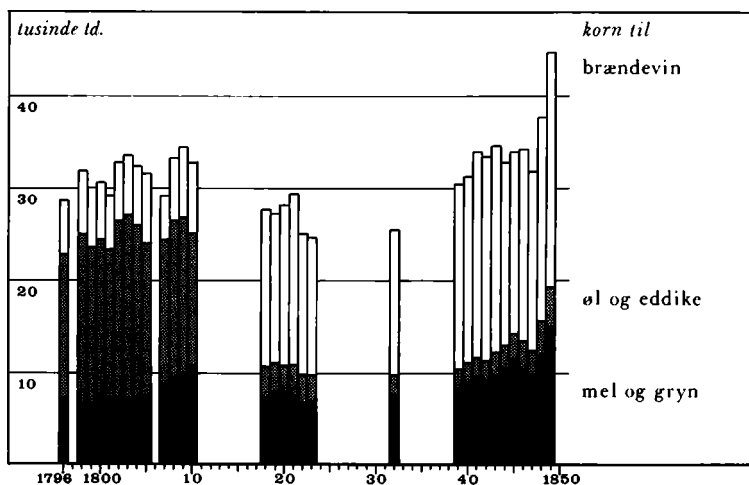
viser kan vi desværre ikke fastslå tidspunktet for skredet nærmere end til mellem 1810 og 1818. Da var til gengæld andelen af korn, som brugtes til brændevinsfremstilling, steget fra 24 til 61 procent, mens øl- og eddikemaltets andel var faldet fra 44 til blot 12½! Det bestyrker unægtelig den officielle mistanke, men at forklare, hvorfor brændevinsproducenterne først blev ærlige efter mere end 6 og sandsynligvis hele 10 års forløb, er ikke muligt. Det kan trods alt heller ikke afvises, at omlægningen til dels var reel, og at reformen netop havde gavnet erhvervsbrænderierne på bryggeriernes bekostning. Hvis nemlig forholdet mellem de to produktioner i 1796 virkelig var det samme som i 1818-23, betyder det, at maltandelen i brænderiernes råmateriale var så høj som 80% mod de ideale ca. 23 (se side 156). I 1839, hvor vi igen kan udskille maltet fra det øvrige med samme sats beskattede korn, var andelen dog stadig høj, knap 57%, og skønt den faldt i de følgende år, nåede den aldrig under 46.

I denne sene del af konsumtionens periode destillerede brændevinsbrænderne – i et antal af godt 30 – 4½ pot brændevin af hvert lis-

pund korn, som formalede til formålet (svarende til ca. 49 potter pr. tønne). Det gav hvert år et udbytte på lidt under 1 million liter og i 1849, hvor kornforbruget var ekstremt stort, hele 1,2 millioner. Ingen anden dansk provinsby kunne fremvise tal i denne størrelsesorden; i listen over »spritbyer« fulgte på andenpladsen som oftest Randers med 6-800.000 liter. Men disse angivelser gælder kun for brændevin fremstillet af kornvarer, for hvis kartoffelspritten medregnes, måtte Odense et år – men også kun det ene – se sin klare førsteplads indtaget af Ålborg, som ellers ikke i denne periode udmærker sig med nogen stor produktion, endsiges høj produktivitet. I 1846 fremstilledes imidlertid her 903.000 liter kartoffelbrændevin, og det gav med kornbrændevinen et samlet udbytte på 1,06 mod Odenses 1,02 mill. liter.

Konsumtionens afskaffelse, som danner afslutning på dette afsnit, satte som tidligere berørt og som beskrevet i næste kapitel ikke noget afgørende skel, hvad toldvæsenets arbejde angik. Forudsætningerne for den nye rene karrumsbeskatning var allerede til stede, for alle brænderierne var registrerede, og man vidste nøje, hvad de rådede over i form af kedler og kar. Men det er slut med at kunne få oplyst mængderne og sammensætningen af råmateriale. Selv om kun de nøgne produktionstal er bevaret, er der dog grund til at antage, at kartoffelen aldrig blev rigtig populær her, og det er uden tvivl årsagen til, at de klare dråber fra Odense efterhånden tabte afgørende terræn. Især til de røde fra Ålborg.

Kornforbruget og den angivne anvendelse deraf i Odense 1796-1849. (Kilde: Rigsarkivet, Odense toldregnskaber, Statistisk Tabelværk, mv.).

9 · En stille tid med told og brændevin 1851-1865

Reduceret, men med et stateligt toldskilt

Toldkasserer, kammerherre von Krogh, kunne ved konsumtionens afskaffelse imødesee en naturlig praktisk konsekvens. Der var nu ikke mere grund til at opretholde det særlige kontor inde i byen til varetagelse af konsumtions- og formalingsvæsenet. De mange daglige småforretninger havde nødvendiggjort den centrale beliggenhed, for man havde jo ikke kunnet ulejlige publikum den lange vej til havnen for noget, der ofte blot drejede sig om en betaling af ganske ubetydelige beløb. Tilbage var ganske vist administrationen af brænderiafgiften, der bl. a. skulle medføre en udstedelse af de såkaldte »brændingssedler«, som man dog regnede med ville blive løst for længere tidsrum ad gangen. Derfor ville ulejligheden for brænderiejerne antagelig være til at overskue, og følgelig kunne man med fordel samle det hele kasse- og regnskabsvæsen på ét sted, nemlig i toldkammerbygningen. Denne koncentrering ville tillige forbedre den interne kommunikation, og det måtte også siges at være i tjenestens interesse.¹

Naturligvis kunne kammerherren ikke sådan bare flytte alting sammen ved havnen – der skulle korresponderes med overtoldinspektøren, sagen skulle forelægges i ministeriet, og det blev gjort i slutningen af september 1850. Men det lå da i luften, at der i dette forslag var en besparelse at hente, så allerede i *Stiftstidende* for 10. oktober 1850 kunne man læse den officielle bekendtgø-

relse af, at alle ekspeditioner for fremtiden skulle foregå i den nyligt udvidede toldkammerbygning. Endnu en følge var i øvrigt, at man for fremtiden kunne nøjes med én kassebog og én kassejournal.²

Kammerherre von Krogh fik ikke længe, om overhovedet nogen glæde af de nye tingenes tilstand. Han døde i maj 1851 og forretningerne var antagelig i den senere tid blevet varetaget af hans fuldmægtig, N.P. Nielsen, der blev konstitueret indtil justitsråd H. D. Grove kunne tiltræde i oktober. Et kassererskifte gav anledning til oprydning, og da fuldmægtigen overleverede inventar mv. til Grove, var der et par småproblemer, som henstod uløste. Blandt andet blev fuldmægtigen stillet til regnskab for toldskiltet, og måtte da tilstå, at han aldeles ingen idé havde om, »hvad det skulle være for en genstand«, for på toldkammerbygningen havde der aldrig været anbragt noget skilt. Hvis ansvar for denne mangel såvel som for andre inventariemæssige unøjagtigheder skulle gøres gældende, kunne han kun henvise til, at man søgte erstatning i den afdøde kasserers bo.³

Der *var* faktisk ikke noget toldskilt på Odense toldkammer, og det kom man naturligvis til at gøre noget ved, selv om det først skete efter et par år og efter at en indskærpelse i al almindelighed var kommet i et cirkulære, hvorefter man var forpligtet til at have et sådant, med kongeligt monogram og krone i forgyldning på rød grund og med tilhørende omskrift.⁴ Toldinspektø-

Havnetoldkammeret fotograferet af J. Wahlmann i 1860. Toldskiltet er – som toldflaget – tydeligvis oppe, det er ovalt og alene ud fra årstallet at dømme forsynet med Frederik VII's monogram. (Møntergården).

ren forestillede sig i begyndelsen, at han kunne få fremskaffet et blikskilt billigere i København end i Odense og anmodede overtoldinspektionen om at være behjælpelig med dette.⁵ Men den gik ikke. Den tid var endnu ikke kommet, da ovale standardskilte udsendt fra hovedstaden skulle garantere ensartetheden landet over. Man måtte selv til det. Det lokale resultat blev holdbart og stateligt. Et $1\frac{3}{4}$ alen højt, bemalt kobberskilt kunne i 1853 opsættes, størrelsen og i det hele taget »udstyrelsen«

skulle svare til den nye og smukke toldkammerbygning. Til gengæld måtte man så borthugge de jernbogstaver, som med ordet »Toldkammer« hidtil havde angivet bygningsens brug. Disse bogstaver indsendte toldinspektøren herefter til sine foresatte – hvad de så har skullet stille op med dem?⁶

Alle aktiviteter kunne nu udgå fra en i enhver henseende komplet toldkammerbygning, og det vil da være naturligt at se lidt på, hvad der var af arbejdsopgaver i toldvæsenet efter den store reduktion.

Kontrollen af trafikken

Det havnevendte toldvæsen i Odense fik ikke mindsket arbejdsbyrde i årene efter 1800-tallets midte. Det gjaldt i al almindelighed landet over, at trafikken steg, og det kunne også mærkes i den fynske hovedstad. Fra toldkammeret sås det bogstaveligt, for herfra havde man et fremragende udsyn over havnebassinet umiddelbart uden for vinduerne. Men snart kunne man ikke se langt nok. I 1855 forklarede toldinspektøren det således, at mens lossen og laden hidtil var foregået på strækningen hen til det såkaldte »kølhalingshul« – det drejede sig om 350 alen – så havde den stigende færdsel medført, at man havde måttet tage et stykke længere ude i brug. Det bevirkede, at de fjerneste fartøjer, oftest trælastskibe, kom til at ligge i en afstand af henvend 700 alen fra toldassistenternes kontor. Her kunne tilsyn ikke klares fra vinduet, så det medførte en del unødvendig spadseren frem og tilbage. Løsningen måtte være et lille »Contoir«, hvor assistenterne kunne opholde sig, så de lettere og bedre kunne hold øje med, hvad der foregik også i den fjerneste del af havnen.⁷

»Contoir« tør antydes at være en fornem betegnelse for det skur, det i realiteten drejede sig om. Men der skulle naturligvis ingen mindre end den lokale kongelige bygningsinspektør til for at udarbejde det fornødne overslag til et sådant lille vagthus med sejldugstag, som så kunne tjene til at forlænge toldvæsenets altid årvågne blik.

Årvågheden gjaldt fortsat også længere ude ad kanalen og på fjorden, hvad siden vil fremgå. På selve toldkammeret mødtes varemottagere og toldere med en strøm af småproblemer til følge. Hvad der på stedet kunne klares i mindelighed, kan en eftertid af gode grunde ikke få ret meget at vide om.

Rapporter og andre skrivelser handler naturligvis om de mere usædvanlige tilfælde, som dog også fortæller ganske meget om datiden, hvad de følgende eksempler skulle vise.

Købmand Sillo var ikke helt tilfreds med fortoldningen af de »solde- og sigterammer«, han importerede og ville have nedsat tolden. Fra toldkammeret forklarede man i den anledning, at disse trærammer betragtedes som »snedkerarbejde af fyr«, idet tolden for dette lå passende midt imellem »solde- og sigtemagerarbejde« – altså de færdige rammer inklusive indsat hårdug – og så de helt uforarbejdede »spån til bogbindere osv.«.⁸ Købmand Tychsen havde tilsvarende importeret kjoleforstykker med silkebroderi i den forventning, at det kunne gå for »halvsilketøj«, men den gik ikke. Han havde faktisk direkte angivet det netop som halvsilketøj, men måtte se det fortoldet som damepynt. Der var ikke tale om nogen beskyldning for forkert angivelse, thi man mente ikke at kunne fordrø, »at de handlende ganske nøjagtig skulle kende til de temmelig indviklede bestemmelser om, hvad der ved fortoldningen er at henvføre til modepynt«.⁹ Grosserer R. Holbech & Søn mødte op med tekopper dekoreret med en flerfarvet blomst, som var blevet fortoldet som porcellæn med »flerfarvet maleri«, hvilket fandtes lige hårdt nok, idet det gav en told på 150% af værdien, og der var dog tale om en særdeles enkel dekoration på bunden af koppen, som – og det måtte toldvæsenet indrømme – ligeså godt kunne være påført med en pind!¹⁰ Man aner det klassiske problem med en ny varetype, som kun vanskeligt lod sig indpasse i gældende tarif, og i al almindelighed skal eksemplerne nok være ganske gode med hensyn til at vise, hvad der i det daglige kunne opstå diskussion om, når det gjaldt tariffens rette fortolkning.

Blandt tidens »nye« produkter var tekstiler af hidtil ukendt art og udseende, og de gav anledning til mange tariffingsproblemer. Denne klud måtte om ad København før toldkammeret kunne opkræve afgiften – 100 rbd. pr. 100 pund – men siden kunne den tjene som prøve ved fremtidige importere. Prøveklippene hobede sig op og giver os i dag enestående muligheder for at se og føle, hvad danskerne havde på i forrige århundrede. (Foto efter original i Landsarkivet).

Uenigheden kunne imidlertid også give anledning til forholdsregler i form af mulkt i henhold til toldforordningens § 162 og § 175 vedrørende urigtig angivelse. Omtalte købmand Sillo var temmelig uheldig dengang, han havde fået en sending legetøj, hvori man fandt pibehoveder, piberør og 12 spejle i træramme. Købmandens undskyldninger, som gik ud på, at han havde taget fejl af kasserne, blev ikke taget for gode varer. Man lagde ikke fingrene imellem, da

købmandens ansøgning om nedsættelse af mulkten skulle kommenteres. Købmand Sillo karakteriseredes som »en person med indskrænkede åndsevner« og det var derfor ikke usandsynligt, at han havde haft en »uklar forestilling om måden, han skulle toldberigtige sine varer på – Men han prøver altid på at narre os«, så der var ingen anbefaling om mulktnedsættelse fra toldvæsenets side.¹¹

Mens ingen ønskede at holde hånden over købmand Sillo, var der andre tilfælde, hvor man nok nærmest beklagede, at det – som altid – kunne være svært at få en sag rimeligt afsluttet, når der først var optaget rapport. En mægler havde angivet båndjern i stedet for pladejern, mens modtageren, købmand Muus, allerede havde meddelt, at han ventede at modtage pladejern på oplag. Det *var* pladejern, fejltagelsen var banal og åbenbar, og mægleren kunne kun undskylde sig med manglende sprogkundskaber – der var tale om import fra England. Alle var enige om, at mægleren var hæderlig nok, og at der ikke havde været tale om forsøg på omgåelse. Men en såkaldt »ordensmulkt« på 10 rbd. var alligevel, hvad der blev indstillet.¹²

Særlige varekategorier kunne give specielle problemer. Købmand Angelo havde fået 150 pund læder via Nyborg. Da det blev vejet, var det temmelig vådt, og efter at det havde ligget på oplag i tre måneder var vægten dalet til 100 pund. Så købmandens problem var, at han dog havde betalt told for halvanden gang så meget, svært uheldigt!¹³ Gentagne gange møder man også et opmålingsproblem med salt. Fra Rudkøbing ankom 256 tønner af denne vare, som da det blev losset viste sig at være reduceret til kun 242 td. Fartøjet havde været tilbørligt forsejlet, og spørgsmålet var da, hvor de 14 td. var blevet af? Hertil kunne to omstæn-

digheder bidrage til en forklaring. For det første, at saltet i Rudkøbing kunne tænkes at være blevet målt af uøvede med løst mål, mens det i Odense var helt anderledes trænede personer, som havde kastet det mere tungt i tøndene. For det andet havde saltet ligget 14 dage i fartøjet og vejrliget, herunder ikke mindst ændringer i luftfugtigheden, kunne bære en del af skylden. Problemet var lidt pinligt, fordi det jo var danske toldere så at sige i begge ender, både i Rudkøbing og i Odense, som havde været ansvarlige.¹⁴

Helt så pinligt berørt havde man derimod ikke været, da det havde drejet sig om direkte import, hvor der var konstateret overvægt. Det drejede sig om 1.200 td., som kom ind fra Liverpool. Skulle man tro bestuvningsreglementet, var disse 1.200 td. endda i overkanten, for pågældende skib skulle normalt kun kunne rumme knap 1.000 td. Men nu blev der altså angivet 1.200, og da man målte det op, viste det reelle tøndetal sig at være 141 højere. Om man dengang havde målt noget løsere i Odense, er ikke godt at vide. Men meget afhængt jo altså af vejret ved indladningen, og man var absolut overbevist om, at der ikke havde været tale om nogetsomhelst forsøg på unddragelse. Men uoverensstemmelsen var konstateret, og der fastholdtes kravet om en ordensmulk på 20 rd.¹⁵

Mulk var ofte forekommende, og det lille ord »orden« foran tilkendegav, at der ikke mentes at være tale om overlagte unøjagtigheder. Toldinspektionen i Odense fulgte en ganske klar politik, som man redegjorde for i forbindelse med en anden sag fra disse år. Det var helt åbenbart, at de handlende ikke kunne være skyld i de mange fejltagelser, som kom for dagen, når varerne blev pakket ud. Det var som regel gået galt ved indpakningen, men selvom der af den grund ikke

var tale om svigagtig hensigt, så blev den ifaldne bøde ingensinde aldeles eftergivet, men anbefalede i sådanne tilfælde i reglen nedsat.¹⁶ Importøren skulle altså helst kunne stole fuldt og helt på sine leverandører, hvis han skulle have sine varer smertefrit fortoldet. Det kunne de færreste åbenbart, så når man gennemblader protokollerne fra denne tid, møder man det ene agtværdige Odensefirma efter det andet. Uforskyldt måtte de bløde med en sådan bøde, når papirer og varer ikke svarede til hinanden.

Af og til synes man dog bag sagsfremstillingen at kunne spore, at særlige omstændigheder har gjort sig gældende. Skipper Sørensen indkom i 1850 med sluppen *Apollo* og medførte trælast fra Norge samt derudover ni sække kommen, som ikke stod i papirerne. Uden for fjorden var han blevet inkvireret af krydstoldvæsenet og havde da korrekt anmeldt sine kommensække og i øvrigt fået forseglet lugerne. Blot glemte han, da han var kommet til kaj i Odense, at gøre opmærksom på den famøse kommen. Og der lå da de ni sække øverst i lasten, synlige for enhver – og dog blev der skrevet rapport. Hvorefter bordet fangede. Enten har skipperen været ubehøvet, toldassistenten sur, eller også har andre, uomtalte forhold gjort sig gældende – hvad man nu kan forestille sig. I alt fald er det påfaldende, at der siden blev gjort meget ud af skipperens absolutte hæderlighed og toldinspektionen indstillede en mulktering til allerlaveste takst.¹⁷

Der var lignende tilfælde, når det gjaldt de mange og hyppige overtrædelser af toldforordningens § 147 om de skjulte rum. Denne paragraf var siden 1797 blevet suppleret med særlige bestemmelser om det såkaldte forseglingsrevers, en skriftlig erklæring, hvorved skipperen skrev under på, at der ikke i hans fartøj var andre indgange

til lasten eller rum og gemmer, end hvad der var vist frem og forsejlet på behørig vis.¹⁸ Det kom der forbistret mange problemer ud af.

En hollandsk kuf – *Jandina* af Veendam – indløb fra Århus med en delladning tobak, der stammede fra Bremen, og lugerne var forsynet med 34 segl påsat af både krydstoldvæsenet og tolderne i Århus. I Odense blev der kigget nærmere på agterskottet, som viste sig i virkeligheden at bestå af en række lemme, kun fastholdt med søm, som let kunne trækkes ud, hvorefter lemmene kunne svinges frem og tilbage. De mange segl var overflødige, for der var i realiteten fri adgang til lasten. Ganske ville det ikke kunne lade sig gøre, når fartøjet var fuldt lastet, og i det foreliggende tilfælde forelå i øvrigt intet om nogen svigagtig hensigt, men denne adgangsvej var bare ikke blevet anmeldt, hvad man tilskrev skipperens dumhed og ukendskab til danske regler. Han var så henvist til bagefter at søge om eftergivelse af mulkten.¹⁹

Få dage senere var den gal med en anden hollænder, denne gang tjalken *Vertrouwen* af Harlingen. I kahytten var et skab propfyldt af gamle klædningsstykker. Tog man dem ud, var det åbenbart, at der måtte være et rum bagved. Hængsler eller andet synligt var der ikke, men et brædt kunne skydes op og tages ud. Fartøjet kom ind tomt, rummet var tomt, men skipperen havde, som han skulle, skrevet under på, at han *ikke* havde et sådant gemme. Atter fangede bordet. Da han blev spurgt nærmere ud, forklarede skipperen, at han nok forstod talt tysk, men ikke kunne læse det, og da det kom til stykket kunne det faktisk ikke udelukkes, at der var tale om et resultat af sprogforbistring, og at meget kunne tale for en nedsættelse af mulkten til 5 rbd. eller måske ligefrem en eftergivelse. Noget sådant var dog ikke en

lokal afgørelse, men skulle besluttes centralt.²⁰

Tildragelserne med de hollandske skipper – og der havde været flere end de her nævnte tilfælde – gav den nidkære odenseanske toldinspektion anledning til lidt mere generelle udtalelser. Man bemærkede, at sager af denne karakter var lige så ubehagelige for toldkammeret som for de involverede hollændere, og man måtte indrømme, at det let kunne komme til at se ud, som om disse i Odense fik en hårdere medfart end andetsteds – det havde de nævnte skipper selv berørt i deres ansøgninger om eftergivelse. Men man fandt altså ikke at kunne undgå påtale i tilfælde af denne art.²¹

Lettere var det straks, når det drejede sig om danske skipper, som ikke på nogen måde kunne være i tvivl om, hvad det var, de skulle skrive under på. Men af og til må man alligevel have ønsket sig en tåbeparagraf at ty til, når rapportsagerne antog for farceagtig en karakter. Rekorden i uforstandig opræden blev nok sat af den skipper, som gav sig til at hugge hul i dækket for at skaffe sig adgang til sit forseglede lastrum. Dumheden var så meget desto større, som nabofartøjet, der var ved at blive losset, havde en toldassistent ombord, som, da han først fik kigget over den høje lønning, ikke kunne undgå at se, hvad der var på færde. Man indstillede til en ordensmulkt.²²

Når der var tale om rigtigt gedigne overtrædelser var det naturligvis en anden sag.²³ Da man i Bogenskipperen J.J. Niensens fartøj fandt et fad uangivet rom, kom der ikke nogen diskussion ud af dét, og når skipper M. Poulsen af Odense ikke angav sine fem fade cognac samt to halve oksehoveder fransk sprit, så var sagen lige så åbenbar. Når det kom til egentlige konfiskationer, var der i øvrigt tale om et provenu fordelt til flere gode formål. En andel gik til

Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, og både Landetatens og Søetatens Qvæsthuse fik deres del.²⁴

Kanalkommission, postvæsen og registrering af skibe

Der skulle naturligvis betales andet end told, når man anløb Odense. Toldvæsenet tog sig også af opkrævningen af de såkaldte »vidie- eller prikkepenge«, der skulle gå til vedligeholdelsen af afmærkningen af fjorden (se side 128). De indkomne midler blev månedligt udbetalt til lodsens og synes ikke at have voldt problemer.²⁵ Det gjorde derimod opkrævningen af kanalafgiften. *Odense Canaltaxt* rummede differentierede satser, men det udelukkede naturligvis ikke fortolkningsproblemer af præcis samme art som ved fortoldningen. Eksempelvis skulle der af flasker erlægges kanalafgift pr. stk., og det var apoteker J. Petersen meget lidt begejstret for, da han i 1850 opdagede, hvad han skulle af med for 1.800 stk. medicinflasker. På toldkammeret var man også på det rene med, at det var overordentlig dyrt for sådanne små flasker, så man gik ind for, at det i fremtiden skulle ske efter vægt.²⁶

Kanalafgiften gjaldt ikke for varer bragt ind fra selve tolddistriktet, dvs. bådfart til og fra fjorden var afgiftsfri bl. a. for at lette byens tilførsler af omegnens produkter, herunder ikke mindst korn til eksport. Imidlertid kom man i klemme, da konsul Nielsen – Nielsen & Søn – oprettede et saltaffinaderi i Klintebjerg ude ved fjorden. Han forventede at kunne sejle det færdige produkt afgiftsfrit ind til byen, for det var jo lokaltrafik og et omegnsprodukt! Dermed sparedes 3 skilling pr. tønde. Det fandt man nu ikke kunne være meningen, for på den måde slap saltimporten jo helt for en-

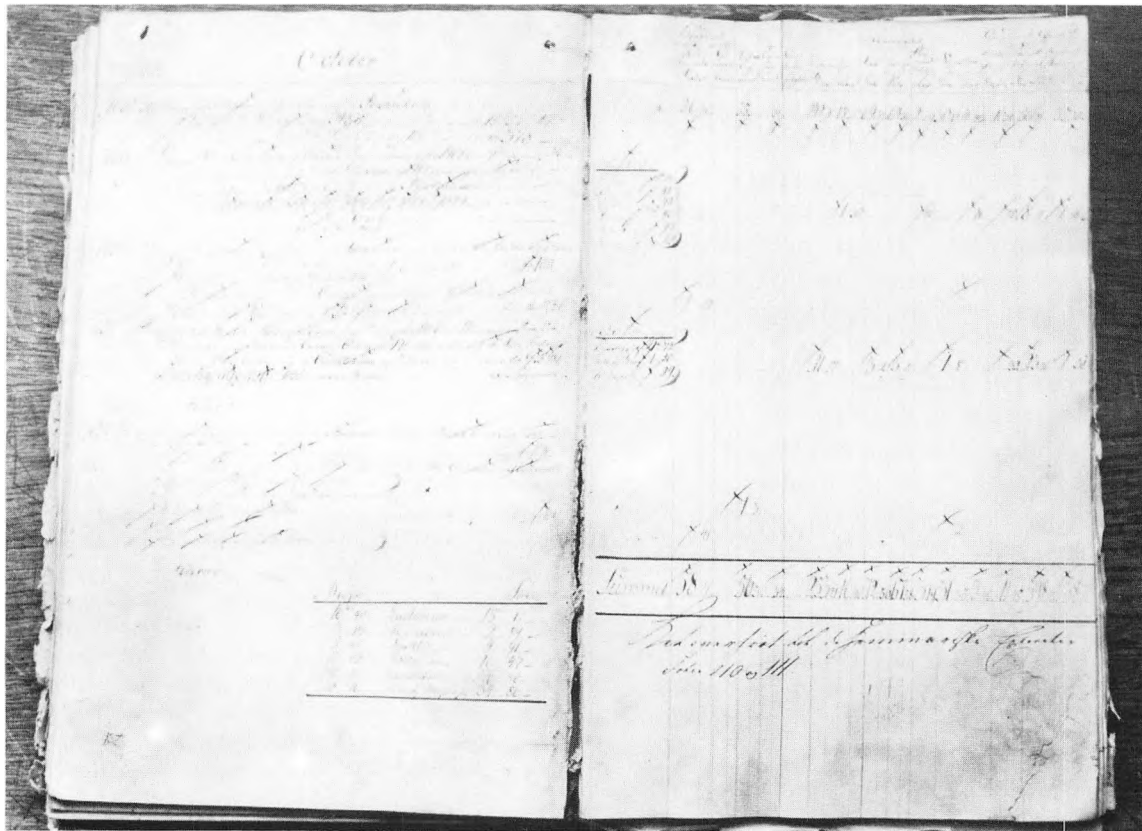
Johan Jacob Gram Blom (1784-1862) *Blom er som skaberen af krydstoldvæsenet en af toldhistoriens kendteste personligheder. Han fødtes i Christiania (Oslo) og var i 1819 blevet adjungeret told- og konsumtionsinspektør i Rudkøbing. Siden havde han været toldinspektør, først et år i Svendborg og fra 1832 i København. Med titel af statsråd (1841) blev han 8. april 1847 udnævnt til overtoldinspektør for Fyns stift – nyoprettet ved denne lejlighed – og toldinspektør i Odense, hvor han tiltrådte 1. maj. I perioden fra 1. september 1852 til 31. marts 1856 var han konstitueret overtoldinspektør for hertugdømmet Slesvig, men vendte derpå tilbage til embederne i Odense, hvorfra han bevilgedes afsked 21. februar 1862 fra 1. april at regne; samtidig underlagdes overtoldinspektoratet det sjællandske (som »østifternes«). Han døde 29. oktober 1862 og begravdes fra Sct. Knuds kirke. (Litografi fra 1847 på Møntergården). Mens han var i Slesvig fungerede sønnen Carl Henrich Gram Blom (1816-1885) i stillingen som toldinspektør. Han var som jurist og »kgl. fuldmægtig« blevet told- og konsumtionskontrollør i Odense 18. juli 1846 og udnævntes allerede 27. november 1855 til ny overtoldinspektør i Slesvig, men tiltrådte først, da faderen vendte hjem. I 1864 afskedigedes han herfra og blev i stedet toldinspektør i Randers, hvor han døde 24. maj 1885.*

hver form for kanalafgift, og der var jo nok med omtalte regel tænkt på produkter af egentlig lokal oprindelse.

Toldvæsenet blev også involveret, da dampskibet *Fiona* i 1859 søgtes indsat i fast rutefart mellem København og Odense. Der forelå fra højere sted forholdsordre om opkrævning af 7½ rd. både ved indgående og udgående, når skibet gik for damp. Men

nu var netop et sådant skib for fuld damp ind og ud gennem den snævre kanal noget, som vakte Kanalkommissionens store bekymring – der var de sarte bredder at tage hensyn til. Så det blev i praksis til en slags sejladmæssigt kompromis. *Fiona* holdt vel dampen oppe, men kun af hensyn til styringen, og man betjente sig ellers som et andet sejskib af firbenede hestekræfter. Eftersom

Yngre toldregnskab end dette medtagne fragment af udgående toldbog fra 1827 er ikke bevaret. Store forandringer var der nok heller ikke tale om. I hvert fald var fremskridtene flere i forhold til bogføringen i 1733, ikke blot på grund af de mange afgiftstyper, Nørager ikke kendte til, men også fordi skipper og hver befragter fik hver sin toldseddel. Det var, betroede han revisionen i 1746, allerede for meget forlangt at skulle udstede to, en for skib og en for ladning. I de sirligt og med håndkraft opstregede kolonner er afgifterne lastepenge, fyrpenge, sportler, vidpege, kanalafgift samt bolværks- og bropenge indført hver for sig på højresiderne, mens venstresiderne specificerer, hvad beløbene dækker over. Først med udløbet af den periode, kapitlet beskriver, reformeredes der på en del punkter. Ved lov af 11. marts 1865 sammenlagdes de forskellige skibsafgifter og samtidig afskaffedes (told-)sporteltillægget. Men kolonnerne slap man, som det vil fremgå, ikke af med før langt senere. (Foto efter original i Rigsarkivet).

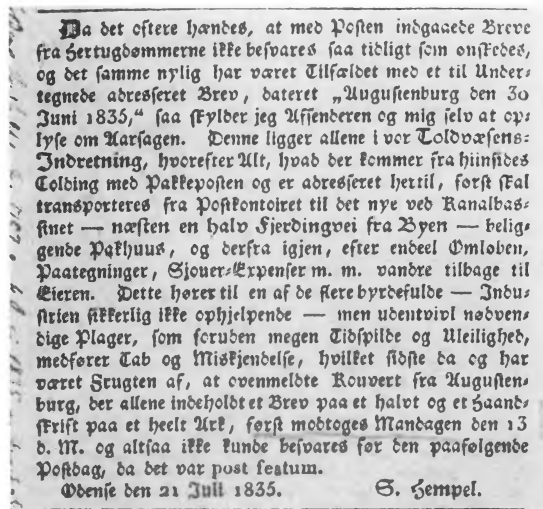

der var benyttet dampkraft krævede toldvæsenet afgiften betalt, hvad selskabets lokale repræsentant pure nægtede. Resultatet blev en særdeles skarp meningsudveksling mellem toldkasserer Lehmann og Kanalkommissionen.²⁷ Københavnerruten blev ikke en permanent foreteelse i denne omgang, og man skal faktisk helt frem til midten af 1860erne før der med anskaffelsen af skrue-damperen *St. Knud* blev etableret fast forbindelse til hovedstaden, mens bugserdamperen *Dagmar* ved samme tid trådte ind som erstatning for hestene på den lange træksti.²⁸

Kanalkommissionen var med- og modspiller i det søværts, postvæsenet havde en lignende rolle, når det gjaldt det landværts. Pakkeposten skulle naturligvis være underkastet behørig toldkontrol, hvad der kunne give anledning til ikke ringe besvær. Mest forunderligt ses det vel i eksemplet med pakken på 2½ pund, som skulle være indkommet fra Hamburg juleaften 1852. Den var bare ikke at finde, selvom den stod i papirerne. Gentagne forespørgsler på postkontoret gav ikke noget resultat. Postmesteren afgav gerne attest på, at den aldrig var blevet modtaget, og i øvrigt skulle pakken blot have indeholdt et par gamle støvler, så det var ikke betydelige værdier, som var gået tabt. Blot skulle der indberettes til ministeriet, for at pakken på behørig vis kunne få lov at udgå af toldregnskabet.²⁹

De mange henvendelser på postkontoret har været til nogen irritation, for lige netop i den henseende var det mindre praktisk, at alt var blevet koncentreret i toldkammerbygningen ved havnen. Man skulle ud at trave hver gang.

På denne tid fungerede samarbejdet med postvæsenet almindeligvis på den måde, at to toldassistenter hver tirsdag og lørdag morgen stillede på posthuset for at få en

Også tidligere havde der været problemer med den omstændelige postbesørgelse. I 1835 måtte redaktør Hempel i sit eget blækkhus for at få luft for sin harme, men fra toldvæsenets side blev det fastholdt, at kuverten først blev angivet 13. juli, samme dag, den blev udleveret. (Landsarkivet).

opgørelse over, hvad der af Hamburgposten var bestemt af pakker til resten af Fyn. Herefter fulgte så vejning, måling og forsegling samt alverdens attesteringer og udfærdigelse og stemping af passersedler, noget der altsammen var besværligt på grund af de trange pladsforhold på posthuset.³⁰

Nogen gnidning de to væsener imellem kom siden frem, da toldinspektøren klagede over det enorme tidsspilde, hans folk havde ved at opholde sig på byens postkontor. Især om vinteren kunne pakkeposten fra Hamburg ofte være betydeligt forsinket, ikke sjældent henved 24 timer, og det betød, at de to toldassistenter i det tidsrum ikke havde andet at lave end med jævne mellemrum at forhøre sig om postens ankomst. Så de tilbragte stort set de to pakkepostdage med at spadsere mellem deres bopæl og posthuset. Og om natten kunne de være nødt til at undlade at gå til sengs og

måtte så blive hængende på posthuset. Men til alt held havde man på Odense toldkammer fundet ud af, at der var en mere end 50 år gammel bestemmelse, hvorefter det faktisk var postvæsenets pligt at underrette toldvæsenet. Så toldinspektøren gik til overtoldinspektionen og bad om at få den regel indskærpet.³¹

Resultatet fulgte nok ikke helt forhåbningerne, idet svaret blev, at man fra højere sted fandt det mest hensigtsmæssigt, at toldinspektøren i Odense selv sammen med postmesteren fandt frem til en mindelig ordning. Der var grænser for, hvad man i København ville risikere at blive blandet ind i af lokalslagsmål.³²

Mens toldinspektøren varetog tilsynet med skibsladninger og postpakker, havde toldkassereren – fra 1853 J.C.J. Lehmann – ansvaret for at få ført stedets egne skibe i register. En særlig krigsskat på fartøjer under treårskrigen 1848-50 afslørede nok en del unøjagtigheder i skibsregistrene rundt omkring i landet. Sagen var den, at når et fartøj først var blevet målt og registreret ved et dansk toldsted, blev der ikke stillet så forfærdelig mange spørgsmål om ændringer i ejerforholdet. Reglen var ganske vist fra gammel tid, at et skib normalt skulle regnes for hjemmehørende der, hvor hovedrederen boede, men en strikte overholdelse af dette var temmelig umulig alene af den grund, at der ofte var tale om partrederier, hvor ejendomsretten kunne være spredt på utallige måder. Og at følge med i køb og salg af skibe og skibsparter har helt åbenbart været vanskeligt for toldvæsenet. Sluppen *Marie Abelone* havde egentlig hørt hjemme i Fredericia, men fandtes af en eller anden grund i 1850 efterladt i Odense. Der var åbenbart ikke mere nogen fredericianere, som gjorde krav på den, og skipperens opholdssted var ukendt, så ham kunne man

heller ikke kræve for den nævnte krigsskat. Men ind skulle skatten, så den forladte *Marie Abelone* kom på tvangsauktion, blev købt af lokale og dermed kunne denne sag afsluttes med, at der tilstilledes Fredericia toldkammer en attest for, at sluppen nu var optaget i skibsregistret i Odense og følgelig kunne slettes ved sit gamle hjemsted.³³

Det var med tilsendelse af attester fra toldkammer til toldkammer, at man forestillede sig at det skulle være muligt at holde styr på bestanden af skibe. Resultatet af de årlige opgørelser hørte nu næppe til det pålideligste, først og fremmest på grund af den hyppige tilstedeværelse af, hvad man kunne kalde »døde skibe«. Et par sager fra 1858 illustrerer ganske klart, hvor problemerne lå.

Jagten *Haabet* havde været hjemmehørende i Horsens, men var i 1851 blevet oplagt i Odense som følge af en retssag, dens fører var involveret i. Der lå den så i kanalen og rådnede op, sank og blev siden på Kanalvæsenets foranledning bortsolgt, hvorefter vraget blev ophugget. Så gik der et år, og først da – i 1858 – fik man fra Horsens rekvireret den nødvendige attest fra Odense, og så kunne den slettes.³⁴

Tilsyneladende var der ikke den store hjælpsomhed kolleger imellem, når det gjaldt sådanne vildfarne fartøjers skæbne. For i Odense var man i præcis samme situation med hensyn til jagten *Lykkens Prøve*. Om denne forlød det, at den i året 1852 skulle være grundstødt på Thunø rev, og følgelig skrev man – i 1858 – til Samsø toldkammer efter nærmere oplysninger. Desværre kunne man ikke herfra yde nogen assistance. Jagten var godt nok totalforlist, selvom det nu i virkeligheden ikke var længere siden end i 1854, men den lokale birkedommer havde ikke givet toldvæsenet nogen underretning om denne stranding, så

officielt vidste man intet herom. Til gengæld var sognefogden på Thunø villig til at afgive en attest, men her stod man med en så uortodoks fremgangsmåde, at sagen nødvendigvis måtte forelægges General-tolldirektoratet, for at man her kunne tage endelig stilling til en sletning af registret i henhold til den fremlagte sognefogedattest.³⁵

Skibsregistreringen havde i kraft af sager af denne art efterhånden erhvervet sig et temmelig ilde ry, og en reform kom da også i stand ved loven af 1867 om skibes måling og registrering.³⁶ Man arbejdede herefter med en dobbeltregistrering, centralt og lokalt. Alle oplysninger blev indsendt til »Bureauet« på Toldboden i København, og lokalt inddeltes landet i skibsregistreringsdistrikter. Odense blev hjemsted for distrikt nr. 16 omfattende Odense og Bogense told-distrikter, og de nye protokoller kom til at indeholde ganske anderledes fyldige oplysninger om hvert enkelt fartøj – og i København kunne man løbende krydsrevidere. Reformen faldt sammen med overgangen fra kommercelæst til registerton, hvad også for skibsmålingens vedkommende bevirkede ændringer – der kunne dog fortsat måles ved samtlige toldkamre, så i denne henseende blev Bogense ikke underlagt Odense. Nævnes bør det også, at man fra og med 1863 tillige overtog hvervet med mønstring af skibenes mandskab. Af hensyn til lægdsvæsenet blev søfolkene nøje kontrolleret. Udfærdigelse og påtegning af bemandingslisterne skulle nu finde sted på toldkammeret.³⁷

Mens toldkasserer Lehmann således måtte intensivere registreringen, havde han en halv snes år tidligere kunnet glæde sig over, at en anden type ekspedition endegyldigt var faldet bort. Det drejede sig om de såkaldte forbisejlere i Øresund, Storebælt

og Lillebælt. Fra gammel tid havde reglen været den, at også den indenrigske sejlads skulle registreres ved sundtoldkammeret i Helsingør og ved strømtoldkamrene Nyborg og Fredericia. Toldmæssigt havde det ikke i sig selv nogen betydning, men der var jo hensynet til kontrollen. Der var derfor bøde for at sejle forbi uden at melde sig, men taksten var lav. For et fartøj på over 3½ læst til og med 15 læster drejede det sig om en rigsdaler, og man kan meget vel forstå, at mangan skipper valgte at udnytte en gunstig vind og således undlod at lade sig forsinke ved at standse op og måske risikere et uforholdsmæssigt stort spild af tid. Det har ganske enkelt i mange tilfælde kunnet betale sig. Men så faldt hammeren til gengæld ved ankomst i næste danske havn, blidt men sikkert, og i alt fald toldkassereren i Odense måtte skrive den ene indberetning efter den anden, opkræve den ifaldne bøde, samt udarbejde kvartalsvise lister over synderne – en for både Fredericia strømtold, Nyborg strømtold og Øresundstolden i Helsingør.³⁸ Da det hele sund- og bælttoldsystem i 1857 blev ophævet, var man med ét slag befriet for dette problem, omend ikke for forbisejlere. Her skulle man ikke længere væk end til det lokale opsyn på Odense fjord, som det blev udøvet fra kontrolstationen i Munkebo.

Odense Fjord på kryds

Gerhard Sandberg, der – som tidligere nævnt – i 1837 var blevet beskikket som krydstoldbetjent, havde siden fået titel af strandkontrollør, for endelig efter lønningsloven af 1851 blot at blive benævnt toldkontrollør. Men han var stadig så absolut søgående og opholdt sig tilsyneladende det meste af tiden under sejl i sin krydstoldjolle. Kontakten med »hovedkvarteret« på havnen

foregik skriftligt, og posten besørgedes ugentligt af en husmand i fattige kår, som for at traske turen frem og tilbage fra Munkebo modtog et årligt vederlag på 20 rbd. I 1855 konstaterede man med tilfredshed, at denne husmand efterhånden havde fungeret upåklageligt i samfulde nitten og et halvt år, og at han, de mellemliggende prisstigninger taget i betragtning, da efterhånden måtte have gjort sig fortjent til en lønforhøjelse samt tillige til at blive udstyret med en posttaske.³⁹

Materiel og andet praktisk til brug for kontrolløren i Munkebo var hyppige emner i den indbyrdes korrespondance. I 1854 var det et beskedent ønske om en ny kikkert, der skulle opfyldes, og lige netop det er næppe gået på så tit. Hyppigere var det Sandbergs toldflag, som skulle udskiftes. I 1851 måtte det fornys, og det gentog sig i 1855, da det efter at være blevet benyttet i flere år og gentagne gange repareret nu meldtes »forfaldent«. Ærgerligt nok modtog man et flag, som umuligt kunne bruges, idet det var 6 alen langt og 2½ alen bredt – det ønskedes kun med en længde af små fire alen.⁴⁰

Flagets størrelse fortæller, at det var til brug for opsynspostens flagstang, hvor det skulle sættes, når Sandberg var i aktion til søs. Det må simpelthen være blevet brugt dag ud og dag ind som en helt uundværlig tilkendegivelse overfor omverdenen af, at herfra blev der udøvet toldmæssig myndighed. Og det foregik overalt på fjorden, hvor Sandberg tillige sled det ene sæt sejl op efter det andet. Sejlene blev fornyet i 1852 – otte år gamle og helt opslidte – og igen i 1856 skulle der anskaffes nyt storsejl og ny stagfok til sejljollen samt i øvrigt en ny pram.⁴¹ To mands besætning var naturligvis minimum, så huset i Munkebo rummede fortsat bolig også for rorskarlen, som indtil

1850 hed Mathias Mortensen. Det år flyttede han til Århus med attest for ædruelighed, agtværdighed samt gode kvalifikationer både med hensyn til inkvirering, forsegling og til at ro og føre en båd.⁴² Afløseren blev sømanden Hans Peter Hansen Reipur.⁴³

Aktiviteten på fjorden gjaldt først og fremmest netop inkvirering og forsegling. Alle fartøjer skulle i princippet, som tidligere omtalt, standse op ved Munkebo, og forbisejling blev der ikke set igennem fingre med. Skipper Christensen af Horsens dristede sig i 1851 til at smutte forbi med sin dæksbåd. Han ville ikke lægge bi, og det medførte øjeblikkelig et krav om 7 rbd. og 72 sk. i mulkt – det har været under sejlads for udgående, for brev herom blev tilstillet Horsens toldkammer, hvor man så forventedes at foretage det videre fornødne. Det hjalp ikke bådføreren, at man kendte ham som »af forstandsevner en meget indskrænket person«. Nogle år senere var det en bådfører fra Nakskov, som måtte bløde, mens der i første omgang var en advarsel til J. Hansen, som med en båd, der var så lille, at den slet ikke var ansat til læstetal, var gået forbi både ved ind- og udsejling uden hverken at melde sig, ankre op eller at bakke for at lade sig undersøge.⁴⁴

Den årvågne Sandberg i fuld aktivitet ser man endvidere tydeligt for sig i tilfældet skipper Leebeck af Schülen, som med everten *Rose* undlod at standse op ved Munkebo. Sandberg havde ellers »betimeligt« hejst toldflaget i land og satte siden i krydsjollen efter den formastelige. Under forfølgelsen kom han tæt nok til at kunne praje skipperen, men denne standsede først op en mils vej senere på lodsens foranledning. Sagen resulterede i en bøde på 20 rbd., et beløb så føleligt, at der naturligvis blev søgt om eftergivelse. En tilbagebetaling ville til gen-

Briggen Peter & Wilhelm på 44½ læster var et af de fartøjer, som Sandberg kontrollerede 26. maj 1846; det kom da fra Cockenzie i Skotland med stenkul. Skipper Helwegs prægtige skib blev købt lettere brugt i Svendborg 1844, hvor det i 1838 blev bygget som briggen Anine Nielsine, og det var under dette navn, det blev tegnet i 1840 af E.J. Weedermann i Flensborg. Som nævnt i afsnit 5½ fik det kendsingsbogstaverne HBLM i 1868, og da det i 1892 solgtes til Sverige, var Helweg selv reder for den. (Svendborg & Omegns Museum).

gæld være ikke mindre følelig, ikke mindst for rorskarlen, som havde god brug for sin andel af mulkten, der allerede var blevet udbetalt. Her får man i tilgift en god del af forklaringen på den store nidkærhed ved kontrolstationen i Munkebo. Der var bødeandele at tjene, hver gang folk var dumme nok til ikke at overholde reglerne.⁴⁵

Sandbergs virke gik naturligvis videre end til at fungere som maritim vagthund ved Munkebo, hvor trafikken med alle større fartøjer til og fra havnen nødvendigvis måtte passere. Der var yderligere hele det

øvrige vidtstrakte fjordområde at holde øje med. Uanmeldt losning af brænde ved Hofmangave var eksempelvis ganske utilladeligt, og da man spurgte sig for, viste det sig, at denne ulovlige trafik var foregået hele fire gange i løbet af en kort periode, og at man i øvrigt ventede pågældende med sin brændejagt igen i den nærmeste fremtid. Omtalte skipper kom ellers meget sjældent på de kanter, og da han i det hele taget syntes at undgå ethvert toldsted så meget som muligt, var det overordentlig svært at få opkrævet de mulkter og afgifter, han ef-

Digteren Emil Aarestrup har vel ikke som kollegaen Stub efterladt sig spor af blivende værdi i Odense toldkammers historie. Men som byens embedslæge 1849-56 samarbejdede han dog med toldvæsenet om forebyggelsen af epidemier – især tyfus og kolera – bragt hertil med skibe fra fremmede havne. (Illustreret Tidende).

terhånden var blevet skyldig. Sandberg fik derfor forholdsordre om at prøve at »attrapere« ham næste gang og om muligt at få fartøjet i sin magt, så snart det var udlosset. Der er imidlertid ikke set mere om den sag, så kanhænde at skipperen er blevet varskoet på en eller anden måde.⁴⁶

Heldet var heller ikke med Sandberg i tilfældet jagten *Juliane Christine*, som var på vej fra Stenderupstrand til Korsør med en ladning brænde, og som ankrede op i Bregnbørgen i Odense fjord uden først at være gået ned til Munkebo for at anmelde sig dér. Alt tyder på at Sandberg i denne sag var lige vel ivrig.⁴⁷ Reglerne sagde godt nok, at alle skulle ankre op og lade sig visitere, så

snart de kom ind i fjorden – men visitationen skulle ske på en høflig måde, hed det i denne anledning i skrivelsen fra toldinspektøren til Sandberg. Bregnbørgen kunne i øvrigt godt overskues fra Munkebo, og da det tillige viste sig, at pågældende skipper rent faktisk havde sendt sine papirer over land til kontrolstedet, så blegnede håbet om mulkt for Sandberg, og skipperen slap for videre tiltale.

Om Sandberg bør nok understreges, at det i virkeligheden var ham, der som den første ofte var den, der konstaterede brud på toldsegl eller uanmeldte rum og gemmer, som så blev taget under behandling, når pågældende fartøj var kommet i havn. Hertil kom, at man naturligt tyede til ham, når toldvæsenet skulle repræsenteres ved en stranding, og det kneb med at afse mandskab fra selve byen.⁴⁸ Og endelig kom Sandberg i aktion i karantæneanliggender. I 1850 var det en engelsk brig, som skulle under observation. Sandberg var den, der prægede ham, hvorefter stiftsfysikus Aarestrup, af en eftertid nok så kendt for en virksomhed af mere lyrisk art, foretog den fornødne undersøgelse, hvorefter karantænen kunne hæves.⁴⁹ I september 1857 gjaldt det generel alarm på grund af fare for kolerasmitte, og Sandberg fik forholdsordre om ledsagelse af skibe ind til Skibhusene, hvor der i påkommende tilfælde kunne blive tale om opankring i passende afsondrethed.⁴⁵

På denne tid foregik der dog overvejelser, som kom til at betyde et ophør for den ivrige Sandbergs varetagelse af det helt lokale krydstoldvæsens funktioner. Det var selveste krydstoldinspektøren, lederen af det »rigtige« krydstoldvæsen, som havde kastet sine øjne på Odense fjord og fundet det mindre heldigt, at kontrollen førtes så langt inde som ved Munkebo – skibene kom derved til at sejle en ganske lang strækning

ukontrolleret, og det syntes mere hensigtsmæssigt at placere en rigtig krydstoldjagt ved selve fjordmundingen.

Heri var toldinspektionen i Odense ikke ganske enig, idet kun ukendskab, hed det, til de lokale forhold kunne få folk til at genoptage den gamle diskussion om kontrol længere ude – en diskussion, som man stadig huskede noget om. Først og fremmest argumenteredes der fra Odense på, at man absolut ikke burde tænke på forandringer, når man på posten i Munkebo var så heldige at have en person som Sandberg, som stedse havde bestyret den med virkelig tjenstiver, utrættelighed, redelighed og »med endel underligheder forøvrigt«. Sandbergs krydsjournal og hans næsten umættelige lyst til at være i bevægelse vidnede om, at ingen kyststrækninger inden for Gabet var uden opsyn, det var »så at sige en livsnødvendighed hos den gamle mand idelig at tumle sig på fjorden«.

Nu var Sandberg lige netop ikke helt ung længere, og det har nok strejft toldinspektøren, at det var vanskeligt blot at grunde forsvaret af Munkebo på den halvfjerdsåriges uerstattelighed. Så skulle der endelig laves om, forestillede man sig på havnetoldkammeret i Odense en oprettelse af en alternativ kontrolpost ved »Skoven« ved den østlige side af fjordindløbet, idet man jo ikke havde nogen garanti for, at et vagtskib ville kunne klare sig på posten i tilstrækkeligt omfang året rundt. Omkostningerne ved anlæg af bådehavn og tjenestebolig blev anslået, og man undså sig ikke for at levere nogle generelle bemærkninger om krydstoldvæsenets effektivitet – eller rettere mangel på samme – set fra Odense, velsagtens ud fra devisen om, at det bedste forsvar er et angreb. I dette tilfælde skulle det dog vise sig nytteløst.⁴⁸

Resultatet blev, at en krydsjagt forsøgsvis

Gregers Christian Frederik von Krogh (1791-1851) von Krogh var født på Løjtved og havde gjort karriere ved militæret i Norge, hvorfra han kom hjem som premierløjtnant i 1814. Endelig afsked fik han 1830 som major, da han blev udnævnt til toldkasserer i Svendborg. 28. juli 1842 forflyttedes han til Odense, hvor han ankom 1. august. De første år logerede han på Fisketorvet i nr. 2, men var inden 1850 flyttet til Overgade 14, og her – i lejede lokaler hos vinhandler Niels Jensen – holdtes da konsumtionshovedkontoret indtil væsenet nedlagdes og kassererforretningerne samledes i havnetoldkammeret. Von Krogh døde 29. maj 1851 på Juelsberg efter længere tids sygdom. Embedet overdroges i vakancen til hans nedefor biograferede fuldmægtig N.P. Nielsen, der havde fungeret siden (senest) marts 1851. (Litografi af I.W. Tegner, udgivet posthumt 1852, på Møntergården).

Hans Diderik Grove (1788-1852) Grove – søn af en konsul i København – havde været konsulatsekretær i Marokko, da han i 1827 udnævntes til toldkasserer i Ebeltoft, hvorfra han 3 år senere kom til Præstø. 25. august 1851 blev han ansat i samme stilling i Odense, hvor han tiltrådte 1. oktober. Her døde han godt et år senere, den 13. december 1852, og igen blev fuldmægtig Niels Peter Nielsen (1822-1881) indsat i embedet, som han bestyrede til 1. april 1853. Han var odenseaner og havde været ansat på kassererkontoret siden 1839. I 1862 blev han toldoppebørselskontrollør i Løkken, 1870 forflyttedes han til Assens, og to år senere blev han toldforvalter i Silkeborg og Skanderborg. Endelig fik han 1878 en tilsvarende stilling i Svendborg, hvor han døde 12. december 1881.

fra og med 1. september 1858 blev lagt tæt ind for Gabet, dels for at tage sig af trafikken ind og ud af fjorden, og dels for at holde øje med den øvrige sejlads i farvandet nord for Fyn, ikke mindst til Korshavn. Krydstoldvæsenet vandt altså slagsmålet og fik i første omgang oven i købet forstærkning med rorskarlen fra Munkebo, som aflønnet fra Odense skulle gøre tjeneste ombord.⁴⁹

Derefter skulle man finde en løsning for Sandberg, hvis sejljolle endda også afleveredes til brug for krydstoldvæsenet, mens tjenesteboligen blev udlejet, foreløbig til Sandberg selv. Denne blev indtil videre stillet til rådighed ved selve toldkammeret i Odense, men to år senere – i 1860 – da ophævelsen af toldkontrollen i Munkebo blev definitiv, fandt man, at den nu 73 år gamle mand efter så mange år på fjorden var »forbleven temmelig fremmed for de ved et toldsted forekommende forretninger«, og der var egentlig ikke brug for ham. Det blev da til afsked i nåde og med pension og samtidig en titel af kammerassessor, tildelt som bevis for lang og tro tjeneste.⁵⁰

Det blev herefter skiftende krydsfartøjer – i de første år jagterne *Lolland* og *Slesvig* – på posten »Odensefjord«, som fungerede som udgangspunktet for den fornødne inkvirering i stadig skriftlig kontakt med toldkammeret i Odense, der hermed i denne henseende nu var stillet som de fleste af landets øvrige toldkamre.

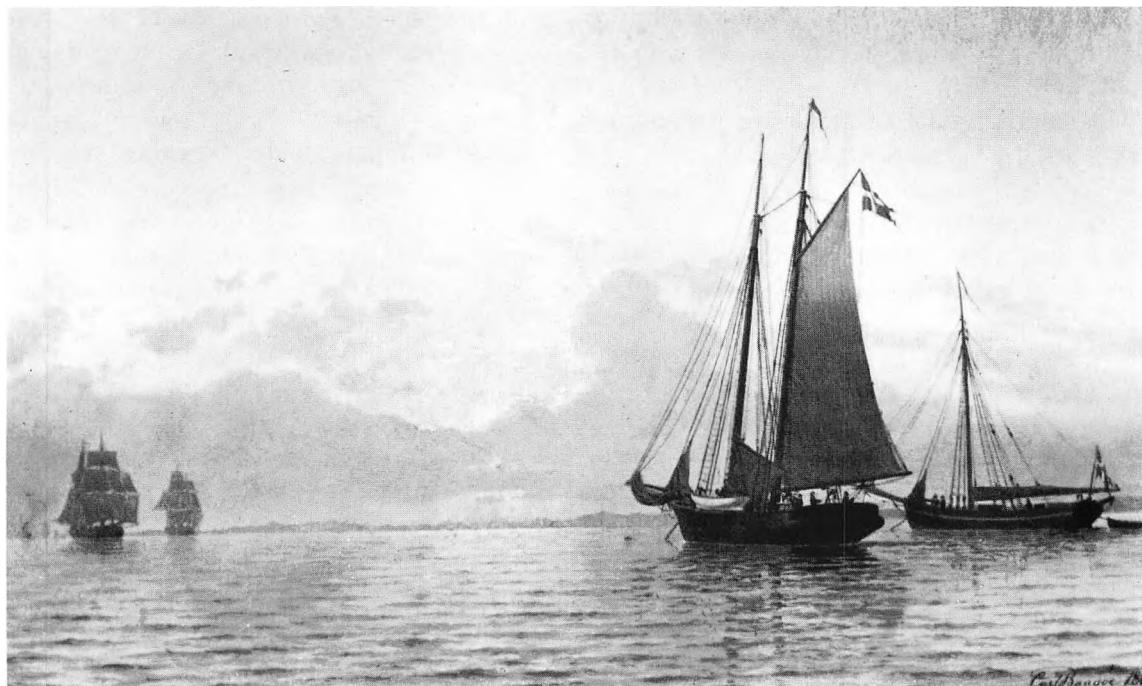
Mæskekar og brændevinssedler

Mens alt, hvad der var gået under navn af konsumtion, ellers bortfaldt, var der dog tilbage fortsat en beskatning af brændevinen, omend nu organiseret efter ændrede regler.⁵¹ Der blev nu udelukkende tale om afgift efter rum og tid, forstået på den måde,

at det alene var mæskekarrenes rumfang og den tid, de blev benyttet, som udgjorde grundlaget for afgiftsberegningen.

Følgen heraf var, at toldvæsenet kom til at fortsætte sin løbende minutiøse registrering af samtlige brænderiers inventar, for så vidt det på nogen måde havde med spiritusfremstillingen at gøre. Samtlige kedler, gærkar, svalebakker og mæskekar på Odenses 34 brændevinsbrænderier blev stadig opmålt, nummereret og stemplet – unødvendigt at tilføje, at omhyggelige indberetninger til hovedstaden skulle sikre, at man også her kunne følge med.⁵² Blot som eksempler kan man nævne opmålingen januar 1851 af et nyt mæskekar hos brændevinsbrænder H. Andersen, og en ny kedel med hat på $7\frac{3}{8}$ tønne i N.J. Hunderups brænderi. Sidstnævnte var herefter i besiddelse af nævnte kedel samt mæskekarrene nr. 1 og 2 på henholdsvis 17 og $12\frac{3}{8}$ td. A. Madsen fik i februar et nyt mæskekar og havde nu to sådanne på henholdsvis 14 og $14\frac{5}{8}$ tønner samt kedel med hat på $6\frac{2}{8}$. Og således kunne man blive ved. Samtlige den tids brænderiers »maskinpark« kan i princippet rekonstrueres på grundlag af toldindberetningerne.⁵³

Samtlige mæskekar blev altså målt, sat i mandtal, og målingen foregik stadig på to måder, både vådt og tørt. Det tørre mål var den stereometriske opmåling med beregning på grundlag af højde gange bredde gange dybde, mens det såkaldte vandmål ganske enkelt bestod i at øse karret fuldt eller at tømme det ved brug af pottemål – se side 229. Det sidste var besværligt, men i tilfælde af uoverensstemmelse det gyldige grundlag for beskatningen, mens brugen af målestokke og resultatet af rumfangsberegningen først og fremmest var til kontrol. Og når man i København fandt for stor forskel mellem de to mål, var der grundlag for

Toldvæsenet i malerkunsten. Emnet er hurtigt udtømt. Men Carl Baagøes dejlige billede fra 1863 har vi dog, og scenen er oven i købet Odense fjord. Krydstoldvæsenets inspektionsskib, skonnerten Argus (I), har lagt sig op ad krydsjagten Slesvig, hvorfra kontrollen af trafikken til Odense var blevet udøvet siden 1861. Fartøjets chef var Andreas Peter Nexøe, som druknede ved Skibhusene i august 1865, og efterfølgeren ankom med en jagt, som blot hed Nr. 8. (Toldmuseet).

spørgsmål og vidtløftig korrespondance, overraskende nok, fordi der ellers skulle være tale om meget indarbejdede måleprocedurer. Men i hovedstaden led man åbenbart af kronisk skepsis og stillede fortsat spørgsmål. Svaret var som oftest, at mæskekarrene kunne være særdeles uregelmæssigt formede, hvad der bevirkede store afvigelser mellem de to slags opmåling, idet det hævdedes, at de uregelmæssige former skulle give mulighed for at proppe mere i karrene, end de var målt til.⁵⁴

Dette lidt mystiske med mere eller mindre besynderligt udformede mæskekar med skæve sider var dog ikke det, som gav det største kontrolproblem. Når indmæskningen først var begyndt, gjaldt det ganske rig-

tigt om at få hældt så meget som muligt på, og da var fristelsen til på anden måde at forøge rumfanget næsten ikke til at stå for. Der var udtrykkeligt udformet en straffebestemmelse for uanmeldt forstørrelse af mæskekar, og det tør antydes, at den blev taget i anvendelse.⁵⁵

Brændevinsbrænder Clausen havde ganske ulovligt forsynet kanten af sit kar med træstykker, og spørgsmålet var herefter, hvor stor bøden skulle være for denne ulovlige karforøgelse.⁵⁶ Det samme gjaldt brændevinsbrænder N.P. Petersen, og da det for hans vedkommende ikke var første gang, blev der tillige rettet henvendelse til politimesteren om optagelse af forhør.⁵⁷ En variation ses med P. Andersen, som »opklap-

pede« mæske omkring kanten af karret for at få det højere, og det var også en anden-gangsforseelse.⁵⁸

På Pagh's brænderi udspillede sig en munter episode, da toldkontrollør Martens og toldassistent Mygind var på »extra inquisition« – om natten, forstås, for et brændevinsbrænderi fungerede naturligvis døgnet rundt, når processen først var sat i gang. Da de to toldembedsmænd uventet og temmelig uønsket dukkede op, pustede brændevinskarlen med det samme lyset ud og foretog sig et og andet ved mæskekar nr. 2. Siden sås alligevel tydelige spor af en ulovlig »tilsætning« på karret, noget, som karlen ikke helt havde kunnet fjerne – mørket kan ikke have gjort det lettere.⁵⁹

Flere tilfælde kunne nævnes, men efter nogle års forløb ebbede det tilsyneladende ud med denne type overtrædelse af brænderilovgivningen. Det *var* også en temmelig stor chance at tage, når toldvæsenet havde uhindret adgang døgnet rundt. Og bøderammen ser frygtindgydende ud. En førstegangsovertrædelse straffedes med fra 10 til 50 rbd., tredje gang gik beløbene fra 50 til 500 rbd., alt efter omstændighederne. Hertil kom så en ekstra beskatning beregnet forholdsvist efter det ulovligt indmæskede.

Bøder efter samme takst kunne falde, hvis brænderiet var i drift ud over det tidsrum, der var angivet på brænderisedlen, som skulle foreligge udstedt, inden man måtte bryde de segl, der var anbragt, når virksomheden lå stille. Et par af de mindre brænderier i Odense fungerede kun lejlighedsvis og fulgte derfor særlige regler, men det overvejende flertal brændte »på tid«.

På N.P. Petersens brænderi glemte man at forny afgiftssedlen og bad om eftergivelse af en mulkt på 20 rbd. Forglemmelse var også forklaringen, da købmand Østergaard gjorde sig skyldig i samme forseelse. Det

skal nok have været et uheld, for også toldvæsenet betonedede, at denne brændevinsbrænder var en »meget redelig og agtværdig mand«. ⁶⁰ P. Jørgensen var til gengæld kommet til at påbegynde indmæskningen et døgn tidligere end sedlen angav, og her kunne man ikke se bort fra, at fejlen kunne skyldes en »mangel på tilbørlig opmærksomhed ved rekvisitions-blankettens udfyldning«. Brændevinsbrænder Jørgensen havde nemlig faste vaner. Han mæskede normalt 2 dage i træk, holdt derefter en dags pause, og så fremdeles. Og sedlen svarede ikke til det vante mønster. Jørgensens almindeligt erkendte retskaffenhed udelukkede enhver tanke om svig, hed det, og det ville under alle omstændigheder være blevet opdaget. Man anbefalede derfor en minimumsmulkt.⁶¹

Undskyldende bemærkninger sås også, da det gjaldt Anders Madsens brænderi, hvor man ved årsskiftet 1852-53 opdagede mæsk i et kar, skønt afgiftssedlen var udløbet. Brænderiet var forpagtet bort til en N. Andersen, som skulle betale. Besynderligt nok fandt man formildende momenter i de mange helligdage, der netop havde været i den foregående tid, og følte sig forvisset om, at ingen svig havde været tilsigtet.⁶² Den overraskende mildhed var åbenbart ikke bare udtryk for julestemning og får måske en forklaring, når man betragter den sag, som samme brændevinsbrænder med samt hans forpagter var involveret i fem år senere. Igen var brændevins sedlen udløbet, og eftersom der havde været endnu en overtrædelse i den mellemliggende tid, stod virksomheden til at blive idømt en mulkt af betragtelig størrelse. Men selvom alt kunne tale for en høj bøde, så fremførtes dog atter særlige omstændigheder. For det første var at sige om A. Madsen, indehaveren, at han så langt fra kunne tænkes at ville unddrage

statskassen det ringeste, eftersom han aldrig befattede sig med hverken brænderiets anliggender eller andre næringsveje i øvrigt. Og hans befuldsmægtigede – eller forpagter – N. Andersen var »en så aldeles åndsfattig og sløv person«, at han bestemt ingen »tanke« havde for at foretage sig noget svigefuldt. For dum til at snyde, var åbenbart konklusionen, og det betragtedes som undskyldning nok til, at man anbefalede en trediegangsmulkt på kun 30 rd.⁶³ Brænderiet og dets forhold er ikke nærmere undersøgt, men man gætter på, at noget, der nærmest har lignet »sociale hensyn«, har fået toldvæsenet til at holde hånden over en håbløs virksomhed, der alligevel næppe har haft nogen længere funktionstid foran sig.

Den morsomste overtrædelse af reglerne hang også sammen med tidsrammen angivet på brænderisedlen. Brænderiet Rhoeds Enke ved C.F. Christensen var begyndt en dag for tidligt, nemlig den 29. februar 1852, skønt sedlen lød på 1. marts. Her var der unægtelig den usædvanlige omstændighed, at det var skudår, og det havde pågældende overset. Ydermere plejede vedkommende C.F. Christensen først at løse sin seddel umiddelbart før mæskningen sættes igang kl. 5 om eftermiddagen, men den 29. februar var en søndag, og derfor blev den hentet en dag tidligere end normalt. Lørdag den 28. februar har man altså, da blanketten udfyldtes, ikke tænkt sig om, og selvom det ikke så meget som antydes, kan man meget vel forestille sig, at de på toldkammeret, hvor man udmærket kendte dette brænderis vante arbejdsgang, har følt sig en smule medansvarlige. I alt fald anbefalede en hel og aldeles fritagelse for mulkt – som sædvanlig endeligt at afgøre i København.⁶⁴

Om de mange anstrengelser med brænderikontrollen er endelig at tilføje, at de øjensynligt gav bonus. Omlægningen til be-

skatning efter tid og mæskekar er svær at vurdere, for i de samme år steg produktionen i al almindelighed. Men et forsigtigt skøn synes at vise en afgiftsstigning på omkring de 30% alene som følge af omlægningen.⁶⁵ Og alt i alt rummer udviklingen den pointe, at afskaffelsen af alle de øvrige konsumtionsindtægter temmelig hurtigt stort set neutraliseredes af brændevinen. Denne ene giftskat var nok så givtig som de mange afgifter på alt lige fra brød til brænde. Og så var den væsentlig billigere at opkræve! Optimismen omkring afskaffelsen af konsumtionen blev således ikke gjort til skamme (se side 206).

Uændrede vilkår

Tiden fra århundredets midte og en halv generation frem har i denne sammenhæng fået karakteristikken »stille«, hvad dog ikke bør overbetones. Der skete ganske meget på mange felter i disse år, men for toldvæsenet og dets ansatte i Odense var der tale om en periode uden de store ændringer, hverken arbejdsmæssigt eller med hensyn til bemandingen. Toldinspektør Blom afgik i 1862 og afløstes af Marcus Jürgensen, mens Lehmann fortsat var kasserer helt frem til 1875. Den største ændring var sådan set inddragelsen af opsynet ved Munkebo. Indtil da havde bemandingen normalt bestået af to toldkontrollører – hvortil altså kom Sandberg – samt otte toldassistenter. I slutningen af 60erne talte den sidstnævnte gruppe stadig blot otte personer, så på selve toldkammeret var der blot tale om status quo.

På et enkelt punkt var forholdet mellem kontrollører og assistenter i øvrigt ikke det allerbedste, hvad klart kom frem i 1851. Sagen var den, at kontrollørerne sædvanemæssigt var medunderskrivere af rapporter, hvor opdagelsen af ulovligheden –

uberigtigede varer, skjulte gemmer etc. – alene var gjort af en toldassistent. Det springende punkt var, at denne underskrift i princippet gav andel i bødeprovenuet. Hvad dette sidste angik, forklarede overopsynet, kontrollørerne, at de da så sandelig i de fleste tilfælde plejede at give afkald på sådanne indtægter - men altså åbenbart ikke altid! Og deres hovedargument var naturligvis, at alt, hvad assistenterne foretog sig, i sidste instans var på overopsynets ansvar. Og kontrollørerne skulle under alle omstændigheder med det samme underrettes om det hele vedrørende anholdelse og opdagelse, fordi de skulle kunne træde ind i en sags videre forløb, det være sig ved fremmøde i retten eller indberetning til ministeriet. Over for dette hævdede så en rebelsk toldassistent den »rene« linie, at »findereren« også skulle være sikret den fulde »løn« for sit arbejde.

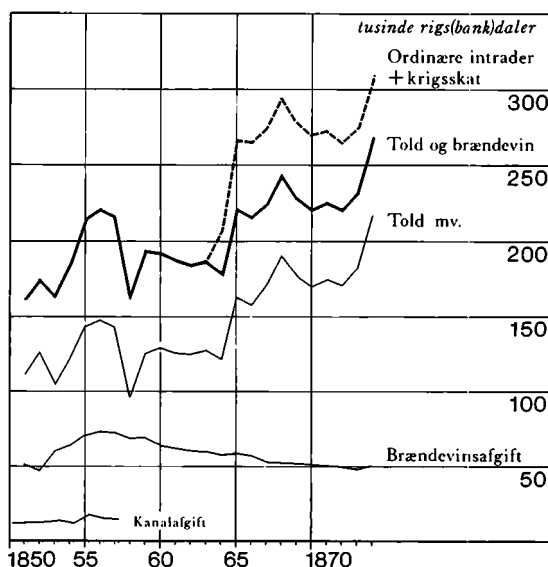
Toldinspektøren tog sig af assistentens anke på den måde, at han videreekspe-derede den til ministeriet, rigtignok vedføj- et betragtninger, som i et og alt lå på linie med kontrollørernes. Det havde nu været sådan også før hans egen tid i Odense, og det blev det så ved med at være.⁶⁶ Gnidninger mel-

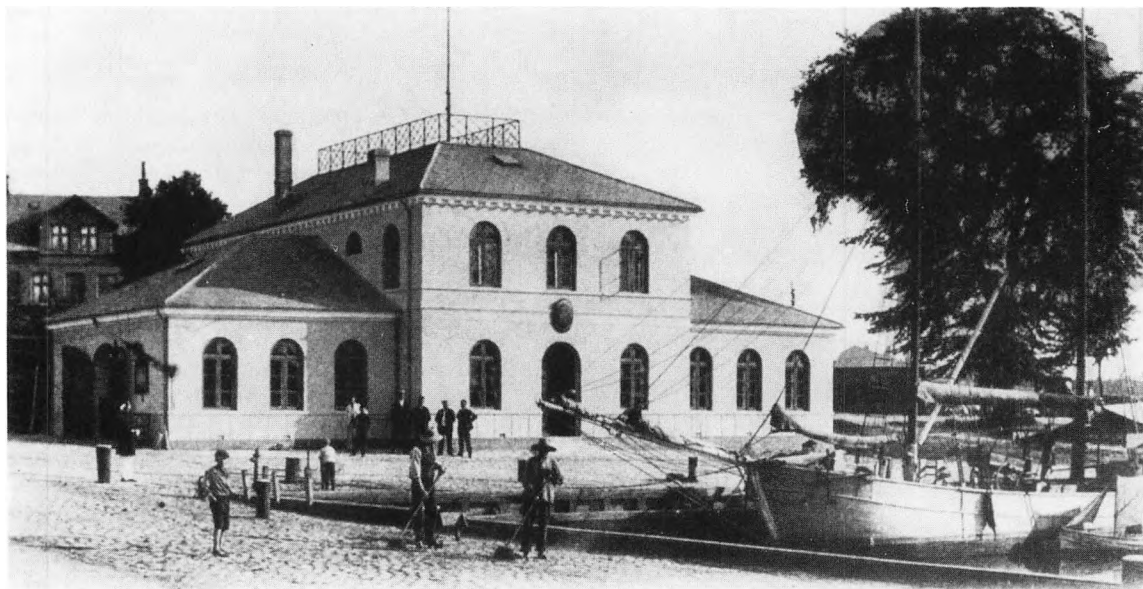
Figur 9.1: Odenses toldindtægter 1851-74. (Kilde: Landsarkivet, Odense toldkammeres arkiv, pk. D/1-2, og J. Lauritsen: Søvejen til Odense). I toldstedets årsberetninger er told- og brændevinsafgifterne fordelt på kalenderår, mens kanalindtægterne følger finansåret. Med kommunens overtagelse af kanalen pr. 1. april 1858 ophørte denne indtægt for staten, omend toldvæsenet stadig opkrævede afgifterne. Krigsskatten indførtes 1. marts 1864 ved lov af 19. februar) og bestod af et tillæg på brændevinen og visse toldafgifter på 33-50%. Efter 1874 bliver det efterhånden problematisk uden videre at gøre brug af de foreliggende indtægtsoplysninger, bl.a fordi nogle afgifter holdes uden for regnskabet (jf. næste kapitel). Figur 9.1 afslutter derfor rækken af grafiske fremstillinger af intraderne ved Odense toldkammer.

lem personalegrupper i forbindelse med bødeandele har da også været kendt af senere generationer.

Af de foregående afsnit skulle det være fremgået, at den »stille« periode gav tid, plads og lejlighed til megen nidkærhed og tjenesteiver. For en moderne betragtning kan den skrappe kontrol og de strenge sanktioner forekomme overdrevent drastiske. Der var dog så tit tale om ubetydelige misforståelser eller bøder til uskyldige ofre for fejltagelser begået af andre. Og dertil kom det lidt ubehagelige med de bødeandele, som tjente til belønning for den måske derfor lidt vel ivrige toldembedsmand.

Men i denne sammenhæng må man nok gøre sig baggrunden klar. Enevælden lå ikke mange år tilbage, og den sene danske enevældes selvbevidste embedsmandstype forsvandt ikke bare fordi man fik en grundlov og et parlament. Han var tydeligvis længe at finde i Odense, hvor der eksempelvis ikke blev lagt fingre imellem, når folks manglende åndsevner blev indrapporteret.

Alt synes ved det gamle, når dette postkort fra ca. 1907 sammenlignes med fotografiet side 232. Men meget var faktisk sket bag de gule mure, og også dette havde med jernbanen at gøre. (Møntergården).

Endvidere – og mindst ligeså væsentligt – set på baggrund af 1700-tallets korrupsionsproblemer, hvor Odense ikke mindst i kraft af Lindamsagen gjorde sig gældende på det skrækkeligste, måtte strenghed og regelefterrettelighed naturligvis fortsat betones både centralt og lokalt. Der skulle ikke være vaklen i geledderne. Til gengæld er der også meget, der tyder på, at der netop, når det gjaldt orden i egne rækker, var ved at være acceptable tilstande. Efter reduktionen i forbindelse med konsumtionens bortfald var man ikke alene sluppet af med en meget upopulær afgiftsopkrævning, men tillige

med et arbejdsområde, hvor fristelsen nok ikke var helt ringe for den lavtlønnede embedsmand. Det har været gavnligt at kunne koncentrere sig om told og brændevin.

Men tiden stod ikke mere stille end som så. Det samlede beløb indgået via Odense toldkammer var på langt sigt stigende, som det fremgår af den grafiske fremstilling (figur 9.1). Der blev vitterligt fortoldet flere skibe i tiden efter århundredets midte. Men det »hop«, som ses i 1865 hang bl. a. sammen med noget andet, som skulle få gennemgribende betydning for toldvæsenet i Odense, nemlig jernbanen.

9 1/2 · Ellekilde af Odense

Kontrollen med skibsfarten medførte også registrering og måling af toldstedets egen flåde, som her er repræsenteret af jagten *Ellekilde*.

Historisk set er det et ganske spændende fartøj, idet netop en tegning af *Ellekilde* af Odense i sin tid blev valgt til at repræsentere den tradi-

tionelle danske jagt i et større fransk værk om nationale skibstyper – på fransk blev "dansk jagt" til "caboteur danoise".

Ellekilde var bygget af P. Bom på Turø i 1855. Der skulle måles ved ejerskifte eller ombygning og i øvrigt hvert tiende år – det gav sportler til tolderne hver gang – resultatet af en måling i Odense ti år senere kan ses af det her gengivne målebrev. Metoden er svær at beskrive, og det efterfølgende regnearbejde skal nok have givet mange tolder grå hår i hovedet, men de enkelte bredde- og dybdemål mv. er oplyst, så man kan gå skibsmålerne i bedene og putte tallene i en computer. Resultatet bliver her til alt held det samme som i 1865, nemlig 25 kommercelæster, svarende til omkring et halvt hundrede nettoregistertons. Man skiftede til tons i 1867, og tommelfingerreglen, at én kommercelæst var nogenlunde det samme som to registertons kan bekræftes, for da blev *Ellekilde* ommålt til 46,2 tons.

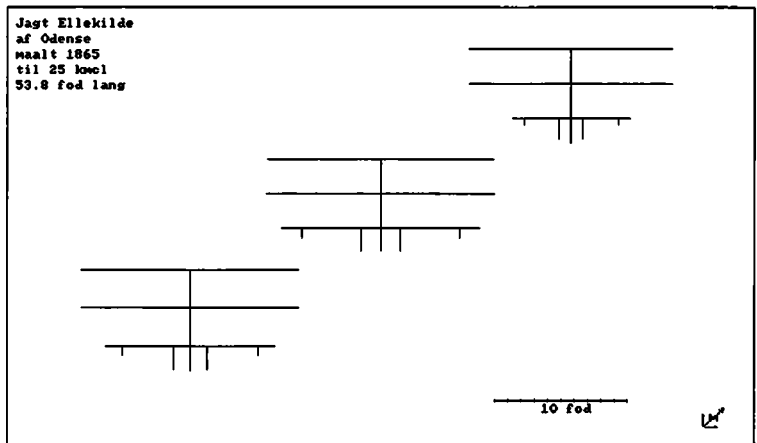
Computeren kan man også få til at udtegne målene og dermed vise de tre tværsnit, som det egentlig var, man målte sig frem til. Men naturligvis får man det allerbedste indtryk

Målebrev for jagten Ellekilde udstedt af Odense toldkammer 19. december 1865 og underskrevet af toldinspektør Jürgensen og kasserer Lehmann. De oppebar 1 rigsdaler og 29 skilling for ulejligheden, ikke så meget i betragtning af besværet med at kravle rundt i skibet og tage mål de særeste steder – se EDB-udtegningen overfor. Men det var næppe heller cheferne selv, der stod for det praktiske. (Foto efter original i Landsarkivet).

MAALEBREV																																	
for dansk Jagt <i>Ellekilde</i>		sykkigt indtil den <i>19. Decbr. 1876</i>																															
Skibets Navn og Slags.	Hvor og hvornår bygget. Bygmesterens Navn og Hjemsted.	I hvilket Steds Skiberegning Skibet er opført som hjemmehørende.	For Dampskibe: Maskinernes Antal og Hestkraft. Maskinfabrikantens Navn og Hjemsted.																														
<i>Ellekilde Jagt.</i>	<i>Skibet i Aar 1855. Skibsbygmester P. Bom i Odense</i>	<i>Odense.</i>																															
Dækklens Antal	Bygget paa	<i>Koravel</i>																															
Masterens Antal	Bygget af	<i>Eg</i>																															
Spill	Indenboerklædning	<i>Faldstændig</i>																															
Gaelløst	De faste Mellemkajstæders Antal og disse Mellemstæders																																
Førhøjning																																	
Maalene ere følgende:																																	
Længde <i>53.8 ÷ 1.5 = 32.0</i>		Brette; Forbøjning; eller Fordybning. L. <i>8.5 ÷ 1.5 = 6.0</i> H. <i>0.7</i>																															
<table border="1"> <thead> <tr> <th colspan="3">Tversnittene.</th> </tr> <tr> <th>Første.</th> <th>Mellemste.</th> <th>Agtste.</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Dybde</td> <td><i>7.50</i></td> <td><i>6.90</i></td> <td><i>7.00</i></td> </tr> <tr> <td>Overtas Brede</td> <td><i>16.4</i></td> <td><i>17.1</i></td> <td><i>15.4</i></td> </tr> <tr> <td>Mellemste Brede</td> <td><i>16.4</i></td> <td><i>17.3</i></td> <td><i>15.4</i></td> </tr> <tr> <td>Nedste Brede</td> <td><i>12.8</i></td> <td><i>13.0</i></td> <td><i>8.9</i></td> </tr> <tr> <td>1te Segment-Hvide</td> <td><i>0.65</i></td> <td><i>0.75</i></td> <td><i>0.70</i></td> </tr> <tr> <td>2de Segment-Hvide</td> <td><i>1.75</i></td> <td><i>1.70</i></td> <td><i>1.58</i></td> </tr> </tbody> </table>		Tversnittene.			Første.	Mellemste.	Agtste.	Dybde	<i>7.50</i>	<i>6.90</i>	<i>7.00</i>	Overtas Brede	<i>16.4</i>	<i>17.1</i>	<i>15.4</i>	Mellemste Brede	<i>16.4</i>	<i>17.3</i>	<i>15.4</i>	Nedste Brede	<i>12.8</i>	<i>13.0</i>	<i>8.9</i>	1 ^{te} Segment-Hvide	<i>0.65</i>	<i>0.75</i>	<i>0.70</i>	2 ^{de} Segment-Hvide	<i>1.75</i>	<i>1.70</i>	<i>1.58</i>	Andre Maal:	
Tversnittene.																																	
Første.	Mellemste.	Agtste.																															
Dybde	<i>7.50</i>	<i>6.90</i>	<i>7.00</i>																														
Overtas Brede	<i>16.4</i>	<i>17.1</i>	<i>15.4</i>																														
Mellemste Brede	<i>16.4</i>	<i>17.3</i>	<i>15.4</i>																														
Nedste Brede	<i>12.8</i>	<i>13.0</i>	<i>8.9</i>																														
1 ^{te} Segment-Hvide	<i>0.65</i>	<i>0.75</i>	<i>0.70</i>																														
2 ^{de} Segment-Hvide	<i>1.75</i>	<i>1.70</i>	<i>1.58</i>																														
Anm. Det paaigeer Skibets Fører under Måle at anmelde enhver Forandring af Skibet, som kan have Indflydelse paa dens Draeghtighed.																																	
Rederens Navn, Stilling og Hjemsted.		Billbrevs eller Skjædes Udstedelsessted og Datum.																															
<i>H. C. Weeke, Kjøbmand i Odense og Udsiddende.</i>		<i>Billbrev, dat. Skibe d. November 1855</i>																															
Skibsførerens Navn og Hjemsted.		Borgerbrevs eller Bevillings Udstedelsessted og Datum.																															
<i>Skibsf. Niemanns Sønner i Odense</i>		<i>Borgerbrev dat. November d. 11te 1855 i Odense</i>																															
Undertegnede Hans Majestæt Kongen af Danmarks																																	
<i>Toldinspektør, Kammeraad M. Jürgensen og Toldkasserer, Justitsraad S. C. S. Lehmann i Odense</i>																																	
beridne herved, at i Overensstemmelse med de tilgængelige Anordninger og Instructioner om Skibsmaalinger er ovennævnte Jagt <i>Ellekilde</i> udmålt og beregnet til <i>25</i> sigt <i>25</i> og <i>29</i> sigt <i>29</i>																																	
danske Commerce-Læster, hvilket Laestetal tilføjet det Kongelige Navnebrev og Odense "Dansk Elmskib" er påseendt <i>Dansk Skibskammer i København</i>																																	
<i>Odense Toldkammer, den 19de December 1865.</i>																																	
For Møling er betalt à <i>5</i> - 3 pr. Lo. <i>12.29</i>		<i>M. Jürgensen</i>																															
For det forlystnings Toldregnskaber tilføjet																																	
Stamppligt er betalt <i>50</i>																																	

af en sådan lille dansk jagt ved at be-
 trakte A. Nisteds akvarel af *Ellekilde*
 for fulde sejl fra 1873. Arkivalierne
 fra Odense toldkammer bekræfter,
 at skipperen ganske rigtigt var Ras-
 mus Sørensen, som tillige havde
 part i skibet. Hovedreder var en
 Odenskøbmand frem til 1881, da en
 anden skipper overtog det hele far-
 tøj. *Ellekilde* af Odense skiftede ejer
 endnu en gang inden den i 1902 to-
 talforliste ved Vinga i nærheden af
 Göteborg.

Målebrevet og de øvrige oplysnin-
 ger, som kan hentes fra arkiverne, il-
 lustrerer den enorme betydning tol-
 dernes skriftlige efterladenskaber
 har for den, der vil vide noget om
 ældre tiders skibe og søfart.

10 · Frem mod et jernbanetoldkammer 1865-1908

To baner om et toldpakhuis

Dronning Louises Jernbane tværs over Fyn åbnede i september 1865 og toldinspektør Marcus Jürgensen var ikke sen til at gøre sine overordnede klart, at dette øjeblikkeligt havde vist sig at få mærkbare konsekvenser for arbejdssituationen ved Odense toldkammer. Egentlig havde toldinspektøren allerede ved sin tiltræden tre år tidligere fundet, at toldkammeret var noget svagt bemanded, men han havde ikke dengang villet klage i formel form. Siden var unormale tider kommet med 1864, og nu øgedes ekspeditionernes tal drastisk. Opsynet forekom ifølge Jürgensen simpelthen ikke at fungere betryggende, og med banens åbning ville det være umuligt at klare sig uden en personaleforøgelse.¹

Helt konkret var der blot tale om en daglig ekspeditionstid på to timer på »Toldvæsenets Contoir« på banegården, men denne udvidelse af aktiviteterne fandtes åbenbart tilstrækkelig til i første omgang at få tildelt ikke alene en fastansat pakhuskarl, men tillige to konstituerede toldassistenter, som tiltrådte i juni 1866. Det klarede fikst ved at udnytte den kontrollørstilling, der siden Sandbergs tid havde været vakant - den blev parteret ud på de to løse assistenter, og således vandt man ved banen, hvad tidligere var gået tabt på fjorden.²

To timers daglig ekspedition på banen lyder ikke af meget, men det drejede sig da også kun om fortoldning af egentligt fragt-

gods, idet postpakker – lettere håndterlige – førtes til toldkammeret ved havnen, hvor åbningstiden var fra 7 morgen til 12 middag og igen fra kl. 2 til 7 »eftermiddag«. Så publikum kunne altså ikke klage over manglende lejlighed til afhentning af mindre forsendelser, men nok over, at toldkammeret lå endnu længere fra byens centrum end den nye banegård.

De to timers daglige åbningstid på kontoret i stationsbygningen kunne man fra og med 1869 finde annonceret i *Odense Vejviser*, men trafikken øgedes og fortoldningsarbejdet i takt hermed. Allerede i finansåret 1869/70 hentedes lige knap 20% af de samlede intrader i Odense på jernbanen, som derved i nogen grad kom til at trække opmærksomheden bort fra de traditionelle arbejdsopgaver i havnen og på byens brænderier. Forklaringen lå blandt andet i, at der nu med banen kunne komme temmelig store varepartier bestemt til de andre fynske købstæder, og at eksempelvis speditører syd for grænsen udnyttede jernbanens rabatter for forsendelser i hele vognladninger og systematisk organiserede samlede transporter. Odense blev på denne måde et naturligt gennemgangsled for forsendelser til hele øen, en udvikling, som toldkasserer Lehmann fremhævede stærkt, da det var hans tur til at udstøde et bemandingsmæssigt nødråb. Tidspunktet var 1871, da kun banen tværs over Fyn var færdig, men til gengæld også det år, da man kunne imødesee, at dampfærgen over Lillebælt meget snart vil-

le betyde yderligere vækst for den skinnebårne trafik vestfra. Man kunne ikke nøjes med de to timer på jernbanekontoret, og toldkassereren havde brug for flere penge til kontorhold. Det fik han, og åbningstiden kunne ændres til 9^{1/2}-13.

Men det var naturligvis ikke tilstrækkeligt, og da man nåede til år 1875, sås for første gang en interesseorganisation træde frem på arenaen. Det var Odense Handelsforening, som i utilfredshed med tingenes tilstand stod som afsender af en henvendelse direkte til Generaltolddirektoratet.

Åbningstiden for *jernbanetoldkontoret*, fandt man for kort, og den faldt uheldigvis midt i den travleste forretningstid, hvilket var så meget desto mere beklageligt, som langt den overvejende del af det toldpligtige stykgods kom med jernbanen – og det var den slags, som det tog længst tid at fortolde. Bedre blev det ikke af, at fragtbrevne ofte først kunne fås udleveret hos jernbaneselskabet noget hen over middag, hvad der kunne umuliggøre en klarering på ankomstdagen.

Endvidere blev al pakkeposten fortsat sendt fra banen til *kanaltoldkontoret* – disse betegnelser er påfaldende, men næppe tilfældige. Og det var yderst uhensigtsmæssigt, alle pakker kom jo med banen og burde udleveres her og ikke så ubekvemt langt væk. Der var dårlig plads på kontoret på banegården, men en udvidet åbningstid ville dog hjælpe på alt det, der hobede sig op. I øvrigt havde Odense Handelsforening i samme anledning henvendt sig i Indenrigsministeriet, der jo stod for statsbanen tværs over Fyn, for dér at få udvirket bedre plads til tolderne. Sluttelig understregedes det, at man med dette naturligvis ikke på nogen måde ønskede at klage over toldvæsenets personale, tværtimod. Blot følte man sig ikke sikre på, at publikum i al fremtid kunne

regne med at møde »den humanitet og velvilje, der fra vedkommende embedsmænds side ... hidtil har gjort ulemperne mindre følelige«. Formuleringen var fiks, for toldkasserer Lehmanns afgang var at forudse, og ingen skulle således kunne føle sig stødt.

Det gjorde de nu nok alligevel, hvilket turde fremgå af det fælles svar fra toldinspektør og toldkasserer. Man havde dog tit fortsat arbejdet helt til kl. 2, når folk havde haft varer at hente, og de handlende *var* nu ikke altid lige flinke til at møde op. Ofte måtte flere tusinde pund efter 4-8 ugers forløb overføres til toldpakhuset ved havnen. Men ellers var problemet klart nok: mere plads og mere mandskab var og blev, hvad der behøvedes for fundamentalt at bedre vilkårene.

Netop vedrørende pladsen kunne ellers berettes om nyt i horisonten, for der var udvidelsesplaner på Odense banegård, og man måtte også tage i agt, hvordan det ville stille sig, når anlæggelsen af Svendborgbanen var tilendebragt. For det var rigtigt nok, at de ti første års jernbanedrift havde bevirket store ændringer i trafikmønstret. Nok kom der fortsat transitgods med dampskib over København, men kielerfarten var bortfaldet og den overvejende del af Lübeckergodset kom med jernbane fra Nyborg eller over Middelfart. Resultatet var da en direkte nedgang i toldbehandlingen af stykgods i havnen. Følgelig blev det foreslået, at man med de forventede udvidede lokaler på Odense station gjorde disse til toldvæsenets »Hoved-Forretningssted«, således at alt landværts, herunder postpakker, brønderiafgift samt kreditoplågstold ordnedes her. Tilbage ved kanalen skulle så kun forblive skibene og deres ind- og udgående ladninger. Indtægten ved jernbanekontoret var nu oppe på henved 25% af de samlede intrader, og med

TOLDINSPEKTØRER 1862–81

Marcus Jürgensen (1798-1879) 23 år gammel, københavner og i øvrigt (som i sin tid von Scholten) farbror til en berømt dansker, tegneren Fritz Jürgensen, kom Marcus i 1821 til Middelfart som told- og konsumtionskasserer. I 1827 blev han inspektør i Skælskør og i 1851 toldforvalter, først i Vordingborg og 5 år senere i Næstved. 1. april 1862 tiltrådte Marcus Jürgensen embedet som toldinspektør i Odense (udnævnt 3. maj), hvorfra han afskedigedes 3. november 1877 med virkning fra årsskiftet. Samtidig fik han titel af etatsråd, men skønt han blev boende i byen, hvor han døde 3. maj 1879, frasagde han sig straks titlen.

Gerhard Colbiørnsen (1818-1888) Colbiørnsen stammede fra Falster, hvor hans far ejede et mindre gods (Kirstineberg). Han blev cand. jur. i 1842 og gjorde karriere i centraladministrationen, sidst som chef for Finansministeriets slesvigske toldekspeditionskontor. I 1866 blev han toldinspektør i Rønne på Bornholm, og her modtog han 15. december 1877 udnævnelse til samme embede i Odense, hvor han tiltrådte 1. januar 1878. 15. august 1881 bevilgedes han afsked fra 1. oktober, og 24. februar 1888 døde han i København.

TOLDKASSERER 1853–75

Johan Christian Julius Lehmann (1801-1888) Lehmann, der var født i København, havde i 13 år været kopist i Generaltoldkammeret, da han i 1840 blev konsumtionsforvalter i Sorø. I 1844 konstitueredes han som toldinspektør i Nykøbing Falster, hvor han fastansattes 3 år senere. 2. april 1853 overtog han kassererforretningerne i Odense, hvor han blev til 31. marts 1875, da han efter bevilling af 12. marts lod sig pensionere med titel af etatsråd. Han døde i København 14. marts 1888. Skønt afgangens altså ikke var uforberedt, måtte stillingen de næste tre måneder bestyres af en konstitueret toldkasserer, nemlig Hannibal Severin Carl Wappenhaus (1809-1883). Han havde i sin ungdom været urtekræmmer i København, men var siden havnet som fuldmægtig på Odense toldkammer, hvor han forblev til sin død 2. februar 1883.

den påtænkte overflytning ville langt over 50% blive samlet mere centralt.

Ideen om at flytte hovedkvarter stammede altså fra Odense toldkammer selv, men egentlig var det nok oprindeligt ment som en afværgemanøvre. I det videre forløb følte ophavsmændene i alt fald ikke trang til at prale af initiativet. For når det kom til stykket, endte det med at dreje sig om, hvordan man bedst muligt kunne få banerne til kvit og frit at bygge sig et nyt toldkammer. Det blev et lidt uoverskueligt spil med mange deltagere, og fremkomsten af det endelige resultat krævede tid, papir og anstrengelser, som ikke her kan beskrives detaillert. Fremhæves bør dog følgende:

I første omgang blev tolderne i Odense beordret til at træde i konference med Handelsforeningens bestyrelse for at nå til afklaring om, hvad der ville være ønskeligt i fremtiden. Odense Handelsforenings interesse i jernbanen var så åbenbar, at man herfra erklærede sig villige til at gå både til rigsdag og regering for at få udvirket indretningen af et jernbanetoldkammer. Fra Odense toldkammers side lagde man derimod vægt på at betone, at man da »personlig« ville foretrække at bibeholde den nuværende ordning, for man befandt sig skam udmærket i de hensigtsmæssige og bekvemt indrettede lokaler ved havnen. Men skulle det endelig være, så kunne man godt opstille en ønskeseddel. Og det gjorde man så med fynd og klem – både over personale- og lokalebehov. Som en indrømmelse overfor den lokale samarbejdspartner – Handelsforeningen – udvidedes fra og med 1. februar 1876 åbningstiden ved jernbanen til seks timer dagligt.

Herefter kunne man da læne sig tilbage og afvente sagens videre gang hos de højere myndigheder. Og minsandten. Efter forhandling mellem Finansministeriet og In-

denrigsministeriet blev det besluttet på finansloven at afsætte et beløb til ved Odense banegård at opføre et nyt pakhus, som kunne indrettes til toldkammer. Beredvilligheden kan kun skyldes, at det fundamentalt var i jernbanernes interesse at skaffe lettest mulig toldbehandling for fortsat at få trukket mest muligt gods over på skinner, for vandvejen var naturligvis fortsat et alternativ, som nød godt af vel indarbejdede fortoldningsprocedurer på havnetoldkammeret.

Triumferende kunne man derfor i Generaldirektoratet konkludere, at forslaget var toldvæsenets budget ganske uvedkommende, og at bygningen i »monteret« stand uden yderligere bekostning skulle stilles til rådighed, altsammen fordi denne ordning først og fremmest var i de fynske jernbaners, handelsstandens og de industridrivendes interesse. På Odense toldkammer kunne man herefter opstille omfattende lister over nødvendigt inventar, som skulle anskaffes til det »monterede« nye toldkammer, og der var sandelig ikke ret meget af det forhåndenværende materiel, som kunne bringes med over i en ny bygning.

Denne nye ønskeseddel blev opstillet i maj 1876, men opfyldelsen skulle dog vise sig ikke at være lige om hjørnet. I august gik man hen på stationen for at spørge sig for, men nej, stationsforstanderen kunne ikke stille nogen snarlig påbegyndelse af noget byggeri i udsigt. Der skete ingenting.

Problemet var, at der jo var to baneselskaber, som skulle medvirke, Statsbanerne og Det sydfynske Jernbaneselskab, hvis drift netop igangsattes det år. Sydfynske havde opført egen station i Odense, men dog med sporforbindelse til Statsbanerne, og tanken havde hele tiden været, at toldkammerbygningen skulle være fælles, og at Sydfynske skulle bidrage økonomisk. Og det var her,

det kneb med enigheden jernbaneselskaberne imellem.

Det altid så beredvillige toldvæsen var ved Odense-Svendborgbanens åbning gået med til en midlertidig ordning med fortoldning to dage om ugen, som foregik i Sydfyenskes lokaler. Men det var sandelig under meget utilfredsstillende forhold. Der var en forfærdelig træk i lokalerne, og selskabet måtte være indstillet på, at denne interimistiske ordning kunne toldvæsenet ikke fortsat trives ved. Truslen virkede, og de to jernbaner enedes sidst på året om udgifternes fordeling.

Men da overenskomsten mellem Statsbanerne og Sydfynske blev meddelt Generaldirektoratet, fulgtes den af en forespørgsel om udgifterne til vedligeholdelse mv., som man da nu forestillede sig, at toldvæsenet selv skulle overtage. Det bevirkede en hvas reaktion i Generaldirektoratet og en pudsigt hændelse i Odense. I København fastholdt man de »monterede« rum med belysning, opvarmning og rengøring betalt af banerne, og i Odense standsede man fortoldningen hos Sydfynske og ville overføre gods herfra til det eksisterende pakhus på Statsbanerne, men blev her nægtet adgang. I den anledning gik der telegrammer mellem toldinspektør Marcus Jürgensen og generaldirektøren, som meget hurtigt fik en forsikring fra Indenrigsministeriet om, at man nu havde anmodet De danske Statsbaner om at sørge for at det sydfynske gods kunne blive behandlet på lige vilkår på banepakhuset i Odense.

Efter således at have fået banket de to baner på plads, kunne man på Odense toldkammer fortsætte med at deltage i detailprojekteringen. Samtidig blev det hurtigt klart, at der alligevel ikke kunne være tale om fortsat fortoldning i statsbanelokalerne, idet det gamle pakhus måtte væk for at skaf-

fe plads til det nye. Midlertidigt måtte alt gods køres til havnen, hvad Handelsforeningen fromt affandt sig med i påskønnelse af, at der nu tilsyneladende var ved at komme skred i tingene. I sommeren 1877 kunne et meget håndgribeligt udtryk for begivenhedernes gang ses med ankomsten af den store gulv vægt til vejning af op til 5.000 pund, som fra København blev bragt med dampskibet *Sct. Knud*. Fundamenteringen til vægten skulle klares, førend der kunne lægges gulv i den nye bygning.

Men der skulle vise sig endnu et par forhindringer i form af misteltene, som ikke var taget i ed. Revisionen – dengang betegnet med det pompøse navn »Generaldecisoratet for det indirecte Skattevæsen« – meldte sig med nogle særdeles syrlige bemærkninger om, at man da ikke bare sådan kunne flytte hovedkontor fra havn til bane. Det ville have store umiddelbare konsekvenser for regnskabsførelsen, og man beklagede højlig, at man ikke var blevet gjort bekendt med sådanne planer, og fordrede i øvrigt, at ændringerne indtil videre stillede i bero. Et passende svar om de administrative ændringers overskuelighed og hensynet til publikum og baner gjorde revisionen god igen. Men så var der problemet med gassen.

»Monteringen« af bygningen kom endnu engang på tværs. Statsbanerne klarede selve byggeriet, og det var herefter meningen at Sydfyenske skulle stå for det indvortes. I oktober 1877 var netop indlæggelsen af gas det springende punkt, hvor det ene bane-selskab hævdede at lige netop denne installation skulle betales af det andet, mens toldvæsenet blot henholdt sig til, at man *ville* have den gas, og at omkostningerne derved var væsenet ganske uvedkommende. Endnu engang måtte der korresponderes om ad København og Indenrigsministeriet blev mobiliseret, og i januar kunne det med-

deles, at Sydfyenske ville tage sig af denne afsluttende belsyningsmæssige detaille.

Den 29. januar 1878 mødtes d'herrer overbaneingeniør, oberst Thulstrup fra Statsbanerne, driftsbestyrer, premierløjtnant Dyhr fra Sydfyenske, mens Odense toldkammer var repræsenteret ved toldinspektør, kammerjunker Colbjørnsen og toldkasserer, kammerraad Neuhaus, og disse fire med de tidstypiske titler kunne i »Toldvarepakhuset« underskrive et dokument, hvoraf det fremgik, at de af toldkammeret stillede fordringer befandtes af være efterkommet, og at alt således var klaret til fuld tilfredshed. I forbifarten kan man så notere sig, at der var skiftet ud på de to vigtigste poster på toldkammeret. Ideens ophavsmænd nåede ikke at se deres gode påfund ført ud i livet.

Af visse grunde fik de nye lokaler ikke lov til at bære betegnelsen »hovedkontor«, det kunne give anledning til misforståelser – eller måske vække revisionen til ny kritik? Derfor hed det nu fortsat »Toldcontoiret ved Jernbanen« eller »Toldlocalerne på Odense Banegaard«, men i realiteten var havnetoldkammeret degraderet til status som filial. Cheferne var flyttet, og alt postgods, alt transitgods med fragtvogn samt brænderiafgifter og andet nytilkommet blev ordnet i de nye lokaler. Det var, hvad der kunne annonceres med i dagspressen pr. 1. februar 1878. Og med hensyn til åbningstiden var man særdeles moderne anlagt. Efter Handelsforeningens ønske var den lagt fra 8 til 16 på alle hverdage, og man havde således afskaffet den lange middagspause en god generation før det ellers blev normen i det odenseanske erhvervsliv.

På havnen fortsattes med det søværts efter de vante retningslinier, ved banen mødte man derimod i den kommende tid yderligere nye opgaver.

De første sukkertoldere

På Vesterbro rejste sig i begyndelsen af 1870'erne det bygningskompleks, som ligger der den dag i dag, sukkerkogeriet »Odense«, hvorfra det i slutningen af året 1873 blev meldt, at driften snart kunne påbegyndes.³

Traditionelt havde der været told på det importerede rørsukker fra Vestindien, og følgelig skulle en tilsvarende afgift lægges på det dansk producerede roesukker, som det blev lovbestemt i maj 1873. Sukkerindustrien blev dermed på linie med brænderidriften underlagt en toldmæssig kontrol i selve produktionsleddet, en kontrol som absolut blev tilrettelagt med konsekvens og strengthed, her som på andre af toldvæsenets virkefelter. Der blev indhentet tekniske oplysninger, tegninger af maskiner og andre anlæg blev indleveret, og selve produktionen skulle foregå under toldopsyn. I Odense havde man fornøjelsen af at være foregangsområde, når det gjaldt etableringen af netop dette tilsyn med den nye danske suk-

kerindustri, og det blev af gode grunde koncentreret omkring kampagnetiden fra om efteråret og til hen over årsskiftet. Den øvrige del af året var fabriksanlægget lukket grundigt ned – der blev foretaget »toldforsegling og plombering af hoveddampledningen«.⁴

I første omgang gav sukkeret dog anledning til konsternerede udbrud i Odense, da man blev spurgt, om der kunne afgives tre toldassistenter til arbejde på sukkerkogeriet. Det ville være ganske umuligt, lød svaret. Dels stod man midt i den travleste tid med ikke mindst talrige udlosninger på havnen, dels var man ramt af sygdom. Den ene af stedets to toldkontrollører var i København på grund af »ildebefindende«, en af de ni toldassistenter havde brækket en arm, mens en anden blot i al almindelighed var »betænkeligt syg«.⁵ Løsningen blev, at man fra hovedstaden sendte en toldkontrollør, premierløjtnant Boldt over, mens Odense toldkammer stillede med to mand. Efter et par års forløb kunne premierløjtnanten in-

Sukkerroer fandt omkring århundredskiftet vej til kogeriet i betydeligt større mængder end straks efter fabrikationens start 13. december 1873. Men skønt det kneb med at få landmændene til at oplage roedyrkning på grund af årenes gode kornpriser, kom fabrikken i gang, og med roerne fulgte toldkammerets assistenter. (Møntergården).

struere den nyankomne toldkontrollør Gradman i overopsyn med sukkerkogning, og sidstnævnte synes efter senere korrespondance at dømme hurtigt at have udviklet en betydelig teknisk ekspertise. Herefter var man selvkørende i Odense.⁶

Toldassistenterne har ikke nødvendigvis været så forfærdeligt kede af det nye job, for trods sukkerkogeriets beliggenhed var der tale om »udkommando« og dertil hørende diæter, som ikke var så helt ubetydelige endda i forhold til den normerede løn. En lille oversigt fra 1895 viser, hvad seks toldassistenter kunne hente ved denne udstationering så tæt på hjemmet.⁷

Enevoldsen	67 dage	kr. 167,50
Kragh	33 dage	kr. 82,50
Grøn	68 dage	kr. 170,00
Friis	70 dage	kr. 175,00
Olsen	30 dage	kr. 75,00
Lunau	64 dage	kr. 160,00

Taksten var, som man kan regne det ud, kr. 2,50 pr. dag, og disse assistenters normerede løn lå på mellem 1.000 og 1.400 kr. om året. Begrundelsen for de ekstra penge var, at sukkerkogeriet kørte i døgn drift og en uafbrudt tilstedeværelse var i pricippet nødvendig. Al udvejning fra lageret skulle kontrolleres og der skulle holdes øje med de mængder sukker, der blev styrtet i smeltebeholderen – derfor de to toldassistenter. Og der skulle løbende tages prøver til kvalitetskontrol.

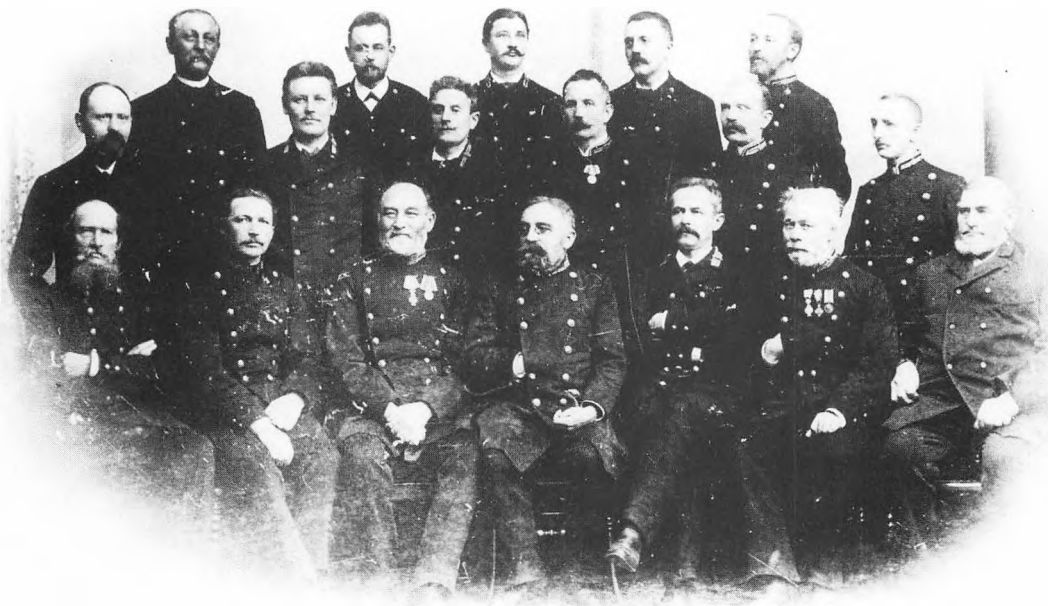
Sukkeret beskattedes efter farven, hvor klasse b var mørkere og regnedes for mindre fint end det lysere i klasse a – det var naturligvis rørsukkerets kvalitetskategorier, som endnu var normdannende. De krumspring, som man på sukkerkogeriet i de første år var travlt beskæftiget med, var da ved tilsætning af kulør at gøre varen lige præcis så mørk, som man kunne komme af

sted med, uden at komme i den dyrere skattekasse, hvor produktet egentlig under ingen omstændigheder kvalitetsmæssigt hørte hjemme. Her havde den sagkyndige toldkontrollør Gradman sit arbejdsområde med hyppige indberetninger hver gang en ny metode til at mørkne sukker var blevet introduceret på Odense sukkerkokeri.⁸

Sæsonarbejdet på sukkerkogeriet blev til glæde for mange generationer toldassistenter, som på denne måde kunne forsøge tilværelsen med lidt ekstraintægt. Derimod kan man ikke aflæse sukkerets betydning i intradebeløbene fra Odense toldkammer. Forholdet var det, at sukkerkogeriet Odense som en filial af »Aktieselskabet de danske Sukkerfabriker« kunne sende det færdige produkt ubeskattet til selskabets hovedoplag i København, hvor der til gengæld må være blevet erlagt betydelige beløb. »Afgiften af det i sukkerkogeriet Odense i året 1878 tilvirkede produkt har beløbet (total) kr. 135.885,65, hvoraf intet er tilflydt Odense toldkammer« – det var den noget bittersøde kommentar i årsberetningen.⁹ Og det var rigtigt, for kun lejlighedsvist bragtes mindre kvanta sukker i de kommende år til beskatning i Odense. Så kom det til at gå ganske anderledes med det skattepligtige øl.

Også øllet

Allerede i 1868 konstaterede toldinspektøren i Odense, at »den stedse tiltagende øldrikken af bayersk øl« i ikke ringe grad gik ud over brændevinsbrænderierne.¹⁰ I modsætning til akvavitten var øllet slet ikke afgiftsbelagt og kunne vel alene af den grund være et fristende alternativ for den tørstige. Denne paradisiske tingenes tilstand, som kun forstyrredes let af en importtold på humle, var naturligvis for god til at kunne

Det ældste personalebillede fra odense toldkammer er fra mellem 1899 og 1902. Forrest i midten sidder toldkasserer Trolle med sine ordener og til højre for ham inspektør Wichmand. Nummer 2, 3 og 4 i anden række er assistenterne Grøn, Friis og Enevoldsen. Sidstnævntes søn(?) kunne endvidere identificere assistenterne Jessen, Koefoed, Kragh, Pagh og Lunau i bagste række – alle de overfor nævnte sukkertoldere er altså med, undtagen Olsen som afgik i 1896. (Møntergården, gave fra Richard Enevoldsen, hvem museet og vi kan takke for flere af de billeder fra århundredeskiftet, der er gengivet i bogen).

vare ved. Nok talte meget for at tilskynde befolkningen til at udskifte brændevinskarafalen med ølkanden, men sidstnævnte rummede dog også ofte et indhold med ikke uanselige procenter, og før eller siden måtte tillige de finansielle hensyn komme til at veje nok så tungt. Og det blev så efter flere forgæves forsøg endelig tilfældet i 1891, hvilket ikke løb af uden tumult.¹¹

Inden det blev alvor, havde der været rig lejlighed – også lokalt – til at anstille undersøgelser af, hvordan en sådan beskatning kunne tilrettelægges. Fra toldkamme-

ret i Odense tog man på virksomhedsbesøg på det stedlige bryggeri af samme navn og fik her et indtryk af produktionsgangen på en moderne virksomhed i denne branche. Der forefandt »et vistnok pålideligt og praktisk system« til at sikre, at alt fungerede, som det skulle i alle led, hvorved ejeren – et aktieselskab – fik det fulde udbytte ved salget. Sedler, lister, bøger etc. blev ført på forskellige stadier, indtil det hele til sidst endte i de egentlige regnskabsbøger. Kædens enkelte led kontrollerede gensidigt hverandre, hed det, da man gjorde indtryk-

ket af denne studietur op. Meningen var helt klart, at et sådant bryggeri i forvejen havde en struktur, som toldvæsenet kunne udnytte til *sit* formål. Faktisk kom man ved den lejlighed også frem til, at det til gengæld var usikkert, hvori en selvstændig toldmæssig kontrol egentlig skulle bestå.¹²

Det er nok også her, man finder forklaringen på, at der efter indførelsen af den midlertidige ølskat af 1891, som skulle vise sig alt andet end midlertidig, ikke blev problemer med de to aktieselskabsejede i distriktet, bryggerierne *Albani* og *Odense*. Beskattes skulle kun øl fra salgsbryggerier eller andelsbryggerier, og det kun, hvis produktet indeholdt 2¼ vægtprocent alkohol eller derover. Satsen var – indtil videre – 10 kr. pr. tønde à 144 potter. Der var altså tale om en afgift efter produktionens størrelse, men de svagere ølsorter, i første række hvidtøllet og dermed en række mindre bryggerier, var undtaget fra beskatning – omend ikke dermed fra enhver form for opsigt, hvad der skulle fremgå af det følgende.¹³

Smertensbarnet i Odense skulle vise sig at blive det tredje bryggeri med bayersk øl i sortimentet, nemlig *Sct. Hans Bryggeri*, som var i enkeltmandseje. I 1892 var bøgerne ikke i orden, og det gav en bøde på 200 kr. – senere på året skiftedes bestyrer. I 1896 var den gal igen, da godt 9½ tønde taffeløl, som egentlig var tilvirket som skattefrit hvidtøl, efter endt lagring viste sig alligevel at være blevet skattepligtigt, uden at bryggeren havde fundet anledning til at indgive anmeldelse herom. Atter gav det en bøde. *Sct. Hans* fortsatte endnu en årrække med produktion af både det gamle mørke lager og den nymodens lyse pilsner, men opgav i 1905 brygningen af det skattepligtige øl. Virksomheden blev overtaget af *Slotsbryggeriet*, der for sit vedkommende indgik i *Albani*. Således kom da produktionen af alt det

skattepligtige øl i Odense i aktieselskabsregi. Bekvem set fra toldvæsenets side.

Men det kan ikke nægtes, at der umiddelbart efter indførelsen i 1891 havde været visse problemer andetsteds. Gæstgiver Jensen på traktørstedet »Sorgenfri« i Fruens Bøge har næppe fulgt så godt med, som han burde. Han bryggede og solgte i alt fald i 1893 krus efter krus af sit »gammeltøl«, som desværre holdt 3,22% alkohol, og han havde ikke anmeldt dette, ej heller løst næringsbevis som ølbrygger eller ført autoriserede handelsbøger, altsammen krav, som stilledes efter den midlertidige lov af 1891. Havde Jensen blot drukket det hele selv, ville alt have været i den skønneste orden, for ølbrygning til eget behov var stadig tilladt, som det er det den dag i dag. Men nu blev det i første omgang så sørgeligt til en bøde på 200 kr., senere nedsat til kr. 50, samt naturligvis afgift af de seks tønder gammeløl, som helt utilladeligt var blevet nedsvælget i Fruens Bøge.

»Håndværksbrygning« jævnsides med andre næringsveje var altså endnu ikke helt forsvundet, for en brændevinsbrænder på Vesterbro kom samme år i fuldstændig samme situation, bortset fra at hans ulovlige øl var helt oppe på 3,95% – man imponeres umiddelbart af disse mange decimaler. I 1896 var der både en gartner på Åsum Mark og en værtshusholder på Sortebrødre Torv, som ulovligt havde brygget afgiftspligtigt øl til salg, og i 1901 var det galt på gården Christiansdal, hvor procenten også var kommet til at ligge i et utilladeligt højt leje.

Som nævnt var der ikke vanskeligheder med de to store, moderne bajerskøl bryggerier, som kun havde ekstraordinært med toldvæsenet at gøre, når afgiften – ølskatten – skulle refunderes ved eksport. Dette skete tilsyneladende endnu kun lejlighedsvist i

større partier, hvorimod det i mindre målestok løbende fandt sted ved udproviantering af skibe. Af samme grund anmeldte sig tillige i årene lige efter århundredskiftet depotbestyrerne fra både Tuborg og Carlsberg, som havde *deres* salgsmæssige interesser at dyrke i Odenseområdet, herunder også i forsyningen af skibsfarten.

En lidt besynderlig bestemmelse, som antagelig skyldtes ølskattens »midlertidige« karakter, påbød, at oplysninger om den ikke skulle medtages i toldstedernes årsberetning, hvor man først kan finde den udspecificeret fra og med 1902.¹⁴ Men på de månedlige ekstrakter og på den årlige samlede ekstrakt over samtlige indtægter og udgifter kan man naturligvis se, hvad øllet indbragte.¹⁵ Det blev fra første færd til beløb på henved det dobbelte af, hvad brænderiafgiften gav – i alt fald for Odenses vedkommende. Og så blev det opkrævet med væsentlig mindre besvær! Det bajerske øl var kommet til at spille en betydelig rolle, og for så vidt var det ikke sært, at det også måtte interessere en finansminister. Når man følger de månedlige tal for intraderne fra henholdsvis brændevinen og øllet, viser der sig i øvrigt en karakteristisk forskel. Afgifterne på akvavitten løb ind i en nogenlunde kontinuerlig strøm året igennem, men for øllets vedkommende var der så udpræget tale om sæson. I sommermånederne og i de tidlige efterårsmåneder blev der beskattet dobbelt så meget øl som i den mest stille måned i denne branche, februar. Fænomenet svalebajer havde helt tydeligt gjort sit indtog.

Den tekniske udvikling i bryggeribranchen lettede altså i høj grad kontrollen, hvad man, som det er set, udmærket var klar over allerede inden indførelsen. Omvendt blev tilværelsen naturligvis ikke lettere for den, der gav sig af med brygning i

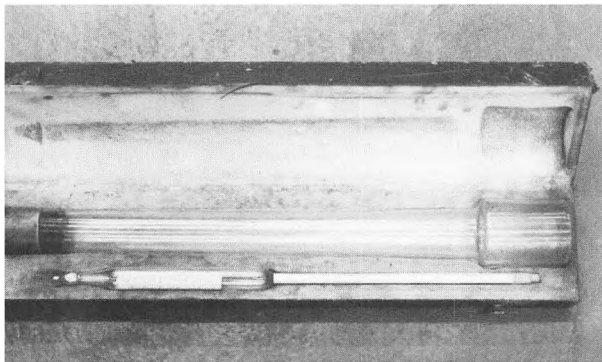
mindre målestok af gammeldags gammeløl eller lignende af en vis styrke. Teknik og beskatning trak i forening i retning af en koncentration på færre og større bryggerier. Og det samme var på denne tid tillige ved at være tilfældet med brændevinsproduktionen.

Endnu i 1867 kunne opregnes 30 brænderier i Odense, men i 1882 var tallet nede på 20.¹⁶ Tilbagegangen skyldtes foruden det fremtrængende bajerskøl tillige de nye, moderne »dampbrænderier«, som kunne producere og derfor også sælge langt billigere end de gamle baggårdsvirksomheder med den enlige brændevinskarl.

I Odense med de stolte brændevinstraditioner – se side 230 – måtte man endvidere lide den tort at blive udsat for mærkbar konkurrence. I 1868 var det endnu kun fra en anden fynsk købstad, nemlig Fåborg, hvor Lagonis store nye dampbrænderi var etableret. Kort efter finder man så de to første af slagsen i Odense. Lidt ind i 1870erne plagedes man af tilførsler både fra København, Aalborg og Århus, og i 1882 var der ganske vist en lidt større produktion i Odense end tilfældet havde været 15 år før, men kommentaren fra toldkammeret nævnte den »storindustrielle« udvikling, som på dette felt var sat i gang her i landet. Og når man i Odense så på de »ringe kræfter«, hvormed der arbejdedes i flertallet af byens 20 brændevinsbrænderier, så regnede man ikke med nogen stor fremtid for disse.¹⁷ Endelig skulle beskatningsomlægningen som følge af loven af 1. april 1887 ej heller blive til opmuntring for de små, traditionelt arbejdende brænderier.

Fra afgiftsberegning efter karrum overgik man til beskatning efter udbytte. Toldvæsenet stillede et afprøvet og justeret apparat til rådighed, den såkaldte Siemenske Spiritusmåler, et imponerende instrument af be-

Til at måle brændevinens styrke anvendte toldvæsenet såkaldte alkoholometre, af hvilke det Spendrupske var særlig populært. Det første fik man i 1810, og to af de seneste, hvoraf det ene ses her, modtog Møntergården i 1940'erne som gave fra Odense toldkammer. Det ligger sammen med den tilhørende glascylinder i et sort etui, foret med vaskeskind.

tragtelig størrelse, udstyret med tromle, svømmer, vægtstænger, hjul, tællværker samt naturligvis en mængde rør – en beundringsværdig konstruktion, hvis funktionsmåde imidlertid kræver et nøjere studium. Spiritusmåleren skulle permanent påsættes ved udløbet af svaleapparatet og princippet var da at måle, hvor mange potter spiritus, der strømmede igennem, og hvor mange potter ren alkohol, det under hensyntagen til temperaturforholdene kunne omregnes til.¹⁸ Dette måtte selvfølgelig medføre strenge regler for synlig rørføring og lignende, således at man let kunne påse, at spiritusholdig damp ikke kunne slippe ud og ulovligt fortættes og dryppe ned et forkert sted. Var der sammenføjjinger eller sammenkrøninger, som kunne tænkes at give mulighed for misbrug, skulle der være påsat flanger, hvorpå en forsvarlig toldplombering kunne anbringes, ligesom hele anlægget fortsat skulle kunne »forsegles«, hvis driften midlertidigt blev standset. I det hele taget gjaldt, at toldvæsenets indseende med

såvel apparatur som drift ikke blev mindre omfattende end hidtil. Men arbejdet littedes ved det mindskede antal virksomheder.

Der var en femårig overgangsperiode, i hvilken det var muligt at vælge mellem de to beskatningsformer. Begrundelsen herfor skal nok til dels findes i ønsket om ikke at skulle stille altfor mange dyre Siemenske målere op. I Odense overgik byens førende brænderi F. Christophersen & Co med det samme til den nye ordning, og fra og med 1. april 1892 skulle alle de øvrige også have installeret måleapparat samt tillige være indrettet i overensstemmelse med kravene hertil. I mellemtiden var nogle stykker imidlertid faldet fra og oversigter over redskaberne på byens brænderier fra 1893/94 viser otte fuldstændigt udstyrede virksomheder, mens der yderligere seks steder i byen var destillationsapparater underlagt toldvæsenets kontrol.

En god halv snes år senere var der kun tre egentlige brændevinsbrænderier tilbage, som til gengæld producerede næsten lige så meget som de 20 i 1882. Et af disse opgav endeligt i 1910, mens de to øvrige – P. Jørgensens Sønner i Nørregade og F. Christophersen & Co. i Overgade – lidt tidligere var blevet sammensluttet under betegnelsen Aktieselskabet De Forenede Spritfabrikker i Odense – telegramadresse »Sprit« – og i endnu nogle år kom denne virksomhed til at stå for den sidste selvstændige spiritusfabrikation her i byen. Set fra en kontrolmæssig synsvinkel var man nu med én stor aktieselskabsejet virksomhed i samme gunstige situation som med bryggerierne. På en sådan spritfabrik måtte man nødvendigvis have en rationel og overskueligt tilrettelagt produktionsgang, og man var fjernt fra de tider, da en brændevinskarl pustede lys ud for at fjerne ulovligt anbragte brædder på mæskekarret.

Dampskib fra England

I de 30 år fra 1865 til 1895 var Odense toldsted uændret normeret med toldinspektør, toldkasserer, to toldkontrollører med et antal assistenter stigende i tal fra 8 til 11. Mere betød de nye arbejdsområder ved jernbanen, sukkerkogeriet og bryggerierne ikke. Og som det er set, gjaldt det for sidstnævnte som for brænderierne, at i alt fald den fysiske kontrol lettedes med tiden. Om det gik den samme vej med den skriftlige side af sagen er dog tvivlsomt alene bedømt efter, hvad der nu ligger bevaret i arkiverne.

Når antallet af kontrollører i løbet af det følgende tiår øgedes med én, og når yderligere fire toldassistenter optræder på listen i 1905, skal baggrunden herfor nok så meget ses i, hvad der skete til søs. Trafikken på Odense havn og kanal var vel ikke i eksplosiv stigning i årtierne umiddelbart efter 1865, men på langt sigt såvist absolut ikke faldende. Blot var ganske meget stykgods, som nævnt, gået over til jernbanen, selvom dampskibsrueten til København – fra 1867 med *Sct. Knud* – også betød, at andet end grovvarer blev transporteret til Odense ad vandvejen. I de følgende mange år lå den indenrigs trafik med dampskib relativt kon-

Esbern Snare i det nye havnebassin fra 1886, ca. 10 år senere. Øverst til venstre ved masten skimtes »Henrietteslyst«, og længere til højre ved det gamle bassin ses toldkammeret. Bag dette anes Sct. Knuds kirkes tårn og ude til højre i det fjerne den nye banegård fra 1885 med de to spir. Endelig ses på de endnu temmelig øde kajpladser et lille skur – omtrent midt i billedet – men helt sikkert er det ikke, at det netop er det, som tolderne kunne opholde sig i, når de var meget langt hjemmefra. (Jul. Folkmann fot., Møntergården).

stant med fra 80 til 100 anløb årligt, mens den udenrigske i normale år højst beløb sig til en eller to dampere, af og til slet ingen. Det var så absolut sejlskibene, som endnu trak det store læs i udenrigsfarten til og fra Odense. En medvirkende årsag var de snævre forhold i kanal og havn, som blev afgørende bedret ved udbygningen i 1886. Resultatet ses umiddelbart i besejlingsstatistikken.²⁰ DFDS indledte allerede samme år en rutebesejling af England med *S/S Esbjerg* og *S/S Lolland*, og samtidig kom dampere i trampfart – uden fast rute – i stærkt stigende tal til byen. Nogle år efter århundredskiftet kunne man prale af enkelte dampskibe med ladning indkommet direkte fra såvel USA som Sydamerika.²¹

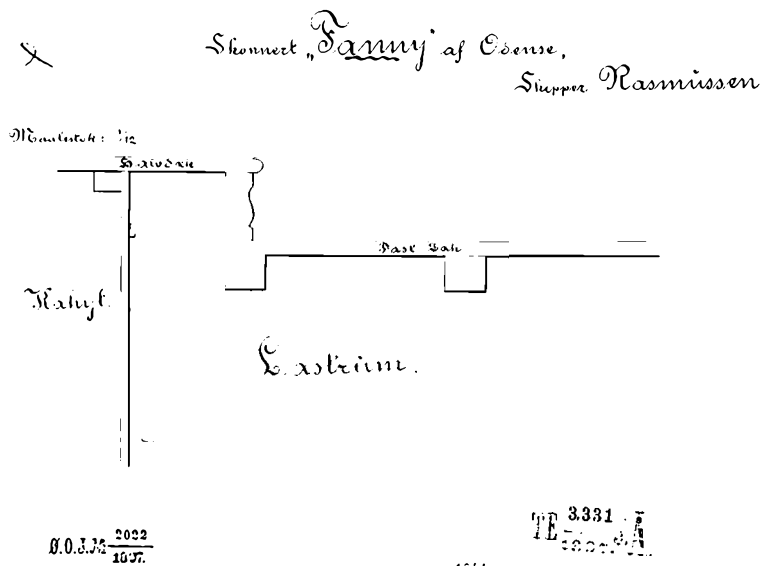
Ekspllosionen i havneaktiviteterne i slutningen af 1880erne havde imidlertid først og fremmest med Englandsfarten at gøre og dermed med landbrugsprodukter eksportret og en import af grove såvel som mindre grove varer. Alt i alt mere at lave for tolderne, og ikke mindst stykgodset kom nu til at gøre sig stærkere gældende ved havnetoldkammeret. Man kan eksempelvis aflæse det af de overtrædelser, som blev konstateret i Odense.²²

Som eksempel kan tjene misforståelsen mellem papirhandleren og den dampskibspeditør, som indgav anmeldelse på førstnævntes vegne. Det var ikke, som speditøren troede, et parti hvidt papir, det drejede sig om, men i realiteten delvist farvet og linieret. Det kom der en ordensbøde ud af. I et andet tilfælde viste grafit fra England sig ikke alene at være grafit, men da man pakkede ud, var der tillige etiketter og farvevarer. Nok en ordensbøde var resultatet, værre var det ikke, for man havde ikke søgt at skjule noget. Med Det Forenedes *Esbern Snare* fik en handlende nogle lervarer for meget – bøde 10 kr. Da samme selskabs

damp *Union* indkom fra Newcastle, manglede der fire fustager mønje på generalangivelsen – 20 kr. Og atter engang var der et problem med *Esbern Snare*, som samme år havde en uangivet balle fra samme afgangshavn. Stykgodsladninger kunne som altid være sammensatte af talrige kolli med store muligheder for fejltagelser og misforståelser, der fortsat kunne give anledning til strenge forholdsregler. Velrenommerede firmanavne fra Odense passerer revy, når man blader i anholdelsessagerne: M.P. Allerups Eftf., Brandts Klædefabrik, Slotsgades Dampvæveri (Chr. Mogensen), Gustav Krüger & Co., Harry Dessau, apoteker Lotze, vinhandler Lytjen, tapetfabrikant Harboe etc.etc. Selv den mest samvittighedsfulde virksomhedsejer kunne mere eller mindre selvforskyldt komme i knibe.

Den gamle § 147 om de uanmeldte gemmer var naturligvis fortsat gældende og kom i august 1897 i anvendelse i tilfældet skonnerten *Fanny*, som efter at være blevet udlosset inde i havnen lå opankret på fjorden.²³ Dette fartøj var bygget i 1870 ved Odense kanalbassin til skipper Lars Rasmussen i Stige, som fortsat ejede og førte det, da toldkontrollør Grøn samt assistenterne Pagh og Albrechtsen rapporterede om det rum, som ikke var blevet anmeldt. I betragtning af, at fartøjet efterhånden var 27 år gammelt og på dette tidspunkt må have været undersøgt på kryds og tværs utallige gange, kan man undre sig noget, men en fiks lille ombygning kan selvfølgelig have været af nyere dato. Forholdet var i alt fald det, at man i bagbords side under halvdækket, som stod i forbindelse med lastrummet, fandt en hylde, hvorpå var placeret en tom kasse. Skipperen tilstod beredvilligt, at denne kasse havde indeholdt sukker, mens der tillige sammesteds havde været henstuvet en sukkertop – alt sammen havde

Snittet gennem Fanny halvdæk afslører – omend utydeligt, for tegneren dristede sig ikke til at bruge tusch til den detalje – at skibsbyggeriet indeholdt sine finesser. Om værftet, som i 1870 leverede denne skonnert, havde toldinspektøren i Odense året forinden udtalt, at da det »forestås af en driftig ung mand, tro vi, at (det) går en god fremtid i møde«. (Rigsarkivet).

det hørt til skibets proviantbeholdning, men var *ikke* blevet opført på generalangivelsen ved den seneste ankomst til Odense. Der var ikke rigtig nogen undskyldende momenter, og i det hele taget var det jo et lidt besynderligt sted at anbringe 34 pund sukker. Når man fra skibsmåleren i København fik rekvireret den instruktive tegning af *Fannys* halvdæk med hylden inklusive den antydede sukkertop, skyldtes det den intrikate regel, at der, eftersom rummet ved opdagelsen havde været tomt, skulle betales bøde beregnet efter kubikindholdet, hvortil kom et beløb for det konfiskerede sukker – i alt måtte skipper Rasmussen slippe 110 kr.

En anden, lidt særpræget tildragelse udspillede sig inde i selve Odense havn, hvor ovennævnte Grøn bemærkede en dreng, som bar en kasse hen til en båd fra Marstal. Knægten forklarede, at han skulle aflevere den for en af byens skibshandlere, men Grøns mistanke var vakt, og den ikke helt lette kasse blev pakket ud på toldboden og viste sig at indeholde to skind, en pakke

gryn, en ost, en pose kager, et par sko, et par benklæder og en tom sæk. Den samlede værdi blev anslået til 12 kr. Skibshandleren indrømmede, at han havde fået overdraget kassen med indhold fra skipperen på den nu bortsejlede tremastede svendborgskonkonnert *H. A. Friis* med besked om at få den sendt videre til skipperens mor i Marstal. Eftersom disse effekter uden for enhver diskussion uanmeldt var bragt i land, blev der nedlagt påstand om mulkt på 108 kr. samt konfiskation, altså i alt at betale kr. 120. Men sagen udviklede sig alligevel til lidt af en farce. Skipperen ansøgte om fritagelse med den begrundelse, at både skind, skotøj og bukser havde været brugt af ham selv om bord, og det hele mandede ud i konfiskation af godt 3 pund ost og 1 pund kage.²⁴

Om disse eksempler ligesåvel som om hovmesteren, der fra *S/S Kronen* indsmuglede godt fire pund sardiner til en værdi af 4 kr., gælder, at der ret beset var tale om småting, som søgtes lusket uden om toldvæsenet.²⁵ Det ser ud til at have været ganske

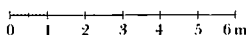
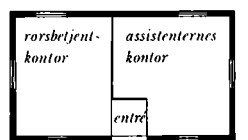
karakteristisk for denne tid, for der er ikke fra de sidste fire årtier inden århundredskiftet fundet én eneste sag, som drejede sig om organiseret smugleri i større målestok. Noget sådant kan naturligvis være forblevet uopdaget, men fraværet af store smuglersager kunne jo også skyldes, at kontrollen var så udbygget, som den var. Skibene til Odense forsegledes jo fortsat af krydstoldjagten ved Gabet, som kun søgte i læ, når vejret var sådan, at heller ikke andre skibe kunne tænkes at operere i dét farvand. En del af de mange småsager tog da også deres begyndelse ved fjordmundingen, som i 1883, da man på en damper fandt to uangivne fustager petroleum – det mentes blot at være en banal fejltagelse.²⁶ Eller den mere alvorlige sag i 1896, da dampskibet *Liljedahl* undlod at stoppe op for krydsjagt nr. 12.²⁷ Dette sidste peger hen på den ikke helt positive stemning, der efterhånden kom til at herske mellem skibsfarten – i første række repræsenteret af de dampdrevne – og så det sejlførende toldvæsen.

Allerede med etableringen af indenrigsruten mellem København og Odense måtte denne standsen op ude på fjorden forekomme at være absurd tidsspilde for et dampskib med planmæssig ankomst og ingen anledning til at komme på afveje. Følgelig

indrømmedes københavnerbåden fritagelse for denne ellers så strengt håndhævede pligt. Problemet kom op igen, da DFDS påbegyndte besejlingen af England. Forholdet var her, at damperen på hjemturen anløb Horsens før den arriverede i Odense, mens den på udturen lagde ind til Grenå. Således ankom godset fra Newcastle henstuvet i lastrum, som allerede var blevet forseglet i Horsens, og derfor kunne man godt se det formålsløse i fornyet anmeldelse og inkvirering ved Gabet. Og ved udsejlingen fra Odense fandt man også, at DFDS-damperen helt kunne slippe – de danske eksportvarer var jo ikke i den forstand smuglerobjekter. Rutedampernes sejlads blev således lettet ved indsejlingen til Odense, men fortsat gjaldt, at ethvert fartøj, som anløb direkte fra udlandet, ubetinget skulle standse op ved krydstoldstationen, hvorpå de eventuelt i stedet for at blive inkvireret kunne få en tolder ombord, således at skibet under toldopsyn uden forsinkelse kunne fortsætte ind til byen. Medvirkende til den fortsatte strengthed var tillige, at karantænebestemmelserne skulle overholdes – i fornødent fald skulle der foretages sundhedsundersøgelse længst muligt ude.²⁸

Møderne mellem de stadig større, hurtigere og travlere dampere og de små krydstoldjagter udstationeret overalt i de danske farvande måtte uvilkårligt antage mere og mere karakter af det groteske. Dampskibene havde ikke sejskibenes muligheder – undskyldninger – for svinkeærinder, og systemet med denne ydre ring af søgående toldere måtte alene af den grund betegnes som forældet. At sejskibsredere ikke var mindre utilfredse med ustandseligt at måtte standse op, siger sig selv. Krydstoldvæsenet afskaffedes generelt i 1904. Men lige netop søvejen til Odense, der fortsat havde en stor sejskibstrafik, ansås stadig for at høre til de

Det tidligere omtalte »Contoir« på havnen afløstes i 1908 af dette træhus på pladsen syd for F. F. Larsens pakhhus nr. 1 ved det nye østre havnebassin. Det var trods sin beskudne størrelse – 20½ m² – delt i to kontorer; et udtryk for den sociale lagdeling i tiden. Og et ikke just imponerende punktum for den byggeaktivitet, der havde forsynet Odense toldvæsen med såvel et jernbanetoldkammer som en udvidelse af havnetoldkammeret.

Toldvagtsskibet Odense Fjord ved anløbsbroen ved Gabet (?) kort før også dette fartøj afhændedes. Det ligger stille på grund af vintervejret, og der er spændt presenninger ud over fordækket. Krydsjagten var bygget i 1890 af N.F. Hansen i Odense og hed indtil 1903 No XXVII. Efter tjenesten i Odense 1904-10 solgtes den i 1911 til et rederi i Marstal og efter en omskiftelig tilværelse forliste den – nu som Hela – i 1955. Vagtsskibet førtes på Odense fjord af toldassistent Carl Albrecht Bruun (1858-1919), der ses på personaleopslaget efter dette kapitel som nr. 6 i anden række. (Toldmuseet).

mere besværlige i kontrolmæssig henseende. Så derfor havde Odense toldkammer i endnu nogle år fornøjelsen af at have underlagt en af de tre tilbageblevne krydsjagter, som fortsat var placeret ved Gabet under betegnelsen »Toldvagtsskibet Odense Fjord«, bemanded med en toldassistent og 3-4 rorskarle. Først i 1911 ophørte forpligtelsen til at stoppe op ved fjordmundingen og de sidste krydstoldjagter afhændedes.²⁹

I forbindelse med det søværts må til gengæld nævnes en udvidelse af aktiviteterne nogle år tidligere som en følge af skibsregistreringsloven af 1892. Herefter kom registreringsdistrikt nr. 9 til at omfatte ikke alene Odense og Bogense, men tillige tolddistrikterne Assens, Kerteminde, Middelfart og Nyborg. Samtlige skibe fra disse toldsteder blev herefter ført til protokols på Odense toldkammer.

Det store jernbanetoldkammer

Udviklingen ved jernbane såvel som kanal kan gøres op på forskellig vis. Opsvinget i trafikken på havnen kan opregnes i antal anløb, mængden af tonnage og i den sammentælling, hvor grovvarer såvel som stykgods blev omregnet til de såkaldte »bestuvede læster«. Lignende tal findes ikke for jernbanegodset, men et indtryk af udviklingen kan man få ved at vende sig mod den administrative side og simpelthen optælle antallet af ekspeditioner henholdsvis i havn og ved jernbane, som de fremgik af regnskabsbøgerne. De afrundede tal i tabel 10.1 viser, hvad man på Odense toldkammer selv gjorde op til brug i en særlig anledning.³⁰

Målt på denne måde fordobledes travlheden i havnen, hvor stigningen relativt set var størst. Damperne med stykgods havde deres andel af denne fremgang, men ellers tør det nok antydes, at jernbanetoldkammeret i absolutte tal ikke stod tilbage. I den forbindelse kan man minde om, at Odense fra 1882 også var kommet i direkte skinneforbindelse med såvel Bogense som Fåborg og i 1884 tillige med Assens.

Den særlige anledning til at fremhæve ekspeditionernes stigende tal havde naturligvis med pladsforholdene at gøre, vel at mærke på jernbanetoldpakhuset. Bestræ-

belserne på at skaffe mere albuenum sattes i værk med en skrivelse til Overtoldinspektoratet i 1896, en skrivelse, som lader ane, at den ikke var forfattet helt i blinde.³¹ For det var jo det ærede Overtoldinspektorat bekendt, at pladsen i Odense i høj grad var indskrænket, så indskrænket, at godset hobe sig op i pakhuset og ofte måtte føres tilbage til jernbanevognene til midlertidig opbevaring. Den stadige sammenblanding af ekspederede og uekspederede kolli bevirkede fare for fejlagtig udlevering, og det forhold, at pakhuset nødvendigvis måtte være åbent for alle klarerere, betød, at disse havde en uønsket lejlighed til at stikke næsen i kollegernes allerede ekspederede sager. Man havde håbet, at en nylig påbegyndt dampskibsroute fra Hamburg gennem »den holstenske kanal« til Odense og en række andre danske provinsbyer ville have betydet en ændret fordeling mellem bane og havn, men denne rute havde måttet opgives. Tilbage var da at overveje at få skaffet større lokaler, ikke ved udvidelse af de eksisterende – det blev end ikke omtalt – men i form af en egentlig nybygning, som man på denne tid fik det andre steder. Århus blev ikke nævnt, men alle involverede har været klar over, hvad der var ved at blive opført ved havnen til kollegerne i den store østjyske provinsby. Den helt nøjagtige placering i Odense var et åbent spørgsmål, men en

Tabel 10.1: Ekspeditioner ved Odense toldkammer 1884–97.

Antal ekspeditioner	1884/85	1896/97
Indgående ved jernbanetoldkammeret	18.200	23.200
Indgående ved havnetoldkammeret	3.900	7.900
Udgående ved jernbanetoldkammeret	400	800
Udgående ved havnetoldkammeret	1.500	3.000

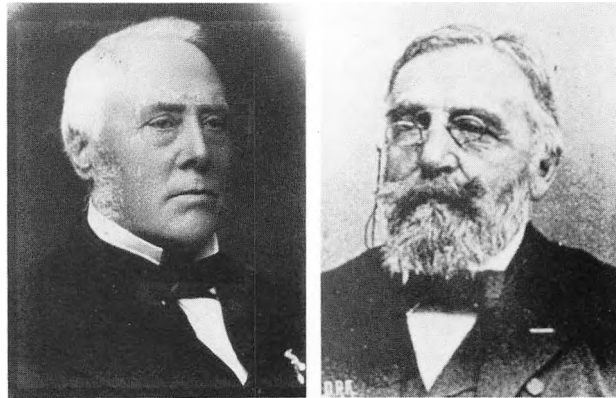
Kilde: Landsarkivet, Odense toldkammers arkiv, pk. B/556 og 558, regnskabsekstrakter.

række mulige steder i nærheden af jernba-
nen kunne dog opregnes.

Sagens videre forløb er ikke fulgt i alle
detailler. Det kan imidlertid slås fast, dels at
Overtoldinspektoratet modtog og viderebe-
fordrede sagen i positiv ånd, dels at place-
ringen blev på Østre Stationsvej, og endelig,
at den vanlige lokale forbundsfælle, Odense
Handelsforening, hurtigt dukkede op med
sine interesser med hensyn til indretningen
af byens nye toldkammer.

Det drejede sig om frilagerrum, som i
foråret 1897 nævntes som et længe næret
ønske. Det skal nok passe. Allerede ved en
lov fra 1863 var der åbnet mulighed for at
oprette såvel en egentlig frihavn i Køben-
havn som frilagere i al almindelighed, dvs. la-
gerrum, der kunne betragtes som liggende
uden for dansk toldterritorium.³² De varer,
som blev oplagt dér, kunne ligeledes i en-
hver henseende behandles frit – blot altså
afskærmet fra omverdenen på betryggende
måde og derfor placeret på selve toldkam-
meret.

I Odense ønskede man sig en snes rum
svarende til det antal medlemmer af Han-
delsforeningen, som havde udtrykt interesse
herfor, hvoraf de tre skulle være indrettet
til »våde varer«, de øvrige til forskellige for-
mer for »tørre«. Inspirationen var klar nok.
Dels var Københavns Frihavn som et større
område med status som »toldudland« blevet
åbnet i 1894, dels – og nok så vigtigt – har
man kastet blikket mod nordvest, hvor det
nye toldkammer i Århus netop var ved at
blive indrettet med frilagerrum, som kunne
tages i brug det følgende år, 1898. Sådan
noget måtte man følgelig også have i Oden-
se. Toldkammer og Handelsforening kunne
i fællesskab enes i formuleringen af kravet
om at blive stillet lige med andre provins-
byer, som man jo lå i konkurrence med.
Derfor indeholdt bygningstegninger og

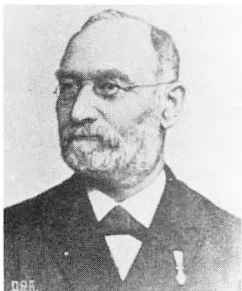
Adolph Theodor Lauritz Nagel (1817-1891) *Nagel havde været »passkrivner« og senere toldassistent i sødebyen København, da han i 1852 blev toldkontrollør i Flensborg, hvorfra han afskedigedes 1864. Via toldforvalterstillinger i Kerteminde (1869) og Nyborg (1875) kom han efter udnævnelsen 24. september til Odense 1. oktober 1881 som toldinspektør. Han døde i stillingen 4. juni 1891. (Fotografi (til venstre) af G.P. Jacobsen i Møntergården). 3 uger før dødsfaldet og indtil efterfølgeren tiltrådte var Nicolai Mathias Holten (1817-1891) konstitueret inspektør. Han var født i Norge af danske forældre og havde været ansat i toldvæsenet siden 1843. I 1863 blev han kontrollør i Ålborg og efter 10 år i Horsens kom han i 1879 til Odense, hvor han døde 23. november 1891, altså ikke længe efter igen at have overtaget sine opgaver som toldkontrollør.*

Frederich Emil Wichmand (1834-1906) *Wichmand, der var født i Saksøbing, var cand. polit. fra 1862 og assistent gennem 11 år i Generaldirektoratet for Skattevæsenet, da han i 1874 blev toldkontrollør i Helsingør og 5 år senere i København. I 1883 blev han toldinspektør sammesteds og 7. august 1891 i Odense, hvor han tiltrådte 1. september. 23. februar 1906 bevilgedes han afsked fra 31. marts at regne, og godt et halvt år senere, 31. oktober, døde han på Frederiksberg. (Foto (ovenfor til højre) fra C.C. Clausen: Odense og Omegn).*

Lorenz Christian Neuhaus (1824-1894) *Også Neuhaus, som kom fra Haderslev, havde været ansat i centraladministrationen, først som assistent, siden kancellist og fra 1856 fuldmægtig i Generaldirektoratets slesvigske kontor, da han i slutningen af 1862 blev toldforvalter i Kappel. Først 4 år efter den påtvungne afsked i 1864 blev der igen en stilling til ham i etaten, nemlig som toldforvalter i Fåborg. 22. maj 1875 udnævntes han til toldkasserer i Odense, men han tiltrådte først nogle dage ind i juli. Alle-rede 1. juli 1878 med virkning fra 1. oktober avancerede han til overtoldinspektør for Østifterne, i hvilken stilling han døde 9. april 1894.*

Oluf Christian Olsen (1814-1906) *Cand. phil. Oluf Chr. Olsen var søn af en københavnsk kontorchef i Finansdeputationen (og bror til en fra litteraturhistorien bekendt Regine), og havde Christian VIII personligt at takke for, at han i 1847 blev toldkontrollør på St. Croix. I 1863 vendte han tilbage til Danmark, først som toldforvalter i Frederikssund, og fra 1. oktober 1878 – efter udnævnelse 27. september – som toldkasserer i Odense. 9. juli 1884 modtog han sin afsked herfra og rejste efter 30. september til København, hvor han døde 11. juli 1906.*

Jens Christian Herluf Trolle (1827-1912) *Trolle, der var født i Store Heddinge, blev allerede som 14-årig volontør i Roskilde, og 5 år senere ansattes han som revisionsassistent i Generaltoldkammeret. Fra 1851 til 1864 var han toldassistent i Flensborg og Åbenrå og oppebørselskontrollør i Løgumkloster. Kort efter afskeden herfra fik han en tilsvarende stilling i Rødby, hvorfra han i 1869 kom til København som toldkontrollør. 7 år senere blev han toldforvalter i Fredericia, og såvel her som i Rødby var han desuden byrådsmedlem. I Odense, hvortil han kom 1. oktober 1884 efter at være blevet udnævnt til toldkasserer 10. september, helligede han sig helt sit embede, indtil han 75 år gammel afskedigedes 8. august 1902 (fra 1. oktober) og udnævntes til etatsråd. Han døde 7. september 1912 i Rudkøbing. (Foto efter C.C. Clausen: Odense og Omegn).*

overslag fra august 1897 tillige et antal frilagerum, og man kunne allerede da henvise til en mundtlig resolution fra Generaltold-direktoratet, som tilsikrede denne indretning i Odense. Sagens gang videre til Finansministeriet blev tilsyneladende let, på budgettet for 1898/99 figurerede et beløb på 232.000 kr. til det nye toldkammer i Odense.

Bygningsinspektør J. Vilh. Petersens toldkammerbygning gik herefter til licitation, udspecificeret med 13 dele murerarbejde og 21 dele tømrerarbejde. At det var lokale kræfter, siger sig selv. Og det samme gjaldt leverancer af materialer og montering. Denne gang var det for toldvæsenets regning, og de bevarede byggeregnskaber lader en hel række odensevirksomheder passere revy. J. Johansens Lervarefabrik i Sct. Jørgens Gade stod for glasserede mursten og figursten, trælast leveredes af Wilh. R. Maegaard. Thrige stod for det elektriske, M.P. Allerups Eftf. leverede dæksler, gørtler P. Grønning forfærdigede bronzeknopper, Nørregades Dreierforretning havde leverancen af 76 stk. dørstoppere; bænke mv. kom fra Gustav Karstens Møbelfabrik, papirkurve fra kurvemager Lange, perronvogne og sækkevogne hentedes fra Nørrebros Vognfabrik – »største Vognfabrik paa Fyen« – blækhusene stammede fra Vilhelm Larsen's Bog- og Papirhandel. Og sådan kunne man blive ved i detaljer om indretning og møblering.

Og tillige kan det afsløres, hvad man be- værtede med ved den festlige indvielse den 2. juni år 1900. Fra vinhandler Hey stammede 45 flasker Montebello C.N.; 100 kager, kransekage og horn leveredes fra Knudsens Konditori, cigarer fra Gravenhorst, dekorationer – bl. a. palmer – fra handelsgartner Rasmussen, mens lejetjener Jørgensen mødte med i alt fire mand. Der

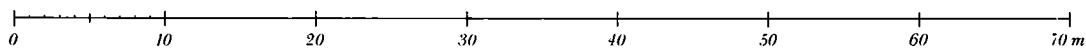
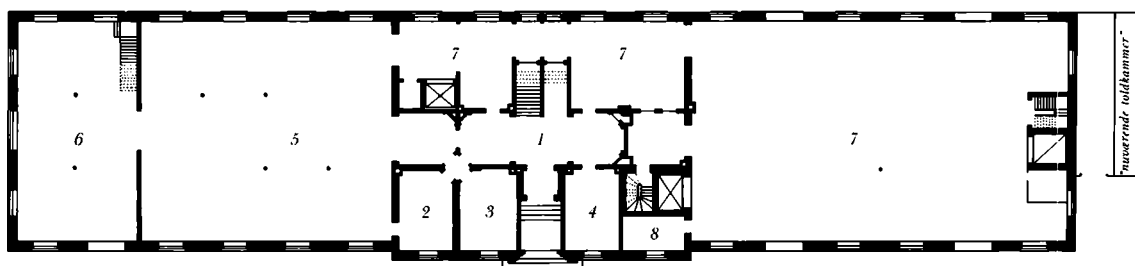
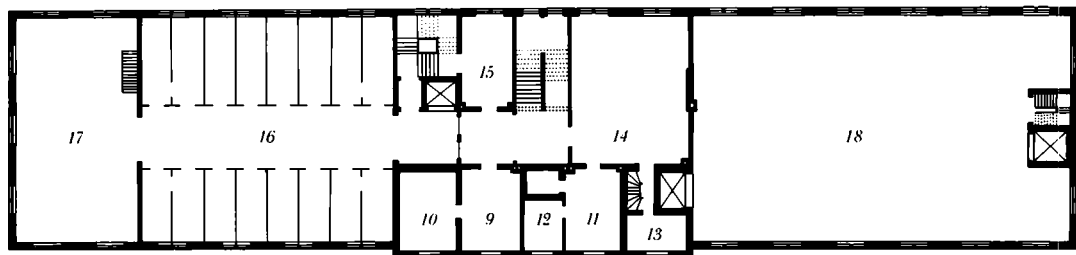

har været stil over det til en samlet bekostning af 364 kr. og 21 øre.

Tolv dage senere fulgte nok en højtidelig handling, da bygningsinspektør J. Vilh. Petersen officielt afleverede den 113 alen (71 meter) lange, treetages bygning med de to tårne til toldinspektør Wichmand.

Arkitekten gav selv en beskrivelse af sin nye rødstensbygning med granitsokkel, skifertag og tagrender mv. i kobber.³³ I midterpartiet var i stueetagen vestibule og kontorer og opholdsrum til såvel kontrollører og assistenter som toldklarerere og pakhusarbejdere. På første sal fandt man tilsvarende midtfor kontorer til toldinspektør og toldkasserer, regnskabskontor mv. Den østlige del var i fire etager – fra kælder til og med 2. sal – udnyttet til pakrum, som var forbundet med en elevator anbragt ved den østre gavl. I stueetagens vestlige del var cen-

Jernbanetoldkammeret – «Odenses nye Toldkammer» – skyldes arkitekt, hgl. bygningsinspektør Jens Vilhelm Petersen (1851-1931). «Det blev indviet 2. juni dette år, længe forsinket af den store lock-out», skrev C.C. Clausen i Odense og Omegn fra år 1900, »og man under gerne de to gamle elskværdige toldere dette statelige og fornemme hus«. Toldinspektør Wichmand var ganske vist kun 63, men toldkasserer Trolle nærmede sig de 73, og det øvrige kan vi kun bifalde. Clausen fortjener desuden at citeres for det følgende om J.Vilh. Petersens bygning: »Når man i gamle dage rejste en jernsøjle i et pakrum, malede man den rød, for at den ikke skulle ruste. Der var ingen, der tænkte på at bringe noget smukt ud af den ved form og farver. Der står ude i toldkammeret nogle jernbjælker, bærende loftet i vejerummet. De har kapitæler, med en smule grøn og brun farve har en nænsom kunstnerhånd skabt noget smukt. På den anden side har han heldigt undgået det skær, hvorpå adskillige af hans sæller undertiden strander, alt for mange finesser i detaljen, der forstyrrer helhedsindtrykket. Der er over hans toldkammerbygning den enkelhed og ro, der giver øjet hvile, når det har glædet sig over kunstnerens opfindsomhed i det små«. Som G.P. Jacobsen fotograferede bygningen kort efter færdiggørelsen, kunne den dog blot opleves et års tid; i 1901 blev hjemmehuset ved Kongensgade opført alt for tæt på og dermed mistede den meget af sin monumentale karakter. (Møntergården).

Grundplaner af stueetage og 1. sal i jernbanenetoldkammeret, efter J. Vilh. Petersens tegninger i Landsarkivet. De vigtigste lokaler er:

1 vestibule, 2 toldkontrollørernes kontor, 3 toldassistenternes kontor, 4 kontor for toldklarerer, 5 vejerbod (247 m²), 6 indpakning og udlevering, 7 pakrum (i alt 432 m²), 8 opholdsrum for pakhusarbejdere, 9 toldinspektørens kontor, 10 hans arkiv, 11 toldkassererens kontor, 12 hans arkiv, 13 toldkontoristernes kontor, 14 toldkontor (72 m²), 15 frilager-toldopsyn, 16 frilagerum 1-16 (8½-11½ m², i alt 161 m²), 17 inventarieloft og 18 pakrum (341 m²). I kælderen var foruden varmekammer, brændselsrum og opholdslokale for fyrbøderen et pakrum for brandfarlige varer. På 2. sal fandtes nok et pakrum (312 m²) samt de sidste 18 frilagerum (9½-24 m²), ialt 366 m²). Desuden var her et helt værelse til værket til det store ur mellem lårmene på toldkammerfacaden. Overfor ses det, som det tager sig ud i dag, hvor bygningen bruges af DSB.

tret for toldkammerets praktiske arbejde, den store vejerbod med de seks jernsøjler, de fem store egetræsborde til udpakning, de fire decimalvægte etc. Længst mod vest stødte vejerboden op til et udleveringsrum.

På første sal mod vest var der 16 mindre frilagerum samt et inventarieloft – eller skal man kalde det pulterrum? – på anden sal tilsvarende 18 større frilagerum. Et mindre pakrum forbandt på nordsiden stueetagens vejerbod med det østlige pakrum, og yderligere to elevatorer var anbragt i midterdelen. Kælderen rummede bl. a. kedelanlæg til dampopvarmning.

Man havde altså fået de af Odense Handelsforening så inderligt attråede frilagerum, og 1. juli år 1900 blev disse åbnet.³⁴ Den helt store efterspørgsel var der nu nok ikke, da det kom til stykket. Seks år senere var der kun 15 lejemål, men pladsen skal nok have fundet god anvendelse alligevel.

En status lidt ind i det nye århundrede viste da et provinstoldsted med to bygninger, begge toldvæsenets egne. Ved havnen ekspederedes søværts ind- og udgående varer, skibe klareredes, søfolk blev mønstret – alt-

sammen fra marts til november i tiden 7 morgen til 7 aften afbrudt af middag 12-2. Om vinteren indskrænkedes åbningstiden noget.

I den nye toldkammerbygning ved jernbanen ekspederedes fortsat fra 8 morgen til 4 eftermiddag alt gods, der befordredes med post og ad skinner, og samtlige afgifter samt skibsregistreringen blev administreret herfra, hvor såvel toldinspektør som toldkasserer tillige var at træffe. Reelt var jernbanetoldkammeret mere end nogensinde at betragte som hovedkvarteret, havnetoldkammeret var fortsat blot en filial, selvom det stadig ikke kunne ses formuleret.³⁵

Personalemæssigt var der ud over de nævnte ledere stadig tre toldkontrollører samt nu 14 toldassistenter, fire rorsbetjente, en fyrpasser og endelig to pakhusrkarle ansat

af Generaltolddirektoratet – en ved hvert af de to toldkamres pakhuse. Yderligere var ved disse beskæftiget seks lokalt ansatte medhjælpere.

På hvert toldkammer var placeret en kontorfuldmægtig, hvortil kom et yderligere kontorpersonele bestående af seks funktionærer, mens der endnu en stakket tid var en toldassistent, tre rorsbetjente og en dreng (kok) i virksomhed ved Gabet på toldvagtsskibet *Odense Fjord*.

I Odense kunne man på denne tid glæde sig over, at intraderne flød ind i en relativt stigende strøm. I 1880'erne tegnede man sig her for mellem 2,5 og 2,9% af de samlede indtægter opkrævet af toldvæsenet. I 1890'erne steg procenten til over 3 og svingede i tiden omkring århundredskiftet mellem 3,0 og 3,4% med stigende tendens helt op til lige knap 4,0 i det sidste år før første verdenskrig. I landssammenhæng stod man sig således glimrende, når man gjorde det op på denne måde. Og det gjorde man.

Uvilkårligt har man alle dage i Odense sammenlignet sig med andre større provinsbyer som Århus og Aalborg, men lige netop deres intradeniveau kunne man nu ikke hamle op med. Men man var på den rigtige side »over millionen« og dermed i særklasse foran byer som Randers og Esbjerg – sidstnævnte havde som først og fremmest eksporthavn slet ikke toldindtægter, som modsvarede trafikken på havnen. Om Odense havde det da også efter indvielsen af det nye toldkammer på Østre Stationsvej heddet, at det var »vidnesbyrd om den raske fart, hvormed Odense fra år til år kommer bestandig nærmere op imod storstadsrangen«.³⁶ Den bemærkning, fremsat i en hovedstadspublikation, har man ikke været kede af at få refereret i det fynske regionalcenter, det være sig på toldkammeret eller andetsteds.

10 $\frac{1}{2}$ · Gruppebillede

Fra ældre tid kendes mange gruppebilleder, hvor toldembedsmænd ses i statelig opstilling foran deres toldkammer. Langt sjældnere er en gennemfotografering som den, Hans Søfelde stod for i 1913. Samtlige 46 ansatte af alle kategorier kom med, og alle var de i sin tid anbragt i hver sin ovale udskæring på et stort indrammet billede. Her ses fra oven og mod højre toldinspektør V.V. Hassing, toldkasserer J. Nielsen og toldkontrollørerne G.E. Christensen, E.H. Enevoldsen og F.C.C. Koefoed. Rækken slutes med alderspræsidenten blandt toldassistenter, C.J.C. Lunau, f. 1838. Ti toldassistenter på rad ses herefter, nemlig A.P.J. Friis, C.V. Nielsen, A.T. Olsen, J. Buhl, P.R. Møller, C.A. Bruun, L.P. Paulsen, T.N. Hansen, H.C. Jensen og R.G. Grove-Rasmussen. Midterrækken begynder med yderligere seks toldassistenter: P. Ingemar, H.C.T. Jensen, K. Wellejus, S. Fanø, J.P.C.H. Nørretranders, L.S. Thuesen og L.C. Ludvigsen. Herefter følger toldmedhjælperne E.E. Christensen, P.U. Olsen og A.W. Jensen. På fløjen til venstre ses nedenunder det eneste kvindelige islæt, toldmedhjælper Nanna O.W. Schnohr, efterfulgt af kollegerne H. Gjørup, J.C. Nielsen, C.W. Petersen og A.G. Jakobsen. Nr. 6 og 7 i rækken er overtoldrodsbetjentene P.V. Larsen og A.C. Petersen, dernæst toldrodsbetjentene N.C. Hansen og C.J. McFadyan Bruhn og endelig den ene pakhusformand, H. Jessen Sørensen. Nederst ses den anden pakhusformand, R. Christiansen, derefter fyrbøder R. Barnkob, og sluttelig de otte pakhusarbejdere, P. Jensen, C.C.G. Christiansen, R.J. Larsen, N.H. Jacobsen, A.P. Andersen, J.

Madsen, O.L. Olsen og H.A. Hansen. Toldopsynsmændene må man dog undvære, for de havde ikke de-

res daglige gang på de to toldkamre, men ellers er her at se hele hierarkiet ved Odense toldsted.

11 · To toldkamre og stadig flere afgifter 1908-40

Toldloven af 1908

Efter toldreformen af 1908 følte mange, at der nu var vendt op og ned på utrolig mange ting. Årtiers heftige diskussioner omkring frihandel kontra toldbeskyttelse kunne nu foreløbig forstumme, mens man fordøjede resultatet, et stort kompromis i form af en helt ny toldtarif til afløsning af den hidtidige, som stammede helt tilbage fra 1863. Af ændringer kan da også nævnes utallige, af størst betydning var de øgede satser for spiritus, vin og tobak, mens til gengæld tolden på kul og importerede skibe helt faldt bort. Generelt var der i de detaljerede bestemmelser for de enkelte varegrupper sket en tiltrængt modernisering, og som et kuriosum kan endelig nævnes, at det først var ved denne lejlighed, at satsernes pålydende skiftede fra rigsdaler og skilling til kroner og ører – i praksis havde man altså længe måttet regne om. Samtidig, og nok så væsentligt, blev metersystemet indført; man gik fra et regne i pund og alen over til kilogram og meter.¹

Når så meget er sagt, er der alligevel grund til at understrege, at det ligesom i 1863 først og fremmest var en tarifomlægning, der var tale om. Vel betød det, at toldembedsmanden fik travlt med at sætte sig ind i de nye satser, men selve toldvæsenets daglige virke fulgte ellers stadig de regler, som var udformet i den berømmelige toldforordning af 1797. Nok var så det ene og så det andet blevet modificeret, men grund-

læggende fungerede tolderen fortsat trygt inden for velkendte rammer og – skulle det vise sig – kom til at gøre det i endnu et halvt århundrede.

Så meget for at forklare, at man ikke umiddelbart kan aflæse de store ændringer efter 1908, når man dykker ned i arkiverne fra Odense toldkammer. Men et og andet skete der dog, idet blandt andet sukkerbeskatningen blev omlagt. Fra at klassificere sukkeret efter dets farve, der som tidligere nævnt bevirkede besynderlige krumspring på fabrikkerne, gik man nu over til at måle sukkerindholdet ved polarisering. Man aflæste lysets brydning i en opløsning af produktet. Den nødvendige teknik var kendt på forhånd, og på Odense havnetoldkammer indrettedes, hvad man ligefrem betegnede som »et laboratorium for polarisering af sukker«.² Det, der nu var spørgsmålet, var om produktet indeholdt over 98% sukker, om det lå mellem 98 og 86%, eller det kom i den ringeste gruppe med procenter derunder. Et sådant polarisationsapparat var ikke nogen billig affære, og følgelig tog man sig i Odense også af kontrollen med fabrikken i Assens. Men fortsat sendtes tillige prøver til København til efterkontrol. Og da Odense sukkerkogeri i kampagnetiden kørte i døgn drift ugen igennem, måtte man på havnetoldkammeret følge trop på både søn- og helligdage.³ I denne forbindelse bør det nok anføres, at de tjenstgørende på selve fabrikken nu også hentedes ind fra andre toldsteder. Odensetolderne fik ikke i

Enebærodde fyr og fyrpasserens bolig, hvor toldskillet anes til højre for hoveddøren. Foruden de mange gøremål, som omtales i teksten, skulle toldopsynsmanden føre dagbog eller såkaldt patruljejournal over alt, »hvad der passerer af interesse for toldopsynstjenesten i distriktet«. Af disse er bevaret 5 bind fra Enebærodde, som dækker tiden 1911-62, 3 fra Stige (1911-74) og 5 fra Munkebo (1912-72). Desuden findes i toldkammerarkivet 2 bind fra den i 1928 ved Christiansminde oprettede station (1928-62), men derimod ingen fra Klintebjerg. Endelig omtaler arkivregistraturen 3 dagbøger »for meldestation Enebærodde« fra 1956-70. (Møntergården).

længden lov til alene at nyde godt af dagpengene, og eksempelvis i 1914 var det i kampagnetiden fire udefra kommende toldassistenter, som suppleredes med seks lokale – disse sidste skiftedes til for nogle dage at få den eftertragtede tjans.⁴

Uafhængigt af toldreformen ændredes også opsynet ved fjordens kyster. Da toldvagtskibet i 1911 var blevet inddraget, stod man klar med nyoprettede toldopsynsmandsposter, fra begyndelsen tre placeret henholdsvis i Stige, ved Klintebjerg og på Enebærodde. I 1912 kom en fjerde til i Munkebo, hvorved denne velkendte lokalitet atter kom til at spille en rolle som udgangspunkt for kontrol med den søværts trafik.⁵

Fyrpasseren på Enebærodde fik opsynsarbejdet som bibeskæftigelse og kunne herefter anbringe et toldskilt på sin embedsbolig samt hejse toldflag på stedets flagstang. Distriktet blev fastlagt til at gå fra Jørgensø i vest til den yderste spids af Galthoved og mod øst fra Graftebjerg til Skansen på Gabetets østside. Der blev ved den lejlighed

overtaget en mindre strækning fra Kerteminde tolddistrikt.

Toldopsynsmanden i Klintebjerg kom til at stå med ansvaret for strækningen fra Galthoved mod syd til kanalmundingen i Lumby strand, hvorefter kollegaen i Stige varetog kontrollen med hele kanalen ind til Odense havn samt kysten fra Stige til Feds odde. Endelig fik en fisker i Munkebo som sit distrikt den resterende strækning fra spidsen af Feds odde til Skansen ved Gabet – se kortet side 307.

Man kunne naturligvis ikke udnævne hvem som helst til toldopsynsmand. Fyrpasseren har man vel på forhånd følt sig tryk ved, men fiskeren i Munkebo indhentede man oplysninger om, og det blev da også noteret, at han kunne møde med en anbefaling fra den stedlige sognepræst. Til gengæld fik han så betroet både toldtegn, toldskilt, toldflag, en dobbeltkikkert, et toldstempel med den rette indskrift, en uniformshue og et jolleflag. Ud over det årlige honorar, der for disse fire opsynsmænd lå på mellem tre og fem hundrede kroner, til-

deltet både fyrpasseren og fiskeren et tillæg til bådehold. Det var altså meningen, at de også skulle kunne stikke til søs om fornødent.⁶

Toldopsynsmændene skulle i al almindelighed holde øje med forbipasserende skibe, og fyrpasseren ved fjordmundingen skulle tillige telefonisk indberette alt, hvad der blev set for indgående. På den måde var man altid i god tid forberedt på, hvad der ville dukke op i Odense havn, og toldvæsenet kunne således altid stå parat på kajen. Ved Klintebjerg fandtes en bro, som benyttes til udskibning bl. a. af produkter fra det stedlige eddikebryggeri. Der var ikke klareringsret knyttet til posten i Klintebjerg, så det ordnedes ved at sende mandskab frem fra Odense. Derimod havde opsynsmanden travlt med at borde de ikke så få skibe, som ankrede op i venteposition, før end de kunne komme det sidste stykke ind gennem kanalen.

Ved Munkebo hændte det ofte, at fartøjer – uden at der skete større skade – løb på grund, og da skulle toldopsynsmanden være på pletten, ligesom der var en del ekstraarbejde med registrering og mærkning af stedets fiskefartøjer, hvis ejere altså kunne gå til en kollega, der var deltidsbeskæftiget i toldvæsenet.

Første verdenskrig

I begyndelsen af august 1914 indkaldtes hele fire af staben på Odense toldkammer. Der var tale om kort varsel og øjeblikkeligt fremmøde, men, som toldinspektøren kort efter bemærkede: under de hæmmede trafikforhold og den midlertidige standsning af al import sydfra kunne man sagtens undvære de to toldassistenter – løjtnanter – og de to afløsningsmedhjælpere i den tid, de skulle gøre tjeneste i sikringsstyrken. Man

kunne endda meget hurtigt konstatere direkte besparelser ved det mindskede arbejde i toldpakhuse. Det var i august. I begyndelsen af september indberettedes, at man nu havde sikret sig med kulindkøb til forud fastsat pris til den forestående fyrringssæson. Man var udmærket klar over, at unormale tider for alvor stod for døren, og på toldkamrene i Odense blev der andet og mere at tænke på end kulkøb og genindkaldelser. Det har næppe været længe, før man kom til at savne de fraværende.⁸

Stat såvel som kommune drog nytte af det kendskab, man i toldvæsenet havde til det lokale erhvervsliv. I november 1914 fik prisreguleringskommissionen for Odense kommune en lang liste med oplysninger om de forretninger, hvor man kunne forvente, at der fandtes beholdninger af uformalet rug og hvede.⁹ I januar 1915 gjaldt det på statens vegne en regulær beslaglæggelse af importeret hvedemel. Der blev foretaget eftersyn rundt om hos importører og optalt, hvad der var på lager i originale sække – det drejede sig om ikke mindre end 4.215 med i alt 235.587 kg fordelt på seks firmaer. Siden fulgte en frigivelse først af mindre partier, senere resten, som kunne forhandles på betingelse af, at det blev forbrugt her i landet, og ind i februar kunne der afgives melding om, at der nu ikke var flere beholdninger under beslag.¹⁰ I 1917, da det for alvor kom til at knibe med de oversøiske tilførsler, blev der grebet ind med fornyede forholdsregler mod spekulation. Kornkontoret under Indenrigsministeriet fik i juni tilsendt lageropgørelser og i september beslaglagdes ved »toldvæsenets personlige nærværelse«, hvad der fandtes af udenlandsk hvede og hvedemel på havnemøllerne Munke Mølle og Victoria.¹¹

Det var imidlertid ikke alene importører, som man under de ekstraordinære omstæn-

digheder skulle holde hus og øje med. Eksporten blev tillige fulgt med større agtpågivenhed end vanligt. Der var udførselsforbud for en lang række varer og følgelig dispensationer at tage stilling til.¹² Og der indledtes en praksis med autorisationsattester, som skulle følge mælk, smør, fløde, ost, æg og flæsk ud af landet, hvad enten der nu blev indladet i *S/S Tyr*, *S/S Georg*, *S/S Union* eller *S/S Hengest*. Såvidt den traditionelle englandseksport med damper. Lignende attester fulgte naturligvis også varer til Tyskland, hvad enten de gik ad søvejen eller med jernbane. De mange indberetninger skyldtes et ønske om fra statsmagtens side hurtigt at kunne overskue situationen og dele sol og vind lige mellem aftagerne, det være sig på den ene eller anden side i det store opgør.¹³ Og det var fortrolige oplysninger. Man måtte i Odense med beklagelse afslå at oplyse noget som helst, når en videbegærlig repræsentant for et eller andet land, en konsul, henvendte sig.¹⁴

Der var tillige besynderlige fænomener at indberette om. I 1915 havde man lagt mærke til, at der kom te, tobak og sardiner i transit over København bestemt til Odense. Det var der i sig selv ikke noget unaturligt i. Det mystiske var, at otte vognladninger af disse varer herefter reeksporteredes med jernbane over Vamdrup til den sydlige nabo. Det kunne muligvis være legitimt nok, men, som toldinspektøren diskret udtrykte det, fremgangsmåden gjorde et »mindre åbent indtryk« og bragte snarere tanken hen på krogveje. Og han var da heller ikke blind for, at denne trafik, som åbenbart skulle sløre, at varer fra de allierede blev solgt videre til aksemagterne, kunne være stridende med det danske samfunds mere overordnede interesser. Derfor pligtskyldigt en indberetning.¹⁵

I al almindelighed skærpedes da kontrol-

len med eksporten, som i stigende grad gik med jernbane mod syd. Her har der åbenbart været lidt af et »hul« i de indarbejdede procedurer. Man var nu engang ikke særligt indstillet på at skulle holde øje med de danske eksportvarer, som jo var toldfri og normalt derfor uden større toldmæssig interesse.¹⁶ Nu måtte man i Odense sætte særligt mandskab af til denne opgave. Tre toldassistenter suppleret med fire nyantagne arbejdsfolk gik fra oktober 1916 i døgn tjeneste med den »efterkontrol«, som skulle sikre, at hver eneste vognladning ud af landet var behørigt eftersat en ekstra gang. Nok kunne man året efter konstatere, at vareforsendelserne til Tyskland var i aftagende – der var efterhånden ikke så meget at slagte eller malke mere – men kontrollen fungerede fortsat, også i den nærmeste efterkrigstid.¹⁷

En ganske fornøjelig specialeksport ses med de to store bryggerier, Albani og Odense, som begge modtog tom emballage sydfra i hele ladninger. Efter ansøgning bevilgedes toldfrihed for alle disse tønder og fade, som efter at være blevet fyldt op, naturligvis blev genudført. Så længe der var råvarer, fik også bryggerierne, der ellers ikke var særligt eksportorienterede, deres del af det umættelige sydlige marked, som altså selv stillede med de nødvendige beholdere.¹⁸

Mens det på hjul drejede sig om vognladninger, var det anderledes småting, som søgtes eksporteret illegalt ad søvejen. Man var tidligt opmærksom på, at skibsproviantering specielt til tyske skibe kunne friste til misbrug. I alt fald var dagspressen agtpågivende, når gæsterne forsynede sig lidt vel rigeligt – »Er vort toldvæsen for liberalt?«, hed det.¹⁹

En forbløffende strid om bord på et tysk fartøj i Odense havn havde man måttet hen-

TOLDINSPEKTØR 1906–15

Vilhelm Valdemar Hassing (1841-1919) *Hassing var født i Hobro og gjorde karriere ved militæret, hvor han i 1890 fik rang af kaptajn. Allerede i 1866 var han dog begyndt i toldvæsenet, først som fuldmægtig i Ålborg, og efter mange års ansættelse i hovedstaden (som assistent i 1869 og kontrollør 1880) blev han i 1881 toldforvalter i Esbjerg. 22. marts 1906 udnævntes han til toldinspektør i Odense med tiltrædelse 1. april, og 12. juli 1915 afskedigedes han fra 30. september at regne. Han har dels alene, dels sammen med andre fagfolk udgivet flere toldfaglige bøger, bl. a. Samling af de gældende Love, Anordninger og administrative Bestemmelser vedrørende Toldvæsenet i Danmark fra 1893, samt skrevet adskillige artikler om toldvæsen, handel og skibsfart, især i Tidsskrift for Toldvæsen, herunder den i litteraturlisten opførte om Odense toldsted fra 1907. Han døde 9. november 1919 i København. (Foto på Odense toldkammer).*

TOLDKASSERER 1902–16

Jens Nielsen (1841-1924) *Jens Nielsen, der var gårdmandssøn fra Hammer ved Næstved og begyndte i toldvæsenet i 1857, konstitueredes som toldassistent ved landtoldgrænsen i 1871 og blev efter tjenester i Fredericia og Lemvig toldkontrollør i Rudkøbing 1879. Tre år senere fulgte en stilling som toldforvalter i Mariager, men i 1885 blev han igen kontrollør, denne gang i Vamdrup. Mere stabile avancementer opnåede han fra 1890, først som forvalter i Hobro og siden – 17. oktober 1902, men med virkning fra den 1. i måneden – som toldkasserer i Odense. Herfra afskedigedes han 5. juli 1916 (fra 31. august) og knap 8 år senere døde han, 22. maj 1924. (Foto i Møntergården; jf. personalebilledet i afsnit 10½). I måneden mellem Niensens afgang og efterfølgerens tiltræden bestyredes kassererkontoret af fuldmægtig Adolph Brock Jensen (1870-1950), siden toldforvalter i Mariager og Hobro.*

viser til den relevante konsuls omsorg, men det interne germaniske slagsmål var interessant, for baggrunden var besætningens misfornøjelse med kaptajnen, som blev beskyldt for at have beholdt alt for meget af provianten for om ikke sin egen mund, så dog til fordel for sin egen pengepung. »Maskeret udførsel«, var kommentaren fra Odense toldkammer.

Enkeltvis og i hele grupper blev tyske søfolk grebet i forsøg på uds mugling. Der var eksportforbud for disse varer, og følgelig blev den sømand, som forsøgte at medtage 5 kg hvedemel og 3½ kg semuljegrøn, pågrebet og sagen blev rutinemæssigt overgivet til politiet. En anden havde gjort indkøb rundt om i byen og anbragt i alt 51 stk. toiletsæbe i en pose under tøjet, da han forsøgte at komme ombord i sin tyske kuldamper. Sæbe og kakao var også, hvad førstestyrmand, samt første- såvel som andenmester hver for sig havde forskaffet og udstoppet sig med. De så »sværere« ud, end de burde, så også her var først toldvæsenet, siden politiet i aktion. To skibsdrenge med

chokolade og sæbe gik det på samme vis i lighed med den maskinmester, der blev afsløret med en pakke bajerske pølser og 10 æg.²⁰

For de tyske kuldampere vedkommende var det i havnen, det foregik. Udenlandske sejlskibe stak derimod ofte til søs ved dagry, og for deres vedkommende blev man hurtigt klar over, at de ombordværende troede, at de et stykke udenfor kanalen var hinsides toldvæsenets rækkevidde. Man måtte følgelig belære dem om noget andet.²¹

Disse noget bagvendte smuglerier endte i et enkelt tilfælde endnu længere ude, og i den forbindelse kom et par af toldopsynsmændene i virksomhed. En nyetableret købmand og forhenværende stenfisker i Klintebjerg var i besiddelse af en motorbåd og kom under stærk mistanke for at anvende den til ulovligt salg til søs. Opsynsmanden i Klintebjerg skyggede ham herefter. Og ganske rigtigt. Der kom varer i motorbåden, som blev sejlet uden for Gabet, hvor tyske fartøjer for udgående var blevet liggende. Herefter var det fyrpasseren på Enebærodde, som alarmeredes. Ud i jollen og op på siden af motorbåden, som dog herefter forsvandt. Den søgående købmand sejlede sin vej, men vendte dog siden hjem og lod sig pågribe. Han indrømmede at have solgt varer til fire tyske fartøjer, hvoraf to var sønderjyske. Man noterede sig naturligvis disse skibes navne, for senere at kunne stille dem til ansvar, hvis de en anden gang kom til Odense.²²

Krigstidens afgifter

Den udadvendte kontrol med skibe og søfolk modsvaredes af stigende aktivitet indtil med rækken af stærkt forhøjede afgifter. Som nævnt var afgiftsniveauet allerede i

kraft af 1908-loven afgørende på vej opad, og det blev i ikke mindre grad tilfældet under første verdenskrig.

Spiritusbeskatningen var fulgt af en række kontrolforanstaltninger. Således skulle eksempelvis hvert eneste apotek være udstyret med et kontrolhæfte, og årligt blev beholdningerne afstemt. Andre virksomheder, som til teknisk brug anvendte ikke-afgiftsbelagt spiritus, var naturligvis underlagt et lignende tilsyn. Og så kom der i al almindelighed år 1917 en »midlertidig« tillægsafgift på akvavit, forlænget i de følgende år. Det var fra dette tidspunkt, at man for alvor kom til at købe sig fattig, hvis man ville fortsætte med et større forbrug af de stærke våde varer.²³

Denne forhøjelse gav ekstraarbejde med efterbetaling, idet man af rimelighedsgrunde opretholdt den praksis, at al usolgt spiritus skulle pålægges den nye afgift, hvilket betød, at ikke alene spritfabrikker, destillationsvirksomheder, grossister og detailhandlere, men tillige restauranter, beværtninger og hoteller skulle angive deres beholdninger, som så stikprøvevis blev kontrolleret af toldvæsenet. Spiritusoptællingen den 1. marts 1917 gav et mylder af sager. Der blev tilsyneladende flyttet ikke så lidt rundt på de forhåndenværende lagre, mere kapitalstærke overtog, hvad mindre formående ikke kunne klare at betale afgift af. Toldvæsenet fik sin sag for, men her som i andre tilfælde gav overarbejdet ekstrafor tjeneste, så denne såvel som de øvrige efterbeskatningskampagner har ikke nødvendigvis været så uvelkomne endda for tjenestemænd, hvis løn ikke uden videre fulgte prisniveauet opad.

Året efter i januar kom både opsyn og regnskabsafdeling igen på overarbejde, belønnet med 1 kr. pr. time. Det gjaldt nu tillægsafgift på vin, og forhandlere såvel som udskænkere skulle atter redegøre for

deres lagre. Selv indehavere af private vinkældre kom ind i billedet, idet dog de første 200 kroners afgift kunne fraregnes. Det blev ikke blot en lokal affære med kontrolbesøg hos de stedlige vinhandlere. Et par af de største odensefirmaer, F.W. Hey og Odense Vinkompagni, havde vin beliggende i Københavns Frihavn, hvad der nødvendiggjorde en korrespondance med kolleger i det københavnske toldopsyn.²⁴

Endnu en varegruppe kom i disse år betydeligt i søgelyset, når finanskassen skulle fyldes, nemlig tobakken. Cigaretterne var kommet under beskatning i 1912 med dertil hørende pakningstvung og påførte »stempeband«. I 1917 kom turen til cigarer, cerutter og røgtobak, hvor teknikken blev påsætning af stempelmærker på fakturaer. I al almindelighed kom der naturligvis også forhøjelser på dette felt.²⁵

Kontrollen, som betød, at toldvæsenet skulle have indseende med virksomhedernes hele bogføring, har været nogenlunde overkommelig hos byens halve snes egentlige tobaksfabrikker.²⁶ Mere indviklet var det med de mange tobakshandlere, som også drev cigarfremstilling i større eller mindre udstrækning, og som derfor også skulle under tilsyn.²⁷ Og endelig var der så det muligvis lidt ildelugtende emne, den fynske tobak.

Tobaksplanter af hjemlig avl var faktisk ikke nogen nyhed. I det mindste var der tale om så udbredt et fænomen, at dyrkerne i 1911 blev pålagt en arealafgift, i 1913 afløst af en beskatning efter den producerede mængde. Men tobaksdyrkningen tog naturligvis et opsving specielt hen mod slutningen af verdenskrigen, da tilførslerne udefra blev såre begrænsede.

Det var typisk husmænd i landdistrikterne og såmænd også en enkelt gartner på de kommunale jorder i Tarup, som anmeldte oplysninger om det dyrkede areal og om det

forventede udbytte. Siden blev anmeldelsen så påført den opvejede mængde tobak, hvorefter afgiften kunne opkræves.²⁸ Man støttede sig på de eksisterende skyldkredse, hvorfra der var pligt til at indberette navne på samtlige dyrkere, hvoraf dog mange næppe har produceret til andet end privat brug, eftersom det forventede udbytte ofte blev anslået til et eller et par kilo.

Mere problematisk var det med de mere efterladende, som ikke fik klaret, hvad de skulle med myndighederne i tide, hvad enten der nu var tale om en gartner lige uden for byen, en gårdejer i Ubberud eller en husmand i Brylle. En anden husmand havde helt tydeligt ikke fulgt særligt godt med og gik i den vildfarelse, at han skulle betale arealafgift på amtstuen. Til alt held kunne han fremvise en faktura udstedt ved salg til en tobaksfabrik med det tankevækkende navn »Danmark« – og her burde han vel i øvrigt have kunnet få besked om den seneste beskatningsmæssige udvikling.²⁹ Forunderligst var dog nok den sag, som meget hurtigt blev overgivet til politiet, der blev bedt om at efterforske, hvor NN havde boet i årene 1918-20, hvor han havde dyrket tobak, hvor den høstede tobak var blevet opvejet, om høsten havde været normal eller mislykket, hvor meget der var solgt, til hvilke priser og til hvem. Og endelig ønskede man oplysninger om NN's økonomiske forhold i al almindelighed.

Toldassistent Thuesen – den lokale ekspert i tobakssager – kunne i en afsluttende rapport til Inspektionen for Tobaksbeskatningen i København forklare, at NN havde opholdt sig skiftevis i Middelfart og Odense tolddistrikt, hvorved var opstået megen forvirring. Tobak dyrket det ene sted var blevet afhændet det andet, af tre partier var kun to blevet vejet, og manden syntes således at være »en stor synder«, men man antog, at

Vejerboden i havnetoldkammeret ca. 1912, mens det endnu var muligt for herren i det noble antræk at få fortoldet en hel kasse cigarer, som personalet med nogen misundelse registrerer og fører til protokols. »Sprøjten« på søjlen til højre er hævert til spiritusprøver, og ved siden af hænger vridboret, der brugtes før hæverten kunne udtage en passende stor portion af sadenes indhold. Fotografiet har været monteret i gruppebillede fra afsnit 10½, men knækkede, da det blev slaget. (Møntergården).

han under de sidste års nomadeliv ikke specielt havde studeret tobaksloven. Og da han ikke ejede salt til et æg, ville et forsøg på udpantning være resultatløst. Lidt opgivende foreslog toldassistent Thuesen derfor, at man opgav alle krav og tildelte NN en højtidelig formaning. Toldassistenten formodede, at Middelfart toldkammer ville tilslutte sig denne indstilling af sit fulde hjerte. Man var utvivlsomt efterhånden trætte af alt det bøvl med solgt ejendom, forsvundne tobaksdyrkere og i det hele taget en befolkningsgruppe, som ikke var vant til at have med toldvæsenet at gøre – og omvendt. Og

da krigen var slut, var der i øvrigt meget dansk tobak, som måtte betragtes som værdiløs og derfor blev fritaget for afgift. Men i princippet fortsatte man naturligvis med kontrol af de tilbageblevne stædige tilhængere af den fynske tobak.³⁰

De hvide kitler

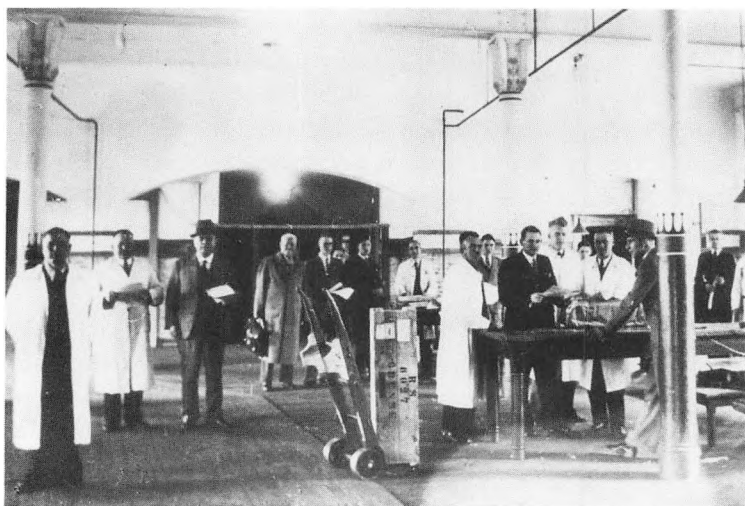
Forhøjede afgifter og andre krigstidsforanstaltninger var begivenheder, som nok kunne overskygge andre hændelser på de to toldkamre i Odense. Så forfærdelig meget var der nu heller ikke at berette fra disse år.

Selvfølgelig kan det godt betegnes som en mindre revolution, at Odense toldkammer i 1914 pr. 1. januar fik sin første skrivemaskine. Den var naturligvis til toldinspektionens brug. Men så varede det da også en rum tid, før man nåede frem til at anskaffe maskine nr. to. I 1919 anførte man en årsproduktion på 3.500 skrivelser ved hjælp af den første maskine, og det havde kun nu og da været muligt at anvende det dyrebare instrument til toldkassererkontorets behov. Der blev da i foråret 1920 fundet udvej til en ny Remington til den formidable pris af kr. 850.³¹

En anden nyhed fra denne tid var kitlerne. Ideen dukkede op i august 1915, da man udtrykte ønske om drejlskitler til toldassistenter og kontrollører i klareringslokaler og pakhus. Tilsyneladende var der en sammenhæng med en nyordning af pakhusarbejdernes ansættelsesforhold, hvorefter de var blevet udstyret med en »reglementeret klædedragt«, åbenbart også kitler. Herefter var assistenter og kontrollører interesseret i noget lignende, men man fandt dog, at stoffet »for at hindre forveksling hos det toldklarerende publikum« skulle være noget

forskelligt fra pakhusarbejdernes, f. eks. noget lysere. Om Odense var først med dette, vides ikke, men resultatet blev efter et halvt års tid levering af 17 kitler, og siden blev den hvide kittel jo da et generelt kendetegn for toldassistenter i virksomhed i vejerboden. Og de var fortsat lette at skelne fra dem, som bar til og fra.³²

Endelig må som en modernitet anføres den nyindretning, som i 1916 gav toldinspektør og toldkasserer i forening lejlighed til affattelse af en særdeles florumvunden skrivelse.³³ Det hed heri, at mens alle andre offentlige og de fleste private bygninger i Odense forlængst havde fået indført WC – absolut en tilsnigelse, for man var rent faktisk alvorligt bagude på dette felt i den fynske hovedstad³⁴ – ja, så anvendte man altså fortsat såvel på havnetoldkammeret som på den i øvrigt moderne jernbanetoldkammerbygning det forældede tøndesystem, oven i købet sidstnævnte sted med en meget afsides beliggenhed. Det kunne derfor ikke undre, »at personalet undertiden hjælper sig med at *evacuere vesicam* ud af pakhusporten mod baneterrænet, hvilket imidlertid er

Interiør fra vejerboden i Jernbanetoldkammeret. Billedet er udateret, men tydeligvis fra tiden efter indførelsen af de hvide kitler (Møntergården).

uæstetisk og ikke undlader at sætte sine spor på bygningen«.

Man fik sit WC på jernbanetoldkammeret, selv om det tog sin tid og – karakteristisk for en tid med stigende prisniveau – det blev dyrere end beregnet. Trods en indskrænkning af projektet i form af en mere sparsom »møblering«, blev der tale om en budgetoverskridelse, som det tog et par år at få diskuteret færdig. Og da man nåede til 1918 og forestillede sig, at der nu også skulle moderniseres i denne hensende på havnetoldkammeret, viste det sig, at kloakforholdene på havnen ikke var i orden og ikke ville kunne blive det under de herskende forhold. Sagen måtte stilles i bero, og det kneb således stadig noget med det æstetiske ved vandet, hvor man måtte klare sig med tre små træskure placeret op mod bygnings mur.³⁵

Efterkrigsårene

Det er svært at sige, hvor meget man efter første verdenskrigs afslutning egentlig forestillede sig, at man nu skulle vende tilbage til de gode, gamle førkrigsdage. De nyindførte afgifter og forhøjelserne af de øvrige var blevet tillagt et midlertidigt præg, og det kan have medvirket til at fastholde forventninger, som stort set skulle vise sig ganske grundløse. Men umiddelbart efter 1918 har opmærksomheden nu nok først og fremmest koncentreret sig om de genåbnede trafikforbindelser, den stigende aktivitet i havnen og det lokale erhvervsliv med dets deltagelse i den efterkrighøjkonjunktur, som kulminerede i 1920, da prisfald og fallitter satte stop for mange overoptimistiske initiativer.

På Odense toldkammer kan aktiviteten aflæses ved eksempelvis at se på de udlejede frilagerum, som især havde betydning for

skibsprovanteringshandlere, men som i 1916 tillige rummede varer, der tilhørte buntmagere, skotøjsbutikker, galanteri- og legetøjshandlere m.fl. Interessen var dalende i den kommende tid, og mange fik nedsat lejeafgiften ved at give afkald på opvarmning af rummene. Mod slutningen af år 1918 markeredes en fornyet interesse for disse faciliteter, og i begyndelsen af 1920 var samtlige 34 rum udlejet.³⁶ Der blev hentet varer hjem i hidtil uset målestok, også utilsigtet, som da man i efteråret 1919 udsendte høje nødskrig i Odense. Gentagne havnestrejker i hovedstaden fik importører til at omdirigere skibe fra København til Odense. I september var der her ankommet 1.800 tons stykgods med damper fra Amerika, og i de følgende dage ventedes yderligere fire med tilsammen 9.000 tons. Man meddelte derfor, at der i denne situation var behov for alt disponibelt mandskab, også de af stedets toldassistenter, som midlertidigt var udkommanderet til tjeneste andetsteds.³⁷ Senere på året var der tillige strejke på havnen i Odense, og i december 1920 var konjunkturuomslaget slået igennem, og da kunne man derfor stadig ikke betegne den arbejdsmæssige situation som normal. Nu blot på grund af mindsket trafik. Man mente dog med rette, at skibsfarten i al almindelighed ville øges og argumenterede naturligtvis for større bemanning ved havnetoldkammeret.³⁸

Der blev af andre grunde brug for mere arbejdskraft til det søværts, men karakteristisk for tiden drejede det sig om nok en midlertidig afgift, nemlig på lystfartøjer. Det betød oprettelsen af et kartotek over disse, et register som man havde det over alle mulige andre større og mindre fartøjer. For en gangs skyld holdt det stik med det midlertidige, men i første omgang gav det en del skrivelser, f. eks. om, at der ganske

Havnetoldkammeret 1912 fra gruppebilledet, jf. teksten til billedet side 285. Tilbygningen til venstre var forholdsvis ny, idet den efter flere tilløb endelig blev fuldført i november 1908. Den var tegnet af J. Vilh. Petersen, påfaldende moderne i forhold til jernbanetoldkammeret og bl. a. forsynet med ovenlysvinduer. Den kostede knap 7.000 kr. og forsvandt først efter restaureringsarbejderne i nyeste tid. Toldembedsmændene foran toldboden står som deres nutidige efterkommere beredvilligt til rådighed for publikum, som desuden kan hente diverse informationer på de mange opslagstavler på murene. (Møntergården).

rigtigt ved Klintebjerg var beliggende en kutter, *Neptun*, som egentlig var hjemmehørende i København. Og jo, dæksbåden *Carmen* var skam behørigt optaget i Odenses lystfartøjsregister.³⁹

Samme år sås også den første henvendelse fra Odense Stålskibsværft, unægtelig en begivenhed af betydelig større rækkevidde for såvel by som toldvæsen. Værftet havde været under anlæggelse et par år. Nu var det færdigt og følgende bestemmelserne i 1908-loven ansøgte om bevilling til told-

godtgørelse for materialer til nybygninger. Der blev med det samme tale om tilsyn med Stålskibsværftets nybygninger nr. 1 og 2, indledningen til en lang række mellemværender med den virksomhed, som i løbet af få år blev områdets største. Et pudsigt forholdningsproblem dukkede op året efter, da værftet indførte skibskedler til de nybyggede dampere. Sådanne kedler skulle vejes og ifølge løbenummer 182 i tarifen fortoldes med 3 øre pr. kg. Blot var kedlerne temmelig uhåndterlige og komplet umulige at veje

med det forhåndenværende materiel. Man anmodede derfor om tilladelse til at følge den vægt, som var angivet i de medfølgende papirer. For, eftersom der alligevel ville blive søgt om nybygningsgodtgørelse for disse kedler, ville statskassen ikke på nogen måde kunne lide noget tab. Det samme beløb ville under alle omstændigheder gå ind og ud af regnskabet, men formalia skulle altså overholdes på en eller anden måde.⁴⁰

Mellemkrigstidens afgifter

Øget kontakt med væsentligt bredere dele af det odenseanske erhvervsliv kom ganske automatisk i stand i de følgende år. For samtidig med at velkendte afgifter blev ført à jour i en række love i 1922 – det gjaldt sprit, dansk frugtvín, øl og tobak – kom der samtidig nye i form af omsætningsafgift på chokolade- og sukkervarer samt en tilsvarende på omsætningen i kaféer, restaurationer m.m. Satserne var henholdsvis på 25 og 10 procent.

Herefter skulle man have bevilling til at drive mellemhandel med alle søde sager, hvorefter pågældende virksomheder, fabrikanter og grossister, skulle forsyne deres fakturaer med stempelmærker, der kunne erhverves på toldkammeret – en teknik fuldstændig svarende til det, man kunne finde indarbejdet i tobaksbeskatningen. Men eftersom en sådan afgiftsform var ny i denne branche, gav det de forventede problemer af kontrolmæssig art. Så sent som 12 år efter afgiftens indførelse konstaterede man på en af byens større virksomheder en unddragelse til et beløb af kr. 178,70. Det var ganske enkelt sket ved, at en af selskabets kontorister havde solgt i små partier imod kontant betaling ganske uden faktura eller stempelmærke, og følgelig kunne man ikke engang få oplyst, hvor varerne var

Marius Nielsen (1865-1929) *Marius Nielsen, der var født i Hornum, blev cand. polit. i 1890 og straks derefter ansat i toldvæsenet som »aspirant«. 1902-06 var han kontrollør i Odense, hvortil han igen kom 1. oktober 1915 efter 9 år som toldforvalter i Assens. Inspektørstillingen, hvori han udnævntes 14. september, forlod han 31. marts 1918, da han 6. marts var blevet forfremmet til overtoldinspektør for Nørrejylland (fra 1920: Jylland). I denne stilling døde han 20. december 1929 i Århus. (Foto (til venstre) på Odense toldkammer).*

Georg Emil Eldal (1862-1946) *Eldal – indtil 1915 Jørgensen – blev kun 14 år gammel kontorist på Københavns toldbod og siden medhjælper i Ålborg. I 1889 fulgte en stilling som assistent i Middelfart og 3 år senere i København. Kontrollør blev han 1901 på Læsø og 1903 i Horsens, hvorefter han i 1906 udnævntes til toldforvalter i Ribe. Efter 7 år her, 3 i Vejle og 1½ år i Randers udnævntes han 4. april 1918 (med virkning fra 1. april) til toldinspektør i Odense, hvorfra han afskedigedes 9. februar 1924 og fratrådte 29. februar. Han døde 17. marts 1946. (Foto (overfor i midten) på Odense toldkammer).*

Heinrich Vilhelm Lauritz Meyer (1865-1939) *Meyer, der var fra København, blev assistent 1893, 13 år efter sin ansættelse i toldvæsenet. Efter tjenester i Gedser, Randers og København blev han kontrollør sammesteds i 1910 og 10 år senere toldforvalter i Nakskov. 29. februar 1924 udnævntes han til toldinspektør i Odense (fra 1. marts), og afskedigedes herfra 25. januar 1935. Han fratrådte 30. april og døde knap 4 år senere, den 3. marts 1939. (Foto (ovenfor til højre) på Odense toldkammer).*

blevet af. Virksomheden lovede bod og bedring og betalte en ordensbøde på kr. 50.⁴¹

I et andet tilfælde havde en leverandør af råvarer til bagerier videresolgt chokolade- og sukkervarer og derved berøvet toldkammeret intrader af den imponerende størrelse af 2 kr. og 60 øre. Det gale var, at pågældende slet ikke havde bevilling til mellemhandel, og bøden blev på kr. 25.

Mere indviklet var det med den sukkerfabrik, som gik fallit i 1927. Eftersom det var et større foretagende, havde virksomheden imod kaution fået kredit op til 25.000 kr. ved erhvervelse af stempelmærker, og da der konstateredes en gæld på godt 20.000 blev denne prompte indbetalt af det forsikringsselskab, hvor indehaveren havde erhvervet sine kautionsbeviser. Blot opdagede man under den videre behandling, at nogle fejlstemplinger betød, at toldkammeret yderligere havde et krav på 7 kr. og 80 øre, hvortil kom en ubetalt ordensbøde af ældre dato. Tålmodigheden belønnedes ikke i dette tilfælde, for boet var først endeligt opgjort i 1934, og der blev da intet til kreditorerne. Sagen kunne da endelig henlægges og beløbet afskrives. Til større fornøjelse var nok en sag mod en anden af byens sukkervarefabrikker, som måtte af med en bøde på 200 kr. Som bevis på, at toldvæsenets arme kunne række langt, kan tjene, at halvdelen af bødebøden skulle deles mellem en toldkontrollør i Århus, to assistenter fra Middelfart og to fra Odense.

Omsætningsafgiften af spise- og drikkevarer, som blev nydt på kafé, restaurant, hotel, gæstgiveri, konditori eller lignende betød, at det blev særdeles vigtigt og interessant at holde øje med, hvem der nu drev »Lille Grand«, hvem der havde overtaget »Odense Teaterkafé«, og hvordan det lå med »Bondestuen« og »Pantheon«, og var

der for øvrigt blevet betalt afgift fra Skalbjerger Gæstgivergård?⁴²

Til at afgøre disse spørgsmål kunne man naturligvis støtte sig på oplysninger fra politiet, som tildelte beværterbevillinger. Men så var der de uundgåelige grænsetilfælde. I 1924 indberettede formanden for Vaaben- og Forsvarsbroderforeningen for Verringe og Omegn, at da man afholdt fest i Hans Hansens skov den 6. juli, var det en gæstgiver fra Verringe, som fungerede som vært. Denne har så været pligtig at medregne festens genstande til sin omsætning. Samme år afholdt Brylle Ringriderforening et arrangement, som synes at have været helt anderledes ædrueligt. Man forsikrede ved skriftlig henvendelse til Odense toldkammer, at der ved den lejlighed hverken blev serveret kaffe eller andre drikkevarer.⁴³ Foreningen Dannevirke Soldaterhjem i Odense anmodede om fritagelse for omsætningen i deres restaurant, og den fik de på betingelse af, at der ikke blev udskænket alkoholholdige drikke, og at der kun serveredes for værnepligtige. Tilsvarende fik man en henvendelse fra bestyrerinden for Højskoleforeningen, som havde både restauration for gæster udefra og samtidig et pensionat tilknyttet. Pensionatet slap for afgift, men den skulle så til gengæld falde for de andre aktiviteter, som der derfor skulle føres særskilte bøger over.⁴⁴

Ved siden af disse dydsmønstre, som selv henvendte sig, ses der selvsagt mangfoldige tilfælde af mangel på oplysninger, forkert bogføring, fejlagtige angivelser af omsætningsens størrelse etc. Og dette bedredes ikke, da afgiften i 1930 indskrænktes til kun at omfatte stærke drikke, altså flydende næring af pilsnerstyrke og opefter. Til gengæld drejede det sig om al handel og omsætning og involverede derfor ikke alene fremstilling og udskænkning, men tillige

alle detailhandlere, brugsforeninger, købmænd etc. En række tilfældige eksempler fra år 1934 viser lidt om de daglige problemer.

En vis beværtning i Slotsgade havde det foregående år angivet en omsætning på 9.923 kr. og et hertil svarende vareindkøb på 8.735 kr. Desværre for indehaveren kiggede man nærmere på leverandørernes bøger, og de viste et samlet indkøb på kr. 11.297, hvorfor omsætningen kunne beregnes i virkeligheden at have været ca. 12.860 kr. Det gav efterbetaling ikke alene for 1933, men tillige for de foregående to år, da en lignende trafik med at holde dele af salget uden for regnskabet måtte være foregået. Hertil kom en ordensbøde på 50 kr. – forbløffende mildt i forhold til bestemmelserne – og en indskærpelse om bedre regnskabsførelse i fremtiden.

I andre tilfælde kneb det med rettidig indbetaling, som det i september 1934 blev angivet at forholde sig for to restauratører og fire detailhandlers vedkommende. Det blev til små bøder og en trussel om, at manglende agtpågivenhed ville betyde, at sagen blev overdraget til politiet. Kongens foged var samme år i virksomhed ved et forgæves forsøg på udpantning hos en købmand, hvis forretning var ophørt. Restancen viste sig uerholdelig, og følgelig måtte man se at få det ud af regnskabet. I andre tilfælde organiseredes afdragsordninger, så tidligere virksomhedsindehavere kunne komme ud af deres økonomiske mellemværende med det offentlige.⁴⁵

I slutningen af året 1924 kom en lov om valutaforanstaltninger, som midlertidigt bl. a. betød en tillægsafgift på vin. Det bevirkede, at man på Odense toldkammer fik anskaffet nok et par protokoller fra Sophie Sørensens Bog- og Papirhandel i Kongensgade. For at holde styr på de efterhånden

ganske mange afgifter blev journaler og kopibøger »dubleret« emne for emne, så den til enhver tid specielt ansvarlige havde mulighed for at overskue sagernes gang. Som tidligere betød afgiften en optælling af beholdningerne hos importører, restauratører og detailhandlere, der registreredes indbetalinger fra hele tolddistriktet, der var et samarbejde med skatteinspektoratet og med de lokale sognefogder om opkrævningen, der meddeltes bøder til købmænd og brugsforeninger for urigtige indberetninger, og toldassistenter sendtes i marken til kontrol på udvalgte steder. En afløsningsassistent besøgte købmænd, brugsforeninger og kroejere i Langeskov, Marslev, Korup, Nårup, Verninge og Klintebjerg, en toldassistent optalte hos en købmand i Stige hele lageret, som han selv måtte finde frem til spredt over hele butikken, i vinduer etc. Man sporede i høj grad »ligegyldighed for sagen«, hvad der gav sig udtryk i mange fejlagtige indberetninger. Men til gengæld var der bødebeløb at hente, bl. a. et så prominent sted som i Fællesforeningen for Danmarks Brugsforeninger, hvor der skete en fuldstændig optælling af »det ret store lager«. Man sporer nogen træthed efter forårets aktioner i 1925, men altså også et økonomisk plaster på såret hos de involverede.⁴⁶

Prøvelserne med vinen var, som nævnt, af midlertidig art. Anderledes forholdt det sig med omsætningsafgiften på motorkøretøjer, som også blev lanceret i 1924.⁴⁷ Skæringsdatoen var første februar, og man mærker straks hensigten hos den odenseanske automobilforhandler, som den 28. januar solgte en ny Chevrolet til sin kone, til fruens personlige brug. I marts solgte han den videre til Sønderjylland, men den gik ikke. Han blev taget på ordet, og fru kom som den formelle ejer til at hænge på den.⁴⁸

Frederik Henning Teist (1863-1936) *Teist havde kun heddet Teist et par måneder, da han 25. august 1916 udnævntes til toldkasserer i Odense med tiltræden 1. oktober. Indtil da hed han F. Jørgensen, og under dette navn er han kendt af flere generationer toldfolk som forfatteren af Af det dansk-norske Toldvæsens Historie i det 18. Aarhundrede, som også er benyttet ved udarbejdelsen af denne bog. Den blev udgivet i 1905 i Rønne, hvortil Teist var kommet som toldinspektør i 1897 efter 9 år som assistent i Generaldirektoratet; han var født i Kalundborg og blev cand. jur. i København 1886. I 1906 blev han toldinspektør i Randers, og fra årene her og i Odense stammer de toldfaglige artikler i Salmonsens Konversations Leksikon (1915-28; artiklerne signeret Fr.J. indtil bind V, derefter Fr.T.). 4. juni 1933 tog han sin afsked (fra 31. august) og flyttede tilbage til Nordvestsjælland, hvor han døde 14. januar 1936. (Foto fra sønnens erindringsbog: ... og Hammerfyret svandt i natten). Som toldkasserer efterfulgtes Teist af H.C.T. Jensen, der er biograferet som toldinspektør (1935, se side 299), og i de mellemliggende to måneder, 1. september til 30. oktober 1933, varetogetes forretningerne formodentlig af en toldfuldmægtig på stedet.*

Politiet stod naturligvis for selve indregistreringen, men ved den lejlighed skulle den håbefulde bilist møde op med attest fra toldvæsenet på enten, at der var erlagt afgift, eller, at der i dette tilfælde udtrykkeligt var tale om fritagelse. Dette sidste gjaldt videresalg af køretøjer, som ikke var ombygget i væsentlig grad samt biler udelukkende beregnet til at fragte gods og varer. Eftersom der var tale om en værdibeskatning, og eftersom graden af ombygning unægtelig måtte kunne give anledning til diskussion, skulle der skønnes. Nyindregistrerede, importerede biler var naturligvis lettest håndterlige. Her kunne man klare sig med lister over standardpriser, som i en stadig strøm indløb fra København, hvor motorafgiften i lighed med en række andre i begyndelsen blev varetaget af Inspektoratet for Tobaksbeskatning, som jo havde erfaringen med hensyn til fakturaer og stempelmærker. Når det gjaldt egentlige tvivlsspørgsmål gik de til vurdering i de nævn, der blev oprettet til formålet. En ganske karakteristisk sag viser, hvordan kendskab til det lokale erhvervsliv kunne nyttiggøres.

Fra Skandinavisk Motor Co. A/S i Odense var der blevet solgt en »Exeter« til Smith og Co. A/S til en pris, som lå ca. 600 kr. under almindelig salgspris. Dette var ikke ægte godgørehed, for man vidste udmærket, at der var tale om søsterselskaber, der i sidste instans var udgået fra det samme grossistfirma i Nørregade. Ergo var der mellem disse forbundne firmaer sket noget fikst, som berøvede staten en del af sit provenu, og ergo foresloges bilen sendt til vurdering, hvad da også blev resultatet.⁴⁹

Når det gjaldt fritagelse, var det en selvfølge, at Falcks Redningskorps på Klostervej slap gratis om ved en Chrevrolet »udelukkende indrettet til sygetransport«, det samme var tilfældet med busser af det

lokale mærke Triangel til Kertemindebanen, hvorimod F. Bülow og Co. ikke kom billigere fra anskaffelsen af to stk. Chevrolet til demonstrationsbrug.⁵⁰ Overtrædelser i form af ulovlig brug af afgiftsfrit indregistrerede køretøjer støder man naturligvis også på. En vognmand transporterede otte personer fra Odense til Hasmark Strand og tilbage igen formedelst 1 kr. og 25 øre pro persona. Den badetur kom ham dyrt at stå, for det måtte han ikke bruge lastbilen til, og Departementet fandt en bøde på 50 kr. for passende.⁵¹

I øvrigt skal bemærkes, at der uundgåeligt måtte blive tale om en skærpet kontrol med udenlandske køretøjer på kortere eller længere besøg i Danmark – muligheden for misbrug var jo nærliggende. Og endelig bør det noteres, at man kun kunne få vurderet motorkøretøjer tre steder i landet, nemlig i København, Århus og Odense. Vurderingsnævnet sidstnævnte sted fik som distrikt ikke alene Fyn med omliggende øer, men tillige Sønderjylland samt Fredericia og Kolding tolddistrikter. Den stigende kompleksitet inden for et afgiftsområde som dette nødvendiggjorde en specialisering, som det ville have været utopisk at forvente, at et hvilket som helst lille toldkammer ville kunne klare.⁵²

Det siger næsten sig selv, at det næste måtte blive afgift på benzin, som da også blev indført i 1927. I praksis var det først og fremmest en afgift, som opkrævedes ved import, og som til gengæld senere kunne refunderes, hvis benzinen brugtes til jernbanedrift, i flyvemaskiner, til skibsfart eller til teknisk brug i større omfang i erhvervslivet. Det var således meningen, at ramme benzinslugerne på landevejene, det var bilernes forbrug, som skulle afgiftsbelægges.⁵³ I Odense blev det snart en del af dagligdagen at beskæftige sig med benzinafgiftens mere

tekniske sider, opmålinger i tankanlæg etc., idet man i 1933 var færdige med anlæggelsen af en ny benzinhavn, som af sikkerhedsmæssige grunde var placeret for sig selv et stykke mod nord mellem selve havnen og Stålskibsværftet.

Mens afgiftssiden omkring 1908 i alt væsentligt var ensbetydende med tilsyn med sukkerfabrikken, de to store bryggerier og et par spiritusfabrikker, så det unægtelig noget anderledes ud tredive år senere, umiddelbart inden 2. verdenskrig. En opgørelse for finansåret 1938/39 giver en samlet række oplysninger om, hvor mange odenseanske erhvervsvirksomheder, man efterhånden var i berøring med.⁵⁴ Tobaksafgifterne hentedes ikke blot hos den ene, tilbageværende virkeligt store i branchen, Tørring, men tillige hos 48 andre, grossister og småvirksomheder. Chokolade- og sukker vareafgift medførte indseende med 61 foretagender. Der var fire virksomheder, der beskæftigede sig med kaffesurrogatfremstilling, som siden 1932 også var blevet afgiftsbelagt. Sukkerfabrikken fungerede stadig i lighed med Albanibryggeriernes to afdelinger, mens frugtvin tilvirkedes fire steder. De såkaldte § 47a-virksomheder bestod af de egentlige vinimportører, frugtvinfabrikker og De danske Spritfabrikkers lokale fordelingscentral, som alle med hensyn til indførsel, aftapning mv. var underlagt kontrol. Drikkevarernes skæbne fra fad og pibe til salg i forskriftsmæssigt banderolerede flasker var nøje overvåget. Endelig kunne man kun angive et omtrentligt tal, nemlig ca. 1.150, når det gjaldt de mange, som var registreret i kraft af handel og udskænkning af stærke drikke. Hertil kom endvidere en ca. 100 bevillinger til fritagelse eller godtgørelse af spiritusafgifter, mens der i dette sidste normale år inden verdenskrigen blev erlagt afgift for ca. 1.000 nye motorkøretøjer,

Personalet i Odense foran havnetoldkammeret i slutningen af 1920'erne. Dog ikke dem alle, for af en eller anden grund mangler 15-20 personer, deriblandt toldkasserer Teist. I forreste række sidder som nr. 5 inspektør Meyer, flankeret af kontrollørerne Grove-Rasmussen (t.v.) og Koefoed. Det kvindelige indslag består af 4 kontorister, frk. Kofoed, Jespersen og Wedel Andersen i 3. række og fru Willumsen i 4., samt en toldassistent, frk. Hjort, til højre for sidstnævnte. Der var dog allerede fra midten af 20'erne 5-6 kvindelige assistenter. (Toldmuseet).

og 600 andre gik til vurdering hos nævnet på Odense toldkammer. Alt i alt havde dette at gøre med et samlet afgiftsbeløb, som var mellem to og tre gange så stort, som det, der kom ind i told. »Særbeskatningen«, som hele det nye felt uofficielt blev kaldt, havde unægtelig vokset sig betydningsfuld.

Søsiden

Om de gammelkendte, traditionelle toldintrader bemærkedes på denne tid, at de ikke kom ind i kraft af nogen enkelt, særligt højt fortoldet gruppe varer, men først og frem-

mest skyldtes, at der sejlede og rullede et bredt sortiment frem med skib og jernbane. Skulle man endelig fremhæve noget fremfor andet, måtte det være kategorier som manufaktur- og metalvarer.

I denne forbindelse er der grund til at fremhæve, at aktiviteterne søværts så absolut fulgte trop i den almindelige udvikling. Havnen blev udvidet i begyndelsen af 1920'erne og ved mellemkrigstidens slutning var Odense i kraft af sin store import i stand til at hævde stillingen som provinsens tredjestørste målt i godsomsætning – kun overgået af Århus og Aalborg, men foran Esbjerg, der som landbrugseksporthavn dog

retfærdigvis må siges at have mødt specielle vanskeligheder i 30'erne.

Godsomsætningen på havnen kan belyses ved den kommunale statistik, hvis oprindelse naturligvis også kan spores tilbage til toldvæsenet. Ikke alene opkrævede man fortsat på havnetoldkammeret de lokale havneafgifter, som siden afleveredes til Odense kommune, men det var også en af de ansatte, som affattede de årlige statistiske opgørelser. En nyansat toldfuldmægtig ville i 1915 gerne føre havnestatistikken for Odense byråd. Det kunne man naturligvis ikke uden videre lade ham gøre, men efter at have forespurgt i København modtoges en tilladelse til at udføre arbejdet på den betingelse, at denne varestatistik ikke blev offentliggjort. Det var under verdenskrigen, da specielle hensyn gjorde sig gældende. Siden blev det anderledes.⁵⁵

Godsmængden steg og pladsen blev snart for snæver i havnetoldkammeret. I tiden inden anden verdenskrig havde man forlængst måttet oplægge varer på transitoplag forskellige steder i byen. På jernbanetoldkammeret nyttede det ikke noget at prøve at skaffe sig mere pakhusrum. Her gik det i den modsatte retning med ombygning til indretning af flere kontorer til personale beskæftiget med afgiftsopgaver. På selve havnen var der endvidere kontorlokaler til opsynet både på Englands kajen og på Østre Kaj, så alt i alt arbejdede personalet efterhånden spredt på ganske mange lokaliteter.⁵⁶

Havde den stigende godsmængde blot bestået af flere grovvarer, ville det fortoldningsmæssigt have været nok så enkelt. Men da der netop var tale om en særdeles sammensat varestrom, betød det reelt en øget arbejdsbyrde. Dette ikke mindre, da tred-

vernes valutarestriktioner satte ind. Tildelingen af valutabevillinger til betaling af den nødvendige import var ikke toldvæsenets sag, men den efterfølgende kontrol medførte en strid strøm af grønne indførselsattester og blå valutaattester og – ikke at forglemme – indførselsliste for varer på fri-liste.⁵⁷

Samtidig blev rækken af virksomheder, der havde permanent bevilling til toldgodtgørelse, særdeles omfattende. Stålskibsværftet er nævnt, og blandt de øvrige, som dukker op i protokollerne fra Odense toldkammer, kan i flæng anføres Brandts Klædefabrik, Mogensen og Dessaus væverier, Regnfrakkefabrikken Norden, Roulunds Fabriker, Odense Kamgarnsspinderi, Ove Krügers Strømpefabrik, Wittenborgs Automafabrik, A/S Skandinavisk Gummi-Compagni m.m.fl. Det var overvejende maskinindkøb, som motiverede disse toldgodtgørelser, der løb op i betragtelige beløb.⁵⁸

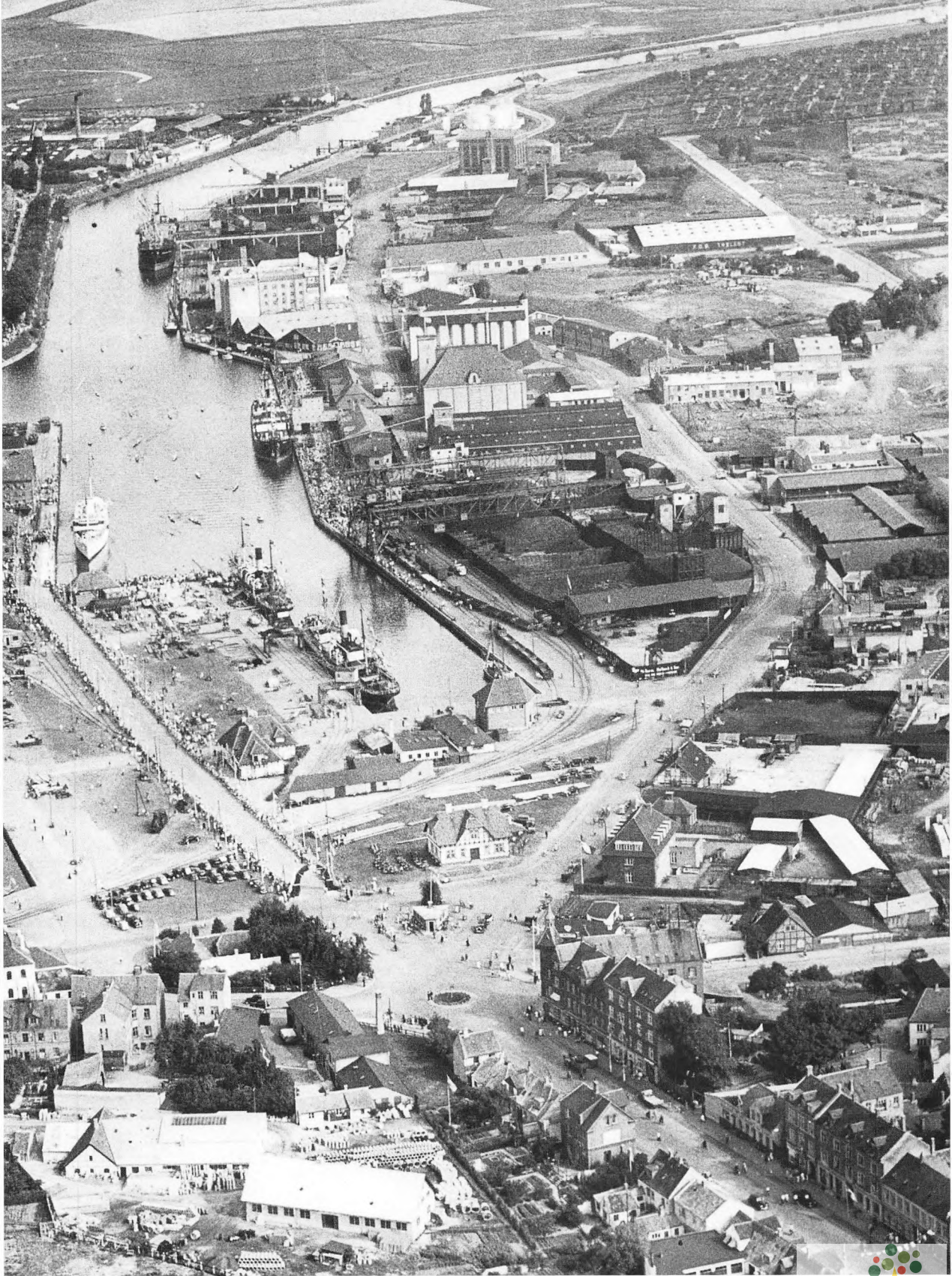
Bemandingen måtte følgelig også sættes i vejret, selvom dette næppe skete i et tempo, som kunne tilfredsstille den til enhver tid siddende ledelse. I 1920 rummede den officielle liste i alt 59 personer begyndende med toldinspektøren og sluttende med de fire toldopsynsmænd. Det skal dog bemærkes, at af disse var på dette tidspunkt en kontrollør konstitueret toldforvalter i Aabenraa, mens to toldassistenter gjorde tjeneste i Haderslev - dette naturligvis forårsaget af Genforeningen. Ret beset var der derfor kun 56 tilknyttet toldvæsenet i Odense i 1920. I 1938 giver en lignende optælling 69 navne, så nogen eksplosiv vækst havde der ikke været tale om. Faktisk skulle det vise sig, at personaleforøgelsen blev nok så mærkbar allerede i det følgende tiår.⁵⁹

11 $\frac{1}{2}$ · Set fra oven

12 · Besættelsestiden 1940-1945

Kontinuitet og ændringer

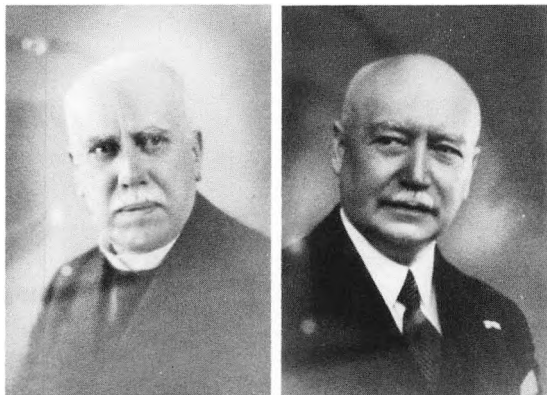
Der skal meget til for at ændre de daglige rutiner på et stort toldkammer. Det chock, folk oplevede den 9. april, kan ikke på nogen måde ses afspejlet i de skriftlige efterlændskaber fra Odense toldkammer, hvor intet umiddelbart er at bemærke. Maskineriet kørte videre i det vante spor. Her som andetsteds søgte man længst muligt at fortsætte, som om intet var hændt, og denne administrative holden fast ved det normale kan i sig selv godt for en eftertid virke en lille smule chokerende. Blot kan man naturligvis spørge, hvad i alverden folk ellers skulle have gjort?

Men ser man nærmere efter, dukker der naturligvis alligevel usædvanlige og tidstypiske ting op i mængder af sammenhænge. Og det var sådan set begyndt længe før 9. april. Som altid er brændselsforsyningen et godt barometer for, at ændrede tilstande

var på vej. I januar måned var det konstateret, at man ikke mere kunne bestille til levering på et senere tidspunkt, så alt, hvad der skulle bruges til resten af den igangværende fyringssæson, måtte aftages på én gang. Det havde man ikke uden videre plads til, så ved hjælp af en skillevæg måtte der indrettes et ekstra rum i kælderen. Såvidt brændselsituationen. En parallel hertil ses med de allerede igangsatte restriktioner, som betød, at der skulle erhverves et benzinkort til toldstedets motorbåd for at man kunne købe de 150 liter benzin, som der var behov for til sejladsen i marts og april 1940.

Umiddelbart efter tyskernes ankomst måtte man naturligvis investere i sorte rullegardiner og tilflugtsrum. I jernbanetoldkammeret indrettede man sig med 30 kvadratmeter i kælderen i et »sprængstykssikret« rum, der tidligere havde været anvendt til værksted, badeværelse og kulrum. Der

På det foregående opslag – Set fra oven – bringes et luftfoto, som ikke kan dateres nærmere end til begyndelsen eller midten af 1950'erne. Med havnetoldkammeret centralt placeret for enden af kanalhavnen og alskens småvirksomheder i baglandet taler det for sig selv, men der er dog grund til særligt at hæfte sig ved et par af dets informationer. Det ses, at den store og under krigen påbegyndte udvidelse af det ældste bassin – nu nr. II – omsider er fuldendt, men af bassin III resterer endnu en god bid. Og da det en halv snes år senere var færdigt, var det også slut med udvidelsesplanerne for denne del af Odense havn. Ved Englandskajen midt i billedet ligger et hvidt skib, og det er det og ikke toldboden, som – indrømmet – er årsagen til, at fotograferingen foretoges. Det er nemlig kongeskibet, og såvel det som flagalleen og æresporten ud for Sømandshjemmet kunne pege på tidspunktet juni 1955 for optagelsen. Billedet har tilhørt toldinspektør Knud Lumby Hansen, som lod det blive i Odense, da han i 1968 blev toldforvalter og straks derefter distriktstoldchef i Nykøbing F. Det repræsenterer forestillingen hos tolderen af den gamle skole om havnen som den egentlige arbejdsplads, men da det blev efterladt på toldkammeret, var den situation også snart fortid. På den måde peger fotografiet og historien bag det både hundreder af år tilbage og meget ferre frem.

var, hvad man kunne ønske af belysning og installationer, hvortil kom tørkloset, nødbelysning og sanitetskasse. Endelig placeredes et depot med levnedsmidler, som man dog kun måtte tage hul på under langvarig luftalarm, som forhindrede personalet i at forlade tjenestestedet. Indholdet i begyndelsen af 1944 specificeredes til ni pakker kiks, et halvt kilo sukker, fire flasker eksportfløde, to pakker maltkaffe, to pakker Richs »moccatisætning« og 25 flasker mineralvand. Det var altså ikke tanken at kunne underbringe det samlede personale på et halvt hundrede personer i længere tidsrum ad gangen.¹

Mørklægning fik efter 9. april ikke alene betydning inden døre, hvor folk kunne tænkes at ville opholde sig, men al lossen og laden ophørte nu efter mørkets frembrud. Ifølge et cirkulære helt tilbage fra august 1939 var skærpet vagt i havnen blevet påbudt, og det havde man i vid udstrækning klaret ved at lade de vagthold, som alligevel fungerede, føre generelt tilsyn. Det var for en stor del noget, som blev betalt af skibsfarten, og det gav gode ekstraintægter for toldbetjentene. Men nu kostede det dyre natpenge for toldvæsenets egen kasse, så budgettet var ved at blive overskredet. Re-

Heinrich Christian Theodor Jensen (1879-1952) Efter 15 år i toldvæsenet kom toldassistent Jensen – født i Helsingør – til Odense fra Nyborg i 1911, og da han blev her til (27. november) 1913, finder vi ham på det store personalebillede fra samme år (se afsnit 10½). Siden gjorde han karriere i Overtoldinspektoratet for Østifterne fra assistent via fuldmægtig (1919), vicetoldinspektør (1921) og toldinspektør (1931). 18. august 1933 med tiltrædelse 1. november blev han toldkasserer i Odense, og 1. maj 1935 (udnævnt 14. februar) flyttede han over i inspektørkontoret. Allerede 28. september samme år fulgte en ny udnævnelse og 31. oktober 1935 vendte han tilbage til overtoldinspektoratet, først som leder i sin gamle afdeling og fra 1941 som overtoldinspektør for København. Han døde 2. januar 1952 efter 2 år som pensionist. (Foto (til venstre) på Odense toldkammer). I vakanzen mellem hans afgang fra Odense og indtil Holtner tiltrådte fungerede formodentlig den nedensfor omtalte Grove-Rasmussen som inspektør.

Thorvald Nikolaj Holtner (1877-1939) Også Holtner var i Odense i 1913, men skal på personalefotoet søges under navnet Hansen, som han brugte indtil 1913. Han startede i toldvæsenet som 14-årig og blev senere fuldmægtig i Sæby – nær fødebyen Skagen – men da han blev assistent i 1905, var han havnet i Assens for straks året efter at blive forflyttet til Nykøbing Falster. Efter 10 år i Odense blev han i 1919 kontrollør i Vamdrup og efter Genforeningen i Tønder, hvor han snart forfremmedes til toldforvalter. Fra en tilsvarende stilling i Haderslev (1931) udnævntes han 11. januar 1936 til toldinspektør i Odense med virkning fra 1. februar. Embedsperioden blev kort, som det havde været tilfældet for de forrige 5 inspektører, for Holtner døde allerede 11. oktober 1939. (Foto (ovenfor til højre) på Odense toldkammer). I vakanzen indtil Jørsboes tiltræden 1. december fungerede Reimer Gram Grove-Rasmussen (1876-1945) som toldinspektør. Han var præstesøn fra Harte ved Kolding og i øvrigt en fjern slægtning af forlængst afdøde inspektør H.D. Grove. Som faderen, der senere fik kald i Odense, modtog Reimer sit her i byen, idet han blev ansat på toldkammeret i 1907. Siden 1931 havde han været overtoldkontrollør og i denne tjeneste døde han 24. september 1945. Han er afbildet på personaleopslaget yderst til højre i 2. række, samt som nævnt på fotografiet side 294.

sultatet blev etableringen af en fast havnevagt om natten i hele sommerhalvåret 1940.²

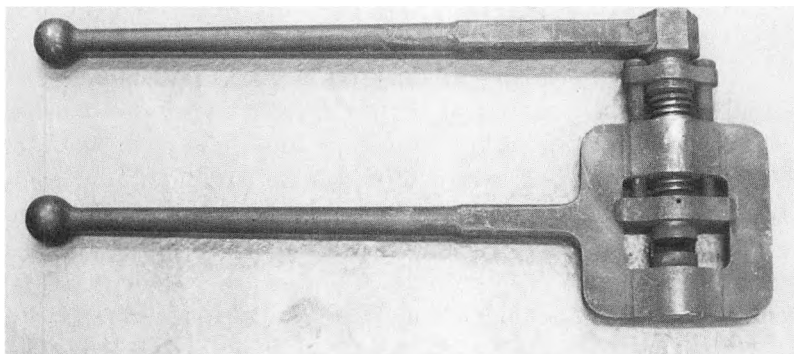
Allerede i juli 1940 var man i gang med fortsat at sikre brændselsforsyningen med indkøb af kul – og af tørv. I den forbindelse nævntes problemet med også at få opvarmet opsynslokalerne på Østre Kaj og Møllekajen. I alt fald for nogle af disse lokalers vedkommende kunne man have sparet sig enhver bekymring, for den første konkrete berøring med den tyske besættelsesmagt førte i august til afgivelse af et par kontorer til den kommando, som de tyske myndigheder installerede for at føre tilsyn med skibsfarten på havnen. Vagtlokalerne på Østre Kaj var kun på lige knap 20 kvadratmeter og skulle fungere som kontor og soverum for tre mand. Så der var altså andre end danske toldbetjente på vagt døgnet rundt i Odense havn.³

Brændselsproblemerne skulle blive et tilbagevendende tema i de følgende år. I sommeren 1941 kunne man atter berette om behjertede indkøb i god tid. Man havde den foregående vinter fyret med $\frac{2}{3}$ tørv og $\frac{1}{3}$ cinders, men i frostperioder havde det været nødvendigt med forholdsvis flere cinders for overhovedet at kunne få tryk på kedlerne og dermed damp i rørene. Og i stille og fugtigt vejr viste det sig tillige uhyre vanskeligt med de danske tørv. Røgen slog ud og fyldte både fyrrum og kontorer til stor gene for alle tilstedeværende, det være sig personale eller publikum. På længere sigt betød det uvante brændsel et overhåndtagende svineri. Efter et par års forløb var jernbanetoldkammeret så tilgriset med gadesnavs og tørverøg samt det, der kom fra forbipasserende lokomotiver, at en speciel renselsesproces måtte iværksættes. Så en malermester kunne glæde sig over lidt ekstra arbejde med facaderengøringen.⁴

Blandt mere direkte følger af besættelsen kan nævnes anskaffelsen af gasmasker til de otte, som var udpeget som husvagter, og efter 29. august afleverede man, hvad der var af våben på Odense toldkammer. Hos det principielt ubevæbnede toldvæsen var det naturligvis ikke store sager, men politimesteren i Odense fik dog overdraget et stk. ældre tromlerevolver og et stk. ældre jagtgevær, som åbenbart i længere tid havde ligget og flydt i toldkammerets konfiskationslokale. Da der senere på året indførtes spærretid, fik man hos samme lokale myndighed udfærdiget passersedler til ikke mindre end 53 personer, som fra tid til anden kunne få brug for at møde op på toldkammeret på skæve tidspunkter.⁵

I den følgende tid kom man ikke uventet til at nære nogen ængstelse for sikkerheden på jernbanetoldkammeret, hvor der trods alt ikke var folk døgnet rundt, og hvor store værdier således kunne ligge helt ubevogtede hen – gods, stempelmærker og kontanter. Man overvejede at entrere med et vagtselskab, men nogen ordening kom tilsyneladende ikke i stand.⁶ Hvor meget samtlige ansatte har kendt til, er ikke godt at vide. For man kan naturligvis ikke af arkiverne aflæse det faktum, at der til tider var lidt flere folk i bygningen, end man umiddelbart skulle tro, og at den alligevel af og til i det skjulte kunne være særdeles vel bevogtet. Jernbanetoldkammerets kælder var nemlig velegnet til skydeøvelser, som arrangeredes af toldbetjent Otto Larsen. Han var sergent og ham kom man da også til at afgive til anden tjeneste, da befrielsen oprandt.⁷

På havnetoldkammeret var der fortsat vagt døgnet rundt, men her var der til gengæld tale om passende efterladenhed i særlige situationer. Da modstandsbevægelsen sænkede *S/S Hever*, og den om morgenen kunne ses liggende noget akavet i hav-

Da man af forskellige grunde alligevel skulle igennem de forskellige depoter i toldkamrene og fandt diverse ukurante effekter, og da situationen, som forårsagede ransagningerne, tillige havde vækket interessen for dansk historie, benyttede toldvæsenet sig af lejligheden og fik afleveret det meste til museet. Det er altså ikke tilfældigt, at Møntergårdens toldmuseale afdeling blev skabt netop under krigen; forhåbentlig bliver der også engang lejlighed til at se den udstillet. Slagstemplet herover forsynede papirerne med det forholdsvis neutrale Odense Toldkammer, mens præget til højre fra en prøvesamling i toldregnskaberne i Rigsarkivet med et slag blev forældet i 1906.

nebassinnet, havde vagten besynderligt nok intet bemærket.⁸

Til gengæld var en række tilfælde af sabotage tidligt på året 1945 særdeles svære at overse. I februar røg der på jernbanetoldkammeret henholdsvis 18 og 80 ruder som følge af eksplosioner dels på jernbaneterrænet og dels på Østre Stationsvej. Og i april kom en af byens travle glarmestre atter i funktion med 15 nye stykker glas ud til jernbanen.⁹

Øjensynligt var glarmesteren stadig leveringsdygtig i vinduesglas, sværere var det med cykelsmedens materialer. Fremskaffelsen af dæk og slanger til de for tjenesten så nødvendige befordringsmidler var ved årsskiftet 1944-45 blevet et særdeles påtrængende problem, som også satte sig administrative spor. Toldassistenterne C.E. Nielsen og J.H. Bastholm havde på behørig vis indgivet ansøgning om tildeling af det stærkt attråede »Cyklegummi«. I første omgang var det ikke bare noget, man sådan fik. Næh, der ankom en skrivelse fra Overtoldinspek-

toratet, hvori forespurgtes, om de nævnte toldassistenter dog ikke på anden vis i mellemtiden havde fået klaret deres behov? Hertil var åbenbart kun at svare, at der ikke med hensyn til de i ansøgningen afgivne oplysninger var sket ændringer, som i det foreliggende tilfælde kunne have betydning. Man stod fast på gummionsket i Odense, og endelig fem uger senere kunne d'herrer Nielsen og Bastholm glæde sig over nye dæk og slanger. Samme omstændelige procedure måtte lidt senere følges, da det gjaldt toldvagtimestrene C.F. Jespersen og O.V. Haugbyrd. Anden fase nåedes i april, i juni fik Jespersen sin tildeling, mens Haugbyrd først midt i juli efter en rykker kunne få det nødvendige påsat hos cykelsmeden. Der var uægtelig tale om at strække ressourcerne.¹⁰

Ind- og udførselsproblemer

Blandt de ekstraordinære forholdsregler, som blev truffet allerede i det tidlige forår 1940, var også loven om midlertidige for-

brugsafgifter, der trådte i kraft den 27. marts. Brugen af ordet midlertidig var som så ofte før at forstå relativt. Med senere ændringer kom dette lovkompleks til at gælde besættelsestiden ud, og dele heraf indgik i øvrigt i senere afgiftslovgivning.¹¹

En særdeles upopulær bestanddel var importafgiften, som blev opkrævet i temmelig nøje to år frem til 1942. Den traditionelle tarif var domineret af varer, som skulle måles og vejes, men den midlertidige afgift var en værditold med hvad deraf fulgte af problemer – en værdifastsættelse på grundlag af faktura og lignende kunne nok give anledning til diskussion. Og så fik man tillige de sædvanlige indkøringsproblemer, der kan illustreres med tilfældet Odense Marcipanfabrik, som fik 10 tons abrikoskerner i klemme. De var ankommet i god tid til København, men så havde isvanskeligheder hindret videresendelsen, man spildte tre uger, og nåede derfor i modsætning til kolleger i København ikke at få fortoldet sine abrikoskerner, førend der var lagt 10% på i importafgift – det betød en følelig ekstraudgift på 1.200 kr.¹²

Værre var det sådan set et årstid senere, da Blumensaadts Fabriker klagede over en helt utilsigtet følge af den midlertidige importafgift. Firmaet fik varer til landet i »låneemballage«, altså emballage, som skulle returneres. Men importafgiften fulgte værdifortoldningsreglerne, og heri var emballageværdien medregnet. Følgelig betalte Blumensaadt afgift af noget, som virksomheden ikke kunne beholde. Og det var ikke så godt, måtte toldinspektøren i Odense erkende.¹³

Også på anden vis gjorde de ekstraordinære forhold sig gældende for fortoldningen. Der var nye varekategorier at tage stilling til. Celluld dukkede op. Der var kunstsilke og kunstgummi i brug til ting, de

normalt ikke blev brugt til, og der var mærkelige varer, som mindede om noget, men som alligevel ikke var det rigtige.¹⁴ Endelig var der de forstyrrelser, som den besværlige transport uundgåeligt bevirkede, og som gav utilsigtede resultater rent toldmæssigt. »Magnoliabladsagen« er et særdeles oplagt, omend noget kuriøst eksempel.

I oktober 1942 anmeldte et Odensefirma, at man, som man plejede på denne årstid, havde modtaget et parti magnoliablade, som skulle præpareres og farves ganske som normalt til brug for produkter, der skulle frem til julehandelen. Blot var de 400 kg magnoliablade dette år lidt anderledes end vanligt, det var nemlig »friske geschwefelte Magnoliablätter«, friskplukkede, men dog af eksportøren let svovlede af hensyn til holdbarheden under den transport, hvis varighed ikke mere var så forudsigelig. På toldkammeret var man i tvivl. Helt friske blade var toldfri, men denne usædvanlige svovling var jo en form for præparering, og så var der tale om en anden position i tarifen. Der blev indberettet, og det ivrigt trippende firma indbetalte et depositum for at få sine blade hjem af hensyn til førromtale julehandel. Sagen kom til at versere til et godt stykke efter nytår. Et første afslag fra Departementet bevirkede en fornyet ansøgning om at måtte slippe for den told, der løb op i 2 kr. pr. kg. Man støttede efter bedste evne fra toldkammeret i Odense med en understregning af, at der kun havde været tale om en ganske *let* svovling. Men i Departementet synes man at have været ubøjelige og i Odense kan man meget vel være endt med at begræde dette tilfælde af mangel på konduite.¹⁵

Anderledes imødekommende kunne man tillade sig at være, når der var tale om tidsfrister, som der kunne dispenseres fra. Såvel Dansk Elektromotor- og Akkumulator Fa-

Fotografiet herover er egentlig først optaget i august 1949, men kunne være fra en billedløs krigstid eller for den sags skyld fra før billismen overhovedet. Losningen af træslasteren – »tømmerskuden« – er foreviget af Herluf Lykke. (Møntergården).

brik som Thomas B. Thrige havde elektromotorer fra udlandet hjemme til reparation – toldfrit, for så vidt det kunne klares inden for tre måneder. Men tidsfrister af denne art kunne på grund af isvanskeligheder eller mangel på materiale ikke altid overholdes, og virksomhedernes deposita kom derfor i klemme. Der blev dispenseret.¹⁶

Det samme skete, da urmager Chr. Jacobsen i Vestergade og Marius Lytjens Vinhandel meldte sig med et ønske om at få tilladelse til forlænget oplag af henholdsvis armbåndsure og vin, som man endnu ikke havde opnået valuta- og importbevilling til. Jo, det kunne lade sig gøre, idet pladsforholdene godt nok for tiden tillod det. Der var jo ikke tale om den store varegennemstrømning i pakhuse, hvor personalet

i perioder henslæbte tiden i lediggang og efter sigende forfaldt til indbyrdes skærmydsler af mangel på bedre beskæftigelse.¹⁷

Mere indviklede var forholdene omkring byens største virksomhed, Odense Stålskibsværft, hvor der fortsat kunne være tale om toldgodtgørelse for skibsbygningsmaterialer, nu blot kompliceret af tysk indgriben. Underhånden indberettede toldinspektør Jørsboe i foråret 1941, at et tysk skibsskrog på ca. 10.000 tons, *Rheinfels*, var blevet indbugseret med ombordværende materialer til færdiggørelsen. Hvordan man skulle forhold sig rent toldmæssigt, var noget af et problem, men om man nu valgte at betragte det som en reparation for udenlandsk regning, som var toldfri, så ville man komme uden om den side af sagen. Og var det en

reparation, så kunne værftet muligvis også tænkes at slippe for de kommunale afgifter, havnepenge og vareafgift.¹⁸

Denne fikse, men lidt fiktive måde at klare den ubehagelige situation skulle, da det kom til stykket, ikke helt vise sig at holde. Der blev tale om import af supplerende materialer med tilhørende fortoldning og senere refusion, ligesom der også kom en delvis betaling af havnepenge.¹⁹

Næste fase var ankomsten af otte mindre skibsladninger skibsbygningsmaterialer m. m., som var afsendt fra »Tech. Amt für Hilfsschiffsfragen der Kriegsmarine Dänemark – Kopenhagen für Werft Odense in Odense«. Man oplyste fra Stålskibsværftets side, at dette ikke var bestilt herfra, men i øvrigt var materialerne bestemt til »omformandringer« på forskellige ved værftet helliggende større nybygninger, der var overtaget, beslaglagt af den tyske krigsmarine. Når det gjaldt den slags arbejde tvunget af omstændighederne og tysk værnemagt, var der et cirkulære at holde sig til med hensyn til toldfri ind- og udførsel. Og det gjorde man så, både i sensommeren 1941 og i de følgende måneder, da yderligere syv skibsladninger materialer arriverede.²⁰ Tyskerne betalte endda pænt afgifter efter havnetaksten til glæde for den kommunale kasse, noget, man dog valgte at se bort fra i de tre tilfælde, da fartøjerne førte »Reichdienstflagge«, som således kunne betragtes som afgiftsfri transport efter havnetakstens bestemmelse om besøg af fremmede orlogsskibe.²¹

I maj 1942 indberettedes om de mange fartøjer, som værftet på dette tidspunkt havde med at gøre. *Rheinfels* var endnu ikke færdig, tre tankskibe bygget for engelsk og norsk regning var blevet overtaget af tyskerne, to nybygninger til værftsejer A.P. Møllers egne rederier havde man ikke – som af-

talt – fra tysk side kunnet levere tilstrækkeligt med materialer til, så de blev foreløbig liggende. Og nu skulle der leveres materialer til endnu en nybygning, og i dette tilfælde ville man åbenbart anvende en ændret fortoldningsprocedure, hvis konsekvenser på langt sigt toldinspektøren åbenbart var noget usikker overfor. Skulle man gøre noget officielt, eller bare være henholdende? Det tilføjedes, at det nok ville vare meget længe med den nybygning!²²

I dette sidste fik toldinspektør Jørsboe unægtelig ret, og man kan ikke fri sig for en mistanke om, at han udmærket var klar over, at henholdenhed var han ikke ene om. Det skulle i praksis vise sig at være relativt lidt, tyskerne fik ud af de mange anstrengelser. *Rheinfels* blev ganske vist færdig og kunne afleveres. Men *Linz*, en frugtkølebåd, der var blevet ombygget til minelægger, endte i første omgang med kølen i tæt berøring med bunden af Odense kanal – sænket af modstandsbevægelsen. Og i foråret 1944 fik man på toldkammeret en hel stribe skibsbygningsgodtgørelsessager, men der var udelukkende tale om à conto-udbetalinger for skibe, som det på grund af materiale-mangel og øvrige omstændigheder ikke var muligt at gøre helt færdige. Til gengæld var det tidligere lykkedes at få isbryderfærgen *Holger Danske* til DSB gjort sejlklar, men den var nu heller ikke så stor.²³

Den odenseanske deltagelse i det store hansaprogram med bygning af standardskibe i serie nåede tyskerne heller ikke at få megen glæde af. *Dammtor* afleveredes i april 1945, men blev sænket af de allierede 12 dage efter, mens *Røsnæs*, der først var en tur på bunden af Odense kanal som følge af sabotage, senere fik en særdeles glørværdig rolle i kraft af en foregiven grundstødning den 9. april 1945 ved Hveen. Da var der en mindre flåde af tililende danske bugerskibe

og bjergningsfartøjer, som så deres snit til sammen med *Rønæs* at bringe sig i sikkerhed på den anden side af Sundet.²⁴

I Odense var man ved denne tid klar til at nyde frugterne af den mere eller mindre tvungne henholdenhed. Meget hurtigt efter befrielsen kunne en hel række skibe på Stålskibsværftet gøres færdige og sendes ud under dansk flag.

Odense Stålskibsværft måtte uundgåeligt finde sig i en aktiv interesse fra værnemagtens side. Andre var måske selv lidt vel interesserede og blev siden påhæftet betegnelsen værnemager. Et eksempel fra Odense synes at være den marmeladefabrik, som fremstillede »Hartmarmelade« for »Einkaufengesellschaft der Deutschen Konserven-Industrie, Berlin« til forsendelse til de tyske tropper i Norge. Den toldmæssige interesse lå i den afgiftsfrie import af tysk sukker og pergamentsposer mv. til emballage. Dette kom i stand trods en manglende attest fra »Wehrwirtschaftstab«, som man efter omstændighederne så igennem fingre med. Efterfølgende blev virksomheden udsat for sabotage, og en del marmelade brændte i eftersommeren 1943. Det sukker, der her var blevet anvendt, kunne beregnes til at udgøre 835 kilo og 200 gram – meget præcist – og det ønskede firmaet toldgodtgørelse for. En forespørgsel i Departementet resulterede dog i et afgjort nej. Der skulle betales told og afgift af sukkeret i den afbrændte marmelade.²⁵

Langt de fleste sager fra disse år vedrørende forholdet til besættelsesmagten hang imidlertid sammen med noget så velkendt som folks ubetvingelige trang til at smugle. Den sidste »gammeldags« sag drejede sig om spiritus, og den var færdigoprullet i oktober 1940. Det var en hr. T., som i de foregående 5-6 år havde indsmuglet i alt fald 191 flasker stærke sager, idet han sammen med en

skibsprovianteringshandler havde ordnet sig med et løst brædt i en kasse, som ellers under toldlukke blev ført ombord i en damper. Efter plomberingen var flasker i kassen blevet taget ud igen og ombyttet med tilsvarende, der blot indeholdt vand. Således havde litervis af spiritus kunnet foregives udført og dermed unddraget toldvæsenets i dette tilfælde ikke alt for årvågne blikke, som kun fulgte den plomberede kasse med de vandfyldte flasker. Aftagerne udgjorde en betragtelig skare, som nu fik deres sag for: en tømmerhandler, en slagtermester, en slagtersvend, en cyklehandler, en bagermester, en kommis, en læge, et par hovmestere og kaptajner, en styrmand, en shippingmand og en skatteinspektør – pinligt for i alt 14 personer og hæftestraf til hovedmændene.²⁶

Men de følgende sager helt frem til befrielsen handlede ellers stort set kun om to ting: tobak og cigaretpapir – og så naturligvis det produkt, som heraf kunne fremstilles. En sand bøderegn ramte et ganske stort udsnit af befolkningen i Odense og opland, idet det dog må erkendes, at de, der oftest var fristede, så absolut hørte til de mindre bemidlede – vanskelighederne ved at inddrive bøderne taler deres tydelige sprog.

En typisk sag kunne være som den med indehaveren af en kaffevogn, der modtog 20 pakker à 50 blade cigaretpapir til gengæld for kaffe med brød serveret for tyske soldater. Syv pakker brugte han selv, tretten blev solgt til tilfældige kunder, og bøden blev på 30 kr.²⁷ En tobakshandler opererede i større stil med det dobbelte kvantum, og hans erhverv blev åbenbart betragtet som en skærpende omstændighed, for her stadfæstedes bødebeløbet til 200 kr. for de to snese pakker.²⁸ Og således kan nævnes tilfælde efter tilfælde. Der var radioforhandleren, som lejede radioer ud til

Niels Peter Carl Christiansen (1876-1944) *Christiansen var født i Assens og blev assistent i Stege i 1906. Efter tilsvarende stillinger i Skælskør og Svendborg (1909) blev han i 1920 toldforvalter i Kerteminde, men forflyttedes to år senere til en kontrollørtjeneste i Korsør. 29. april 1935 udnævntes han til toldkasserer i Odense (fra 1. maj), hvorfra han tog sin afsked med virkning fra årets udgang 1943. Han døde i Odense allerede 27. januar 1944. (Foto fra Dansk Toldtidende).*

Relieftkort over Odense fjord i nutiden, jf. kortet side 20. Blandt de seneste af de mange inddæmninger, der har forandret områdets geografi fuldstændigt, var udtørringen af Lumby strand, som iværksattes under krigen. På kortet er toldopsynsposterne markeret med ringe og deres revirer med pile. Det bemærkes, at Enebærødestationen dækkede såvel en vestlig som en østlig del, nordvestkysten af halvøen Skovøen. Målestok og ækvivalens som på foregående kort.

tyske soldater og modtog det eftertragtede cigarettepapir som betaling.²⁹ Der var den store sag, hvor en nitter, en smed og en væver stod som leverandører til et par fruer, en fuldmægtig, en overassistent, en kunsthandler m.fl.³⁰ Og der var den dame i husvildeafdelingen på Dalumvej, som lokkede en dreng under 15 år til at bytte smørmærker hos tyske soldater for ca. 100 cigaretter, som hun forærede sin mand. Det blev en dyr hustruelig omsorg.³¹

Særligt mange sager kom der i forbindelse med den tyske damper *S/S Hever* af Bremerhaven, som i disse år gik i fast fart mellem Hamburg og Odense. I 1943 var det en kok herfra, som leverede ikke mindre end 1.784 pakker cigarettepapir, der opbevarede hos en fabriksarbejder på Tolderlundsvej. Det følgende år opdagedes flere forsøg på uds mugling fra dette skib, og det hele kulminerede med en inkvirering ombord, hvor man i rummet for stores fandt 300 pakker ubanderoleret cigarettepapir stukket ned under dørken. Det fik man ikke så forfærdelig meget ud af, for der var naturligvis ingen, der ville vedkende sig noget som helst kendskab til den del af lasten.³²

Det var så i øvrigt, som nævnt, et problem at få opkrævet de idømte bøder. I ikke så få tilfælde endte det med eftergivelse, fordi folk simpelthen ikke kunne betale, og fordi sådanne bøder vel i en betrængt familieøkonomi kunne ramme ikke så få andre end den skyldige. Et godt eksempel er landarbejderen på et af omegnens godser, som stod til at skulle bløde med kr. 150. Godsinspektøren greb ind og erlagde 100 kr. på stedet – de kunne så hen ad vejen fratrækkes i pågældendes løn. Men de sidste 50 kr. mentes det umuligt at klare, og det kan da konstateres, at man i sådanne tilfælde ikke var uden sans for sociale hensyn, når først stor strengthed var markeret.³³

Christiansminde

Enebærødde

Klintebjerg

Munkebo

Sfige

ODENSE

Endnu i sommeren 1944 kørte bekæmpelsen af cigaretpapir- og cigaretsmugling nærmest på samlebånd i nær kontakt med politiet, som overlod toldkammeret hele bundter af rapporter, så man kunne udarbejde bødeforlæg i henhold til den relevante paragraf i toldloven. Mod slutningen af året ebbede dette samarbejde af gode grunde brat ud, og sagernes antal tilsvarende for – overraskende nok – at stige igen umiddelbart efter befrielsen.

En person havde da hos engelske soldater købt 5-600 cigaretter, som han dels røg selv, dels solgte videre til ikke mindre end 1 til 1,25 kr. pr. stk. Han blev tiltalt i lighed med ham, der videresolgte 4 – siger og skriver fire – engelske cigaretter til halvanden krone stykket. Nappet blev de begge, og det kan jo undre, at engelske cigaretter i befrielsessommeren ikke skulle være »frit gods« under indtryk af almindelig jubel og glade omstændigheder. I begge sager lå der da også andet bag. Det understregedes udtrykkeligt, at de to herrer tidligere havde været på spil i en lignende trafik med tyske soldater. I den foregående tid havde de åbenbart ikke været til at ramme, men nu lod man hammeren falde med fynd og klem – og det for blot fire cigareters skyld.³⁴

Dyrkningsafgift og kludeskat

Tobakken beskæftigede også sindene på anden vis – ikke mindst på Fyn. Dyrkningen af *Nicotiana Rustica*, den danske bondetobak, og eksperimenter med mere raffinerede sorter var faktisk fortsat mellemkrigstiden igennem, og beskatningen fulgte det velkendte mønster. De samvirkende Husmandsforeninger i Fyens Stift havde i slutningen af 30'erne igangsat en ganske omfattende forsøgsvirksomhed og tildeltes afgifts-

fritagelse i en god sags tjeneste. I 1937 omfattede initiativet således 79 tobaksdyrkere, som fik høsten behandlet under nøje kontrol i en tørrelade i Brenderup. Det var nu overvejende virginia – *Nicotiana Tabacum* – som stod i lange rækker på de fynske jordlodder.³⁵

Dyrkere såvel som kontrolapparat var derfor parate, da interessen for de danske planter steg eksplosivt straks ved besættelsestidens begyndelse. Der er ingen tvivl om, at man havde draget lære af tiden under første verdenskrig, idet den kontrolmæssige indsats med stor iver blev ledet fra Inspektoratet for Tobaksbeskatningen i København, som stod i livlig korrespondance med de enkelte toldkamre, ligesom man fra hovedstaden sendte specialister ud, når større sager var på tapetet.³⁶ I Odense ekspederedes årligt læssevis af opvejningsangivelser over tobak med afregningslister og tilhørende bilag, og den kombinerede centrale og decentrale kontrol betød, at de enkelte partier tobak i princippet kunne følges på kryds og tværs gennem landet. Således var 26 kg stammende fra en snedker på Odenseegnen en tur til København, hvor aftagerne imidlertid nægtede at modtage sendingen, der følgelig kom retur. Det samme parti blev senere afhændet til en mindre kræsen Københavnervirksomhed og sendtes følgelig nok en gang over Storebælt. Nu var vægten imidlertid nede på 23 kg 500 g, hvilket man ved krydsrevision i København noterede sig til nærmere undersøgelse. Forespurgt i Odense kunne man kun forsikre, at der *var* tale om den samme tobak, men den var naturligvis blevet mere tør og havde derfor tabt i vægt. Og med den redegørelse var en tilfredsstillende forklaring så bragt til veje i denne sag.³⁷

Der er ikke megen tvivl om, at arbejdet »i marken« først og fremmest vanskeliggjordes

af ikke mindst mængden af smådyrkere. Skeptiske iagttagere, som fulgte slagets gang, vil hævde at det især hen mod slutningen af besættelsestiden var så temmelig umuligt at få de mange indberetninger til at stemme blot nogenlunde overens. Når det gjaldt mindre arealer med 40-50 planter, var der på forhånd forholdsordre om, at der ikke behøvede ske anmeldelse, med mindre der blev solgt til industrielt brug – så skulle høsten afgiftsberigtiges. Den lille mand, som dyrkede til afbrænding i egen pibe, slap altså for videre tiltale.³⁸

Men de helt små og tilfældige dyrkere var alligevel interessante nok til at tiltrække opkøbere. En foretagsom købmand i et landsogn anmeldte i februar 1941, at han havde opkøbt i helt små partier på et til to kg hos folk, der havde nogle få tobaksplanter til pryd i deres have og som derfor ikke havde drømt om at anmelde sig som dyrkere. I løbet af foråret 1941 havde han på denne måde fået skrabet 167 kg tobak sammen, som han leverede videre til en fabrik i København. På det tidspunkt havde han med toldvæsenets velvillige bistand fået legaliseret sin virksomhed. Den formelle tilladelse til råtabakshandel forelå, og han var blevet instrueret om enten at få indvejet hos en kongelig vejer eller direkte ved toldkammeret. De involverede smådyrkere følte man sig ikke foranlediget til at foretage sig videre overfor, og opkøberen fortsatte øjensynligt sin virksomhed under fuldstændig overholdelse af alle spilleregler.

Men naturligvis var kontrol med såvel dyrkning som videresalg langt fra altid så let. »Sort tobak« til »sorte tobaksfabrikker« blev et fænomen, som Tobaksafgiftsinspektoratets folk fik ganske meget besvær med, og at større sager havde udløbere til Fyn, kan ikke undre, al den stund koncentrationen af dyrkere her var størst.⁴⁰ Sager kunne

være længe om at blive afsluttet. Dette gjaldt i alt fald for den lille cigarfabrik i det indre Odense, som man fra toldkammerets side kastede sin interesse på. Virksomheden havde haft egne plantager, og herfra var der uden om regnskaberne tilført 40 kg råtabak, som der altså ikke var betalt dyrkningsafgift for. På grundlag af en beregning af råvareforbruget i den legale produktion kunne man herefter udfinde, at der uden omsætningsafgift måtte være fremstillet 3.700 cigarer og 5.800 stk cigarillos, så når man lagde 20 kr. i dyrkningsafgift og 879 kr. i omsætningsafgift sammen, blev det til et tilsvarende på kr. 899, som man i 1946 af uudgrundelige årsager lod sig nøje med. Man gætter, at virksomhedens økonomi alligevel ikke var til mere, eftersom dansk tobak da af let forståelige årsager i nogen grad var ved at glide i baggrunden.⁴¹

Men eksemplet viser også noget om, hvorfor man ikke mindst interesserede sig for unddragelser i senere led af fremstillingsprocessen, hvor de store penge var at tjene set i forhold til den trods alt beskedne dyrkningsafgift af 50 øre pr. kg dansk råtabak. I januar 1945 kom det særdeles indgribende forbud mod salg, fremstilling og ulovlig benyttelse af tobaksskæremaskiner. Alle som ejede, lejede eller på anden måde var i besiddelse af sådanne apparater skulle anmelde sig, og fabrikanterne af disse skæremaskiner skulle oplyse om salg til private.⁴² Det var i den politiløse tid, og noget kunne tyde på, at det på dette sene tidspunkt for alvor var svært at få hold på den danskdyrkede tobak. Men der gik da ved den lejlighed nogle personer i fælden, som den dyrker, der anmeldte sin maskine og samtidig måtte indrømme, at han i sommeren 1944 havde dyrket hele 100 uanmeldte planter. Det havde givet en høst på ca. 6 kg til en afgift af 3 kr., som nu blev betalt,

hvorefter manden slap med en advarsel.⁴³ Det kan tilføjes, at disse tobaksskæremaskiner ellers kunne være smykket med mærket »Dansk Arbejde«, og at de for hjemmedyrkerne nu nok kunne erstattes af en almindelig brødmaskine. Så det var helt åbenbart den lille, uautoriserede sorte tobaksindustri, man ville ramme med det drastiske cirkulære fra januar 1945.⁴⁴

Dyrkere på landet og fabrikanter i byerne var således lige fuldt i toldvæsenets søgelys, og på samme måde måtte kontrollen spredes over det ganske distrikt, når det gjaldt tidens øvrige særavgifter. Den velkendte stærkdriksafgift – afgiften på omsætningen af stærke drikke – var før besættelsen blevet forhøjet »midlertidigt« så sent som i oktober 1939 tillige med afgifterne på tobak, chokolade- og sukkervarer. Skæringsdagen var den 4. oktober ved døgnets begyndelse, og ved den lejlighed var der som vanligt efterbeskatning og overarbejde. Loven af 27. marts 1940 rummede i tilgift til yderligere forhøjelser på gammelkendte produkter en ny specialitet, nemlig den såkaldte »klude- lov«, »tøjskatten«, eller den »lede tøjskat«, som betød 10% i omsætningsafgift på alle manufakturvarer m.m. Dette gav unægtelig anledning til megen aktivitet. Fra skattevæsenet indhentes oplysninger om de sidste års skattepligtige omsætning hos trikotagehandlere, manufakturhandlere, skræddermestre, herreekviperingshandlere og grossister.⁴⁵ Rustet med disse oplysninger kunne man så gå i marken og sammenligne med, hvad der var blevet anført i det af toldvæsenet autoriserede regnskabshæfte. En typisk sag vedrørende en manufakturhandler i en landkommune i distriktets vestlige del viste mangler i regnskabet i perioden marts 1940 til august 1942 på knap 20.000 kr., således at der skete en forhøjelse fra 50.000 til 70.000 kr. Den unddragne afgift kunne be-

regnes til 1.812 kr. og 66 øre, hvorefter stod et bødebeløb tilbage, som blev foreslået at skulle udgøre 1.500 kr.⁴⁶

Det blev til utroligt mange manufaktursager og derfor også til noget af en bøderegn, som man f. eks. kunne se falde tæt i Vester-gade, Odenses center for herretøj, hvor skræddere og herreekviperingshandlere lå tæt. Men oplandet fulgte godt med, og atter kan man således aflæse de betydelige vanskeligheder på et felt, hvor de næringsdrivende hidtil havde levet i lykkeligt ukendskab til en afgiftsmæssig kontrol som den, der blev udøvet af toldvæsenet.⁴⁷ »Tøjskatten« blev umådeligt upopulær og hørte til de foranstaltninger, som ophævedes hurtigst muligt efter befrielsen. Og dog havde der været indbygget en social sikring i form af købekort à 5 kr., som børnefamilier tildeles til delvis betaling af manufakturvarer. Fra detaillisterne gik disse kort videre som indbetaling af afgift til toldkammeret, og derefter skulle de annulleres til stort besvær for toldvæsenets personale. Netop fra Odense toldkammer foreligger en hjertegribende beretning om toldelevens brydsomme arbejde med stempeling af disse kort. Karakteristisk for tiden og nok også for datidens toldvæsen kunne man ikke bare klare noget sådant i én arbejdsdag. Først skulle der stemples »annuleres«, dernæst skulle toldkammerets almindelige stempel benyttes, så man kunne se, hvor købekortene kom fra. Og endelig skulle datoen påføres. Det var »slidsomt, kedeligt og snavset arbejde«, og på den måde var den »lede tøjskat« også hadet som pesten af yngste toldelev. Betegnende for tiden var det vel også, at den samme toldelev – velsagtens godt indsmurt i stempelsværte – når offentligheden blev holdt à jour om købekort i dagspressen, naturligvis fandt artiklen i *Fyens Stiftstidende* illustreret med det smuk-

Odense toldkammers personale i 1941 med toldinspektør Jørsboe siddende forrest i midten. Det er for en gangs skyld bane-terrænet bag toldkammeret dér, som danner baggrund for staben, og den består her af 55 personer, hvoraf de 8 er kvinder. Men igen var man ikke mødt fuldtalligt op ved fotograferingen. (J. P. Rasmussen fot., Odense distriktstoldkammer).

ke fotografi af toldinspektør Jørsboe. Bag kulissen gik man ikke dengang, og toldinspektøren var i al almindelighed den, der meget markant tegnede firmaet.⁴⁸

Ude og hjemme

Kontrollen med virksomhederne krævede arbejde i marken, hvad man hurtigt kunne aflæse af kontoen for befordringsgodtgørelse til toldere på eftersyn. Før afgiftsloven af 27. marts 1940 havde fire personer været i fast rutefart, syv måneder senere konstate-

redes en forøgelse af antallet af tilsynspligtige virksomheder med 1.424, hvoraf knap 500 var udenbys. Så nu sattes i alt seks mand ind med stigende udgifter til cyklehold, sporvogn og bus – og byen Odenses udstrækning var og er stor.⁴⁹

Problemet med de stigende udgifter til time- og dagpenge samt befordring dukkede op gentagne gange. I 1943 havde man allerede ved slutningen af september opbrugt bevillingen hertil og redegjorde i den anledning for nødvendigheden af de mange tilsyn rundt omkring. Ikke mindst den stigende

tobaksdyrkning krævede toldvæsenets tilstedeværelse ude i distriktet. Det kan tilføjes, at der gik frasagn om det leben, der foregik, når tobakken blev opvejet og handlet f. eks. ved den lokale kro, hvortil folk strømmede i hobetal. Pengestærke opkøbere afregnede med dyrkerne og betalte i øvrigt deres del af timepengene og cyklepengene – 15 øre pr. kilometer – til de tjenstgørende toldassistenter. Og pengene sad løst, så det efter endt arbejde kunne blive til frokost eller middag på kroen. Principielt var tolderens deltagelse heri diskutabel, men det *var* jo unormale tider.⁵⁰

Unormalt var det også, når det gjaldt den ekstra omsætningsafgift, som i 1943 indførtes for motorkøretøjer. Fritaget herfor var »professionelle« automobilforhandlere og lignende, som netop derfor kunne slippe med et enkelt besøg. Værre var det med vurdering og syn af biler og motorcykler, som stod opklodset de særeste steder. Tidligere kunne man jo regne med, at køretøjerne ifølge sagens natur kunne lade sig transportere med samt de involverede frem til toldkammeret i Odense. Nu var de anbragt i skure og lader, og det offentlige transportnet fungerede ikke som før. Resultatet var

Havnetoldkammeret i 1944. Påfaldende mennesketomt, men det kan have mange årsager. Derimod er de hvidmalede bagskærme på de uundværlige cykler et klart signalement af tidspunktet for optagelsen. (Toldmuseet).

en temmelig tidsrøvende og besværlig procedure for vurderingsnævnets medlemmer med store rejseudgifter til følge.⁵¹

Hjemme på jernbanetoldkammeret kunne afgiftsfolkene glæde sig over forbedrede lokaleforhold. Som et resultat af de nye afgifter fra mellemkrigstiden opererede man med en stab på en toldkontrollør, en overtoldassistent, to kontorister og fire-fem toldassistenter – for så vidt beskedent set i forhold til både afgifternes vægt i de samlede intrader og kontrollens omfang på dette område. Men kontorplads manglede, fordi man, som det blev formuleret, jo ikke ved århundredskiftet havde kunnet forudse den omlægning af toldvæsenets virksomheder, som de senere gennemførte forbrugsbeskatningslove kom til at betyde. Men nu måtte der gøres noget rent lokalemæssigt, og det var man i gang med allerede i marts 1940. Projektet blev ret omfattende, idet der skulle inddrages frilagerrum, etageadskillelsen over vejerboden skulle sænkes, der skulle opmures piller, og for ikke at standse ekspeditionen i vejerboden måtte meget klares som nat- og søndagsarbejde. At budgettet blev overskredet og arbejdet forsinket, siger sig selv, men færdigt var det i september 1941 og i tilgift havde man ikke alene forøget kontorarealet med 100 kvadratmeter, men tillige med et dametoilet! På den led bragte krigstiden *sine* fremskridt.⁵²

De nye rum kunne så det følgende år fyldes med nye møbler. Øjensynligt benyttedes lejligheden til supplement på anden måde, for det drejede ikke blot om anskaffelse af skriveborde med tilhørende stole og reoler, men tillige om en talerstol og 60 stole.⁵³ Hvad de øvrige kontormæssige hjælpemid-

ler angik, synes dog fortsat at spores noget, som vel kun kan betegnes som en konservatisme, der næppe var speciel for Odense. Man havde dog tilbage i 1935 fået en duplikator, som seks år senere trængte til udskiftning.⁵⁴ Bestanden af skrivemaskiner forøgedes godt nok med en til, således at man i sommeren 1940 kunne prale af en maskinpark på hele tre. Og minsandten om ikke en fjerde var kommet til i 1944! De mange rapporter har krævet deres.⁵⁵ Og endelig havde man tilbage fra tredivernes begyndelse rådet over en enkelt regnemaskine, som man efterhånden ikke mere fandt tidssvarende. Ønsket var da at få én til, så afgiftsfolkene også af og til kunne låne ud til kassererkontoret. Det lykkedes, men da kassererkontoret brændende ønskede at få sin helt egen sammentællingsmaskine af mærket »Addo«, kom det til at knibe. Det korresponderedes der så om i 1944.⁵⁶

Det var da også karakteristisk, at god gammeldags håndkraft blev benyttet i et omfang, som man med en senere tids øjne kun kan forbløffes over. Den nye toldelevs håndelag for fremstillingen af tykke og tynde streger betød uvægerligt mange timers arbejde med indstregning af kassererkontorets tykke, autoriserede kontobog. Til gengæld var det så toldmedhjælperen med den smukke skrift, som udformede »hoveder« over de mange kolonner. Siden var pen og blæk naturligvis fortsat i brug ved udfyldning af kolonnens således forberedte sider, men på jernbanetoldkammeret kunne man i det mindste låne en regnemaskine oppe hos afgiftsfolkene, når der skulle tælles sammen. Ved havnen foregik alt endnu på den rigtige, gammeldags maner.⁵⁷

12½ · Galleri på gangen

På Odense toldkammer ses på en af gangene et omfattende billedgalleri. I ensartede rammer hænger her fotografier af noget nær samtlige de toldassistenter, som siden 1912 har gjort tjeneste ved toldkammeret. Om samlingen nu også er *helt* komplet, er ikke godt at vide, for gallerieieren – Odense Toldassistentforening, stiftet 27. september 1912 – har gennem tiderne haft ikke ringe besvær med at få alle til at aflevere det nødvendige fotografi. Af foreningens protokoller kan eksempelvis aflæses, at man nogle år efter besættelsen måtte gribe til et særdeles krast middel for at få fremskaffet et bestemt medlems kontrafej. Efter mange trusler endte det med, at man opsatte en ramme udstyret med en Storm P.-tegning og en oplysning om, at denne plads var reserveret pågældende toldassistent. Så fik man langt om længe billedet i kassen.

Odense Toldassistentforening er den ældste af de stedlige personaleorganisationer, åben for de egentlige assistenter som aktive medlemmer, mens de gamle vedtægter gav mulighed for passivt medlemskab både for ansatte i højere lønklasser og for aflønningsassistenter og toldmedhjælpere. Det var altså en betragtelig del af personalet, som direkte eller indirekte kunne have berøring med foreningens arbejde. Efter anden verdenskrig stod foreningen endda for arrangementer, som involverede samtlige ansatte ved Odense toldkammer.

Det faglige såvel som det selskabelige har i vekslende blanding forhold præget foreningen gennem årene. Assistentgruppens fælles interesser varetoges eksempelvis fra starten af kassereren, som i de første år tillige var kasserer for den

såkaldte diætkasse. Ekstraindtægternes ligelige og retfærdige fordeling efter nærmere specificerede – og stærkt omdiskuterede – regler stod helt fra begyndelsen på programmet. Og fra første færd opfattede man sig som lokalafdeling af Den danske Toldetats Forening, selv om de mere generelle faglige problemer efter de første år tilsyneladende ikke spillede den store rolle i foreningens dagligdag, før man nåede frem til de omfattende ændringer i 1960'erne. Endelig var der så det sociale samvær efter møder og generalforsamlinger, der var fester og der var skovture.

Den første udflugt måtte næsten naturnødvendigt blive til søs. Man lånte havnevæsenets bugserbåd *Fremad* og sejlede med damer i et samlet antal af 26 personer til Gabbet. Undervejs var der forfriskninger, og ved ankomsten samlede man om de medbragte madkurve. Festsang og tordenvejrr – det sidste med et lynnedslag midt ned i selskabet og ganske udenfor programmet – synes at have gjort fornøjelsen fuldkommen. Således i 1913.

Efter en livlig begyndelse i tiden før første verdenskrig ser der i den kommende tid ud til at have været interne problemer og af og til meget ringe tilslutning. I 1920'erne havde foreningen i alt fald en særdeles stille periode, og medvirkende hertil var helt naturligt den »gennemtræk«, som uundgåeligt måtte gøre sig gældende i assistentgruppen, hvor forflytninger og forfremmelser betød en hyppig udskiftning i den trods alt endnu ikke så store flok.

Op i 1930'erne kom der imidlertid bedre skik på tingene, og hermed indledtes nok den periode, hvor foreningen stod stærkest lokalt, både fagligt og selskabeligt. At toldassi-

stentforeningen kraftigt arbejdede for indretningen af et cykelskur – som man da i øvrigt fik – kunne synes at høre til den slags petisserer, som personaleforeninger alle dage har haft at brydes med. Men i virkeligheden kunne man efterhånden tale om en temmelig højt udviklet grad af selvstyre for assistentgruppen. Ikke alene kunne man fortsat internt fordele diæter, men dette udvidedes også til en fælles bødekasse, en bødekasse, som vel at mærke forestod en fordeling af de bødeandele, som medlemmer i kraft af deres tjeneste kunne opnå, når rapport-sager gav bonus. Fællesskabet betød, at folk med gode kontrol-ideer ikke mere sad og rugede over deres fund og tog patent på opklaringen af enkelte sager for selv alene at nyde godt af bødeandelen.

Endvidere fik foreningen stor indflydelse på noget så fundamentalt som fordelingen af tjenesteplichterne – formanden forhandlede med toldinspektøren, der selvfølgelig måtte stå som den ansvarlige, men reelt kom assistenternes forening til selv at varetage en væsentlig del af tilrettelæggelsen af medlemmernes arbejde. Der var omgangs-tjeneste, som betød, at man mange gange om året skiftede tjenesteområde – havneposter, vejerboder, beskatningen etc. – så der flyttedes ganske meget rundt mellem de to toldkamre og de små opsynskontorer i havnen. Det gav megen transport af grej, ikke mindst af den omfattende reglementssamling, som enhver toldassistent var udstyret med. Foreningen sørgede tidvis for en organiseret vognmandstransport af bogkasser mv. på selve »skiftedagen« og først fra 1943 blev dette ordnet på toldkammerets foranledning.

Endelig var ferienes tilrettelæggelse og fordeling helt fra begyndelsen et anliggende, som foreningen selv tog sig af. Efter lodtrækning kunne medlemmerne selv vælge de mest attraktive tidsrum, idet det for ledelsen naturligvis har været ligegyldigt, hvem der var der og hvornår – blot den behørig bemanding var til stede.

Det selskabelige tog ligeledes fra slutningen af 30'erne et gevaldigt opsving. I 1936 organiseredes en udflugt til Æbelø med de obligate madkurve, skovtur og efterfølgende aftenmad på Otterup kro med dans, keglespil og anden forlystelse. Året efter arrangeredes biltur til Svend-

borg og sejlads på Svendborgsund. Transporten mod syd foregik i luksusbiler, som inklusive chauffører velvilligst stilledes til rådighed af tre odenseanske bilfirmaer. Betingelsen var bare, at chaufførerne skulle bespises! Atter dans, sang og bægereklang med tilslutning af et antal Svendborgtoldere, som tog imod ved at servere fadøl i deres vejrbod.

Samtidig fik man med tilladelse fra oven lov til at indrette møde- og festlokale på jernbanetoldkammeret, en indretning, som delvist finansieredes ved bortsalg af ældre dele af arkiverne indeholdende »makulatur« vedrørende restaurations-, cho-

Herover og på næste side ses et par udsnit af billedgalleriet i Odense distriktstoldkammers nordfløj, 2. etage. Mens portrætterne i den ældre afdeling er forskellige af format og størrelse og kun med besvær tilpasset rammerne, er de yngre – med plads til mange års fortsættelse – mere ensartede. Et enkelt ansigt skal fremhæves, nr. 2 i nederste række på denne side. Det tilhører Jens Bastholm (f. 1915), som har bidraget til bogen med gode erindringer fra sine år i Odense. Først som toldassistent (1943-53) og siden gennem alle led indtil kontrolchefstillingen, hvorfra han pensioneredes i 1985.

kolade- og tobaksbeskatningen. Alt dette for i nogenlunde nystandsattede lokaler at kunne fejre foreningens 25-års jubilæum med pomp og pragt.

Med egne selskabslokaler var man godt rustet til mødevirksomheden i den kommende tid. Den store gennemstrømning af assistenter synes nu at være blevet vendt til en fordel, idet man med iver markerede bortrejser og udnævnelser på festlig vis, samtidig med at man fortsatte med større fester med damer, andespil og andet fornøjeligt. Og jernbanetoldkammeret lå nu engang, hvor det lå, hvad man ikke kunne undgå at opdage under festlighederne, når bommene gik ned, dér hvor sporene i sin tid stadig var ført i niveau over Rugårdsvej. En lokal bordskik af et vist særpræg udviklede sig, idet en skål var påbudt, hver gang bomklodkerne klemte. Og der kunne være meget stærk trafik på Odense banegård.

Odense Toldassistentforening, som indgår i Den danske Toldetats Forenings 3. kreds, forsyner stadig sit anegalleri med nye portrætter, men foreningen har af gode grunde ikke mulighed for at spille tidligere tiders dominerende rolle – alene af den grund, at personalesammensætningen i de seneste tider har betydet dalende medlemstal.

Endvidere er der god grund til at nævne kollegerne i *Odense Toldbetjentforening*, der som medlemmer har dem, der hører hjemme i Dansk Toldtjenestemandsforbund. Odense Toldbetjentforening, som har den lokale forhandlingsret for sin medlemskreds, kan ikke prale af samme ælde, men har dog kunnet fejre halvtredsåret for sin beståen. Toldbetjentene havde været der hele tiden, men de var færre, og foreningsdannelsen nok derfor noget senere.

Også toldkontrollørerne havde i sin tid deres sammenslutning, der si-

den udviklede sig til *Odense Toldinspektørforening* (en del af Den danske Toldetats Forenings 1. kreds), hvor pensionister efter deres afgang fortsat er medlemmer. Her er de første 25 år netop passeret. De tjenestemandsansatte kortorfaglige finder mand i *Odense Kontorassistentforening* (en del af Den danske Toldetats Forenings 5. kreds), mens de overenskomstansatte samt kontorlærlinge er organiseret i *HK-klubben* ved Odense toldkammer.

Med fem faglige lokalforeninger, heraf tre under Den danske Toldetats Forening, én under Dansk Toldtjenestemandsforbund og én under HK er man organisationsmæssigt endt i en noget kompliceret situation, ikke mindst fordi det daglige arbejde i vid udstrækning går på tværs af de rammer, der er sat af disse foreningsdannelser. Men rammerne har deres letforståelige historiske baggrund, som det også vil fremgå af det følgende kapitel.

13 · Stadig toldkammer ved havnen 1945-1988

Vejerboden

Dette at fortolde varer var i tiden under og efter besættelsen fortsat en kompliceret affære. For modtageren af godset var det en klog forholdsregel med fragtbrevet i hånden først at sikre sig, at det nu også var ankommet. En forespørgsel på toldpakhuset kunne være første skridt. Herefter fulgte papirarbejdet på kontoret, hvor angivelsen skulle bogføres, og næste skridt førte til vejerboden, hvor den hvidkitlede toldassistent forestod udpakning, tarifiering og attesting assisteret af pakhuspersonalet, der varetog det praktiske. Assistentens underskrift skulle suppleres af kontrollørens, og en afsluttende fase af papirarbejdet foregik atter på kontoret, hvor man efter en beregning af det skyldige beløb endte ved kassen. Udstyret med behørig kvittering nærmede man sig da endelig afslutningen, udleveringen af det pågældende vareparti.¹

Helt centralt i denne udviklede, traditionelle fremgangsmåde stod det, der foregik i vejerboden, nemlig selve den fysiske kontrol af mål, vægt og varernes rette tarifiering. Her var det, at tolderens faglige kunnen udfoldede sig på Christian X's tid i princippet fuldstændig på samme måde, som det kan være sket under salig Christian IV. Ikke sært, at ældre toldere endnu for fyrre år siden kunne føle og stærkt give udtryk for, at denne del af arbejdet nu var og blev det »rigtige«, og at de mange senere afgifter og alt deres væsen var det mindre rigtige for

en toldembedsmand at beskæftige sig med. En vis modsætning mellem told- og afgiftsfolk kan såmænd spores den dag i dag, men alle vil være enige om, at vejerboden i gamle dage var noget særligt.² Vejerbodslivet har indtaget rollen som symbol for det toldvæsen, der siden ændredes til næsten ukendelighed.

Havnetoldboden i Odense havde vel ikke den store trafik at betjene besættelsestiden igennem. Men *M/S Odense* kom dog fortsat ugentlig ind med stykgods fra København, og selv om det meste allerede var fortoldet, var der dog bropenge at beregne. Det foregik ved hjælp af den medfølgende store stak blå forsendelsesangivelser samt havnetaksten. Siden fulgte sammentælling af de uhyre mange småbeløb, som dog alligevel blev til en anelig sum til havnen. De mange kolonner var den nyansattes rædsel, idet alt måtte foregå med håndkraft. Regnemaskinen var, som nævnt, dengang endnu et ukendt fænomen på havnetoldkammeret, hvor multiplikation af fircifrede tal i hovedet var noget, som de gamle i gårde havde opøvet.³

Gods med Københavnerbåden og fra Tyskland havde givet et minimum af egentlig fortoldning, selv da forsyningsituationen var værst, og i efterkrigsårene blev der igen travlere på havnen. På denne tid så man i vejerboden i øvrigt den første lempelse i det strenge gamle system. Det gjaldt gavepakkerne, som i stort tal indløb fra udlandet. Med nogen konduite gjorde man i

begyndelsen sit bedste for at variere attestationerne til fordel for modtagerne, og min sandten om der ikke blev indført et forenklet klareringssystem for netop denne kategori. Det blev nu muligt uden videre at fortolde gavepakker direkte i vejerboden, og op mod juletid, da alle blev blødere om hjertet, var det også gørligt at lukke øjnene for de småting, som egentlig, hvis alt skulle gå efter bogen etc. etc. Når man tager i betragtning, hvor rigoristisk de nedarvede fortoldningsprocedurer egentlig var, har der nok kunnet være brug for selv en sådan beskeden lille forbedring af toldvæsenets image.⁴

En speciel varekategori falder af en eller anden grund altid i tankerne, når tildragelserne i datidens vejerbod skildres. Det gælder naturligvis de våde varer, vin og spiritus, et felt, hvor man sandelig ikke var mindre nøjeregnende, og hvor man i Odense jo havde og har så stolte traditioner. Når vinhandlerne fik et parti hjem, skulle der måles op og tages prøver, spiritussens alkoholprocent skulle fastslås etc. – fuldstændig som med andre varer, blot med den velsignelsesrige forskel, at prøverne traditionelt kunne anvendes til glæde for de tilstedeværendes ganer. En enkelt vinhandler insisterede ganske vist på at få prøven hældt tilbage i fadet, men han var en absolut undtagelse og nød ikke større popularitet. Normalt var varemottageren absolut helt anderledes storsindet.

En halv snes ens fade med identisk indhold gav beklageligvis kun anledning til en enkelt prøvetagning, men ofte sendtes størstedelen af et parti på oplag i pakhuset, og så var der fornyet lejlighed til at anvende hæverten ved hver enkelt senere fortoldning.⁵

Rent praktisk var det pakhusmesteren, som slog spunsen løs med den dertil indret-

tede træhammer på det lange, smidige bambusskaft. Søjlerne i havnetoldboden bar etagen ovenpå, og hammeren kom også uundgåeligt et par gange i berøring med en af disse søjler. Lige så uundgåeligt kunne man herefter snart se damerne ovenpå komme ned i et passende ærinde – et lille problem med et bilag eller lignende. Hævertens indhold, som på denne måde fordeltes til et bredt udsnit af personalet, tilhørte altså ret beset vinhandleren. Den hele procedure var – målt med den strengeste alen – nok ikke så ganske korrekt. Men ejeren af de importerede piber og fade kom trods alt ikke til at betale afgift af prøven, så det var billigt at være large. Og set sådan lidt på afstand hører de mange historier om disse specielle fortoldninger til de mest charmerende, som endnu verserer mand og mand imellem. Det kan tilføjes, at ganske mange ældre i toldvæsenets tjeneste i sin tid nåede at blive overmåde kyndige og kvalitetsbevidste, når det gælder vin og spiritus. Det er en slags toldvæsenets kulturarv, som det vil blive særdeles kostbart at bevare.

En anden af havnetoldkammerets specialiteter var mønstring af skibsmandskab. Søfartsbøger skulle påtegnes og bemandingslister udfyldes. Krav om tilstrækkeligt af de forskellige kategorier måtte nødvendigvis overholdes, der skulle for de værnepligtiges vedkommende foreligge behørig tilladelse, og alle søfolk var pligtige at fremvise attester for regelmæssig tuberkuloseundersøgelse. Alt i alt var det et af de hverv uden for beskatningen, som kunne give anledning til en del praktisk bøvl samt farverige optrin.

Hertil bidrog den fornøjelige og for mange sømand nok lidt overraskende omstændighed, at mønstringsforretningerne i en årrække blev besørget af en kvindelig toldassistent. Det var frk. Gregersen, som cyk-

Noget nyere billede fra vejerboden på jernbanetoldkammeret – og det vil sige fra efterkrigstiden – kendes ikke. Men bortset fra påklædningen var heller ikke så forfærdelig meget ændret, siden dette billede blev taget omkring 1902. Hvad der er i kassen på vægten kan ikke oplyses, men det vejes med megen akuratesse af toldassistent Pagh. Assistent Jessen fører resultatet til bogs, mens kontrollør Havemann ser til, og Enevoldsen delikat holder et eller andet frem med højre hånds tommel- og pegefinger. I midten er toldassistent Nielsen tilsyneladende dybt engageret i indholdet af en lille æske på bordet foran sig. Og endelig er pakhusformand Sørensen yderst til højre identificeret. (Møntergården).

lede nordpå, når eksempelvis Stålskibsværftets nybygninger skulle på jomfrurejse og op til 30 mand forhyres. Sådan set var der tale om en god portion anvendt psykologi, for toldassistenten, der ikke var ængstelig af sig, hverken over for mænd i al almindelighed eller sømænd i særdeleshed, var fuldt på det rene med, at i tilfælde af uenighed mellem mandfolk, så kunne der være øretæ-

ver i luften. Men over for en lille dame var det en ganske anden sag. At skibsofficerer så kunne være tilbøjelige til at optræde overdrevent chevaleresk, var noget, som kunne håndteres. Og endelig var det nok en kende ængstende at skulle forcere lejderen op ad en særdeles høj skibsside. Men det var bare med at komme op – og ikke noget med at se ned.⁶

Et nyt havnetoldkammer

Med stigningen i aktiviteterne i den første efterkrigstid blev det mere end nogensinde klart, at forholdene var alt for snævre i den hundredårige havnetoldkammerbygning. Der var da også allerede forlængst udformet planer om et nyt byggeri, planer, som stammede helt tilbage fra besættelsestiden.⁷

Anledningen havde naturligt nok at gøre med selve havnens udbygning. Her var man under besættelsen i færd med at udgrave det store tredje bassin mod vest, og den igangværende planlægning involverede også andre arealer afsat til et kommende, nyt havnetoldkammer. Netop af hensyn til planlægningen fik toldvæsenet kniven sat på struben, og denne situation har toldinspektøren i Odense næppe været ked af. I alt fald var det en meget veloplagt P. Jørsboe, som i december 1943 indberettede fyndigt og fyldigt efter på forhånd af Departementet at have fået bemyndigelse til udarbejdelse af skitseforslag. Tidspunktet – efteråret 1943 – er vel i øvrigt karakteristisk. Da har man kunnet ane, at fremtiden *kunne* vise sig at bringe andet og bedre for det danske samfund end en rolle som nordtysk provins.

Den nævnte behageligt kildrende kniv på struben bestod i et særdeles håndfast argument fremført af Udvalget for Kanal- og Havnevæsenet. Adskillige firmaer var stærkt interesserede i netop den grund, som var tiltænkt toldvæsenet, så nu var det om at beslutte sig – i det mindste i princippet.

Et alternativ i form af en ombygning af den ærværdige gamle havnetoldkammerbygning forelå naturligvis, men den idé måtte på det bestemteste afvises som teknisk alt for besværlig. Om bygningen som sådan kunne siges meget godt, men specielt om tilkørsels- og pladsforhold tillige adskil-

ligt mindre godt. Og elegant hentede toldinspektøren et ganske moderne bevaringsaspekt ind i billedet, idet det yderligere bemærkedes, at »byens befolkning nærer stor veneration for den gamle toldbodbygning, der står som et minde om den tid, da Odense ved kanalens fuldførelse blev søkøbstad, og derfor meget gerne ønskes bevaret i sin nuværende skikkelse«. Så denne gamle Odensebygning burde der ikke røres ved. En smuk tankegang – og dertil så belejlig! Var den dog netop i Odense blevet brugt noget hyppigere.

Et skitseforslag til en halv million var, hvad man på dette tidspunkt kunne fremvise, idet toldinspektøren først og fremmest ville sætte sig på grunden uden derved at binde sig til noget bestemt tidspunkt for opførelsen. Det har ligget i luften, at man under alle omstændigheder måtte afvente bedre tider, og havneudvidelsen var da i øvrigt langt fra færdig. I den kommende tid gik det ellers, som det skulle. Allerede i december 1943 forelå Departementets godkendelse af at få grunden reserveret, og siden fulgte detailprojektering af det trefløjede anlæg ved kgl. bygningsinspektør Lehn Petersen. Men herfra og til det første spadestik skulle der vise sig at gå både år og dag.

Den videre gang kan følges i toldinspektør Jørsboes årsberetninger, der blev udarbejdet til Handelsstandsforeningen, som allerede for sin part havde fulgt traditionen op og fremsendt en henstilling til Departementet.⁸ I 1946 var det endelige projekt færdigt og videreekspederet. Året efter kunne der kun berettes, at man havde gjort sit bedste, og at man blot kunne håbe på, at Handelsstandsforeningens bestræbelser i samme retning måtte bære frugt. En af flaskehalsene var den betrængte materialsituation i efterkrigstiden, og det blev også

Odenses tredje toldkammer – det andet ved havnen – er et pænt og stilfærdigt hus, tegnet af arkitekt, kgl. bygningsinspektør Knud Lehn Petersen (1890-1974). På sæt og vis tidstypisk som de forrige og som det kommende toldkammer, men langt fra præget af de visioner, der kendetegner de andre tre arkitekturværker, og som sikrer Odense en betydningsfuld plads i toldvæsenets bygningshistorie. Toldkammeret er her fotograferet ved indvielsen i 1956, og imponerede det ikke ved sit ydre, mødte det dog fuld anerkendelse fra fagmændene i etaten på grund af den hensigtsmæssige indretning, som omtales i kapitlet. (Toldmuseet).

fremhævet det følgende år. I 1951 forsikredes, at planerne skam ikke var blevet skrinlagt, men som alt andet offentligt byggeri var der tale om en udsættelse. Langt om længe kom Finansudvalget i efteråret 1952 på besigtigelsesbesøg. Man kiggede på havnetoldbod og man inspicerede byggegrund, og med jubel kunne i marts 1953 berettes om udgravning og fundering, som var sat igang. Da var der altså gået knap ti år. Og der skulle naturligvis henrinde endnu et par stykker, førend bygningen stod færdig.

Men endelig, den 26. april 1956 kunne man flytte fra gammelt til nyt.⁹ Meget var at berette om de nye lokaler i den trefløjede

røde bygning. I stueetagen fandt man først og fremmest vejerboden med en gulvbelægning af egeklodser stillet på højkant som isolering mod stød og støj, når varerne rullede frem. I tilknytning hertil lå både vejerbodsassistenternes kontor, laboratorium og prøvesamling. Stueetagen rummede endvidere kontorer til kontrollører og overkontrollør, motorkontoret flyttedes herover fra jernbanetoldkammeret, og endelig udgjorde hele den ene fløj pakhuset med ideelle tilkørselsforhold til de fire porte. Tungere ting blev nu flyttet med den nyanskaffede gaffeltruck, som fra pakhuset kunne trille ned ad en rampe og ud i gården, som var

lukket af med en mur på den fjerde side. En elevator stod til rådighed, når varer transporteredes til og fra pakhusloftet og frilagergangen, der var placeret under tagene på de to lave sidefløje. I hovedfløjen rummede førstesalen det store kassererkontor, inspektørkontoret med det gamle bornholmerur, der naturligvis blev taget med ved flytningen. Og så var der frokoststue med kaffekøkken.

Bortset fra bornholmeren var inventaret nyt og farverne var, blev det fremhævet, overalt lyse og festlige, ikke grå og triste, som man kun alt for tit så det i toldvæsenets bygninger. Og der var flere tekniske raffinementer end som så. Moderne vippevinduer, omstillingsanlæg og mulighed for interne telefonsamtaler. Der var bilagselevatoren, som så praktisk kunne hejse papirer fra kontrollørkontoret op til kassererkontoret, hvorved sparedes mange trin både op og ned. Også vejerboden rummede et nyt stykke apparatur, og her arbejdede man ikke mod, men med tyngdekraften. Den megen vin og spiritus, der fortsat skulle klareres,

kunne nu hældes gennem et tragt i vejerbodens gulv. I kælderens var opstillet en stor cylindrisk målebeholder, hvorfra portion efter portion kunne hældes videre på tomme fade og fustager. Enkelt og praktisk.

Glæden var stor og de lokale pressekommentarer hjerteligt lykønskende og positive. Der var tale om en velindrettet bygning, skræddersyet til det traditionelle toldvæsen. Fjorten år var der gået fra den første skitse til færdiggørelsen af det hensigtsmæssige røde havnetoldkammer. Ingen kunne have forudset det. Men der gik ikke fjorten år, før det var så som så med hensigtsmæssigheden, og betegnelsen forældet blev kun alt for nærliggende. Der lå store ændringer forude. Men – som sagt – det kunne man jo ikke vide.

Personale, told og afgift i efterkrigsårene

Besættelsestiden skulle også vise sig at have fået konsekvenser for personalesammensætningen. Den dalende søværts trafik er rige-

På det nye toldkammer skete af- og pålæsning ved hjælp af gaffeltruck. (Iver Wang foto 1956, Møntergården).

Måling af alkohol på det nye toldkammer. Den våde plet på gulvet er forhåbentlig vand. (Iver Wang foto 1956, Møntergården).

lig forklaring på, at betjentgruppen og pakhusfolkene blot fortsatte uændret i tal, som det fremgår af tabel 13.1. Man genansatte naturligvis i påkommende tilfælde og kunne dermed stå rustet til bedre tider.

De mange ekstraordinære afgifter var tilsvarende baggrunden dels for den moderate stigning i antallet af toldfaglige og ikke mindst kontorpersonalets eksplosive vækst, hvis man vil tilgive dette uærbødige udtryk om det store antal yngre damer, som nu var rykket ind i jernbanetoldkammerbygningen. Og, som man kan se, var de kommet for at blive. Den fornyede aktivitet efter 1945 betød yderligere tilførsel af personale af

næsten samtlige kategorier, men stadig med overvægt for nytilkomne kontorister med titulaturen Frk. Og det havde stadig med afgifter at gøre.

Når det kom til stykket blev det nok aldrig helt det samme med toldintraderne ved Odense toldsted, selv om man i de følgende år så store udsving. Ved slutningen af 1945 konstaterede toldinspektøren, at tolden kun beløb sig til knap en million mod fem millioner før krigen.¹⁰ Årsagen var den, at en stadig stigende del af de importerede varer i modsætning til tidligere nu blev fortoldet allerede i København. I løbet af et par år kom man nok op i det vante leje, i 1950 kunne forudses nye opgaver i forbindelse med lufthavnen i Beldringe og i 1952 berettedes om en ny toldkontrolpost ved Fynsværket, som var under opbygning. Heller ikke kulskebe kunne naturligvis gå til kaj nordpå ved kanalen uden den behørigt toldmæssige kontrol. Men alt i alt gik det nu

Tabel 13.1: Ansatte ved Odense toldkammer 1938-59.

	Assistent- grup- pen	Kontor	Be- tjent- grup- pen	Pakhus	Told- opsyns- mænd	I alt
1938	39	3	10	12	5	69
1941	43	6	10	12	5	76
1944	42	12	11	12	5	82
1947	46	15	15	14	5	95
1949	42	16	17	14	5	94
1951	42	16	17	14	5	94
1953	47	21	19	13	5	105
1956	46	27	21	14	5	113
1959	51	28	19	16	5	119

Kilde: Håndbog for toldetaten. Det bør understreges, at listerne her gælder personer, som på det givne tidspunkt var tilknyttet toldkammeret, uanset fravær på grund af militærtjeneste, midlertidig tjeneste andetsteds og lignende.

Poul Steffensen Jørsboe (1894-1963) P.S. Jørsboe, der var født i Brørup, havde den usædvanlige idé at kalde sig Poul over for kollegerne i toldvæsenet og Peter, når det gjaldt hans akademiske fagfæller – han var cand. polit. fra 1919 – og vi skal lade det blive derved. Straks efter sin eksamen blev han assistent i Departementet for Told- og Forbrugsafgifter, hvor han siden avancerede til sekretær, fuldmægtig og i 1931 ekspeditionssekretær. Efter 6 år som toldinspektør i Overtoldinspektoratet for Østifterne udnævntes han 13. november 1939 til toldinspektør i Odense, hvor han tiltrådte 1. december. Mens de foregående år havde været præget af korte embedsperioder, en enkelt endda på under et år, satte Jørsboe i en lang årrække sit præg på Odense toldkammer både i huset og udadtil og var uden tvivl en af de mest markante personligheder på denne plads siden Jessen i 1700-tallet. Han havde netop (26. oktober) søgt sin afsked, da han døde 3. november 1963 i Odense. (Foto på Odense toldkammer). I stillingen konstitueredes Jens Asger Ryg Andersen (1902-1982), som, skønt født i København, havde været i Odense siden 1934 (bortset fra 5 år i Assens og Randers 1941-46). Karrieren var i korte træk: toldelev 1920, toldassistent 1926, overtoldassistent 1941, toldkontrollør 1946, overtoldkontrollør 1958, vicetoldinspektør 1961, fungerende toldinspektør 1962 og 1. april 1963 toldinspektør – altså samme titel som toldstedets chef, men underordnet denne. Han pensioneredes 31. januar 1970 og døde 9. august 1982 i Ålsgårde.

i disse år relativt langt stærkere med ændringer af afgifterne.

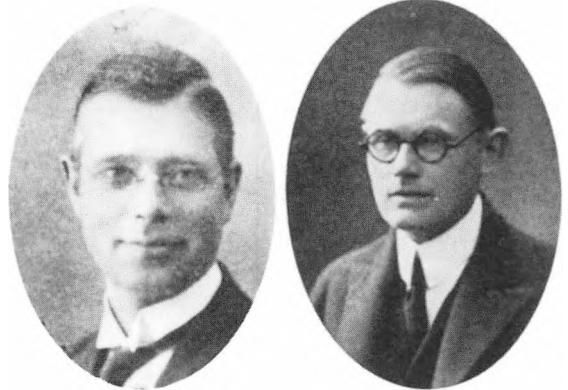
På den ene side var der særordninger fra krigens tid, som hurtigt måtte falde bort. Det gjaldt som nævnt i første række omsætningsafgiften for manufakturvarer, den lede tøjskat. I 1946 afskaffedes tillige detailafgiften på stærke drikke, hvad der for Odense tolddistrikt betød bortfald af tilsyn med henvend 1.000 detailhandlere. I 1951 afskaffedes sukkerafgiften og hermed kontrollen med den lokale fabrik. Ikke flere sukkertoldere, hvad der fra toldinspektionens side så absolut opfattedes som en lettelse.

På den anden side tør det til gengæld antydes, at efterkrigstiden så ændringer i form af forhøjelser af ældre afgifter og fremkomsten af nye. Tobak, øl, spiritus, vin, benzin, papir, chokolade, is, gultvæpper, grammofoonplader, radioer, fotoapparater, kufferter, støvsugere, køleskabe, tændstikker, lightere etc. – skiftende finansministre sammenbandt buket efter buket med efterhånden de besynderligste gevækster.¹¹ Et af højdepunkterne faldt i marts 1955, da lov om forbrugsbegrænsende foranstaltninger blev gennemført med engrosafgift på bijouteri, legetøj, lædervarer og – nu igen – manufakturvarer og beklædningsgenstande. En del andre afgifter blev ved den lejlighed lagt over i engrosleddet, hvad toldinspektøren få dage efter kunne berette om for Handelsstandsforeningens medlemmer. Dele af forsamlingen har nok været gladere end andre ved det budskab.

I forbifarten bør det nok også noteres, at motorbeskatningen på dette tidspunkt var steget til hidtil usete højder. I 1952/53 indregistreredes 2.000 nye motorkøretøjer, det følgende finansår fordobledes tallet til 4.000. Ikke sært, at bilerne for alvor rykkede i front også i afgiftspolitisk henseende i de kommende år.¹²

Det næste mærkeår var 1959 med den nye toldlov, som på Odense toldkammer kunne festligholdes med bruttointrader, der for det foregående finansår for første gang nåede op på et trecifret millionbeløb. Af dette udgjorde tolden dog kun omkring 13 procent. Toldloven af 1959 betød overgang fra det alfabetisk ordnede gamle tarifsystem til Bruxelles-nomenklaturens systematiske grupperinger og var for så vidt en langt mere vidtgående ændring end de tidligere tarifreformer i 1908 og 1924. Næste skridt var året efter Danmarks indtræden i EFTA, det europæiske frihandelsområde, og derfor kom der nok en toldlov. Det lidt paradoksale i, at man ved den lejlighed om lagde fra importregulering til en toldbeskyttelse, som senere skulle afvikles, gav sig, som man kunne forvente, også udslag i Odense, hvor toldintraderne i første halvdel af 1960'erne kom til at ligge i et væsentligt højere leje end i de nærmest foregående år – trods EFTA, som toldinspektøren gentagne gange påpegede. I 1964 havde den stigende trafik i høj grad kunnet spores på de forskellige ekspeditionssteder, hvor det ikke altid kunne undgås, at der af og til opstod vanskeligheder for det klarerende publikum. Men toldinspektør Loiborg, som fulgte sin forgængers skik med beretningsaflæggelse, kunne berolige Handelsstandsforeningens medlemmer med, at der i Odense såvel som ved andre toldkamre pågik omfattende undersøgelser med henblik på rationalisering. Som unægtelig også senere skulle vise sig at give resultater.

I mellemtiden var den almindelige omsætningsafgift i engrosleddet blevet indført med virkning fra august 1962. Bruttointraderne nærmede sig nu de 200 millioner og allerede i finansåret 1962/63 udgjorde omsætningsafgiften mere end 25 procent af disse. Indførelsen havde blandt andet givet store udsving i

Christian Ancher Hoffmann (1885-1972) *Hoffmann* blev assistent i Varde i 1910 og kom efter to år i Esbjerg i 1915 nogle måneder tilbage til Sødebyen København. Kontrollørpost fik han i Padborg i 1929 og blev 1935 toldforvalter i Holstebro og 5 år senere i Assens. 1. januar 1944 konstitueredes han i stillingen som toldkasserer i Odense, men kunne på grund af besættelsen ikke få kgl. udnævnelse før 15. juni 1945. 28. januar 1955 bevilgedes han afsked – fra 31. marts – og han døde 27. marts 1972. (Foto (til venstre) fra Det danske Toldvæsen). Skønt efterfølgeren først tiltrådte 2. maj 1955, fik han stillingen og ansvaret overdraget med tilbagevirkende kraft, og der konstitueredes derfor ingen kasserer i den mellemliggende måned.

Christen Tonnisen (1897-1982) *Tonnisen* var født i Møns Klint og blev assistent i Nykøbing Mors i 1920 og 4 år senere i Ålborg. Efter 3 år i Hjørring og 3 i Randers som overassistent blev han i 1941 kontrollør i Næstved og i 1947 toldkasserer i Randers. Herfra forflyttedes han ved den ovenfor nævnte resolution (af 6. april) i 1955 til Odense, hvor han blev godt 10 år, indtil han 22. september 1965 fik sin afsked med årets udgang. Han døde 22. marts 1982 i Næstved. (Foto (ovenfor til højre) fra Det danske Toldvæsen).

provenuet af motorafgifterne, idet folk inden omsen skyndte sig at anskaffe nye biler, og det varede henvend halvandet år før forholdene på dette felt havde jævnet sig. I finansåret 1964/65 passeredes den kvarte milliard i bruttointrader og omsforhøjelsen pr. 1. april 1965 med stigningen fra 9 til 12½% betød yderligere vægt for afgiftssiden, mens man i foråret 1966 for første gang ser en understregning af, at *nu* var toldbeløbene på vej ned på grund af EFTA-samarbejdet. Den stigende import havde længe forhalet den ventede udvikling på dette område, men betød jo også samtidig øget provenu for de afgifter, som i kraft af den almindelige forbrugsudvikling faldt i engrosledet.

Om rationaliseringsbestrebelse forlød der også konkret nyt på lokalplan, for fra 1. oktober 1965 gennemførtes en ændring af toldkamrenes ekspeditionstid, idet man nu havde fuld besætning på alle ekspeditionsposter i hele åbningstiden, og det fandt toldinspektøren havde muliggjort en hurtigere og mere smidig afvikling af ekspeditionen. Det skal nok have været rigtigt, men helt let var det vist ikke gået med den ændring internt. Det var den århundredgamle halvanden time lange middagspause, som nu endegyldigt forsvandt, afløst af den lille halve time. Der var ikke længere tale om at gå hjem til den varme mad midt på dagen med eventuel efterfølgende middagslur. Længe havde man trods den moderne åbningstid haft en slags minimalbemanding midt på dagen, mens de fleste var væk. Nu blev det til kort frokostpause og medbragte klemmer på toldkammeret.

Omsen og de stigende bruttointrader fik også personalemæssige konsekvenser. Af tabel 13.2 kan man se, hvordan. I 1966 – det år, da man oversteg de 300 millioner – var der blevet en god snes flere. Men som det

fremgår, var der stadig tale om en stigning først og fremmest for kontorpersonalets vedkommende. Det var papirarbejdet med omsen, som her slog igennem. Resultatet var således efter en generations forløb en helt ændret personalesammensætning. Der var tre kontorfaglige i 1938 og små tredive år senere ikke mindre end 45. Kvindelige toldassistenter udgjorde i sin tid et beskedent indslag, således at der i 1938 kunne tælles i alt syv kvinder fordelt på de to toldkamre. I 1966 var det ikke fordi den kvindelige andel af de toldfaglige var øget så forfærdelig meget, men fem var der dog, som nu havde fået følge af ikke færre end 44 overkontorassistenter, kontorassistenter, kontorfunktionærer og kontorlærlinge. Fra 11% kvinder til næsten 35% – de kvindelige kontoristers indmarsch i toldvæsenet falder naturligvis sammen med den almindelige udvikling i samfundet, hvor tendensen overalt gik i samme retning. Men alligevel må det vel have virket som noget i retning af en klimaændring.

Tabellen standser noget brat ved år 1966, men det har sine årsager. De næste faser i den rivende udvikling skulle betyde strukturelle og arbejdsmæssige ændringer i hidtil uset omfang.

Tabel 13.2: *Ansatte ved Odense toldkammer 1959–66.*

	Assistent-gruppen	Kontor	Be-tjent-gruppen	Pakhus	Told-opsynsmænd	I alt
1959	51	28	19	16	5	119
1961	47	32	21	16	4	120
1963	49	41	21	16	3	130
1966	52	45	23	17	4	141

Kilde: Håndbog for toldetaten.

Momsen og Odense distriktstoldkammer

I sommeren 1967 indførtes merværdiafgiften, momsen, der gav anledning til masseregistrering af de momspligtige virksomheder – i første omgang i Odenseområdet i et antal af 18.000. En ting var registreringen, noget andet at få det hele til at fungere videre frem også med de ændringer, som fulgte hurtigt efter hinanden allerede i de første par år efter indførelsen. Det var ikke nødvendigvis særligt regnskabsvante erhvervsgrupper, som mødte op til informationsmøder, og spørgsmålene til det nye og nok ikke særligt velkomne afgiftssystem var mangeartede. Hvad nu, hvis jeg klipper min lærling? lød det fra frisørmesteren. Er det så momspligtigt? Svaret var et modspørgsmål, som vel på mange måder karakteriserer tolderen med sans for et vist mål af konduite. Om frisøren *ville* have svar? Jo, det ville han. Jamen, så *skulle* der momses!¹³

Alle momsregistrerede fik i begyndelsen et instruktionsbesøg, en ordning, som gav rig lejlighed til at komme i forbindelse med

folk. Tolderen, som på stedet også fik mulighed for at få snakket løst og fast om maskiner, inventar og andet af interesse for virksomheden, kunne hurtigt få et godt branchekendskab, der blev en fordel i den videre kontrol. Afgiftstoldere i marken var tidligere set, men ikke med den massive udrykning som nu. Der var ikke mere tale om særlige, specielle opgørelser for omsætningen af enkelte varegrupper, men om rigtige regnskaber, som tolderen skulle sætte sig ind i. Og efter sigende gik man i det store og hele frisk til sagen, hvad enten det gjaldt om at belære den lille erhvervsdrivende eller at konstatere utilsigtede bommerter af betragtelig størrelse i store foretagender, hvor man heller ikke altid var lige sikre i håndteringen af den nye, generelle afgift med de undtagelser og grænsetilfælde, som selv en sådan merværdiafgift alligevel var udstyret med.

Der var dog også toldere, gamle i gårde, som havde svært ved at omstille sig. De kunne være skrækslagne for den skriftlige side af sagen, affattelsen af en eventuel rapport,

VIRK-registreringen november 1985. Ringbindene indeholder papirer fra alle de virksomheder, der er registreret ved Odense distriktstoldkammer. Assistent Else Godskesen er i færd med at opsøge en anmeldelse fra én af dem. (Toldmuseet).

Toldregnskaber af den traditionelle slags, som i bogen er præsenteret med nogle eksempler, hører fortiden til. Nu foreligger det hele på papir i lange baner, som assistent Liss Larsen her viser frem. Tidspunktet er en dag i november 1985. (Toldmuseet).

og var måske i virkeligheden ude af stand til at analysere selv et enkelt lille virksomhedsregnskab. Man mindedes naturligvis det gamle ord om tidligere tilfælde, hvor indførelsen af en ny afgift betød, at der var toldforvaltere, som tog deres gode tøj og gik. Den lidt tidligere pensionering blev foretrukket frem for besværet med at sætte sig ind i noget nyt. Denne gang skulle toldforvalteres afgang blive fremskyndet af andre, tilstødende årsager.

Hvor meget momsen indbragte i 1967/68 kunne toldinspektøren i Odense desværre ikke oplyse i den sædvanlige årlige oversigt

til Handelsstandsforeningen. At momsens komme havde præget udviklingen i det forløbne år, kunne ingen være i tvivl om, men indbetalingerne blev bogført centralt i København på det nymodens EDB-anlæg. Man måtte da i Odense foreløbig nøjes med at opgøre momsen på indførte varer, som opkrævedes lokalt ved klareringen. Senere på året forelå nok en nyhed, som havde med centralisering at gøre, nemlig den formelle etablering af Odense distriktstoldkammer, som betød, at de områder, der hidtil havde hørt under Nyborg, Kerteminde og Bogense, nu blev lagt under Odense. De tre mindre toldkamre skulle på længere sigt nedlægges, men fik foreløbig lov til endnu et par år at fungere som ekspeditionssteder. Sammenhængen med momsens indførelse er evident, idet man simpelthen ikke kunne forudsætte, at de små toldsteder med deres spinkle bemanning kunne fungere med tilstrækkelig sagkundskab over så mange felter. Følgelig skred man til den store omlægning, som på landsplan reducerede antallet af provinstitoldkamre til en tredjedel. Kraftige reaktioner i den fynske dagspresse udeblev ikke, hvad man godt kan forstå i betragtning af, at mange hundrede års lokal toldmæssig selvstændighed hermed ville ophøre. De var ikke glade hverken i Bogense, Kerteminde eller Nyborg, hvor den selvstændige regnskabsførelse standsede pr. 1. april 1969. For Nyborgs vedkommende blev samhørigheden med Odense dog ikke af længere varighed. Nok en omlægning et par år senere anbragte Nyborgområdet under Svendborg distriktstoldkammer for derved at skaffe bedre balance mellem Sydfyn og Nordfyn.

Momsens indkøringsfase med først instruktion, siden opbygning af kontrol og revision samt restanceopkrævning var efterhånden overstået og for året 1973 kunne

der herefter gøres status. Under Odense distriktstoldkammer var der da ca. 15.000 momsregistrerede virksomheder, hvoraf de 9.400 var i kategorien byerhverv, hvad der i landssammenhæng var relativt højt og dermed understregede den store vægt, som industri, håndværk og handel havde og har i Odense og omegn. En sjettedel af disse virksomheder var blevet underkastet en kontrolrevision, hvad der havde bevirket efteropkrævning af 3,2 millioner kr. og i 28 tilfælde var det blevet til egentlige overtrædelsessager med bøder til følge. Restancer frem til året 1973 løb op i 15,9 millioner og, hvad der nok virkede mere opsigtsvækkende, der var over et år udsendt 2.684 rykkere vedrørende manglende angivelser og gennemført hele 2.164 udpantninger, hvorved der blev inddrevet 9.6 millioner – fra 1970 var dette arbejde blevet klaret af toldfogeder, altså af toldvæsenets egne folk.

Ovenstående række af oplysninger gav stærke avisoverskrifter af typen: »Regn af moms bøder over fynske firmaer«. Det var over en artikel, hvori det forklaredes, at det groveste tilfælde var en virksomhed, som fire-fem år i træk havde opkrævet moms til egen lomme uden at lade én eneste krone gå videre til Odense distriktstoldkammer. Og der stod tillige den advarende oplysning, at toldvæsenets interesse uvægerligt ville blive skærpet, hvis man i et firmas regnskaber gentagne gange konstaterede sammentællingsfejl – altså fejl, som altid gik til den gale side.

Det skulle ikke blive de sidste avisoverskrifter til skræk og advarsel. Det følgende år var restancerne steget, det var en nok så velkendt almindelig økonomisk krise, der for alvor begyndte at kradse, og det blev til »rekorddagtig momsgæld i Odense, restancemasse på 33 millioner efter alarmerende opsving« – det var ikke mindst i byggebran-

chen, at det kneb med betalingerne. Toldvæsenet rustede sig, og på Odense distriktstoldkammer installeredes i foråret 1975 de første to EDB-terminaler, i begyndelsen blot beregnet til behandling af momsoplysninger – et led i det landsdækkende terminalnet.

Den sidst godt og vel halve snes års begivenheder kan forekomme svært overskuelige. Momsen forhøjedes gentagne gange for fra 1980 foreløbig at ligge fast på de 22%. Forhøjelser af velkendte punktafgifter suppleredes stadig med nye. I slutningen af 1970erne var det te, sukker, lystfartøjsforsikring og charterflyvning. Hertil kom energiafgifter på elektricitet, olieprodukter og siden også gas. Nye grupper erhvervsdrivende kom i 1978 under momspligt som følge af et EF-direktiv. Det drejede sig om en række tjenesteydelser og dermed var der

På samme tidspunkt kunne man dog betale i god gammeldags klingende mønt og – lidt for ofte – store sedler. »Måske«, spørger fotografen til, »sker indbetalingen for at afværge en forestående udlægsforretning? Mens kontorassistent Connie Jacobsen med sammenbidt mine betjener kasseapparatet.« (Toldmuseet).

grænsetilfælde at diskutere og tillige afholdelse af nye informationsmøder med lokale brancheorganisationer.

At restanceproblemer fortsat gjorde sig gældende, kan derfor ikke undre. I 1984 hørtes undtagelsesvist optimistiske toner fra Odense. Der havde det foregående år været et fald i restancerne og stigning i udbetaling af moms til eksportvirksomheder. Det så pænt ud også i landssammenhæng og gav anledning til en triumferende avisoverskrift: »Fyns opsving størst«. Siden gik det igen den anden vej og emnet hører jo af gode grunde til de mere mistrøstige. Senest er konstateret »kartoffelkurens« udslag også på dette felt.

I kontrolarbejdet kom fra omkring 1980 i stigende grad hjemmerevision til som et supplement til arbejdet ude i marken. Virk-

somhedsregnskaber hentedes hjem til toldkammeret til nøjere granskning. I 1982 annonceredes moderniserede EDB-systemer med henblik på netop regnskaberne, og i 1985 tog man for første gang EDB-revision af virksomheder i brug i Odense, varetaget af to specialuddannede.

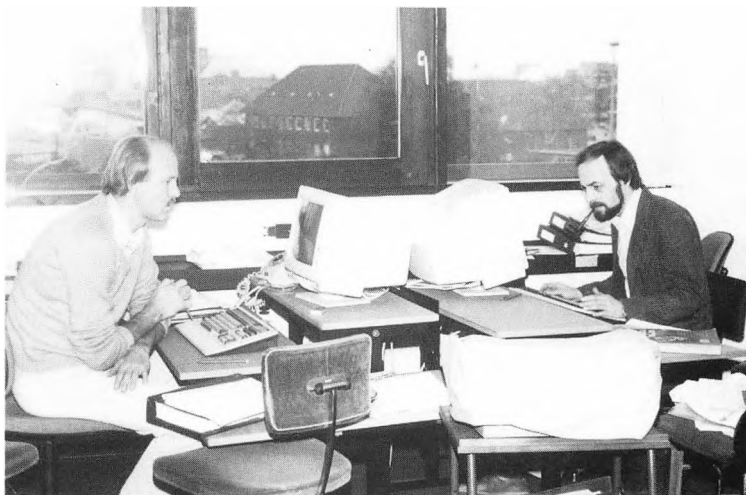
Udtil var det de brancherettede kontrolforanstaltninger, som vakte opmærksomhed. I 1983 var det UGRO – aktionen mod undergrundsøkonomien, som typisk drejede sig om opklaring af omfaktureringer og lignende metoder til afgiftsunddragelse. I 1985 var det BRUMO, de brugte motorkøretøjer, som var i søgelyset. Man opsporede »sorte« biler importeret under visse forudsætninger, men siden renoverede og solgt som noget andet uden behørig betaling af told og moms. I Odense kunne

Tabel 13.3: Intraderne ved Odense distriktstoldkammer for udvalgte år.

Angivelser i millioner kr.	1976	1977	1980/81 1. okt.–30. sept.	1981/82 1. okt.–30. sept.	1985/86 1. okt.–30. sept.	1986/87 1. okt.–30. sept.
Indførselstold	51	43	47	53	79	70
Moms						
ved varefortoldning	427	495	1.035	1.153	1.725	1.534
indenlandsk moms	525	645	1.230	1.230	1.859	2.132
Afgift af vin og spiritus	227	258	190	179	328	348
Tobaksafgift	11	11	–	–	–	–
Chokoladeafgift	26	27	–	–	–	–
Registreringsafgift af motorkøretøjer	178	179	124	178	548	432
Andre afgifter	61	83	213	263	477	734
Brutto	1.506	1.741	2.839	3.056	5.016	5.250
Moms udbetalt til eksportvirksomheder	170	215	654	807	994	982
Netto	1.336	1.526	2.185	2.249	4.022	4.268

Kilde: Årsberetninger fra Odense distriktstoldkammer. Først fra 1976 er samtlige kategorier moms beregnet. Om told, moms og andre afgifter gælder, at flere af de anførte beløb er omtrentlige, beregnet som andele af landstotal.

Overtoldassistenterne Steffen Normann Hansen og John Harritsø ved terminalarbejdspladsen i november 1985. Selv om hverdagen også indeholder opgaver af mindre stillesiddende art, synes aktiviteten på det toldkammer, der skimtes bag termoruderne i det nye, meget fjern. (Toldmuseet).

man siden melde om et antal særdeles graverende tilfælde.

Et summarisk overblik over de samlede intrader ved Odense distriktstoldkammer, som det ses i tabel 13.3, siger mere end mange ord om den ændrede fordeling mellem told, moms og andre afgifter, idet man dog som altid skal tage højde for inflationen, som har pustet tallene op. Det kan bemærkes, at de gamle chokolade- og tobaksafgifter allerede i 1976 var små og ubetydelige og alene af den grund snart blev sendt ned i gruppen af andre afgifter. Hertil kom så, at byens to største tobaksvirksomheder simpelthen ophørte. Endvidere skal noteres, at restaurationsafgiften glimrer ved sit fravær, idet den blev ophævet i 1971. Men ellers er det, der allermest skinner i øjnene, indførselstoldens lave og fortsat dalende betydning. I 1976-77 svingede den omkring de 3 procent af de samlede intrader, ti år senere var andelen yderligere halveret. Hermed er dog ikke sagt, at samhandelen med udlandet ikke forsat lagde og stadig lægger beslag på en stor del af toldvæsenets arbejds-

kraft. Blot er der også her sket radikale omlægninger, ikke mindst efter Danmarks indtræden i Fællesmarkedet.

Det tredje toldkammer ved havnen

Knap var momsens blevet indført, før de første forvarsler kom om en ændret procedure på toldområdet. Det krævede naturligvis omfattende kommissionsarbejde og lovændringer, men der lå altså nyt forude, som toldinspektøren kunne antyde det i årsberetningen aflagt i januar 1969.

Mangt og meget i den daværende toldbehandling kan da også set med eftertidens øjne forekomme særdeles barokt. Fremgangsmåder, som nok i sin tid skal have haft deres berettigelse, var blevet bibeholdt helt ud i det absurde. Et af de markante eksempler var den losserulle, som efter reglerne skulle føres på stedet, når varen hejstes eller rullede fra borde. Den tjenstgørende toldassistent attesterede faktisk, at det var foregået på den måde og tilsvarende gjorde overopsynet. Praksis var imidlertid efter-

Hans Thoisen (1908-1975) *Thoisen havde kun titlen toldkasserer i 3 måneder, nemlig fra 1. januar til 31. marts 1966; derefter blev han toldinspektør, men fortsatte dog i kassererkontoret til efterfølgeren ankom 1. juni. Efter optagelsen som toldelev 1925 blev han assistent (i Sorø) 1931 og kom i 1943 efter 8 år i Inspektoratet for Tobaksbeskatning til Odense. Her var han via normeringer som overtoldassistent (1947) og toldkontrollør (1955) blevet overtoldkontrollør i 1963. Han døde i tjenesten som afdelingsleder 19. marts 1975.*

Willy Mikkelsen (f. 1911) *Efter optagelse som toldelev i 1928 og assistentpladser i Ribe (1935) og Ålborg (1937) blev Willy Mikkelsen overtoldassistent i 1949 og toldkontrollør 1958. Som fungerende vicetoldinspektør i Viborg 1962 – med endelig oprykning året efter – blev han 1. juni 1966 udnævnt til toldkasserer i Odense, og som forgængeren fik han i denne tjeneste siden titel af toldinspektør, nemlig 1. april 1968. 1. februar 1969 fulgte en stilling som distriktstoldchef i Fredericia, og de sidste to år før pensioneringen i 1981 var han i Kolding. Kassererforretningerne i Odense varetoges fra forfremmelsen og indtil reformen 1. april 1969 af Hans Thoisen. (Foto fra Dansk Toldtidende).*

hånden blevet en anden. Losserullen udfyldtes i ro og mag efter endt udlosning, og for at det ikke skulle se alt for pænt ud, sørgede man for at trampe lidt på papirbundtet eller anbringe det en passende tid udendørs, hvis det var fugtigt i vejret. Således præpareret skulle ingen ved den senere revision kunne tillade sig at tro, at alt ikke var gået forskriftsmæssigt til! Mand og mand imellem havde man et udmærket blik for det absurde i regler som denne, der kan have gjort nytte i tidligere tider, før den moderne massetransport med standardemballage etc. satte ind. Men hele systemet hang sammen med blandt andet sportelindtægterne, som spillede en så væsentlig rolle for toldembedsmandens privatøkonomi. Det var eksempelvis også baggrunden for, at ingen kunne tænke sig uden videre at fravige reglen om, at opsynet skulle være tilstede, når et skib lossede – også hvis der var tale om en kulladning til Fynsværket. Bemærkes skal dog, at der i tilfældet kulbåde kunne være andet end kul at holde øje med, hvorom senere.

Et andet af de ældgamle, men stadig anvendte principper, var at føre gods, som ikke umiddelbart blev afhentet, ind på toldpakhuset, hvor det i den første tid opbevarede gratis. Senere kunne det blive liggende længe mod betaling af en særdeles beskedne leje. Disse favorable pakhusfaciliteter med tilhørende tidskrævende administration i form af pakhusbøger etc. kunne forekomme særdeles utidssvarende, når for eksempel en Odenseimportør fyldte op med mængdevis af knallerter, som han på denne måde fik opbevaret langt billigere end rimeligt var. Toldpakhuse stod derfor også for fald, da den nye toldlov trådte i kraft i 1971. En ny brugstarif, enhedsblanket, EDB-behandling, kreditordning for erhvervslivet – meddelelser blev affattet og afsendt til lo-

kalpressen. Kort sagt, hvad der skete var en afskaffelse af det gamle system med egentlig fysisk kontrol ved losning, i vejerbod og pakhus og en overgang til en godsregistrering, som naturligvis ikke udelukkede en kontrol, hvor det måtte være hensigtsmæssigt. Allerede inden Danmarks indtræden i Fællesmarkedet var man således langt i rationaliseringsprocessen vedrørende ind- og udførsel.

Personalemæssigt blev konsekvenserne groft sagt, at momsen kom til at lægge beslag på alle, der kunne bortrationaliseres i forbindelse med udenrigshandelen, hvad der betød ændrede arbejdsopgaver for mangen toldembedsmand, ikke mindst de pakhusbetjente, som i løbet af få år blev helt overflødige, og derfor måtte overføres til andet arbejde. Og så var det i øvrigt me-

Da toldkassererembedet i 1969 blev nedlagt ophørte en ledelsesform med to ligestillede chefer, som i sin seneste skikkelse blev 175 år gammel i Odense. Den nye struktur opererer med ledere på 3 niveauer, chef, afdelingsleder og sektionsleder. I første omgang oprettedes på niveauet lige under chefens 4 kontorer, som hver blev ledet af en toldinspektør, nemlig afdelingerne for administration (H. Thoi- sen, efter 1975 Tage Bent Frederiksen), ekspedition (Paul Børge Skipper, efter 1970 Harry Ingvart Hansen), distriktskontrol (Jens Bastholm, efter 1970 P.B. Skipper) og virksomhedskontrol (J.A.R. Andersen, efter 1970 J. Bastholm). Ti år senere, i 1979, fulgte en ny opdeling, hvor ved kontorerne antal indskrænkedes til 3, hver ledet af en kontrolchef, nemlig administrationsafdelingen (Jan Jensen), kontrolafdelingen (H.I. Hansen, efter 1981 Erik Kemp Andersen) og forvaltningsafdelingen (J. Bastholm, 1985-88 Hans Larsen og efter 1988 Palle Røssel). Som en fjerde afdelingsleder kan dog chefen for den interne administration opfattes, selv om han har titel af toldfuldmægtig. Han er her – i november 1985 – sammen med kontrolcheferne ved at gennemlæse dagens indgående post, inden den journaliseres. Personerne er fra venstre: KTC Jan Jensen, TFM E. Hoffmann Hansen, KTC E. Kamp Andersen og KTC Hans Larsen. (Toldmuseet).

ningen, at der, hvad antallet af ansatte angik, skulle opretholdes noget nær status quo. På kort sigt lykkedes det ikke ganske i Odense, eftersom de 141 personer i 1966 var blevet til 172 i 1973. Sammenligningen halter imidlertid, for man skal huske de i alt 10 personer, som havde været ansat i Bogen og Kerteminde. Den reelle stigning var derfor kun på en snes, og niveauet på omkring de 170 er da også, hvad man finder den dag i dag på Odense distriktstoldkammer. Der var vel nogle flere i begyndelsen af 1980'erne, men de stramme personalerammer har sat de snævrere tænkelige grænser.

Havnetoldboden fra 1956 såvel som det efterhånden temmelig aldersstegne jernbanetoldkammer var i løbet af få år blevet umoderne, for så vidt som pakhusfaciliteterne stod for at skulle afvikles. Noget kunne gøres ved mindre ombygninger, men

plads var der ikke til 170 mennesker. I 1969 lejede man sig ind på "Tigergården", ejendommen i Nørregade, som tidligere havde rummet både FDB-centrallager og skotøjsfabrik. Hermed havde Odense distriktstoldkammer sit personale spredt på tre lokaliteter med alle de gener noget sådant uvægerligt medfører. Naturligvis var ønsket om en samling tidligt fremme, men det betød nybyggeri, der jo i offentligt regi erfaringsmæssigt tager sin tid.

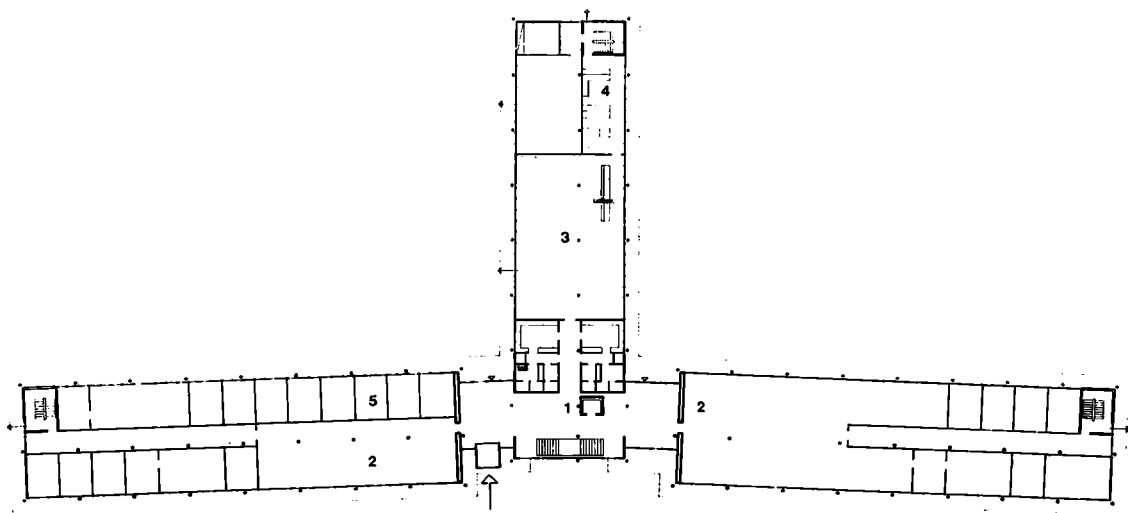
Placeringen af et sådant nyt toldkammer var herefter til debat. Længe så det ud til at blive projektet ude ved Kanalvej, som skulle blive ført ud i livet. I sommeren 1974 kunne man i dagspressen læse om det påtænkte toldkammer ved Næsbyhoved skov, som var under detailprojektering og som ventedes igangsat så såre det gældende bygge- og anlægsstop blev ophævet. Men brikkerne

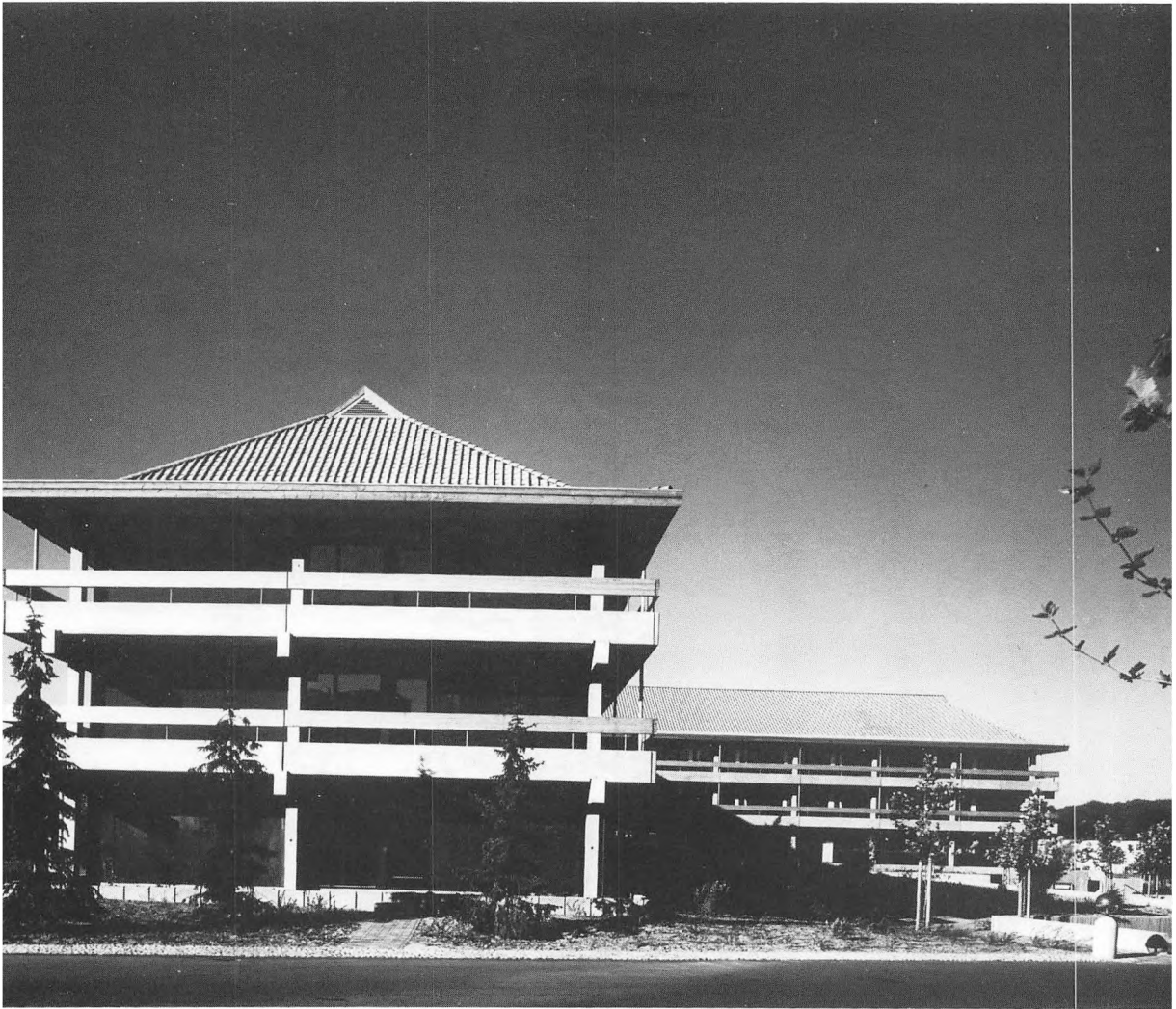
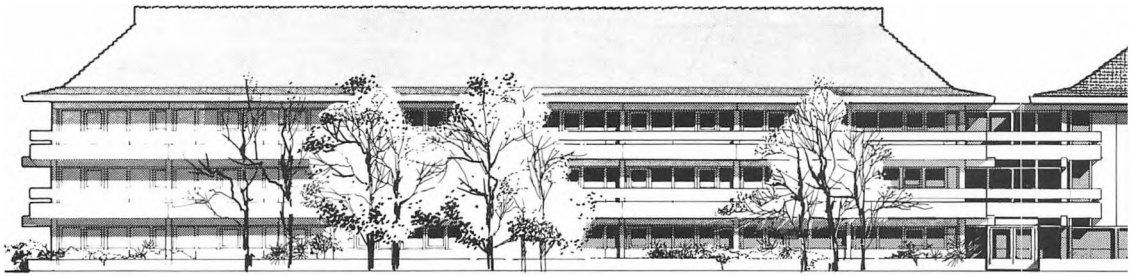
faldt ikke på plads, det følgende år var der udadtil stille om byggeplanerne, og det skulle vise sig, at placeringen fortsat ville blive ved den indre del af havnen. Endelig kom der så skred i tingene. Projekteringen af den nye toldkammerbygning på Nørrebro var tilendebragt i begyndelsen af 1976, da byggeriet kunne udbydes i offentlig licitation, og planerne gik ud på en indflytning i foråret 1977. Det kom faktisk til at holde stik.

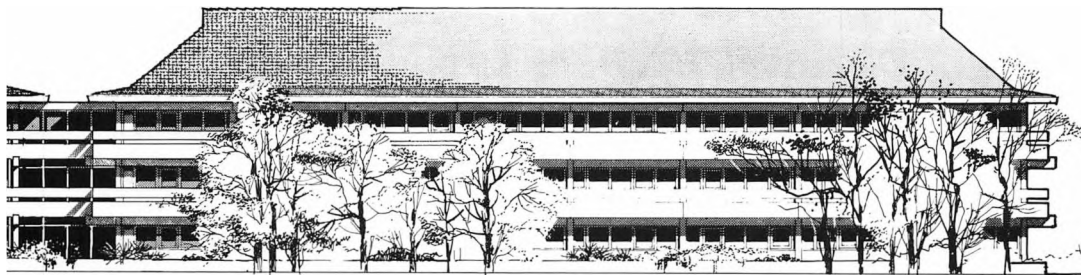
Ti år efter momsens indførelse kunne da alle samles på de 6.000 m² i den trefløjede bygning, hvorfra der er udsigt til begge de tidligere havnetoldkamre. Det røde fra 1956 blev overladt havneadministrationen og jernbanetoldkammeret overgik til DSB. For første gang i godt og vel 100 år var hele toldkammerets personale placeret under samme tag – eller, som man sagde: nu mødtes folk, som aldrig havde set hinanden før, efter en særdeles veltilrettelagt indflytningsfase, hvor alt og alle kom på sin rette plads, inklusive det gamle bornholmerur,

Odense distriktstoldkammer fra 1977 synes med sine tre fløje at pege ud mod de tre forgængere, det første nord for, det andet ved jernbanen i vest og det tredje øst for den gamle gule. Eller – om man vil – toldkamrene i Bogense, Odense og Keremінде, som nu er forenet i dette prægtige hus. Det skiller ikke med at være et forholdsvis billigt byggeri, for arkitekt Jacob Blegvad (f. 1921), som i samarbejde med firmaet A-I Gruppen i Ålborg stod for projekteringen, benyttede et fleksibelt byggesystem med vidtstrakt brug af præfabrikerede betonelementer. Det udvikledes i 1970'erne ved opgaver i Hasseris, Ålborg og Hanstholm og blev siden benyttet i andre toldkammerprojekter, bl. a. i Herning. »Systemarkitektur« kaldes stilen i tidsskriftet Arkitektur, og når husene »trods systematikken (får) den åndfuldhed, som kendetegner god arkitektur«, skyldes det dels altangangene, som giver bygningen et relief, og dels tagformen, »som synes at have japanske eller kinesiske forbilleder. Det er bl. a. gennem de anvendte tagformer, at Jacob Blegvad har givet sine bygninger den identitet, som har gjort dem genkendelige og, så vidt man kan bedømme, medvirket til deres popularitet«. – Bygningen præsenteres på dette og følgende opslag. Overfor er den fotograferet (nov. 1985) fra en af »Skattehusets« øverste etager (Toldmuseet), og herunder ses stueplanen i målestok 1:800. Tallene betegner: 1 foyer, 2 ekspedition, 3 kantine, 4 køkken og 5 kontor. På de næste sider er øverst facaden mod syd vist i arkitektens streg fra juli 1975 (mål 1:400), og derunder demonstrerer Lone Mengel mesterligt, at intentionerne fuldtud tilfredsstillede. (Toldmuseet).

som fortsat har sin plads på distriktstoldchefens kontor.

Man kan derfor roligt betegne 1977 som et mærkeår i toldstedets historie med en begivenhed som på det smukkeste placerede toldvæsenet i bybilledet på det sanerede Nørrebro. Det nye toldkammer, de nye arbejdsopgaver med moms og ændret fortoldningsprocedure er unægtelig det, som først påkalder sig opmærksomheden, når det gælder de sidste 20 år.

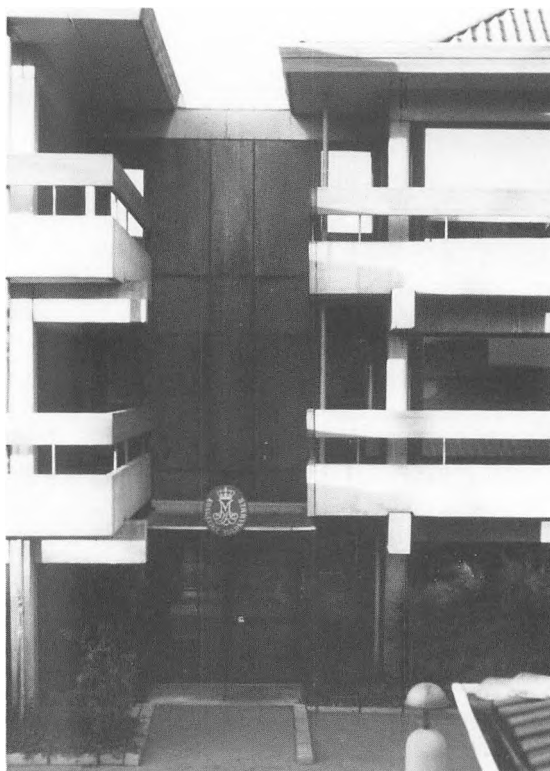
Men der var tillige ikke så lidt, som man hen ad vejen måtte vinke farvel til. De sidste kystkontrolposter forsvandt i 1974. Toldopsynsmandens patruljefjournal fra Stige slutter det år, og samtidig forsvandt posterne i Hals og Bogense, som var overtaget ved distriktssammenlægningen. Gamle arbejdsområder "udenfor beskatningen" såsom mønstring af skibsmandskab og registrering og måling af skibe faldt helt eller delvist bort. De sidste rester af registret vedrørende de mindste fartøjer overlevede godt og vel den første halve snes år i den nye bygning. Oprævningen af havneafgifter, som toldvæsenet havde varetaget så længe, Odense kanalhavn havde eksisteret, bortfaldt pr. 1. januar 1979, men på denne tid havde man dog fortsat trafikkontrollen.

Endnu i 1970erne og et stykke ind i 80erne kunne og skulle man fra toldkammeret

organisere overvågningen, eller sagt med andre ord, der skulle fanges smuglere i Kerteminde og Bogense - det var her særlig lystfartøjer - samt i Odense havn. Store kulbåde fra østeuropæiske havne lagde ind ved Fynsværket og smugleri af cigaretter og spiritus florerede. Med udgangspunkt i toldhytten på kajen eller patruljebilerne - Volvoer - kastede toldbetjente sig fortsat ud i bekæmpelse af det smugleri, der foregik med brug af alle de klassiske kneb. Biler blev læsset, kørte bort og blev senere standset og undersøgt - godset lå eksempelvis i et rum under forsædet. En lille Fiat med fem sække cigaretter smuttede bort under noget, som momentvis udviklede sig til en regulær biljagt på Odense havn. Det, der lignede flydende grene på kanalens stille vand, kunne siden vise sig at være velemballerede smuglervarer, som således camoufleret søgtes flådet over på den anden side - det var så noget af en tur at køre sydom og være i patruljebilen på den anden side i rette tid. En lignende teknik forsøgte også med gummibåde, hvor tolderne, som bevogtede kajsiden, pludselig også fik travlt med at holde øje med en silhouet, som viste sig at være to søfolk, der ved hjælp af en nylonline lod sig selv og smuglergods trække tværs over til Stige på kanalens vestbred.

Moderne teknik gjorde sig gældende i

den forstand, at det krævede specialværktøj at afsløre ulovligheder. I et tilfælde var mistanken om smuglersprit ombord på et skib helt oplagt, idet skipperen smed en karton flasker overbord. Men hvor var resten? Gemmestedet var ikke til at finde, og æren af gådens løsning måtte overlades til svenske kolleger, som man stod i forbindelse med. På skibets videre færd til Sverige faldt hammeren. Tolderne gik ombord, kom ned i maskinen og fik fjernet en plade, der var svejset til og malet over. Så var gemmestedet fundet. Fornøjelsen ved selv at gøre en lignende opdagelse havde man derimod i et andet tilfælde, hvor der konstateredes varer bragt i land i fast leverance til nogle pakhusarbejdere. I dette tilfælde skulle der også findes et gemmested i et skib, der i øvrigt var inkvireret utallige gange. Det viste sig at være en dørplade, som skulle brækkes op.

Lidt af et Odensespeciale synes at have

Distriktstoldkammerets indgangsparti (øverst) er ikke fuldt så pompøst som de forrige bygningers – se side 188 og 275 – men det markerer alligevel utvetydigt husets betydning. Herindfra finansieres en ikke helt ringe del af velfærdsstaten Danmark. (O.M. fot., Toldmuseet).

Indenfor, nærmere bestemt i blok V (for Vest), 2. etage, tog i 1979 toldkontrollør E. Rasmussen og kontorassistent Mari-Ann Breum imod i sekretariatet. Bag døren i baggrunden har distriktstoldchefen sit kontor. (Steen Nielsen fot., Toldmuseet).

udviklet sig med at lokke tilståelser frem uden nødvendigvis at endevende alt om bord – indirekte inkvirering må vel være en passende betegnelse. En hjælp kunne det unægtelig være, når papirkurven i kahytten rummede oplysninger om en udproviante-ring i en målestok, som ikke svarede til det forefundne, eller når en udenbys var så dum at betale smuglervarer med en check, der let kunne spores. Og først og sidst indgik toldere med en veludviklet psykologisk sans i det ældgamle spil, hvor modstanderens legen kispus også af og til kunne have et næsten forsørent præg. Hvad siger man f. eks. til den polske sømand, som var grebet i smugleri og som da gerne ville have toldbetjenten til at stå fadder til en nyfødt!

Men disse farverige indslag i toldvæsenets hverdag fik ikke fortsat deltagelse af de, der er ansat på Odense distriktstoldkammer. Som følge af den stigende grad af specialisering også mellem de større toldkammerenheder overgik trafikkontrollen i 1984 til Svendborg distriktstoldkammer, der således nu har til opgave at foretage det fornødne også i Odenses distrikt. Det var unægtelig til sorg for flere af de involverede eksperter på stedet, som hermed måtte konstatere, at endnu en forbindelse mellem det lokale toldkammer og havnen endegyldigt var blevet fortid.

Odense har gennem årene været et attraktivt tjenested for toldvæsenets personale. Tidligere hed det sig, at ingen tolder kunne påregne advancement til de højere poster ved provinstitoldkammerne, medmindre han havde gjort tjeneste ved et af de tre store toldkamre i Aalborg, Århus eller Odense. I de sidste 20 år har de nye afgifter og den nye toldkammerstruktur med nedlæggelsen af de mindre toldkamre gjort de resterende tjenestesteder mere ensartede, selv om den gamle treklang af provinstitoldkamre stadig

Hans Andersen Loiborg (f. 1921) Loiborg er født i Esbjerg, hvor han blev student 1939 og toldelev året efter. Efter at være blevet assistent i 1946 fulgte han undervisningen på Københavns universitet – dog uden at svigte Inspektoratet for Tobaksbeskatning mere end højst nødvendigt – og blev cand. jur. 1951. Fra en stilling som sekretær i Departementet for Told- og Forbrugsafgifter 1951–58, det sidste halve år dog med titel af fuldmægtig, konstitueredes han 1. oktober 1958 som kontorchef hos rigsbudsmanden på Færøerne, og modtog kgl. udnævnelse 1. januar året efter. På femårsdagen udnævntes Loiborg til toldinspektør i Odense, hvortil han ankom 11. marts 1964. I 1968 ændredes hans titel til distriktstoldchef som følge af de forestående om- og sammenlægninger af toldstederne. Ved indgangen til 1989, som samtidig betegner afslutningen på Loiborgs ledelse af Odense toldkammer, kan han se tilbage på en periode, der – skønt han »kun« har været på stedet i 25 år, hvor rekorden er 32 (H.C. Krag) – har rummet større forandringer end nogen tidligere toldchef har oplevet. En af dem giver sig til kende i disse biografiske spalter: ophøret af den tuvedelte ledelsesform ved afskaffelsen af det selvstændige kassererembede i 1969. Der er herved tildelt distriktstoldchefen flere beføjelser, men også et større ansvar end tidligere. Loiborg vil blive husket som den, der førte toldkammeret gennem de store omlægninger, og som den, for hvem det lykkedes at samle personalet i én, ny bygning. (Fotografi på Toldmuseet).

Her sidder han, ministeren for skatter og afgifter på åstedet, Odense distriktstoldkammer. Tidspunktet er 1983. Det var vel ikke første gang, men dog noget forholdsvis nyt, at toldvæsenets øverste ledelse ulejligede sig helt derud, hvor arbejdet udførtes. Gennem hele vor toldhistorie dukker stædigt vedholdende den omstændighed op, at dispositioner for toldstedets nærmeste fremtid var forfejlede eller løb ud i sandet, alene fordi der i regeringen ikke fandtes nogen med nøjere kendskab til tolderens arbejdsplads – i videste forstand – så langt fra København. I dag kan den misere lykkeligt undgås. – Skatte- og afgiftsminister Isi Foighel i samtale med distriktstoldchef Loiborg. (Toldmuseet).

hører til de største. Har Odense toldkammer således mistet noget af sin præferencestilling med hensyn til »lærested«, besidder man dog stadig attraktioner i kraft af byens rolle som regionalcenter og de mange faciliteter indenfor uddannelse, sundhedsvæsen, kulturliv etc. Og mange toldere med familie, der er kommet til Odense, forbliver her. Det er ikke så sjældent, at en tolder kan fejre 25-året som medarbejder ved Odense toldkammer.

Det uddannelsesmæssige aspekt er imidlertid på det seneste atter blevet stærkere betonet. Som et led i toldvæsenets decentralisering blev en væsentlig del af efteruddannelse mv. delegeret fra Toldskolen i København ud til syv uddannelsesregioner, der i 1984 blev etableret ved toldkamrene. Her er Odense centertoldkammer for en region, der omfatter de to fynske toldkamre samt tre toldkamre i Østjylland. Uddannelsesregionen tilrettelægger – med en uddannelseskonsulent som daglig leder – de plan-

lagte kurser, hvoraf de fleste afvikles i undervisningslokaler på Odense toldkammer. I 1987 blev der i alt ved denne region gennemført 90.000 elevtimer for interne brugere og 530.000 elevtimer for eksterne kursister, speditører og medarbejdere fra andre erhverv.

Er den direkte kontrol med trafikken på havnen en saga blot, så er relationerne til det lokale erhvervsliv således styrket på anden vis. Og anno 1988 ligger Odense distriktstoldkammer stadig ved havnen som det tredje og sidste i rækken. Efter et par tiår med ændringer så gennemgribende som sjældent set i toldetatens lange historie, kan man dog ikke læne sig tilbage og påregne, at fremtiden og udviklingen vil følge allerede afstukne retningslinier. Toldkammeret i Odense kommer naturligvis til at dele skæbne med resten af det toldvæsen, som også ind i 90'erne må antages at blive underkastet fortsatte omlægninger og rationaliseringsbestrebelsler.

Bogense og Kerteminde toldkammerbygninger. Skønt forskellige af alder temmelig ens af udseende, hvilket skyldes arkitekt N. S. Nebelongs indgriben i 1840'erne. I dag, hvor husene er overgået til anden brug og toldskiltene fjernede – i Bogense endda så forholdsvis demonstrativt – er toldkammerne en del af Odense distriktstoldkammers fortid. Det erkendes, men linierne løber kun sammen her. I hovedparten af den periode, som bogen dækker, var der kun sjældent forbindelse de 3 byer imellem eller sammensald i deres toldmæssige arbejde. Bogense og Kerteminde havde deres eget personale, deres egne opgaver og ikke mindst et eget konsumtionsvæsen, som ikke har kunnet behandles i umiddelbar forlængelse af det, der vedrører Odense toldkammers historie. Vort emne er ikke udtømt med denne fremstilling. (Toldmuseet).

Noter

I noterne er anvendt følgende forkortelser:

CCD – Corpus constitutionum Danicæ, DBL – Dansk Biografisk Leksikon, DK – Danske Kancelli, Grp – Gruppeordnede toldsager, Gtd – Generaltolddirektoratet, Gtk – Generaltoldkammeret, KTS – Kort- og tegningsamlingen, LAF – Lands-

arkivet for Fyn, OA – Odense amts arkiv, OBF – Odense byfogeds arkiv, OK – Odense købstadsregnskaber, OM – Odense magistrats arkiv, OT – Odense toldregnskaber, OTkA – Odense toldkammers arkiv, RA – Rigsarkivet, Rel. & Res. – (Relations- og) Resolutionsprotokol, Rtk – Rentekammeret, SPP – Skøde- og panteprotokoller.

1 · Fra Zisemester til Søtolder. Side 9–31

1. *Kancelliets Brevbøger* 25.2.1632 (Jf. RA, DK, Fy. Tegnelser 1628-38, fol. 178).
2. LAF, OM, Rådstueprotokol 1631-35, fol. 51, samling 26.3.1632.
3. *Kancelliets Brevbøger* 9.4.1632.
4. Sstd. 14.7.1633.
5. E. Ladewig Petersen m.fl.: *De fede år*, s. 199.
6. Jacob Bircherod, Ny Kgl. Saml. Fol.404, Kgl. Bibl., s. 330.
7. Sstd. Stenen var borte allerede 1844, jf. Mumme: *St. Knuds Kirke*, s. 327.
8. *Kancelliets Brevbøger* 22.11.1597, jf. Ladewig Petersen: *De fede år*, s. 199. Om Niels Jacobsens toldforretninger på et Flensborgskib ved Klintebjerg fortælles sstd., s. 39.
9. *Kancelliets Brevbøger* 30.5.1603, hvor han dog kaldes Niels Jensen. I *De fede år*, s. 184 og 216 er denne fejl ikke omtalt, og det kan vel ikke helt udelukkes, at der i virkeligheden er tale om to forskellige personer. Svend Larsen turde ikke kæde byfogdens fyring (*Studier* I, s. 53, hvor navnet ikke anføres) sammen med fhv. byfoged Niels Jacobsens udnævnelse til rådmand (sstd. II, s. 56). Det hedder oven i købet her, at han var landstingsskriver – en imponerende titel for en mand, der ikke kunne skrive!
10. Listen over byfogder haves ikke i en nyere version end C.T. Engelstofts (*Odense Byes Historie*, s. 545). Om Hans Ibsen hedder det med Bircherod og en gravsten i Sct. Knuds kirke som kilde, at han døde 1621, hvorfor bl. a. Svend Larsen (*Studier*

- I, s. 52) ikke har kunnet identificere den i 1611 afdøde (jf. næste note). Iflg. byfogedregnskaberne i RA drejer det sig dog om Hans Ibsen, hvis seneste regnskab er afsluttet 1.10.1611, i hvilket han betegnes som »afgangne H.I., forrige byfoged i Odense«. Ligesom Anskaris' sten er denne borte, jf. Mumme, s. 324.
11. *Kancelliets Brevbøger*, kongebrev til lensmand Corfitz Ulfeld 28.10.1611.
12. RA, Reg. 108b, Odense byfogedregnskaber, pk. 121a (1607-22). Rigsdaleren var dengang 74 sk. imod 96 i alle beløbsangivelser efter 1625. Daler betegner i dette regnskab sletdaler, en regningsmønt svarende til 64 sk. $54 + 10 + 51 = 115$ daler svarer derfor til 99 rd. 34 sk.
13. CCD III, s. 573 (16.2.1621) og IV, s. 75f (9.7.1623). Sidstnævnte udvidelse var for vins og (vin-)eddikes vedkommende egentlig blot en forlængelse af en toårig afgift, der var indført 20.7.1621 (CCD III, s. 590), og som tillige omfattede en midlertidig told på købmændenes varelagre, jf. Ladewig Petersen: *De fede år*, s. 249f. Ligeledes var brændevin forhen afgiftsbelagt ved Fdn. 14.8.1622 (CCD IV, s. 19).
14. Tiden indtil 1632 er mere udførligt behandlet i *De fede år*, s. 246-52.
15. Se ordinansen, der foreligger i facsimileudgave fra 350-års jubilæet, jf. litteraturfortegnelsen. I øvrigt henvises til *Dansk Toldhistorie* I (Venge), s. 264ff.
16. I efterfølgerens første regnskab fra 16.4.1632 vises flere gange tilbage til det foregående (nu tabte) regnskab, der var blevet ført af »hans formand, Jens Anskaris«. Ingen konstitueret afløser omtales, skønt det

- kunne forventes efter såvel ordinansen som ordlyden af kancelliskrivelsen af 25.2. I byretten præsiderede Anskaris til 27.2., hvorefter hans efterfølger som byfoged uden dog at få titel som sådan fik forsæde (LAF, OBF, Tingbog (24.1.)1631–(30.4.)1632).
17. RA, Reg. 108b, Odense toldregnskaber, pk. 166 (1622-58).
18. Steffen Heiberg i *Zise* 1982, 1, s. 12, jf. *Dansk Toldhistorie* I (Venge), s. 271ff. Bonde Jacobsen blev ikke tolder i Odense som her nævnt (note 17, s. 299). Misforståelsen skyldes antagelig en graverende fejl i *Kancelliets Brevbøger* (25.2.1638); i DK, Fy. Registre 1633-48, fol. 143, er B.J. omtalt som tolder i Assens (rettet fra Odense), men i referatet i den trykte udgave skrives ikke desto mindre »tolder i Odense«. Han forblev i Assens, hvor han var blevet tolder 1627, til sin død i 1658. At komme til Odense ville næppe heller have været et avancement, da han i Assens administrerede ca. 22 gange så store indtægter som kollegaen her (1632/33) for en løn af 116½ rd. (RA, Reg. 108b, pk. 165; jf. *De fede år*, s. 30).
19. Betragtningen gælder toldvæsenet i almindelighed såvel som navnlig konsumtionsvæsenet, der trods omfattende betydning for Odenses indbyggere er yderst sparsomt omtalt i den nyeste byhistorie.
20. I kvittancen for hans sidste regnskab, dat. 20.3.1637, er han ikke død, men hvad eller hvor han er oplyses ikke (RA, DK, B 217).
21. RA, DK, B 217, Kvittancebøger 1642/43, fol. 115.
22. LAF, OM, Rådstueprot. 1649-54,

- fol. 126; RA, DK, Fy. Registre 1648-50, fol. 232 (20.2.1654) og Sv. Larsen: *Studier I*, s. 85, og II, s. 185f.
23. RA, Rtk 212.31, Bilag til kopibøger over bestallinger 1661-70, læg 28.10.1661. Von Oessede blev udnævnt af rigshofmester Joachim Gersdorff, toldvæsenets øverste chef, som 24.9.1653 beordrede ham til straks at forføje sig til Odense. Her var han dog allerede og havde overtaget regnskabsføringen 15.9.
24. A.F. Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 199 og 201.
25. RA, Reg. 108b, pk. 166, antegnelser 1657-58, 7. post.
26. A.F. Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 289f. Odenses toldindtægter omtales ikke.
27. Sstd., s. 405, og RA, Reg. 108b, pk. 166, antegnelser 1657-58, 8. post.
28. RA, Rtk 212.24, nr. 162, m. bilag i Rtk 212.31. Om Otto von Oessede i øvrigt, se Kim Jørstad: *Postvæsenet i Odense*, s. 16ff.
29. Kgl. Bibl., Ny Kgl. Saml., Fol.404, s. 293. Vedr. Chr. Westesen, se Sv. Larsen, II, s. 233, hvor dog dødsåret er forkert anført. Westesen blev begravet 6.5.1691 og enken 15.10.1705 (*Pers. Tidsskr.* 8,6, s. 127f).
30. RA, Rtk 2212.104, fol. 295f.
31. Baseret på tabellerne ved Fridericia: *Til Belysning af Toldindtægterne*, s. 153ff.
32. CCD VI, s. 19 og 36.
33. LAF, OM, Rådstueprot. 1649-54, fol. 49f.
34. Carl Christiansen: *Bidrag I*, s. 359.
35. RA, Rtk 216.124, Hovedbog over toldindtægterne 1670, og RA, OT, pk. 9, 1676. I Kerteminde fik be-tjenten løn at fortsætte, men for reduceret løn (30 rd. mod tidl. 50).
36. E. Ladewig Petersen: *De fede år*, s. 252.
37. Sstd., s. 295 opgives prisen på dansk øl i 1634-35 til 256 sk. pr. td. Herudfra er afgiftsniveaueu beregnet.
38. RA, Reg. 108b, Odense byfogedregnskaber, pk. 121b (1623-43).
39. RA, DK, B 217, Kvittancebog 1642/43, fol. 115, jf. *De fede år*, s. 28.
40. Den forenkledede fremstilling bygger på Ladewig Petersen: *De fede år*, s. 28, *Toldetaten* nr. 301, s. 166ff, *Dansk Toldhistorie I* (Venge), s. 245ff og *Zise* 1982, I (Heiberg), s. 7f. Det bemærkes, at fordelingsprincipperne fortolkes lidt forskelligt i de anførte fremstillinger; de gengives her efter Ladewig Petersen.
41. Provinstolden ses dog at være opkrævet særskilt endnu 1666 (RA, OT).
42. RA, Rtk 216.118-132, jf. A.F. Blomberg: *De magre år*, s. 75f.
43. RA, DK, B 217, Kvittancebøger 1634ff.
44. LAF, OM, Indk. breve 1586-1654, læg 1630.
45. LAF, OM, Rådstueprot. 1649-54, fol. 49f.
46. Sstd., fol. 65 og 99.
47. Sv. Larsen: *Studier II*, s. 100.
48. *Kancelliets Brevbøger* 1.6.1645, jf. RA, DK, Fy. Registre 1633-48, fol. 350.
49. Fridericia: *Til Belysning af Toldindtægterne*, s. 153ff.
50. RA, Rtk 216.120-25, Hovedbøger 1666-71.
51. A.F. Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 75. Min antagelse om det beskedne udbytte bygger på tal sstd., s. 163f. Resultatet af 1660-konsumtionen er berørt s. 498.
52. C. Christiansen: *Bidrag I*, s. 354f.
53. RA, OT, pk. 9.
54. Anf. forf. m.fl.: *De fede år*, s. 21ff og 244ff., jf. samme i *Studier i ældre historia*, s. 211ff.
55. Jacob Bircherod, Ny Kgl. Saml. 4°729, Kgl. Bibl., s. 183, *Kancelliets Brevbøger* 5.12.1635, og CCD IV, s. 551.
56. LAF, OM, Indk. breve 1586-1654, overenskomst af 19.3.1641.
57. LAF, OM, Kæmnerregnskaber 1649-1719, samt Sv. Larsen, I, s. 106 og 109.
58. *Kancelliets Brevbøger* 5.2. og 6.12.1635.
59. Sv. Larsen: *Studier I*, s. 45.
60. LAF, OM, Kæmnerregnskaber 1649-1719.
61. *Kancelliets Brevbøger* 15.6.1643, jf. LAF, OM, Embedsbog 1634-50, hvori brevet er indført.
62. A.F. Blomberg: *De magre år*, s. 177.
63. Gavebrevet af 14.5.1643 og tilladel-sen 13.5.1652 findes i kopi i LAF, Odense kræmmerlavs arkiv, Journal 1713-1838, fol. 4-5.
64. LAF, OM, Kæmnerregnskaber 1649-1719.
65. RA, Reg. 108b, pk. 166.
66. Stemplet blev renoveret 1731 (LAF, OA 144, jn. 6/358 for 1731; jf. note 65 til 2. kap.) og er formodentlig destrueret efter indsendelsen til Rentekammeret ved forpagtningens start 1750 (se 3. kap.). Det affotograferede præg findes i et bilag til konsumtionsregnskaberne for 1691 i RA, OK 1689-92, og et par præg i lak ses i Rtk 2244.133, jn. 5340 og 5351. Den største usikkerhed i det rekonstruerede billede gælder løverne og hjerterne; her er en kronemønt fra 1655 taget til hjælp (Bendixen, fig. 114).
67. A.F. Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 109 og 273, samt E. Ladewig Petersen: *De fede år*, s. 22ff.
68. Sv. Larsen: *Studier I*, s. 208, og A.F. Blomberg: *De magre år*, s. 168ff.
69. RA, Odense og Kerteminde toldregnskaber med antegnelser og accisebøger (se afsn. 3½).
70. Listen over bøger, hvori denne historie fortællles, er alenlang (her refereret fra Lauritsen: *Søvejene til Odense*, s. 3), men om oprindelsen vides kun, at den (vistnok) første gang bringes til torvs af Pontoppidan i 1730 (*Theatrum Daniae*, s. 169).
71. RA, Kerteminde toldregnskaber 1660-98 (pk. 5), antegnelsespost nr. 15 til regnskabet 1678-79.
72. A.F. Blomberg: *De magre år*, s. 74 og 89.
73. N.S. Bøgh, Beskrivelse over Bjerger Herred, 2. del, s. 26.
74. A.F. Blomberg: *De magre år*, s. 178f. I listerne fra 1677-78 (jf. ndf.) er det tyske »Immanuel« forudsagt.
75. RA, Søetaten, Generalkommissariatet, Fortegnelse over skibe i Danmark og Hertugdømmerne 1677-79. Det er derfor ikke rigtigt, når det i *De magre år* (s. 180) hedder, at listerne er gået tabt. »Den sorte Rytter« er i øvrigt i fart igen 1683 (RA, OT).
76. Kommissariatslisten samt oplysninger af 5.3.1677 i LAF, OM, Kopibog over missiver fra borgmestre og råd 1667-82, fol. 180.
77. RA, OT, pk. 9, antegnelser 1678.
78. RA, Kerteminde toldregnskaber, pk.

- 5, (kontra-)toldbog 1662. Bogen er autoriseret af provinstitoldforvalter Johan Rudolph Burenæus til brug for toldbetjent Eberhard Tylber.
79. Hvert års indtægt er angivet som gennemsnittet af intraderne det pågældende år og de to foregående samt de to efterfølgende år. Dermed udjævnes enkelte års tilfældigt meget høje eller meget lave indtægter, så tendensen træder tydeligere frem. Metoden betegnes også løbende (5-års) gennemsnit.
80. V. Woll: *Fra Kerteminde Fortid II*, s. 74, jf. I, s. 33.
81. *CCD VI*, s. 65, »Ordinans om, hvad tolderens løn årlig skal være«, af 6.3.1652. Den var i Assens 250 rd. og i Kerteminde 66⅓ rd.
82. RA, OT 1664.
83. Sstd. 1662.

1/2 · Et lille nyt væsen.

Afsnittet bygger på toldbogsekstrakten i RA, Reg. 108b, Odense toldregnskaber, pk. 166. Michel Jensens bopæl 1632 var antagelig Nørregade 45, da hans plads i hussøgningsbøgerne (LAF, OM, Regnsk. over kommunale skatter 1552-1690) året efter overtages af Claus Johansen og ligger op til købmand Søren Ebbesens. Adressen er herefter bestemt ud fra oplysninger i Sv. Larsen: *Studier II*, s. 187 og 215, som viser, at de to nabohuse senere sammenlagdes og fra 1688 ejedes af tolder Jacob Møller (jf. Wad, II, s. 395). Skiltet omtales i von Oesses regnskaber i samme pakke (166), og de senere oplysninger er fundet i RA, Rtk 2244.94; *Toldvæsenets aktiviteter* 1981, s. 15, og *Zise* 1982 (bagsiderne).

2 · Svindel i national og lokal målestok. Side 32–59

1. Carl Christiansen: *Bidrag II*, s. 657ff og 673. Det hævdes sstd., I, s. 359, at malt- (og vin-) accisen forblev uændret, da konsumtionsforordningen udkom i 1671, men det fremgår ikke klart hvornår den skulle være blevet afskaffet.
2. Peter Uffe Meier: *Omkring de fire species*. Skønt forbudet mod indførsel af disse 4 varegrupper fra udlandet og påbudet om, at de skulle tages fra København, blev indført
- 1.6.1726 og afskaffet 30.12.1730, faldt der dog minimale indtægter af konsumtionen i Odense i perioden, nemlig i 1728 2½ rd. i kons. af vin og snuftobak, i 1729 1½ rd. i kons. af salt og tobak og i 1730 18⅙ rd. i kons. af alle species.
3. Som nævnt fra RA, OT 1733. Smlgn. opgivelser om korneksporten 1681-99 i A.F. Blomberg: *De magre år*, s. 185.
4. Rasch, s. 36.
5. RA, OT, Vareekstrakt 1750, og H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 91ff.
6. Ialt 39.492 pund tørfisk, 8¼ læster torsk, 35 læster sild og 1 læst sej (1 læst = 12 td.). Toldmæssigt repræsenterede denne mængde omtrent det 50-dobbelte af ladningen fra Skagen, der som det fremgår af tabellen kostede ½ rd. i told.
7. I modsætning til fiskene fra Bergen og kornet fra Danmark var flertallet af disse varer helt toldfri, for tømmerets vedkommende fordi der svarede en særlig trælasttold i Norge (1732: 1 rd. 12 sk. pr. skibslæst).
8. De øvrige »species« samt farvede og trykte kattuner (bomuld), hvor tolden var 20 sk. pr. alen i Danmark og 4 i Norge (1732-rullen).
9. Ladningen bestod af 50 bjælker af pommersk fyr, 12 x 12 tommer og 18 alen lange, samt 180 2-tommer planker, 12 alen lange.
10. RA, OK, 1732-37, accisebog 1733. Da (købstads-)accisen på tobak beregnedes efter værdien (½ sk. pr. rd.), er denne anført eller kan beregnes. På andre varer betaltes afgiften efter en af værdien uafhængig tarif, men i modsætning til forholdene i toldrullerne gjaldt det kun et fåtal (f. eks. vin), se toldrullen af 1732, s. 63f, mv. Jf. i øvrigt afsnit 3/2.
11. Prisen gælder Kerteminde 1736 (se note 71). For den vin, som Bonnevie indsmuglede i 1726 (jf. note 70), blev angivet en værdi på 42 rd. pr. oksehoved, men den forekommer urealistisk. I 1759 kostede fransk vin 15 rd. pr. oksehoved ved indkøb i Bordeaux (F. Jørgensen, s. 68f).
12. Efter toldrullen af 1732 var tolden 6 rd. 64 sk. species, svarende til 7½ rd. kurant pr. oksehoved, men efter

et påbud fra 1691 skulle taksten forhøjes med 25% når varerne ikke hjemtoges »fra første hånd«, dvs. produktionsstedet, for vinenes vedkommende Bordeaux. Afgiften udgjorde derfor 8 rd. 32 sk. species. Konsumtionen var 8 rd. kurant, som blev nedsat til 5, hvis vinen hjemtoges fra første hånd eller fra København.

13. 1 oksehoved = 240 potter, 1 anker = 40 potter, 1 viertel = 8 potter (1 pot = 0,968 liter). Desuden måltet vin i amer à 160 potter.
14. Regneeksemplet må derfor gives adskillige forbehold, også fordi der er regnet med import til København fra oprindelsesstedet.
15. Mikael Venge: *Dansk Toldhistorie I*, s. 258ff, H. Becker-Christensen, *Zise*, 1987, s. 5.
16. A.M. Møller: *Skibsmålingen i Danmark*, s. 26. I eksemplet er kun taget hensyn til lastepenge ved indgående, størrelsen spillede dog også en rolle for købstadsaccisen og enkelte andre afgifter, ligesom den senere i 1700-tallet kunne få indflydelse ved beregningen af den moderation, der blev givet når skibet havde mindre last end ¼ af dets evne. Her var »sjettedelsmoderationen« dog ikke til fordel for skibsfarten.
17. C. Christiansen: *Bidrag II*, s. 704-11.
18. Inspektøren hed Hans Thorsen og ansattes 29.3.1671 (RA, Reg. over Rentekammerets bestallinger).
19. RA, Rtk 2212.103, fol. 38f, bestallinger af 1.9.1680. Strandrider Eric Pedersen Blegind i Kerteminde blev i 1684 afløst af Jacob Jørgensen og 5 år efter af Niels Lauritsen, mens genudnævnelser i Odense ikke er fundet i registeret (note 18).
20. Oluf Laursen optræder i Odense Sct. Hans kirkebog 30.3.1683 som vidne ved Peder strandriders (!) barns dåb og i øvrigt i sagen 1683-85, hvortil der henvises nedenfor. I skattemandtallet 1688 og i dombogen 1687-91, fol. 189, kaldes Niels Hansen strandrider, og endelig oplyser OT 1689 om strandrider Oluf Laursens løn.
21. RA, Rtk 2212.103, fol. 189, bestalling af 24.3.1683. Om Søren Bolt, se Kim Jørstad, s. 19ff.

22. Forholdet mellem Bolt og Tønnes Hansen er uklart, for sidstnævnte optræder på egen hånd og med titel af konfiskationsinspektør ved flere retssager, især en meget stor i 1683-85 (LAF, OM, Rådstueprot. 9, fol. 124ff, og OBF, Dombog 1683-87, fol. 2-73 og 202ff). OT 1686 attesterer dog, at Bolt da stadig havde den titel han fik i 1683. Skifte efter Tønnes Hansen i OBF, Skifteprot. 10, fol. 363.
23. C. Christiansen: *Bidrag II*, s. 730f.
24. RA, Rtk 2215.325, læg »Toldvæsenet vedkommende (1691)«. Betænkningens forfatter kendes ikke; håndskriften kunne pege på assessor og sekretær i Kommercekollegiet, Joh. Sechmann, men der kræves yderligere dokumentation for at oplægget kan tilskrives ham. Det bærer desuden påtegninger af oversekretær og medlem af toldforpagtningskommissionen, Mathias Moth, som har dateret sine anmærkninger 25.2.1691, samme dag som beslutningen om forpagtning blev truffet.
25. Citeret efter Lassens kontrakt af 18.5.1691, 9. post (RA, Rtk 2215.325).
26. C. Christiansen: *Bidrag II*, s. 731.
27. Sstd., s. 673ff, og RA, Rtk 2244.279, læg vedr. forpagtningen 1692-96.
28. RA, Rtk 2215.325, bilag til ordre af 18.1.1696, og Rtk 11.97, Alfabetisk register over kongelige befalinger («visdomsbog») 1678-1767, slagord »Told«. C. Christiansen roser meget Kruses »fortrinlige administration« (II, s. 751 og 756), men kommer ikke i sin omtale af de store indtægtsforøgelse i hans periode ind på det temmelig afgørende forhold mellem intradernes faktiske størrelse og Kruses kontraktmæssige indbetalinger. At toldbøgerne aldrig indkom skønnes af den totale mangel på rester heraf blandt byernes toldregnskaber i RA.
29. RA, Rtk 2215.316, VII, jf. Becker-Christensen, *Zise*, 1987, s. 4-11.
30. RA, Rtk 2215.339-40, Moderationsbøger. Ordren til toldbetjenten (visitøren) er dateret 2.5.1696, og en gennemgang af f. eks. Kertemindes bøger bekræfter, at det ikke er en fejl når det ikke specifikt nævnes, at kun danske fortoldninger havde interesse, for i disse optræder såvel skipperne fra Göteborg som en hollænder, ankommet i november 1698 fra Harlingen. Odenses moderationsbøger, som er ført af visitør Chr. Lund, opregner kun danskere, skønt der indkom adskillige svenske skibe, dog måske uden de i ordren omtalte toldpligtige varer om bord.
31. RA, Rtk 2215.335, Udgående kopi-bog for Søbøtke, cirkulære 6.11.1700.
32. RA, DK, C 11, sag 1691/45. Jacob Møllers ansøgning er dateret 9.6. og hans bestalling som rådmand udfærdigedes 30.6.1691. Jf. A.F. Blomberg: *De magre år*, s. 161.
33. C. Christiansen: *Bidrag II*, s. 732, og RA, OT 1691.
34. RA, DK, C 11, sag 1692/34 med Kruses forslag af 23.8., jf. forordning 27.8.1692. (I »kvartudgaven« fejdateret til 17.8.).
35. RA, OT 1701, antegnelsernes 4. post, og 1702, generalkstrakt.
36. RA, Rtk 2244.275, læg vedr. told- og konsumtionsforpagtningen 1696-1709.
37. Sstd., forklaring ang. tolderne og toldbetjentene i Fyns stift 1696.
38. RA, Rtk 2212.108. Buchholtz fik bestalling 18.2.1696 (fol. 277) og Høeg forflyttedes 7.3. (fol. 279). Når Lunds bestalling derimod udfærdigedes 1.1.1696 må det – jf. forklaringen ovenfor – skyldes tilbagedatering. I bestallingsprotokollen, som gælder alle landets toldembedsmænd, benyttes titlen kontrollør kun om betjentene i Ålborg, Århus, Randers, Fredericia, Kolding, Assens og Helsingør, mens resten betegnes visitører. Lund kaldtes oftest og efterfølgeren altid kontrollør (undtagen i bestallingen af 26.9.1704).
39. Plakat 2.10.1700 i *Forordninger* (kvartudg.) 1699-1711, s. 32 for 1700. Tolder i Varde, Jens Taulovs brev i RA, Rtk 2215.325 (citatet forkortet).
40. RA, Rtk 2244.275, generaltabel for forpagtningen 1700. I Møllers bestalling af 15.1.1701 (Rtk 2212.115, fol. 197) omtales ikke, at han skulle svare noget vist.
41. For provinsen som helhed oplyser Boisen Schmidt: *Studier over statsholdningen*, s. 213, 266 og 398, at de gennemsnitlige intrader i 1701-03 var godt 58.000 rd., men i 1711-20 kun 42.000 og i 1721-30 godt 37.500 rd.
42. RA, OT 1701, antegnelsernes 4. post.
43. RA, Rtk 2211.53, fol. 91 (og 2211.56, pag. 660), res. 6.2.1706 (med tillæg 8.12.1707).
44. RA, Rtk 2215.325, læg vedr. forpagtningen til Peaumeau & Choppis 1703-05, kommercekollegiememorial af 25.2.1704, jf. A.M. Møller: *Fredrik den Fjerdes Kommercekollegium*, s. 56ff og 102.
45. RA, Rtk 2212.108, fol. 299 og 301.
46. RA, Rtk 2215.325, læg vedr. toldstederne og deres betjente i Fyns stift 1701. I de lokale toldregnskaber findes intet spor efter ham.
47. RA, Rtk 2211.66, s. 677.
48. RA, Rtk 2244.275, læg vedr. tolden og kons. af de 4 species 1699-1709, med auktionsplakat af 31.1.1699.
49. *Forordninger* 1699-1711, s. 65 for 1701 og s. 9 for 1706; forlængelsen gjaldt dog kun Peaumeau, da Choppis i mellemtiden (efteråret 1705) var gået fallit og var flygtet til Malmø (LAF, OBF, Dombog 1704-06, fol. 269). Efter ophøret af denne forpagtning overtoges den på ubestemt tid af Leers (*Forordninger* 1711-20, s. 20 for 1711), indtil kongen ved en res. af 4.12.1715 igen overtog administrationen (RA, Rtk 2211.66, s. 1230).
50. *Forordninger* 1699-1711, s. 11 for 1703, og RA, Rtk 2215.325 (jf. note 44).
51. LAF, OBF, Dombog 1710-11, hæfte 69, s. 22, dom i sag anlagt af Peaumeau mod Otto Mathiasen af 10.8.1711. Søgsmålet drejede sig om Mathiasens restance på 282 rd.
52. LAF, OBF, Dombog 1706-08, hæfte 43, nr. 19, dom af 11.4.1707.
53. RA, Rtk 2215.325 (jf. note 44).
54. RA, Rtk 2244.275, læg vedr. tolden og konsumtionen 1703-06.
55. Wad: *Fra Fyens Fortid II*, s. 397.
56. RA, OK, accisebog for 1708, og OT 1708. Der synes at være blevet givet

- moderation ved told- og konsumtionsberegningen, men tallene er desværre ikke tilstrækkeligt præcise til at angive størrelsen, dog oversteg beløbet moderationsrullens tarif (som i øvrigt også kun gjaldt København; jf. Becker-Christensen, *Zise* 1987, s. 8-9).
57. RA, Rtk 2211.59, s. 456ff, res. 10.12.1709.
58. RA, Rtk 2211.66, s. 323, 677 og 727, samt LAF, OM, Rådstueprot. 11, instruktion af 30.5., oplæs 8.7.1716. Ordlyden kendes ikke, men en tilsvarende (af samme dato) for strandridere på Møn beror i Rtk 2212.145. Efter denne skulle »Strand-Visiteur« Jacob Ellefsen bl. a. patruljere dag og nat langs strandsiden på Møns land, holde øje med strandinger og med ulovlig handel på landet og i øvrigt rette sig efter strandinspektørens forskrifter. Hvor længe strandriderne i almindelighed var i funktion ses ikke, men Berthelsen beholdt titlen såvel som sin gage til sin død (LAF, Lumbog kirkebog 14.1.1762, jf. sstd. 12.5.1754 og 16.11.1758, samt Rtk 223.115-129, Udgiftsbøger 1750-63). Strandinspektørens bøger er ført til 1749 (Rtk 2244.290-302), mens han selv (dvs. Niels Thomsen, som havde afløst Jacob Eriksen i 1719) døde i Nyborg i september 1751. I begrænset omfang genoptoges systemet 1764 (RA, Gtk, Rel. & Res. 151/1764).
59. RA, Rtk 2211.59, s. 572ff, res. 30.12.1709.
60. RA, Rtk 2211.90, res. 19.1. og 9.3.1729, og Rtk 2244.89, L.647 og 729.
61. F. Jørgensen, s. 153ff.
62. RA, Rtk 2211.81, res. 3.5.1723. Toldinspektøren hed Hans Meyer, se Kringelbach, s. 158.
63. RA, Rtk 2211.100, nr. 186, res. 18.11.1738. Eksemplet er benyttet (uden navns nævnelse) af Edv. Holm (1746-66) s. 20, jf. F. Jørgensen, s. 154.
64. Sv. Larsen og Ejgil Hansen: *Myten om Overgade II*, s. 107-32.
65. LAF, OA 144, sag 6/358 for 1731. Specifikationen af 16.4.1707 er bl.a. lagt en sag om reovering af de gamle toldsegl efter tronskiftet.
66. Sstd., brev fra Nørager af 3.10.1731.
67. LAF, OM, Indk. breve 1680-1709, skrivelse fra Jens Lassen af 17.11.1691; jf. A.F. Blomberg: *De magre år*, s. 197.
68. LAF, OM, Rådstueprot. 9, 1680-91, fol. 124ff.
69. LAF, OBF, Skifteprot. 19, 1732-38, fol. 448ff med »specifikation af vejer og måleredskabet« fol. 461.
70. Karl Rasmussen i *Aarvog for hist. samf.* 1913, s. 97-106, RA, Rtk 2244.89, læg 1727, og P.U. Meier, s. 119. Den sidst omtalte stilling blev ikke oprettet, da man mente at behovet var forsvundet med Københavns enerets bortfald i 1730.
71. RA, Kerteminde toldregnskaber 1736, og Rtk 2244.103 og .105, breve vedr. Kerteminde.
72. RA, Rtk 2244.94, brev af 16.12.1730.
73. RA, Rtk 2244.117, jn. 187, brev af 29.10.1740.
74. Sstd., jn. 158, brev af 20.10.1740.
75. RA, Rtk 2244.98, brev af 5.8.1732.
76. RA, Rtk 2211.84, res. 20.7. og 5.10.1725, jf. LAF, Ravnebjerg birkedommers arkiv, Tingbog 1731-33, fol. 306ff med dokumenter, sag 1 af 20.8.1733, og OA 9, Kopibog 1722-40, fol. 33ff og 37ff.
77. RA, Rtk 2244.90, læg 1730.
78. RA, Rtk 2244.137, jn. 6324, breve af 6.8. og 23.9.1750 med Nørageres svar af 21.2.1751. Rentekammeret turde ikke afgøre skyldsspørgsmålet, men henviste Høyer til domstolene (LAF, OA 152, jn. 31/751), dog fik Nørager en næse for sin manglende flid og troskab.
79. Om toldrullen, se Sponeck, 2. afd., s. 29, jf. Hans Bjørn, *Zise* 1985, s. 118. Hvis den odenseanske vareimport i 1731 skulle have været forholdsvis indtægtstabende, ville indtægtstabet have været godt 7½%. Danmarks samlede toldindtægter udviste i de samme år en stigning på knap 3% (ved sammenligning af indtægterne i 3-års perioderne 1733-35 og 1730-32, jf. P.U. Meier, bil. V, s. 166). Nedsættelsen af toldsatserne berørte altså ikke reventernes størrelse negativt.
80. RA, Kommercekollegiet 25, s. 189f, jf. *Aarvog for hist. samf.* 1916, s. 548f og 565, hvor en bearbejdet udgave af indberetningerne er meddelt af Kai C. Uldall.
81. Faktoren er naturligvis abstrakt, og materialet tillader ikke en nøjere undersøgelse af størrelsen af den andel, som den søværts import fra de nævnte steder androg. Eksporttoldens andel udviser en svag stigning i 1740'erne, så i tabellen ville faldet i indtægten pr. læst have været endnu større, hvis beregningsgrundlaget havde været importafgifterne alene. I øvrigt er 1701 og 1746 udeladt, fordi accisebøgerne med specifikation af indkomne skibe mangler.
82. RA, Rtk 2211.113, nr. 16/1750, bilag.
83. LAF, OBF, SPP 10, fol. 448; OM, Grundtakstprot. 1743, nr. 581, samt OBF, Skifteprot. 27, fol. 223.
84. LAF, OBF, Skifteprot. 20, fol. 451, og Fynbo Landstings arkiv, SPP 1744-53, fol. 153 og 758.
85. Wad, II, s. 403, jf. *Fynske Minder* 1958 (Sv. Larsen), s. 115, hvor denne boligmasse fejlagtigt tillægges Jacob Mortensen.

2½ · En arbejdsdag i 1733.

Kilden hertil er alene toldbogen i RA, OT, pk. 11 (1723-33). Vedrørende pengeforholdene henvises til Kn. E. Svendsen m.fl.: *Dansk Pengehistorie I*, s. 26ff. Det ses af de lokale toldregnskaber, at kronen glider ud af omsætningen 1738, hvorefter speciebeløbene forhøjes med knap 20% (egl. S + 12½% + 6¼%). Denne omregning opførte først med toldrullen 1762, hvori alle toldsatser var angivet i kurant (Rasch, s. 37ff).

3 · De store forpagtninger. Side 60–95

1. *Forordninger* 1742-46, s. 50 for 1742. Undtaget fra forbudet var kun visse sydeuropæiske vine samt varer i meget små partier. Jf. Rasch, s. 23.
2. Kai C. Uldall, s. 565, jf. note 80 til 2. kap.
3. RA, OK 1743-45, accisebog 1743. Skibet indkom 11.8.
4. RA, OK 1746-49, jf. H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 176f.
5. Sstd., s. 140.

6. RA, Rtk 2211.104, nr. 258, og .105, nr. 60b, med bilag i 2215.326. Størrelsesordenen af 25% af de jyske byers toldindtægter var dengang netop 4.500 rd.
7. LAF, OA 149, jn. 11/474 for 1743, og OA 31, s. 247.
8. RA, Rtk 2244.285, OM-skrivelse af 14.6.1743.
9. LAF, OA 31, s. 437.
10. RA, Rtk 2211.105, nr. 243, res. 25.9.1743.
11. Da denne told ikke opkrævedes i Odense er den ikke nærmere omtalt her.
12. Beregningen findes i en detaljeret udgave i RA, Rtk 2244.285, og i en mere summarisk, som her er benyttet, i Rtk 2215.326. Til forpagtningsforsøget i 1743 blev lignende beregninger foretaget, byggende på indtægterne for 1732-41, jf. F. Jørgensen, s. 57, men tallene for Fyn er ikke fundet.
13. Instruks for kontrollørerne på Sjælland findes i RA, Rtk 2212.145; Nørraggers har formodentlig været helt enslydende. Om forpagtninger i hertugdømmerne (Ærø), se Kroman, s. 30ff (jf. note 95).
14. RA, Rtk 2211.111, nr. 231, res. 26.10.1748.
15. Auktionsforretningen findes i LAF, OA 151, jn. 39/625 for 1748, samt excerperet i RA, Rtk 2215.326. Vedr. L. Bang henvises til Hirsch' samlinger og Rtk 2211.100, nr. 186 (jf. note 63 til 2. kap.).
16. RA, Rtk 2211.112, nr. 21, res. 4.2.1749.
17. Sstd., nr. 246, res. 11.12.1749, jf. nr. 101b (6.5.) og 219 (18.11.1749).
18. Den originale kontrakt synes ikke at være bevaret, men et udkast findes i RA, Gtk 121.082, læg 7. I den endelige version kan nogle ændringsforslag fra konceptet være blevet gennemført, men de berører ikke det, som her er refereret. Det bemærkes i øvrigt, at citatet fra §15 er gengivet med nogle få ændringer, da kontraktens sprog er noget knudret.
19. Varefortegnelserne fra Odense findes i koncept i LAF, OM, Indberetninger om forsk. kommercielle forhold 1749-62 (1761 benyttet af H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 142), samt i RA, Rtk 2244.287. Af disse skal man som det vil fremgå af den senere omtale være varsom med at anvende listen for 1750, mens de to sidste af 31.1.1755 og 7.1.1761 formodentlig er temmelig pålidelige.
20. LAF, OA 282, jn. 47/574 for 1742. Om Erichsen henvises i øvrigt til Wad, II, s. 430-45, og III, s. 390.
21. Materialet til disse oplysninger om interessentskabets struktur er sparsomt, men organisationens hovedprincipper fremgår af breve i RA, Rtk 2244.133 (jn. 5505) og .146 (jn. 2053, 2062f og 2068). Kopi af en aktie (udstedt 18.2.1750) findes i LAF, OBF, Dok. til skifteprot. 1770, nr. 3, skifte efter Laur. Rasch.
22. RA, Rtk 2244.134, jn. 5682 indeholder Erichsens følgeskrivelse af 30.5.1750, men heri mangler som nævnt bilagene. I pakken »Toldforpagternes og bejtenenes kautioner og eder« (Rtk 2244.284) findes de ikke, materialet heri vedrører mest Lolland og Falster.
23. LAF, OM, Dok. vedr. tolddefraudationen 1765-71. Pakkens første dokument er en denne besvigelser (se kap. 4) uvedkommende højesteretsdom af 3.11.1764 vedr. forpagtningen 1750-54. Heri omtales en del enkeltheder fra den nu tabte konvention mellem interessenterne af 19.2.1750. En anden hovedkilde til personalepørgsmålet mv. er en udateret revisionsrapport i Tåsinge godsarkiv, Div. dok. vedr. toldforpagtningen i Fyns stift 1750-60, specielt toldregnskabsposterne 10, 13 og 14.
24. I flere dokumenter benævnes tillige Köhler og Faber direktører, men i den ovf. nævnte højesteretsdom underkendes deres status som sådanne. Det hedder i øvrigt i dommen, at societetet bestod af 3 slags interessenter, nemlig direktører, hovedparticipanter og »andre«.
25. LAF, OBF, Tingbog 1751-58, fol. 58 (undervisørerne), og RA, Gtk 221.001, nr. 2, brev fra Peder Jørgensen 2.8.1773 (krydsbådene), jf. note 95.
26. RA, Rtk 2244.289, attest fra Nørragger 11.9.1755. Klingenberg 14 bestod 1761 af 39 fag, vurderet for 900 rd., mens Erichsens gård til sammenligning talte 88 fag til en værdi af 3.000 rd. (LAF, OM, Brandtaksationsprot. I, 1761, nr. 60 og 273). Erichsens gård var dog nyere, opført 1746.
27. RA, Rtk 2244.134, jn. 5759, brev fra Nørragger af 15.7.1750.
28. LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 446.
29. LAF, OA 286, jn. 1/779 for 1753.
30. RA, Rtk 39.32, Register over Kammerrettens sager.
31. RA, Rtk 39.98, sag W 367.
32. LAF, Fynbo Landstings arkiv, Dombog 1746-58, fol. 136. Se også Kroman, s. 72ff (jf. note 95).
33. LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 572, og RA, Rtk 2244.146, jn. 2053.
34. RA, OT, pk. 12, ekstrakt 1750.
35. Tal for vinimporten fra oplaget i Kbhv. og udlandet er udeladt af tabeller i RA, Gtk, Bilag til resolutionsprotokollen 1763-66, res. 33/1765.
36. RA, Rtk 2215.320, læg 1751. En samlet opgørelse for hele perioden kan foretages ved hjælp af de enkelte byers toldregnskaber. Tallene, som anvendtes ved resolutionen i 1760 (se note 90) bekræfter tendensen, men er i øvrigt så tvivlsomme, at de ikke uden videre kan benyttes. Især gælder dette Odenses indtægter, som i de 5 år angives at have været 28.834 rd., mens de tal som er opgivet i tabel 3.3 er næsten 3 gange større. Det bemærkes, at disse er fundet fuldt pålidelige ved sammenligning med accisebøgernes specifikationer over indførte varer.
37. Beregnet som afgifterne i forhold til værdien af den import, som toldforpagterne selv stod for; jf. tabel 3.6.
38. RA, Rtk 2211.112, nr. 21, forestilling 27.1., og nr. 101b, forest. april 1749.
39. Jf. Otto Thotts »Uforgribelige tanker«, Glaman og Oxenbøll: *Studier*, s. 202f.
40. På 1. rate blev iflg. kontrakten givet henstand med halvdelen, fordi det erkendtes, at toldindtægterne i årets første kvartal normalt var meget små. Forpagterne var for øvrigt altid i restance – allerede i oktober 1750 skyldte de 6.875 rd. af de da

- forfaldne 8.250 rd. (RA, Rtk 2244.135, jn. 5888) – hvilket må have givet dem ekstra likviditet.
41. RA, OK, accisebog 1750; tolden beregnedes uden tillæg af 25%. Importen af stivelsen var egentlig ikke societetets første, for tidligere indkom noget salt fra Lübeck. Men på grund af det ndf. omtalte forhold kan vi ikke nærmere redegøre for denne tilførsel.
42. Saltimporten er dokumenteret i Søren Høyer-sagen (note 78 til 2. kap.), hvori det oplyses, at skipper Knud Nielsen i 1750 havde 277 td. salt med fra Hamburg, skønt det ikke nævnes i accisebogen – som Høyer i øvrigt selv førte. Se desuden noten til afsnit 3½.
43. RA, Rtk 2244.289, bilag til sagen vedr. Wolrath Holm.
44. Foruden de 66.695:22, som skyldtes forpagternes indførsel til Odense, tegnede importen til de øvrige 8 byer sig for 5.915:30, men af det samlede omdrag oprævedes senere 3.176:62 som fejlagtigt fradraget ved bogføringen. Dette sidste beløb vil påvirke tabellerne 3.5 og 3.6 (hvis da ikke fejlene er gjort alene i kystbyerne, hvilket er muligt), men materialet tillader ikke en sådan korrektion. Tallene er oplyst i LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 584, og i revisionsrapporten (se note 23).
45. LAF, OBF, Dok. til tingprotokollen 1758-59, sag 23/1758, spec. bilag 18 og 20.
46. Netop det sidste synspunkt er årsagen til, at de er omtalt i revisionsrapporten (toldregnskabet, 6. post; jf. note 23).
47. Omsætningen er beregnet ud fra de under note 44 og 45 nævnte kilder. Forskellen mellem de her anførte beløb og de, som danner grundlag for vor beregning, består i, at Orten helt korrekt ikke opfører den i det fig. omtalte restance til Amersfoort på debetsiden, men kun medtager det der faktisk var betalt, hvorved overskuddet blev noget større. Ved en nutidig analyse af selskabets driftsresultat må dog den fulde varepris indregnes.
48. RA, Rtk 2211.120, nr. 334, forestil-
- ling 21.11.1757. En samlet opgørelse over varebeholdningerne findes i bilagene hertil i Rtk 2244.16.
49. RA, Rtk 222.730-32 og .735, Hof- og civiletatens afregnings- og assignationsbøger 1751-53, 1756. Heri er beløbene fordelt på de enkelte importartikler, undtagen for 1750, hvor specifikationer skal søges blandt bilagene i Rtk 2244.285.
50. LAF, OBF, Skifteprot. 26, fol. 723ff, skifte efter L. Rasch. Mærkeligt nok nøjes revisorerne (note 23) med at beregne medinteressenternes forskud til de oprindelige 25 rd. pr. aktie, så måske er det kun lykkedes Erichsen at presse de mindre modstandsdygtige småinvestorer for de ekstra 55 rd.
51. Vedr. gældssagen for tobakken, se den i note 45 omtalte bytingsag; LAF, OM, Rådstueprot. 13 (1732-60), fol. 411-26, og RA, Højesteret, Protokol 176A, s. 136. Af de 3.539 rd. hidrørte de 3.411 fra denne restance, resten bestod af gæld til Hooghart i Amsterdam for tobaksblade.
52. RA, Rtk 2244.142, jn. 1282, brev af 15.10.1755, jf. jn. 1222.
53. Hvis hun fik beløbet betalt straks efter dommen (20.5.1760) kunne hun med en forholdsvis gunstig vekselkurs over for hollandske gylde slippe med ca. 4.000 rd., men om hun benyttede sig deraf vides ikke.
54. RA, Gtk 121.007, Jysk-fynske kontors kgl. res. 1767-68, nr. 5 af 1767. De 8 resolutioner om denne sag er 3 Rtk res.: 334/1757, 65/1758 og 258/1758, og 5 Gtk res.: 89/1760, 141/1761, 70/1762, 27/1765 og 42/1767.
55. Hun kunne tværtimod i 1770 købe Bågegård i Tommerup for 24.600 rd. (LAF, Wads sedler).
56. F. Jørgensen, s. 78. Prisen i Holland opgives her til 11½ rd.
57. Jf. note 36 og 90. Da Ribe stift først kom under forpagtning i 1752 er de samlede tal for 1750 og 1751 kun godt 100.000 rd., men de er som nævnt for lave for Odenses vedkommende. Efter 1752 var indtægtsniveauet sandsynligvis ca. 130-150.000 rd.
58. RA, Rtk 2244.136, jn. 6149, brev af
- 30.4.1751, hvori Erichsen oplyser, at han tidligere havde gjort ansøgning herom. Det er ikke uden almen administrationshistorisk interesse, at den invitation til at indgive forslag forpagtningen angående, som findes i kontraktens §23 (jf. note 18), også blev fulgt i praksis. Konditionerne til den nye auktion findes (udatede) i Rtk 2215.326.
59. RA, Rtk 2244.280 og 2215.326, auktionsforr. 11.7.1754.
60. RA, Rtk 2244.140, jn. 718, specielt Odense kræmmerlavs brev af 9.8.1754.
61. H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 289. Om Holm, se desuden Hj. Nielsen: *Danske Prokuratorer*. Han var født ca.1705 på Askø, hvor hans far var præst (Dam & Schæffer, I, s. 48 vedr. broderen Folkmar. Askø kirkebog for 1705 mangler).
62. LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 500.
63. RA, Rtk 2211.117, nr. 209, res. 30.10.1754. Om forpagtningen handler desuden res. nr. 105 og 148.
64. LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 474ff.
65. Originalen kendes ikke, men en afskrift beror i LAF, OA 288, jn. 31/950 for 1759. W. Holms kautionsevis beror i RA, Rtk 2244.142, jn. 1324.
66. LAF, OM, Dok. til rådstueprot. 1749-58, sag 1/1758 (Toldforpagterne ctr. Schönau; jf. OBF, Tingbog 1751-58, fol. 423-87). Indtil Schönau ankom 21.1. fungerede Nørregers fuldmægtig (ukendt) som tolder. Schönau havde forpagtet familie- og folkeskatten i Assens og Hindsgavls amter 1755-57 og havde derfor stadig embedsforretninger at varetage fra Assens by.
67. RA, OK 1754-57, accisebog 1755, og LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 527f. I denne periode er al saltimport optegnet i accisebøgerne!
68. LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 527.
69. RA, Rtk 2211.118, res. 338 for 1755. Foruden de allerede noterede kilder til striden med Holm henvises til Rtk 2244.289, hvori et 4½ cm tykt læg udelukkende handler om denne

- sag, samt til Rtk 2244.16, bilag til res. 338/1755.
70. LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 536ff.
71. Sstd., fol. 539ff. Forpagterne blev ved rådstuedom 22.3.1758 pålagt at betale 400 rd. til Schönau for uberegtiget fyring (jf. note 66).
72. LAF, OBF, Dok. til justitsprot. 1772, I, sag 10/1772. Herved beror konsumtionshovedbøgerne for 1755, 1758 og 1760, mens bøgerne for 1756-57 og 1759 er udtaget og overført til OM! (registratur, s. 233).
73. RA, Rtk 2244.144, jn. 1650 med Bekkers ed af 27.1.1757.
74. LAF, OM, Dok. til rådstueprot., sag .../1757, West Puggaard ctr. toldforpagterne; akten 23.3.-28.7.1757, s. 49. De fig. citerer: sstd., s. 51, 66 og 107. Dokumenter til sagen beror tillige i OA 154, jn. 15/839 for 1757, spec. forliget af 30.8.1757.
75. Den syvende, kroholder Anders Nielsen Løve, var død i august 1756.
76. Rådstueakten (note 74), s. 72.
77. LAF, OBF, Notarialprot. 1762-1809, fol. 38ff.
78. LAF, OBF, Dok. til tingprot. 1769, II, sag 32, toldforpagterne ctr. W. Holms dødsbo, attest fra Orten 8.6.1769.
79. Saltets pris: notarialprotokollen (note 77), fol. 92, og tobakkens bilag i sag 12/1767 i OBF, Dok. til tingprot. 1767, I.
80. RA, OT, pk. 13, antegnelsespost 24 til regnskabet for 1759. Inkvisitionen foregik 23.2.1759 og lagerbeholdningen var godt 225 oksehoveder.
81. LAF, OBF, Notarialprot. 1762-1809, fol. 35ff. Vedr. tobakken fra Amersfoort, som først ankom 21.4.1761, skønt skipperen var befragtet i slutningen af september 1760, se Notarialprot. 1727-62, fol. 638f. En større gældssag vedr. en fordring hos agent von Westen, se Fynbo Landstings arkiv, Dombog 1758-70, fol. 155. Henning Jensen gjorde i øvrigt sine udeståender på forpagtningens vegne mindre gennemskuelige ved at indføre selskabets handelsregnskaber i sine private købmandsbøger.
82. LAF, OBF, Dok. til skifteprot. 1769, I, skifte 21a, bilag til skifte efter Jens Nielsen. Eftergivelsen blev ydet ved res. af 12.3.1765, RA, Gtk, Rel. & Res. 1765, nr. 33, med bilag og beregninger i pakken for 1763-66.
83. Rådstueakten (note 74), s. 2-15. Sproget i de citerede afsnit er enkelte steder moderniseret. Schönau ansættelsesbevingelser synes iflg. vidneudsagn at have været tilsvarende gode, men desværre fik han aldrig papir på dem (Tingbogen, fol. 437, jf. note 66).
84. LAF, OBF, Auktionsprot. 1754-62, fol. 225, 324 og 494.
85. LAF, OBF, Tingbog 1751-58, fol. 307-20; OM, Indk. breve 1755-59, jn. 36/1755, og RA, Rtk 2211.118, nr. 197, res. af 14.7.1755. Butner gik fallit 29.8.1757 (OM, Rådstueprot. 13, fol. 394). I øvrigt fik han senere tolden af de to stykker klæde (68 rd.) eftergivet (Gtk res. 11.4.1763).
86. Se note 78 til 2. kapitel.
87. RA, Rtk 2244.289 (jf. note 69), tingsvidne 28.7.-5.8.1755, s. 112ff.
88. Eksempelvis kan nævnes, at da 26 kattuner i 1752 af forpagterne blev angivet for sirtser, som slap med mindre told, nøjedes Rentekammeret med at bemærke, at da den høje told på fremmede, trykte kattuner var pålagt for at hindre indførslen til skade for de »herværende« trykkerier, så »burde toldforpagterne ikke derpå i tiden give nogen moderation« (RA, OT, antegnelser).
89. Aa. Rasch, *Dansk Toldpolitik 1760-97*, s. 26ff. Rasch kendte ikke det fulde omfang af det forudgående forpagtningsystem og behandler derfor ikke Generaltoldkammerets oprettelse i lyset af dette; kun hedder det, at baggrunden formodentlig var et ønske om »en omlægning af toldvæsenet« og at »den første beslutning i den henseende« blev forpagtningernes afskaffelse (s. 32f).
90. RA, Gtk, Rel. & Res., nr. 63 af 4.8.1760 med bilag i særlig pakke (jf. VA II, s. 250; titlen er nu: Bilag til da. og no. rel. og resolutionsprotokol 1760 og 1762). Eksempel på forvanskede tal er givet i note 36, og når Gtk tillige formindsker intraderne med de godtgjorte beløb for importen fra København, glemmer man at understrege, at importen hertil var steget tilsvarende.
91. Det præcise tal er ikke kendt. Det skulle være det dobbelte af de tal, som er angivet i tabel 3.1, punkt 1 og 2, men gældende for 10-året 1740-49. Når Rasch ikke mener, at præmieringssystemet gennemførtes (note 10 på s. 293), er der vist tale om en misforståelse af bestemmelsen.
92. Oplysningerne om skibsfarten bygges på forfatterens upublicerede undersøgelser samt A.M. Møller: *Fra galeoth til galease*, s. 28ff. Vedr. Bergensfarten henvises til A.B. Fosens: *Bergen bys historie* II, s. 623ff. Det beskrevne forhold i 1760 illustreres af, at mens 580 odensælæster indkom til hjembyen dette år, klarede ialt 612 odensælæster i Bergen.
93. RA, Gtk 121.001, res. 34/1760, brev fra enkefru Erichsen 1.7.1760. Afsnittet om industrien bygger på H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 106ff.
94. RA, Gtk 221.092, jn. 210.
95. Rasch, s. 177. I nyere historisk-økonomisk litteratur er forpagtningerne ikke omtalt. Sponeck – den første egentlige toldhistoriker – bemærker i en note (II, s. 27), at han er stødt på en oplysning om, at tolden i 1759 var under forpagtning, men mener ikke, at der har været tale om »andet end en speciel forpagtning af visse toldintrauder, uden nogen indflydelse på den almindelige administration«. For F. Jørgensen (s. 18ff) drukner overblikket i spredte kildehenvisninger og manglen på konsekvent sondren mellem told og konsumtion, og i *Det danske Toldvæsen* fra 1932 hedder det blot, at al forpagtning »for bestandig« ophævedes 1760 (s. 29). I virkeligheden har en art samlet dokumentation for omfanget altid foreligget i lettilgængelig form, nemlig i *Hof- og Statskalkendrene* fra 1751 til 1760, hvori såvel de enkelte byers eller landsdeles forpagtere som de kongelige kontrollører er navngivet. Selv Wolrath Holms udtræden efter 1755 er registreret! Under særegne omstændigheder har dog netop den fynske forpagtning optaget en historiker,

nemlig Erik Kroman i forbindelse med hans arbejder om Ambrosius Stub. I bogen om dennes ærøske forbindelser omtaler Kroman s. 30ff, 72ff og 112ff detaljeret skærbådernes virksomhed i Svendborgsund og Ærø's specielle toldforhold, men han overser, at den fynske forpagtning ophørte 1754, hvorfor Ærøbyernes toldforhold ikke inddrogtes herunder, men blev selvstændige foretagender.

96. *Ambrosius Stubs Digte*, udg. af Erik Kroman, I, s. 204-09, samt Hans Brix: *Ambrosius Stub*, s. 17. Brix' omtale af toldforpagtningen er ganske misforstået (s. 42-44).

3½ · Købstadsaccisen.

Afsnittet bygger især på de bevarede accisebøger selv, suppleret med A.M. Møller: *Den ulykkelige Zise*, samt RA, Rtk 2215.320 (accisens anvendelse 1741) og Gtk 221.099, jn. 372 (magistratens beklagelser 1778). Blandt accisebøgerne synes årgangene 1690, 1694, 1696, 1698, 1700 og 1766-76 mindre fuldstændige, hvorimod de øvrige forekommer pålidelige; for 1731 og 1733, hvor toldbøgerne er bevaret, er der fuldstændig overensstemmelse. Endvidere gentages, at de elers eksemplarisk førte bøger fra 1750 til 1754 diskret udelader saltimporten, hvilket medfører, at mindst et skib, som udelukkende var lastet med denne vare, overhovedet ikke er anført. Da det (iflg. specifikation i toldantegnelserne) drejede sig om et hollandsk fartøj, som i 1752 indkom fra Hamburg, kunne det have været rart med nogle flere oplysninger herom. Det var den første hollænder, som anløb Odense siden 1702. Om kranens bygning 1748 henvises til skiftet efter Jens Nielsen (note 82 ovf., bilag 76) og H.H. Jacobsen i *Fy. Årb.* 1987, s. 49.

4 · Den vidnefaste slyngel. Side 96–109

1. LAF, Obf, Dok. til tingprot., tingsvidnesager 1756-58, sag 18/1756 med afskrift af brevet og vidnesbyrd ved Elisabeth Margrethe Schousboe 21.8.1756. Jf. Wad, II, s. 430-46, hvor han i artiklen *Pasquiller* indgående beskriver »Hilsenen fra Helve-

de« (med gengivelse af hele digtet), og Anne Riising: *Guds frygt og oplysning*, s. 312f, hvor den er omtalt.

2. De vigtigste kilder til de personalhistoriske oplysninger er Knud Bierfreunds og E. Juel Hansens slægtsoversigt i *Personalhist. Tidsskr.* 14,4 (1962), s. 38ff, RA, Nygårds seder, og Hirsch, samt de i det flg. omtalte sagsakter. De fleste steder hedder det i øvrigt, at Lindam afskedigedes på grund af kassangel, hos Engelstoft (s. 378) endda, at han gjorde sig »usynlig med toldkassen«.
3. Wad, IV, s. 135.
4. LAF, OA 287, jn. 5/869 for 1754 (rygtet) og jn. 16/871 for 1756 (klagen fra Brændekilde).
5. LAF, OM, Dok. til rådstueprot. 1759-69, sag .../1756, kammerherre Juel til Tåsinge ctr. tolder Lindam. Jf. *Fy. Minder* 1958 (Sv. Larsen), s. 116.
6. RA, Gtk, Rel. & Res. 1760-61, nr. 111, res. 22.1.1761. Heri bilag med landsdækkende lønoversigt.
7. Citater fra RA, Gtk 221.219, brev af 4.6.1768, og .217, brev af 10.5.1766.
8. LAF, Obf, Dok. til skifteprot. 1769, I, skifte 21a, bilag 24. Brev fra Lindam 2.3.1764 med C. Haman Dreyers attest af 13.2. og enkens af 18.2.1764 samt kopier af de 6 toldsedler.
9. Rasch, s. 61, F. Jørgensen, s. 70 og 73, og Spønneck, 2. afl., s. 35.
10. RA, OT, ant. 1763, 5. post. I accisebogen kaldt Daugstrup, med ukendt hjemsted.
11. Bortset fra de flg. henvisninger bygger resten af kapitlet på A.M. Møller: *Søren Lindam og rødvinen, Zise*, 1982, 2, s. 3-17.
12. LAF, OA 179, Gtk skr. af (16.) maj 1766.
13. LAF, OM, Dok. vedr. tolddefraudationen 1765-71, Lindams beretning af 8.8.1766, s. 22ff.
14. Sstd., s. 12f. Skønt denne fremstilling er væsentlig senere, er den i fuld overensstemmelse med tilståelsen af 22.5. (RA, Gtk 221.217), blot fyldigere.
15. RA, Gtk, Rel. & Res. 1767, nr. 6, forestilling 12.1.1767 med res. af 20.1.
16. Sstd., bilag til resolutionen. Her er

dog værdien og bøden sammenlagt 339 rd. større, fordi Gtk fik byttet om på Eilschous rød- og hvidvin. Da bøderne som omtalt blev eftergivet, fik det ingen praktisk betydning; kun værdien, ikke tolden, var forskellig for de to farver.

17. RA, Gtk 121.020, jn. 991, og .021, jn. 264. Johan Holm blev belønnet med et kontrolløremøde i Marstal (hvor tolden nu også var på oppebørsel som i kongeriget, jf. note 95 til 3. kap.). Her døde han i december 1773, 49 år gammel. Desuden fik han 1.000 rd. i dusør, hvoraf dog de 450 skulle afleveres til kollegaen Sigismund Johan Col-die (LAF, OA 178, Gtk skr. 7.5.1768, og OA 55, skr. 8.6.1768).
18. RA, Gtk 221.217.
19. LAF, Personalialia, Søren Lindam. Supplikkerne kendes kun i form af afskrifter og det vides ikke med sikkerhed, om de nogensinde blev afsendt. Det fremgår af såvel et par af digtene som et »svar« i domsudskriften (i pakken i OM, jf. note 13), at de har været kendt af flere i Odense, bl. a. amtsforvalter Baars kone (svardigteren) og krigsråd Hede-gaard (se *DBL*) Vedr. musikafinerne, se LAF, Giedings privatarkiv.
20. LAF, OM, Koms.- og Gtk dom 15.1.1767, s. 18 (jf. note 13).
21. RA, Rtk 39.30, sag Z 223, med dok. i Rtk 39.125.
22. Som note 15.
23. LAF, Obf, Dok. til skifteprot. 1774, nr. 21. Carsten Christensens ejendomme havde i 1767 været ubehæftede, men fra 9.4.1767 belåntes de gradvis med 900 rd. Alligevel endte skiftet med et overskud på 513 rd.
24. LAF, Obf, Auktionsprot. 1762-69, fol. 390, 407 og 413ff.
25. RA, Gtk, Rel. & Res. 1779, nr. 148, res. 27.12.1779. Forsinkelsen i tilbagebetalingen skyldtes, at dav. amtsforvalter Østrup i Odense i mellemtiden havde bedrøvet kassen for det provenu, som Lindam skulle have nydt godt af (H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 230f). Kvittancen for det afsluttede toldregnskab for 1766 udstedtes 17.8.1780.
26. *DBL*. Om købmændenes betaling af bøderne mv., se LAF, Obf, SPP 13

- (1764-72), fol. 240-55.
27. RA, DK, F 14, Koncept til Fy. reg. nr. 196 for 1782.
  28. *Fynske Minder* 1958 (Sv. Larsen), s. 116, jf. *Da. Sl. & Hgd.* III (Norvin), s. 165f. Historien blev i sin tid fortalt til landsarkivar vad af Nicoline Martha Nobel von Sperling på Sandholt, et tipoldebarn af Chr. Nørager.
  29. RA, DK, F 17, Jy. reg. nr. 201 for 1775. Vedr. Otto Lindams meriter henvises til Hj. Nielsen: *Danske Prokuratorer*.
- 4 1/2 · Et toldhistorisk søkort.*
 Det gengivne kort beror i RA, Gtk 221.124, jn. 498/1781. Striden med Kertemind resulterede i res. af 26.7.1756 i Rtk 2211.119, nr. 172, med bilag i Rtk 2244.16, samt LAF, OM, Protokol over ank. breve 1752-58, jn. 50a/1756. Kilden til denne strid, fortolkningen af ordet Midsund, kunne man formodentlig have fjernet ved at opsøge Mercators Fynskort fra 1595 el. senere udgaver (se E. Ladewig Petersen: *De fede år*, s. 21, 75 og 191), hvor navnet tydeligvis angiver fjordens indløb – odenseanerne havde altså formelt retten på deres side. Vedr. striden i 1779, se Gtk 221.105, jn. 669. Vedr. grænsedragningen i land henvises til Gtk, Fy. sager 1822, jn. 1117; LAF, OTkA, B/11, fol. 101 (»historisk« redegørelse for distriktsfastlæggelsen, dat. 18.11.1852); *Dansk Toldtidende* 1907, s. 184 (Hassing), og *Cirkulære Samlingerne* 1892/4a, 1903/4t og 1931/1,29. Jf. i øvrigt side 279 med note 5 til kap. 11.
- ## 5 · Udskuddet blandt toldsteder. Side 110–133
1. Skrivelsen, dat. 10.6.1766, er gået tabt. Her citeret efter Gtk's svar af 21.6. til stiftamtmand Juel (LAF, OA 179). Odense magistrats svar af 25.6. i OA 276.
  2. RA, Gtk 121.058, jn. 1211. Herved jn. 1799, Jess Hansens skr. af 15.4.1767. Synsforretningen i 121.063, jn. 1851.
  3. RA, Gtk, Rel. & Res. 1767, nr. 68. Tillægsbevillingen, sstd. 1768, nr. 33.
  4. LAF, OA 55, skr. til Gtk 9.7.1768; RA, Gtk 221.150, jn. 193, p.m. af 20.4.1779, samt LAF, OTkA, B/314, jn. 44/1768.
  5. Sstd. og OA 178, Gtk skr. 6.8.1768, jf. RA, Gtk, Rel. & Res. 1768, nr. 155.
  6. RA, Gtk 221.150, jn. 193, cit. e. brev fra Jessen 27.1.1779. Hans l. ans. (af 4.10.1770) kendes ikke, men afslaget findes i Gtk 121.018, fol. 149.
  7. *Den Danske Atlas*, tome 6, s. 582.
  8. RA, Gtk 221.150, jn. 193, skr. fra Jessen 27.12.1778.
  9. LAF, OA 181, Gtk skr. 27.3. og 3.8.1779, og OA 58, koncept til svar 15.5.1779, jf. RA, Gtk 221.150, jn. 193.
  10. LAF, OA 63, brev af 10.1.1784, jf. kgl. reskr. 24.10.1783 (Fogtman).
  11. RA, Gtk, Rel. & Res. 1767, nr. 71. Vedr. hans far henvises til Hj. Nielsen: *Danske Prokuratorer*.
  12. RA, Gtk 121.015, fol. 290; 121.065, jn. 2292, og Rel. & Res. 1769, nr. 35.
  13. Citater fra RA, Rtk 2332.16, jn. 28, og Gtk 121.080, jn. 1244. Indtil 1764 havde Stige hørt under det fynske ryttergods.
  14. Sponeck, 2. afd., s. 38f. Rullen trådte i øvrigt først i kraft 10.4.1769, se Rasch, s. 104. Sstd., s. 57ff er givet en generel beskrivelse af toldbehandlingen efter samme forordning.
  15. Dog havde den i 1765 i Kertemind ansatte »strandkontrollør« tilsynspligt for hele strækningen fra Nyborg til Middelfart. Han har sandsynligvis været en sjælden gæst i Odense fjord med et så enormt revir. (RA, Gtk, Rel. & Res. 1765, nr. 18, jf. note 58 til 2. kap.).
  16. RA, Gtk 121.009, kgl. res. nr. 19, brev fra Laub 8.11.1769.
  17. RA, Gtk 221.001, kgl. res. nr. 2 af 24.1.1774 m. bilag. Toldsedlen fra 1768, hvori bruges af »havnen« ved Biskorup attesteres, i Gtk 121.068, jn. 265. At stedet benyttedes allerede 1733 fremgår af attest i LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 243.
  18. RA, Gtk 221.004, kgl. res. nr. 10 af 20.6.1776.
  19. LAF, OA 277, kræmmerlavets erkl. 29.5.1777, og OA 108, kgl. reskr. 19.5.1785, jf. H.H. Jacobsen: *Kræmmerlaug og købmandslaug*, s. 49ff. At der »ingensinde i mands minde« havde været bomme ved Odense fremgår af et »byens inventarium« fra 1772/1784 i LAF, OM, Indk. breve 1783-85.
  20. LAF, Od. kræmmerlavs arkiv, Indkomne breve og andre lavssager 1769-77. Retsskrivningen i Proms illiterære meddelelser er af hensyn til læsigheden normaliseret i enkelte passager.
  21. Rasch, s. 223.
  22. RA, Gtk 221.104, jn. 570, brev fra Hermann 28.4.1779.
  23. RA, Gtk 221.092, jn. 267, brev (m. skitse af lugen) af 16.7.1777.
  24. RA, Gtk 221.043, jn. 629-30. Journalsagen ikke fundet.
  25. RA, Gtk 221.001, nr. 2, brev af 14.11.1773.
  26. RA, OT, pk. 15, Antegnelser 1772-79A.
  27. LAF, OM, Indk. breve 1783-85, indberetning ved G.C. Schmidt 28.4.1784.
  28. Jf. *Salmonsens Leksikon*, bd. 18, s. 755. Det drejede sig om en jagt på 7 1/2 læster, som dog forliste allerede 1771. 1781-83 var »Stige Paquet« på bare 1 1/2 læst hjemmehørende i Odense, og først i 1844 dukker en ny »Odense Paquet« op, en jagt på 29 læster.
  29. Kgl. reskr. 10.1.1792 (Fogtman).
  30. H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 131f. Importallet for 1791 fra RA, Gtk, Sund- og strømtoldgødtgørelser 1789-93, de øvrige fra OT. Tal for 1795-99 gives i tabel 7.2. Konsumtionsafgiften på råsukker indførtes 13.5.1791 (*Schous Forordninger*) og var et betydeligt tillæg til tolden på 1 1/2 rd. pr. 1.000 pund.
  31. Efter forfatterens søfartshist. saml. Det bemærkes, at Odenses handelsflåde i 1797 var provinsens tredjelle eller fjerdestørste i skarp konkurrence med Ålborgs. H.I. Schmidts skib var en galease (»Alhed Maria«) på kun 22 1/2 læster, men rejsen attesteres af Bergens toldbøger for 1798 (Riksarkivet, Oslo).
  32. Citater fra RA, Gtk 221.211, toldbalance for 1787, og OT 1788, antegnelsepost 35.
  33. RA, OT 1788, ant.post 1.
  34. RA, Gtk 221.152, jn. 303. Jessen

- henholdt sig til (1768-)toldrullens 1. kap., 11. art., som ikke drejer sig om publikum, men om personalet. Derimod kunne 8. kap., art. 1-2 og 30 tages til indtægt for, at skipperne skulle give personligt fremmøde. Samme kapitels 5. art. om købmændenes ret til at lade forretningerne besørge ved kommissionærer synes ikke at give Jessen medhold. En permanent ordning med skibsmæglere fik Odense først i 1830 (RA, Udenrigsmin. (KKI), SS.217). Schönberg endte i øvrigt som graver ved Sct. Knuds kirke (død 1829).
35. RA, GtK, Rel. & Res. 1776, nr. 64 og 127, samt 1777, nr. 22; jf. *Tidskrift for Toldvæsen* 1897, s. 93ff (Weibel).
36. De samlede beløb kendes ikke præcist, da de foruden procenterne bestod af skriverpenge og de ndf. omtalte »transportpenge«. I GtK anslog man i 1794 Jessens »uvisse« indtægter til 7-800 rd. (jf. note 3 til kap. 7).
37. RA, GtK 221.211, toldbalance 1785.
38. *Fyens Stifts Journal*, 1. årg. 1780, nr. 71 (4.9.1780).
39. RA, GtK 224.057, jn. 109. Efter selvmordet attesterede flere bekendte, at det skyldtes »fortrædeligheder« ved embedet.
40. LAF, OA 181, GtK skr. 26.8.1779 med instruktion, stort set enslydende med Schmidts (note 12).
41. RA, GtK 121.009, nr. 19, 221.001, nr. 2, og 224.038, jn. 103; jf. H. Munchaus Petersen: *Kongelig Toldflag*, Zise 1985, s. 70.
42. Om transportpengene, se RA, GtK 221.045, jn. 61 og cirkulære 29.7.1786 (Fogtman). Rohdes udnævnelse i GtK, Rel. & Res. 1789, nr. 42.
43. RA, GtK 224.024, jn. 166.
44. RA, GtK, Rel. & Res. 1783, nr. 22, kgl. res. 24.2.1783; GtK, Arveprins Frederiks breve 1773-83, skr. 2.8.1782, og GtK, Sager til ekstraktprotokollen 1781, jn. 834-35, og 1782, jn. 1123. Om slægtskabsforholdet mellem Martin Hübner (biografi i *DBL*) og Jessen, se dennes testamente (DK, F 14, Fy. Reg., sag 1785/244; jf. LAF, OBF, SPP 16, fol. 457). Vedr. Jacob Engelsted henvises til Falk-Jensen & Hj. Nielsen. Han blev i øvrigt separeret fra Maria Henrietta Jessen (1736-99) inden sin tidlige død.
45. RA, GtK, Rel. & Res. 1784, nr. 4, kgl. res. 5.1.1784. Ansøgningerne fra Ramus'erne er medindbundne.
46. LAF, OA 852, bestalling (kopi) af 5.12.1787.
47. Ortens første skrivelse herom er dateret 29.8.1788 og journaliseret under nr. 28 i Fyns toldkontors journal for 1788, bd. 2 (RA, GtK 221.070). Efter »rentekammerprincippet« indlagdes skrivelserne blandt dem, som fulgte efter i samme sag – og som hver især fik sit eget journalnummer – og først da det seneste og afsluttende dokument i sagsfølgen henlagdes, blev brevene arkiverede og da under det seneste nummer. I dette tilfælde blev Skibhussagen kædet sammen med opsynsboligen i Munkebo (jf. kap. 7) og dermed havnede alle skrivelser i en efter alt at dømme kolossal brevbunke med journalnummeret 516 til Generaltolddirektoratets 2. toldekspeditionskontors fynske journal for 1862! På grund af omfanget udskiltes den i en pakke, som fik titel af »Munkebosagen«. Den synes desværre at være gået tabt – i hvert fald er den forgæves eftersøgt på RA – og dermed blandt meget andet Ortens situationsplan fra Skibhusene, tegninger til boligerne på Hals odde og i Munkebo, osv. De fleste skrivelser er rimeligt fyldigt refererede i journalerne, men tabet af disse gennem 74 år opsamlede breve om Odense toldvæsens hele kystopsyn er alligevel smerteligt. – Vedr. huset i Skibhusene, se H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 11.
48. RA, GtK, Rel. & Res. 1789, nr. 7, res. 27.1.1789. Skadet er dateret 24.5.1794 (LAF, Ravnebjerg hdfgd., SPP 1790-95, fol. 451). Synsforretninger over huset haves for 1789 (Ravnebj. hdfgd., Dok. til justitsprot. 1789 (6.1.) og 1794 (GtK, Fy. sager 1794, jn. 315).
49. RA, GtK 221.194, jn. 1089.
- 5½ *Toldvæsenet og skibsfarten*. Afsnittet bygger på *Schous Forordninger, Fogtmans Reskripter og Mandix' håndbog* om kammervæsenet. Desuden henvises til bøger og artikler af A.M. Møller, H. Jeppesen og E. Gøbel (se litteraturlisten). Skibsregnskabet for 1794 i LAF, OBF, Dok. til skifteprot. 1793, nr. 74, læg 43. Res. om lodsvæsenet fra 1756 i RA, Rtk 221.119, nr. 298, og om pålægget til tolder Jessen, bl. a. GtK, Fy. sager 1802-03, jn. 187 (m. sagen fra 1785). Karantænekommissionens anmeldelsesprot. 1805-47 i LAF, OM, Afd. R. Fra 1805 til 1814 (inkl.) indkom kun 14 afgiftspligtige skibe. Vedr. skibsmålingen bemærkes, at den under forpagtningerne 1750-60 varetoges af de forhenværende toldere, nu kontrollører mod forpagterne. I øvrigt er oplysningerne herom udtaget af forfatterens samling til Odense skibsfarts historie. Ang. målelne på »Fortuna« henvises til A.M. Møller: *Fra galeoth til galease*, s. 57. Sagen fra 1804 er belyst gennem GtK, Fy. sager 1804, jn. 317, brev fra von Scholten 31.5., og GtK svar 9.6.1804 i Kopibog 1802-05, samt *Fyens Avis* 6.4.1804. Om fejlmålingen i 1830, se GtK, Fy. sager 1835, jn. 1424, og OBF, Dok. til skifteprot. 1829, II, D.D. Steinfeldts bo, dok. 64. Ordningen med kendingsflag er omtalt i *Fyens Stiftstid.* 11.10. og 27.11.1827, 6.1. og 28.7.1829 og 22.4.1830, samt i RA, Udenrigsmin. (KKI), SS.199. »Peter & Wilhelms« papirer beror i LAF, OTkA, L/48. En oversigt over skibsregistreringen findes i *Guide til maritimt kildemateriale* 4.

6 · Konsumtionen. Side 134–161

- Oversigten over lovgivningen og afgiftens sammensætning bygger på C. Christiansen (*Bidrag* I, s. 354ff, og II, s. 650ff), Birck, s. 125ff og Mandix, s. 223ff, mv.
- Reskr. 14.6.1743 (Fogtman).
- Se H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 207f, hvor et eksempel fra 1750erne på en (typisk?) forbrugs-sammensætning kostede godt 10% i konsumtion.
- LAF, OM, Dok. til rådstueprot. 1600-1710, bytingsakt 1710 (hæfte 7, s. 10). Tillige friholdtes borgmester

- Peder Blanchenborg.
5. Kilderne til tabellens indtægtsoplysninger er: 1698-1700: RA, OK 1698-1700 og LAF, OM, Konsumtionsprotokol 1700. 1707-09: Bytingsakten, se note 4. 1755-60: se note 72 til 3. kap. 1779: RA, OT, pk. 15, konsumtionsekstrakt 1779.
  6. W. Scharling & V. Falbe-Hansen: *Danmarks Statistik I*, s. 562, jf. P. Thestrup, *Zise* 1978, 2, s. 21. Tællingen (i RA, Rtk 14.4, V) bærer påtegninger, som antyder at man i Rtk forsøgte at vurdere befolkningens forbrug af rug og malt, men notaterne er først påført efter 1680.
  7. RA, Rtk 216.136, Hovedbog over konsumtionen 1672.
  8. Det er altså en misforståelse, når C. Christiansen (I, s. 364) hævdede, at forpagtningen først introduceredes 1673. Fejlen skyldes uden tvivl, at han alene benyttede de trykte plakater, som udsendtes forud for de offentlige licitationer.
  9. Kilderne til tabel 6.3 og 6.4 er mangel. Nærmest en lettilgængelig oversigt over forpagtningerne nås i pakkerne »Dok. ang. tolden og konsumtionen mv.« (RA, Rtk 2244.275-79), suppleret med købstadsregnskaberne i RA. Derudover er især enkeltoplysninger fra rådstue- og bytingsager samt skøde- og panteprotokoller i LAF benyttet. Først efter statens overtagelse af administrationen forefindes samlede personaleoversigter (i *Hof- og Statskalenderen*).
  10. LAF, OM, Indk. breve 1680-1709, læg 1691.
  11. LAF, OM, Rådstueprot. 1691-96, fol. 271, og RA, Rtk 2244.277 og .279 (med afskrift af Søren Knudsens forpagtningsbrev).
  12. F. Jørgensen, s. 16.
  13. RA, Rtk 2244.277.
  14. Boisen Schmidt, s. 228.
  15. RA, Rtk 2244.280. Det er i øvrigt lidt usikkert, om beløbet skulle betales i hvert af de 3 år, eller om forpagteren kunne nøjes med at udrede det én gang for alle. Også et system med at den højstbydende selv modtog et nedslag (en ottendedel) på sit bud var i brug, men det ses ikke at have gavnet nogen forpagter i Odense (Rtk 2215.326, læg »Konsumtionen i Fyns stift 1719-21«).
  16. LAF, OA 794, Indberetninger og beregninger over konsumtionen 1706-60.
  17. RA, Rtk 2244.89, læg 1727 og 1729.
  18. RA, Rtk 2244.14, nr. 248 og 255, res. 19.11.1748.
  19. RA, GtK, Rel. & Res. 1760-61, nr. 63.
  20. LAF, OM, Rådstueprot. 11, 21.3.1708.
  21. RA, Rtk 2244.90, læg 1734, klage over ltn. Ziervogel.
  22. LAF, OA 144, jn. 2/336 for 1731.
  23. RA, Rtk 2211.54, fol. 384, forestilling 13.11.1706. Peaumeau & Choppis havde forpagtet konsumtionen på Fyn i Odense, Nyborg, Svendborg, Assens og Bogense, foruden i flere jyske byer, bl. a. Ålborg (jf. note 28). De høje bud de havde afgivet kostede dem omtrent 4.000 rd. efter Peaumeaus egne oplysninger.
  24. LAF, OBF, Notarialprot. 1727-62, fol. 417, og OM, Dok. til rådstueprot. 1749-58, sag .../1754, Stitzer m.fl. ctr. Eilschou m.fl.
  25. RA, GtK, Rel. & Res. 1778, nr. 155.
  26. LAF, OBF, Dombog 1683-87, fol. 270.
  27. Jul. Schovelin: *Fra det gamle Handelshus* (om Elias B. Muus), s. 9.
  28. Chr. Molbech (udg.): *Uddrag af Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger*, s. 434ff. Vedr. Ziervogel, se note 21.
  29. LAF, OBF, Dombog 1706-08, hæfte 34f, nr. 1.
  30. RA, GtK 224.062, jn. 844, 875 og 936.
  31. LAF, OA 56, GtK skr. 7.10. og 14.11.1772, og RA, GtK, Rel. & Res. 1773-74, nr. 42 (jf. 1771-73, nr. 68).
  32. RA, GtK, Rel. & Res. 1778, nr. 122b.
  33. Sstd., nr. 155. Vedr. Kastруп, se Anna Myrhøj: *Slægten Kastруп* (LAF, Personalialia), s. 52.
  34. RA, OT, pk. 15.
  35. RA, GtK, Ekstrakter over told- og konsumtionsindtægterne 1700-97.
  36. LAF, OBF, Dok. til tingprot. 1770, I, sag 15/1770.
  37. RA, GtK 222.020, jn. 104, skr. fra Jessen 12.7.1778, og LAF, OA 181, GtK skr. 21.7.1778.
  38. RA, GtK 221.150, jn. 193, og 224.034, jn. 90, jf. note 8 til kap. 5.
  39. RA, GtK 224.034, jn. 8, jf. 224.037, jn. 434 og 490, og .038, jn. 8.
  40. LAF, OA 86, jn. 7/102, kgl. reskr. 6.11.1703. Antallet af porte angives i 1669 (11.6.) og 1673 (4.6.) at have været 5 (OM, Rådstueprot. 6-7), skønt alle 6 ses på Braunius' bykort (jf. Ove Jørgensen: *Otonium*, s. 75) og hos Resen. Mumkemølle ports konsumtionsbod er første gang påtruffet i et skifte af 12.4.1690 (OBF, Skifteprot. 10, fol. 286).
  41. RA, GtK 222.026, Fortegnelse over »Consumtions-Inventarium« i købstæderne 1778. Heri mangler dog oplysninger fra de byer, som allerede da var på oppebørsel, på Fyn således Assens og Nyborg.
  42. LAF, OTkA, E/12, Inventariefortegnelser 1779-1853, og RA, OT, pk. 17-18.
  43. LAF, OTkA, K/1, instruktion for underbetjent Henric Skov (Schou), sign. 31.3.1782.
  44. LAF, Ravnebjerg hdfgd., Dok. til justitsprot. 1774-75, jn. 2 af 15.9.1774. En god beskrivelse fra 1743 findes i RA, Rtk 2244.148, jn. 2666. Sammenligningen med de andre møller foretages af inspektør Kock i 1779 (GtK 224.034, jn. 87).
  45. LAF, OM, Brandtaksationsprotokoller, og OTkA, E/12, Inventariefortegnelser. Vedr. dampmøllen henvises til RA, GtK, Fy. sager 1847, jn. 349.
  46. RA, OT, pk. 18-19, maleværksprotokoller 1796. Angivelserne gælder såvel købstadsborgernes afgiftspligtige formaling som de akkorderedes, der blot registreredes, da betalingen var inkluderet i den aftalte erstatningsafgift. Af førstnævnte art er optalt ca. 27.874 td. korn fra 14.406 kunder, og fra 1.179 personer uden for portene angives 840 td., procentvis i øvrigt flere til Pjente mølle uden at dette dog kan tillægges større betydning. Med undtagelse af den ekstraordinært travle dag efter kvægmarkedet i november synes møllen at have været lukket hele 2. halvår 1796, ligesom de alle var uvirksomme på selve markedsdagene. Det samme gjaldt søn-

og helligdage, men derimod ikke Mortensdag!

47. Beregningerne bygger på K. Glaman: *Bryggeriets historie i Danmark*; Birck; *Gamle danske håndværk* (Riismøller), s. 85; N. Christensen: *De fynske kornmøller*, s. 158, og C. Olufsen: *Anvisning for Landalmuen*, s.27.
48. LAF, Obf, Notarialprot. 1727-62, fol. 585. Det samlede antal bind for 1752-54 var 249.
49. Af indtægten denne dag på knap 87 rd. skyldtes de 55½ indførsel gennem Nørreport – men af hvad? Hovedkonsumtionsprotokollen for 1796 findes i RA, OT, pk. 19 og den tilsvarende for 1779 i pk. 16.
50. Gennemsnitshusstanden bestod i 1787 af netop 5 personer (H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, s. 55). Det gennemsnitlige rådighedsbeløb til forbrug var vel en del større (jf. sstd., s. 192ff), men det må huskes, at der ved siden af betaltes konsumtion af mel, gryn, øl og brændevin. Den samlede konsumtion, som husstanden måtte udrede, var godt 20 rd., så meget, at man kan undre sig over, at det overhovedet kunne lade sig gøre.
51. RA, Gtk 221.150, jn. 70.

6½ · Et toldhistorisk bykort.

Afsnittet bygger på akter i RA, Gtk, Fy. sager, jn. 676/1818 og 3268/1839, hvori det gengivne konsumtionskort samt planen over Munke mølles omgivelser beror, samt journalen for 1822 (jn. 646, 698, 733, 860, 960 og 983). Desuden findes flere skrivelser herom i LAF, OTkA, K/1. Det retegnede kort af 1838 findes i RA, KTS 331.95. Konsumtionslinien findes indtegnet på N. Juels trykte kort fra 1839 i RA, Gtd, Fy. sager 1850, jn. 226. Vedr. problematikken omkring Munke mølle (jf. *Fy. Årbøger* 1987, s. 112 og 117, note 8 (O. Jørgensen)) hedder det i en konkluderende rapport af 28.6.1837 fra overkontrollør Feddersen, at møllen »uagtet den kommer inden for konsumtionslinien, dog, på grund af at den ligger på landsbyjord, bliver at anse som liggende uden for linien«. Crones ansøgning (af 10.8.1819) beror i Gtk, Fy. sager 1820, jn. 573.

7 · Lov og orden. Side 162–200

1. Otto Madsen: *Personalereformen 1790-97*.
2. RA, Gtk, Rel. & Res. 1791, nr. 92, res. 23.11.1791, jf. cirkulære af 10.1.1792 (Fogtman). Vedr. accisen, se note til afsnit 3½.
3. RA, Gtk, Rel. & Res. 1794, nr. 22, forest. 22.4. med res. 30.4.1794. Herved gennemførtes reformen i yderligere 9 byer, bl. a. Ålborg, hvor den betød en besparelse på 212 rd. (900 mod tidligere 1.112).
4. Sstd., nr. 38, forest. 10.6. med res. 18.6.1794. Den forudgående korrespondance, bl. a. vedr. posten på Enebærødde, er fulgt i fy. toldkontors journaler, men de tilhørende sager er gået tabt (se note 47 til 5. kap.). Bangs første brev er journaliseret under nr. 237 for 1794. Dato er ikke anført, men det besvaredes 29.4.
5. Otto Madsen: *Buchwald og kanalen*, s. 79ff.
6. Citeret efter journalen (jn. 131/1794-95(S)), jf. note 4), som normalt gengiver brevenes ordlyd i vigtigere passager.
7. En kort præsentation (med litteraturhenvisninger) er givet af H.C. Johansen i *Zise* 1982, s. 19ff. Den citerede passage fra Billes erklæring af 20.11.1773 findes i RA, Gtk 221.001, nr. 2 (jf. note 17 til 5. kap.).
8. Anf. forf.: *Dansk Toldpolitik*, s. 283.
9. RA, Gtk, Odense kanalsager 1796-1801, ujournaliseret sag fra 1799. Toldbøgerne fra 1796 og 1798, som normalt skånedes ved arkivkassationerne, er gået tabt for Odenses vedkommende.
10. Forordning 17.12.1794, jf. Schovelin, II, s. 275.
11. RA, OT, pk. 20, toldbalance 1798. Når intraderne faktisk var mindre i 1798 end året før (jf. figur 7.1) forklaredes det med, at en sukkerafgift i 1797 på 1.144 rd. (hidrørende fra importen 1796) var »ekstraordinær« og derfor blev fratrukket dette års indtægt.
12. Bekendtg. 9.12.1807 og Fdn. 9.1.1808 (Schou). Ordningen fortsatte til freddslutningen, men efter 1810 uden for toldvæsenets regi.
13. Birck, s. 65.
14. Beregnet efter tabel 3.2 i *Dansk pengehistorie I* (Svendsen), s. 89.
15. Dog friholdtes malepenge for korn til mel og gryn for forhøjelsen i 1806.
16. LAF, OM, Kopibog for kanalkoms. 1796-1802, s. 338f.
17. RA, Gtk, Fy. journal 1802-03, jn. 252, jf. jn. 229. De tilh. breve berøede i Munkebosagen (note 4), dog er nogle bilag bevarede blandt kanalsagerne (se note 9 og 18).
18. RA, Gtk, Odense kanalsager 1796-1801, jn. 10/1801, købmandslavets erkl. 15.11.1794.
19. RA, Gtk, Fy. journal 1803-05, jn. 224 med fremvisninger. Plakaten af 8.6.1803 i *Schous Forordninger*; det afbildede eksemplar har fra ældre tid været indlagt i J. Lauritsen: *Søvejene til Odense*, i LAF. I øvrigt nedsattes afgiften af voluminøse varer til det halve i 1805 (Lauritsen, s. 29).
20. RA, Gtk, Odense kanalsager 1805-09, jn. 4/1807, og Otto Madsen: *Buchwald og kanalen*, s. 94ff.
21. RA, Gtk, Fy. journal 1800-01, jn. 280 med fremvisninger. Akter i Munkebosagen.
22. Indtil 1824 var der passage gennem dæmningerne mellem fjorden og Bågå strand. Talrige indlæg i de fynske aviser demonstrerer uviljen mod at benytte kanalen i de første år efter åbningen, de refererede fra *Fyens Avis* 29.2.1804 og 25.9.1806 og *Fyens Stiftstid.* 25.2.1807. Iversens kovending – han havde tidligere været en begejstret fortalere – skyldtes muligvis, at kongen havde afvist at give ham sæde i den lokale opsynskommission, som foreslået af Kanalkoms. i Kbhv. (RA, Gtk, Forestillingsprot. ang. Odense kanal 1796-1815, nr. 11). Derimod blev toldvæsenet repræsenteret ved Krag og desuden kom den til at bestå af stiftamtmanden (præses) og en magistratsperson.
23. LAF, Bjerger-Åsum hdfgd., SPP 4, fol. 69.
24. RA, Gtk, Rel. & Res. 1811, nr. 236.
25. Svend Risom: *Nordiske Lerjordshuse*, s. 35ff (Munkebohuset er ikke om

- tal). Overslagsprisen er i navneværdi, sv. til ca. 4.000 rbd. sølvværdi. I Odense er bevaret 7 fag lerhus, Sct. Jørgens Gade 195, som opførtes 1827 – de øvrige 9 fag af huset er grundmurede.
26. RA, Gtk, Rel. & Res. 1815, nr. 132, og 1816, nr. 5. I øvrigt genbesattes Jantzens stilling igen 1824, ved hvilken lejlighed Ivanov måtte afgive 1 andel af sine procenter.
27. LAF, OBF, Dok. til justitsprot., syns- og taksationsforr. 1813-17, jn. 28/1816, og Alm. brandfors. (landet), Bjerge herred, 182/1, nr. 172-73.
28. LAF, OTkA, K/1, instruktion af 7.4.1838. I pakken K/4 beror et stort antal skrivelser og rapporter fra Sandberg om tjenstlige og personlige anliggender. De omtalte krydsjournaler er registreret under K/15-35 og giver som nævnt et udmærket indtryk af hans arbejde, såvel som af skibsfarten i almindelighed. De citerede uddrag fra K/15. For krydstoldvæsenets vedk. henvises til Svalgaards fremstilling.
29. RA, Gtk, Fy. sager 1837, jn. 1561.
30. RA, Gtk, Fy. journal 1800-01, jn. 317, og 1802-03, jn. 252 og 277. Pakhuset foresloges givet en størrelse af ca. 16 x 9 m; tegningen i Munkebosagen (jf. note 4). Brevvekslingen vedr. vagtuset (med tilh. tegninger) er samlet i Fy. sager 1821, jn. 429. Res. herom i Gtk, Rel. & Res. 1820, II, nr. 218.
31. RA, Gtd, Grp 4.137,61, jn. 1884/1825. Pakken rummer korrespondance og tegninger vedr. havnetoldboden 1825-1902. Hvor intet andet er anført hidrører oplysningerne om denne herfra.
32. RA, OT, konsumtionsekstrakt 1832. Der var tale om hjørneværelset i nederste etage i forhuset mod Overgade (Gtk, Fy. sager 1847, jn. 1376).
33. RA, Gtk, Fy. sager 1834, jn. 1463.
34. RA, Gtk, Rel. & Res. 1827, nr. 257, og 1828, nr. 121, samt Fy. journal 1837, jn. 1408 med fremvisninger til 1841. Sagen er et eksempel på den »kassemangel-epidemi«, som hærgede over hele landet i disse år, jf. M. Rubin: *Frederik VI's Tid*, s. 254ff (spec. s. 258).
35. RA, Gtk, Fy. journal 1841, jn. 1298.
36. RA, Gtk, Fy. sager 1818, jn. 51. Nytårsbrevet til underbetjentene i LAF, OTkA, B/339. Bestemmelsen om de militæres fortrinnsstilling, se res. 18.5.1804 (Fogtman).
37. RA, Gtk, Rel. & Res. 1834, nr. 180 og 305, jf. Rubin, s. 261, samt OT, pk. 29, konsumtionsbalance 1834.
38. RA, Gtk, Fy. sager 1838, jn. 2845, jf. LAF, OTkA, E/12, inventariefort. 1838ff. En ny båd anskaffedes 1841 og var i behold ved konsumtionens afskaffelse.
39. RA, Gtk, Fy. sager 1842, jn. 869. En undersøgelseskommission blev nedsat på grund af beskyldninger om militærpersoners medvirken; dens forhørsprotokol beror i LAF, OA (1809-). En bager, som blev genkendt, idømtes 20 dage på vand og brød, men dommen appelleredes af anklageren. Det videre forløb er ikke eftersporet.
40. LAF, OBF, Politiprot. 1842-46, fol. 69ff. Jf. Wads seder: »Odense 4, selvtaget«.
41. Kommissorium af 21.10.1841, jf. *Vejledende Arkivregistratur II*, s. 252, og Ax. Nielsen, III,1, s. 304f.
42. *Fyens Stiftstid*. 15.7.1814. Udover nedennvt. henvisninger bygger afsnittet på P. Thestrup m.fl.: *Mod bedre tider*, s. 177ff, B. Nüchel Thomsen: *Dansk-engelsk samhandel*, s. 81ff, Per Boje: *Danske provinshøbmænd*, s. 61ff, og M. Vibæk: *C.F. Tietgen og hans Samtid*, s. 37ff.
43. RA, Gtk, Tabelkontoret, Fortegnelse over ind- og udførte varer fra fremmede steder 1828-31. Viser kun omfanget af udenrigshandelen for så vidt som varerne var pålagt told. Værdien af importen steg fra 157.000 rbd. i 1828 til 235.500 rbd. i 1831. Tabellerne er nyttige, fordi dagspriserne på alle importvarer er opgivet.
44. LAF, OTkA, B/339. På grund af de mange tillæg til tariffen fra 1797 er det vanskeligt at skaffe sig overblik over toldbeløbet af varerne i kreditoplaget 1833, men efter tariffen af 1838 ville de handlende for tilsvarende partier have fået udsættelse med told i en størrelsesorden af knap 25.000 rbd. Citat fra Birck, s. 103.
45. Poul Richardt (f. i Fangel 1816) tog først borgerskab som købmand 13.11.1846, men havde dog skaffet sig en handelstilladelse gennem cancelliet i 1841 (RA, DK, K 18, sag 1841/4889). Om firmaet, se *Bidrag til Tidshistorien* 1844, s. 21-23, Vibæk, E.V. Lose: *Hist. Fortællinger*, s. 72ff, og RA, Gtk, Odense kanalsager 1841-48, jn. 360/1848.
46. RA, Gtk, Fy. sager 1846, jn. 909, årsberetning 1845.
47. Sammenligningerne bygger på tabel 9.1b-c i *Gyldendals Danmarks historie*, bd. 9, og H.C. Johansen: *Danmarks økonomiske politik efter 1784*, s. 342.
48. M. Vibæk, s. 68 og 114.

7½ · Personalet i 1817.

Afsnittets grundlæggende kilde er konduitlesten for 1817 i RA, Gtk. Vedr. lønnen, se RA, OT, pk. 24, og bopælsadresserne, LAF, OM, Hussøgningsprot. 1818-19, OBF, SPP, Realregister 1790-1830, samt div. kirkebøger. Kontorpersonalet 1825, se Fanøes beretning, jf. note 31.

8 · Reduktionen i 1850. Side 201–230

1. RA, Gtk, Rel. & Res. 1792, nr. 69; jf. Forordn. 12.9.1792 (Schou), samt toldforordningen, §21. Det bemærkes, at vielsepenge betales i København indtil 1869.
2. RA, Gtk, Konsumtionens ophævelse og personalebefordringer 1807-44 (VA II, s. 262). Frelsens forslag er dateret 28.6.1806, Gtk's indlæg 31.3.1807, kronprinsens skr. 7.4. og Finansoms. kommentar 21.6.-1.7.1807. En afsluttende stillingtagen fra kronprinsens side er forgæves eftersøgt i Finansoms. arkiv (VA III, s. 103) og blandt forestillingerne fra Gtk og Finanskollegiet.
3. Se f. eks. K.P. Pedersen: »*Fri os fra Ekstraskatten*«, s. 61ff.
4. *Salmonsens Konv. Leksikon*, bd. 14, s. 469. Kursen på spesiedaler var i 1830 150.
5. RA, Gtk, Fy. journal 1818, jn. 51 med sag under sa. nr.
6. Som note 2, Hans Jensen, I, s. 393ff og 479ff, M. Rubin: *Frederik VI's Tid*, s. 463ff, og Ax. Nielsen,

- III, 1, s. 287ff. Allerede i 1807 var godtgørelsessystemets fordele blevet fremhævet af GtK, fordi det indelbar, at landbefolkningen var med til at bære konsumtionsbyrden.
7. Hans Jensen, II, s. 550ff, og RA, Kongehusarkivet, Christian VIII's dagbøger, spec. 17.7.1844 og 27.1.1847. Sidstnævnte dato foreslog kongen i statsrådet, at en (siden 1823) hævdunden eftergivelse af en del af landskatten kunne inddrages til fordel for den attræede ophævelse af konsumtionen, men statsministrene kunne ikke bifalde hans idé, som vel heller ikke var videre velovervejet. Om behandlingen af stændernes forslag i øvrigt, se RA, GtK, Rel. & Res. 1846, nr. 113.
  8. LAF, OTkA, C/36, jf. RA, GtK, Rel. & Res. 1846, nr. 109, og Bekendt. 3.5.1847 (Schou).
  9. *Folketingets forhandlinger*, s. 597, her citeret efter Rothe (se note 17). Jf. *Statsrådets forhandlinger II*, s. 574f, og III, s. 7 og 20f.
  10. *Fyens Avis*, udg. af Milo, 11.10.1850. Heller ikke red. Réc i Ålborg var tidligt ude, for artiklen i hans karakteristiske stil blev bragt i et tillægsblad til *Aalborg Stiftstidende* 7.10.1850.
  11. Jf. note 7. Folketinget overvejede i 1850 at indføre en indkomstskat, der byggede på selvangivelser, men forslaget blev ikke ført ud i livet (Nielsen & Thalbitzer, s. 164ff; jf. *Fyens Avis* 12.11.1850).
  12. LAF, OTkA, D/1.
  13. Personale- og lønoplysninger fremgår af konduiteforklaringerne i RA, GtK. Cirkulæret af 20.5.1851 beror i Gtd, Grp 2.68, men kan også findes i *Cirkulæresaml.* for 1851, nr. 5 (jf. 1852/1). Oplysningerne om forflyttelser er fundet i *Fyens Stiftstid.* 31.5. og 2.6.1851.
  14. RA, Rtk 249.121, Vejkontoret, jn. 357/1828, læg 1798 og 1817-18.
  15. *Bidrag til Tidshistorien* (tillægsblad til *Stiftstid.*) 1844, s. 113 (20.7.1844). Artiklen tilskrives som nævnt C.F. Wegener, se *Dansk Lokalbibliografi, Fyens amt*, 10971.
  16. M. Vibæk, s. 39, samt RA, Gtd, Fy. sager 1850, jn. 226. Heri konceptforestilling med kgl. res. samt 2 eksemplarer af Juels Odensekort med gaden og de her og under beskr. af konsumtionsboderne nævnte bygninger markeret. Årsberetning sstd., jn. 220. Det bemærkes, at kancelliet tidligere og vistnok også på tværs af GtK's synspunkter havde fastslået, at portfornylser skulle bekostes af toldvæsenet (Reskr. 3.9.1833, Using).
  17. Se f. eks. V. Rothe: *Møllevæsenets nærværende Tilstand*, for en inspirerende omtale af denne problematik.
  18. De kendte priser omfatter godt 83% af mængderne (efter værdi). De øvrige er beregnet som 1833-priser med tillæg af 21%, som er den gennemsnitlige stigning i førstnævnte gruppe. De vigtigste kilder er LAF, OTkA, B/10, fol. 37 (1844-46), RA, GtK, Tabelkontoret, Indberetninger om eksportpriser 1843-46, Rtk 352.210, aviserne for 1844 (priser på de 4 markeder) og GtK, Konsumtionskoms., Bilagsprot. 6, bilag 6k (1833). Sidstnævnte er udarbejdet af Pontoppidan til brug for nævnte koms. og omfatter følgende alle varegrupper i såvel den gamle som den nye tarif af 1837. (Lignende lister forefindes fra mange andre provinsbyer sstd.). Forbrugssammensætningen for Odense oplyses for 1838-45 i *Stat. Tabelværk I*, 4, 7-9, 12 og 14, og for 1843-50 i LAF, OTkA, C/36.
  19. Tallet gælder 1845, hvorfra seneste liste forefindes i LAF, OTkA, F/1.
  20. Når red. Milo i *Fyens Avis* 11.10.1850 alligevel beklagede sig over, at det ikke var blevet billigere at handle i byen, må man dog medgive ham, at hans eksempel (et rugbrød på 8 pund til 20 sk.) var velvalgt, for det burde være faldet 1-2 sk. i pris. Også for enkelte andre varer synes en reel mulighed for nedsættelser at være forblevet uudnyttet; her har mellemhandlerledet »spist« gevinsten. Priser for 1851-55 i LAF, OM, Div. konceptindberetninger 1817-68.
  21. Anf. forf., s. 134.
  22. Generelt er til de bygningshist. beskrivelser benyttet de sædvanlige kilder (brandfors., skøde- og pante-protokoller, mv. i LAF og kommissionsprotokoller i RA (Rtk 424.64-66)) samt RA, Gtd, Fy. sager 1851, jn. 1001, toldregnskaberne (spec. jn. 2-6), LAF, OTkA, E/12, og endelig Odense magistrats 2. afdelings *bygningsregistraranter*. For de enkelte porte og boder desuden: *Vesterport*: LAF, OM, Kæmnerregnskaber 1760-98, OA 63 (breve 22.8.1783 og 2.10.1784) og 628 (med større læg om udflytningen i 1805-06), OM, Kopibog 1797-1806, fol. 401 og 420, OBF, Dok. til justitsprot., tingsvidnesager 1806, nr. 57, Rtk 249.121, sag 357/1828, læg 1804, og Rtk 455.219, jn. 350 (med forslag til huset ved Søndergade). I Rtk 455.216, jn. 110 beror kortet over Vestergade med porten, og en kopi heraf findes i RA, KTS, Vejdir. 1320 under nr. 23; diskussionen om beliggenheden i *Middelalderbyen Odense* (A.S. Christensen), s. 40, er altså unødvendig. Langhoffs forslag til portal i OTkA, B/339. *Vindegade port*: RA, GtK, Fy. sager 1841, jn. 129A, og LAF, OM, Bygningskoms. indk. breve 1832-50, læg 1843 (Jac. Jensens tegning). *Nørreport*: RA, GtK, Fy. sager 1823, jn. 451. Vedr. 1822-konsumtionsboden, se B. Rohde Jensen: *Konsumtionen i Vordingborg, Zise* 1982, hvor en »normaltegning« fra 1830erne til et kontor i Hjørring er vist s. 43ff. Ligheden med tegningen til vagt huset ved kanalen er iøjnefaldende. Engelstof (s. 500) m.fl. mener, at »Frelserens Krog« og ikke »Frelsens Krog« er det oprindelige navn på pladsen uden for den gamle port, men det kan ikke være et tilstrækkeligt argument, at et kapel ved navn »Sct. Salvators Alter« i middelalderen måske ejede et hus her. Stedet var næppe bebygget og navnet er langt yngre. *Sct. Jørgens port: Bevaringsplan for en del af Ridehusgade-kvarteret*, s. 15 og 39, og RA, GtK, Fy. sager 1841, jn. 226A. *Møllebro port*: RA, GtK, Fy. sager 1818, jn. 731, og 1848, jn. 91, KTS, Vejdir. 1320, 6, 10 og 29 m.fl., samt K.E. Høgsbro: *Frederiksbroen i Odense. Munkemølle port*: RA, GtK, Fy. sager 1847, jn. 1376. »*Kongensgade port*«: se note 16.
  23. RA, GtK, Fy. sager 1839, jn. 3268. Udtrykket »Accisebod« er – bortset

fra i de københavnske vejfolks breve og tegninger – kun fundet én gang i lokale kilder, nemlig i byskriverens referat af en retssag i 1694 (LAF, OM, Rådstue(koncept)dombog 1691-96, fol. 109ff; den indstævned, Gregers Hansen, siger selv »Consumptionsboeden»).

8½ · Klar Odense.

Den centrale kilde er opmålingsprotokollen fra 1804 i LAF, OTkA, F/2; lokaliserings af brænderierne er foretaget ved brug af – især – kommissionsprot. 1802-04 i RA, Rtk 462.64. Vedr. fremstillingen er Riismøller og Søgård især benyttet (jf. litteraturlisten) og med hensyn til beskatningen henvises til Birck (s. 179ff), Røgind og Schous Forordninger. En udmærket redegørelse for ændringerne i beskatningsteknikken indtil 1830'erne findes i GtK, Konsumtionskoms., Bilagsprot. 6, bilag 38, og desuden citeres fra akterne af 1844 (se note 2). Oplysn. om det anmeldte kornforbrug og dets formål findes i OT, pk. 18-26 (1796-1823), bilagsprotokollens bilag 35 (1832) og for resten af tiden som note 18, forbrugssammensætningen. I *Stat. Tabelværk* (inkl. løbende fortsættelse) er desuden opgivet tal for »eduktet«, dvs. den destillerede mængde brændevin af 8° styrke, for alle landets byer. Tallet for Odense er langt fra så høje som dem, der opgives i årsberetningerne (jf. P. Thestrup m.fl.: *Mod bedre tider*, s. 151), men af hensyn til sammenligneligheden er tabelværkets tal benyttet. Det bemærkes i øvrigt, at i de omtalte eksempler fra 1805 og 1807 er tillægsafgifterne (hhv. 12½ og 25%) ikke indregnet, men det ændrer ikke ved konklusionen.

9 · En stille tid med told og brændevin. Side 231–253

1. LAF, OTkA, B/69, 1850, nr. 125.
2. Sstd., nr. 172.
3. Sstd., 1851, nr. 135.
4. *Cirkulære Saml.* 1852/6.
5. LAF, OTkA, B/11, 1852, nr. 99.
6. Sstd., B/12, 1853, nr. 56.
7. Sstd., 1855, nr. 29.
8. Sstd., B/11, 1852, nr. 62.
9. Sstd., nr. 74.
10. Sstd., B/13, 1857, nr. 135.

11. Sstd., B/11, 1849, nr. 73.
12. Sstd., nr. 111.
13. Sstd., 1851, nr. 123.
14. Sstd., 1852, nr. 96.
15. Sstd., 1851, nr. 75.
16. Sstd., 1852, nr. 83.
17. Sstd., 1850, nr. 100.
18. Plakat af 25.7.1818 (*Cirkulære Saml.*).
19. Det var egentlig kontrollør Sandberg, der stod bag opdagelsen, jfr. LAF, OTkA, B/11, 1852, nr. 22.
20. Sstd., nr. 23.
21. Som note 20.
22. LAF, OTkA, B/12, 1853, nr. 121.
23. Sstd., I/4, strafferegister 1857, nr. 1 og 12.
24. Sstd., B/69, 1850, nr. 85-87.
25. Sstd., B/70, 1857, nr. 603.
26. Sstd., B/11, 1850, nr. 115.
27. Sstd., B/70, 1859, nr. 761-762.
28. Holger Munchaus Petersen: *Lokalt initiativ*, s. 108ff.
29. LAF, OTkA, B/11, 1852, nr. 21.
30. Sstd., B/12, 1854, nr. 38.
31. Sstd., 1855, nr. 23.
32. Sstd., B/136, 1855, nr. 23.
33. Sstd., B/69, 1850, nr. 106, 113 og 123.
34. Sstd., B/70, 1858, nr. 687.
35. Sstd., nr. 688 og 693. Sagen beror i RA, Gtd, 2. kontor, sag 590/1858.
36. Gen. Dir. Bekendtgørelse af 14.9 og 26.9.1867 (Ussing).
37. Indtil da havde der været en mønsterskriver i Odense, jf. LAF, OTkA, B/11, 1852, nr. 195, og M/1 og M/4.
38. Eksempelvis LAF, OTkA, B/69, 1850, nr. 88-90 samt nr. 128.
39. Sstd., B/12, 1855, nr. 147.
40. Sstd., B/11, 1851, nr. 42, og B/12, 1855, nr. 64.
41. Sstd., B/11, 1850, nr. 85, og 1852, nr. 54, B/12, 1856, nr. 96.
42. Sstd., B/11, 1850, nr. 42.
43. Sstd., nr. 86.
44. Sstd., 1851, nr. 121, B/70, 1851, nr. 163, og 1854, nr. 338, samt B/12, 1856, nr. 113.
45. Sstd., B/11, 1853, nr. 31.
46. Sstd., 1852, nr. 38.
47. Sstd., nr. 49, 50 og 56.
48. Sstd., B/12, 1857, nr. 88.
49. RA, Gtd, 2. Toldekspeditionskontors kopibog 1858, s. 225, 18.5.1858.
50. RA, Finansmin., Allerhøjeste Reskripter og Resolutioner, 1860, II,

nr. 323.

51. Antallet af brænderier var 34 i 1851 og 36 i 1853, jf. LAF, OTkA, B/11, 1851, nr. 14, og B/12, 1853, nr. 38.
52. Foreløbig lov af 15.9.1850 og Lov af 7.2.1851 (Ussing).
53. LAF, OTkA, B/11, 1852, nr. 6-8.
54. Sstd., 1850, nr. 90 og 133.
55. Lov af 15.9.1850, §24 (Ussing).
56. LAF, OTkA, B/11, 1850, nr. 104.
57. Sstd., 1851, nr. 27.
58. Sstd., 1852, nr. 77.
59. Sstd., 1850, nr. 123.
60. Sstd., nr. 124.
61. Sstd., B/12, 1856, nr. 30.
62. Sstd., B/11, 1852, nr. 4.
63. Sstd., B/12, 1857, nr. 7.
64. Sstd., B/11, 1852, nr. 13.
65. Jf. tabel 8.5 og Poul Thestrup m.fl.: *Mod bedre tider*, s. 151.
66. LAF, OTkA, B/11, 1851, nr. 113.

9½ · »Ellekilde« af Odense.

»Ellekildes« papirer med målebrevet beror i LAF, OTkA, L/50. Desuden henvises til Jens Friis-Pedersen: *Sejlskibe 3*.

10 · Frem mod et jernbanetoldkammer. Side 254–277

1. Her og i det følgende afsnit bygger fremstillingen, hvor andet ikke er nævnt, på RA, Gtd, Grp 4.53, pk. nr. 53, Jernbanesager, Odense Station.
2. Eftersom de kun var konstituerede, genfindes de ikke i de gængse personalefortegnelser.
3. LAF, OTkA, B/15, 1873, nr. 130.
4. Sstd., B/16, 1879, nr. 159.
5. Sstd., B/15, 1873, nr. 135.
6. Sstd., 1876, nr. 119, samt B/140, 1873, nr. 109, og 1875, nr. 92.
7. Sstd., D/3.
8. Sstd., B/16, 1878, nr. 167, og 1879, nr. 143.
9. Sstd., D/2.
10. Sstd.
11. Hans H. Worsøe i *Zise* 1978,1, s. 22-36.
12. LAF, OTkA, B/449, notater vedlagt en afskrift af lovforslag om ølbeskatning af 1883.
13. I det følgende bygges på B/449, overvejende korrespondance med Overtoldinspektoratet for Østifter-

- ne. Det bemærkes, at tøndemålet på 144 potter introduceredes sammen med loven om ølskat, tidligere havde det været 136 potter.
14. Skrivelse fra Generaldirektoratet af 13.1.1892, gengivet i Overtoldinspektorets cirkulære af 15.1.1892 (B/449).
  15. LAF, OTkA, B/558.
  16. Sstd., D/2.
  17. Sstd. samt B/706.
  18. Her og i det følgende B/706 samt lov af 1.4.1887 (Ussing).
  19. Lettest tilgængelige oversigt over bemanningen af de enkelte tolddistrikter er *Hof og Statskalenderen*. Pakhuskarle samt kontorpersonale er dog ikke nævnt.
  20. LAF, OTkA, D/3.
  21. Per Boje og Henning Nielsen: *Moderne Tider*, s. 149.
  22. LAF, OTkA, B/476, Anholdelsessager. De nævnte eksempler er alle fra 1890'erne.
  23. Sstd., 10.9. og 22.10.1897 med vedlagt tegning og attest dat. 29.9.; endvidere RA, Skibsregistreringskontoret, Hovedskibsregister, bd. 8, fol. 176.
  24. LAF, OTkA, B/476, 29.11.1897.
  25. RA, Gtd, Grp 4.99, 14.7.1892.
  26. Sstd., 12.10.1883.
  27. Sstd., 1.10.1896.
  28. Sstd., 21.1.1887.
  29. Robert Svalgaard: *Krydstoldvæsenet*, s. 117.
  30. Her og i det følgende bygges, hvor ikke andet er nævnt, på RA, Gtd, Grp 4.137,61, Odense Toldbygnings-sager.
  31. LAF, OTkA, B/18, nr. 182.
  32. Lov af 4.12.1863 om Frilager og Fridokker samt Kjøbenhavns Frihavn (Ussing).
  33. J.Vilh. Petersen i *Tidsskrift for Toldvæsen*, juni 1901, s. 101-04. I det følgende endvidere V.V. Hassing i *Dansk Toldtidende*, okt. 1907, s. 181-94.
  34. V.V. Hassing: *Supplement*.
  35. Hassing som i note 33, samt *Odense Vejviser* 1908, hvor man fortsat ser betegnelserne havnetoldkammer og jernbanetoldkammer.
  36. Odense nye Toldkammer, *Illustreret Tidende* 1899-1900, s. 590.
- 10/2 · Gruppebillede.*
Alle billederne, der her er ordnet hierarkisk fra øverst til venstre og til nederst på højre side, tilhører Møntergården, som modtog dem fra Richard Enevoldsen, formodentlig en søn eller sønnesøn af E.H. Enevoldsen (nr. 4). I kompositionen var endvidere monteret et eksteriør og et interiør fra de to toldkamre (jf. side 285 og 288, billederne fra jernbanetoldkammeret er ikke gengivet). En affotografering af gruppebilledet, der målte ca. 70 x 92 cm, findes på Odense distriktstoldkammer. Denne kopi (23 x 29 cm) er signeret Hans Søfelde 1913. Hans Søfelde-Hansen (1887-1959) var fotograf i Odense fra ca. 1911 med atelier i Jernbanegade 19. Bemærk, at personernes fulde navne (for så vidt de kendes) fremgår af navneregisteret.
- ## 11 · To toldkamre og stadig flere afgifter. Side 278–297
1. Marcus Rubin: *Toldloven*. Karakteristiske er endvidere de meget fyldige rigsdagsreferater i *Dansk Toldtidende*, årgang 1908.
  2. *Dansk Toldtidende* 1908, s. 201ff og *Odense Vejviser* for 1910, som i øvrigt har en munter trykfejl, idet der her er anført »pasteurisering« af sukker.
  3. LAF, OTkA, B/24, 1916, nr. 178.
  4. Sstd., B/23, 1914, nr. 464.
  5. *Cirkulære Saml.* 1910/8,27, 1911/1,21 og 1912/6,25 med angivelse af distrikternes grænser.
  6. LAF, OTkA, B/22, 1912, nr. 121, 122 og 338. I øvrigt oprettedes i 1927 en femte opsynspost i Christiansminde med et distrikt, der dels blev afgivet fra Bogense, dels af Enebærrodde distrikt (*Cirkulære Saml.* 1927/8,14).
  7. RA, Gtd, Grp 4.2, Årsberetning 1920.
  8. LAF, OTkA, B/23, 1914, nr. 389-91, 397, 409, 423 og 450.
  9. Sstd., nr. 541.
  10. Sstd., 1915, nr. 31, 35, 36 og 56.
  11. Sstd., B/25, 1917, nr. 366 og 524.
  12. Sstd., B/23, 1914, nr. 496 og 497.
  13. Skibsnavnene er fra indberetningerne fra foråret 1916 i LAF, OTkA, B/24. Se endvidere sammesteds, 1916, nr. 152.
  14. Sstd., nr. 12.
  15. Sstd., 1915, nr. 482.
  16. Se også side 275.
  17. LAF, OTkA, B/24, 1916, nr. 543 og 724, samt B/25, 1917, nr. 92.
  18. Gentagne indberetninger i B/24 og B/25, 1916-17.
  19. Sstd., B/24, 1916, nr. 242.
  20. Sstd., nr. 304, B/25, nr. 133, 375, 455 og 691.
  21. Sstd., B/25, 1917, nr. 437.
  22. Sstd., nr. 714, og 1918, nr. 36.
  23. Sstd., B/23, 1914, nr. 8, lov af 17.3.1917; den ordinære afgift var bestemt ved lov af 8.6.1912. Endvidere i det følgende B/25, 1917, nr. 232.
  24. Sstd., B/25, 1918, nr. 14, lov af 13.11.1917, samt B/25, 1918, nr. 231 og 256.
  25. Vedr. tobaksbeskatningen henvises generelt til afsnittet forfattet af den daværende leder af inspektoratet for tobaksafgifter, Helge Smith, i Kristof Glamann: *75-foreningen*, udgivet af Cigar og Tobaksfabrikanternes forening.
  26. LAF, OTkA, B/25, 1917, nr. 596.
  27. Se især sstd., B/26, først på året 1919.
  28. Her og i det følgende sstd., B/726, Tobakslister 1913-17, og B/738, Div. vedr. tobaksbeskatning 1913-47.
  29. Sstd., B/23, 1914, nr. 373.
  30. Sstd., B/738.
  31. Kopibogen foreligger fra og med 1914 som gennemslagskopi, endvidere B/26, 1920, nr. 238.
  32. Sstd., B/23, 1915, nr. 163, 280 og 313, B/24, 1915, nr. 406 og 1916, nr. 135.
  33. Sstd., B/24, 1916, nr. 149.
  34. Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller: *Fabrik og bolig*, s. 331.
  35. LAF, OTkA, B/24, 1916, nr. 233, B/25, 1917, nr. 333 og 592, samt 1918, nr. 196.
  36. Sstd., B/24, 1916, nr. 319, B/25, 1918, nr. 452, og B/26, 1920, nr. 266.
  37. Sstd., B/26, 1919, nr. 454.
  38. Sstd., nr. 578, og 1920, nr. 759.
  39. Sstd., L/107, samt B/26, 1920, nr. 109 og 773.
  40. Sstd., B/26, 1919, nr. 207, 266 og 267, samt 1920, nr. 625 og 626.

41. Her og i det følgende sstd., B/456, Chokolade og parfume, hvori læg med sager 1922ff.
  42. Sstd., B/292, 1924, nr. 154, 172, 182 og 195.
  43. Sstd., 10.10. og 13.10.1924.
  44. Sstd., B/449, 16.8. og 25.10.1922.
  45. Sstd., 7.7., 5.9. og 26.10.1934.
  46. Sstd., B/123 og B/300.
  47. Lov af 1.2.1924, erstattet af lov af 20.12. samme år (*Cirkulære Saml.*).
  48. LAF, OTkA, B/298, 26.8.1924.
  49. Sstd., 3.7. og 7.7.1931.
  50. Sstd., 24.8.1931, 24.3.1934 og 2.4.1924.
  51. Sstd., 11.8.1933.
  52. *Toldforvaltningsreglementet*, udg. 1931, s. 324.
  53. Samme, s. 349ff.
  54. Her og i det følgende LAF, OTkA, B/414, samt *Dansk Toldtidende* 1942 (Jørsboe), s. 364ff.
  55. LAF, OTkA, B/24, 1915, nr. 448, og 1916, nr. 279. Havnestatistikken blev fra og med 1918 gengivet i bilag til *Uddrag af Odense Byråds Forhandling*.
  56. *Dansk Toldtidende* 1942 (Jørsboe), s. 364ff.
  57. LAF, OTkA, B/127, 1933, nr. 114 og 203.
  58. Jf. første halvår af 1933 (B/127). Toldgodtgørelser i 1938/39 på i alt 600.000 skal ses i forhold til de totale toldintrader på 4.2 mill.
  59. *Håndbog for Toldetaten* anførte år.
- 11 1/2 · Set fra oven.*
Luftfotografiet er sign. »Stoffer. Oden- se«, men derudover kan intet videre oplyses. Det bemærkes, at netop i 1955 blev store dele af byen fotograferet fra luften, jf. S.N. Laursen m.fl.: *Storby og servicecenter*, s. 16, 84 og 127. Se desuden sstd., s. 131.
- 12 · Besættelsestiden. Side 298–316**
1. LAF, OTkA, B/44, 5.1., 27.2. og 15.5.1940, B/597, Reglement for Benyttelsen af det til Toldkamrets Tilflugtsrum hørende Depot af Levnedsmidler.
  2. Cirkulære af 4.9.1939 samt LAF, OTkA, B/44, 15.5. og 14.6.1940.
  3. Sstd., 29.7., 10.7. og 19.8.1940.
  4. Sstd., B/45, 7.6. og 2.7.1941, samt B/46, 13.3.1943.
  5. Sstd., B/44, 24.10.1940, og B/46, 4.9. og 26.11.1943.
  6. Sstd., B/46, 25.4. og 14.11.1944.
  7. Mundtlig beretning af Jens Bastholm samt LAF, OTkA, B/46, 10.7.1945.
  8. Samme og B/46, 25.4.1944.
  9. Sstd., 15.2., 21.2. og 3.4.1945.
  10. Sstd., 9.1., 22.2., 20.4., 18.6. og 12.7.1945.
  11. Lovene af 27.3. og 31.10.1940, 24.10.1941, 25.3.1942 mv. Se også *Dansk Toldhistorie* V (Gersmann), eksemplervis s. 277, 301 og 371.
  12. LAF, OTkA, B/44, 6.4.1940.
  13. Sstd., B/46, 26.3.1941.
  14. Sstd., B/44, 21.9.1940, og B/46, 22.11.1943 og 5.8.1944.
  15. Sstd., B/45, 20.10.1942, og B/46, 4.1. og 10.2.1943.
  16. Sstd., B/45, 20.4.1942, og B/46, 21.7.1944.
  17. Sstd., B/45, 20.4.1942, B/46, 21.7.1944, samt meddelt af Jens Bastholm.
  18. Sstd., B/45, 8.4. og 3.5.1941.
  19. Sstd., 1.7. og 8.10.1941, samt B/46, 19.6.1943.
  20. Sstd., B/45, 20.9.1941 og 17.1.1942.
  21. Sstd., B/46, 19.1.1943.
  22. Sstd., B/45, 10.5.1942.
  23. Sstd., B/46, 25.3. og 1.7.1944, byggenumrene 88, 90, 92 og 86.
  24. Frederik Frederichsen i *Maritim Kontakt* 7, 1984 s. 121-37.
  25. LAF, OTkA, B/45, 30.1.1942, B/46, 29.5.1943 og 14.7. og 29.7.1944.
  26. Sstd., B/44, 1.10.1940, og B/45, 7.1.1941.
  27. Sstd., B/44, 8.11.1940.
  28. Sstd., 11.12. og 18.12.1940.
  29. Sstd., B/45, 29.8.1941.
  30. Sstd., 3.10.1941.
  31. Sstd., B/46, 22.3.1944.
  32. Sstd., 5.1. og 21.9.1943, samt B/46, 17.1. og 11.7.1944.
  33. Sstd., B/46, 22.11.1943.
  34. Sstd., 8.6. og 22.6.1945.
  35. Sstd., B/738.
  36. H.B. Johansen og H. Boserup: *Dansk tobak, Zise* 1979, 2 s. 12-19.
  37. LAF, OTkA, B/99, 16.11.1942.
  38. Upubliceret manuskript af V.H. Vinje samt LAF, OTkA, B/738, 1.8.1941.
  39. Sstd., B/738, fra 20.2.1941 og frem.
  40. Som note 36.
  41. LAF, OTkA, B/738, 25.5.1946.
  42. Cirkulære af 6.1.1945.
  43. LAF, OTkA, B/738, 20.2.1945.
  44. Eksemplar på Toldmuseet.
  45. F.eks. LAF, OTkA, B/105, hvor der ses en hel række fra begyndelsen af 1942.
  46. Sstd., 3.9.1942.
  47. Sstd., B/93, eksemplervis foråret 1941, nr. 398, 415, 425 og 458 samt 381, 446 og 499 fra omegnen.
  48. Manuskript af V.H. Vinje.
  49. LAF, OTkA, B/44, 28.10.1940.
  50. Sstd., B/46, 24.9.1943 og V.H. Vinje, manuskript.
  51. LAF, OTkA, B/46, 24.9.1943, lov af 3.7.1943, samt B/46, 12.8.1944.
  52. Sstd., B/44, 12.3.1940, og B/45, 14.1., 26.7., 5.8. og 2.9.1941.
  53. Sstd., B/45, 25.3.1943.
  54. Sstd., 12.11.1941.
  55. Sstd., B/44, 3.5. og 24.6.1940, samt B/46, 15.1.1944.
  56. Sstd., B/45, 8.2.1941, 19.1. og 1.12.1944.
  57. V.H. Vinje, manuskript.
- 12 1/2 · Galleri på gangen.*
Afsnittet bygger på akter, specielt toldassistentforeningens forhandlingsprotokol, på Odense distriktstoldkammer.
- 13 · Stadig et toldkammer ved havnen. Side 317–341**
1. Skildret af Jens Bastholm i utrykt manuskript.
  2. Se også erindringer af Henry G. Petersen (under publicering).
  3. V.H. Vinje, manuskript.
  4. Jens Bastholm, manuskript.
  5. Afsnittet bygger overvejende på manuskript af Jens Bastholm samt interview med samme.
  6. Oplyst af Karen Gregersen.
  7. Her og i det følgende LAF, OTkA, B/46, 4.12. og 27.12.1943, 22.4. og 14.6.1944 samt 28.6.1945.
  8. Sstd., B/427.
  9. Jens Bastholm i *Dansk Toldtidende*, juni 1956.
  10. Her og i det følgende LAF, OTkA, B/427 med toldinspektionens årsberetning til Handelsstandsforeningen.

11. Generelt om afgiftslovgivningen, se *Dansk Toldhistorie V* (Gersmann).
12. *Dansk Toldhistorie V*, s. 143ff.
13. Jens Bastholm, interview.
14. Det følgende bygger på Odense toldkammer, arkivnøgle 351.2, meddelelser til pressen 1974-82, 352.13, Årsberetning til Handelsstandsforeningen 1969-82, og 352.0, Ekstern information, oplysninger til pressen (på Odense distriktoldkammer).

Kilde- og litteraturfortegnelse

1 · UTRYKTE KILDER

Rigsarkivet

Kongehusarkivet

Christians VIII's dagbøger 1839-48

Højesteret

Voeringsprotokoller 1760-64

Danske Kancelli

B 64 Fynske registre 1633-60

B 72 Fynske tegnelse 1628-38

B 217 Kvittancebøger 1634-44

C 11 Koncepter og indlæg til Fynske registre 1691-92

F 14 Koncepter og indlæg til Fynske registre 1782, 1785

F 17 Jyske registre 1775

K 18 Brevbøger 1841

Rentekammeret

11.97 Alfabetisk register over kgl. befalinger etc. (told)

14.4 Diverse til kontorefterretning og oplysning, V: Befolkningsstatistik

212.24 Bestallinger med bilag i 212.31, 1661

216.118-32 Hovedbøger over indtægt og udgift af tolden i Danmark 1664-78

216.136-42 Hovedbøger over konsumtionen 1672-79

2211.53-121 Relations- og resolutionsprotokoller 1706-58

2212.103-115 Bestallinger med bilag 1679-1702

2212.145 Instruktions 1680-1819

2215.316 Diverse told- og konsumtionslovgivningen vedk. 1681-1756

2215.320 Tabellariske oversigter etc. over told, konsumtion og accise 1664-1818

2215.325-26 Div. dokumenter vedr. told- og konsumtionsforpagtningen 1681-1775

2215.335 Udgående kopibog for told- og konsumtionsinspektør Søbøtke 1696-1701

2215.339-40 Moderationsbøger, autoriserede af ... Søbøtke 1696-1701

222.730-41 Hof- og civiletatens afregnings- og assignmentsbøger 1751-62

223.115-29 Udgiftshovedbøger for civiletaten 1750-63

2244.14-17 Kgl. resolutioner og reskripter 1745-61

2244.88-90 Breve og akter ved Fyns stifts kontor 1720-40

2244.93-148 Journaler 1740-71 og sager 1718-60

2244.275-80 Dok. ang. tolden og konsumtionen på Fyn 1672-1760

2244.284 Toldforpagtneres og betjentenes kautioner og eder 1715-59

2244.285 Diverse dok. ang. toldforpagtningen på Fyn 1743-56

2244.287 Designationer over varebeholdninger 1749-61

2244.289 Domsakter m.m. ang. stridigheder med told- og konsumtionsforpagterne 1737-55

2244.290-302 Strandinspektørbøger 1716-49

2332.16 2. departements journalsager 1772

249.121 Vejkontorets journalsag (vedr. landevejen gennem Odense, ca.1797-)1828

325.210 Indberetninger om torvepriser 1844

39.32 Register over Kammerrettens sager, med protokoller 1701-71 (39.6-31) og dokumenter (39.33-129)

455.216-19 Generalvejkommisionens journalsager 1803

462.64-66 Kommissionsprotokoller vedr. bygningsskatten, Odense 1802-28

Generaltoldkammeret

IA1 Danske forestillinger og resolutioner 1760-1848 (betegnet Rel. & Res.)

IA1 Bilag til danske og norske relations- og resolutionsprotokol 1760-66

IA2 Konsumtionskommissionens bilagsprotokol 6 (-1837)

IC2 Arveprins Frederiks breve til Generaltoldkammeret 1773-83

IC3 Sager til ekstraktprotokollen 1781

ID2 Konduitelister 1804-50

ID4 Sund- og strømtoldgodtgørelser 1789-93

ID5 Konsumtionens ophævelse og personaleforandringer 1807-44

ID8 Ekstrakter over told- og konsumtionsindtægter 1700-97

121.001-009 Fyns kontors kgl. resolutioner 1760-71

121.015 Fyns kontors kopibog 1766-68

121.019-024 Fyns kontors journaler 1760-71

121.058-080 Fynske sager 1766-71

121.082 Diverse koncepter, kopier og indberetninger 1720-71

221.001-024 Fyns kontors kgl. resolutioner 1773-91

221.040-074 Fyns kontors journaler 1773-91

221.092-194 Fynske sager 1777-91

221.211 Toldbalancer 1780-90

221.217-219 Akter fra kammerretssagen mod tolder Lindam 1766-79

222.020 Danske konsumtionskontors sager 1778

222.026 Fortegnelse over konsumtionsboder 1778

224.020-033 Fynske konsumtionsjournaler 1779-91

- 224.034-062 Fynske konsumtionssager 1779-82
 IIA3-5 Fynske kopibøger, journaler og sager 1792-1848
 IIA7 Tabelkontoret, Fortegnelse over ind- og udførte varer 1828-31
 IIA7 Tabelkontoret, Indberetninger om udførte kornvarer, smør og ost 1820-34
 IIA7 Tabelkontoret, Indberetninger om de gennemsnitlige eksportpriser 1843-46
 IIIA Forestillingsprotokol ang. Odense kanal 1796-1815
 IIIC3 (58) Odense kanalsager 1796-1848
- Kommercekollegiet
 25 Relationer over stifternes tilstand 1736
- Søetaten
 Generalkommissariatet, Fortegnelse over skibe i Danmark og hertugdømmerne 1677-79
- Regnskaber
 Odense byfogedregnskaber 1607-56 (Reg. 108b, 121)
 Fynske toldregnskaber (ekskl. Odense) 1610-60 (Reg. 108b, 165)
 Odense toldregnskaber 1622-58 (Reg. 108b, 166)
 Odense købstadsregnskaber 1680-1772
 Kerterminde toldregnskaber 1660-1758
 Odense toldregnskaber 1660-1850
- Kort- og tegningssamlingen
 331.95 Konsumtionskort 1838
 Vejdir. 1320,1-29 Odenseanske vejplaner 1792-ca.1820
- Finansministeriet
 Resolutionsprotokol 1860
- Generaltolddirektoratet
 Fynske sager 1849-51
 2. ekspeditionskontors kopibog 1858
 Grp 2.68 Vedr. reduktionen i 1851
 Grp 4.2 Årsberetninger
 Grp 4.53 Jernbanesager, nr. 53 Fynske Stationer
 Grp 4.99 Rapportberetninger fra Østifternes overtoldinspektorat 1872-1903
 Grp 4.137 Toldbygningssager, nr. 61 Odense Toldkammer 1825-1901
- Skibsregistreringskontoret
 Hovedskibsregister, bind 8
- Diverse
 Register over bestillinger ved Rentekammeret 1660-1848
 Embedsudnævnelser gennem Generaltoldkammeret 1760-1848, kartotek
 Hirsch, Danske og norske officerer 1648-1814, manuskript
 Richter, Toldetaten 1750-1896, manuskript
 Nygårds sedler vedr. jyske personalia
- Landsarkivet for Fyn*
 Odense amt
 9 Kopibog over breve til kollegierne 1722-40
 31 Brevkopibog 1742-44
 55-61 Koncepter til breve til kollegierne 1767-89
 62-63 Breve til kgl. betjente 1767-88
 86 Kgl. originale reskripter 1703-07
 108 Kgl. reskripter 1781-84
 143-55 Rentekammerbreve 1721-60
 178 Breve fra forsk. finanskollegier 1702-75
 179-81 Breve fra Generaltoldkammeret 1760-79
 275-77 Breve fra Odense magistrat 1761-89
 282-90 Breve fra Odense indbyggere 1742-89
 628 Breve fra Odense by 1803-06
 794 Indberetninger om konsumtionen 1706-60
 852 Indleverede genparter af bestillinger 1689-1798
 Kommissionsforhør vedr. smugleriet 1839
- Fynbo landsting
 Dombøger 1746-70
 Skøde- og panteprotokol 1744-53
- Odense byfoged
 Tingbøger/justitsprotokoller 1631-40, 1751-58 og dokumenter 1752-72
 Dokumenter til justitsprotokollen, tingsvidnesager 1806
 Dokumenter til justitsprotokollen, syns- og taksationsforretninger 1813-33
 Politiprotokol 1842-46
 Domprotokoller 1683-1719
 Skøde- og panteprotokoller 1683-1850 m. realregistre 1790-1933 og navneregister 1683-1812
 Notarialprotokoller 1727-1809
 Skifteprotokoller 1651-1841 med dokumenter 1770-1829
 Auktionsprotokoller 1754-69 og 1848-54 m. dokumenter 1851-52 samt licitationer 1735-1880
- Ravnebjerg herred
 Tingbog 1731-33 med dokumenter 1733 og 1774-89
 Skøde- og panteprotokoller 1785-1802
- Bjerge-Åsum herred
 Skøde- og panteprotokol 1810-17
- Odense toldkammer
 B/10-46 Kopibøger (række A) 1846-1945
 B/69-70, 93 Kopibøger (række B) 1847-59, 1941-43
 B/99 Kopibreve (række C) 1942-43
 B/105 Kopibreve (række D) 1942-43
 B/123 Kopibog vedr. lov om valutaforanstaltninger 1925
 B/127 Register over kopibøger 1932-35
 B/136, 140 Journaler 1853-57, 1974-81
 B/292 Journaler over restaurationsafgift 1924-35
 B/298 Journaler vedr. motorkrøretøjer 1924-35
 B/300 Journal vedr. valutaforanstaltninger 1925
 B/314 Indkomne breve 1746-80
 B/339 Diverse sager ca.1795-1846

B/340 Indgående skrivelser 1846-47
 B/414 Emneordn. sager ca.1900-74, Statistik mv.
 B/427 Oplysninger til Handelsstandsforeningen mv. ca. 1900-74
 B/449 Emneordn. sager ca.1900-69, Ældre sager 1883-1947
 B/456 Do., Chokolade- og parfumeafgifter 1918-49
 B/476 Do., Toldanholdelsessager 1877-1915
 B/558 Emneordn. sager 1854-1974, Regnskabssekstrakter 1890-98
 B/597 Do., Antegnelser og decisioner 1884-93
 B/706 Do., Brændevinsbrænderier 1870-1920
 B/726 Do., Afgift af pap og papir 1940-70
 B/738 Do., Diverse vedr. tobaksdyrkning 1913-47
 C/36 Diverse forskellige beregninger 1843-53
 D/1-3 Årsberetninger 1845-1910
 E/12 Inventarfortegnelser 1779-1853
 E/13 Diverse bygningstegninger 1897-1958
 F/1 Fortegnelse over konsumtionsafgift (personel konsumtion) 1842-45
 F/2 Brænderiopmålingsprotokol 1804-28
 I/4 Strafferegistre 1851-1929
 K/1 Diverse vedr. betjentene ved de underordnede toldsteder 1782-1845
 K/4 Sager vedr. Munkebo toldsted 1833-34
 K/15-35 Krydsjournaler for Munkebo kontrolsted 1844-56
 L/43-53 Diverse skibsregistreringspapirer ca.1867-ca.1930
 L/107 Kartotek over lystfartøjer ca.1920-ca.1965
 M/1 Kopibog over mønstring 1863-1933
 M/4 Journal vedr. mønstring 1938-68

Diverse kirkebøger fra Odense, Lumby, Munkebo, Nyborg mv.

Odense magistrat

Embedsbog 1634-50
 Rådstueprotokoller 1631-1760 med dokumenter 1600-1710, 1749-69
 Rådstuedomprotokoller 1691-1721
 Kopibog over missiver fra borgmester og råd 1667-82
 Kopibog 1797-1806
 Protokol over de til magistraten ankomne breve 1752-58
 Indkomne breve 1586-1785
 Koncepter til indberetninger om forskellige kommercielle forhold 1749-62
 Diverse konceptindberetninger 1817-68
 Brandforsikrings- og taksationsprotokoller 1761-1857
 Grundtaksprotokoller 1661-1817
 Konsumtionsprotokol med regnskabsbog 1700
 Hovedbøger over Odense bys konsumtion 1756-59
 Accisebog 1776
 Regnskaber over kommunale skatter 1552-1690
 Kæmnerregnskaber 1649-1719, 1760-98
 Bygningskommissionens indk. breve 1832-56
 Kopibog for kanalkommissionen 1796-1802
 Karantænekommissionens anmeldelsesprotokol 1805-47
 Hussøgningsprotokoller 1751-1819
 Dokumenter vedr. tolddefraudationen 1765-71

Almindelig brandforsikring (landet)
 Bjerge herred 181/1-3, 7 og 12 Forsikringsprotokoller 1793-1951
 Bjerge herred 182/1 Taksationsprotokol 1800-35

Odense kræmmerlav
 Journal 1713-1838
 Indkomne breve og andre lavssager 1769-77

Tåsinge gods
 Diverse dokumenter vedr. toldforpagtningen i Fyns stift 1750-60

Personalialia
 Gieding, Chr.
 Kastrup
 Lindam, Søren

Topografica
 Bjerge herred. Beskrivelse af provst N.S. Bøgh (død 1778)

Diverse
 Wads sedler
 Brandts kirkebogsudrag
 Skattemandtalt 1672

Riksarkivet, Oslo
 Bergens tollbøger 1760, 1798

Det kgl. Bibliotek

Håndskriftsamlingen
 Ny kgl. Samling 404, 2° Jacob Bircherods Samlinger ang. embedsmænd i Fyn, især Odense
 Ny kgl. Samling 729, 4° Jacob Bircherods Supplerer til Pontoppidans Theatrum Daniæ, Fyn vedk.

Toldbiblioteket

Diverse told- og konsumtionsruller og cirkulæresamlinger

Toldmuseet

Utrykte manuskripter af Jens Bastholm, Henry G. Petersen (under publicering) og V.H. Vinje.

2 · TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

Fyens Avis (= Fyens Stifts Journal, Iversens Avis mv.)
 Fyens Stiftstidende (= Fyens Stifts Adresse-Avis mv.)
 Handels- og Industritidende 1837-39
 Hof- og Statskalenderen 1734ff
 Odense Vejviser
 Statistisk Tabelværk
 Aalborg Stiftstidende 1850

Albanikvarteret i Odense. Registrant 1977. Ved Kristian Isager m.fl. Odense 1978.
 Bastholm, Jens: Odense havnetoldbod. Dansk Toldtidende 54.

- årgang, s. 167-69. København 1956.
- Becker-Christensen, Henrik: Den hemmelige Moderationstoldrulle 1696. Zise 1987, nr. 1, s. 4-11. København 1987.
- Bendixen, Kirsten: Danmarks Mønt. 2. udgave. København 1976.
- Bevaringsplan for en del af Ridehusgade-kvarteret. Ved Finn Grandt-Nielsen m.fl. Odense 1977.
- Bierfreund, Knud og E. Juel Hansen: Slægten Lindam. Personalhistorisk Tidsskrift 14,4, s. 39-55. København 1962.
- Birck, L.V.: Told og Accise. Forelæsninger over Forbrugsskatternes Historie. København 1920.
- Bjørn, Hans: »... Tvært imod Commerciens Natur«! Studier over et paradoksproblem i den danske enevældes erhvervs politik. Zise 1985, nr. 3, s. 106-24. København 1985.
- Blomberg, Aage Fasmer: De magre år. Odense 1660-1700 (Odense bys historie). Odense 1981.
- Blomberg, Aage Fasmer: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-60. Odense 1973.
- Boisen Schmidt, Johann: Studier over Statshusholdningen i Kong Frederik IV's Regeringstid 1699-1730. København 1967.
- Boje, Per: Danske provinsløbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. Århus 1977.
- Boje, Per og Henning Nielsen: Moderne tider. Odense 1868-1914 (Odense bys historie). Odense 1985.
- Brix, Hans: Ambrosius Stub. København 1960.
- Christensen, Anemette S.: Middelalderbyen Odense. København 1988.
- Christensen, Niels: De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660-1800. København 1985.
- Christiansen, Carl: Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I-II. København 1908-22.
- Clausen, C.C.: Odense og Omegn. 1900. Genudgivet af Richard G. Nielsen som »Odense omkring år 1900«, Odense 1982.
- Corpus constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 III-VI. Udg. V.A. Secher. København 1891-1918.
- Dam, E. og Aage Schæffer: De danske Apotekers Historie I-III. København 1925-33.
- Dansk Biografisk Leksikon. 1. udgave. Red. C.F. Bricka. I-XIX. 1887-1905. 3. udgave. Red. Svend Cedergreen Bech. I-XVI. København 1979-84.
- Dansk Toldtidende. Medlemsblad for den danske Toldetats Forening. 6. årgang, København 1908.
- Den Danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark ... med dets Lands Beskrivelse I-VII. Ved Erik Pontoppidan og Hans de Hofman. København 1763-81.
- Det danske Toldvæsen. Red. Herman Andersen m.fl. København 1932.
- Engelstoft, C.T.: Odense Byes Historie. 2. udg. 1880. Genoptryk København 1978.
- Falk-Jensen, A. og H. Hjorth-Nielsen: Candidati og Examinati Juris 1736-1936. København 1954-59.
- Fogtman, Laur.: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve fra Danmark og Norge. København 1786ff. Udg. fortsat af T. Algreen-Ussing.
- Forordninger og aabne Breve («Kvartudgaven») 1692-1746. København 1692-1747.
- Fossen, A.B.: Borgerskabets by 1536-1800. Bergen bys historie II. Bergen 1979.
- Frederichsen, Frederik: 2. Verdenskrigs standardskibe. Det tyske Hansaprogram. Maritim Kontakt nr. 7, s. 121-37. København 1984.
- Fridericia, J.A.: Til Belysning af Toldindtægterne under Frederik III. Danske Magazin 5. række II, s. 153-80. København 1889-92.
- Friis-Pedersen, Jens: Sejlskibe 3. Nordiske Fartøjer, opmålt, tegnet og fotograferet. Udgivet ved Anders Monrad Møller og Jens Lorentzen. København 1983.
- Gersmann, Paul, Alf Therkildsen og O. Tobiesen Meyer: Fra importregulering til moms 1945-1986 (Dansk Toldhistorie V). København 1987.
- Glamann, Kristof: Bryggeriets historie i Danmark. København 1962.
- Glamann, Kristof: 75-foreningen. Den danske tobaksindustriorganisatoriske udvikling 1875-1950. København 1950.
- Glamann, Kristof og Erik Oxenbøll: Studier i dansk merkantilisme. Omkring tekster af Otto Thott. København 1983.
- Grandt-Nielsen, Finn: To middelalderlige stenhuse i Odense. Fynske Minder 1970, s. 133-68. Odense 1971.
- Guide til maritimt kildemateriale 4, Skibsregistrering (s.21-28). Udg. af kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning. København 1980.
- Gyldendals Danmarks historie, bind 9. Dansk økonomisk statistik 1814-1980. Ved Hans Chr. Johansen. København 1985.
- Gøbel, Erik: De algeriske søpasprotokoller. En kilde til langfarten 1747-1840. Arkiv, bd. 10, s. 66-79. København 1982-83.
- Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark I-II. København 1976.
- Hassing, V.V.: Odense Toldsted. Dansk Toldtidende, 5. årgang, s. 181-94. København 1907.
- Hassing, V.V. og E. Jensen (udg.): Supplement til 1'ste Del af Haandbog i Toldlovgivning 1900-06. København 1901-07.
- Heiberg, Steffen: Toldordinansen 12. januar 1632. Zise 1982, nr. 1, s. 3-18. København 1982.
- Hjorth-Nielsen, H.: Danske Prokuratorer med kongelig Bevilgning 1660-1869. København 1935.
- Hofman (Bang), J.A.: Odense Amt. Beskrevet efter Opfordring af det Kgl. Landhuusholdnings-Selskab. København 1843.
- Holbeck, H.St.: Munke Mølle 1135-1935. Odense 1935.
- Holm, Edvard: Danmark-Norges Historie 1720-1814. Bind III,2 (1746-66). København 1898.
- Høgsbro, Kirsten-Elizabeth: Frederiksbroen i Odense. Antikvariske studier 3, s. 177-90. København 1979.
- Håndbog for Toldetaten i Kongeriget Danmark. København 1874ff.
- Jacobsen, Hans Henrik: Kræmmerlaug og købmands laug i Odense indtil 1862. Fynske Årbøger 1987, s. 33-60. Odense 1987.

- Jensen, B. Rohde: Konsumtionen i Vordingborg. Zise 1982, nr. 1, s. 25-50. København 1982.
- Johansen, Hans: De danske Stænderforsamlings Historie 1830-48 I-II. København 1931-34.
- Jeppesen, Hans: Matroser til den dansk-norske Flåde. Norsk Sjøfartsmuseum, Årsberetning 1981, s. 165-211. Oslo 1982.
- Johansen, Hans Chr.: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784, bd. I. Århus 1968.
- Johansen, Hans Chr.: Hvorfor kom der en ændring i den danske toldlovgivning i 1797. Zise 1982, nr. 1, s. 19-24. København 1982.
- Johansen, Hans Chr.: Næring og bystyre. Odense 1700-1789 (Odense bys historie). Odense 1983.
- Johansen, Hans Chr., Per Boje og Anders Monrad Møller: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940. Odense 1983.
- Johansen, H.B. og H. Boserup: Dansk tobak. Zise 1979, nr. 2, s. 12-19. København 1979.
- Jørgensen, F.: Af det dansk-norske Toldvæsens Historie i det 18. Aarhundrede. Rønne 1905.
- Jørgensen, Ove: OTONIVM ... Odense 1593. Odense 1981.
- Jørgensen, Ove: Vandmøllerne i Odense. Fynske Årbøger 1987, s. 109-18. Odense 1987.
- Jørsboe, P.: Odense Toldsted. Dansk Toldtidende 40. årgang, s. 364-67. København 1942.
- Jørstad, Kim: Postvæsenet i Odense 1624-1983. Odense 1983.
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag 1551-1645. Udg. C.F. Bricka m.fl. København 1885-1968.
- Klintebjerg i Lunde Herred. Bidrag til Tidshistorien 1844, nr. 6, s. 21-23. Odense 1844.
- Kringelbach, G.N.: Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660-1848. København 1889.
- Kroman, Erik: Ambrosius Stub og hans ærøske forbindelser. København 1967.
- Ladewig Petersen, E.: Havn og handel i en dansk provinsby: Odense i 15- og 1600-tallet. Studier i ældre historia tillägnade Herman Schück, s. 211-26. Stockholm 1985.
- Ladewig Petersen, E., Knud J.V. Jespersen og Leon Jespersen: De fede år. Odense 1559-1660 (Odense bys historie). Odense 1984.
- Landsarkivet for Fyn: Magistratsarkiver indtil 1868 i Landsarkivet for Fyn. Odense 1973.
- Larsen, Svend: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I-II. Odense 1965.
- Larsen, Svend og Eigil Hansen: Myten om Overgade 11. Fynske Minder III, s. 107-32. Odense 1957-59.
- Lauritsen, J.: Søvejene til Odense, især den nuværende, med stadigt Henblik paa denne Bys Skibsfart og Handel. Odense 1873.
- Lose, E.V.: Historiske Fortællinger om Skeby og Otterup Sogne. (Om Klintebjerg s. 72-75). 1900. Genoptryk Odense 1980.
- Madsen, Otto: Buchwald og kanalen. Fynske Årbøger 1987, s. 79-97. Odense 1987.
- Madsen, Otto: Personalereformen 1790-97. (Vil blive publiceret i Zise).
- Mandix, Jacob: Om det danske Kammervæsen. En Haandbog. København 1820.
- Meier, Peter Uffe: Omkring de fire species. Dansk merkantilistisk tabel- og navigationspolitik i 1720'erne. København 1981.
- Mumme, H.P.: St. Knuds Kirke i Odense, dens Bygning, Monumenter og andre Mærkeligheder: En historisk Beskrivelse. Odense 1844.
- Munchaus Petersen, Holger: Kongelig Told Flag. Zise 1985, nr. 2, s. 69-79. København 1985.
- Munchaus Petersen, Holger: Kongeligt Toldtegn. Zise 1987, nr. 2, s. 73-87. København 1987.
- Munchaus Petersen, Holger: Krydstoldjagt »No XXVII«. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1983, s. 149-63. Helsingør 1983.
- Munchaus Petersen, Holger: Lokalt initiativ. Danske dampskibe indtil 1870 II. Esbjerg 1984.
- Møller, Anders Monrad: Da tolderne skulle måle skibe. Zise 1980, nr. 3, s. 20-33. København 1980.
- Møller, Anders Monrad: Den ulykkelige Zise. Arkiv, bd. 11, s. 201-16. København 1980.
- Møller, Anders Monrad: Fra galeoth til galease. Esbjerg 1981.
- Møller, Anders Monrad: Frederik den Fjerdes kommercekollegium og Kongelige Rigers inderlig Styrke og Magt. København 1983.
- Møller, Anders Monrad: Skibsmålingen i Danmark 1632-1867. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1974, s. 16-45. Helsingør 1974.
- Møller, Anders Monrad: Søren Lindam og rødvinen – eller toldsvig på højt niveau. Zise 1982, nr. 2, s. 3-17. København 1982.
- Møller, Anders Monrad og Jørgen Thomsen: Vækst og vagtskifte. Odense 1914-1940 (Odense bys historie). Odense 1987.
- Nielsen, Axel: Industriens historie i Danmark III. 1944. Genoptryk København 1975.
- Nielsen, Helge og Victor Thalbitzer: Skatter og Skatteforvaltning i ældre Tider. 1948. Genoptryk København 1976.
- Norvin, William: Sandholt. Danske Slotte og Herregaarde III, s. 158-68. København 1943.
- Nüchel Thomsen, Birgit m.fl.: Dansk-engelsk samhandel. Et historisk rids 1661-1963. Århus 1966.
- Nørskov Laursen, Sten, m.fl.: Storby og servicecenter. Odense 1945-1988 (Odense bys historie). Odense 1988.
- Odense Byes Historie. Udg. H.St. Holbeck. Odense 1926.
- Odense nye Toldkammer. Illustreret Tidende, bind 41, s. 590. København 1899-1900.
- Olufsen, C.: Anviisning for Land-Almuen til at brygge Øl. København 1812. Genoptryk Brede 1971.
- Ordinans om Toldens Oppebørsel 12. Januar 1632. Facsimileudgave ved Kaj Nielsen. København 1982.
- Overgadekvarteret i Odense. Registrant 1981. Ved Kristian Isager m.fl. Odense 1981.
- Pedersen, Karl Peder: »Fri os fra Ekstraskatten« – Fynske reaktioner på ekstraskatten af 1762. Fynske Årbøger 1987, s. 61-78. Odense 1987.

- Petersen, J.Vilh.: Odense Toldkammer- og Frilagerbygning. Tidsskrift for Toldvæsen 1901, s. 101-04. København 1901.
- Pontoppidan, Erik: Theatrum Danicæ, Veteris et Modernæ, Oder Schau-Bühne Des alten und Jetzigen Dänemarcks. Bremen 1730.
- Rasch, Aage: Dansk Toldpolitik 1760-1797. Århus 1955.
- Rasmussen, Karl: Kommissionssagen ang. Toldsvig ved Hindsholm 1726. Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1913, s. 97-106. Odense 1913.
- Riising, Anne: Guds frygt og oplysning. Odense 1700-1789 (Odense bys historie). Odense 1981.
- Riismøller, Peter: Brygger. Gamle danske håndværk, s. 79-83. København 1971.
- Riismøller, Peter: Brændevinsbrænder. Gamle danske håndværk, s. 84-88. København 1971.
- Risom, Sven: Nordiske Ler-jords-huse. København 1959.
- Rothe, V.: Møllervæsenets nærværende Tilstand. Kvartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn 1850, s. 137-58. København 1850.
- Rubin, Marcus: Frederik VI's Tid. Fra Kielerfreden til Kongens Død. København 1895.
- Rubin, Marcus: Toldloven. København 1909. (Særlig af Nationaløkonomisk Tidsskrift).
- Røggind, Sven: Statsmagten og Brændevinsbrændingen. Købstadsmuseet »Den gamle By«. Aarbog 1934, s. 51-59. Århus 1934.
- Scharling, W. og V. Falbe-Hansen: Danmarks Statistik I. København 1885.
- Schous Forordninger. (Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve). Ved Jacob Henrik Schou og J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. København 1777-1850.
- Schovelin, Julius: Fra den danske Handels Empire I-II. København 1899-1900.
- Schovelin, Julius: Fra det gamle Handels-Hus. En Slægts Saga gennem to Hundredeaar. Odense 1929.
- Spønneck, W.C.E.: Om Toldvæsen i Almindelighed og Det danske Toldvæsen i Særdeleshed. København 1840.
- Statsrådets Forhandlinger 1848-63. Red. H. Jørgensen. Bind II-III. København 1956-58.
- Ambrosius Stubs Digte. Udg. med Indledning og Noter af Erik Kroman. København 1972.
- Svalgaard, Robert: Krydstoldvæsenet – Det sejlende Toldvæsen 1824-1904. Udg. Holger Munchaus Petersen. København/Esbjerg 1983.
- Svendsen, Knud Erik og Svend Aage Hansen: Dansk pengehistorie I. Red. Erik Hoffmeyer. København 1968.
- Systemarkitektur og individualitet. Odense Toldkammer. Arkitektur 1978, s. 140-45. København 1978.
- Søgaard, Helge: Brænderidriften i Begyndelsen af forrige Aarhundrede. Købstadsmuseet »Den gamle By«. Aarbog 1934, s. 39-50. Århus 1934.
- Thestrup, Poul: Administrationen af konsumtionsafgiften i København 1730-1800. Zise 1978, nr. 2, s. 21-32. København 1978.
- Thestrup, Poul, Dorrit Andersen og Niels Oxenvad: Mod bedre tider. Odense 1789-1868 (Odense bys historie). Odense 1986.
- Toldetaten. Nr. 301, Januar 1982. Red. Peter Søndergaard. København 1982.
- Toldforvaltningsreglementet, II. Del. Samling af Bestemmelser vedrørende Indenlandske Forbrugsafgifter. København 1931.
- Toldmuseet. Toldvæsenets aktiviteter 1981, s. 13-16. København 1981.
- Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708. Udg. C. Mølbech. København 1846.
- Uldall, Kai C.: Indberetning om den økonomiske Tilstand i Vestfyen i 1735. Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter 1916, s. 548-77. Odense 1916.
- Ussing, se Fogtman.
- Vejledende Arkivregistraturer II. Rentekammeret, Generaltoldkammeret og Kommercekollegiet 1660-1848. Ved J. Bloch. København 1892.
- Venge, Mikael: Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660 (Dansk Toldhistorie I). København 1987.
- Vesterbrokvarteret i Odense. Registrant 1979. Ved Carl Ole Kristensen m.fl. Odense 1979.
- Vestergadekvarteret i Odense. Registrant 1984. Ved Carl Ole Kristensen m.fl. Odense 1984.
- Vibæk, Marius: C.F. Tietgen og hans Samtid I. København 1929.
- Wad, G.L.: Fra Fyens Fortid I-IV. København 1916-24.
- Wegener, C.F.: Om Planen til Odenses Udvidelse. Bidrag til Tidshistorien 1844, nr. 29, s. 113-14. Odense 1844.
- Weibel, F.: Om Toldvæsenets Lønningsvilkaar i tidligere Tid og nu. Tidsskrift for Toldvæsen 1897, s. 93-97 og 113-20. København 1897.
- Woll, V.: Fra Kertemindes Fortid I-II. Kerteminde 1925-29.
- Worsøe, Hans H.: Ølskattens indførelse og Carl Jacobsens kamp imod den. Zise 1978, nr. 1, s. 22-36. København 1978.
- Zise, Toldhistorisk Tidsskrift 1982, nr. 2, s. 2 og 56 (Toldskilt fra Svendborg toldkammer). København 1982.

Navneregister

Registret omfatter siderne 9-341.

Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men (normalt) ikke firmanavne og navne på fotografier mv. Følgende side er betegnet med f, 2 følgende sider med ff.

Biografiske spalter – kronologisk for hver personalegruppe – findes side 22, 28, 43, 56f, 86, 90f, 104, 114, 126, 148, 166, 179, 188f, 237, 245, 256, 271f, 282, 289, 292, 299, 306, 324f, 332 og 339.

Biograferede er toldstedets to ledere (indtil 1651, 1670-75 og efter 1968 var og er der dog kun én, og 1779-94 tre). I navneregisteret er henvisning til biografi udhævet med *kursiv*.

Albrechtsen, Albrecht, skipper, 178
Albrechtsen, Søren Axel, toldassistent, 266
Allerup, Mathias Peter, jernstøber, 224
Andersen, Anders, købmand, 229
Andersen, Anders, skipper, 98
Andersen, A.P., pakhusarbejder, 276
Andersen, Cort, toldbetjent, 14, 28
Andersen, Erik Kemp, kontrolchef, 333
Andersen, Hans, brændeovnsbrænder, 246
Andersen, Hans, svensk bådfører, 178
Andersen, Jens, skipper, 59
Andersen, Jens Asger Ryg, toldinspektør, 324, 333
Andersen, Jørgen, købmand i Stige, 118
Andersen, Mathias, skipper, 50
Andersen, Michel, skipper, 52
Andersen, N., forpagter, 248f
Andersen, P., brændeovnsbrænder, 247
Andersen, Peder, bager og kromand, 223f
Andersen, Peder, skipper, 98
Andersen, Torgeir, skipper, 84
Andreasen, Hans, skipper, 171, 195
Angel, Hans Nielsen, skipper, 84, 95
Angelo, Johan Gotfred, købmand, 234
Anskaris, Jens, byfoged og tolder, 9-12, 16f, 30, 47
Arentzen, Laurits, bager, 83
Asman, Hans Thomsen, vejer og måler, 49, 95
Ayerschettel, Henrik, vinhandler, 36

Baar, Jens, amtsforvalter, 92
Bager, Oluf, tolder i Kerteminde, 13
Bang, Claus, tolder i Nyborg, 164
Bang, Laurits, fuldmægtig, tolder, 47, 63-68, 70, 76, 86
Bang, Niels Hofman, godsejer, 164
Bardenfleth, Carl Emil, stiftamtmand, 224
Bardrum, Hans Frederik, konsumtionsbetjent, 159
Barnkob, R., fyrbøder, 276
Bartholomæussen, Hans, byfoged og tolder, 11

Bastholm, Jens Hansen, kontrolchef, 301, 315, 333
Behm, Jørgen, toldbetjent, 14, 18, 28
Bekker, Adrian, kontrollør, 80, 82f, 85, 91, 92
Belliger, Knud, fuldmægtig, 47, 56
Belman, Cathrine Marie, g. Milo, 199
Belman, H.C.L., skrædder, 199
Bendicke, Jacob, skipper, 84
Bendixen, Anders, møller, 150, 223
Bertelsen, Hans, strandrider, 47, 49, 115
Biering, Christian Gormsen, avisudgiver, 95
Bille(-Brahe), Henrik, stiftamtmand, 90, 112, 167
Bircherod, Jacob, landsdommer, forfatter, 9, 13
Birck, L.V., økonom, 170, 193, 216
Blegvad, Jacob, arkitekt, 335
Bles, Christian Ulrik, toldinspektør, postmester, 44, 141
Blom, Carl Henrich Gram, kontrollør, 208, 237
Blom, Johan Jacob Gram, toldinspektør, 206, 208, 210f, 215, 225f, 237, 249
Boldt, Chr. Berg, toldkontrollør, 259
Bolt, Søren, postmester, konfiskationsinspektør, 38
Bolther, Peter Hansen, købmand, 66, 80, 83
Bom, P., skibsbygmester, Turø, 252
Bonnevie, Honoratius, vinhandler, 36f, 49
Borch, Anna, g. Westesen, 13
Borch, Niels, købmand, konsumtionsforvalter, 59, 66, 141
Borch, Niels Andersen, konsumtionsforvalter, 80, 83, 141, 143
Borch, Oluf, professor, 28
Borchsenius, Jørgen Christian, oboist, 52
Borring, Søren, byfoged, 80, 82f, 87, 96, 141
Bourgeois, Carl August, toldkasserer, 133, 185, 189, 196
Brandt, Jens, købmand i Bogense, 66
Breum, Mari-Ann, kontorfuldmægtig, 125, 338
Brix, Hans, litteraturhistoriker, 93
Bruhn, Christian John McFadyan, toldrorsbetjent, 276
Bruun, Carl Albrecht, toldassistent, 269, 276
Bruun, Hans Brøchner, købmand i Assens, stænderdeputeret, 203f
Brylle, Anders Christensen, skipper, 129
Brylle, Jens Andersen, kromand, 83
Brøndum, Christen, brændeovnsbrænder, 228
Braabye, Anders, købmand, 66, 80, 83
Buchholtz, Niels Rasmussen, tolder, 41f, 43, 57
von Buchwald, Friedrich, stiftamtmand, 209
Buhl, Jess, toldassistent, 276
Bullerup, Jens, skipper, 72
Butner, Johann Leopold, købmand, 80f, 87

- Böcken, Christian, konsumtionsbetjent, 124, 150f, 163f
 Bødker, Søren, konsumtionsbetjent, 144f
 Bøgh, Nicol Seidelin, præst, 25
 Baagøe, Carl Emil, marinemaler, 247
- Cappel, Hans, købmand, 150
 von Campen, Gert Otto, tolder, 67, 82, 86
 Canaris, Jacob, kræmmer, konsumtionsbetjent, 144
 Caroline Mathilde, dronning, 105
 Choppis, Paul, toldinspektør, 44f, 141, 143f
 Christensen, skipper, Horsens, 242
 Christensen, C.F., brændevinsbrænder, 249
 Christensen, Carsten, kontrollør, 47, 53, 56, 65, 97, 99ff, 104, 106, 114, 222
 Christensen, Erich, birkedommer m.m., 49, 64, 66ff, 96, 140f, 220
 Christensen, Ernst Emil, toldmedhjælper, 276
 Christensen, Georg Emil, toldkontrollør, 276
 Christensen, Jens, se J.C.Schousboe
 Christensen, Lorentz, skipper, 99f, 103
 Christensen (Høier), Niels, kontrollør, 47, 56
 Christian II, konge, 11
 Christian IV, konge, 9, 12, 17, 21, 317
 Christian V, konge, 14, 38
 Christian VI, konge, 31, 47, 61
 Christian VII, konge, 77, 105, 113, 124, 165
 Christian VIII, konge, 161, 190, 195, 197, 204f, 210, 224f, 272
 Christian X, konge, 317
 Christiansen, C.C.G., pakhusarbejder, 276
 Christiansen, Niels Peter Carl, toldkasserer, 306
 Christiansen, R., pakhusformand, 276
 Christoffersen, Iver Christian, markandiser, 219
 Clausen, C., brændevinsbrænder, 247
 Clausen, C.C., forfatter, 273
 Clausen, Claus, købmand, 117f
 Clemmensen, Jens, bådfører, 35
 Colbiørnsen, Gerhard, toldinspektør, 256, 258
 Crone, Peder, murermester, 161
- Dahlberg, Erik, svensk officer, 23
 Drechsel, G.W.L., konst. toldinspektør, 188
 Dreier, Hans, møller, 150, 226
 Dreyer, Christian Haman, købmand, 75, 80f, 98
 Dreyer, Jens, købmand, 36, 51f, 141
 Dumstrey, Marten Friedrich, skipper, 99, 103
 Dyhr, Søren, driftsbestyrer, 258
 Dümmler, Johan Christian, toldbetjent, 198
- Eggertsen, Christen Pedersen, vejer og måler, 48
 Eilschou, Peter von Westen, købmand, toldforpagter, 52, 66f, 69, 72, 74f, 80f, 92, 102f, 141ff, 145, 148, 150
 Eldal, Georg Emil (f. Jørgensen), toldinspektør, 289
 Eleken, Johan, købmand, 17
 Ellingsen, Elling, skipper, 59
 Enevoldsen, Enevold Hans, toldkontrollør, 260f, 276, 319
 Enevoldsen, Richard, 261
- Engelsted, Jacob, jurist, 125f
 Erichsen, Erich, grosserer, 78
 Erichsen, Laurits, borgmester, toldforpagter, 64-69, 72, 74-78, 82, 84, 86, 90, 92f, 96, 107, 136, 220
 Eriksen, Jacob, strandinspektør, 46
 Ernst, snedker, 30
 Eskildsen, Laurits, toldforvalter, 39
- Faber, Mogens, købmand, 66
 Faber, Rasmus, prokurator, 218f
 Falckenstein, Hinrich, toldbetjent, 198
 de Falsen, Johan Eskil, godsejer, 95
 Fanø, Søren, toldassistent, 276
 Fanø, Severin, overkontrollør, 182
 Feddersen, P.A.H., overkontrollør, 227
 Fencker, Christian Jørgen, overtoldbetjent, 163, 179, 198, 228f
 Finsler, Ole, toldbetjent, 198ff
 Fischer, Niels Pedersen, skipper, konst. toldbetjent, 174f
 Flensborg, Thomas Hansen, købmand, konsumtionsforpagter, 140f
 Foighel, Isi, minister for skatter og afgifter, 340
 Forbus, Jørgen, prokurator, kontrollør, 100, 104
 Frederik III, konge, 13
 Frederik IV, konge, 46f, 51, 104, 140
 Frederik V, konge, 61, 86, 97, 101
 Frederik VI, konge, 202
 Frederik VII, konge, 187, 224, 232
 Frederik, arveprins, 125
 Frederiksen, Tage Bent, toldinspektør, 333
 Freithoff, Thomas Balthazar, købmand, 43
 Frelsen, Georg Frederik, deputeret i GtK, 201ff, 205
 Frey, Johan Daniel, toldassistent, 208
 Friis, Andreas Peter Jørgen, toldassistent, 260f, 276
 Friis, Mads Andersen, skipper, 129
 Friis, Peter Hansen, kromand, 83
 Faaborg, Jacob Christensen, købmand, 36, 141
- Gandola, Jacob, heglemager, 223
 Gandrup, Svend Pedersen, skipper, 171f
 Gersdorff, Povl Rosenørn, stiftamtmand, 173f
 Gert, maler, 30
 Gieding, Christian, vinhandler, 102ff
 Gjørup, Hartvig, toldmedhjælper, 276
 Godskesen, Else, assistent, 327
 Gorm, Niels Lauridsen, rådmand, 95
 Gottschalck, Johan Wilhelm, købmand, 155, 228f
 Gradman, Sophus, toldkontrollør, 260
 Gregersen, Karen Margrethe, toldassistent, 318
 Grove, Hans Diderich, toldkasserer, 208, 231, 245, 299
 Grove-Rasmussen, Reimer Gram, overtoldkontrollør, 276, 294, 299
 Grøn, Søren, toldassistent, 260f, 266f
 Grønvold, Poul Isach, kobberstikker, 101
 Guldbek, Anders, korporal, 86
 Gutzloff, Jonas, svensk officer, 13
 Gørtzen, Gørtz, købmand, 36, 80, 83

Hahne, Jørgen, tolder, 13, 22
 Halt, Hans, konsumtionsforvalter, 145
 Haman, Christian, købmand, 36, 51, 59, 130
 Hanck, J.H.T., arkitekt, 180ff, 224
 Handberg, Jochum, snedker, 66
 Hans skrædder, 17
 Hans slagter, 17
 Hansen, Anders, skipper, 123
 Hansen, Claus, kromand, 150
 Hansen, Edward Hoffmann, toldfuldmægtig, 333
 Hansen, Gregers, konsumtionsbetjent, 144
 Hansen, H.A., pakhusarbejder, 276
 Hansen, Hans Christian, fuldmægtig, 166
 Hansen, Harry Ingvart, kontrolchef, 333
 Hansen, Jens, bådfører, 242
 Hansen, Jess, kontrollør, 100, 110, 124, 126, 127
 Hansen, Jørgen, købmand, 25
 Hansen, Mads, tolder, 12, 18f, 22
 Hansen, N.C., toldrorsbetjent, 276
 Hansen, N.F., skibsbygmester, 269
 Hansen, Niels, toldbetjent, strandrider, 15, 28, 38
 Hansen, Rasmus, skipper, 50
 Hansen, Steffen Normann, overtoldassistent, 331
 Hansen, Thorvald Nikolaj, se Holtner
 Hansen, Tønnes, fuldmægtig, 39
 Hansteen, Christopher, kommitteret i GtK, 108
 Harritsø, John, overtoldassistent, 331
 Hassing, Vilhelm Valdemar, toldinspektør, 276, 282
 Haugbyrd, Ove Vilhelm, toldvagtmester, 301
 Haugsted, Anders, konsumtionsforvalter, købmand, 141, 143, 150, 219f, 224
 Hauschou, Jens Severin, toldbetjent, 198
 Havemann, Christian Johann, toldkontrollør, 319
 Hedegaard, Christian Ditlev, birkedommer, 104
 Helgesen, Hans, toldbetjent, 208
 Hellesen, Peder, fuldmægtig, 68, 141
 Helt, Niels, kæmner, 150
 Helweg, Hannibal Theodor, skipper, 178, 243
 Hempel, Søren, redaktør, 239
 Henriksen, Jacob, toldbetjent, 67, 80, 87
 Henriksen, S., skipper, 178
 Hermann, Christian Friderich, kontrollør, 117f, 122, 126
 Hetting, Jacob Christensen, købmand, 36, 66, 140ff
 Hillerup, Thermann Øllgaard, landvæsenkommissær, 210, 226
 Himmelstrup, Jørgen Pedersen, tolder, 42, 43, 138f, 144
 Himmelstrup, Otto Pedersen, krigskommissær, 42f, 138f, 144
 Hjort, Inger, toldassistent, 294
 Hoffmann, Christian Ancher, toldkasserer, 325
 Holm, Anders, skipper, 59
 Holm, Carl, gørtler, 153
 Holm, Hans, politisk skribent, 68
 Holm, Johan, konsumtionsbetjent, 100, 103f
 Holm, Wolrath, prokurator, borgmester, toldforpagter, 66-69, 74-83, 86ff, 92, 96, 141ff
 Holmsted, Bernt, apoteker i Nyborg, 74f
 Holten, Nicolai Mathias, toldkontrollør, 271
 Holtner, Thorvald Nikolaj (f. Hansen), toldinspektør, 276, 299
 Horne, Peder, skipper, 72f
 Hunderup, N.J., brændevinsbrænder, 246
 Huus, Christen Andersen, skomagermester, 226
 Hviid, Christian, maler, 52
 Hübner, Anton, fabrikant, 90, 92
 Hübner, Emanuel, hannoveransk embedsmand, 114
 Hübner, Martin, statsretseksper, 114, 125
 Hyllerrup, Andreas, købmand, 36
 Høeg, Clemend, toldbetjent, 15, 41, 56
 Høegh-Guldberg, Ove, gehejmestatsminister, 126
 Høier, Hans Nielsen, kontrollør, 47, 56, 58
 Hørning, Thomas Jørgensen, sekretær, 44
 Høyer, Søren, skriver, 52f, 68, 88
 Haahr, Ude Peter, landmåler, 161
 Ibsen, Hans, byfoged, 10
 Ingemar, Peter, toldassistent, 276
 Ipsen, Rasmus, brændevinsbrænder, 155, 228f
 Israel, David, købmand, 182f
 Ivanov, Andreas Frands, krydsbetjent, 176f, 198
 Iversen, Christian, avisudgiver, 123, 174
 Iversen, Christian, købmand i Middelfart, 66
 Jacob kleinsmed, 30
 Jacobsen, Bonde, tolder i Assens, 13, 30
 Jacobsen, Connie, kontorassistent, 329
 Jacobsen, G.P., fotograf, 273
 Jacobsen, Niels, byfoged, 10
 Jacobsen, Niels Hansen, pakhusarbejder, 276
 Jacobsen, Thomas, skipper, 84
 Jakobsen, A.G., toldmedhjælper, 276
 Jansen, Sybrandt, skipper, 72
 Jansen, Volkert, skipper, 81
 Jantzen, Johan Hinrich, kontrollør, 114, 126, 163ff, 171, 173, 175f
 Jens urtegårdsmænd, 18
 Jensdatter, Maren, 12
 Jensen, gæstgiver, Fruens Bøge, 262
 Jensen, Adolph Brock, fuldmægtig, 282
 Jensen, Anders, overvisitør, 144f
 Jensen, Anders, skipper, 24
 Jensen, August Wiemann, toldmedhjælper, 276
 Jensen, Berendt, strandrider, 38
 Jensen, Hans Christian, toldassistent, 276
 Jensen, Heinrich Christian Theodor, toldinspektør, 276, 292, 299
 Jensen, Henning, købmand, rådmænd, 80, 82f, 87, 102f
 Jensen, Jacob, muremester, 220
 Jensen, Jan, kontrolchef, 333
 Jensen, Michel, tolder, 12, 15-18, 22, 28, 30f, 48
 Jensen, Niels, vinhandler, 245
 Jensen, Ole, skipper, 59
 Jensen, Peder, pakhusarbejder, 276
 Jespersen, Christian Frederik, toldvagtmester, 301
 Jespersen, Hansa Christa, kontorist, 294
 Jespersen, Søren, skipper, 27
 Jessen, Andreas Heinrich, tolder, 112f, 114, 119-27, 129, 132, 146, 148f, 162f, 166, 179, 324

- Jessen, Axel Oluf Gudmund, toldassistent, 261, 319
 Jonsen, Poul, 17
 Juel, Niels, kammerherre, Tåsinge, 93
 Juel, Ove Rasmussen, skipper, konsumtionsforpagter, 43, 138
 Juliane Marie, dronning, 166
 Jurtzick, Joseph, toldbetjent, 198f
 Jürgensen, Christian, manufakturhandler, 197
 Jürgensen, Fritz, tegner, 256
 Jürgensen, Marcus, toldinspektør, 249, 252, 254, 256, 257
 Jørgensdatter, Mette, 48
 Jørgensen, F., se Teist
 Jørgensen, Georg Emil, se Eldal
 Jørgensen, Jens, 16
 Jørgensen, Lars, skipper, 52f
 Jørgensen, Niels, 16
 Jørgensen, Niels, daglejer, 223
 Jørgensen, Peder, visitør m.m., 67, 92f, 116ff, 143f
 Jørgensen, Poul, brændevinsbrænder, 248
 Jørgensen, Rasmus, brændevinsbrænder, 229
 Jørsboe, Poul Steffensen, toldinspektør, 303f, 311, 320, 324
- Karl Gustav, svensk konge, 47
 Kastруп, Niels Juel, overkonsumtionsbetjent, 146, 163
 Kettel, Daniel, lybsk købmand, 27
 Kierrumgaard, H.C.F., konst. toldinspektør, 188
 Kisbye, Hans Rasmussen, professor, 110, 114
 Knabe, Jacob, oliemøllersvend, 224
 Knudsen, Søren, købmand, konsumtionsforpagter, 138f
 Koch, Friderich Lauritz, toldbetjent, 190
 Koch, Jørgen Hansen, arkitekt, 183f, 186, 188
 Kock, Christen, birkedommer, 148
 Kock, Christian, konsumtionsinspektør, 124, 146, 148, 149ff
 Koefoed, Frederik Carl Christian, toldkontrollør, 261, 276, 294
 Kofoed, E.V.M.E., frk., kontorist, 294
 Krag, Henrik Christian, toldinspektør, 130, 133, 160, 171-74, 179, 180-85, 188ff, 196, 198-203, 219ff, 224, 228f, 339
 Krag, Laurits, toldbetjent, 67, 80, 87, 143
 Kragh, Carl Martin, toldassistent, 260f
 von Krogh, Gregers Christian Frederik, toldkasserer, 189, 231, 245
 Kruse, Edvard, told- og konsumtionsforpagter, 32, 40-44, 54, 56, 138ff, 201
 Kurrelbaum, Johan Frederik, købmand, 36, 60, 66, 80f
 Kyhl, landmåler, 160
 Køhler, Hans Jørgen, konsumtionsbetjent, 144
 Köhler, Johann Christopher, købmand, 66, 74, 80ff, 117
- Ladewig Petersen, Erling, historiker, 19
 Lagoni, Peter Friedlieb, agent, Fåborg, 263
 Lanckow, Andreas Gustav, toldbetjent, 198f
 Langemack, Mikkel, generaltoldforvalter, 13
 Langhoff, Hans, tømrermester, 183, 210, 218f, 221, 224, 226f
 Larsen, Anders, toldbetjent, 191
 Larsen, Hans, kontrolchef, 333
 Larsen, Johs. Valentin, købmand, 229
 Larsen, L.C.Fogh, konst. toldkasserer, 189
 Larsen, Lars, tømrer, 150, 223
- Larsen, Lissi, assistent, 328
 Larsen, Otto, toldbetjent, 300
 Larsen, Peder Veber, overtoldrohrsbetjent, 276
 Larsen, R.J., pakhusarbejder, 276
 Larsen, Svend, historiker, 13
 Lassen, Jens, landsdommer m.m., 24, 28, 39ff, 48
 Lassen, Lars Peter, toldassistent, 208
 Laub, Hieronymus, livlæge, 114
 Laub, Wilhelm Friderich, tolder, 100, 104, 110, 112, 114, 115f, 124, 126
 Lauridsen, Morten, toldbetjent, 14, 28
 Lauritsen, Anders, købmand, 34, 36, 142
 Lauritsen, Rasmus, købmand, konsumtionsforpagter, 140f
 Laursen, Oluf, strandridder, 38
 Leebeck, skipper, 242
 Leers, Jean Mathias, toldinspektør, 44
 Lehmann, Johan Christian Julius, toldkasserer, 239ff, 249, 252, 254f, 256
 Leopold, Hans Hansen, rebslager, 83, 102, 106, 141
 Levin, Alexander Magnus, toldbetjent, 198f
 Lindam, Martha Kathrine, 100
 Lindam, Nicolai Christian, 100
 Lindam, Niels Jacobsen, farver i Sæby, 96
 Lindam, Otto, birkedommer i Børglum, 107
 Lindam, Søren (g. Nørager), tolder, 82, 85, 91, 96-103, 104, 105ff, 110, 114, 120, 127, 251
 Lindved, Andreas Rosteen, borgmester, 172
 Loiborg, Hans Andersen, distriktstoldchef, 325, 339, 340
 Ludvigsen, Lauritz Christian, toldassistent, 276
 Lumby Hansen, Knud, toldinspektør, 298
 Lunau, Carl Joachim Christian, toldassistent, 260f, 276
 Lund, Christen Nielsen, toldbetjent, kontrollør, 41, 47, 56
 Lund, Jacob Johan, konst. toldkasserer, 189
 Lund, Ole Borch, tolder i Rudkøbing, 78f
 Lund, Truels, tømrermester, 224
- Madsen, Anders, brændevinsbrænder, 246, 248
 Madsen, Hans, gårdejer i Munkebo, 174
 Madsen, J., pakhusarbejder, 276
 Madsen, Jens, borgmester, 137f
 Madsen, Johan tolder i Kerteminde, 26
 Madsen, Lars, skipper, 59
 Madsen, Peter, toldassistent, 208
 Martens, Matheus Frederik, toldkontrollør, 248
 Martfeldt, Augustus, borgmester, 90
 Mathiasen, Otto, fuldmægtig, 45, 143
 Mathisen, Theodor, tegner, 218
 Mattson, Gustav, skipper, 178
 Melwin, Rasmus, toldinspektør, 44
 Mengel, Lone, arkitekturfotograf, 335
 Mergkel, Christian Carl, tolder i Kerteminde, 49
 Meyer, G.E., skibsportrætmaler, 129
 Meyer, Heinrich Vilhelm Lauritz, toldinspektør, 289, 294
 Michelsen, Peter Larsen, arkitekt, 186
 Mikkelsen, Willy, toldkasserer, 332
 Milo, Carl Leopold, toldbetjent, 198ff, 208
 Milo, Christiane Cathrine, 199f

- Milo, Johan, avisudgiver, 205
Milo, Johan Frederik, bogbinder, 199
Moltke, Adam Gottlob, overhofmarskal, 78
Mortensen, Christen, skipper, 25
Mortensen, Jacob, tolder, 46ff, 57, 91, 130, 140
Mortensen, Mathias, rorskarl, 242
Mortensen, Søren, brændevinsbrænder, 229
Mule, Niels, rådmænd, 94, 136, 139
Musnier, Jean, konsumtionsforvalter, 141, 143
Muus, Elias B., købmand, 194, 225, 234
Muus, Åge, konsumtionsbetjent, 144
Mygind, Niels, toldassistent, 248
Müller, Henrik, generaltoldforvalter, 14
Møller, A.P., skibsreder, 304
Møller, Hans, købmand, 60
Møller, Jacob Christensen, tolder, konsumtionsforpagter, 14, 23, 26, 28, 37, 41f, 43, 44-48, 57, 94f, 138-41, 143, 149
Møller, Jørgen, købmand, 36, 59f, 66, 80, 83, 99, 102
Møller, Mads Jørgen, skipper, 178
Møller, Mads Pagh, toldbetjent, 191
Møller, Peter Raaberg, toldassistent, 276
Møller, Søren, købmand, 36
Møller, Søren, købmand, 127
Møller Andersen, kunstmaler (?), 225
Mørch, Mikkel, strandvisitor, 44
- Nagel, Adolph Theodor Lauritz, toldinspektør, 271
Napoleon, fransk kejser, 170
Nebelong, N.S., arkitekt, 186ff, 341
Nellemand, Peder, tugthusinspektør, 87
Neuhaus, Lorenz Christian, toldkasserer, 258, 272
Nexøe, Andreas Peter, krydstoldassistent, 247
Nicolajsen, fuldmægtig, 189
Niederzier, Ludvig Casper, toldbetjent, 198
Nielsen, Carl Emil, toldassistent, 301
Nielsen, Carl Valdemar, toldassistent, 276, 319
Nielsen, Hans Christian, købmand, konsul, 237
Nielsen, Hans Mathias, bager, 83
Nielsen, J.J., skipper, Bogense, 236
Nielsen, Jens, konsumtionsbetjent, 144f
Nielsen, Jens, købmand, borgmester m.m., 36, 52, 80, 82-85, 95, 98f
Nielsen, Jens, skipper, 50
Nielsen, Jens, toldkasserer, 276, 282
Nielsen, Julius Christian, toldmedhjælper, 276
Nielsen, Laurits, byfoged, 17
Nielsen, Marius, toldinspektør, 289
Nielsen, Niels Peter, konst. toldkasserer, 206, 215, 231, 245
Nielsen, Rasmus, konsumtionsbetjent, 159
Nielsen, Simon, kroejer, 223
Nisted, Adolph Marius, skibsportrætmaler, 253
Nisted, Peder Mortensen, lods, 129, 253
Nobel, Martha, g. Nørager, 91
Nyegaard, Christen, skipper, 95
Næskild, Ellef, skipper, 98f
Nørager, Friderica, g. Lindam, 97, 100, 104, 106f
Nørager, Christian, godsejer, Vennergård, 91
- Nørager, Christian Nielsen, tolder, 31, 47-50, 52f, 55-59, 67ff, 71, 75, 82f, 88, 91, 95, 97, 100, 104, 107, 140, 238
Nørager, Niels Christensen, købmand, 91
Nørretranders, Jens Peter Christian Hovgaard, toldassistent, 276
Nørup, Lars Sørensen, toldbetjent, 198
- von Oessede, Otto, postmester, tolder, 13, 17, 22, 23, 30
Olsen, Anton Thomas, toldassistent, 276
Olsen, Jens Carl, toldassistent, 260f
Olsen, O.L., pakhusarbejder, 276
Olsen, Oluf Christian, toldkasserer, 272
Olsen, Paul Ulrik, toldmedhjælper, 276
Olsen, Regine, 272
Olufsen, Oluf Christian, professor, 156
Opitius, Henrik Monrath, toldkasserer, 166, 182, 185, 188, 189, 198f
Orten, Jens, tolder, byskriver, 53, 68, 74, 82f, 86f, 90, 92, 95, 126f, 164
Ottesen, Jørgen, slagter, 219
- Pagh, Harald, Axel Valdemar, toldassistent, 261, 266, 319
Pagh, Rasmus, brændevinsbrænder, 248
Parman, Johan, klokker, 140ff
Passow, Jacob, tobaksspinder, 36, 59
Paulsen, Lars Peder, toldassistent, 276
Peaumeau, Pierre, toldinspektør, 44ff, 141-44
Pedersen, Svend, tolder, 12, 18, 22, 31
Pedersen, Troels, konsumtionsbetjent, 144
Petersen, Albert, skipper, 84
Petersen, Axel Christian, overtoldrorsbetjent, 276
Petersen, C.W., toldmedhjælper, 276
Petersen, Jens, byfoged, konsumtionsforpagter, 141
Petersen, Jens Vilhelm, arkitekt, 272ff, 288
Petersen, Jes F., apoteker, 237
Petersen, Knud Lehn, arkitekt, 320f
Petersen, N.P., brændevinsbrænder, 247f
Petersen, S.H., kobberstikker, 184
Petersen, Søren Peter, toldbetjent, 198
Pflug, Mathias, glarmester, 229
Philipsen, Hans Nicolai, købmand, 149, 182
Pingel, Johan Christian, landmåler, 160
Ploug, Jørgen, købmand, 194
Pontoppidan, Eric Nicolai, toldinspektør, 185f, 188, 189ff, 195, 200, 226
Pontoppidan, Erik, biskop, atlasudgiver, 112, 160, 188
Poulsen, M., skipper, 236
Poulsen, Poul, toldbetjent, 200
Povlsen, Hans, købmand, rådmænd, 138, 140
Prom, Wilhelm Laurenberg, toldbetjent i København, 117f, 167
Puggard, West Andersen, købmand, tolder, 66f, 69, 80-83, 88, 90
Putbus, Malte, baron, 35
Pytte, Anders Hansen, skipper, 98
Paaske, Laurids, byfoged, 10

- Ramus, Christian, toldinspektør, 114, 126, 163, 165, 169, 171, 179
- Ramus, Jacob, biskop, 126, 179
- Range, Johan Peter, toldbetjent, 198
- Rantzau, Christian, stiftamtmand, 61, 75, 96f
- Rantzau, Frants, rigshofmester, 12, 30
- Rasch, Laurits, købmand, 66f
- Rasch, Aage, historiker, 118, 167
- Rasmussen, Erling Frede, toldkontrollør, 338
- Rasmussen, Hans, 17
- Rasmussen, Lars, skipper, 266f
- Rasmussen, Niels, vinhandler, 45
- Rasmussen, Rasmus, kontrollør, 208
- Rasmussen, Rasmus, rorskarl, 198
- Rasmussen, Rasmus, vognmand, 220
- Rastrup, Rasmus Rasmussen, skipper, 114, 124
- Reimer, Christian, konsumtionsbetjent, 87
- Reippurt, Hans Peter Hansen, rorskarl, 208, 242
- Rex, Mathias, skomager, 225
- Richardt, Poul, købmand, 194
- Richter, Johan Gottfried, toldbetjent, 198f
- Rick, Johann Martin, toldbetjent, 191
- Rieber, Evert, købmand, 140
- Risbrich, Thomas Brodersen, fuldmægtig, borgmester, 9, 30, 47f
- Ritz, Hans Chr. Johansen, skipper, 118, 122, 125
- de Roepstorff, Ulrich Wilhelm, generalguvernør, 121, 169
- Rohde, Knud Mortensen, skipper, 116
- Rohde, Morten Olsen, skipper, 98
- Rohde, Søren Sørensen, overtoldbetjent, 125, 163ff, 173f
- Rosenberg, Hans Friedrich, overvejinspektør, 209, 218
- Rosenvinge, Jens, rådmann, 22
- Rosenørn, Povl, stiftamtmand, 127, 165, 167, 173
- Ross, George, skipper, 72
- Roulund, Hans, gæstgiver, 229
- Røssel, Palle, kontrolchef, 333
- Raahauge, Frederik Clausen, toldbetjent, 198
- Salomon, Israel, kræmmer, 32
- Sandberg, Gerhard, strandkontrollør, 177f, 195, 207f, 241-46, 249, 254
- Schierbeck, Niels Peter, toldinspektør, 188, 191
- Schiøt, Carolus Gustavus, prokurator, 100, 104f
- Schmidt, Hans Ludvigsen, skipper, 121
- Schmidt, Wilhelm Christensen, visitør, 108f, 113ff, 117f, 123ff, 164
- Schnöhr, Nanna Olga Wilhelmine, toldmedhjælper, 276
- von Scholten, Frederik Christian, toldkasserer, 130f, 166, 171, 185, 189, 256
- Schou, Christopher, vinhandler, 102f
- Schou, Henrich, toldbetjent, 156, 198
- Schousboe, Jens Christensen, borgmester, 28, 138f
- Schousboe, Niels, gæstgiver, 96f
- Schröter, Christian, toldbetjent, 198
- Schwennesen, Jacob, købmand i Åbenrå, 118
- Schwerdt, Carsten, lybsk skipper, 27
- Schøller, Christian, oberstløjtnant, 95
- Schönau, Frederik Christian, forfatter, 86
- Schönau, Nikolaj, tolder, 80ff, 86, 88
- Schønberg, Johan Christian, skibsklarerer, 122
- Seest, Hans Peter, bogholder, tolder, 100, 104, 110
- Seidelin, Christian Davidsen, præst, 145
- Seidelin, Michael Pedersen, borgmester, 148
- Sillo, Giullio, købmand, 233f
- Simon bogbinder, 30
- Simonsen, Bonde, konsumtionsforpagter, 141f
- Simonsen, Enevold, kromand, 83
- Skammeljan, Jan Jacobsen, hollandsk skipper, 24
- Skipper, Paul Børge, toldinspektør, 333
- Sophie Magdalene, dronning, 114
- Sponneck, W.C.E. greve, finansminister, 205
- Starup, Hans Jacob, konsumtionsbetjent, 144
- Starup, Ole Boesen, fuldmægtig, 126
- Stiansen, Niels, skipper, 178
- Stitzer, Christian, konsumtionsforvalter, farver, 141, 143
- Stub, Ambrosius, digter, 93, 96, 244
- Sulstorff, Claus, lybsk skipper, 27
- Søbøtke, Hans Jacob, toldinspektør, 40f, 44, 54
- Søfelde-Hansen, Hans, fotograf, 276
- Sørensen, H., norsk skipper, 235
- Sørensen, Hans Jessen, pakhusformand, 276, 319
- Sørensen, Rasmus, skipper, 253
- Teisen, Hans, købmand, 229
- Teisen, Jens, toldbetjent, 67, 80
- Teist, Frederik Henning (f. Jørgensen), toldkasserer, 292, 294
- Thoisen, Hans, toldkasserer, 332, 333
- Thomsen, Ove, avisudgiver, 191
- Thomsen, Povl, købmand, feldbereder, 51f
- Thorbrøgger, Skule Theodor, toldembedsmand, 109, 160
- Thorup, Christian Levin Sander, toldassistent, 208
- Thott, Otto, statsminister, 61, 88
- Thuesen, Lauritz Stinius, toldassistent, 276, 284f
- Thulstrup, William August, ingeniør, 258
- Thygesen, Emanuel, københavnsk købmand, 60ff
- Tietgen, C.F., bankdirektør, 197
- Tolderlund, Rasmus, kromand, 223
- Tommerup, Marie, spinderske, 226
- Tonnisen, Christen, toldkasserer, 325
- Tornøe, Ulrich, skipper, 123
- Treven, Bertram, tolder i Kerteminde, 24, 27
- Trolle, Jens Christian Herluf, toldkasserer, 261, 272, 273
- Trolleborg, Niels Johansen, toldassistent, 191, 208
- Tychsen, Valentin, købmand, 233
- Türk, Johan Philip, købmand, 159
- Vejbeck, Hans Andersen, skipper, 49
- Vogt, Hendrich, konsumtionsinspektør, toldkasserer, 133, 151, 156, 163, 166, 169, 171, 182
- Wallesvær, Thomas, skipper, 72, 76
- Walleau, Jean, konsumtionsforvalter, 141, 143
- Walther, Johan Adam, toldassistent, 208
- Wappenhaus, Hannibal Severin Carl, konst. toldkasserer, 256

Wedel Andersen, R.J., frk., kontorist, 294
Weedermann, E.J., skibsportrætmaler, 243
Wegener, C.F., historiker, 210
Wellejus, Knud, toldassistent, 276
von Westen, Charlotte Christiane, g. Erichsen, 64
von Westen, Johan Christopher, apoteker m.m., 36f, 52, 66f,
74f, 84, 92, 96, 99, 103
von Westen, Peter, apoteker, 64
von Westen, Peter, apoteker, professor, 99, 102f, 107
von Westen, Peter, fænrik, 96f
Westesen, Christen, kontrollør i Kerteminde, 49
Westesen, Christen, tolder m.m., 13f, 19, 25f, 28, 29, 137f, 144
Westesen, Christen, vejer og måler, 48
Wichmand, Frederich Emil, toldinspektør, 261, 271, 273
Willumsen, Ella Rigmor, kontorist, 294
Winther, Johan Jensen, 222f
Woll, V., byhistoriker, 27

Ziervogel, Heinrich Sigismund, konsumtionsforpagter, 141,
144

Østergaard, Fritz, købmand, 248

Aarestrup, Emil, stiftsfysikus, digter, 244
Aarslev, Rasmus Jensen, toldbetjent, 198
Aasmundsen, L., skipper, 178